



Lieve Vanderleyden,
Marc Callens en
Jo Noppe (red.)

DE SOCIALE STAAT VAN VLAANDEREN 2009

STUDIEDIENST VAN DE VLAAMSE REGERING



Lieve Vanderleyden,
Marc Callens en
Jo Noppe (red.)

DE SOCIALE STAAT VAN VLAANDEREN 2009

Vlaamse overheid



Samenstelling

Diensten voor het Algemeen Regeringsbeleid
Studiedienst van de Vlaamse Regering

Verantwoordelijke uitgever

Josée Lemaitre
Administrateur-generaal
Boudewijnlaan 30 bus 23
1000 Brussel

Lay-out cover

Grafisch bureau Koloriet, Leefdaal

Druk en lay-out

Drukkerij Room, Sint-Niklaas

Depotnummer

D/2009/3241/158

Bestellingen

<http://publicaties.vlaanderen.be>

Delen uit deze uitgave mogen worden verveelvoudigd en openbaar gemaakt indien de auteur van de bijdrage en de titel van de studie uitdrukkelijk en correct als bron worden vermeld. De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdrage.

INHOUDSOPGAVE

OPZET EN INHOUD VAN DE SOCIALE STAAT VAN VLAANDEREN 2009	5
POLITIEK-INSTITUTIONELE, MACRO-ECONOMISCHE, SOCIAALDEMOGRAFISCHE EN SOCIAAL-CULTURELE CONTEXT	9
<i>M. Callens, J. Noppe & L. Vanderleyden</i>	
DEEL I: DE LEEFSITUATIE VAN DE VLAMING: ALGEMENE STAND VAN ZAKEN	
De ongelijke weg door het onderwijs	33
<i>S. Groenez, I. Nicaise & K. De Rick</i>	
Bezig Vlaanderen	69
<i>G. Van Hootegem, S. De Winne, A. Forrier, E. Marescaux, L. Sels & R. Huys</i>	
Inkomen, verdeling en armoede: over groei, stabiliteit en de kloof tussen werkenden en uitkeringstrekkers	113
<i>K. Van den Bosch, P. Vandenbroucke, B. Cantillon & J. Pacolet</i>	
Zorgen voor gezondheid in Vlaanderen. Ontwikkelingen, stand van zaken, dilemma's	155
<i>P. Bracke, J. Casselman, J. De Lepeleire, J. De Maeseneer, J. Godemont, J. Goorden, K. Matthijs, H. Meulemans, Y. Nuyens, E. Pattyn, M. Smet, M. Temmerman, G. Van Hal & C. Van Wanseele</i>	
Wonen in Vlaanderen: over kwaliteit, betaalbaarheid en woonzekerheid	199
<i>S. Winters & P. De Decker</i>	
Vlaanderen sociaal bekabeld	235
<i>W. Smits & M. Elchardus</i>	
Mobiel Vlaanderen	279
<i>K. Boussauw, E. Zwerts & F. Witlox</i>	

DEEL II: DE LEEFSITUATIE VAN DE VLAMING: GEFOCUST

Onderwijs voor volwassenen: wie neemt deel en waarom? <i>E. Boeren & I. Nicaise</i>	315
De ongekende samenleving: schattingen en inzichten over irreguliere migranten en economische schaduwactiviteiten <i>S. Adriaenssens, M. Van Meeteren, J. Pacolet, F. De Wispelaere, J. Hendrickx & G. Engbersen</i>	335
Inkomensongelijkheid, migratiepatronen en sociale ongelijkheid in Vlaanderen <i>T. Bircan, M. Hooghe & A. Kayaoglu</i>	363
De invloed van individuele en gemeentelijke kenmerken op het formele en informele zorggebruik van Vlaamse ouderen <i>A. Declercq, M. Demaerschalk, L. Vanden Boer, J. Bronselaer, N. De Witte, D. Verté & G. Molenberghs</i>	381
Dorpsverschraling in kleine landelijke dorpen in Vlaanderen <i>O. Devisch, A. Dreesen, A. Jamers & P. De Groot</i>	401
Bemoeilijkt etnisch-culturele diversiteit het samenleven in Vlaanderen? Het effect van lokale diversiteit op sociaal kapitaal in Vlaamse gemeenten <i>T. Reeskens & M. Hooghe</i>	427
SAMENVATTING: DE SOCIALE STAAT VAN VLAANDEREN 2009 <i>J. Noppe, L. Vanderleyden & M. Callens</i>	449

Opzet en inhoud van *De Sociale Staat van Vlaanderen 2009*

De voorliggende studie *De Sociale Staat van Vlaanderen 2009* vormt de eerste uitgave van een nieuwe publicatie waarmee wordt tegemoet gekomen aan een parlementaire oproep. In een resolutie goedgekeurd op 28 maart 2007 werd door het Vlaams Parlement aan de Vlaamse Regering gevraagd om een tweejaarlijkse studie uit te voeren over de ‘*sociale staat van Vlaanderen*’. Volgens de indieners van de resolutie¹ ontbreekt tot op heden een publicatie waarin een ‘*periodieke synthese*’ wordt gemaakt van wetenschappelijke analyses en inzichten over ‘*de maatschappelijke problematiek in Vlaanderen*’. De Studiedienst van de Vlaamse Regering werd belast met de coördinatie van deze opdracht.

Dit is geen ‘*social monitoring*’-rapport zoals de *Sociale Staat van Nederland* of het Britse *Social Trends*. Het is in deze studie niet de bedoeling te komen tot een zo compleet mogelijk overzicht van álle (deel)aspecten van de sociale situatie in Vlaanderen². Die taak blijft voorbehouden aan andere publicaties van de Studiedienst van de Vlaamse Regering, zoals de jaarlijkse Vlaamse Regionale Indicatoren (VRIND)³. De *Sociale Staat van Vlaanderen* wil via meer diepgaande analyses op zoek gaan naar verklaringen, oorzaken en achtergronden. Daarbij wordt gebruik gemaakt van een thematische benadering: per levensdomein wordt ingegaan op de meest beleidsrelevante en/of maatschappelijk actuele kwesties en problemen. Door een doordachte keuze van te behandelen kwesties wordt aldus geprobeerd te komen tot een voldoende brede synthese van de belangrijkste aspecten van elk levensdomein.

De eerste uitgave van de *Sociale Staat van Vlaanderen* wordt opgevat als een ‘nulnummer’. Als centrale invalshoek is ervoor geopteerd om de huidige situatie te beschrijven en te bestuderen in het licht van de relevante maatschappelijke ontwikkelingen en trends van de afgelopen 25 jaar. Daarmee wordt de volledige periode bestreken sinds de start van Vlaanderen als afzonderlijk beleidsniveau in het begin van de jaren ‘80. Een systematische vergelijking met de situatie in andere Belgische regio’s of landen vormt niet het opzet van deze eerste uitgave.

Met de *Sociale Staat van Vlaanderen* richt de Studiedienst van de Vlaamse Regering zich naar een breed publiek van beleidsmakers, ambtenaren, onderzoekers, mensen uit het middenveld en iedereen die een bijzondere interesse heeft voor de sociale situatie in Vlaanderen. Daarom is extra aandacht besteed aan de toegankelijkheid en begrijpbaarheid van de bijdragen, zonder in te binden op de wetenschappelijke degelijkheid ervan. De bijdragen zijn relatief beperkt in omvang. Vakjargon of lange uitweidingen over gebruikte statistische methoden of technieken worden zo veel mogelijk vermeden.

1. Focus op de leefsituatie van de individuele Vlaming

In navolging van de *Sociale Staat van Nederland* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Bijl e.a., 2007), wordt in deze studie de sociale situatie in Vlaanderen benaderd vanuit de leefsituatie van het individu. De leefsituatie van het individu verwijst vooreerst naar de ‘objectieveerbare’ levensomstandigheden waarin een individu zich bevindt. Hoe ‘leeft’ de Vlaming? Hoe woont hij? Hoe werkt hij? Wat is zijn gezondheids- of inkomenssituatie? Hoe is het gesteld met het opleidingsniveau van de Vlaming? Op welke manier neemt hij deel aan het maatschappelijke leven? Hoe verplaatst hij zich? En hoe komt het dat de leef-

situatie van de Vlaming op al deze levensdomeinen geworden is tot wat ze vandaag is? Die vragen staan centraal in deze studie. In de veronderstelling dat men kan beschikken over accurate en zeer nauwkeurige meetinstrumenten, zijn deze aspecten objectief vast te stellen. Omdat men dergelijke instrumenten zelden ter beschikking heeft, spreekt men beter van 'objectiveerbare' leefomstandigheden.

Maar met de beschrijving en analyse van deze objectiveerbare levensomstandigheden is niet alles gezegd. Tegenwoordig heerst vrij algemeen de opvatting dat bij het bestuderen van de leefsituatie van individuen ook subjectieve beoordelingen in rekening moeten worden gebracht (Noll, 2004). Hoe tevreden zijn mensen over hun gezondheid, hun werk of hun sociale contacten? Vaak loopt de feitelijke situatie en de subjectieve waardering parallel, maar niet zelden is de situatie complexer. Gelijkaardige leefomstandigheden kunnen door individuen op een andere manier geëvalueerd worden.

Iemands leefsituatie wordt bepaald door een ingewikkeld samenspel van persoonsgebonden en maatschappelijke factoren die elkaar kunnen versterken, maar ook tegenwerken (Bijl e.a., 2007). In deze studie worden waar mogelijk volgende determinanten van de leefsituatie opgenomen in de analyse. Op de eerste plaats is de leefsituatie afhankelijk van persoonsgebonden eigenschappen zoals leeftijd, geslacht, sociale status van de ouders, seksuele oriëntatie, samenstelling van het huishouden, etnisch-culturele achtergrond en fysieke en verstandelijke eigenschappen en beperkingen van het individu in kwestie. Het gaat om eigenschappen waarmee mensen geboren worden, of die stabiel en weinig veranderlijk zijn. Leeftijd is uiteraard wel veranderlijk, maar hier wordt bedoeld dat iedere leeftijdsfase bepaalde kansen of beperkingen in zich draagt die van invloed zijn op iemands leefsituatie. Dit geldt ook voor de huishoudsamenstelling. Inzake gezondheid kan opgemerkt worden dat dit niet alleen als een persoonsgebonden, verklarende factor voor de leefsituatie gezien kan worden, maar dat iemands gezondheidstoestand uiteraard ook zelf een onderdeel vormt van diens leefsituatie. Gezondheid is dus tegelijk zowel een verklarende factor als een uitkomst.

Daarnaast wordt de leefsituatie bepaald door de mate waarin een persoon toegang heeft tot en gebruik kan maken van bepaalde vormen van kapitaal of hulpbronnen. Daarmee wordt bedoeld op het materiële, menselijke, sociale en culturele kapitaal waarover een individu beschikt. Het materiële kapitaal heeft betrekking op iemands financiële en materiële reserves: het vermogen en inkomen, maar evenzeer de woning waarin hij woont of de voerdersmiddelen waarover hij beschikt.

Het menselijke kapitaal omvat enerzijds de kennis en vaardigheden die een individu heeft opgedaan door opleiding en onderwijs, en anderzijds persoonlijke eigenschappen als iemands uitstraling of emotionele of sociale intelligentie. Er kan vanuit gegaan worden dat hoe groter het menselijke kapitaal waarover men beschikt, hoe groter de kans op een succesvolle deelname aan de samenleving. Het sociale kapitaal doelt op de aard en omvang van iemands sociale integratie en netwerken. Door te investeren in en gebruik te maken van het eigen sociale netwerk, kunnen mensen doelen in het leven bereiken die zij anders niet zouden bereiken. Het culturele kapitaal ten slotte slaat op de mate waarin een individu de vaardigheden bezit om op een sociaal aanvaarde manier het eigen leven in te richten en met andere personen om te gaan. Het gaat evenzeer om het zich eigen maken van het culturele erfgoed van een samenleving, als om iemands levensvisie en de bijhorende normen en waarden. Een levensvisie die sterk afwijkt van wat gangbaar is binnen een samenleving, kan een succesvolle participatie in de weg staan en iemands leefsituatie negatief beïnvloeden.

Naast persoonsgebonden eigenschappen en de hulpbronnen waarover een individu kan beschikken, wordt zijn leefsituatie beïnvloed door domeinspecifieke en algemene macro-economische, sociaaldemografische en sociaal-culturele ontwikkelingen binnen de samenleving.

Dat geldt evenzeer voor het door de verschillende overheden gevoerde (sociale) beleid. Het overheidsbeleid speelt een belangrijke rol bij het verbeteren van de leefsituatie van de individuele Vlaming. Niet alleen worden via collectieve voorzieningen de verschillende soorten beschikbaar kapitaal van de burgers vergroot, tegelijk probeert men dat kapitaal op een behoorlijke manier te spreiden over de verschillende bevolkingsgroepen.

Het neutrale concept 'leefsituatie' heeft het voordeel dat er in tegenstelling tot een aantal andere bruikbare concepten zoals 'levenskwaliteit' of 'welzijn', geen nood is aan een toetsingscriterium om de situatie te beoordelen. Analyses van de feitelijke toestand volstaan, zonder dat daarover een waardeoordeel dient geveld te worden. Het concept biedt tegelijk voldoende mogelijkheden om waar nodig de mindere situatie van bepaalde bevolkingsgroepen in kaart te brengen en verslechtingen of verbeteringen doorheen de tijd aan te duiden. Dé leefsituatie van dé Vlaming bestaat immers niet. Aangezien er een grote variatie bestaat betreffende de hierboven opgesomde eigenschappen en beschikbare hulpbronnen, varieert ook de leefsituatie van individuen. Maar ingaan op de leefsituatie van iedere individuele Vlaming is uiteraard onmogelijk. Daarom wordt in deze studie op de eerste plaats gefocust op de leefsituatie van de gemiddelde Vlaming. Tegelijk wordt uitgebreid ingegaan op de verschillen in leefsituatie tussen afzonderlijke groepen van Vlamingen. De aandacht gaat hierbij – waar mogelijk – naar de situatie van groepen die traditioneel een hoger risico lopen op achterstelling, zoals vrouwen, kinderen, jongeren of ouderen, laaggeschoolden, personen met een handicap, personen met een laag inkomen of personen van vreemde herkomst.

Het is hier niet de bedoeling om uitgebreid in te gaan op het gevoerde overheidsbeleid of op de werking van het Vlaamse onderwijs, de zorgsector of de arbeidsmarkt. Deze elementen komen enkel aan bod, in zoverre zij zinvol zijn als verklaring of als achtergrond bij de leefsituatie van de individuele Vlaming.

Beleidsevaluatie op zich komt in deze studie niet aan bod. Waar mogelijk en nuttig wordt wel bekeken of beleidsdoelstellingen al dan niet worden gehaald, maar nagaan of daarbij het overheidsbeleid de bepalende factor is geweest, vereist een andere onderzoeksaanpak die buiten het opzet van deze studie valt.

2. Inhoud van de publicatie

De *Sociale Staat van Vlaanderen 2009* is opgebouwd uit 2 delen. In een eerste deel wordt - gespreid over 7 bijdragen - een algemene stand van zaken gegeven over de leefsituatie van de Vlaming op vlak van volgende levensdomeinen:

1. onderwijs en opleiding;
2. werk en arbeidsparticipatie;
3. inkomen en armoede;
4. gezondheid en zorg;
5. wonen en woonomgeving;
6. sociale participatie;
7. mobiliteit.

In elke bijdrage wordt geprobeerd om op basis van de bestaande wetenschappelijke literatuur en onderzoeksresultaten een 'state of the art' te geven over de leefsituatie van de Vlaming in het levensdomein in kwestie. Hoewel het de bedoeling is om elk levensdomein 'in de breedte' te behandelen, wordt geen exhaustiviteit nagestreefd. Via een doordachte keuze van te behandelen kwesties en (deel)aspecten, wordt telkens geprobeerd te komen tot een

bespreking van de meest relevante topics of facetten. Er wordt daarbij uitgebreid aandacht besteed aan de zoektocht naar verklaringen, naar achtergronden en oorzaken van de situatie. Om de actuele situatie te duiden, wordt telkens teruggegrepen naar de relevante trends en ontwikkelingen van de afgelopen 25 jaar.

In een tweede deel van deze studie wordt vervolgens voor elk levensdomein⁵ dieper ingegaan op één of een beperkt aantal samenhangende maatschappelijk actuele kwesties of problemstellingen. Ook hier wordt via de zoektocht naar verklaringen verder gegaan dan het louter beschrijven van de bestudeerde kwestie(s).

Voor de opmaak van de domeinspecifieke bijdragen werd via een algemene offerteaanvraag een beroep gedaan op de inbreng van onderzoekers en onderzoeksgroepen van de Vlaamse universiteiten, hogescholen en andere onderzoekscentra. Meer dan 30 onderzoeksvorstellen werden in het voorjaar van 2008 bij de Studiedienst van de Vlaamse Regering ingediend. Daaruit werden door de projectstuurgroep⁶ 13 voorstellen geselecteerd.

De domeinspecifieke bijdragen worden voorafgegaan door een inleidende bijdrage over de politiek-institutionele, macro-economische, sociaaldemografische en sociaal-culturele trends van de afgelopen 25 jaar. De beschrijving van dergelijke, algemeen maatschappelijke ontwikkelingen biedt een referentiekader met het oog op het interpreteren van de leefsituatie van de individuele Vlaming in de verschillende levensdomeinen.

Het geheel wordt afgesloten met een synthese waarin de belangrijkste bevindingen van deze studie worden samengebracht.

Noten

- 1 De resolutie werd op 21 juni 2006 ingediend door de parlementsleden Koen Van Den Heuvel (CD&V), Caroline Gennez (SPA) en Jan Peumans (N-VA).
- 2 In deze studie wordt met 'Vlaanderen' telkens de Vlaamse Gemeenschap bedoeld. Dat houdt in dat waar mogelijk ook aandacht wordt besteed aan de sociale situatie van de Nederlandstalige inwoners van het tweetalige gebied Brussel-Hoofdstad.
- 3 In VRIND komen niet alleen sociale beleidsdomeinen aan bod. De publicatie gaat in op alle beleidsdomeinen die tot de bevoegdheid van de Vlaamse overheid behoren en probeert zo het gehele Vlaamse overheidsbeleid in beeld te brengen aan de hand van honderden tabellen, grafieken en kaarten. VRIND vertrekt hierbij van de door de Vlaamse regeringsleden geformuleerde beleidsdoelstellingen en gebruikt cijferreeksen die geselecteerd worden in overleg met de kabinetten en de Vlaamse administratie. Voor meer info over VRIND, zie: <http://www.vlaanderen.be/svr>.
- 4 Om de leesbaarheid van de tekst te verhogen, wordt de Vlaming hier enkel als mannelijk benoemd.
- 5 Het levensdomein 'mobiliteit' komt in dit tweede deel niet aan bod.
- 6 De projectstuurgroep werd voorgezeten door de leidend ambtenaar van de Studiedienst van de Vlaamse Regering en bestond verder uit de 3 projectcoördinatoren aangeduid binnen de Studiedienst van de Vlaamse Regering, de coördinator van de Sociale Staat van Nederland van het Sociaal en Cultureel Planbureau, de voorzitter van de Verenigde Verenigingen en 2 leden van de commissie Algemeen Beleid, Financiën en Begroting van het Vlaams Parlement.

Bibliografie

- Bijl, R., Boelhouwer, J. & Pommer, E. (red.) (2007). *De Sociale Staat van Nederland 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noll, H.-H. (2004). Social Indicators and Quality of Life Research: Background, Achievements and Current Trends. In: Genov, N. (ed.). *Advances in Sociological Knowledge Over Half a Century*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 151-181.

Politiek-institutionele, macro-economische, sociaaldemografische en sociaal-culturele context

Marc Callens, Jo Noppe & Lieve Vanderleyden*

De *Sociale Staat van Vlaanderen* wil een uitgebreide beschrijving geven en analyse maken van de maatschappelijke situatie in Vlaanderen. Daarvoor wordt in de volgende bijdragen gefocust op de leefsituatie van de individuele Vlaming op vlak van onderwijs, werk, inkomen, gezondheid, wonen, sociale participatie en mobiliteit.

Omdat de algemene maatschappelijke context een belangrijke rol speelt in de wijze waarop het leven van burgers vorm krijgt, worden hier voorafgaand aan de domeinspecifieke bijdragen de voornaamste macro-economische, sociaaldemografische en sociaal-culturele ontwikkelingen van de afgelopen 25 jaar beknopt beschreven. Alvorens in te gaan op deze ontwikkelingen, wordt de evolutie van de politiek-institutionele context geschetst waarbinnen Vlaanderen zich de voorbije kwarteeuw als afzonderlijk beleidsniveau heeft ontwikkeld.

1. Politiek-institutionele context

1.1. In 5 stappen naar een federaal België

Op 30 jaar tijd werd het politiek-institutionele landschap in ons land ingrijpend gewijzigd. België werd omgevormd van een unitaire tot een federale staat bestaande uit 3 gemeenschappen en 3 gewesten. De 5 staatshervormingen die sinds 1970 werden doorgevoerd, zijn er gekomen als antwoord op het streven naar meer autonomie dat al sinds decennia zowel in het noorden als in het zuiden van het land aanwezig was. Terwijl Vlaanderen vooral ijverde voor een erkenning van de eigen taal en cultuur, hoopte Wallonië, via meer zelfbestuur, de sociaaleconomische achteruitgang die zich had ingezet vanaf de jaren '50 te kunnen keren.

De eerste staatshervorming van 1970 deelde België op in 3 cultuurgemeenschappen: een Nederlandse, een Franse en een Duitse. De gemeenschappen kregen een eigen raad en werden bevoegd voor aangelegenheden in verband met taal en cultuur. Tegelijk werd het land opgedeeld in 3 gewesten: het Vlaamse, het Waalse en het Brusselse Gewest.

Pas in 1980 werden de bevoegdheden van het Vlaamse en Waalse Gewest concreet ingevuld met economische aangelegenheden en zogenaamde 'plaatsgebonden' aangelegenheden zoals leefmilieu en ruimtelijke ordening. Tegelijk werden in 1980 de cultuurgemeenschappen gewoon 'gemeenschappen' door de uitbreiding van hun bevoegdheden met 'persoonsgebonden' aangelegenheden waaronder het jeugd- en gezondheidsbeleid. Naast een eigen raad kregen de deelgebieden ook elk een eigen regering ('executieve') los van de nationale regering en een eigen administratie. In Vlaanderen besliste men van meet af aan gewest en gemeenschap te fuseren en hun bevoegdheden door één raad en één regering te laten uitoefenen. Beide instellingen kregen hun zetel in Brussel, dat in 1984 bij decreet werd aangeduid als hoofdstad van Vlaanderen.

* Studiedienst van de Vlaamse Regering. E-mail: marc.callens@dar.vlaanderen.be.

In de 3 volgende hervormingen (1988-89, 1993 en 2001) werden de bevoegdheden van gewesten en gemeenschappen verder uitgebreid. Tegelijk werden de financiële, fiscale en institutionele aspecten van de verschillende niveaus uitgeklaard. In 1989 werd het tweetalige gebied Brussel-Hoofdstad een volwaardig derde gewest met een eigen raad en executieve en met een aantal regelingen ter bescherming van de Nederlandstalige minderheid. In 1993 werd met de invoering van de rechtstreekse verkiezing van de parlementen van de deelgebieden, het land definitief omgevormd tot een federale staat.

Tussen de wetten van de federale staat en de decreten van de deelstaten bestaat er geen hiërarchie. De verschillende niveaus zijn juridisch gelijkwaardig en grotendeels bevoegd voor verschillende beleidsdomeinen. De Vlaamse Gemeenschap is vandaag bevoegd voor onderwijs, cultuur, taalgebruik en persoonsgebonden aangelegenheden zoals het gezondheidsbeleid en het jeugd-, ouderen- en diversiteitsbeleid. Het Vlaamse Gewest houdt zich bezig met het economische beleid, het tewerkstellings- en energiebeleid, ruimtelijke ordening, huisvesting, leefmilieu en natuurbehoud, landbouw en visserij, openbare werken en vervoer, toezicht op lagere overheden, internationale samenwerking, buitenlandse handel en wetenschapsbeleid. De deelgebieden kunnen ook een eigen buitenlands beleid voeren over alle aangelegenheden waarvoor ze bevoegd zijn. Niet alle deelaspecten van de hierboven opgesomde domeinen berusten volledig bij de deelstaten wat de beleidsvoering in ons land behoorlijk complex maakt.

Samen met de bevoegdheidsoverdrachten zijn de financiële middelen waarover de Vlaamse overheid kan beschikken de laatste decennia spectaculair gestegen: van ongeveer 1 miljard euro in 1980, over 8,5 miljard euro in 1989, tot goed 22 miljard euro in 2008 (nominale cijfers). In tegenstelling tot de meeste andere federale staten, zijn de Belgische deelstaten voor de financiering van hun werking wel nog steeds in grote mate afhankelijk van de middelen die het federale niveau hen ter beschikking stelt. Anno 2008 komt slechts een vijfde van de inkomsten van de Vlaamse overheid voort uit eigen Vlaamse belastingen.

Ook het aantal personeelsleden van de Vlaamse overheid is sinds het begin van de jaren '80 sterk toegenomen. In 1983 ging de Vlaamse administratie van start met goed 3.000 van het nationale niveau overgehevelde ambtenaren. Op 25 jaar is het totale aantal personeelsleden van de Vlaamse overheid aangegroeid tot goed 42.000 voltijds equivalenten. Het Vlaamse onderwijs telt daarnaast nog eens bijna 150.000 voltijds equivalente personeelsleden.

1.2. Een federaal België binnen een ééngemaakt Europa

De opkomst van Vlaanderen als deelstaat binnen het federale België verliep parallel met een steeds verdergaande Europese integratie. Terwijl het in de eerste decennia na de start van het Europese integratieproces vooral om een economisch project ging, groeide de Europese éénmaking vanaf de tweede helft van de jaren '80 uit tot een volwaardig politiek project (Vos, 2004). De Europese Akte (1986) en de verdragen van Maastricht (1992), Amsterdam (1997) en Nice (2001) hebben de actieradius van de Europese Unie uitgebreid naar tal van beleidsdomeinen, zoals leefmilieu, vervoer, landbouw en visserij, energie, sociale politiek, volksgezondheid en consumentenbescherming.

Dat ging gepaard met een behoorlijk verlies aan soevereiniteit voor de lidstaten en in voorkomend geval voor de deelstaten binnen die lidstaten. Dat geldt ook voor Vlaanderen, dat bevoegd is voor een aantal 'Europese beleidsdomeinen bij uitstek', zoals leefmilieu of landbouw (Bursens e.a., 2003). In deze domeinen is de Europese Unie bevoegd om daadwerkelijk regelgeving op te leggen aan de lidstaten. In andere beleidsdomeinen zoals onderwijs, jeugd of cultuur heeft de EU slechts aanvullende bevoegdheden. Dat wil zeggen dat

de Unie het optreden van de lidstaten coördineert of ondersteunt. Schattingen geven aan dat tot 70% van de binnenlandse regelgeving van de EU-lidstaten rechtstreeks of onrechtstreeks bepaald wordt door besluitvorming op het Europese niveau (Vos, 2004).

Tegelijk kan ook gesteld worden dat net dankzij de druk van het Europese niveau doorbraken werden gerealiseerd in bepaalde politiek of maatschappelijk gevoelige dossiers in Vlaanderen. Bovendien zijn dankzij de Europese Unie voor tal van Vlaamse projecten extra financiële middelen beschikbaar. Daarnaast krijgt Vlaanderen voor haar bevoegdheden de kans om deel te nemen aan de beleidsvoorbereiding op het Europese niveau en zo de regelgeving in een door haar gewenste richting te sturen. Uit onderzoek blijkt echter dat men die kans niet altijd grijpt, onder meer door de eerder beperkte Europese interesse bij de Vlaamse beleidsmakers (Deforche & Bursens, 2006). De Vlaamse invloed op de Europese besluitvorming kan ten slotte niet los worden gezien van de Belgische federale staatsstructuur. Aangezien België verplicht wordt op het Europese niveau met één stem te spreken, dient Vlaanderen aan de Europese tafel veelal het tussen de Belgische deelstaten onderhandelde standpunt te verdedigen.

2. Macro-economische context

Vlaanderen is een economisch welvarende regio. Dat is onder meer te danken aan een behoorlijke gemiddelde economische groei in de afgelopen 25 jaar. De Vlaamse economie heeft in deze tijdsspanne echter ook een aantal periodes van laagconjunctuur en recessie gekend. Maar door zijn open karakter leeft onze economie bij een internationaal herstel ook snel weer op. De structuur van de Vlaamse economie is de afgelopen decennia veranderd. Het zwaartepunt is verder verschoven van de industriële naar de dienstensector. Tegelijk zijn er de voorbije kwarteeuw heel wat arbeidsplaatsen bijgekomen.

2.1. Groei van de geproduceerde welvaart

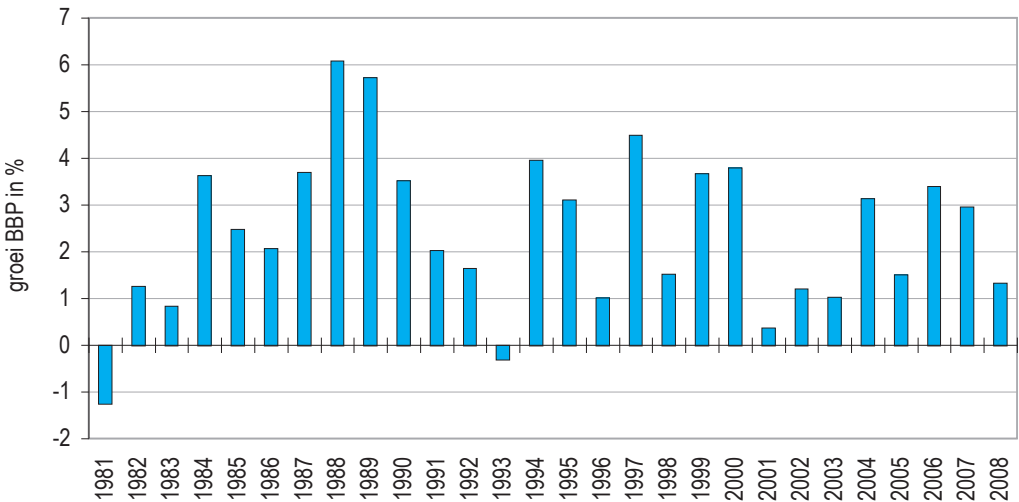
In de periode tussen 1960 en 1970 realiseerden de westerse economieën jaar na jaar een gemiddelde economische groei van om en bij de 5%. De combinatie van een oliecrisis, stijgende loonkosten en wisselkoersonzekerheid leidde echter vanaf het midden van de jaren '70 tot economische stagnatie en oplopende inflatie. De Iran-Irakoerlog (1980) zorgde voor een tweede olieschok: de economische crisis werd structureel. 1981 was een recessiejaar¹ en gedurende de twee daaropvolgende jaren was de economische groei erg zwak. Bedrijven herstructureerden en de werkloosheid ging in stijgende lijn.

In 1982 greep de Belgische Regering drastisch in. Via 'bijzondere machten' werd een muntdevaluatie en een politiek van loonmatiging doorgevoerd. De eerste autonome Vlaamse Regering zette met de actie 'Derde Industriële Revolutie Vlaanderen' (DIRV) vooral in op technologische innovatie, onder meer door de inburgering van technologie, de vernieuwing van het Vlaamse industriële weefsel en de stimulering van de werkgelegenheid in toekomstgerichte sectoren. De effecten van de muntdevaluatie en de herstructurering van de economie werden in Vlaanderen zichtbaar vanaf 1984 (Vergeynst, 2008). Tot het eind van de jaren '80 profiteerde Vlaanderen volop mee van de internationale heropleving.

Begin jaren '90 ging het economisch weer minder goed. Dat had te maken met de sanering van de overheidsfinanciën met het oog op de toetreding tot de Europese Economische en Monetaire Unie (EMU), de gevolgen van de Duitse eenmaking en het doorprikken van

de vastgoedzeepbel in een aantal landen (Vergeynst, 2008). Een uitbreiding van de investeringen onder meer omwille van internettoepassingen, leidde vanaf 1997 andermaal tot een conjunctuuropleving. Begin van de jaren 2000 spatte de ICT-zeepbel echter uiteen. Vlaanderen balanceerde op de rand van een recessie. Mede door de opkomst van nieuwe groeilanden zoals China, Rusland en India trok de economie vanaf 2006 opnieuw aan. Vanaf eind 2007 en doorheen 2008 verzwakte de conjunctuur opnieuw. Eind 2008 zorgde de versnelde ontwikkeling van de financiële crisis - eerst in de Angelsaksische landen en later in de rest van de wereld - voor een plotse achteruitgang van de economische activiteit.

Figuur 1. Evolutie van de reële economische groei (BBP) in het Vlaamse Gewest, periode 1981-2008, in %.



Bron: HERMREG.

Ondanks een aantal economisch minder gunstige perioden, noteerde het Vlaamse bruto binnenlands product (BBP) tussen 1981 en 2008 een gemiddelde jaarlijkse reële groei van 2,4%. De motor voor deze economische groei is de ontwikkeling van de productiviteit. Die groeide in deze periode jaarlijks dubbel zo snel als de werkgelegenheid (Bassilière e.a., 2008).

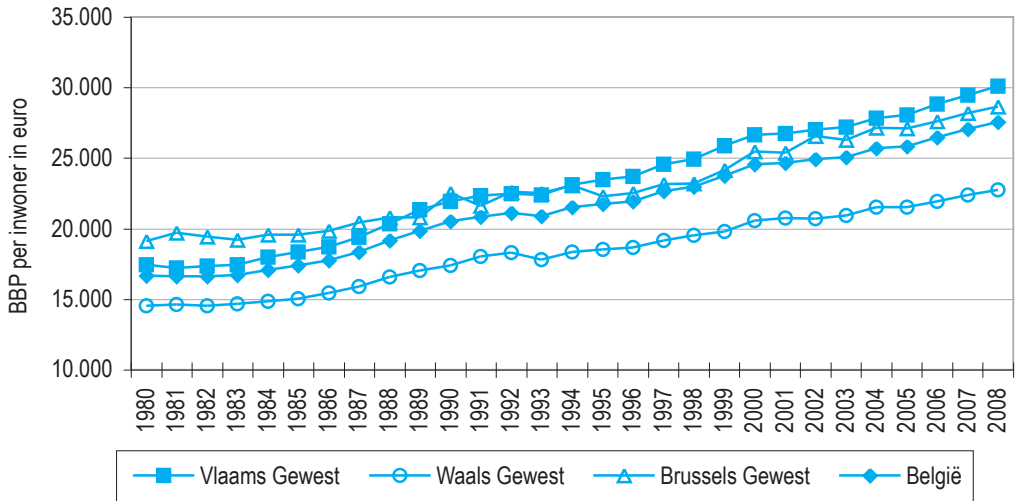
Anno 2008 bedraagt het BBP per inwoner in het Vlaamse Gewest 30.100 euro, uitgedrukt in koopkrachtpariteiten² (Vergeynst, 2008). Hierbij dient opgemerkt te worden dat in deze berekening de activiteiten van de Vlaamse pendelaars die werken in het Brusselse Gewest gerekend worden bij het Brusselse BBP. Na correctie voor deze pendelbewegingen, stijgt het Vlaamse BBP naar 32.900 euro per inwoner.

Als de welvaartstoename in het Vlaamse Gewest vergeleken wordt met de welvaartsgroei in de andere gewesten, blijkt dat het Brusselse Gewest 25 jaar geleden de hoogste welvaart per inwoner genereerde. Sinds het begin van de jaren '90 heeft Vlaanderen die koppositie overgenomen.

2.2. Naar een diensteneconomie

Tegelijk met de groei van de geproduceerde welvaart is ook de structuur van de Vlaamse economie veranderd. De voorbije 25 jaar is de dienstensector binnen de economie steeds belangrijker geworden.

Figuur 2. Evolutie van het BBP per inwoner na correctie voor pendelarbeid in de gewesten en in België, periode 1980-2008, in euro koopkrachtpariteiten (kettingeuro's met referentiejaar 2000).



Bron: Vergeynst (2008).

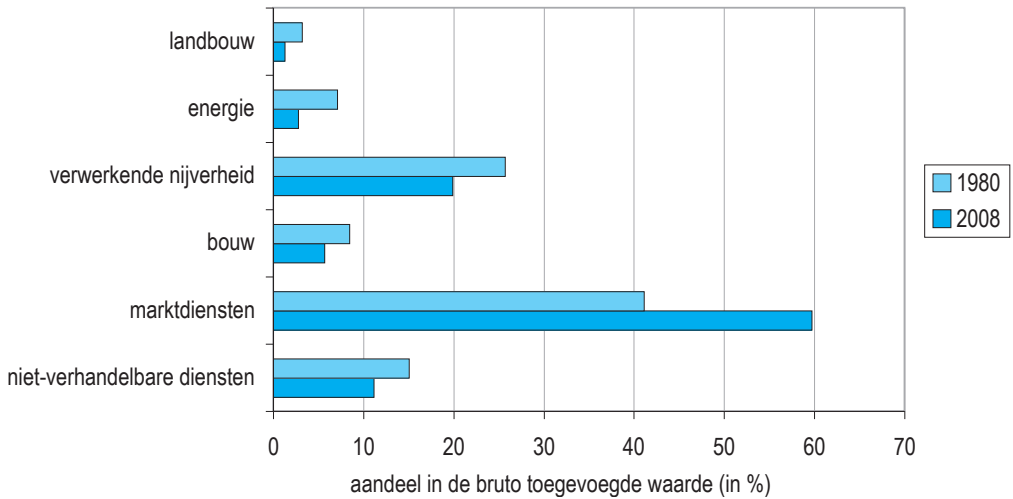
Het aandeel van de dienstensector³ in de totale bruto toegevoegde waarde is tussen 1980 en 2008 gestegen van 56% tot 71%. In dezelfde periode is het aandeel van de landbouw en van de secundaire sector (energie, bouw en verwerkende nijverheid) gedaald van respectievelijk 3% en 41% tot 1% en 28%.

Dit houdt verband met de professionalisering van het bedrijfsleven waardoor er meer beroep wordt gedaan op diensten en met de tendens van de industrie om tertiaire activiteiten zoals catering, schoonmaak, boekhouding en informatica uit te besteden. Tegelijk brengt de groeiende welvaart een stijgende vraag naar overheids- en non-profitdiensten met zich mee.

Binnen de dienstensector hebben vooral de commerciële marktdiensten een erg sterke groei gekend. Daarbij gaat het voornamelijk om de zogenaamde 'overige' marktdiensten: een uiteenlopende categorie met onder meer zakelijke dienstverlening, informatica en uitzendarbeid. In de periode 1980-2008 is de omvang van deze bedrijfstak verdubbeld van 13% naar 26% van de totale toegevoegde waarde. Nog binnen de marktdiensten zijn ook de gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening enerzijds en de handel en horeca anderzijds behoorlijk gegroeid, ook in relatieve zin want hun aandelen in de totale toegevoegde waarde stegen respectievelijk van 5% naar 7% en van 13% naar 16%.

Van de economische groei in de periode 1980-2008, kan 67% op het conto geschreven worden van de sector van de marktdiensten. Dat is meer dan dubbel zoveel als de volledige verwerkende nijverheid. De groei bijdrage van de landbouwsector, de energiesector en de niet-verhandelbare dienstensector bleef in dezelfde periode beperkt (respectievelijk +1,0%, -0,8% en +4,2%).

Figuur 3. Aandeel van de economische sectoren in de bruto toegevoegde waarde tegen lopende prijzen in het Vlaamse Gewest, 1980 en 2008, in % van het totaal.



Bron: HERMREG.

2.3. Meer jobs

Tussen 1980 en 2008 is de totale werkgelegenheid (uitgedrukt in aantal personen) met een kwart gestegen: van 2.018.643 naar 2.542.629 personen. Dat ligt beduidend hoger dan de groei in dezelfde periode van het aantal personen op arbeidsleeftijd.

Er zijn maar een beperkt aantal jaren waarin de totale werkgelegenheid is gedaald. Dat was het geval begin jaren '80. Ook in perioden begin jaren '90 en begin jaren 2000 stagneerde de groei van de tewerkstelling. In perioden van economische hoogconjunctuur (1984-1990, 1997-2000 en 2006-2007) groeide het aantal tewerkgestelden fors. Het aandeel van de publieke sector steeg tussen 1980 en 1983 licht van 16,1% tot 17,3% waarna het gestaag daalde tot 15,1% van de totale tewerkstelling in Vlaanderen.

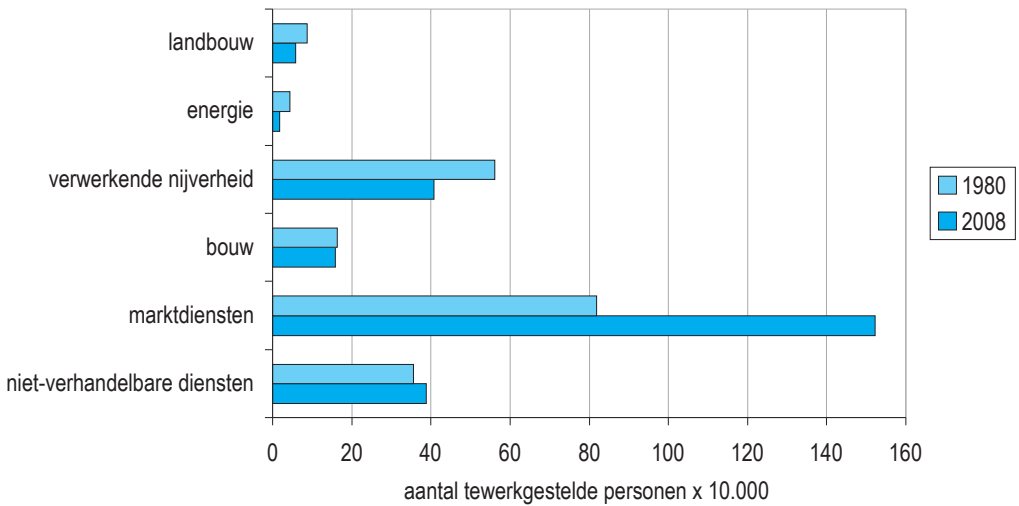
Achter deze globale toename van de werkgelegenheid schuilt een grote diversiteit naar sector. Ook hier is sprake van een erg sterke groei van de dienstensector – weerom vooral van de commerciële marktdiensten –, terwijl de tewerkstelling in de landbouw en de verwerkende nijverheid er aanzienlijk is op achteruitgegaan. Binnen de dienstensector ligt de groei van de tewerkstelling het hoogst in de 'overige' marktdiensten (+267%) en de gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening (+157%).

Anno 2008 ligt de werkgelegenheid in de dienstensector goed 3 maal zo hoog als in de secundaire sector (energie, bouw en verwerkende nijverheid). Tussen 1980 en 2008 is het aandeel van de dienstensector in de totale werkgelegenheid gestegen van 58% naar 75%.

De vermindering van de tewerkstelling in de secundaire sector is in absolute aantallen vooral groot in de verwerkende nijverheid. In de bouwsector bleef de daling beperkt.

De werkgelegenheid bij de zelfstandigen (+22%) is in de periode 1980-2008 iets minder sterk gegroeid dan bij de loontrekkenden (+27%). Tot 2000 groeide de zelfstandige tewerkstelling nog sterker dan de loontrekkende arbeid, maar terwijl het aantal zelfstandigen tussen 1995 en 2005 stagneerde, is de loontrekkende werkgelegenheid blijven stijgen. Anno 2007 ligt het aandeel zelfstandige ondernemers (inclusief vrije beroepen) binnen de totale bevolking tussen 15 en 64 jaar op 9,8%.

Figuur 4. Totaal aantal tewerkgestelde personen per economische sector in het Vlaamse Gewest, 1980 en 2008.



Bron: HERMREG.

Naar sector is bij de zelfstandige tewerkstelling een gelijkaardige evolutie merkbaar als bij de totale werkgelegenheid. Ook hier vallen er tussen 1980 en 2008 substantiële verliezen te noteren in de landbouwsector en de verwerkende nijverheid, terwijl de zelfstandige tewerkstelling in de commerciële diensten aanzienlijk is gestegen.

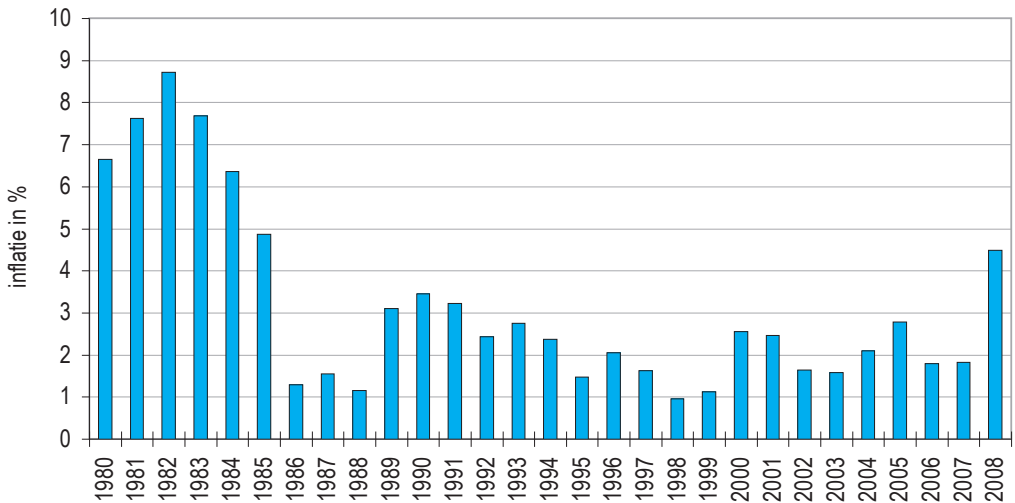
2.4. Grotere monetaire stabiliteit

In het begin van de jaren '80 werd ons land onder meer door de hoge olieprijsen geconfronteerd met behoorlijk hoog oplopende inflatiecijfers, met een piek tot 9% in 1982. In een poging om de prijsstijgingen enigszins te temperen ging men over tot een devaluatie van de Belgische frank en het aanhouden van een quasi koppeling van de frank aan de Duitse mark. Ook gold een beleid van loonmatiging. Hoewel deze maatregelen in eerste instantie de koopkracht aantastten, versterkten ze gaandeweg de competitiviteit van onze economie. Vanaf 1986 daalden de olieprijsen in sterke mate. Sindsdien is er sprake van een vrij rustig inflatieverloop met nog gematigde pieken begin jaren '90 en in 2000-2001, 2005 en 2008.

De pogingen tot loonmatiging en de internationale concurrentie in de industrie resulteerden in de jaren '80 in een daling van de Vlaamse loonkosten. Tussen 1980 en 1989 daalde het loonaandeel – de loonkosten per eenheid product – in Vlaanderen voor alle sectoren samen van 73% tot 66%. Maar door een minder strenge loonpolitiek begin jaren '90 steeg het loonaandeel in 1993 opnieuw fors tot 73%. Sindsdien, mede door het Globaal Plan, is het loonaandeel opnieuw geleidelijk gedaald tot 66% in 2005.

Op de internationale financiële markten, zorgde de opheffing van het vaste wisselkoersstelsel van Bretton Woods in 1973 voor soms grote wisselkoersfluctuaties en bijhorende economische onrust. Om dat tegen te gaan werd in 1979 in 9 landen - waaronder België - het Europees Monetair Stelsel (EMS) ingevoerd. Met het EMS werd getracht de onderlinge wisselkoersen binnen beperkte marges te stabiliseren. Sinds 1999 maakt België deel uit van de Eurozone waardoor het monetaire beleid in handen is komen te liggen van de Europese Centrale Bank. In 2002 werd de Belgische frank definitief vervangen door de euro.

Figuur 5. Jaarlijkse inflatie in België, periode 1980-2008, in %.



Bron: ADSEI.

2.5. Globalisering van de economie

De Vlaamse economie is een open economie en daardoor extra gevoelig voor veranderingen in de internationale economische context. Deze context is er één van toenemende economische globalisering. Dankzij de informatie- en communicatietechnologieën, de vrijmaking van de (financiële) markt – zowel op Europees niveau als internationaal – en ontwikkelingen in de transportsector zoals het containervervoer, kregen ondernemingen de kans hun productie op wereldschaal te organiseren (Federaal Planbureau, 2007).

Bedrijven zoeken nu nieuwe productiemogelijkheden in het buitenland waardoor verschillende onderdelen van een product vaak op verschillende plaatsen in de wereld worden gefabriceerd. De opkomst van nieuwe groeilanden zoals China, India, Brazilië en Rusland hebben dit globaliseringsproces vanaf de jaren '90 in een stroomversnelling gebracht.

Als gevolg van deze ontwikkelingen groeide de internationale handel van goederen en diensten in een erg snel tempo. Tussen 1980 en 2007 verviervoudigde de uitvoer in volume wereldwijd, wat bijna dubbel zo veel is als de groei van het mondiale BBP in dezelfde periode (WTO, 2008).

Door zijn kleine geografische omvang en zijn centrale ligging te midden van sterke economische landen, zijn de handelsrelaties met het buitenland zeer belangrijk voor de Vlaamse economie (Festraets & Vergeynst, 2008). In 2007 is de export van goederen goed voor 99,4% van het Vlaamse BBP, wat een pak hoger ligt dan bij onze belangrijkste handelspartners. Dit aandeel is sinds het begin van de jaren '80 jaar na jaar gestegen, met uitzondering van de periodes waarin het economisch minder goed ging. Drie kwart van de Vlaamse uitvoer is bestemd voor landen van de Europese Unie. De uitvoer naar nieuwe groeilanden als China, Rusland, Brazilië en India is de jongste jaren sterk toegenomen maar het aandeel van de export naar deze landen blijft voornamelijk beperkt tot bijna 6% van de totale uitvoer.

3. Sociaaldemografische context

De voorbije kwarteeuw zijn er bijna 500.000 inwoners in Vlaanderen bijgekomen. Vlamin-

gen leven alsmear langer en er komen meer mensen vanuit het buitenland naar Vlaanderen. De laatste jaren worden er ook weer meer kinderen geboren, maar de totale vruchtbaarheid blijft relatief laag (onder het vervangingsniveau).

Doordat het aantal huishoudens sterker is gestegen dan het aantal inwoners is er sprake van een opmerkelijke verdunning van de gemiddelde omvang van huishoudens. Verder wordt de structuur van de Vlaamse bevolking gekenmerkt door een voortschrijdende ontgroening en vergrijzing. Ten slotte doen er zich opvallende verschuivingen voor in de wijze waarop Vlamingen samenleven.

3.1. Een half miljoen meer Vlamingen

Op 1 januari 2008 telde het Vlaamse Gewest 6.161.600 inwoners, in 1981⁴ waren dat er 5.634.152. Dit betekent dat de bevolking in Vlaanderen op iets meer dan 25 jaar tijd met bijna 10% is toegenomen. In de periode 1981-1988 bleef die toename beperkt tot jaarlijks amper 0,1%. Daarna is de bevolkingsgroei versneld. De grootste jaarlijkse toename vond plaats tussen 2007 en 2008 (bijna 1%).

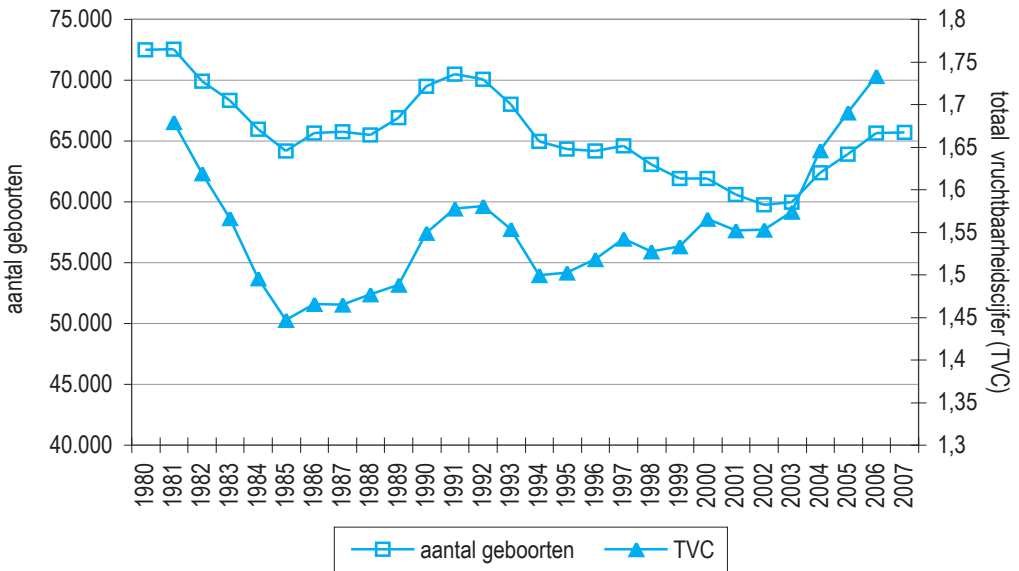
De samenstelling van de bevolking is een dynamisch gegeven en dus onderhevig aan veranderingen. Geboorten, sterfte en migraties zijn cruciale factoren die samen de loop van de bevolking verklaren.

3.1.1. Weer meer geboorten, maar vruchtbaarheid blijft laag

De jaren '60 werden gekenmerkt door een toename van het individuele en collectieve welzijn van een groot deel van de burgers via onder meer een geleidelijke uitbouw van een net van diensten en voorzieningen, een stijging van de materiële welvaart, een veralgemeende toegang tot luxegoederen en producten en een vermindering van de arbeidsduur. Op demografisch vlak deed zich in deze periode een explosie voor van het aantal geboorten met een recordcijfer in het jaar 1964. Vanaf dat jaar daalde het aantal geboorten fors. In het Vlaamse Gewest nam het aantal geboorten tussen 1965 en 1975 af van ongeveer 92.000 tot 67.000 per jaar. Daarna volgden nog beperkte pieken eind jaren '70 en begin jaren '90 waarna het aantal geboorten zakte naar een dieptepunt in 2002. Sinds 2003 gaat het aantal geboorten weer in stijgende lijn. Dit betekent echter nog niet dat het om een fundamentele verandering gaat. Een stijgend of dalend aantal geboorten mag niet worden geïnterpreteerd als een stijging of daling van de vruchtbaarheid (het gemiddeld aantal kinderen per vrouw). Het aantal geboorten neemt (opnieuw) toe maar de vruchtbaarheid blijft relatief laag. Het gaat eerder om een combinatie van een hoger geboortecijfer bij de iets oudere vrouwen en het niet verder dalen van het aantal geboorten bij de jongere leeftijdscategorieën (Willems, 2006).

Het totaal vruchtbaarheidscijfer⁵ of het gemiddeld aantal kinderen per vrouw lag in 2006 op 1,73. In 1964 bedroeg het aantal kinderen per vrouw in Vlaanderen nog 2,72. In 1985 was dit al gedaald tot 1,45 kinderen per vrouw (Van Peer, 2008). Deze daling houdt verband met het gestegen opleidingsniveau van vrouwen en de toename van de vrouwelijke arbeidsparticipatie. Daardoor gingen meer vrouwen de geboorte van hun eerste kind uitstellen (Neels, 2005). Maar het is duidelijk dat deze daling ook verband houdt met het veralgemeende anticonceptiegebruik (Cliquet & Debusschere, 1984). Vanaf 1985 stijgt het aantal kinderen per vrouw gestaag met een kleine piek begin jaren '90. Sinds 2003 is er opnieuw een opvallende stijging: van 1,57 kinderen per vrouw in 2003 tot 1,73 in 2006. Met de huidige cijfers voor Vlaanderen staat echter vast dat men nog ver verwijderd is van het gemiddelde van 2,1 kinderen per vrouw, nodig om in de vervanging van de generaties te voorzien.

Figuur 6. Evolutie van het aantal geboorten (linker y-as) en van het totaal vruchtbaarheidscijfer (TVC) (rechter y-as) in het Vlaamse Gewest, periode 1980-2007.



Bron: ADSEI.

3.1.2. Verdere toename levensverwachting

De levensverwachting neemt nog steeds toe en de grenzen ervan zouden nog niet bereikt zijn (Deboosere e.a., 2008). Er zou nog een aanzienlijke winst kunnen worden geboekt maar tegelijk vragen de behaalde resultaten ook een blijvende inzet. In 1995 was de levensverwachting bij de geboorte voor mannen en vrouwen samen 78,03 jaar. In 2006 is dit gestegen naar 80,73 jaar, een winst van meer dan 2 jaar op 10 jaar tijd. Volgende vaststellingen dringen zich op: de levensverwachting van vrouwen overtreft nog steeds in belangrijke mate die van mannen, maar het verschil tussen de geslachten, neemt geleidelijk af. Dit betekent dat mannen deels hun achterstand inhalen. Tussen 1995 en 2005 steeg de levensverwachting bij mannen met bijna 3 jaar, bij vrouwen met 1 jaar en 9 maanden. De winst inzake levensverwachting doet zich vooral voor op oudere leeftijd.

De vraag rijst of de toename in levensverwachting er een is van gezonde of ongezonde levensjaren. Onderzoek voor België in de periode 1997-2004 toont aan dat de gestegen levensverwachting bij mannen vooral een stijging inhoudt van het aantal levensjaren zonder functionele beperkingen (Van Oyen & Demarest, 2008). Bij vrouwen echter neemt de levensverwachting met functionele beperkingen toe. Focust men op het aantal levensjaren mét beperkingen, dan stijgt het aantal levensjaren met ernstige beperkingen bij beide geslachten, zij het meer uitgesproken bij vrouwen dan bij mannen.

3.1.3. Toenemend belang van migratie in de bevolkingsgroei

Zeker de laatste jaren is de toename van de bevolking vooral een gevolg van een stijging van het externe migratiesaldo (meer inwijking vanuit het buitenland dan uitwijking naar het buitenland). In 1990 blijkt nog bijna de helft (48%) van de totale aangroei van de bevolking te wijten aan een natuurlijke aangroei (meer geboortes dan sterftes). In 2000 was dit aandeel al geslonken tot 36%, in 2007 zelfs tot een kwart. Daartegenover staat dat het belang

Tabel 1. Evolutie van de levensverwachting bij de geboorte van mannen en vrouwen in België, 1980 en 1990, en het Vlaamse Gewest, periode 1995-2006, in jaren.

	Totaal	Mannen	Vrouwen	Vershil tussen vrouwen en mannen
België				
1980	nb	70,0	76,8	+ 6,8
1990	nb	72,4	79,1	+ 6,7
Vlaams Gewest				
1995	78,0	74,8	81,2	+ 6,4
1996	78,4	75,2	81,6	+ 6,3
1997	78,7	75,6	81,7	+ 6,1
1998	78,7	75,8	81,6	+ 5,9
1999	78,9	75,9	81,8	+ 6,0
2000	79,0	76,0	81,9	+ 6,0
2001	79,4	76,4	82,3	+ 5,9
2002	79,5	76,6	82,3	+ 5,7
2003	79,7	76,9	82,3	+ 5,4
2004	80,3	77,6	82,9	+ 5,3
2005	80,4	77,7	83,0	+ 5,2
2006	80,7	78,1	83,3	+ 5,2

Bron: ADSEI.

van migratie in de groei van de bevolking toeneemt. De inwijking vanuit het buitenland is thans de voornaamste factor in die toename. Dat geldt niet alleen voor Vlaanderen, maar voor alle Europese landen.

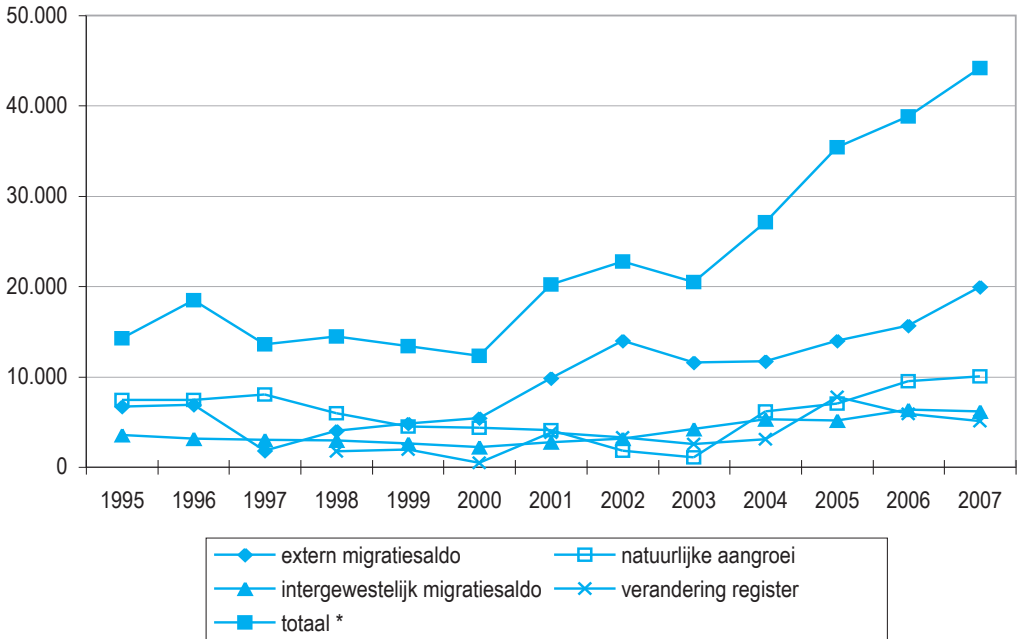
Daarnaast is ook het belang van de intergewestelijke migratiestromen in de bevolkingstoename de laatste jaren iets toegenomen. De intergewestelijke migratiestromen vertonen een negatief saldo tussen het Vlaamse en het Waalse Gewest en een positief saldo tussen het Vlaamse en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest (Willems, 2008).

3.2. Groei huishoudens groter dan toename bevolking

Het aantal Vlamingen mag dan al duidelijk gestegen zijn de afgelopen 25 jaar, de toename van het aantal huishoudens ligt nog hoger. Het aantal private huishoudens steeg tussen 1981 en 2008 met 31% van 1.967.000 tot 2.556.974. De groei van het aantal huishoudens is voornamelijk een gevolg van de grote stijging van het aantal éénpersoonshuishoudens (Lodewijckx, 2008).

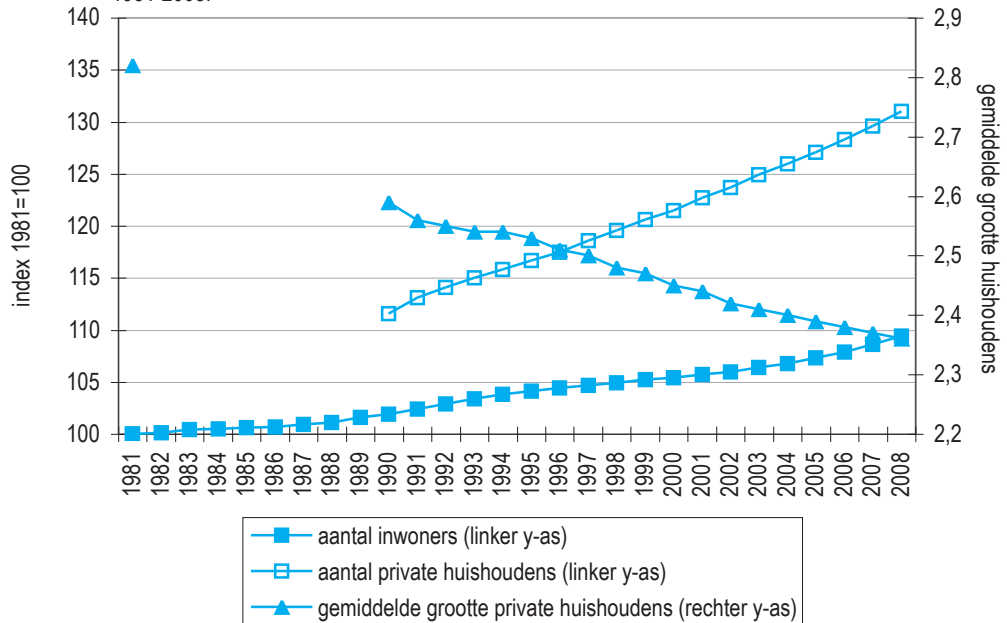
Het gevolg van deze ontwikkelingen is een daling van het gemiddelde aantal personen per huishouden. Een huishouden telde in 1981 gemiddeld 2,82 personen. In 2008 is dat gedaald tot 2,36 personen. Dit proces van ‘verdunning’ is al langer aan de gang. In 1970 telde een privaat huishouden in Vlaanderen gemiddeld nog meer dan 3 personen. De daling heeft te maken met het geringer aantal kinderen per gezin, de spectaculaire stijging van het aantal éénpersoonshuishoudens, de afname van de omvang van de meerpersoonshuishoudens en de vergrijzing (Lodewijckx, 2008).

Figuur 7. Evolutie van de natuurlijke aangroei en van de aangroei uit buitenlandse (externe) en intergewestelijke migratie in het Vlaamse Gewest, periode 1995-2007.



* Som van de componenten inclusief de statistische aanpassing.
Bron: SVR (2009).

Figuur 8. Evolutie van het aantal inwoners en het aantal private huishoudens waarbij index 1981=100 (linker y-as) en van de gemiddelde grootte van de private huishoudens (rechter y-as) in het Vlaamse Gewest, periode 1981-2008.*



* Cijfers voor 1981 gebaseerd op de Algemene Volks- en Woningtelling van 1 maart 1981, cijfers voor andere jaren gebaseerd op het Rijksregister.
Bron: ADSEI.

3.3. Ontgroening en vergrijzing

De leeftijdstructuur van de bevolking is in aanzienlijke mate veranderd. Het aandeel van de jongeren neemt af, dat van de ouderen neemt toe. Het gaat om de ‘ontgroening’ en ‘ver-grijzing’ van onze samenleving.

Het aandeel van de 0- tot 19-jarigen is tussen 1981 en 2008 gedaald van bijna 30% naar 22%. De groep tussen 20 en 65 jaar steeg van 58% naar 60%. Het aandeel 65-plussers is in dezelfde periode toegenomen van 14% naar 18%.

Binnen België is het Vlaamse Gewest momenteel de meest vergrijzde regio.

Tabel 2. Evolutie van een aantal afhankelijkheidsratio's in het Vlaamse Gewest, periode 1981-2020.*

	1981	1990	2000	2008	2020
Vergrijzing [(65 jaar en ouder/totale bevolking) x 100]	13,6	14,2	16,7	17,9	20,0
Ouderenafhankelijkheidsindex [(65 jaar en ouder/20-64 jaar) x 100]	23,6	23,3	27,8	29,7	36,1
Potentiële steun (20-64 jaar/65 jaar en ouder)	4,2	4,3	3,6	3,4	2,8
Veroudering binnen de veroudering [(80 jaar en ouder/65 jaar en ouder) x 100]	18,1	23,2	20,3	26,3	29,2

* Cijfers van 1981 tot 2008 gebaseerd op waarnemingen, cijfers voor 2020 gebaseerd op bevolkingsvooruitzichten 2007-2060.
Bron: ADSEI.

De vergrijzing kan aan de hand van meerdere afhankelijkheidsratio's worden geïllustreerd. Eén daarvan is de ‘ouderenafhankelijkheidsindex’ die de verhouding weergeeft van het aantal 65-plussers tegenover het aantal personen tussen 20 en 64 jaar. In 1981 staan tegenover 100 personen op actieve leeftijd, 24 personen van 65 jaar of ouder. In 2008 gaat het al om 30 ouderen tegenover 100 actieven. De ratio ‘potentiële steun’ halveert bijna tussen 1981 en 2020 en de ratio betreffende de ‘veroudering binnen de veroudering’ geeft aan dat er een meer dan proportionele stijging is van het aantal oude ouderen (80 jaar en ouder).

Deze puur demografische ratio's focussen op de afhankelijkheid van de ene leeftijdsgroep ten overstaan van de andere en doen afbreuk aan het feit dat ouderen niet alleen zorgvragers zijn, maar zelf ook vaak zorg verlenen (Vanderleyden, 2006). In deze context suggereert het Federaal Planbureau het gebruik van andere maatgetallen, bijvoorbeeld een sociaaldemografische afhankelijkheidsratio (aantal gepensioneerden/aantal personen met een job én werklozen) of een sociaaleconomische afhankelijkheidsratio (aantal gepensioneerden/degenen die effectief werken). Dergelijke oefening voor België leert dat de stijging van de waarde van deze ratio's minder sterk is, en dus dat de lasten minder dramatisch zijn dan wat uit de geprojecteerde zuiver demografische maatgetallen mag blijken (Vanderleyden, 2009).

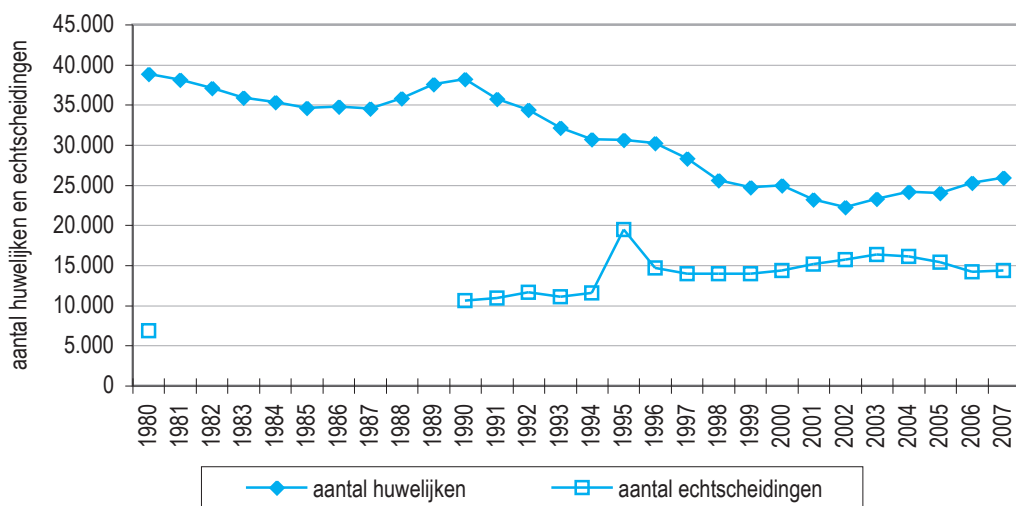
Ook de beroepsbevolking vergrijst. Verhoudt men de leeftijdsgroep van 40 tot 64 jaar tegenover de groep van 20 tot 39 jaar, dan komt men uit bij een coëfficiënt van 0,97 voor het Vlaamse Gewest in 1990. Dat betekent dat er ongeveer evenveel oudere als jongere personen zijn op arbeidsleeftijd. Deze verhouding neemt vervolgens gestaag toe: van 1,02 in 1995 over 1,13 in 2000 tot 1,38 in 2008 (Pelfrene, 2009).

3.4. Verschuivingen in samenlevingsvormen

Anno 2008 wordt de Vlaamse samenleving gekenmerkt door een grote diversiteit op het vlak van relatie- en samenlevingsvormen. Dit heeft veel te maken met de wijzigingen inzake huwelijksluitingen en –ontbindingen.

In 1980 waren er in het Vlaamse Gewest bijna 40.000 huwelijken, 25 jaar later ongeveer 25.000. De daling van het aantal huwelijken gaat vooral terug op een daling van het aantal eerste huwelijken. Het aantal niet-eerste huwelijken steeg lichtjes (Corijn & Lodewijckx, 2009). Wat echtscheidingen betreft, tekent er zich een verdubbeling af tussen 1980 en 2006. Deze toename verklaart mede de talrijker wordende groep van alleenwonende personen.

Figuur 9. Evolutie van het aantal huwelijken en aantal echtscheidingen in het Vlaamse Gewest, periode 1980-2007.



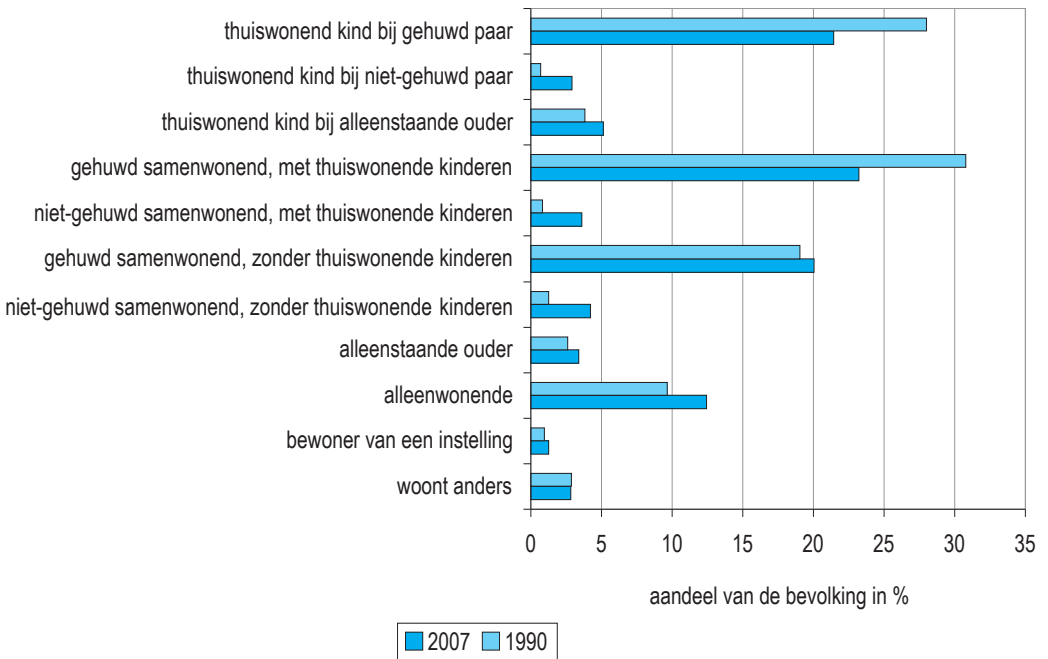
Bron: ADSEI.

De invoering van de ‘schuldloze echtscheiding’ in 1974 en de versoepeling van de procedure ‘echtscheiding met onderlinge toestemming’ in 1994 heeft het aantal echtscheidingen in de hand gewerkt. In 1995 waren er in Vlaanderen bijna 70% meer echtscheidingen dan het jaar voordien. Nadien stagneerde het aantal rond om en bij de 15.000 per jaar. Opvallend is wel dat er sinds 2003 opnieuw wat meer gehuwd wordt.

De implicaties van al deze veranderingen zijn opmerkelijke verschuivingen in de wijze waarop mensen samenleven. Treffen we bij de oudere generaties nog (grotendeels) een standaard levensloop aan, dan is dat bij de jongeren en de aankomende generaties ouderen veel minder het geval: mannen en vrouwen huwen later of wonen ongehuwd samen, de leeftijd waarop het eerste kind wordt geboren neemt toe, herhuwen of ongehuwd samenwonen leidt naar nieuw samengestelde huishoudens met eigen kinderen maar ook stiefkinderen, mensen van hetzelfde geslacht huwen en krijgen kinderen, ...

Het aandeel van het niet-gehuwd samenwonen (al dan niet met kinderen) is tussen 1990 en 2007 opvallend toegenomen. Vooral het gehuwd samenwonen met thuiswonende kinderen neemt in belang af (van 31% naar 23%). In dezelfde lijn daalt het aandeel thuiswonende

Figuur 10. Huishoudsamenstelling in het Vlaamse Gewest, 1990 en 2007, in % van de bevolking.



Bron: Lodewijckx (2008).

kinderen wonend bij een gehuwd paar (van 28% naar 21%). Het aandeel alleenwonenden neemt toe. In 2007 woont 1 op 8 Vlamingen alleen.

3.5. De samenleving verkleurt verder

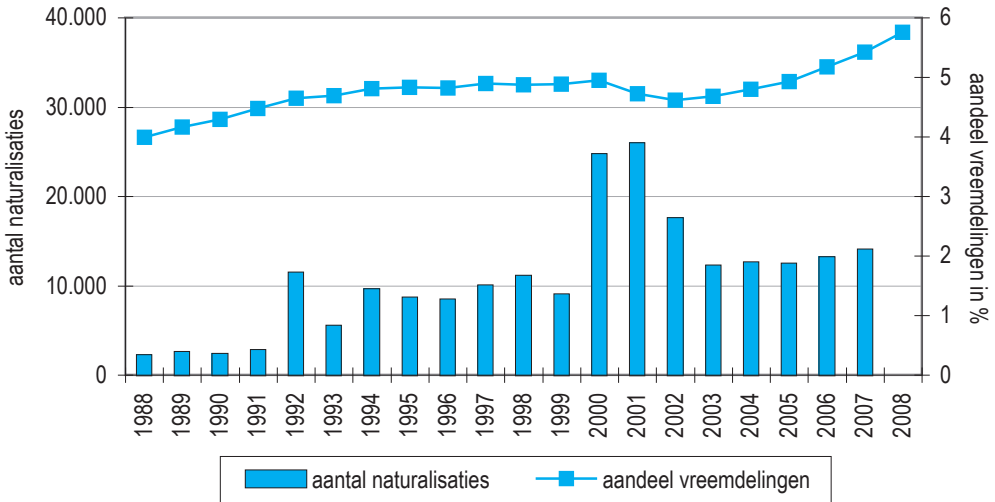
Het fenomeen van de immigratie, in gang gezet in de jaren '50 en '60 vanuit de noodzaak arbeidskrachten in te zetten in onder meer de mijnsector, zette zich door in de daaropvolgende decennia. Ondanks de officiële stopzetting van de arbeidsmigratie in 1974 bleef het aantal vreemdelingen onder meer door gezinsvorming en -hereniging en het toenemende aantal asielzoekers gestaag stijgen, de lichte daling begin jaren 2000 uitgezonderd.

Anno 2008 telt Vlaanderen 354.370 personen met een vreemde nationaliteit, goed voor 5,8% van de bevolking. In 1981 lag het aandeel vreemdelingen nog op 4,1%. Bijna 1 op 3 vreemdelingen in Vlaanderen heeft vandaag de Nederlandse nationaliteit (31%). Daarna volgen de Marokkanen (8%), de Italianen (6%), de Turken en de Fransen (elk 5%). Meer dan 6 op 10 vreemdelingen (64%) komt uit een lidstaat van de Europese Unie.

Heel wat vreemdelingen hebben na de wetwijzigingen inzake de nationaliteitsverwerving van 1984, 1991 en vooral 1999 de Belgische nationaliteit aangenomen (Corijn & Lodewijckx, 2009). Het aantal naturalisaties in Vlaanderen kende een piek in de jaren 2000 en 2001.

Als men bij het aandeel vreemdelingen ook de genaturaliseerden telt, ging het begin 2004 om 8,6% van de Vlaamse bevolking. Telt men daarbij ook de zogenaamde 'derde generatie' – hier gezien als de personen die Belg zijn vanaf hun geboorte maar een moeder hebben die zelf bij haar geboorte een vreemde nationaliteit had –, dan komt men in 2004 aan 10,3% van de bevolking.

Figuur 11. Aandeel vreemdelingen in de totale bevolking (rechter y-as) en het aantal naturalisaties (linker y-as) in het Vlaamse Gewest, periode 1988-2007.



Bron: ADSEI.

Vooral bij de Turken en Marokkanen heeft een grote groep tijdens de afgelopen decennia de Belgische nationaliteit verworven. In 2004 was 1 op 5 van de personen van vreemde herkomst in Vlaanderen afkomstig uit Nederland (21%). Daarna volgen de personen afkomstig uit Marokko (15%), Turkije (13%), Italië (7%) en Frankrijk (5%). Net de helft van de personen van vreemde herkomst, komt uit een lidstaat van de Europese Unie.

In al deze cijfers wordt geen rekening gehouden met asielzoekers waarvan de procedure loopt en personen die onwettig in ons land verblijven. Begin 2008 lag het aantal asielzoekers in de procedure en die hun woonplaats in het Vlaamse Gewest hebben op circa 30.000. Over de tweede groep zijn geen Vlaamse cijfers beschikbaar. Schattingen voor geheel België spreken van 100.000 tot 110.000 personen (Van Meeteren e.a., 2007).

4. Sociaal-culturele context

Vlaanderen wordt net als de meeste andere Westerse landen geconfronteerd met een aantal belangrijke sociaal-culturele ontwikkelingen en processen die een grote invloed hebben op het persoonlijke en maatschappelijke leven. Binnen de maatschappijwetenschappen wordt vaak verwezen naar ‘individualisering’ als zijnde het begrip dat het best deze veranderde sociaal-culturele trends vat (Federaal Planbureau, 2007; Schnabel, 2004).

4.1. Het concept ‘individualisering’

De precieze omschrijving en benadering van het individualiseringsconcept verschilt naargelang de auteur, maar het heeft telkens betrekking op de ontwikkeling waarbij de autonomie van het individu ten opzichte van zijn omgeving stijgt. Daarvoor wordt vaak verwezen naar het proces van ‘detraditionalisering’: de invloed van traditionele instituties en maatschappelijke rolpatronen op individuele opvattingen, waarden en gedragingen vermindert. De door de staat, religie, familie of lokale leefgemeenschap opgelegde referentiekaders hebben de afgelopen decennia sterk aan kracht ingeboet. Tegelijk lijkt de keuzevrijheid van indivi-

duen aanzienlijk toegenomen. Waar vroeger persoonlijke levenskeuzes werden ingegeven door tradities of geloofskaders, is het nu aan het individu zelf om te kiezen. Van een 'standaardbiografie' evolueert men naar een 'keuzebiografie' (Beck & Beck-Gernsheim, 2002). Het individu wordt als 'planbureau van het eigen leven' verantwoordelijk voor het vormen van en inhoud geven aan de persoonlijke levensloop.⁶

Deze veranderingen gaan terug tot de eerste industriële revolutie, waar de geboede klasse - en dan vooral de mannen - meer en meer de kans kreeg om de eigen levensloop uit te tekenen. Pas in de jaren '60 heeft dit proces zich geradicaliseerd (Federaal Planbureau, 2007). Door een stijgend opleidingsniveau, meer politieke rechten, verbeterde arbeidsomstandigheden en een verhoogd welvaartsniveau, hebben in het laatste deel van de 20^{ste} eeuw steeds meer mensen de autonomie gekregen om de individuele levensloop, waarden en opvattingen volgens de eigen inzichten en voorkeuren in te vullen. Hoewel individualisering bij uitstek verbonden lijkt met een vermeerdering van de persoonlijke vrijheid, is dit proces dus pas mogelijk geworden door de emancipatie van brede lagen van de bevolking (Schnabel, 2004).

4.2. Een 'geïndividualiseerd' Vlaanderen

Dit proces van detraditionalisering en toegenomen keuzevrijheid is merkbaar op tal van domeinen van het persoonlijke en maatschappelijke leven in Vlaanderen.

Om te beginnen op de wijze waarop mensen met elkaar samenleven en relaties aangaan. Het klassieke huwelijk verliest positie. De afgelopen decennia is het aandeel personen dat het huwelijk als een verouderde instelling beschouwt sterk gestegen (Kerkhofs, 2000). Tegelijk heeft 85% van de Vlamingen er vandaag geen probleem mee dat een koppel ongehuwd samenwoont (SCV-survey 2002). Naast het huwelijk zijn tegenwoordig tal van andere leef- of samenwoonvormen gangbaar. De maatschappelijke tolerantie tegenover deze verscheidenheid aan relatievormen is toegenomen. Getuige daarvan de gestegen aanvaarding van holebi's en holebiseksualiteit, traditioneel één van de maatschappelijk meest gecontesteerde relatievormen. In 1981 vond nog bijna de helft van de Belgen dat homoseksueel gedrag nooit te rechtvaardigen is. In 1999 is dat gedaald tot een kwart (Dewaele e.a., 2006). Recent onderzoek maakt duidelijk dat sinds de invoering van het homohuwelijk en het adoptierecht voor holebi's de maatschappelijke aanvaarding hiervan duidelijk is toegenomen (Pickery & Noppe, 2007).

Ook de wijze waarop mensen hun sociaal netwerk uitbouwen, verandert. Al blijft de rol van familie als sociaal cement erg belangrijk, toch neemt - zeker bij bepaalde groepen als hoger opgeleiden en jongeren - het belang van individueel gekozen relaties met vrienden en kennissen toe (Pahl, 1998).

Tegelijk wijzigen de gezagsrelaties tussen mensen. Door onder meer het gestegen opleidingsniveau en de hogere welvaart - en de daarmee samenhangende lagere afhankelijkheid van anderen -, hebben mensen het tegenwoordig moeilijker met gedragsvoorschriften, met externe dwang en bevel. De samenleving evolueert van een 'bevelshuishouding' naar een 'onderhandelingshuishouding' (De Swaan, 1982). Dat heeft geleid tot meer egalitaire verhoudingen en omgangsvormen tussen mensen (Schnabel, 2004).

Het individualiseringsproces gaat samen met een verminderde impact van religie op het persoonlijke en maatschappelijke leven. De kerkpraktijk is in Vlaanderen tijdens de afgelopen decennia sterk gedaald (Hooghe e.a., 2006). Eind jaren '60 ging nog meer dan de helft van de Vlamingen minstens 1 keer per maand naar de kerk. Dat daalde tot 1 op 3 in 1980

en tot 1 op 10 in 2006. Dat betekent niet dat religie en zingeving helemaal onbelangrijk zijn geworden. Anno 2008 noemt nog steeds goed de helft van de Vlamingen zichzelf op een of andere manier gelovig (SCV-survey 2008). Maar meer dan vroeger gaan mensen hierbij op zoek naar een eigen manier van zingeving, los van de bestaande traditionele religieuze denkkaders (Dobbelaere, 2007).

Tegelijk met de individualisering van de persoonlijke zingeving, is in Vlaanderen net als in de meeste andere Westerse landen de maatschappelijke invloed van de katholieke kerk en haar instellingen de laatste decennia opvallend afgenomen (Dobbelaere, 2007). Het laatste decennium werd daarnaast het georganiseerde levensbeschouwelijke pluralisme meer ondersteund, onder meer door de structurering en financiering van de vrijzinnigheid en de islamgemeenschap (Witte & Meynen, 2006).

De individualisering heeft ook gevolgen op politiek vlak. Mensen laten zich vandaag minder leiden door tradities of religie bij het uitbrengen van hun stem en voelen zich minder verbonden met één bepaalde politieke partij (Billiet, 2006). Heel wat Vlamingen wijzigen hun stemgedrag van verkiezing tot verkiezing of stemmen op eenzelfde verkiezingsdag voor verschillende partijen (Goeminne & Swyngedouw, 2007; Maddens, 2007).

Tegelijk met de toegenomen aandacht voor de individuele verantwoordelijkheid in het bepalen van de eigen levensloop, werd ook het bredere debat aangewakkerd over de rol van de overheid in de maatschappij. Vanaf de jaren '70 kwam door de economische crisis en de daarmee gepaard gaande hogere sociale uitgaven, de welvaarts- en verzorgingsstaat zoals die in de decennia na de Tweede Wereldoorlog in ons land werd uitgebouwd, onder druk te staan (Tresignie e.a., 2002). Vanaf het begin van de jaren '80 heeft men via een beleid van grotere solidariteit aan de kant van de bijdragen en selectiviteit aan de kant van de uitkeringen, geprobeerd de ontsporing van de sociale uitgaven onder controle te brengen (Cantillon, 1999). Sinds eind jaren '90 ligt de klemtoon meer op de activering van de burger zelf (Deleecq, 2001). Zo probeert men - mede in het licht van de versnellende vergrijzing - door meer mensen aan het werk te krijgen de houdbaarheid van de welvaartsstaat te verzekeren. De actievere rol die van de burger wordt gevraagd, geldt evenzeer op terreinen als ondernemerschap of het opnemen van sociaal engagement binnen de samenleving. Die accentverschuiving komt duidelijk tot uiting in de opeenvolgende Vlaamse regeerakkoorden en lange termijnplannen als het Pact van Vilvoorde en het recente Pact 2020 (Carton & Pauwels, 2007). De burger als 'klant' waarover sprake in de regeringsteksten begin jaren '90 heeft plaats gemaakt voor de burger als 'betrokken partner' met eigen verantwoordelijkheden in het vorm geven aan de samenleving en aan de eigen positie in die samenleving.

Al deze evoluties zorgen ervoor dat de autonomie van het individu ten opzichte van zijn omgeving de afgelopen decennia duidelijk is gestegen. Maar dit heeft ook een keerzijde. Mensen kunnen tegenwoordig niet alleen kiezen, maar worden daar tegelijk ook toe verplicht, wat niet altijd een gemakkelijke opdracht is (Geldof, 2008). Individuen worden teruggeworpen op zichzelf en zoeken vanuit een relatieve zwakte en onzekerheid weer houvast bij andere, niet-traditionele zingevingkaders. In de plaats van tradities en gezag zijn er andere, meer subtiele vormen van sturing gekomen, beïnvloeding van smaken, opvattingen, emoties en kennis, via het onderwijs, de massamedia en de markt (Elchardus & Glorieux, 2002). Ook in de moderne, gedetraditionaliseerde samenleving blijkt daardoor nog erg veel conformisme en groepsgedrag aanwezig. De keuzeprocessen van mensen verlopen nog steeds behoorlijk gestructureerd en gestandaardiseerd. Het zorgt ervoor dat voorkeuren, waarden en opvattingen ook nu nog worden gestuurd door en samenhangen met onze positie in de samenleving.

Het is bovendien duidelijk dat de hierboven geschetste sociaal-culturele trends en ontwikkelingen slechts zeer geleidelijk verlopen en dat zij evenmin gelijktijdig dezelfde impact hebben in alle geledingen van de samenleving (Federaal Planbureau, 2007). Er dient gewezen te worden op de dreigende kloof tussen hoog- en laagopgeleiden (Pauwels & Pickery, 2007). Als individuen meer verantwoordelijk worden voor het uittekenen van de eigen levensloop, moeten zij ook over het nodige materiële, sociale en culturele kapitaal beschikken om die verantwoordelijkheid te kunnen dragen (Geldof, 2008).

Noten

- 1 Traditioneel spreekt men van een recessie wanneer er tijdens minstens twee opeenvolgende kwartalen sprake is van een negatieve groei van het bruto binnenlands product (BBP). In deze bijdrage wordt een recessiejaar gedefinieerd als een jaar waarin het reële BBP lager is dan het jaar voordien. Er zijn immers geen regionale rekeningen op kwartaalbasis beschikbaar.
- 2 Koopkrachtpariteiten zijn ruimtelijke deflatoren van het BBP waarmee tussen landen of regio's gecorrigeerd wordt voor prijsverschillen van goederen en diensten.
- 3 Met de dienstensector worden in deze bijdrage zowel de marktdiensten als de niet-verhandelbare diensten bedoeld. De marktdiensten kunnen verder worden opgesplitst in de subsectoren 'vervoer en communicatie', 'handel en horeca', 'krediet en verzekeringen', 'gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening' en 'overige marktdiensten'. De niet-verhandelbare diensten omvatten de subsectoren 'overheid en onderwijs' en 'huishoudelijke diensten'.
- 4 Als vertrekpunt werd geopteerd voor het jaar 1981 (en niet 1980) omdat voor het aantal private huishoudens en de gemiddelde grootte van de private huishoudens enkel cijfers beschikbaar zijn uit de Algemene Volks- en Woningtelling van 1 maart 1981 (zie sectie 3.2. waar de evolutie van de huishoudens wordt afgezet tegenover de evolutie van de bevolking).
- 5 Het totaal vruchtbaarheidscijfer is het gemiddeld aantal kinderen dat een vrouw zou krijgen indien de vruchtbaarheidscijfers van het lopende jaar onveranderd blijven gelden in de toekomst.
- 6 Individualisering mag niet verward worden met 'individualisme' (Federaal Planbureau, 2007). Dat laatste is een morele voorkeur die het belang van het individu boven dat van de gemeenschap plaatst. 'Individualisering' op zich is louter een concept om maatschappelijke veranderingen te duiden en wijst op de tanende invloed van traditionele denkkaders en de toegenomen keuzevrijheid van individuen.

Bibliografie

- Bassilière, D., Bossier, F., Caruso, F., Hoorelbeke, D. & Lohest, O. (2008). *Vijftientwintig jaar regionale ontwikkelingen. Een overzicht op basis van de databank van het HERMREG-model*. Planning Paper 104, Brussel: Federaal Planbureau.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization, institutionalized individualism and its social and political consequences*. London: Sage Publications.
- Billiet, J. (2006). Verzuiling en ontzuiling in België. In: Witte, E. & Meynen, A. (red.). *De geschiedenis van België na 1945*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 331-364.
- Bursens, P., Helsen, S. & Van Reybroeck, E. (2003). De geringe Europeanisering van de Vlaamse politieke elites. In: *Oikos*, 24 (1), 47-61.
- Cantillon, B. (red.) (1999). *De welvaartsstaat in de kering*. Kapellen: Uitgeverij Pelckmans.
- Carton, A. & Pauwels, G. (2007). Verantwoordelijkheden voor de overheid? Ja! Prestaties van de overheid? De Vlaamse mening is verdeeld. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen gepeild! 2007*. SVR-Studie 2007/2, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 37-77.
- Corijn, M. & Lodewijckx, E. (2009). *Echtscheiding en leefvorm na echtscheiding in het Vlaamse Gewest: verschillen naar herkomst. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens voor volwassenen en kinderen*. SVR-Rapport 2009/4, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Cliquet, R.L. & Debusschere, R. (red.) (1984). *Relationeel en reproductief gedrag in Vlaanderen*. CBGS-Monografie 1984/1, Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien.
- Deboosere, P., Gadeyne S. & Surkeyn, J. (2008). Demografie van de gezondheid in Vlaanderen 1975-2005. In: Cantillon, B., Van den Bosch, K. & Lefebure, S. (red.). *Ouderen in Vlaanderen 1975-2005*. Leuven: Acco, 44-78.
- De Swaan, A. (1982). *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Deforche, J. & Bursens, P. (2006). *Europeanisering van Vlaanderen: een evaluatie van de Vlaamse strategie in vijf Europese beleidscases*. Antwerpen: SBOV.

- Deleeck, H. (2001). *De architectuur van de welvaartsstaat opnieuw bekeken*. Leuven: Acco.
- Dewaele, A., Cox, N., Van den Berghe, W. & Vincke, J. (2006). *De maatschappelijke positie van holebi's en hun sociale netwerken: over vriendschap en andere bloedbanden*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- Dobbelaere, K. (2007). Belgium: from 'laicization' to individual secularization resulting in a new wave of 'laicization'. In: Loosveldt, G., Swyngedouw, M. & Cambré, B. (eds.). *Measuring meaningful data in social research*. Leuven: Acco, 17-30.
- Elchardus, M. & Glorieux, I. (red.) (2002). *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tielt: Lannoo.
- Federaal Planbureau (2007). *De transitie naar een duurzame ontwikkeling versnellen. Federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling 2007*. Brussel: Federaal Planbureau.
- Festraets, D. & Vergeynst, T. (2008). *Structuur van de Vlaamse uitvoer en kortetermijnprognose*. SVR-Rapport 2008/1, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Geldof, D. (2008). *Onzekerheid. Over leven in de risicomaatschappij*. Leuven: Acco.
- Goeminne, B. & Swyngedouw, M. (2007). De verschuivingen in het stemgedrag 1999-2003 en 2003-2004. In: Swyngedouw, M., Billiet, J. & Goeminne B. (red.). *De kiezer onderzocht: de verkiezingen van 2003 en 2004 in Vlaanderen*. Leuven: Universitaire Pers, 45-68.
- Hooghe, M., Quintelier, E. & Reeskens, T. (2006). Kerkpraktijk in Vlaanderen: trends en extrapolaties: 1967-2004. In: *Ethische Perspectieven*, 16 (2), 113-123.
- Lodewijckx, E. (2008). *Veranderende leefvormen in het Vlaamse Gewest, 1990-2007 (en 2021). Een analyse van gegevens uit het Rijksregister*. SVR-Rapport 2008/3, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Kerkhofs, J. (2000). Gezin en relaties: stabiliteit en groeiende verscheidenheid. In: Dobbelaere, K., Elchardus, M., Kerkhofs, J., Voyé, L. & Bawin-Legros, B. (red.). *Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tielt: Lannoo, 55-76.
- Maddens, B. (2007). Split-ticket voting in the Belgian general election of 18 May 2003. In: Loosveldt, G., Swyngedouw, M. & Cambré, B. (eds.). *Measuring meaningful data in social Research*. Leuven: Acco, 161-176.
- Neels, K. (2005). Uitstel of afstel eerste kind. Het profiel van de generatie 1931-1935 in België. In: *Demos*, 21 (10), 77-79.
- Pahl, R. (1998). Friendship: the social glue of contemporary society?. In: Franklin, J. (ed.). *The politics of risk society*. Cambridge: Polity Press, 99-119.
- Pauwels, G. & Pickery, J. (2007). *Wie participeert niet? Ongelijke deelname aan het maatschappelijke leven in verschillende domeinen*. SVR-Rapport 2007/5, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Pelfrene, E. (2005). *Ontgroening en vergrijzing in Vlaanderen 1990-2050. Verkenningen op basis van de NIS-bevolkingsvooruitzichten*. Stativaria 36, Brussel: Administratie Planning en Statistiek.
- Pelfrene, E. (2009). *De nieuwe bevolkingsvooruitzichten 2007-2060. Een vergelijking met vorige prognoses*. SVR-Rapport 2009/3, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Pickery, J. & Noppe, J. (2007). Vlamingen over homo's: loopt het beleid voorop? Attitudes tegenover holebi's en holebiseksualiteit in Vlaanderen. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen gepeild! 2007*. SVR-Studie 2007/2, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 199-224.
- Schnabel, P. (2004). Het zestiende Sociaal en Cultureel Rapport kijkt zestien jaar vooruit. In: Sociaal en Cultureel Planbureau. *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: SCP.
- SVR - Studiedienst van de Vlaamse Regering (2009). *VRIND 2009. Vlaamse Regionale Indicatoren*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Tresignie, C., Elchardus, M. & Derks, A. (2002). *Het draagvlak van de solidariteit. Deelrapport 2: Voor- en nadelen van de verzorgingsstaat*. Brussel: VUB-TOR.
- Van Peer, C. (2008). *Kinderwens in Vlaanderen. Een sociaaldemografische profielschets*. SVR-Rapport 2008/5, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Van Meeteren, M., Van San, M. & Engbersen, G. (2007). *Irreguliere immigranten in België: inbedding, uitsluiting en criminaliteit*. Rotterdam: Risbo.
- Van Oyen, H. & Demarest, S. (2008). De evolutie van de levensverwachting met of zonder functionele beperkingen op oudere leeftijd in de periode 1997-2004. In: *Tijdschrift voor Welzijnswerk*, 32 (289), 26-31.
- Vanderleyden, L. (2006). Gender en informele zorg. Een benadering vanuit het leefsituatieonderzoek Vlaamse Ouderen. In: Deven, F. & Jacobs, T. (red.). *Vooruitdenken over zorg in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant, 253-270.
- Vanderleyden, L. (2009). Home Care or Residential Care: The Case of Flanders. In: Schoenmaeckers, R.S. & Vanderleyden, L. (eds.). *Population Ageing. Towards an Improvement of the Quality of Life*. SVR-Studie 2009/1, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 127-151.
- Vergeynst, T. (2008). *Vlaanderen, 25 jaar na de start van 'Flanders Technology International'*. SVR-Webpublicatie, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Vos, H. (2004). Het Vlaams Parlement en Europa: over democratie en de Europese rol van regionale parlementen. In: De Batselier, N. (red.). *Levende democratie. De kracht van een parlement in de 21^{ste} eeuw*. Tielt: Lannoo, 194-228.
- Willems, P. (2006). *Bevolkingsprojecties 2004-2025 voor de 308 gemeenten van het Vlaamse Gewest*. SVR-Technisch rapport 2006/2, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

- Willems, P. (2008). *Migratiebewegingen in het Vlaamse Gewest in de periode 1997-2006*. SVR-Rapport 2008/2, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Witte, E. & Meynen, A. (2006). Nieuwe economie en nieuwe politiek (1999-2005). In: Witte, E. & Meynen, A. (red.). *De geschiedenis van België na 1945*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 159-193.
- WTO (2008). *International trade statistics 2008*. Geneva: WTO.

**DEEL I: DE LEEFSITUATIE VAN DE VLAMING:
ALGEMENE STAND VAN ZAKEN**

De ongelijke weg door het onderwijs

Steven Groenez*, Ides Nicaise** & Katleen De Rick***

Inleiding

Dat het ‘levenslang leren’ (onderwijs, vorming en beroepsopleiding ‘van in de wieg tot in het graf’) een centraal gegeven is geworden in onze kennissamenleving, betwijfelt niemand meer. Op Europees niveau werd op de Top van Lissabon in 2000 die kennissamenleving tot motor en einddoel van de gemeenschappelijke EU-strategie geconsacreerd, zowel in functie van een sterkere groei als met het oog op meer sociale cohesie, de persoonlijke ontplooiing van elk individu en het bevorderen van actief burgerschap van allen. Op Vlaams niveau werd deze strategie overgenomen in het Pact van Vilvoorde, en recent in het Pact 2020.

De rol van kennis als motor van economische groei is reeds voldoende aangetoond. Maar of de Lissabonstrategie ook tot meer sociale cohesie leidt, is minder zeker. Innovatie kan ook banen vernietigen – en in elk geval herverdeelt ze werkgelegenheid van laag- naar hooggekwalificeerde groepen. Bij onveranderd arbeidsaanbod impliceert dit dat de lonen en tewerkstellingskansen van hooggekwalificeerden verbeteren, terwijl die van laaggekwalificeerden verder afkalven. Alleen indien de kwalificatiestructuur van het arbeidsaanbod (minstens) even snel verandert als die van de arbeidsvraag, kan een zeker evenwicht bewaard blijven. Om niet alleen een minimumniveau van sociale cohesie te handhaven, maar die ook te doen toenemen, is een krachtig onderwijsbeleid nodig dat de kwetsbare groepen in de samenleving voortdurend optilt over de golven van de kenniseconomie. Onderwijs en levenslang leren zullen meer en meer behoren tot de kerninstrumenten van de welvaartsstaat van de 21^{ste} eeuw. Terecht heeft minister Vandenbroucke tijdens de aflopende legislatuur van gelijke onderwijskansen de rode draad van zijn beleid gemaakt.

Het Vlaamse onderwijs heeft immers een ijzersterke reputatie voor zijn kwaliteit, maar niet als het om gelijke kansen gaat. Die ongelijkheid van kansen is de rode draad in deze bijdrage. In de eerste sectie maken we duidelijk dat onderwijsongelijkheid in Vlaanderen een probleem is dat blijft voortduren. In de tweede sectie gaan we dieper in op de ongelijkheid zelf. We kijken naar de omvang, naar de oorzaken en naar de gevolgen. Hierbij hebben we aandacht voor de verschillende onderwijsniveaus, van het kleuteronderwijs tot het hoger onderwijs, en leggen we ook het verband tussen behaalde kwalificaties en de posities van jongeren op de arbeidsmarkt na het schoolverlaten. In de derde sectie worden verschillende factoren beschreven die de sociale ongelijkheid in het onderwijs kunnen verklaren. Levenslang leren wordt vaak gezien als een remedie voor een tekort aan scholing in het initieel onderwijs. Maar in de laatste sectie zal duidelijk worden dat ook daar de sociale ongelijkheid zich duidelijk manifesteert.

* Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA), Katholieke Universiteit Leuven (K.U.Leuven). E-mail: steven.groenez@hiva.kuleuven.be

** Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA) en Departement Pedagogische Wetenschappen, K.U.Leuven.

*** Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA), K.U.Leuven.

1. Persistente onderwijsongelijkheid, ook in Vlaanderen

De jongste jaren gaat er een vernieuwde aandacht uit naar de problematiek van de sociale ongelijkheid in het onderwijs. Zo stelt men in de internationale literatuur met verbazing vast dat de explosieve stijging van de participatie aan het voortgezet onderwijs in de meeste bestudeerde landen niet gepaard gegaan is met een grotere gelijkheid van die participatie naargelang sociale klasse (Shavit & Blossfeld, 1993; Erikson & Jonson, 1996; voor België: Hirtt e.a., 2007). De sociale ongelijkheid blijkt veel taaier dan aanvankelijk werd gedacht.

Trendgegevens met betrekking tot de sociale ongelijkheid in het onderwijs in Vlaanderen zijn beperkt. Er zijn weinig studies beschikbaar en de beschikbare gegevens zijn beperkt tot evoluties in sociale afkomstverschillen op het vlak van het hoogst bereikte onderwijsniveau of de participatie aan het hoger onderwijs. Van den Bosch e.a. (2001) onderzoeken de associatie tussen de sociale afkomst en het hoogst bereikte onderwijsniveau voor Vlaamse mannen en concluderen dat de onderwijsexpansie in de 20^{ste} eeuw tot een lichte afname van de sociaal-economische verschillen heeft geleid. Anderzijds geven de studies van Tan (1998) en Verbergt e.a. (2009) aan dat de sociaal-economische verschillen in de participatie aan het hoger onderwijs in de periode 1976-2004 niet zijn afgenomen.

Deze studies komen dus tot verschillende conclusies wat de temporele trends betreft in de samenhang tussen sociale afkomst en het bereikte onderwijsniveau in Vlaanderen. Dit is geen unicum. Verschillende auteurs (Mare, 1979; Vallet 2004) wijzen er immers op dat conclusies over de evolutie van de samenhang tussen sociale afkomst en het bereikte onderwijsniveau kunnen verschillen naargelang men de volledige diplomaverdeling of specifieke onderwijstransities (bijvoorbeeld de overgang secundair naar hoger onderwijs) onder de loep neemt.

De verklaring voor deze verschillen ligt in de wijziging van de diplomaverdeling over de tijd (onderwijsexpansie). In tegenstelling tot de analyse van transitiekansen wordt de analyse van het hoogst bereikte onderwijsniveau beïnvloed door de opwaartse verschuiving van de diplomaverdeling. Verschillende auteurs bevestigen dat de afgenomen invloed van sociale afkomst op het hoogst behaalde diploma volledig kan worden verklaard door de onderwijsexpansie (voor Ierland: Raftery & Hout, 1993; voor Nederland: Wolbers & De Graaf, 1996 en voor Frankrijk: Vallet, 2004).

Groenez (2008)¹ bestudeert de onderwijsexpansie in Vlaanderen gedurende de 20^{ste} eeuw en komt tot gelijkaardige conclusies: dalende afkomsteffecten in de basistransities leiden wel tot temporeel constante afkomsteffecten voor onderwijsuitkomsten, maar anderzijds ook tot opmerkelijk stabiele of zelfs stijgende afkomsteffecten in hogere transities.

Zo leidde de uitbreiding van de toegang tot het secundair onderwijs reeds vóór WO II (geboortecohorte 1921-1930) tot dalende afkomsteffecten (democratisering) voor het behalen van een diploma lager secundair onderwijs en dat zowel bij mannen als bij vrouwen. Wat het diploma van het hoger secundair onderwijs betreft, zien we dat bij de mannen de ongelijkheid blijft toenemen tot en met de jaren '50 (geboortecohorte 1931-1940). Bij de vrouwen blijft de sociale ongelijkheid zelfs stijgen tot en met de jaren '70 (geboortecohorte 1951-1960). Pas vanaf de jaren '60 voor mannen en vanaf de jaren '80 voor vrouwen is er met andere woorden sprake van een democratisering van het hoger secundair onderwijs.

Bij de hoogste onderwijstrede (hoger onderwijs) zien we een daling van de relatieve kansongelijkheid bij mannen tot en met de jaren '60 (geboortecohorte 1941-1950), daarna is de kansongelijkheid vrij constant, tot zelfs licht stijgend. Bij de vrouwen blijft de ongelijkheid stijgen om vanaf de jaren '90 (geboortecohorte 1961-1970) te dalen². Met andere woorden de grote expansie van het hoger onderwijs sinds de jaren '60 heeft (vooralsnog) niet geleid tot een democratisering. De conclusie is duidelijk: er gaan nu meer arbeiderskinderen naar de universiteiten en hogescholen dan vroeger. Maar de massificatie van het hoger onderwijs is nog geen democratisering. Andere beroepsgroepen zijn er minstens even sterk op vooruitgegaan. De ongelijkheid is gebleven.

Om dit te begrijpen moeten we beseffen dat de onderwijsexpansie een continu proces is waarbij, in *elke* sociale groep, steeds meer jongeren de opeenvolgende onderwijstransities met succes afronden. Een stijging van het aantal succesvolle transitie onderaan de ladder, vergroot ook de rekruteringsvijver voor de volgende transitie. Al is dit proces universeel voor alle sociale groepen, het verschil in timing waarmee de verschillende sociale groepen de ladder beklimmen, zorgt ervoor dat de expansie van een bepaalde onderwijsvorm de sociale ongelijkheid op de volgende trede voedt. Dit verschil in timing zorgt ervoor dat hogere sociale groepen sneller en talrijker doorstromen naar de hogere onderwijsniveaus en zo een permanente voorsprong weten te bewaren.

Kijken we naar de timing van de democratisering van de verschillende treden op de onderwijsladder dan valt op dat de relatieve positie van de hogere sociale groepen begint te verzwakken op het moment dat het overgrote merendeel van hen (85%-90%) de desbetreffende transitie heeft gemaakt. Op het moment dat de participatiegraden van de hogere sociale groepen plafonneren krijgen de lagere sociale groepen de kans om hun achterstand goed te maken. Maar dit is slechts een illusie, want al beklimmen meer jongeren die onderwijstrede, de opwaartse expansie zorgt er voor dat de ongelijkheid zich nu voornamelijk op de volgende onderwijstrede manifesteert.

2. Ongelijkheid op school: omvang, oorzaken en gevolgen

Het Cijferboek sociale ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs (Groenez e.a., 2003) bevat een systematisch overzicht van de sociale ongelijkheid tijdens de schoolloopbaan en dit zowel in het kleuter, het lager, het secundair als het hoger onderwijs. Daarvoor baseert het cijferboek zich op de Panelstudie van Belgische Huishoudens (PSBH). In dit huishoudpanel worden individuen en hun huishoudens gevolgd tijdens de jaren '90. In concreto slaat de gebruikte informatie op 7.654 jongeren voor de schooljaren 1991-1992 tot en met 1998-1999. In wat volgt worden de belangrijkste bevindingen samengevat aan de hand van een reeks grafieken. Her en der verwijzen we echter ook naar resultaten van meervoudige regressies uit het Cijferboek die de simultane invloed van verschillende achtergrondvariabelen vatten. Het aantal beschikbare observaties laat helaas niet toe om indicatoren te berekenen op jaarbasis en aldus trends in de sociale ongelijkheid weer te geven. Bovendien is door de stopzetting van de PSBH in 2001 een leemte ontstaan inzake gegevens over onderwijsloopbanen. Inmiddels is sinds 2004 een nieuw (roterend) panel opgestart (EU-SILC), maar analyses van onderwijsloopbanen zijn hier nog niet beschikbaar.

Uit het Cijferboek blijkt dat het verhaal over ongelijkheid in het onderwijs een verhaal is van een voortschrijdende sociale selectie. Op verschillende momenten in de onder-

wijsloopbaan beïnvloedt de reeds bereikte positie de overgebleven keuzemogelijkheden en keuzes. Bij elke volgende selectie wordt verder gefilterd en wordt de populatie leerlingen homogener voor de volgende transitie. Natuurlijk kennen ook kansarme leerlingen schoolsucces, maar systematisch minder dan anderen en bovendien is er geen teken dat het momenteel beter gaat met deze ongelijkheid. Net omwille van het feit dat het onderwijs er niet in slaagt de sociaal ongelijke startpositie weg te werken, wordt sociale ongelijkheid net als vroeger overgeërfd. Met andere woorden: sociale ongelijkheid wordt 'gereproduceerd'.

Deze ongelijkheid kan zich tijdens de schoolloopbaan op verschillende wijzen manifesteren. Ten eerste kan ongelijkheid zich vertalen in deelname aan het onderwijs. Uiteraard spelen deze effecten vooral in het niet-leerplichtonderwijs (kleuteronderwijs en hoger onderwijs) aangezien enkel daar een participatiebeslissing moet worden genomen. Ten tweede kan ongelijkheid zich ook vertalen in verschillen in studieoriëntering. Wanneer deze oriëntering grote sociale ongelijkheden vertoont, spreken we van segregatie. Tenslotte vertaalt de ongelijkheid zich ook in verschillen in effectiviteit van het onderwijs. Die effectiviteit kan dan gemeten worden in termen van schoolse vorderingen (normale vordering versus achterstand) en rendement (al dan niet behalen van het diploma/getuigschrift).

Bij een analyse van *sociale* ongelijkheid in doorstroming worden deze indicatoren gerelateerd aan sociale kenmerken zoals sociaal-economische afkomst (diploma, tewerkstellingssituatie en beroepsstatus van ouders), etnisch-culturele afkomst (nationaliteit bij geboorte en thuistaal van de jongeren), geslacht en gezinssituatie (één- versus tweoudergezinnen). In de eerste plaats onderzoeken we het verband tussen een welbepaalde onderwijsindicator (participatie, achterstand, studieoriëntering, enzovoort) en één bepaalde variabele van sociale ongelijkheid (diploma moeder, diploma vader, activiteit moeder, enzovoort). In de tweede plaats meten we de invloed van meerdere variabelen tegelijkertijd. Hierdoor kunnen we bijvoorbeeld (een begin van) inzicht bieden in hoeverre de achtergestelde positie van migrantenkinderen samenhangt met hun cultureel-etnische positie dan wel met hun sociaal-economische positie. Wat nationaliteit (bij geboorte) betreft, hanteren wij niet de tweedeling Belg versus niet-Belg, maar maken we het onderscheid tussen de West-Europese of VS-nationaliteit enerzijds en de andere nationaliteiten (voornamelijk Turkse, Maghrebijnse, Zuid- en Oost-Europese, dus niet-westerse nationaliteiten) anderzijds. Inzake thuistaal maken we het onderscheid tussen gezinnen waar enkel Nederlands gesproken wordt, gezinnen waar Nederlands samen met een andere taal gesproken wordt en gezinnen waarin de Turkse, een Maghrebijnse of een Arabische taal wordt gesproken³. Deze laatste groep zullen we verder benoemen als de anderstaligen.

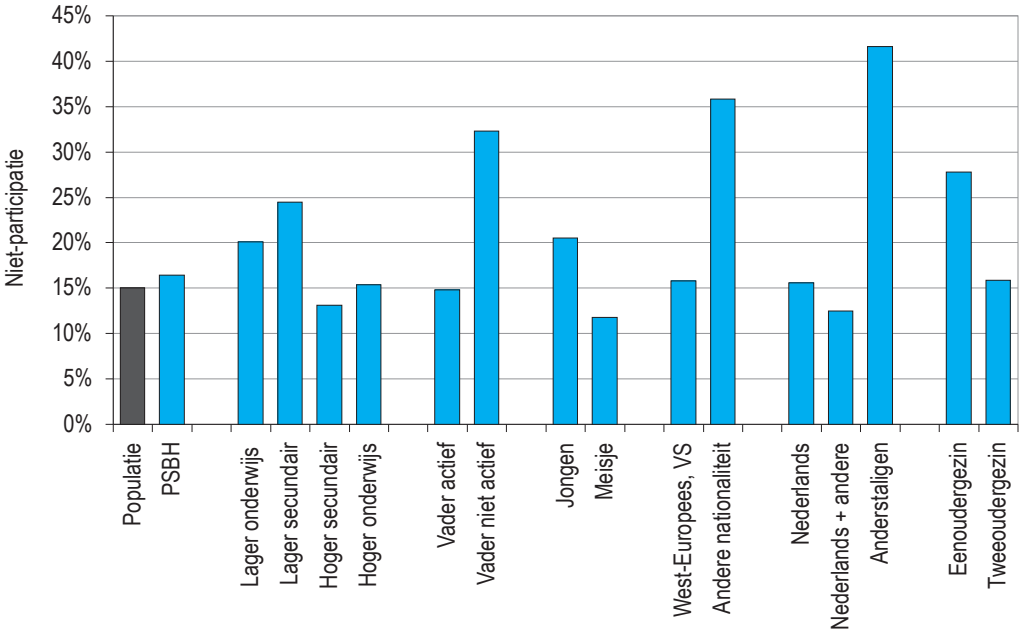
De sociaal-economische positie van het gezin werd lang weergegeven via de beroepscategorie van de vader. Divers onderzoek heeft ondertussen reeds aangetoond dat het opleidingsniveau van de ouders (en meer bepaald dat van de moeder) een minstens even belangrijke, zonet *de* belangrijkste voorspeller is van het schoolsucces voor jongeren, en dit op alle niveaus van de onderwijsloopbaan. Daarom, en om reden van beknoptheid, hebben we ervoor geopteerd om in deze bijdrage de sociaal-economische positie van het gezin weer te geven via het diploma van de moeder en de activiteitssituatie van de vader.

2.1. Ongelijkheid start bij de instap in het kleuteronderwijs...

Aangezien het kleuteronderwijs niet behoort tot het leerplichtonderwijs starten we het overzicht met de participatiebeslissing aan het *kleuteronderwijs*. Een eerste vaststelling is dat de participatie aan het kleuteronderwijs stijgt met de leeftijd van de kleuters. Zo participeert 99% van de 4-jarigen aan het kleuteronderwijs. Gebruiken we de minimale

instapleeftijd dan stellen we vast dat zowat 16% van de Vlaamse 2,5- en 3-jarigen (nog) niet in de kleuterschool zit. Opvallend is dat de sociale ongelijkheid hier reeds zichtbaar is (zie figuur 1).

Figuur 1. Niet-participatie aan het kleuteronderwijs op 2,5-3 jaar: algemeen en naar diploma moeder, activiteit vader, geslacht, nationaliteit bij geboorte, thuistaal en gezinssituatie, in %.



Bron: PSBH.

Zo blijkt dat de participatie aan het kleuteronderwijs aanmerkelijk lager is bij kleuters van laaggeschoolde moeders (hoogstens lager secundair onderwijs voltooid), van inactieve vaders, maar ook bij kleuters met een vreemde nationaliteit (andere dan West-Europees of VS), bij anderstalige kleuters (Turks, Maghrebijnse of Arabische taal) en bij kleuters uit éénoudergezinnen. Daarnaast maakt het cijferboek ook duidelijk dat deze kleuters niet alleen later starten aan het kleuteronderwijs. Zij hebben ook een verhoogde kans op vertraging aan het eind van het kleuteronderwijs.

Nemen we alle variabelen tegelijk op in een verklaringsmodel dan valt op dat, na controle voor andere invloeden, de nationaliteit geen invloed meer uitoefent. Een woordje uitleg: we weten dat kinderen met een niet-westerse nationaliteit vaker laaggeschoolde of niet actieve ouders hebben. Wanneer we die beroepsstatus nader bekijken, zien we inderdaad dat 54% van de vaders en 80% van de moeders van kinderen met een niet-westerse nationaliteit niet actief zijn. Houden we daar rekening mee, dan participeren kinderen met een niet-westerse nationaliteit even vaak aan het kleuteronderwijs dan westerse kinderen uit gezinnen met een lage sociaal-economische status.

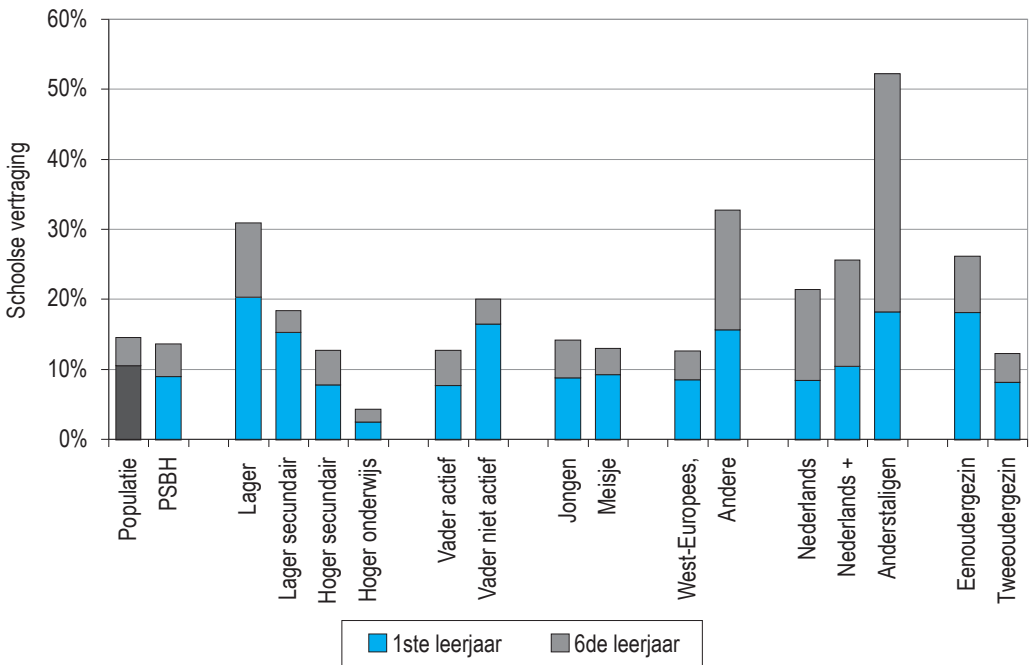
2.2. Vertraagd doorheen het lager onderwijs ...

De sociale ongelijkheid tekent zich verder af in het *lager onderwijs*. Figuur 2 geeft het

percentage leerlingen weer met schoolse vertraging op het einde van het 1^{ste} en het 6^{de} leerjaar. We meten schoolse vertraging als het verschil tussen de theoretische en feitelijke leeftijd in elk leerjaar. Uit de analyses blijkt dat vooral het 1^{ste} leerjaar voor veel leerlingen een struikelblok vormt. Opnieuw stellen we duidelijke verschillen vast naargelang de sociale afkomst van het kind. Zo is bijvoorbeeld de kans op vertraging reeds in het 1^{ste} leerjaar tienmaal groter bij kinderen van laaggeschoolde moeders dan bij kinderen van hooggeschoolden. Ook kinderen met niet actieve vaders, kinderen van alleenstaande ouders, kinderen met een niet-westerse nationaliteit en anderstalige kinderen hebben meer kans op vertraging bij het begin van het lager onderwijs.

Op het einde van het lager onderwijs is het algemeen percentage leerlingen met schoolse vertraging opgelopen tot 13%. Belangrijker is evenwel de vaststelling dat ook de sociale ongelijkheid toegenomen is. Zo stijgt het percentage kinderen met achterstand feller bij kinderen van laaggeschoolde moeders, bij kinderen uit éénoudergezinnen, bij kinderen met een niet-westerse nationaliteit en bij anderstalige kinderen (bij deze laatste 2 groepen is er zelfs sprake van een verdubbeling respectievelijk verdrievoudiging van de kans op achterstand).

Figuur 2. Schoolse vertraging in het 1^{ste} en 6^{de} leerjaar lager onderwijs: algemeen en naar diploma moeder, activiteit vader, geslacht, nationaliteit bij geboorte, thuistaal en gezinssituatie, in %.

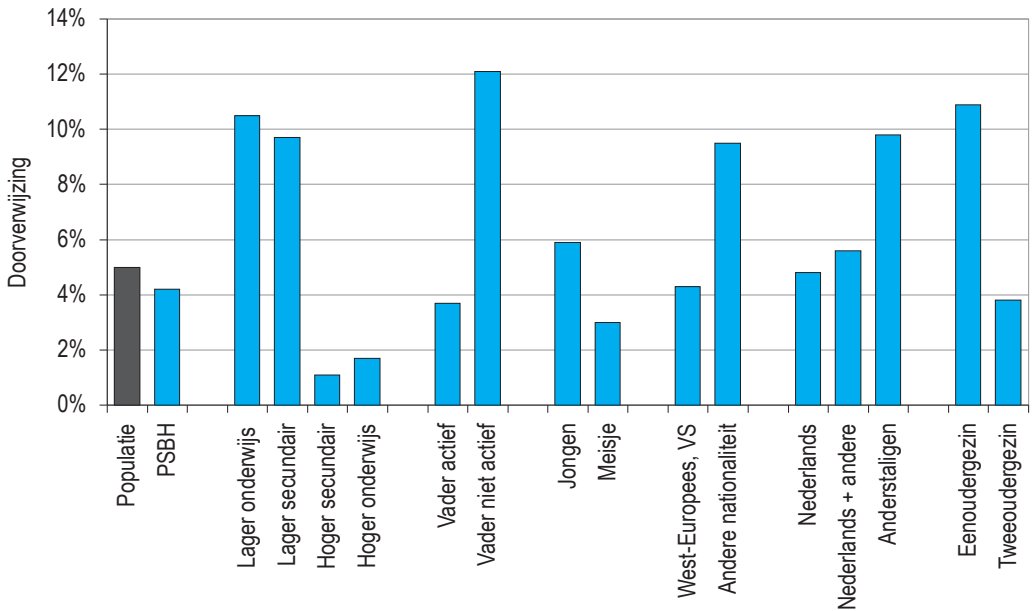


Bron: PSBH.

Bovendien moeten we er ook rekening mee houden dat een klein percentage leerlingen (4%) niet meer voorkomen in de grafiek over achterstand in het 6^{de} leerjaar omwille van de eenvoudige reden dat ze nooit het 6^{de} leerjaar gedaan hebben, ze zijn reeds doorverwezen naar het buitengewoon onderwijs. En net in die doorverwijzingen komt de sociale ongelijkheid wel heel scherp naar voor. Ten opzichte van kinderen van hooggeschoolde moeders hebben kinderen van laaggeschoolde moeders 10 keer meer kans op doorverwijzing naar het buitengewoon lager onderwijs (BLO). Kinderen met een niet-actieve vader

hebben driemaal meer kans op doorverwijzing dan kinderen van actieve vaders, jongens worden dubbel zo vaak als meisjes doorverwezen naar het buitengewoon lager onderwijs. Daarnaast hebben ook kinderen met een niet-westerse nationaliteit en anderstalige kinderen en kinderen van alleenstaande ouders een hogere kans op doorverwijzing naar het buitengewoon onderwijs.

Figuur 3. Doorverwijzing naar het buitengewoon lager onderwijs: algemeen en naar diploma moeder, activiteit vader, geslacht, nationaliteit bij geboorte, thuistaal en gezinssituatie, in %.



Bron: PSBH.

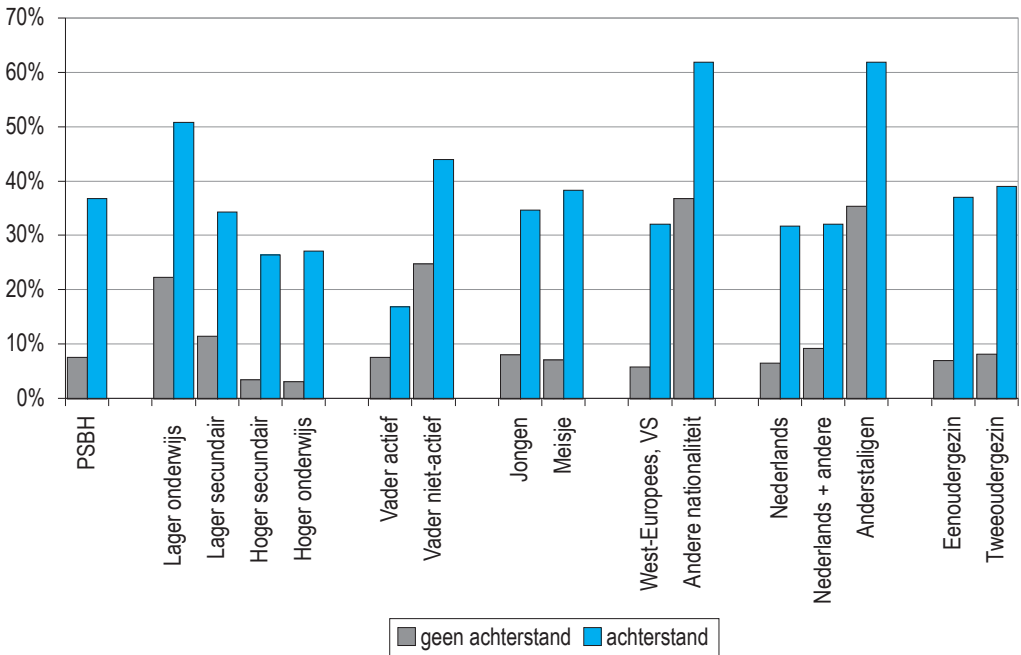
2.3. en gesegregeerd door het secundair onderwijs

Ook in het *secundair onderwijs* neemt de sociale ongelijkheid verder toe en is ze de gecombineerde resultante van schoolse vertraging en studieoriëntering. Hoe vertraging en studieoriëntering elkaar beïnvloeden, hangt opmerkelijk samen met de sociaal-economische en sociaal-culturele achtergrond van de leerlingen. Hierbij vormt de overgang van het lager naar het secundair onderwijs een scharniermoment.

Bij de start van het secundair onderwijs dient direct de keuze gemaakt tussen het 1^{ste} leerjaar a of het 1^{ste} leerjaar b. De b-klas is een afzonderlijke klas in het 1^{ste} leerjaar secundair onderwijs, speciaal voor jongeren die in het basisonderwijs (grote) vertraging (2 jaar of meer) hebben opgelopen. Zij kunnen daarna doorstromen naar het beroepsvoorbereidend leerjaar, maar ook naar het 1^{ste} leerjaar a (brugfunctie). Deze keuze is zeer bepalend voor de verdere schoolloopbaan aangezien minder dan 5% van de starters in leerjaar b nog de overstap maakt naar de a-stroom. Eenmaal in de b-stroom is het meest gekozen vervolg het beroepssecundair onderwijs (BSO). Aangezien kinderen uit lagere sociale klassen ook vaker vertraging hebben opgelopen gedurende het lager onderwijs, is de verwachting dat zij ook vaker naar de b-stroom georiënteerd zullen worden.

We zien inderdaad dat de onder de vorm van schoolse vertraging opgebouwde ongelijkheid in het lager onderwijs zich ook manifesteert bij de studieoriëntering aan het begin van het secundair onderwijs. Terwijl gemiddeld 11% van de leerlingen start in het 1^{ste} leerjaar b bedraagt dit 9% bij de leerlingen die geen schoolse vertraging hebben opgelopen en 36% bij de leerlingen die gedurende het lager onderwijs wel vertraging hebben opgelopen.

Figuur 4. Studieoriëntering naar het 1^{ste} leerjaar b naar opgelopen achterstand gedurende het lager onderwijs: algemeen en naar diploma moeder, activiteit vader, geslacht, nationaliteit bij geboorte, thuistaal en gezinsituatie, in %.



Bron: PSBH.

Daarenboven valt op dat sociale achtergrond *bovenop* de al dan niet opgelopen vertraging een belangrijke rol speelt bij de studieoriëntering. Kinderen van laaggeschoolde moeders of inactieve vaders, anderstalige kinderen of kinderen met een niet-westerse nationaliteit worden, ook indien ze geen (schoolse) vertraging hebben opgelopen, toch vaker naar het 1^{ste} leerjaar b georiënteerd. Omgekeerd worden kinderen die vertraging hebben opgelopen, aanmerkelijk minder vaak naar de b-klas georiënteerd, indien ze hooggeschoolde moeders of actieve vaders hebben. Zo is de kans op een b-oriëntering bij niet-vertraagde kinderen van laaggeschoolde moeders bijna even hoog als de kans op zo'n oriëntering bij vertraagde kinderen van hoger opgeleide moeders. Of nog, niet-vertraagde kinderen met een niet-westerse nationaliteit hebben een grotere kans op oriëntering naar de b-stroom dan vertraagde kinderen met een westerse nationaliteit. De gezinsituatie blijkt geen invloed uit te oefenen op de studieoriëntering.

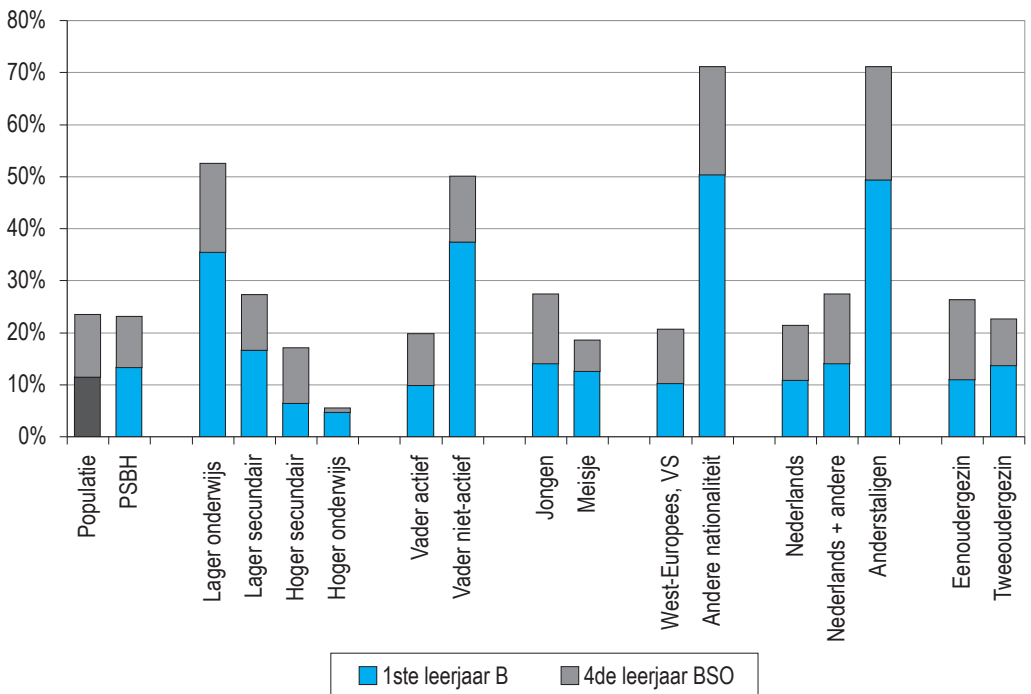
Aangezien achterstand cumulatief gemeten wordt, is het logisch dat ook in het secundair onderwijs schoolse vertraging vaker voorkomt bij jongeren van laaggeschoolde moeders (lager secundair onderwijs of lager), van inactieve vaders, of van ouders met een lage

professionele status (nooit gewerkt, ongeschoolde of zelfs geschoolde arbeiders), evenals bij jongeren met een niet-westerse nationaliteit en kinderen van alleenstaande ouders. Algemeen bekend is ten slotte dat in het secundair onderwijs jongens veel vaker vertraging oplopen dan meisjes.

Wanneer we de verschillende achtergrondvariabelen opnemen in één verklaringsmodel, blijkt dat de nationaliteit van de jongeren bij geboorte net als de thuistaal ook naast de sociaal-economische factoren een invloed heeft op de kans op achterstand. Met andere woorden, jongeren met een niet-westerse nationaliteit blijken in het secundair onderwijs aanzienlijk vaker vertraging op te lopen in vergelijking met jongeren met een westerse nationaliteit, ook wanneer we corrigeren voor de invloed van sociaal-economische factoren zoals de beroepsactiviteit van de vader of het diploma van de moeder.

Een verdere blik op de doorstroom doorheen het secundair onderwijs maakt duidelijk dat de verschillen in opleidingsoriëntering zich verder uitkristalleren naarmate de schoolloopbaan vordert (figuur 5). Uit deze cijfers blijkt dat de oriëntering naar het beroepsvoorbereidend onderwijs nog in belangrijke mate gebeurt in het 2^{de} leerjaar. Dit stemt overeen met de populatiegegevens: in het 2^{de} leerjaar is het percentage leerlingen in de b-stroom de helft hoger dan in het 1^{ste} leerjaar (18,6% versus 12%). In het 4^{de} leerjaar is voor veel jongeren de uitstroomrichting, door de ongelijke startpositie en het watervalstelsel, reeds onherroepelijk bepaald. Terwijl gemiddeld 1 op de 4 leerlingen in het 4^{de} leerjaar het beroeps secundair onderwijs volgt, bedraagt dit meer dan 50% voor kinderen waarvan de moeder ten hoogste een diploma lager onderwijs heeft behaald, en 70% bij jongeren met een niet-westerse nationaliteit.

Figuur 5. Studietoerichting naar het 1^{ste} leerjaar b en naar het 4^{de} leerjaar BSO: algemeen en naar diploma moeder, activiteit vader, geslacht, nationaliteit bij geboorte, thuistaal en gezinssituatie, in %.



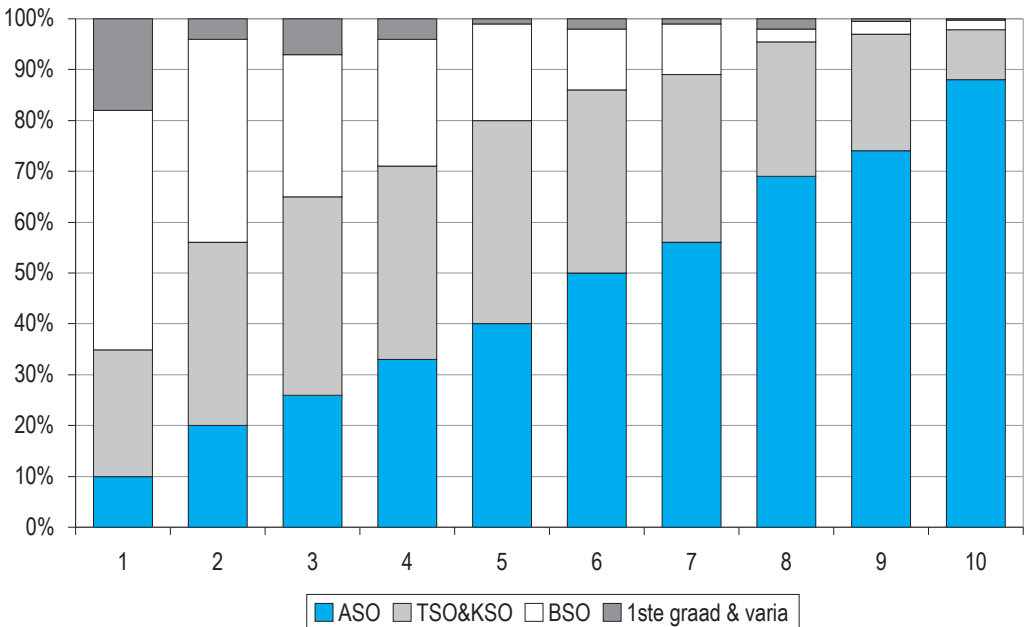
Bron: PSBH.

Dit laatste percentage (met betrekking tot niet-westerse jongeren) moet wel voorzichtig geïnterpreteerd worden, omdat het berekend is op kleine aantallen. Het onderzoek van Duquet e.a. (2006), toegespitst op deze groep en gebaseerd op een meer uitgebreide steekproef (SONAR), schetst een iets minder schrijnend beeld: van de autochtone jongeren geboren in de periode 1976-1980 belandden respectievelijk 8,9 (jongens) en 8,4% (meisjes) in de b-stroom. De overeenstemmende cijfers onder Noord-Afrikaanse jongeren waren respectievelijk 24,7 en 41,1%; onder de Turkse jongeren ging het om respectievelijk 31,8 en 49,6%. Volgens dezelfde bron stromen minstens 70% van de leerlingen van Turkse origine, en 60% van de leerlingen van Noord-Afrikaanse oorsprong door naar het beroepsonderwijs.⁴

Jongens starten niet alleen vaker in het 1^{ste} leerjaar b; naarmate hun schoolloopbaan vordert, worden ze ook vaker naar het BSO georiënteerd. Kinderen uit éénoudergezinnen starten wel niet vaker in het 1^{ste} leerjaar b, maar ze worden gedurende hun schoolloopbaan toch vaker naar het BSO georiënteerd. Daarenboven komen jongeren uit lagere sociale klassen niet alleen vaker in het BSO of TSO terecht, zij worden ook veel vaker georiënteerd naar het deeltijds beroepsonderwijs of het leercontract.

Een andere informatiebron met betrekking tot sociaal ongelijke studieoriëntering is het onderzoek van Hirtt e.a. (2007), gebaseerd op de PISA-databank van 2003. PISA (Programme for International Student Assessment) is een recurrente, grootschalige peiling bij 15-jarigen in een 40-tal landen. Hirtt deelde de Vlaamse jongeren uit deze databank op in welvaartsdecielen, aan de hand van een samengestelde index gebaseerd op het opleidings- en beroepsniveau van beide ouders en op de aanwezigheid van comfortartikelen en cultuurgoederen in het gezin. Figuur 6 geeft per welvaartsdeciël (1 = de 10% armsten, 10 = de 10% rijksten) de verdeling van de jongeren weer naar onderwijsvorm. Van het armste deciel blijkt slechts 1 op de 10 jongeren door te stromen naar het ASO, tegenover 9 op de 10 bij het rijkste deciel.

Figuur 6. Studieoriëntering naar onderwijsvorm, per welvaartsdeciël*, in %.



* 1 = 10% armsten; 10 = 10% rijksten.

Bron: Hirtt e.a. (2007, 23).

2.4. Deeltijds onderwijs

2.4.1. Een alternatief voor het voltijds onderwijs?

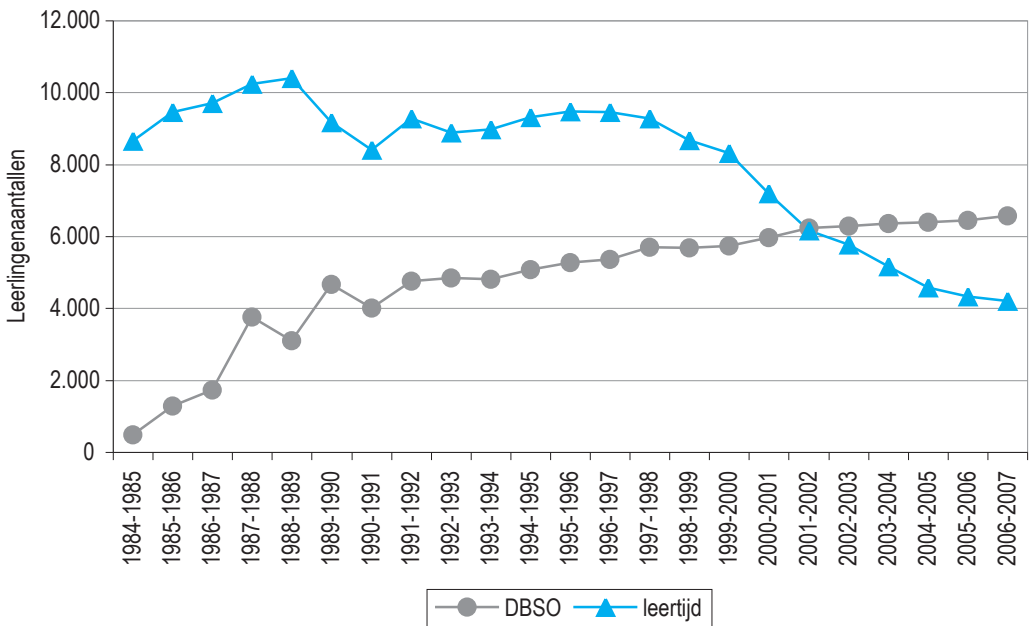
Toen in 1983 de leerplicht werd verlengd tot de leeftijd van 18 jaar, hield men er rekening mee dat voltijds onderwijs tot 18 jaar niet voor alle jongeren gepast zou zijn. Men wilde enerzijds dat jongeren langer naar school zouden gaan om beter voorbereid te zijn op de arbeidsmarkt en zich gemakkelijker te integreren in de maatschappij, maar anderzijds wou men jongeren ook de kans geven om bijkomende kennis en vaardigheden te verwerven en tegelijkertijd te werken. Daarom werd binnen het onderwijssysteem het deeltijds onderwijs opgericht, waarbij het uitgangspunt was dat leerlingen konden gaan werken en toch nog een verdere kwalificatie konden behalen. Op die manier zouden ook vroege schoolverlaters een goede kans hebben op de arbeidsmarkt. Het deeltijds onderwijs is sinds de oprichting continu gegroeid: 10 jaar na de oprichting waren er ruim 4.000 leerlingen ingeschreven (Nijsmans & Douterlungne, 1996) en dat aantal steeg in de loop der jaren nog eens met 50% zodat het aantal leerlingen in het deeltijds onderwijs in 2008 naar 7.000 gaat (zie figuur 7; Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, 2008).

Het deeltijds beroepsonderwijs is echter niet het enige systeem dat gebaseerd is op een combinatie van leren en werken. Er bestaat ook nog een ander, veel ouder systeem voor leerplichtigen waar leren gecombineerd wordt met werken, namelijk de leertijd⁵. In de leertijd wordt een dag algemene vorming aangevuld met een praktische opleiding bij een ondernemer gedurende 4 dagen per week. Voor de algemene vorming gaat de leerling naar een centrum van Syntra. Om toegelaten te worden tot het systeem moet een leerling een overeenkomst hebben afgesloten met een ondernemingshoofd (vroeger de ‘patroon’ van de leerling genoemd). De leerling krijgt 4 weken tijd om een dergelijke overeenkomst af te sluiten. In de leertijd wordt de opleiding dus altijd gecombineerd met tewerkstelling (al is het niet noodzakelijk zo dat de opleiding en de tewerkstelling inhoudelijk bij elkaar passen). De leertijd telde de voorbije jaren ongeveer 5.000 leerlingen. Vroeger waren dat er wel veel meer: 10 tot 15 jaar geleden telde de leertijd bijna dubbel zo veel leerlingen. De populariteit van de leertijd is de laatste jaren duidelijk sterk verminderd. Er zijn echter geen onderzoeksgegevens beschikbaar die aantonen waarom dat het geval is (Unizo, 2004).

Opleidingen waar jongeren een kwalificatie kunnen behalen door leren te combineren met tewerkstelling, hebben belangrijke troeven vanuit pedagogisch-didactisch standpunt (zie onder andere Ruelens e.a., 2003). Afwisselend leren en werken biedt de mogelijkheid theorie en praktijk met elkaar te verbinden, zowel door het geleerde in een reële context toe te passen, als door het leren te verrijken met de werkervaring. Dat spreekt leerlingen aan met een leerstijl die meer berust op concreet ervaren en actief experimenteren dan op abstract conceptualiseren en reflectief observeren (voor meer inzicht in leerstijlen: zie Kolb, 1984). School- of opleidingsmoeïe leerlingen kunnen hierdoor (weer) gemotiveerd raken.

Het alternerend leren en werken in het deeltijds onderwijs of in de leertijd wordt doorgaans echter niet gezien als een volwaardige opleidingsmogelijkheid. Dat negatieve imago speelt zowel bij de jongeren en hun ouders als in het voltijds onderwijs en in de samenleving als geheel (Douterlungne e.a., 1997). Dat is op zich niet zo verwonderlijk als men weet dat het deeltijds onderwijs in de praktijk nog al te vaak een opvangnet of laatste kans is voor leerlingen voor wie men geen andere mogelijkheden meer ziet. De groep leerlingen in het deeltijds onderwijs is wat sociaal-economische kenmerken en school-

Figuur 7. Evolutie van het aantal leerlingen in het DBSO en in de leertijd, periode 1984-2007.



Bron: Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR).

loopbaan betreft geen heterogene groep, maar een groep die gekenmerkt wordt door de hierboven reeds beschreven risicofactoren. Uit onderzoek weten we dat de oriëntatie naar het deeltijds onderwijs daardoor niet altijd gebaseerd is op de behoeften van de jongeren. Ze vloeit ook voort uit negatieve redenen, bijvoorbeeld niet meekunnen in het voltijds onderwijs. Voor elke 4 jongeren in het deeltijds onderwijs zijn er 3 daar beland na een B- of C-atteest in het voltijds onderwijs. Mede hierdoor zijn schoolmoeë leerlingen, maatschappelijk kwetsbare jongeren, spijbelaars, ... oververtegenwoordigd in het deeltijds onderwijs. Vele jongeren komen met andere woorden niet vanuit een positieve motivatie in de deeltijdse leersystemen terecht. Het merendeel van de jongeren kiest ook niet 'positief' voor het deeltijds onderwijs - omdat men er leren kan combineren met werken - maar eerder 'negatief' omdat het aantal lessen beperkt is (Creten e.a., 2004; Nijsmans & Douterlungne, 1996). Ook bij de jongeren in de leertijd zien we hetzelfde fenomeen (Unizo, 2004).

2.4.2. Moeizame realisatie van het voltijds engagement

De kern van de hierboven beschreven systemen is dat leren gecombineerd wordt met werken. In de leertijd is dat daadwerkelijk het geval aangezien tewerkstelling een voorwaarde is om ingeschreven te kunnen blijven in het systeem. In het deeltijds onderwijs daarentegen verschilt de theorie jammer genoeg nogal van de praktijk. Een zeer groot knelpunt is dat een groot deel van de leerlingen in het deeltijds onderwijs geen werkervaring heeft: in Vlaanderen is bij bijna de helft de werkcomponent niet ingevuld (Creten e.a., 2004). Bijgevolg werd er in Vlaanderen jarenlang gepleit om een voltijds engagement in de deeltijdse systemen verplicht te maken, onder andere door de sociale partners⁶. Dat idee werd overgenomen in verschillende beleidsnota's (Vandenbroucke, 2007a; Vandenbroucke, 2007b) en werd uiteindelijk in 2008 concreet gemaakt in het decreet betreffende het stelsel van leren en werken in de Vlaamse Gemeenschap. Daardoor is een jongere nu verplicht om

gedurende minimaal 28 uur per week te leren en te werken. De leercomponent omvat 15 lesuren in het deeltijds onderwijs en 8 lesuren in de leertijd. De werkcomponent kan zowel bestaan uit reguliere arbeidsdeelname als uit alternatieve trajecten. Het is nog te vroeg om de effecten van de vernieuwing te meten, maar eerste cijfers van het kabinet geven aan dat het aandeel van de jongeren met een voltijds engagement nu 68% bedraagt (Kabinet van de Vlaamse minister van Onderwijs en Vorming, 2008). Wel moet worden opgemerkt dat de toename volledig toe te schrijven is aan een verhoogde deelname aan trajecten op maat die toeleiden naar werk, eerder dan uit reguliere arbeidsdeelname. Al is het aandeel van de leerlingen in de deeltijdse systemen klein in verhouding tot de volledige leerlingenpopulatie, toch gaat het in absolute cijfers om een groep van minstens 2000 jongeren die geen voltijdse invulling hebben. De knelpunten met betrekking tot het alternerend leren en werken, moeten dus zeker serieus genomen en aangepakt worden.

Dat in het deeltijds onderwijs een groot aandeel van de leerlingen geen werk heeft, is duidelijk verbonden met de aard van de leerlingenpopulatie: het gaat om een groep leerlingen die op vele vlakken een achterstand heeft en daardoor een nadelige positie inneemt op de arbeidsmarkt.

Bij deze jongeren is er merkwaardig genoeg zelfs een groep bij wie er manifeste onwil is om te gaan werken of in elk geval een ernstig tekort aan motivatie. Onderzoek toonde aan dat 1 op de 5 instromers in het deeltijds onderwijs het leren uitdrukkelijk niet wil combineren met werken (Creten e.a., 2004). Daarnaast zijn veel leerlingen nog niet 'arbeidsrijp'. Dat wil zeggen dat ze nog niet beschikken over voldoende vaardigheden of niet de gepaste attitudes hebben. Een deel van de jongeren heeft nog geen inzicht in een mogelijke loopbaan en kan daardoor moeilijk een bewuste en gemotiveerde keuze maken voor een opleiding en daarbij aansluitende tewerkstelling. Ook hun persoonlijke en familiale situatie kan de combinatie van leren en werken bemoeilijken. Sommige jongeren hebben ernstige persoonlijke problemen en/of een moeilijke familiale achtergrond, en vaak biedt hun omgeving weinig steun als het op leren of werken aankomt. Een kleine minderheid komt (tijdelijk) niet in aanmerking voor tewerkstelling wegens specifieke omstandigheden zoals arbeidsongeschiktheid of zwangerschap.

Andere factoren dan die op het niveau van de leerlingen spelen ook een rol. Zo is het bijvoorbeeld niet vanzelfsprekend dat werkgevers zich engageren om jongeren gedurende een langere tijd (1, 2 of zelfs 3 jaar) op te leiden, aangezien dat van hen een belangrijke investering vraagt waarvan het rendement zeker niet gegarandeerd is (De Rick, 2006). Ook voor de centra voor deeltijds onderwijs (CDO's) is een belangrijke rol weggelegd als toeleider naar werk en als bemiddelaar tussen jongere en werkgever, maar in de praktijk zijn hun strategieën op dit vlak niet altijd even goed en even systematisch uitgewerkt (Leens & De Rick, 2008).

Werken bij een werkgever vraagt van de jongeren heel wat competenties. Zowel kennis, vaardigheden als arbeidsattitudes moeten in zekere mate aanwezig zijn. Bij dat deel van de jongeren in het deeltijds onderwijs of in de deeltijdse vorming dat arbeidsonrijp, onvoldoende gemotiveerd, werkonwillig of moeilijk inzetbaar is, is het aangewezen dat eerst aan die problemen gewerkt wordt en dit op een geïndividualiseerde manier. Dat kan via 3 systemen: brugprojecten, voortrajecten en persoonlijke ontwikkelingstrajecten.

Jongeren die wel gemotiveerd zijn om te werken, maar die nog een aantal essentiële attitudes missen om te werken op de reguliere arbeidsmarkt en zich te handhaven in het ar-

beidsproces, kunnen terecht in brugprojecten, die al bestaan sinds het begin van de jaren '90. Het gaat met andere woorden om jongeren waarvan men verwacht dat ze met extra begeleiding en specifieke bemiddeling wel in het normale economische circuit een plaats zullen vinden. Gedurende een periode van maximaal 40 weken krijgen deze jongeren de kans bij een lokale organisatie in de sector van de sociale economie, een OCMW of een gemeentebestuur een praktijkopleiding te volgen en om via werksimulaties de gepaste arbeidsattitudes te ontwikkelen. Het arbeidstempo en de eisen die gesteld worden, liggen lager dan in het reguliere circuit en de leerlingen krijgen extra begeleiding. Het is de bedoeling dat de jongeren na het brugproject doorstromen naar een gewone tewerkstelling. Ook brugprojecten zijn met andere woorden een schakel in het traject naar reguliere tewerkstelling.

Voortrajecten, ontstaan in de jaren '90 in het kader van het vormingswerk en door de jaren heen systematisch uitgebouwd en ondersteund door de overheid, zijn bedoeld voor jongeren bij wie de arbeidscomponent in het deeltijds leren niet is ingevuld omdat hun arbeidsattitudes en vaardigheden nog onvoldoende ontwikkeld zijn, omdat ze geen loopbaanperspectief hebben en/of omdat ze niet gemotiveerd zijn om te werken. De voorbije schooljaren werden telkens een paar honderd leerlingen in een voortraject opgenomen en de laatste jaren is er een zeer sterke toename. In het schooljaar 2006-2007 subsidieerde het Vlaamse ESF-agentschap 1.347 voortrajecten. In het schooljaar 2007-2008 ging het om 2.064 voortrajecten (ESF-agentschap, mondelinge communicatie). In de voortrajecten helpt men de jongeren om zicht te krijgen op hun competenties en kwaliteiten, op hun wensen en behoeften en op hun loopbaan (Ruelens e.a., 2004; voor een voorbeeld zie Moreel, 2008). Tegelijk wil men jongeren arbeidsattitudes en –vaardigheden bijbrengen. Welke activiteit er ook aangeboden wordt, de inhoud ervan moet verbonden worden met het uiteindelijke doel, namelijk dat het deeltijds leren gecombineerd wordt met werk en dat de jongere uiteindelijk een plaats vindt op de arbeidsmarkt. Omwille van de specifieke doelen zijn voortrajecten dus in geen geval een opvangnet voor alle deeltijds lerende jongeren bij wie de werkcomponent niet ingevuld is.

Met het decreet betreffende het stelsel van leren en werken werd hier in 2008 nog een derde mogelijkheid aan toegevoegd: de persoonlijke ontwikkelingstrajecten. Deze trajecten zijn bedoeld voor jongeren met meervoudige en complexe problemen die het hen onmogelijk maken om een traject te volgen dat toeleidt naar werk. In een persoonlijk ontwikkelingstraject wordt aan die problemen gewerkt, zodat de jongere uiteindelijk toch een voortraject kan aanvatten of in een brugproject aan de slag kan gaan.

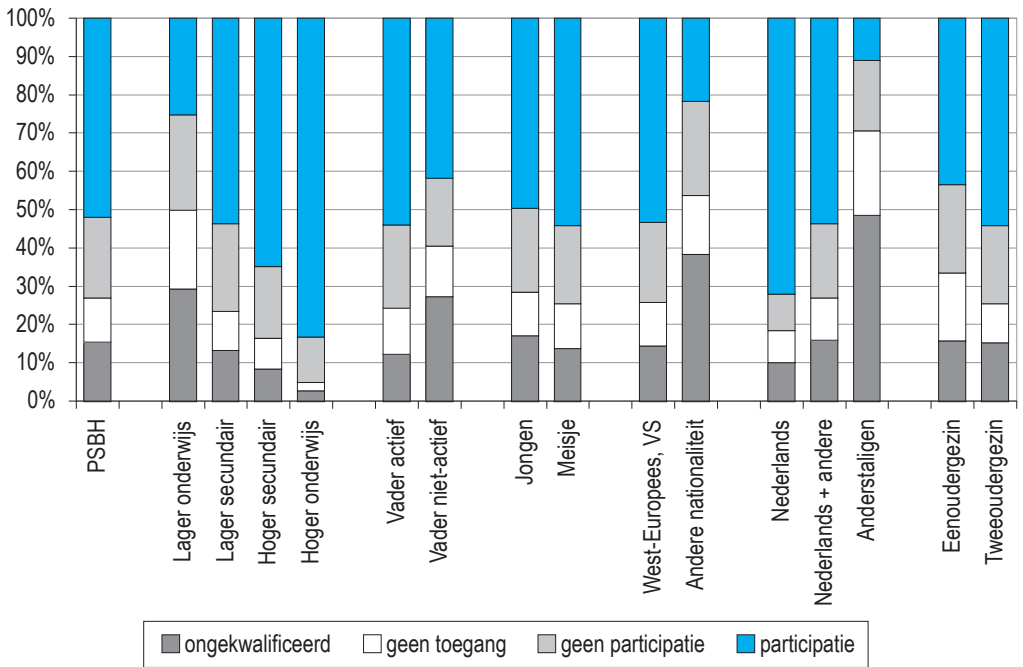
2.5. Uitstroom uit het secundair onderwijs en toegang tot het hoger onderwijs

Een verdere fase in het selectieproces is de uitstroom uit het secundair onderwijs. Ongekwalficeerde uitstroom wordt hier gedefinieerd als uitstromen zonder diploma of getuigschrift van het hoger secundair onderwijs (inclusief het deeltijds beroepsonderwijs of leercontract).⁷ Deze parameter is van groot belang, zowel in het Vlaamse beleid (zie bijvoorbeeld het Pact van Vilvoorde en het Pact 2020) als op EU-niveau. Een van de Lissabondoelstellingen bestond erin om het percentage ongekwalficeerde uitstromers tussen 2000 en 2010 te halveren. Recent onderzoek van het Steunpunt Studie- en Schoolloopbanen (Van Landeghem & Van Damme, 2008) bracht aan het licht dat, ondanks alle inspanningen, het fenomeen de jongste jaren eerder opnieuw toe- dan afneemt (14,1% van de 22-jarigen in 2006, tegenover 11,6% in 1999). Dit heeft niet enkel gevolgen voor de kansen op de arbeidsmarkt maar ook voor de verdere opleidingskansen aangezien er op

de toegang tot het hoger onderwijs pedagogische beperkingen rusten.

De oorzaken van deze verontrustende trend kunnen nog niet met zekerheid vastgesteld worden. Vermoedelijk kan hij in verband gebracht worden met de toenemende aanwezigheid van bepaalde risicogroepen onder de schoolgaande jeugd (met name migranten) of zelfs de toename van de sociale ongelijkheid en bestaansonzekerheid in het algemeen. Verder onderzoek hierover is aangewezen. Wél is bekend dat het risico op ongekwalificeerde uitstroom sterk geconcentreerd is bij sociaal achtergestelde doelgroepen (zie infra).

Figuur 8. Doorstroming van het secundair naar het hoger onderwijs: algemeen en naar diploma moeder, activiteit vader, geslacht, nationaliteit bij geboorte, thuistaal en gezinssituatie, in %.



Bron: PSBH.

In figuur 8 zien we dat over de jaren '90 gezien, gemiddeld 15% van alle Vlaamse jongeren geen diploma of getuigschrift hoger secundair onderwijs behaalt.⁸ Daarnaast zijn er nog eens 12% jongeren die wel een getuigschrift van het 6^{de} leerjaar BSO behalen, zonder evenwel aansluitend een 7^{de} jaar te volgen. Aangezien een getuigschrift van het 6^{de} leerjaar BSO, zonder 7^{de} jaar ook geen toegang geeft tot het hoger onderwijs, behaalt in totaal 27% van de jongeren niet het vereiste diploma dat toegang geeft tot het hoger onderwijs.

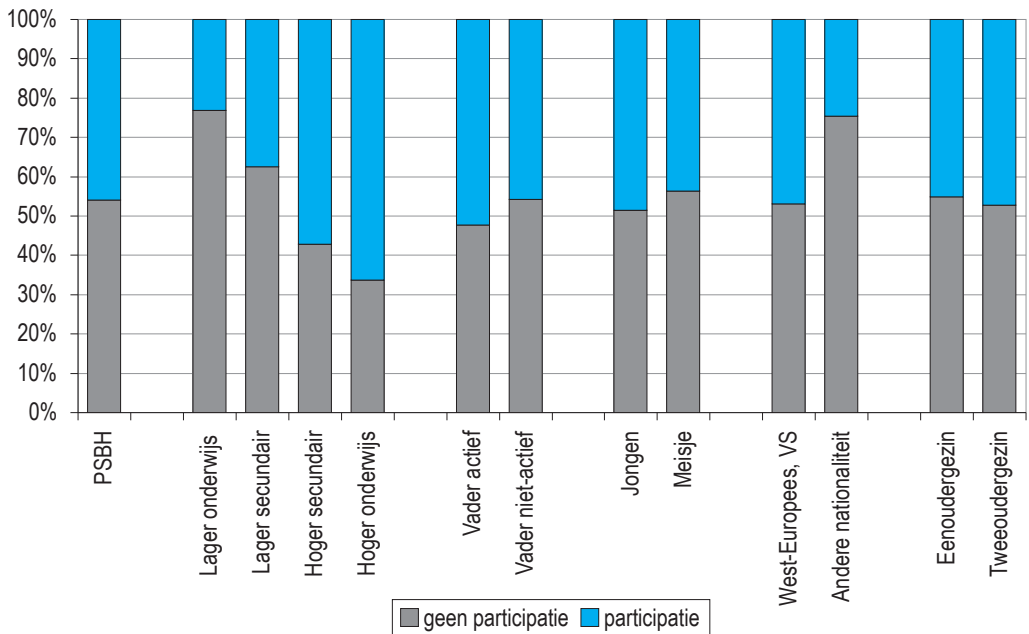
Het diploma secundair onderwijs verklaart dan ook voor het grootste deel de sociaal ongelijke doorstroming naar het tertiair onderwijs. Ondanks de toevloed naar het *hoger onderwijs* in de voorbije 20 jaar is er nog steeds een grote ongelijkheid in de doorstroming naar dit niveau. Het zijn vooral jongeren uit de lagere sociale klassen die nooit een diploma behalen dat hen toegang geeft tot het hoger onderwijs. Zo heeft de helft van alle kinderen waarvan de moeder ten hoogste een diploma lager onderwijs heeft behaald,

geen toegang tot het hoger onderwijs. 1 op de 4 van deze groep stroomt zelfs ongekwalificeerd uit het secundair onderwijs. Daarentegen hebben kinderen waarvan de moeder een diploma hoger onderwijs heeft behaald, voor 95% toegang tot het hoger onderwijs.

Jongens hebben een hogere kans dan meisjes om ongekwalificeerd het secundair onderwijs te verlaten en ook een lagere kans om toegang te verwerven tot het hoger onderwijs. Al stromen kinderen uit eenoudergezinnen niet vaker ongekwalificeerd uit het secundair onderwijs, zij hebben wel een lagere kans om toegang te verwerven tot het hoger onderwijs. De ongekwalificeerde uitstroom is schrijnend hoog bij jongeren van niet-westerse origine. Bijna 4 op de 10 van hen stromen ongekwalificeerd uit het secundair onderwijs. 55% verwerft geen diploma dat toegang geeft tot het hoger onderwijs.

Figuur 8 geeft ook aan dat gemiddeld 52% van alle Vlaamse jongeren in de jaren '90 aan het hoger onderwijs participeerde. Al is het hoger onderwijs de laatste jaren de norm geworden, toch bereikt slechts 1 op 4 kinderen van moeders met ten hoogste een diploma lager onderwijs dit niveau, terwijl kinderen van moeders met een diploma hoger onderwijs er voor viervijfden of meer naar doorstromen. Meisjes participeren vaker dan jongens en ook kinderen uit tweeoudergezinnen participeren vaker dan kinderen uit éénoudergezinnen. Jongeren van niet-westerse origine hebben een opvallend lagere participatiekans.

Figuur 9. Participatiebeslissing aan het hoger onderwijs van leerlingen met een TSO-diploma: algemeen en naar diploma moeder, activiteit vader, geslacht, nationaliteit bij geboorte en gezinssituatie, in %.



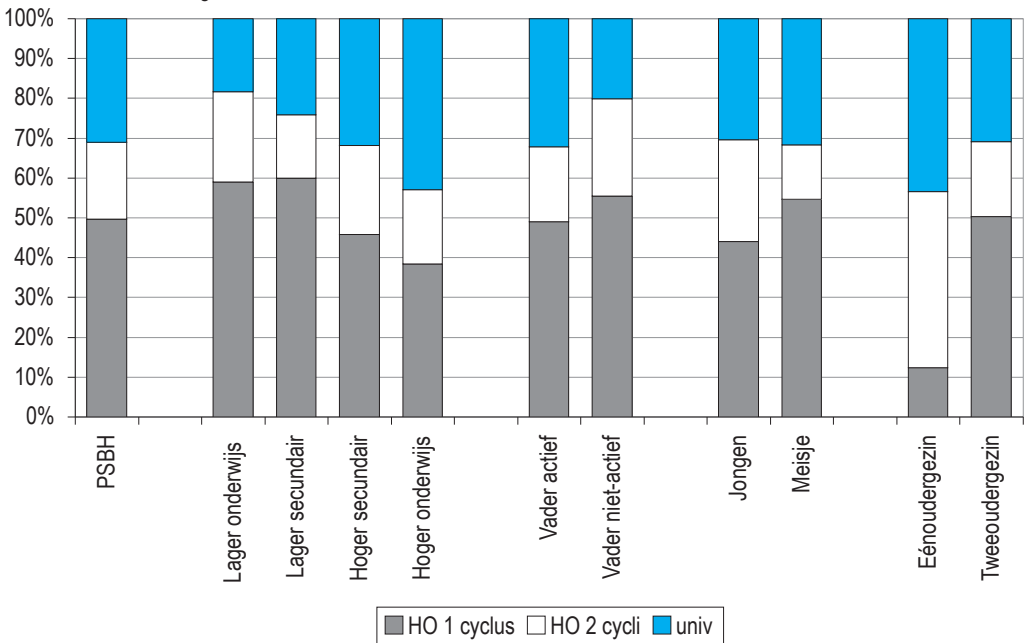
Bron: PSBH.

Al worden de verschillen in participatie aan het hoger onderwijs vooral bepaald door de verschillen in toegang, toch blijkt de sociaal-economische en de etnisch-culturele afkomst ook nog een bijkomende invloed uit te oefenen op de beslissing om al dan niet

te participeren aan dat onderwijs (gegeven dat men toegang heeft). Kijken we naar de participatiebeslissing van jongeren met een diploma TSO (figuur 9) dan zien we dat Nederlandstalige jongeren en jongeren met een westerse nationaliteit en jongeren met een hoger opgeleide moeder veel vaker participeren aan het hoger onderwijs.

Eenmaal de keuze gemaakt om te participeren aan het hoger onderwijs kiest 69% voor het hogeschoolonderwijs (50% voor het hogeschoolonderwijs van 1 cyclus, 19% voor het hogeschoolonderwijs van 2 cycli en 31% voor het universitair onderwijs). Figuur 10 toont aan dat jongeren uit de lagere sociale klassen die doorstromen naar het hoger onderwijs, hoofdzakelijk kiezen voor een hogeschoolopleiding van het korte type en veel minder voor een universitaire opleiding.

Figuur 10. Studietoerichting binnen het hoger onderwijs: algemeen en naar diploma moeder, activiteit vader, geslacht en gezinssituatie, in %.



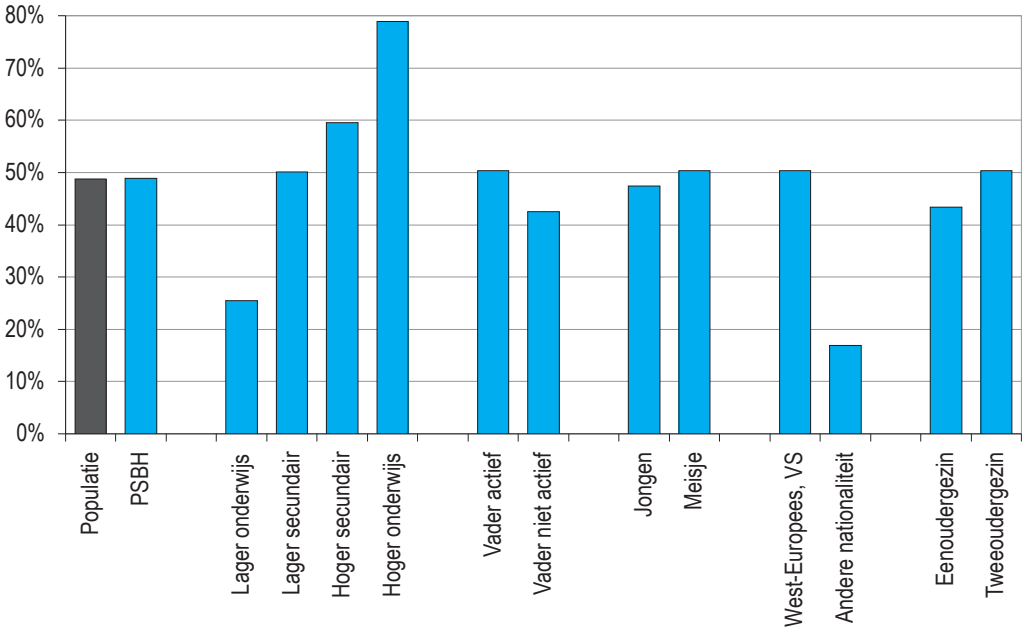
Bron: PSBH.

Ten slotte grijpt er duidelijk een zekere zelfselectie plaats bij de beslissing om al dan niet aan het hoger onderwijs deel te nemen: de jongeren uit de lagere sociale klassen die het erop wagen zijn diegenen die het er tot dan toe quasi zonder kleerscheuren hebben van af gebracht: m.a.w. méér dan in andere lagen van de bevolking zijn het alleen de sterksten die overblijven. Omgekeerd worden jongeren uit de hoogste milieus soms als het ware door het hoger onderwijs 'geduwd', ook al moeten ze daarvoor al eens vaker bissen of zich heroriënteren. Dit merkt men met name aan de slaagkansen: 71% van de kinderen van laaggeschoolde moeders, die toch hoger onderwijs aanvatten, stromen na het eerste jaar gewoon door – tegenover slechts 53% van de kinderen van hooggeschoolde moeders.

De sociale ongelijkheid in de uiteindelijk behaalde diploma's en bijgevolg ook de startkansen op de arbeidsmarkt zijn een resultante van een voortschrijdende sociale selectie in

het onderwijs (figuur 11). Waar gemiddeld bijna 1 op de 2 Vlaamse jongeren tegenwoordig een diploma hoger onderwijs behaalt, bedraagt dit bij kinderen van laaggeschoolden 1 op de 4, bij migrantenjongeren 1 op de 6, bij kinderen van hooggeschoolden daarentegen 4 op de 5.

Figuur 11. Kans op een diploma hoger onderwijs naar diploma moeder, activiteit vader, geslacht, nationaliteit bij geboorte en gezinssituatie, in %.



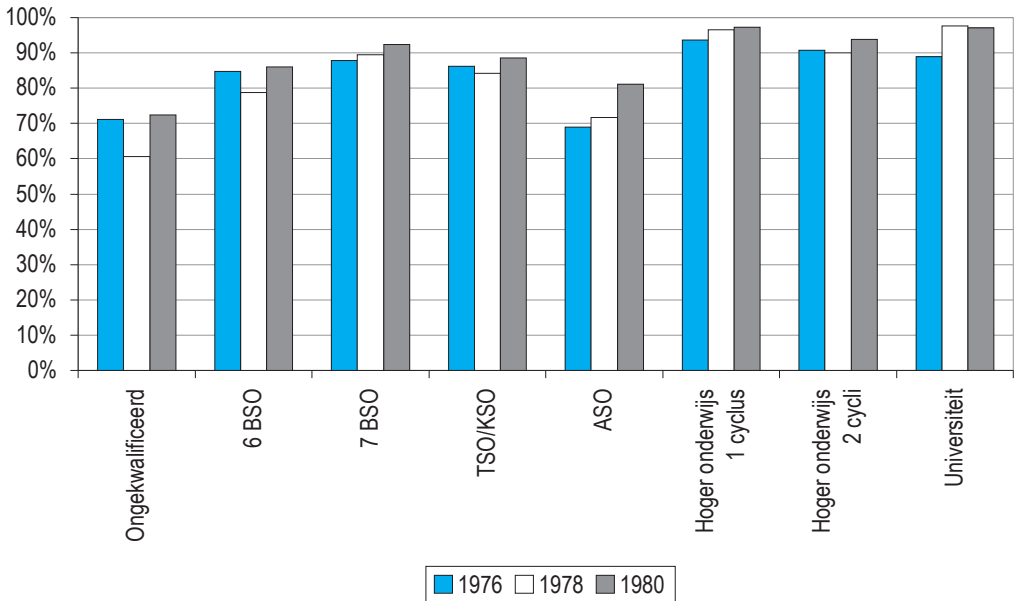
Bron: PSBH.

2.6. De ongelijkheid op school ook voelbaar na het schoolverlaten

Wie op het einde van het secundair onderwijs geen kwalificatie (dit is een diploma of getuigschrift van het tweede jaar van de derde graad) behaalde, staat erg zwak op de arbeidsmarkt: de kans om binnen de twaalf maanden na het schoolverlaten werk te vinden is een stuk kleiner dan voor jongeren die wel een kwalificatie behaalden (zie figuur 12). Ruim 30% van de ongekwalificeerde jongeren hebben na 12 maanden nog geen enkele werkervaring, zo blijkt uit een analyse van SONAR-gegevens (Maes & De Rick, 2006). Van alle gekwalificeerden nemen jongeren met enkel een diploma van het algemeen secundair onderwijs (ASO) de zwakste positie in: ruim 25% van hen is na twaalf maanden nog niet aan het werk geweest. Beter af zijn jongeren met enkel een diploma uit een andere onderwijsvorm van het secundair onderwijs (BSO, TSO of KSO). Hier heeft 10 tot 17% (naargelang de onderwijsvorm) nog geen werkervaring na 12 maanden. Het sterkst staan de jongeren die een diploma hebben van het hoger onderwijs (hogeschool of universiteit): in deze groep heeft minder dan 1 op de 10 jongeren na 12 maanden nog geen werkervaring. (Na 6 maanden hebben 8 à 9 jongeren uit deze groep al een werkervaring gehad.) Binnen de verschillende categorieën bekleden jongeren van allochtone afkomst een meer nadelige positie.

Ook het combineren van een deeltijdse opleiding met werk is bevorderlijk voor een eerste werkervaring (zie figuur 13), zo blijkt uit de jaarlijkse schoolverlatersenquête van de

Figuur 12. Aandeel tewerkgestelde jongeren 12 maanden na schoolverlaten naar geboortjaar (1976, 1978 en 1980), in %.



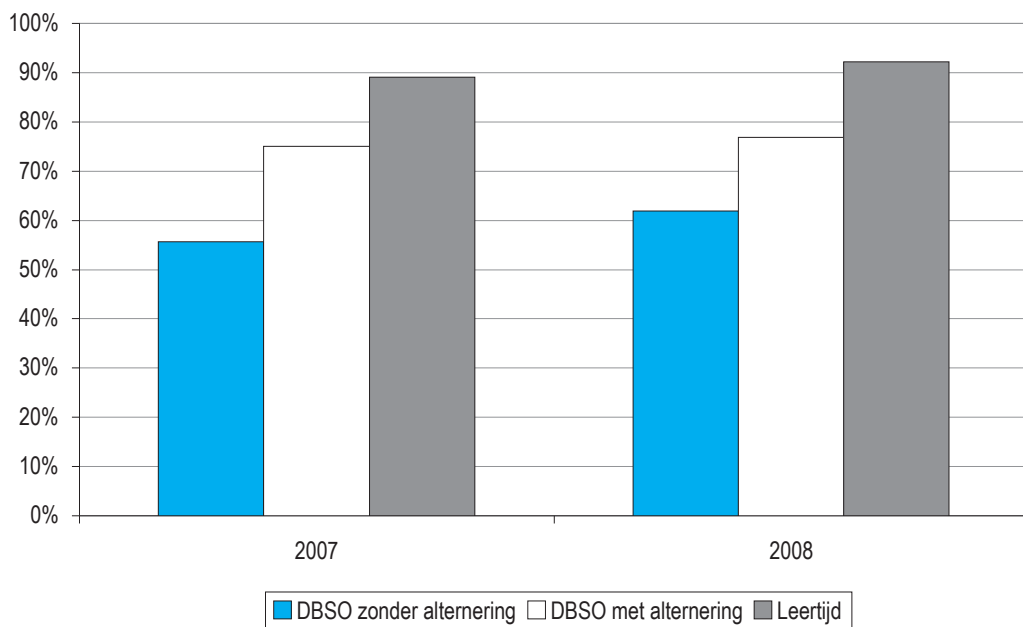
Bron: SONAR.

VDAB. Sinds 2007 wordt in deze survey onder meer gepeild naar het verband tussen alternerend leren en werken en de positie op de arbeidsmarkt 1 jaar na schoolverlaten. In 2007 verlieten 2.636 jongeren het deeltijds onderwijs. Een jaar later was 38% van diegenen die hun opleiding niet combineerden met een tewerkstelling werkloos, terwijl dat in de groep die het leren wel combineerde met werken ‘maar’ om 23% van de leerlingen ging. In de groep werkloze jongeren had 9% van diegenen die hun opleiding niet combineerden met werk nog geen enkele werkervaring gehad, terwijl dat slechts bij 4% van de jongeren die hun opleiding wel combineerden met werk het geval was (VDAB, 2008). Deze cijfers liggen in de lijn van de cijfers van het jaar ervoor (VDAB, 2007). De tewerkstellingscijfers van jongeren die uitstroomden uit de leertijd (waar leren de facto gecombineerd wordt met werk) zijn beter: 8 procent is na 1 jaar werkloos. En van die werklozen had slechts 1 procent nog geen enkele werkervaring opgedaan in het 1^{ste} jaar na het schoolverlaten (VDAB, 2008). Het jaar tevoren was de situatie iets minder gunstig: toen was 11% van de jongeren uit de leertijd 1 jaar na het beëindigen van de opleiding nog altijd werkzoekend (VDAB, 2007).

Het is dus duidelijk dat naarmate men beter gekwalificeerd is de toegang tot de arbeidsmarkt vlotter verloopt. Tussen het behaalde opleidingsniveau en het in de praktijk vereiste niveau voor een goede uitoefening van de job bestaat er echter niet altijd een goede match. Wanneer de schoolverlater lager opgeleid is dan vereist in de praktijk, heeft men het over onderscholing. Overscholing komt voor wanneer de schoolverlater hoger opgeleid is dan vereist in de praktijk. De mate van over- of van onderscholing kan op basis van subjectieve, objectieve of een combinatie van objectieve en subjectieve indicatoren gemeten worden. Hier gaan we kort in op het probleem van de overscholing. Volgens een analyse van Verhaest (2006) waarbij schattingen op basis van verschillende objectieve en subjectieve indicatoren met elkaar gecombineerd werden, zou minstens 20% van de

schoolverlaters werkelijk overschoold zijn. Overscholing heeft duidelijk negatieve gevolgen voor de jongere: overschoolde jongeren zijn minder tevreden, verlaten sneller hun job en participeren minder aan opleidingen. Een goede kwalificatie leidt dus niet noodzakelijk tot een goede job (of in elk geval niet tot een job die als positief ervaren wordt). Verder blijkt uit onderzoek van Verhaest en Omeij (2004) op basis van een objectieve indicator voor overscholing⁹ dat hoe hoger het behaalde onderwijsniveau, hoe groter de kans op een job met een hogere complexiteit (in elk geval voor jongeren die minstens een diploma hebben van hoger secundair onderwijs) en dus hoe kleiner de kans om overschoold te werken. Ook de schoolverlaters met de beste studieresultaten hebben een lagere kans om overschoold te zijn voor hun job. Over de sociale categorieën heen is overscholing ongelijk verdeeld: vrouwen, allochtonen en jongeren uit een gezin waar de vader geen kwalificatie heeft van het hoger onderwijs lopen een groter risico om overschoold te zijn in hun job. Wat het onderzoek van Verhaest (2006) over overscholing wel niet kon uitklaren, is of overscholing een probleem van voorbijgaande aard is of niet.

Figuur 13. Aandeel tewerkgestelde jongeren 12 maanden na schoolverlaten naar beëindigde opleiding in de deeltijdse systemen (DBSO zonder alternering, DBSO met alternering en leertijd), periode 2007-2008, in %.



Bron: VDAB (2007 en 2008).

Een meer gedetailleerd zicht op mogelijke discrepanties tussen het eigen competentieniveau en het competentieniveau dat vereist wordt op het werk, hebben we voor de groep van afgestudeerden uit het hoger onderwijs (De Rick & Van Trier, 2007). Het gaat hier om subjectieve inschattingen van de afgestudeerden zelf. Zijn er ernstige tekorten in het vereiste competentieniveau of vinden de afgestudeerden eerder dat hun competenties niet ten volle benut worden? Over het algemeen is het aandeel van werkende afgestudeerden dat een tekort in het niveau van een bepaalde competentie rapporteert eerder klein (gaande van 4 tot 14%), maar zeker niet te verwaarlozen. Opvallend hier is dat er voor de competentie ‘vermogen om tijd efficiënt te gebruiken’, een cruciale competentie, bij 1

op de 8 afgestudeerden een tekort is. De competentie ‘vermogen om onder druk goed te presteren’, een tweede cruciale competentie, is iets minder problematisch. Deze 2 competenties zijn cruciaal, precies omdat men ze nodig heeft om de andere competenties optimaal te kunnen inzetten (Allen, 2007). Afgestudeerden die op deze 2 competenties niet goed scoren zullen het vermoedelijk moeilijk hebben.

Een andere opvallende bevinding is dat een groot aandeel afgestudeerden een tekort signaleert voor de competentie ‘beheersing van het eigen vakgebied of discipline’ in vergelijking met wat in hun werk gevraagd wordt. Volgens een groot deel van de afgestudeerden benutten hun werkgevers hun potentieel aan competenties niet volledig. Naargelang de competentie geeft 9 tot 22% van de afgestudeerden aan een hoger niveau te hebben dan voor een bepaalde competentie vereist is. De competentie ‘het vermogen om in een vreemde taal te spreken en te schrijven’ is het meest in surplus. Over het algemeen bekeken geeft bijna 1 op de 2 afgestudeerden die werkervaring hebben aan dat in hun eerste baan hun competenties onderbenut werden. In de werksituatie 5 jaar na afstuderen, is dat nog altijd het geval bij 1 op de 4 respondenten. Als we enkel op deze subjectieve beoordeling afgaan, dan zouden we moeten concluderen dat het menselijk kapitaal dat in het hoger onderwijs geproduceerd wordt, in de praktijk niet op een productieve manier ingezet wordt. Het spreekt voor zich dat verdere conclusies niet mogelijk zijn zonder bijkomende data, zoals meer objectieve data of data bijvoorbeeld verzameld bij werkgevers.

Analoog met het meten van de overeenstemming tussen het niveau van de jongere en het vereiste niveau in de job, kan er ook gekeken worden naar de overeenstemming tussen de inhoud van de gevolgde opleiding en de inhoud van de job. Het onderzoek naar deze vorm van (mis)match tussen opleiding en werk is echter nog in volle ontwikkeling. Er zijn nog geen betrouwbare schattingen van de mate waarin dit probleem voorkomt noch analyses die inzicht geven in de factoren die inhoudelijke (mis)match verklaren (Humblet, 2009).

Om ervoor te zorgen dat jongeren een betere aansluiting vinden met de arbeidsmarkt, formuleerde de OESO voor België de aanbeveling om de combinatie van studie (in het hoger onderwijs) en werk te promoten (OECD, 2005). Het is zeker mogelijk om werkervaring, betaald of onbetaald, op te doen nog voor men zijn diploma van hoger onderwijs behaald heeft, bijvoorbeeld via stages, vakantiejobs of volwaardige tewerkstelling. Uit data verzameld bij afgestudeerden uit het hoger onderwijs (in casu het voormalige hoger onderwijs van 2 cycli en universitair onderwijs) blijkt dat werkervaring die niet aan de studie gerelateerd is, het meest voorkomt (De Rick & Van Trier, 2007). Zowel voor als tijdens het hoger onderwijs hebben telkens 6 op de 10 respondenten werkervaring opgedaan die niet aan de studie gerelateerd was; 2 op de 10 hebben werkervaring opgedaan die aan de studie gerelateerd was tijdens het hoger onderwijs en bij minder dan 1 op de 10 was dat het geval voor het hoger onderwijs. In vergelijking met andere Europese landen worden hogere studies in Vlaanderen maar weinig gecombineerd met werken (Loyen, 2005). Er zijn weinig eenduidige gegevens, maar op basis van de EAK (Enquête naar de Arbeidskrachten) waarbij nagegaan wordt hoeveel procent van de studenten tussen 20 en 24 jaar tijdens een referentieweek betaalde arbeid verrichtte, kan zonder twijfel geconcludeerd worden dat het verschil tussen Vlaanderen en andere Europese landen zeer groot is. Terwijl in Vlaanderen ongeveer 5% van de studenten betaalde arbeid verricht, gaat het in Nederland en Denemarken bijvoorbeeld om respectievelijk 60 en 50% (Tielens & Vermandere, 2007). Dat het aandeel studenten dat ook werkt in andere landen zo veel hoger ligt, heeft veelal te maken met financiële aspecten en regelgeving. In Nederland werd bijvoorbeeld sterk bezuinigd op studiebeurzen en werden de mogelijkheden om te

werken voor studenten sterk uitgebreid. In Denemarken is het vrij normaal dat studenten hun studies of het studentenleven (deels) betalen met inkomsten uit (deeltijds) werk (Stevens, 2009).

3. Verklaringen voor de sociale ongelijkheid in het onderwijs

3.1. Overzicht van verklarende factoren

Alle onderzoeken bevestigen dat het onderwijsniveau van de moeder (net zoals dat van de vader) een zeer sterke voorspeller is van de onderwijskansen van kinderen. Hetzelfde geldt voor de economische inactiviteit van de ouders.¹⁰ Het gaat om 2 basisindicatoren van het sociaal en economisch kapitaal waarmee jongeren de school binnen stappen.

Daarnaast valt op dat de nationaliteit (bij geboorte) net als de thuistaal vaak een sterke invloed schijnen uit te oefenen. Toch stellen we in het Cijferboek (Groenez e.a., 2003) vast dat, wanneer gecontroleerd wordt voor de zwakke sociaal-economische positie van de gezinnen waarin ze leven de nationaliteit (en de thuistaal) geen bijkomende verklarende kracht heeft voor de ongelijkheden in het basisonderwijs. Dit vinden we zowel terug bij de participatiecijfers aan kleuteronderwijs, bij het oplopen van achterstand in het lager onderwijs en bij de doorverwijzingen naar het buitengewoon lager onderwijs. Deze bevinding spreekt de vaak gehoorde stelling tegen, dat doorverwijzingen naar het buitengewoon lager onderwijs al te vaak veroorzaakt worden door loutere taalachterstand. Onze analyses suggereren dat ook migrantenkinderen in het basisonderwijs eerder wegens hun sociaal-economische positie achtergesteld raken dan wegens taal- of culturele discriminatie.

Bij de indicatoren voor het secundair onderwijs stellen we daarentegen vast dat de nationaliteit bij geboorte, naast de invloed van de sociaal-economische positie van het gezin, nog een bijkomende verklarende kracht heeft voor de ongelijkheden. Zowel bij het oplopen van achterstand in het secundair als bij de studieoriëntering speelt de nationaliteit een belangrijke rol. Zelfs wanneer we controleren voor de zwakke sociaal-economische positie van de gezinnen waarin ze leven, worden migrantenkinderen significant méér naar de b-stroom en naar het beroepsonderwijs verwezen. Zij vertonen een hoger risico op ongekwalificeerde uitstroom en zelfs met een diploma secundair onderwijs op zak, stromen ze minder door naar het hoger onderwijs.

De resultaten geven ook aan dat kinderen van alleenstaande ouders in het onderwijs bijna over de hele lijn benadeeld zijn. Daarvoor zijn alweer meerdere verklaringen mogelijk. Alleenstaande ouders hebben gewoonlijk een lagere financiële en materiële draagkracht, minder tijd voor schoolse begeleiding en een beperkter sociaal ondersteuningsnetwerk. Bovendien kunnen gebroken gezinssituaties leiden tot sociaal-emotionele problemen bij het kind zelf. Over het relatieve belang van al deze oorzakelijke verbanden kunnen we met de analyses in dit rapport geen uitspraak doen. Ook de internationale literatuur is op dit gebied heel verdeeld.

Het is inmiddels welbekend dat meisjes in het onderwijs vaak beter presteren dan jongens. De evidentie in dit cijfermateriaal is echter omvattend en erg consistent: jongens beginnen reeds hun kleuteronderwijs met vertraging ten opzichte van meisjes. Ook lopen jongens meer dan 2 maal zo veel risico om in het buitengewoon lager onderwijs terecht te

komen. In het secundair onderwijs hebben ze aanzienlijk méér kans op vertraging, belanden ze vlugger in de waterval en ligt hun risico van ongekwalificeerde uitstroom aanmerkelijk hoger dan dat van meisjes. Jongens participeren minder aan het hoger onderwijs, al kiezen ze daar vaker voor de langere studies (met name hogeschoolonderwijs met 2 cycli). Het feit dat het nadeel van jongens reeds in de 1^{ste} kleuterklas merkbaar is, wijst erop dat het deels te maken heeft met factoren in de gezinscultuur. Dat verschil wordt eerder versterkt dan weggewerkt door het onderwijs. Duidelijk is alvast, dat het onderwijs in de voorbije decennia een enorme rol heeft gespeeld in de vrouwenemancipatie (ook al is daarmee de ongelijkheid op de arbeidsmarkt nog niet weggewerkt).

3.2. Waarom is de sociale ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs groter dan elders?

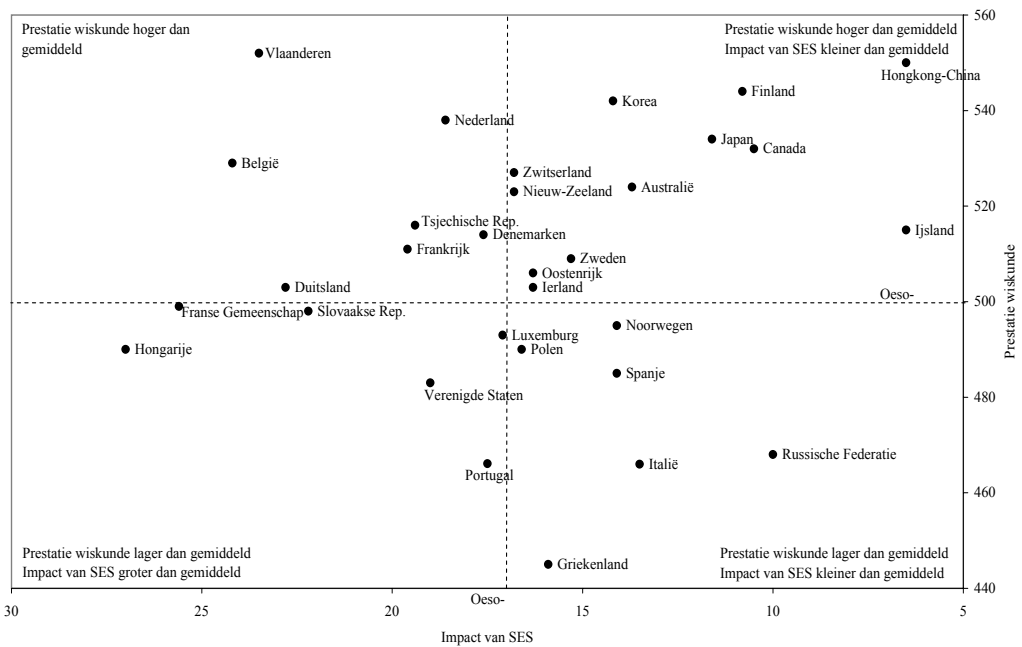
In wat voorafgaat hebben we de cijfers laten spreken. Natuurlijk roepen ze de vraag op naar mogelijke verklaringen van die persistente ongelijkheid, ondanks een hele reeks aantoonbare inspanningen van de Belgische en Vlaamse overheden in de loop van de voorbije decennia (expansie van het secundair en hoger onderwijs, verlenging van de leerplicht, ontwikkeling van studietoelagen, onderwijsvoorrangsbeleid, zorgverbreding, gelijke-onderwijskansendecreet enzovoort). Internationaal comparatief onderzoek verheldert het inzicht in dit vraagstuk. Vooral het reeds geciteerde PISA-onderzoek heeft bijgedragen tot de ontwikkeling van een aantal indicatoren waarmee landen onderling vergeleken kunnen worden. Figuur 14 rangschikt de landen vertikaal naar gemiddelde prestatie van de 15-jarigen op de wiskundetoets van 2003, het jaar waarin Vlaanderen helemaal bovenaan de ranking stond. Vlaanderen was in dat jaar inderdaad ‘wereldkampioen wiskunde’. Horizontaal worden de landen gerangschikt naar de mate van sociale gelijkheid in het onderwijs. De gebruikte indicator is de determinatiegraad (R^2) van een vergelijking waarin individuele toetsresultaten als afhankelijke variabele fungeren, en diverse indicatoren van sociale afkomst als onafhankelijke variabelen. Links in de figuur staan de landen met grote sociale ongelijkheid, rechts de meer egalitaire landen. Noteer dat deze maatstaf neutraal is ten aanzien van de sociale ongelijkheid in het algemeen. Met andere woorden, het doet er niet toe hoeveel kinderen van laaggeschoolden of allochtonen er in een land zijn. Wat telt, is de mate waarin deze kinderen slechter presteren dan anderen.

Het Vlaamse onderwijs staat dus in de wereldtop wat de gemiddelde prestaties van 15-jarigen betreft, maar bengelt aan de staart inzake gelijkheid van uitkomsten. Het is algemeen bekend dat ongelijke onderwijsprestaties deels toe te schrijven zijn aan sociale achtergrondkenmerken. Maar die ‘reproductie’ kan ook versterkt worden door bepaalde systeemkenmerken van het onderwijs zelf. Hirtt e.a. (2007) zoeken de verklaringen voor de ongelijke uitkomsten vooral in 2 richtingen.

Vooreerst is ons onderwijs sterk hiërarchisch gestratificeerd, met een reeks watervaleffecten tussen gewoon en buitengewoon onderwijs, tussen a- en b-stroom bij de instap in het secundair onderwijs, tussen de 3 onderwijsvormen en tussen universiteit en hogeschool. Heel wat internationaal vergelijkend onderzoek (onder andere Dupriez & Dumay, 2004; Duru-Bellat & Suchaut, 2005; Wössmann & Schütz, 2006) toont de negatieve effecten van ‘streaming’¹¹ aan voor de sociale ongelijkheid in onderwijsuitkomsten. Hoe meer men de leerlingen opsplijt in homogene, ‘sterkere’ en ‘zwakkere’ klassen en/of studierichtingen, hoe ongelijker de uitkomsten. Voor de zwakkere leerlingen worden in zo’n systeem de leerplannen zwakker, de verwachtingen neerwaarts aangepast en de medeleerlingen minder stimulerend.

Bovendien is het Vlaams onderwijs erg liberaal opgebouwd, als een ‘quasimarkt’ met een vrije schoolkeuze aan de vraagzijde en een vrijheid van onderwijs aan de aanbodzijde en relatief weinig overheidscontrole (geen echt Vlaams curriculum, geen centrale examens enzovoort). De concurrentie die in een dergelijke setting plaatsvindt, werkt de sociale segregatie in de hand, wat op zijn beurt de ongelijkheid in prestaties versterkt (zie onder andere Vandenberghe, 1996; Björklund, 2004). Scholen die door hun historiek of hun ligging bevoordeeld zijn, kunnen mooie resultaten tonen (bijvoorbeeld qua tewerkstellingskansen of doorstroming naar het hoger onderwijs). Daardoor trekken ze veel kandidaat-leerlingen aan en kunnen ze zich veroorloven om strenger te selecteren in hun doelpubliek, waardoor ze hun voorsprong nog vergroten. Scholen die traditioneel meer uit ‘volkse’ middens rekruteren, hebben ook minder glansrijke uitkomsten. In tijden van ontgroening zijn ze om den brode verplicht om elke jongere op te nemen die elders wordt afgewezen, waardoor hun reputatie er niet op vooruit gaat.

Figuur 14. Prestatie voor wiskundige geletterdheid en de impact van sociaal-economische achtergrond. Gemiddelde prestatie van landen op de PISA-schaal voor wiskundige geletterdheid en de determinatiegraad (R^2) van de relatie tussen prestatie en de index van sociaal-economische status.



Bron: Database bij PISA 2003, tabel 4.3a.

Het is hier niet de plaats om een volledig overzicht te geven van theorieën van sociale ongelijkheid in het onderwijs. Wel willen we benadrukken dat de positie van Vlaanderen op dit vlak geen ‘historisch ongeval’ is. Ons land heeft geen sociale rampen meegemaakt die de verwezenlijking van meer gelijke onderwijsuitkomsten zouden verhinderen – misschien integendeel. Er is evenmin gebrek aan gegevens over of inzichten in de mogelijkheden om meer gelijkheid te realiseren. Het is waarschijnlijk realistischer om de oorzaken van de ongelijkheid te zoeken in maatschappelijke keuzen en waardenschalen.

Op de vraag hoever we met z’n allen willen gaan op de weg naar meer gelijkheid, bestaan fundamenteel verschillende antwoorden. Veel Vlamingen scharen zich onder het ‘merito-

cratische' vaandel. Deze maatschappijvisie streeft niet zozeer naar gelijkheid van uitkomsten, maar enkel naar een open samenleving met voldoende intergenerationele mobiliteit. In het onderwijs wordt daarom niet echt gewerkt met een egalitaire agenda. De term meritocratie verwijst naar een maatschappelijke ordening waar elkeen zijn positie 'verdient' op basis van zijn talenten en eigen inspanningen. Wie deze visie aanhangt, accepteert dan ook ongegeneerd een ongelijke behandeling van leerlingen, naargelang van hun gepercipieerd talent. Sterke leerlingen worden verder opgetild in sterke onderwijsrichtingen en stromen met overheidssteun door tot aan de top van de onderwijsladder, terwijl de zwakkere leerlingen verwezen worden naar onderwijsvormen (bijvoorbeeld buitengewoon of beroepsonderwijs) die weinig doorstromingskansen en meer beperkte leerplannen inhouden. Het probleem met deze praktijk is dat de gepercipieerde talenten van jongeren vrij sterk gecorreleerd zijn met hun sociale afkomst (Hirtt e.a., 2007).¹² Op die manier haalt men de intergenerationele sociale ongelijkheid, die men officieel bestrijdt, langs de achterdeur terug binnen. De rechtstreekse toekenning van sociale posities op basis van sociale afkomst maakt plaats voor een onrechtstreekse, via de sociale overerving van 'talenten'. Bovendien pint een dergelijke aanpak leerlingen op jonge leeftijd vast op een momentopname van een criterium (intelligentie of talent) dat eigenlijk dynamisch en beïnvloedbaar is. Het onderwijs stratificeert met andere woorden duidelijk de jongerenpopulatie door de ene te 'verwennen' en de andere opzij te schuiven. Op lange termijn leidt dit volgens Young (1958) tot een nieuwe soort standenmaatschappij, door sommigen 'sociaal-Darwinistisch' genoemd. Young voorspelde ook dat dit zou gepaard gaan met toenemende politieke verzuring, conflicten en autoritarisme.

In andere regio's – met name in Noord-Europa, overheerst een ander paradigma van gelijkheid: het *egalitarisme*, dat eerder gebaseerd is op het gedachtegoed van de mensenrechten. Zo zou het recht op onderwijs niet mogen afhangen van iemands (vermeende) talenten, maar eerder stoelen op de menselijke waardigheid zelf. De gelijkheid van uitkomsten zal zich volgens deze benadering vooral uiten in een beleid dat elkeen blijft kansen geven op (verdere) ontplooiing, met voorrang voor de allerminder begaafden. Positieve discriminatiemechanismen maken integraal deel uit van een dergelijke visie. Het criterium 'talent' als basis voor de allocatie van onderwijsmiddelen wordt door egalitaristen verworpen: ook minder getalenteerde personen moeten zich kunnen ontplooiën naar hun eigen wensen.

Al vertoont het Vlaamse onderwijs ook duidelijk sporen van egalitarisme (bijvoorbeeld het gelijke-onderwijskansendecreet), toch domineert volgens ons nog sterk de meritocratische reflex. De toegang tot onderwijs staat wel wijd open, maar de rest van de onderwijsloopbaan zit nog vol met filters en hinderpalen.

Wat allochtone jongeren betreft, zagen we dat naast de sociaal-economische barrières, ook etnisch-culturele slagbomen hun schoolloopbanen mee hinderen. De oude 'cultuurficit'-theorieën van Lewis (1968) en Loury (2002) hebben inmiddels afgedaan: recent onderzoek heeft aangetoond dat allochtone jongeren zich, soms méér dan autochtone, bewust zijn van het belang van een goede schoolloopbaan voor succes in het latere leven (OECD, 2006; Van Damme e.a., 1997). Recent wordt eerder gezocht in de richting van knelpunten in de wederzijdse acculturatie tussen migranten en de lokale gemeenschap. In het Vlaams onderwijs schuilen die bijvoorbeeld in de levensbeschouwelijke sfeer. Wrijvingen tussen school en ouders of tussen autochtone en allochtone leerlingen op school, kunnen het welbevinden van allochtonen op school ondermijnen en op die manier hun motivatie en participatie aantasten. Denk bijvoorbeeld aan het hoofddoekendebat op

school, het taalbeleid (de assimilatiedruk van het ‘Nederlands eerst’) en, meer algemeen, de gesloten cultuur van Vlaamse jongeren. Dit onderzoeksterrein ligt nog grotendeels braak.

4. Levenslang en levensbreed leren

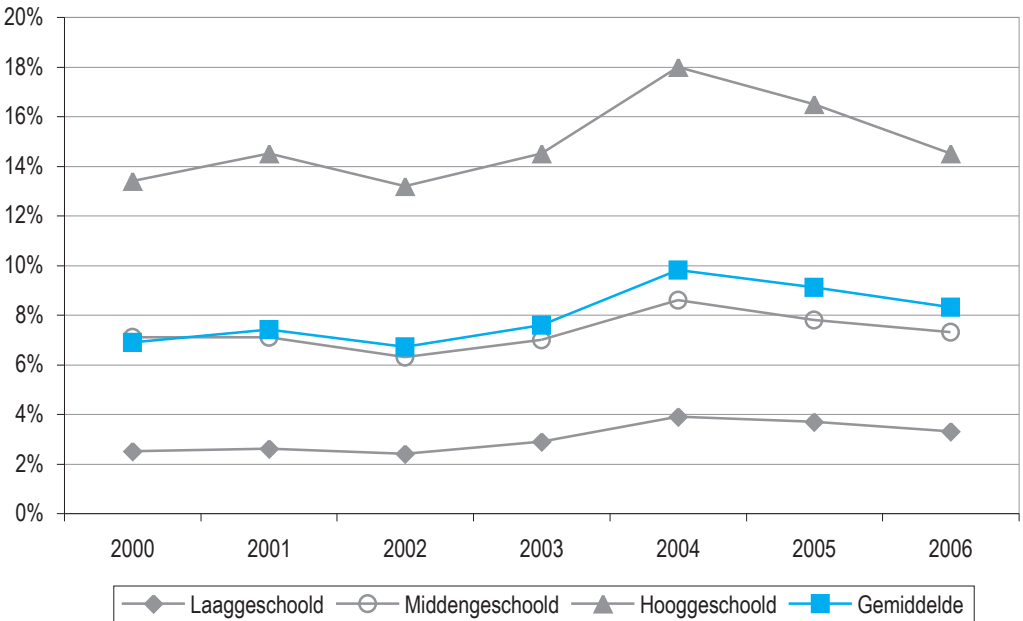
Levenslang en levensbreed leren is een begrip dat zeer goed ingeburgerd is. Veelal wordt het ‘levenslang leren’ automatisch geassocieerd met vrij klassieke leercontexten, die goed georganiseerd en gestructureerd zijn en waar leren duidelijk de hoofdactiviteit is. Maar men kan daarnaast ook leren via georganiseerde activiteiten die niet expliciet gedefinieerd worden als leeractiviteiten, maar die wel een belangrijke leercomponent bevatten. De werkplek en de socioculturele sector (denk maar aan het verenigingsleven waarin vrijwilligers belangrijke taken op zich nemen) bieden dat soort activiteiten. Ook tijdens het uitvoeren van alledaagse activiteiten, alleen of samen met anderen, kunnen mensen leren. Levenslang leren kan verschillende bedoelingen hebben, en soms leren mensen met verschillende doelen tegelijk. Levenslang leren wordt in het beleid onder andere als een remedie gezien voor een gebrek aan kwalificaties, voor te lage kwalificaties of voor leemtes in competenties. De participatie aan levenslang en levensbreed leren blijkt echter zeer ongelijk verdeeld te zijn over de bevolking. In deze sectie geven we een eerste inzicht in deze ongelijkheid en beschrijven we de individuele en structurele factoren die de participatie aan levenslang leren kunnen belemmeren of bevorderen.

4.1. Participatie aan levenslang leren ongelijk verdeeld

De mate waarin de Vlamingen participeren aan levenslang leren wordt sedert verschillende jaren opgevolgd. De Vlaamse overheid heeft zich namelijk herhaaldelijk geëngageerd om de participatie aan levenslang leren te doen toenemen om de doelstellingen die door Europa werden vastgelegd te bereiken. In het Pact van Vilvoorde (tot stand gekomen in 2001 en herzien in 2005) stelt Vlaanderen zich tot doel dat in 2010 minstens 12,5% van de Vlaamse inwoners tussen 25 en 64 jaar deelneemt aan levenslang leren. Deze doelstelling is nog lang niet bereikt. In 2000 volgde 6,9% van de Vlamingen op beroepsactieve leeftijd (25 tot 64 jaar) een opleiding tijdens een referentieperiode van vier weken. In de loop der jaren steeg de participatie lichtjes, met een uitschieter tot 9,8% in 2004 (deze uitschieter is voor een deel toe te schrijven aan een wijziging in de vraagstelling), om daarna weer te dalen tot 7,9% in 2007 (cijfers gebaseerd op de Enquête naar de Arbeidskrachten). In Europa nemen de Vlamingen een positie in rond het gemiddelde van de Europese landen, waarbij de noordelijke landen de koplopers zijn. Het behaalde onderwijsniveau is het meest discriminerende kenmerk met betrekking tot deelname aan opleidingen. Laaggeschoolden nemen beduidend minder deel dan middengeschoolden en het participatieniveau van middengeschoolden is dan weer een stuk lager dan het participatieniveau van hogergeschoolden (figuur 15).

Niet alleen het scholingsniveau is een belangrijke factor, ook andere sociaal-economische kenmerken zijn verbonden met de participatie aan levenslang leren. Een eerste zeer belangrijke determinant is de positie op de arbeidsmarkt. Dat blijkt onder andere duidelijk uit de survey ‘Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen’ (SCV-survey), waarbij vragen opgenomen waren over de participatie aan opleidingen in de enquêtes van 2002, 2003 en 2007 (Vanweddigen, 2008). Van de bevroegden die betaald werk hadden op het moment van de bevraging nam telkens minstens 30% deel aan bijkomende opleidingen,

Figuur 15. Participatie aan levenslang leren naar opleidingsniveau, periode 2000-2006, in %.



Bron: SVR.

vormingsactiviteiten of trainingen in de 12 maanden voorafgaand aan de bevraging. Bij de respondenten die geen betaald werk hadden was dat slechts bij 10% het geval. Binnen de groep van werkenden is er ook nog een verschil in participatie naargelang het beroepsstatuut: van de bedienden participeerde meer dan 40%, van de arbeiders slechts ongeveer 20%. En voltijds werkenden participeren dan weer vaker dan deeltijds werkenden (ruim 30% tegenover om en bij de 25%). Andere determinanten zijn leeftijd en geslacht. De jongere bevolkingsgroepen nemen relatief vaker deel aan opleidingen dan de oudere. Ter illustratie: in de categorie 25- tot 34-jarigen neemt ruim een derde deel aan opleidingen, in de categorie 45 tot 54 jaar is dat aandeel al gezakt tot een kwart. Het verschil tussen mannen en vrouwen is klein.¹³

4.2. Komen tot participatie aan levenslang leren: een complex proces

Zoals uit het voorgaande blijkt, kunnen individuen zelf (in meerdere of in mindere mate) keuzes maken en een traject uitstippelen, maar de sociale structuur waarin het individu zich bevindt, zal uiteindelijk mee bepalen in welke mate en op welke manier het traject gerealiseerd wordt. Tussen individuele en structurele factoren bestaan er bovendien interacties. Bij het uitwerken van levensloopregelingen en het nemen van maatregelen die daarin passen, is het van groot belang om zowel de individuele als de structurele factoren te bekijken die een rol spelen in de constructie van een leerloopbaan.

4.2.1. Individuele factoren

Om te kunnen begrijpen hoe de persoonlijke factoren een rol spelen, is het belangrijk enig inzicht te hebben in het proces dat leidt tot het ondernemen en tot een goed einde brengen van leeractiviteiten (formeel of informeel). Volgens Baert (1982; 1998) is er vooraleer iemand participeert aan educatie of een leeractiviteit sprake van een toenemende

articulatie van een educatieve behoefte. Eerst worden mensen zich ervan bewust dat ze iets missen, dat ze een tekort of een probleem hebben. In een tweede stap zien mensen of het probleem, tekort, gemis enzovoort, al dan niet iets te maken heeft met een gebrek of een tekort aan competenties (kennis en/of vaardigheden). Wanneer men dan ten slotte inziet dat aan de oplossing educatieve aspecten verbonden zijn, is er sprake van een educatieve behoefte.

Uit de theorie van het beredeneerd gedrag (later verder uitgewerkt tot de theorie van beredeneerde actie) van Fishbein en Ajzen (Fishbein & Ajzen, 1975; Ajzen & Fishbein, 1980) kan afgeleid worden dat die educatieve behoefte pas vertaald zal worden in een specifieke educatieve vraag (waarop later eventueel daadwerkelijk een leer- of vormingsactiviteit volgt) nadat het individu de intentie ontwikkeld heeft om bij te leren. En dat hangt onder meer af van zijn houding of attitude tegenover leren. De houding of attitude tegenover het leren is het resultaat van een persoonlijke afweging van de (gepercipieerde) voor- en nadelen en de kosten en baten die verbonden zijn aan educatieve participatie. Het resultaat van deze overweging kan positief of negatief zijn.

Uit een inventarisatie van leerweerstand en leerbelemmeringen leidden De Rick e.a. (2004) af dat een individu in zijn overweging ten eerste zijn eigen persoonlijke kenmerken betreft. Het gaat hier om sociaal-demografische kenmerken (geslacht, leeftijd, ...), psychologische kenmerken (zelfvertrouwen, zelfbeeld, interesses, ...) en kenmerken van zijn leefsituatie (mate van mobiliteit, financiële situatie, beleving van de beschikbare tijd, gezins- en arbeidssituatie, gezondheid, ...). Daarbij maakt het individu ook gebruik van zijn persoonlijke ervaringen met leren en educatie. Aan de ene kant speelt het educatief verleden (de objectieve feiten) een rol: het niveau van functionele geletterdheid, scholingsgraad, kwalificaties, enzovoort. Aan de andere kant is de educatieve biografie of het 'verhaal' dat het individu rond deze feiten geconstrueerd heeft belangrijk (Cockx, 2003; Alheit, 1995). Waren de ervaringen positief of negatief? Hoe relevant vindt men leren? Naast de persoonlijke kenmerken wordt ook meegenomen in de afweging van kosten en baten van leren wat iemand weet of denkt te weten over leren en educatie en over specifieke leer- en vormingsactiviteiten. Het gaat hier om beredeneerd, dus rationeel gedrag, maar weliswaar gaat het om een relatief zwak begrip van rationaliteit (Goldthorpe, 1996). Niet alle afwegingen zijn altijd even duidelijk of expliciet en zelfs als er een meest rationele (in de strikte betekenis van het woord) weg is, zullen individuen daar niet altijd voor kiezen.

Het individuele ontwikkelen van een intentie om te leren en de overgang daarvan naar gedrag situeert zich natuurlijk altijd in een sociale context. Deze context krijgt vorm door sociale normen, interpersoonlijke relaties, enzovoort (Fishbein & Ajzen, 1975; Ajzen & Fishbein, 1980). Het gaat hier niet om de normen die gehanteerd worden door 'alle' anderen, maar wel om de normen die gehanteerd worden door betekenisvolle anderen (gezinsleden, vrienden en kennissen, collega's, ...). Naast de perceptie van de opvattingen van deze betekenisvolle anderen is natuurlijk ook van belang in welke mate individuen geneigd zijn om zich aan deze opvattingen aan te passen.

Verschillende studies tonen bovendien aan dat de attitude tegenover leren vaak weinig positief of zelfs ronduit negatief is. Een onderzoek bij een representatieve steekproef van de Vlaamse bevolking (Van Damme & Legiest, 1997) bracht bijvoorbeeld aan het licht dat 16% van de respondenten na de schoolloopbaan nooit had geparticipeerd aan één of andere vorm van opleiding, dit nooit van plan geweest was en er ook niet aan dacht

om dat in de toekomst te doen. Intrinsiek leerplezier komt ook minder voor als motivatie naarmate het opleidingsniveau daalt, zo blijkt uit een analyse van feitelijke of mogelijke motieven om deel te nemen aan volwasseneneducatie (Van Damme & Legiest, 1997). Bovendien zien laaggeschoolden leren en educatie niet vlug als een manier om hun professionele levenssituatie en hun algemene levenskwaliteit te verbeteren. Ander onderzoek gebaseerd op een bevraging van experts komt eveneens tot de conclusie dat leren vooral bij kansengroepen een negatieve connotatie heeft (Baert & Van Wiele, 2001). Uit de resultaten van een Eurobarometer-survey uit 2003 waarin een module werd opgenomen waarmee de visie op levenslang leren in 15 Europese landen in kaart gebracht kan worden, blijkt dat de Belgen sceptischer staan tegenover levenslang leren dan vele andere Europeanen (CEDEFOP, 2003). Ongeveer 23% van de Belgen vindt levenslang leren onbelangrijk of heeft er geen mening over (tegenover het Europese gemiddelde van 12%). Relatief veel Belgen (41%) participeerden niet én waren er niet in geïnteresseerd (tegenover het Europees gemiddelde van 35%). Opvallend is ook dat meer dan 20% van de Belgen (tegenover 14% van de Europeanen) het niet ziet zitten om in de toekomst leren in overweging te nemen. Ook andere bronnen wijzen erop dat de Vlaming leren eerder saai vindt. Wat de eigen investering betreft, is het opvallend dat ongeveer 2 op de 10 Vlaamse volwassenen (ouder dan 18) niet bereid zijn om buiten de werkuren een jobgerichte opleiding te volgen. Bijna 7 op de 10 zijn wel bereid en 1 op de 10 heeft geen uitgesproken mening (bevindingen uit de eerder genoemde SCV-surveys van 2001, 2003 en 2007) (Vanweddingen, 2008). Het niet bereid zijn om buiten de werkuren bij te studeren neemt toe met de leeftijd (bij personen tussen 18 en 24 is ongeveer 1 op de 10 niet bereid, bij personen tussen 45 en 54 loopt dat aandeel op tot 3 op de 10). Ook uit deze survey blijkt het verband met scholingsniveau: lageropgeleiden zijn minder bereid om buiten de werkuren een jobgerichte opleiding te volgen dan hogeropgeleiden (24% van wie het niveau van hoger secundair onderwijs heeft, is niet bereid tegenover 7% van diegenen die een universitair opleidingsniveau hebben). Die verschillen tussen verschillende sociale categorieën veranderen weinig over de jaren heen.

4.2.2. Structurele factoren

Zelfs als individuen de intentie ontwikkelen om te participeren aan levenslang en levensbreed leren, dan is daadwerkelijke participatie nog niet gegarandeerd. Verschillende barrières kunnen immers de toegang tot het levenslang leren bemoeilijken of verhinderen. Naast individuele factoren spelen ook structurele factoren een rol (zie onder meer De Rick e.a., 2004; OECD, 2003; Hillage e.a., 2000).

De kenmerken van het individu met betrekking tot leren en educatie zijn een voorbeeld van kenmerken die door structurele factoren en maatregelen beïnvloed kunnen worden. Het is bijvoorbeeld belangrijk dat iedere volwassene het initieel onderwijs verlaat met een goede basis voor levenslang en levensbreed leren. Het initieel onderwijs is idealiter de plaats waar men leert leren, waar men kennis en vaardigheden verwerft waarop men kan verderbouwen en waar men een positieve attitude tegenover leren ontwikkelt. De realiteit toont echter aan dat dit bij vele volwassenen niet gebeurd is en dat er sprake is van een structurele sociale ongelijkheid. Deze ongelijkheid doet zich onder meer voor op het vlak van functionele geletterdheid en op het vlak van ongekwalficeerde uitstroom. Men mag er niet zonder meer van uit gaan dat volwassenen in het initieel (en verplicht) onderwijs voldoende basisvaardigheden hebben verworven.

Een essentiële vereiste zoals functionele geletterdheid blijkt zeer problematisch te zijn. De International Adult Literacy Survey registreerde de functionele geletterdheid van de

volwassenen in diverse landen en hieruit bleek dat een niet te verwaarlozen deel van de bevolking niet het niveau van geletterdheid heeft dat nodig is om in de westerse samenleving te kunnen functioneren (OECD & Statistics Canada, 2000). Dat geldt voor verschillende aspecten van geletterdheid: (1) 'proza-geletterdheid' of de kennis en vaardigheden die nodig zijn om informatie uit teksten te begrijpen en te kunnen gebruiken, (2) 'document-geletterdheid' of de kennis en vaardigheden die nodig zijn om informatie te kunnen vinden en gebruiken in documenten zoals vacatures, dienstregelingen, landkaarten en stadsplannen, tabellen en grafieken, (3) 'kwantitatieve geletterdheid' of kennis en vaardigheden die bijvoorbeeld nodig zijn om rekenkundige bewerkingen uit te voeren. In Vlaanderen heeft naargelang de dimensie 15,3% (document-geletterdheid) tot 18,4% (proza-geletterdheid) van de 15- tot 64-jarigen niet het niveau dat wenselijk is om zonder grote problemen in onze samenleving te kunnen functioneren (Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, 2007). Het spreekt voor zich dat een laag niveau van geletterdheid een serieuze rem zet op de participatie aan leeractiviteiten en op het rendement van het leren.

Een ander belangrijk gegeven in het kader van levenslang en levensbreed leren is het eerder beschreven probleem van de ongekwalificeerde uitstroom. Eén van de gevolgen van ongekwalificeerd uitstromen is dat men later moeilijk toegang krijgt tot opleidingen. Voor vele opleidingen moet men immers al een getuigschrift kunnen voorleggen van een basisopleiding vooraleer men toegelaten wordt. De mate van uitval is natuurlijk geen perfecte indicator voor de geneigdheid om levenslang te leren (OECD, 2000). Er zijn bijvoorbeeld veel jongeren die wel schoolmoe zijn, maar daarom nog niet leermoe. En daarnaast zijn er genoeg jongeren die hun opleiding met succes afronden maar die helemaal geen plezier in leren hebben en na hun basisopleiding geen leeractiviteiten meer ondernemen.

Ook op de arbeidsmarkt is de structurele context waarin mensen zich bevinden zeer bepalend voor hun kansen om levenslang en levensbreed te (blijven) leren. Men zou er moeten kunnen van uitgaan dat iedereen gelijke toegang heeft tot vorming en educatie, maar de kansen blijken echter zeer ongelijk verdeeld te zijn. Eén van de uitingen hiervan is dat niet alle werknemers evenveel deelnemen aan vorming en opleiding. Veel heeft te maken met de aard van de functie (biedt het werk dat iemand moet uitvoeren leer-mogelijkheden?) en met de mate waarin de werkgever het leren stimuleert. Groepen die ondervertegenwoordigd zijn, zijn onder meer arbeiders in de privé-sector. Ook beroepsgroepen waarvoor initieel geen hoge scholing vereist is, participeren minder. Personen die al weinig opleiding gehad hebben, komen dus ook nog eens terecht in banen waar de kansen op vorming niet zo groot zijn (HIVA, 2003).

Uitleiding

Het overzicht in deze bijdrage levert een aantal inzichten op die nuttig zijn voor het onderwijsbeleid. Het verhaal over ongelijkheid in het onderwijs is het verhaal van een voortschrijdende sociale selectie in het onderwijs. Op verschillende momenten in de onderwijsloopbaan zal de reeds bereikte positie de overgebleven keuzemogelijkheden en keuzes beïnvloeden. En zo sturen de ongelijkheden opgebouwd in het lager onderwijs onder de vorm van schoolse vertraging, de oriëntering bij het begin van het secundair onderwijs. Zo verklaart de differentiatie naar onderwijsvorm in het secundair onderwijs voor het grootste deel de ongelijke deelname aan het hoger onderwijs.

Wil men dat kinderen met meer gelijke kansen starten aan het leerplichtonderwijs dan dient men ervoor te zorgen dat alle kinderen ook actief voorbereid worden op het basisonderwijs. Een stevige aanzet voor de verdere integratie van kleuters uit kansengroepen werd reeds geleverd door het actieplan kleuterparticipatie van minister Vandenbroucke.

Het is duidelijk dat leerachterstand in het lager onderwijs nefast is voor de verdere schoolloopbaan: dit zou te allen prijze vermeden moeten worden door de structurele opbouw van het onderwijs zelf. Het is bijgevolg van het allergrootste belang om achterstand in het lager onderwijs te vermijden en in die zin te investeren in een versterkt beleid voor gelijke onderwijskansen.

In het geheel van de schoolloopbaan verdienen de scharnierovergangen tussen kleuter, lager, secundair en hoger onderwijs een grote aandacht. Schoolse vertraging treedt het vaakst op bij het begin van het lager en het secundair onderwijs. Daarnaast gebeurt ook het gros van de studieoriëntering in de 1^{ste} graad van het secundair onderwijs. In de 1^{ste} graad van het secundair onderwijs zijn er reeds grote selectie-effecten. De brugfunctie van het jaar 1b wordt nauwelijks verwezenlijkt: heel weinig jongeren vinden hun weg terug naar de a-stroom. De remediërende functie van het jaar 1b zou dus beter uitgebouwd kunnen worden. Daarnaast verdient het ook aanbeveling om (minstens) de 2 eerste jaren comprehensief uit te bouwen met bredere pakketten om zo de studiekeuze beter voor te bereiden. De blauwdruk voor de hervorming van het secundair onderwijs, die in april 2009 opgeleverd werd door een expertengroep onder leiding van G. Monard, bepleit eveneens dit principe van comprehensivering.

Wat de verdere doorstroom door het secundair onderwijs betreft, wijzen onze analyses erop dat er mogelijk een trade-off bestaat tussen de waterval en het zittenblijven. Kinderen met een zwakkere sociaal-economische en sociaal-culturele positie hebben aanmerkelijk vaker vertraging opgelopen bij het begin van het secundair onderwijs. Daar worden zij ook sneller en vaker georiënteerd naar het TSO en het BSO, waar het additioneel oplopen van vertraging beperkt blijft. Leerlingen met een sterkere sociaal-economische en sociaal-culturele positie worden aanmerkelijk vaker naar de a-stroom georiënteerd en daar gehouden. Zij lopen daar wel vaker vertraging op. Momenteel is de studieoriëntering van kinderen niet zozeer gebaseerd op een positief beeld van hun aanleg en interesses, maar vooral op de mate waarin zij falen in het dominante, academisch georiënteerde leerplan. Door naast de academische vaardigheden ook de technische, praktische en muzische talenten van de kinderen te ontwikkelen in de eerste 2 jaren, zouden zij allemaal een bredere basisvorming genieten, gelijkertijd de eindmeet van het secundair onderwijs bereiken en ook op een meer bewuste en positieve wijze kiezen voor een afstudeerrichting in het secundaire onderwijs. Een noodzakelijke voorwaarde voor een positievere studieoriëntering is ook de versterking en herwaardering van het BSO.

Op het einde van het secundair onderwijs dient speciale aandacht te gaan naar de preventie van ongekwalificeerde uitstroom. Te veel leerlingen vervullen wel hun leerplicht tot 18, maar missen de motivatie of steun om hun studie af te werken. Een mogelijke remedie hiervoor is de invoering van een 'kwalificatieplicht', gekoppeld aan een versterking van de leerlingenrechten (Nicaise & De Rick, 2004; De Rick & Nicaise, 2004). In het hoger onderwijs zijn inmiddels enkele cruciale hervormingen doorgevoerd (BaMastructuur, flexibilisering, hervorming van de financiering, ontwikkeling van de associaties, uitbouw van het hoger beroepsonderwijs enzovoort). De gecombineerde effecten van al deze hervormingen op de democratisering van het hoger onderwijs moeten nog onderzocht worden.

Zetten we even een categoriale bril op, dan suggereert de bilaterale acculturatietheorie dat eerst en vooral elke vorm van discriminatie moet afgebouwd worden (denk aan het hoofddoekenverbod of aan exclusieve levensbeschouwelijke argumenten van sommige scholen). Voorts moet geïnvesteerd worden in alles wat een positieve wederzijdse acculturatie kan bevorderen: bijvoorbeeld een meer doortastend desegregatiebeleid (indien nodig kan een flexibel quota-systeem overwogen worden), structurele erkenning en verspreiding en versterking van het schoolopbouwwerk, bevordering van het intercultureel onderwijs en meer ruimte voor taaldiversiteit (Nicaise e.a., 2007).

Wanneer overheden het competentieniveau van de bevolking willen verhogen, ziet men de oplossing vaak in de participatie aan levenslang en levensbreed leren. Ook hier zijn begeleidende maatregelen noodzakelijk aangezien door een sociaal ongelijk verdeelde participatie het opnieuw diegenen zullen zijn die al veel leeransen gehad hebben die het meeste baat zullen hebben bij het levenslang leren. De kloof tussen lerenden en niet-lerenden wordt dan erg groot. Een ander aandachtspunt is dat wanneer men de participatie aan levenslang en levensbreed leren wil doen toenemen, vaak spontaan de meeste aandacht gaat naar het leren in formele contexten of naar manieren om leren in non-formele contexten te valoriseren. Dat betekent dat leren in sterke mate geïnstitutionaliseerd wordt. Gorard & Rees (2002) waarschuwen er wel voor dat hoe meer men levenslang leren institutionaliseert, hoe meer men individuen afhankelijk maakt van instellingen, terwijl het net de bedoeling is dat ze zelfstandig en zelfredzaam worden, dat ze hun eigen leren onder controle hebben en dat ze dus ook onafhankelijk van leerkrachten, vormingswerkers, trainers, ... bijleren.

Noten

- 1 In Groenez (2008) wordt gebruikt gemaakt van gegevens uit verschillende databestanden: de SEP-gezins-enquêtes (1976, 1985, 1992), de PSBH-panelstudie van Belgische huishoudens (1992-2002), de SCV-surveys (1996-2005), de TOR-tijdsbudgetenquêtes (1988, 1999) en de ISPO-verkiezingsenquête (1991). Uiteindelijk worden ongeveer 37.000 respondenten (geboortedatum 1910-1980) ingedeeld in 8 geboortecohorten. Na ex-post harmonisatie van de verschillende surveys wordt sociale afkomst gemeten aan de hand van de beroepsklasse van de vader (arbeiders, landbouwers, kleine zelfstandigen, bedienden, hogere bedienden/kaderleden en vrije beroepen/ondernemingsleiders).
- 2 Mogelijk kan gesproken worden van een democratisering van het hoger onderwijs bij vrouwen vanaf de jaren '90, al dient de cijferreeks aangevuld te worden met de meer recente geboortecohorten om deze tendens te bevestigen.
- 3 Gezinnen waar zowel het Nederlands als een Turkse, Maghrebijnse of Arabische taal gesproken wordt, worden bij deze laatste categorie opgenomen. De restgroep, met name gezinnen waar geen Nederlands noch een Turkse, Maghrebijnse of Arabische taal gesproken wordt, is te klein om apart vermeld te worden.
- 4 Etnische herkomst in Duquet e.a. (2006) is ruim bepaald (ofwel zelf ofwel de grootmoeder aan moederszijde geboren in het buitenland of van buitenlandse nationaliteit, of niet-Nederlandstalig zijn). De doorstroming naar het beroepsonderwijs is vroeger gemeten dan in de PSBH (namelijk in het 3^{de} leerjaar secundair onderwijs).
- 5 De leertijd werd vroeger ook de middenstandsopleiding genoemd en ontstond in het begin van de 20^{ste} eeuw. Het wettelijk kader werd vooral in de jaren '70 en '90 uitgewerkt.
- 6 Dat blijkt onder meer duidelijk uit adviezen van de Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen en de Vlaamse Onderwijsraad.
- 7 Een 'strengere' definitie legt de kwalificatielast op het niveau van het 6^{de} jaar voltijds secundair onderwijs.
- 8 Deze 15% (gebaseerd op de PSBH-survey) is om diverse statistische redenen niet exact vergelijkbaar met de cijfers van Van Landeghem & Van Damme (2008) die gebaseerd zijn op populatiegegevens.
- 9 Het opleidingsniveau van de respondent wordt vergeleken met het vereiste niveau van de job zoals bepaald door jobanalysten en vastgelegd in de Standaard Beroepenclassificatie van het Nederlandse Centraal Bureau voor de Statistiek.
- 10 In het Cijferboek (Groenez e.a., 2003) wordt hoofdzakelijk de variabele 'inactiviteit van de vader' bestudeerd. Voor de invloed van de inactiviteit van de moeder, zie bijvoorbeeld Nicaise (1996).

- 11 Streaming betekent dat jongeren, naargelang hun gepercipieerde bekwaamheden, reeds vroeg in hun schoolloopbaan georiënteerd worden naar afzonderlijke trajecten van verschillend niveau.
- 12 Noteer dat deze correlatie geen (automatisch) bewijs is van een genetische overdracht van talenten. Steeds meer wordt vermoed dat genetische en milieufactoren op elkaar inwerken, waardoor sociale vertekeningen in de verdeling van talenten mogelijk worden.
- 13 Meer gedetailleerde cijfers zijn terug te vinden in de Jaarreeksen van het Steunpunt WAV en het Steunpunt WSE en in de publicatie *Levenslang en Levensbreed leren in Vlaanderen* (HIVA, 2003).

Bibliografie

- Ajzen, I. & Fishbein, M. (1980). *Understanding attitudes and predicting social behaviour*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Alheit, O. (1995). Biographical learning. Theoretical outlining, challenges and contradictions of a new approach in adult education. In: Alheit, P., Bron-Wojciechowska, A., Burger, E. & Domincé, P. (eds.), *The biographical approach in European Adult Education*. Vienna: Verband Wiener Volksbildung.
- Allen, J. (2007). *Mobilization of human resources* (draft paper, presented in Kassel). Maastricht: ROA.
- Baert, H. (1982). *Diagnose in een proces van vorming en buurtopbouw met kansarm genoemde buurtbewoners. Ontwikkeling en exemplarische toepassing van een theorie en van de methode huisbezoek-interview*. Onuitgegeven doctoraal proefschrift, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, K.U.Leuven.
- Baert, H. (1998). Het spel van vormingsbehoeften en vormingsnoodzaak in het levenslang leren. In: Katus, J., Kessels, J.W. & Schedler, P.E. (red.). *Andragogie in transformatie*. Boom: Meppel.
- Baert, H. & Van Wiele, I. (2001). *Het maatschappelijk debat inzake levenslang leren in Vlaanderen en Europa. Opzet en resultaten*. Leuven: Centrum voor Sociale Pedagogiek, K.U.Leuven.
- Björklund, A., Edin, P.-A., Frederiksson, P., Krueger, A. (2004). *Education, equality and efficiency – An analysis of Swedish school reforms during the 1990s*. Stockholm: IFAU.
- CEDEFOP (2003). *Lifelong learning: citizen's views*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Cockx, F. (2003). *De relevantie van biografisch leren voor de volwasseneneducatie*. Onuitgegeven doctoraal proefschrift, Centrum voor Sociale en Beroepsagogiek, K.U.Leuven.
- Creten, H., Van de Velde, V., Van Damme, J. & Verhaest, D. (2004). *De transitie van het initieel beroepsonderwijs naar de arbeidsmarkt met speciale aandacht voor de onderwijsverlaters*. Leuven: HIVA, K.U.Leuven.
- De Rick, K. & Nicaise, I. (2004). De leerplicht tot achttien als armoedepreventie: een balans na twintig jaar. In: Vranken J., De Boyser, K. & Dierckx, D. (red.). *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting*. Leuven: Acco.
- De Rick, K. & Van Trier, W. (2007). *Hoger opgeleiden op de arbeidsmarkt en de rol van het hoger onderwijs*. Leuven: HIVA, K.U.Leuven.
- De Rick, K., Van Valckenborgh, K. & Baert, H. (2004). *Naar een positiever leerklimaat in Vlaanderen*. Leuven: HIVA, K.U.Leuven.
- De Rick, K. (2006). *Werkervaring voor leerlingen uit de deeltijdse leersystemen: motieven en ervaringen van de werkgevers*. Leuven: HIVA, K.U.Leuven.
- Douterlungne, M., Nijsmans, I. & Van De Velde, V. (red.) (1997). *Toekomstgerichte reflectie over de deeltijdse leerplicht. Verslag van de commissie deeltijdse leerplicht aan de Koning Boudewijnstichting*. Leuven: Garant.
- Dupriez, V. & Dumay, X. (2004). L'égalité dans les systèmes scolaires: effet école ou effet société? In: *Les Cahiers de Recherche en Education et Formation*. Louvain-la-Neuve: GIRSEF-CPU.
- Duquet, M., Glorieux, I., Laurijssen, I. & Van Dorsseleer, Y. (2006). *Wit krijgt schrijft beter. Schoolloopbanen van allochtone jongeren in beeld*. Antwerpen: Garant.
- Duru-Bellat, M. & Suchaut, B. (2005). Organisation and context, efficiency and equity in educational systems: what PISA tells us. In: *European Educational Research Journal*, 4 (3), 181-194.
- Erikson, R. & Jonson, J.O. (eds.) (1996). *Can education be equalised? The Swedish case in comparative perspective*. Boulder: Westview Press.
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*. Reading (MA): Addison-Wesley.
- Goldthorpe, J.H. (1996). Class analysis and the reorientation of class theory: the case of persisting differentials in educational attainment. In: *British Journal of Sociology*, 47 (3), 481-505.
- Gorard, S. & Rees, G. (2002). *Creating a learning society? Learning careers and policies for lifelong learning*. Bristol: The Policy Press.
- Groenez, S. (2008). *Onderwijsexpansie en –democratisering in Vlaanderen*. Paper gepresenteerd tijdens de Dag van de Sociologie, Leuven, 29 mei 2008.
- Groenez, S., Van den Brande, I. & Nicaise, I. (2003). *Cijferboek sociale ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs. Een verkennend onderzoek op de Panelstudie van Belgische Huishoudens (LOA-rapport nr. 10)*. Leuven: Steunpunt LOA 'Loopbanen doorheen onderwijs naar de arbeidsmarkt'.

- Hillage, J., Uden, T., Aldridge, F. & Eckles, J. (2000). *Adult learning in England*. Brighton: IES.
- Hirtt, N., Nicaise, I. & De Zutter, D. (2007). *De school van de ongelijkheid*. Berchem: EPO.
- HIVA (2003). *Levenslang en levensbreed leren in Vlaanderen. Gegevens, ontwikkelingen en beleidsmaatregelen*. Leuven: HIVA, K.U.Leuven.
- Humblet, S. (2009). Meting van horizontale mismatch bij jongeren in Vlaanderen. Leuven: Steunpunt Studie- en schoolloopbanen.
- Kabinet van de Vlaamse minister van Onderwijs en Vorming (2008). *10% meer jongeren aan de slag in deeltijds onderwijs*. Brussel: Vlaams ministerie van Onderwijs en Vorming.
- Kolb, D.A. (1984). *Experiential learning: experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Leens, R. & De Rick, K. (2008). *Een voltijds engagement in het deeltijds onderwijs. Strategieën van de centra voor deeltijds onderwijs*. Leuven: HIVA, K.U.Leuven.
- Lewis, O. (1968). The culture of poverty. In: Moynihan, D.P. (ed.). *On understanding poverty: Perspectives from the social sciences*. New York: Basic Books.
- Loury, G.C. (2002). *The anatomy of racial inequality*. Cambridge: Harvard University Press.
- Loyen, R. (2005). Vlaanderen: werkzaam en flexibel. In: Steunpunt WAV (red.). *De arbeidsmarkt in Vlaanderen*. Leuven: Steunpunt WAV.
- Mare, R. (1979). Social background composition and educational growth. In: *Demography*, 16, 55-71.
- Maes, L. & De Rick, K. (2006). *Arbeidsmarktintrede*. Leuven: HIVA, K.U.Leuven.
- Moreel, R. (2008). Voortrajecten, een volwaardig alternatief als opstap naar werk! In: *Impuls*, 39 (1), 24-28.
- Nicaise, I. & De Rick, K. (2004). De leerplichtverlenging, 20 jaar later. Inzichten en vragen vanuit het onderzoeksveld. In: *Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid*, 6, 457-471.
- Nicaise, I., Bollens, J. & De Rick, K. (2007). Wereldbreed leren. Educatie in het tijdperk van de globalisering. In: Develtere, P., Nicaise, I., Paolet, J., Vandenbrande, T. m.m.v. Sannen, L. (red.). *Werk en wereld in de weegschaal. Confronterende visies op de samenleving*. Leuven: Lannoo Campus.
- Nijsmans, I. & Douterlungne, M. (1996). *Het deeltijds beroepssecundair onderwijs: een balans na tien jaar werking*. Leuven: HIVA, K.U.Leuven.
- OECD & Statistics Canada (2000). *Literacy skills for the information age. Final report of the international adult literacy survey*. Paris: OECD.
- OECD (2000). *Motivating students for lifelong learning*. Paris: OECD.
- OECD (2003). *Beyond rhetoric: adult learning policies and practice*. Paris: OECD.
- OECD (2005). *Belgium (OECD Economic Surveys, 2005/5)*. Paris: OECD.
- OECD (2006). *Where immigrant students succeed – A comparative review of performance and engagement in PISA 2003*. Paris: OECD.
- Raftery, A.E. & Hout, M. (1993). Maximally maintained inequality: expansion, reform, and opportunity in Irish Education, 1921–75. In: *Sociology of Education*, 66 (1), 41-62.
- Ruelens, L., Baert, T., Baert, H., Douterlungne, M. & Bouwen, R. (2003). *Werken aan leren. Over de kwaliteit van leerwerkprojecten (stages)*. Leuven: HIVA/CPVBO, K.U.Leuven.
- Ruelens, L., De Rick, K. & Douterlungne, M. (2004). *Voortrajecten: opstap naar de arbeidsmarkt voor deeltijds lerenden*. Leuven: HIVA, K.U.Leuven.
- Shavit, Y. & Blossfeld, H.P. (eds.) (1993). *Persistent inequality: changing educational attainment in thirteen countries*. Boulder: Westview Press.
- Stevens, E. (2009). *Jongeren in beeld. Een analyse op basis van EAK/LFS. Boordtabel jongeren*. Leuven: Steunpunt Werk en Sociale Economie.
- Tan, B. (1998). Blijvende sociale ongelijkheden in het Vlaamse onderwijs. In: *Tijdschrift voor sociologie*, 19 (2), 169-197.
- Tielens, M. & Vermandere, C. (2007). *Cijfers met jongeren. Een doorlichting van de arbeidsmarktsituatie van jongeren in Vlaanderen en Europa*. Leuven: Steunpunt Werk en Sociale Economie.
- Unizo (2004). *Onderzoek naar het opmaken van een vergelijking tussen leertijd en deeltijds onderwijs*. Brussel: Unizo.
- Vallet, L.-A. (2004). *The dynamics of inequality of educational opportunity in France: change in the association between social background and education in thirteen five-year birth cohorts (1908-1972)*, Social Stratification Research Committee (ISA RC28) Spring Conference, Neuchâtel, Switzerland.
- Van Damme, D. & Legiest, E. (1997). *Educatieve strategieën van primaire actoren in de volwasseneneducatie. Onderzoeksrapport 1. Participatie van Vlaamse volwassenen aan volwasseneneducatie*. Gent: Vakgroep Onderwijskunde.
- Van Damme, J., De Troy, A., Meyer, J., Minnaert, A., Lorent, G., Opdenakker, M.-C. & Verduyck, P. (1997). *Succesvol doorstromen in de aanvangsjaren van het secundair onderwijs*. Leuven: Acco.
- Van Landeghem, G. & Van Damme, J. (2008). *Geactualiseerde schattingen van de ongekwalficeerde uitstroom: verwerking van de gegevens van 2006 (rapport n° SSL/OD1/2008.12)*. Leuven: Steunpunt Studie- en Schoolloopbanen.
- Vandenbergh, V. (1996). *Functioning and regulation of quasi-markets*. Louvain-la-Neuve: CIACO.
- Van den Bosch, K., Tan, B. & De Maesschalk, V. (2001). 'Zo vader, zo zoon' of 'Ieder naar zijn verdienste'?

- Intergenerationele mobiliteit inzake opleidingsniveau van Vlaamse mannen in de 20ste eeuw. In: *CSB-berichten*, Universiteit Antwerpen
- Vandenbroucke, F. (2007a). *Leren en werken. Conceptnota. 29 mei 2007*. Brussel: Departement Onderwijs en Vorming.
- Vandenbroucke, F. (2007b). *Gelijke kansen op de hele onderwijsladder. Een tienkamp. Beleidsbrief Onderwijs en Vorming 2007-2008*. Brussel: Departement Onderwijs en Vorming.
- Vanweddigen, M. (2008). *Leren een leven lang in Vlaanderen? SVR-Rapport 2008/6*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- VDAB (2007). *Werkzoekende schoolverlaters in Vlaanderen. Leren werkt levenslang. De stap van school naar werk*. Brussel: VDAB.
- VDAB (2008). *Werkzoekende schoolverlaters in Vlaanderen. Talent verkend. Schoolverlaters op zoek naar werk..* Brussel: VDAB.
- Verhaest, D. (2006). *Overeducation in the labour market*. Onuitgegeven doctoraal proefschrift, Faculteit Economie en Bedrijfskunde, Universiteit Gent.
- Verhaest, D. & Omeij, E. (2004). *What determines measured overeducation?* Working paper nr. 04/2004, Faculteit Economie en Bedrijfskunde, Universiteit Gent.
- Verbergt, G., Cantillon, B. & Van den Bosch, K. (2009). *Sociale ongelijkheden in het Vlaamse onderwijs: tien jaar later*. CSB-Berichten / UA, Antwerpen.
- Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming (2007). *Geletterdheid op de werkvloer. Actiestrategieën en organisatiemodellen voor geletterdheidspraktijken op de werkvloer*. Brussel: Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming.
- Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming (2008). *Statistisch jaarboek van het Vlaams onderwijs, schooljaar 2007—2008*. Brussel: Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming.
- Wössmann, L. & Schütz, G. (2006). *Efficiency and equity in european education and training systems. Analytical report for the EC prepared by the European Expert Network on Economics of Education*. München: CESIFO.
- Wolbers, M. & De Graaf, P. (1996). Onderwijsexpansie of meritocratisering? Een verklaring voor de afgenomen samenhang tussen het ouderlijk milieu en het hoogst bereikte opleidingsniveau van kinderen. In: *Tijdschrift voor onderwijsresearch*, 21 (2), 117-132.
- Young M. (1958). *The rise of meritocracy*. Harmondsworth: Penguin.

Bezig Vlaanderen

Geert Van Hootegem*, Sophie De Winne**, Anneleen Forrier**
Elise Marescaux**, Luc Sels*** & Rik Huys****

Inleiding

‘t *Zijn zotten die wårken*’, liet Juul Kabas begin van de jaren ’80 door de jukebox schallen. Sindsdien is de Vlaamse hitmachine stilgevallen, althans wat het thema arbeid en werk betreft. Dat is niet verwonderlijk. De literatuur van de vrijetijdsmaatschappij voorspelde een arbeidsloze samenleving met veel vrije tijd en veel robotten. Het neoliberalisme dat ongeveer diezelfde tijd de kop opsteekt, bezweert de samenleving om zich te ontdoen van zijn institutionele ketenen ten voordele van de onvolprezen markt. De interne arbeidsmarkt moet plaats ruimen voor jobhoppende freelancers. Het fel bejubelde Belgische overlegmodel dreigde op een hoopje gespeeld te worden. Ondertussen adelde arbeid niet meer want het casinokapitalisme kon ook Jan met de pet wel bekoren.

Tijd om een balans op te maken. Want is arbeid en werk de voorbije decennia sociaal, economisch en politiek wel zo verwaarloosbaar geworden? Zijn het alleen nog outsiders die werken of schreeuwt de Vlaming nog altijd om meer werk? Of is het misschien een noodkreet naar beter werk? In wat volgt proberen we met cijfers en woorden een antwoord te bieden. De cijfers zijn opgehaald uit administratieve databronnen en surveys. Logischerwijs rapporteren ze over de formele arbeidsmarkt, zeg maar het witte gebeuren. De onderrapportering van het informele deel van de arbeidsmarkt wordt in dit boek gecompenseerd door een aparte focusbijdrage.

Deze bijdrage wordt opgebouwd rond twee centrale thema’s eigen aan het levensdomein Werk en Arbeidsparticipatie, meer bepaald *werkzaamheid* en *werkbaarheid*. Het eerste thema buigt zich over de vraag ‘hoeveel arbeid?’, het tweede over de vraag ‘welke arbeid?’ In elk van beide onderdelen belichten we een aantal door ons relevant geachte trends. Daarbij komen zowel objectieve als subjectieve gegevens aan bod, en wordt de nodige aandacht besteed aan de positie van kansengroepen. In een afsluitende epiloog worden de trends in hun onderlinge samenhang bekeken.

De discussies over werkzaamheid vertrekken van de vraag hoeveel mensen van al diegenen die zouden kunnen werken er effectief werken. Uiteraard wordt er ook gepeild naar wie wel en wie niet werkt. Dat zijn geen overbodige vragen als men weet dat de komende decennia het aantal mensen dat kan werken, als gevolg van demografische ontwikkelingen, wellicht sterk zal afnemen. De voorwaardelijke wijs is hier op zijn plaats want men kan wel voorspellen hoeveel 18-jarigen er binnen 18 jaar zullen zijn maar hoeveel immigranten er zullen arriveren, betreft al meer natte vingerwerk.

* Centrum voor Sociologisch Onderzoek, Faculteit Sociale Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Leuven (K.U.Leuven). E-mail: geert.vanhootegem@soc.kuleuven.be.

** Departement Handelswetenschappen van Lessius en Onderzoekscentrum Personeel & Organisatie van de Faculteit Economie en Bedrijfswetenschappen van de K.U.Leuven.

*** Onderzoekscentrum Personeel & Organisatie van de Faculteit Economie en Bedrijfswetenschappen van de K.U.Leuven.

**** Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA), Onderzoeksgroep Arbeid & Organisatie, K.U.Leuven.

Met de kop in het zand zoveel mogelijk mensen in het werken pushen, is loos beleid. Robert Reich, destijds minister van werk in de Clinton administratie, waarschuwde zijn volk al dat in hun land velen ondanks hun werken niet uit de armoede geraken. Anderen waarschuwen er dan weer voor dat onze manier van werken, ziek maakt. Een wat ongemakkelijk vooruitzicht als men weet dat we wellicht allemaal langer zullen moeten werken. Kortom er moet niet alleen werk gemaakt worden van meer werkzaamheid, het aangeboden werk moet zich nog laten werken ook. Daarmee heeft het Vlaamse beleid meteen een neologisme bedacht voor de kwaliteit van de arbeid.

We steken van wal met de evolutie van de werkgelegenheid. Van daaruit is het een logische stap om te gaan peilen naar de evolutie van de werkzaamheid (trend 1). Daaropvolgend wordt die werkzaamheid verder geanalyseerd met betrekking tot een aantal kansengroepen (trend 2). In een derde trendbijdrage zetten we de evolutie van loonarbeid versus zelfstandige arbeid naast elkaar (trend 3). Met een verkenning van de loopbanen (trend 4) en de arbeidstijden (trend 5) van de werkende Vlamingen, sluit het thema over de hoeveelheid arbeid af.

Het thema over de werkbaarheid start met een balans van het belang dat de Vlamingen hechten aan hun werk (trend 6). Vervolgens gaan we na of we niet te veel te lijden hebben van stress op het werk (trend 7). Om het werk ook eens van de positieve kant te bekijken vragen we ons in trend 8 af of we ook nog wel iets bijleren op het werk. In de trend 9 mikken we op de arbeidsomstandigheden waarin we moeten werken. We ronden af met een analyse van de inspraak die we krijgen bij en op het werk (trend 10).

Arbeid adelt! Niet meer? Nog steeds? In ieder geval verkenden we een werkend Vlaanderen, consciëntieus gebruik makend van de relevante databronnen¹ en inzichten. 'Is er meer en beter werk gecreëerd?' was daarbij stevast ons kompas.

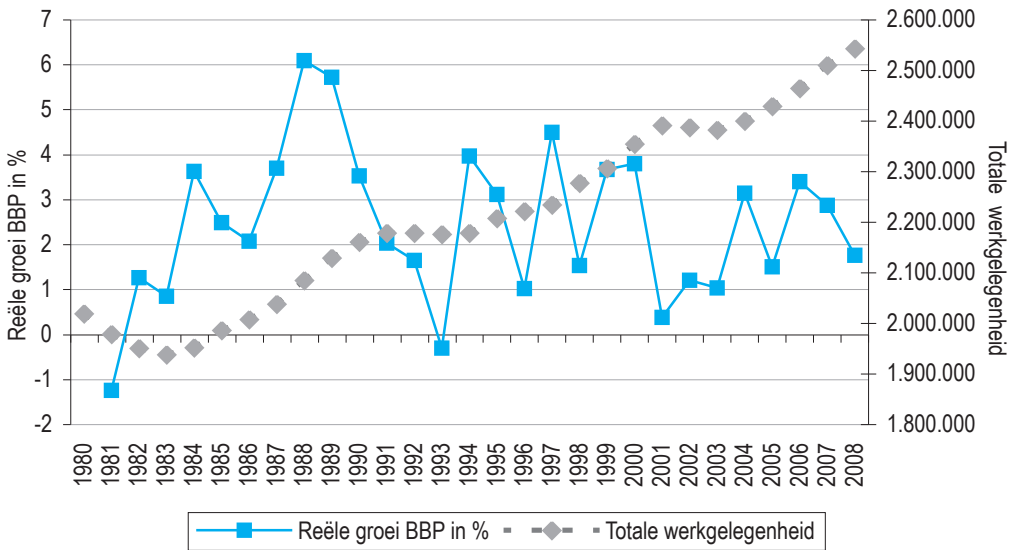
Trend 1. De algemene evolutie van de werkgelegenheid

1.1. Gestage groei in werkgelegenheid

In de crisissfeer van 2008-2009 volgen doemscenario's elkaar aan een hoog tempo op. Ze variëren sterk in hun inschatting van de werkgelegenheidseffecten van de economische en financiële crisis, maar zorgen er samen wel voor dat een sterke daling van de werkgelegenheid zich in het dominante verwachtingspatroon heeft genesteld. Wie lessen trekt uit het verleden, zal echter met meer voorzichtigheid uitspraken doen over de toekomst. We zien namelijk dat de werkgelegenheid in het Vlaamse Gewest gestaag gegroeid is, en eerder gestabiliseerd dan sterk gedaald is in de enkele crisisperiodes die we sinds begin jaren '80 hebben meegemaakt. Zoveel blijkt uit figuur 1, die de evolutie van de economische groei en de totale werkgelegenheid schetst over een lange tijdspanne, namelijk van 1980 tot en met 2008.

De volle lijn in figuur 1 geeft de reële groei van het BBP weer (in %). Het groeiritmee heeft een grillig verloop gekend, maar was toch overwegend positief. De tijdreeks maakt zichtbaar dat het Vlaamse Gewest slechts 2 jaren van negatieve economische groei heeft gekend in de periode 1980-2008: in 1981 (-1,2%) en in 1993 (-0,3%). De stippelijntje schetst de evolutie van de totale binnenlandse werkgelegenheid in het Vlaamse Gewest. Deze lijn verduidelijkt dat de werkgelegenheid in deze periode sterk is toegenomen: van 2.018.643

Figuur 1. Evolutie van de economische groei (reële groei van het bruto binnenlands product in %) en van de werkgelegenheid (in aantallen) in het Vlaamse Gewest, periode 1980-2008.



Bron: HERMREG.

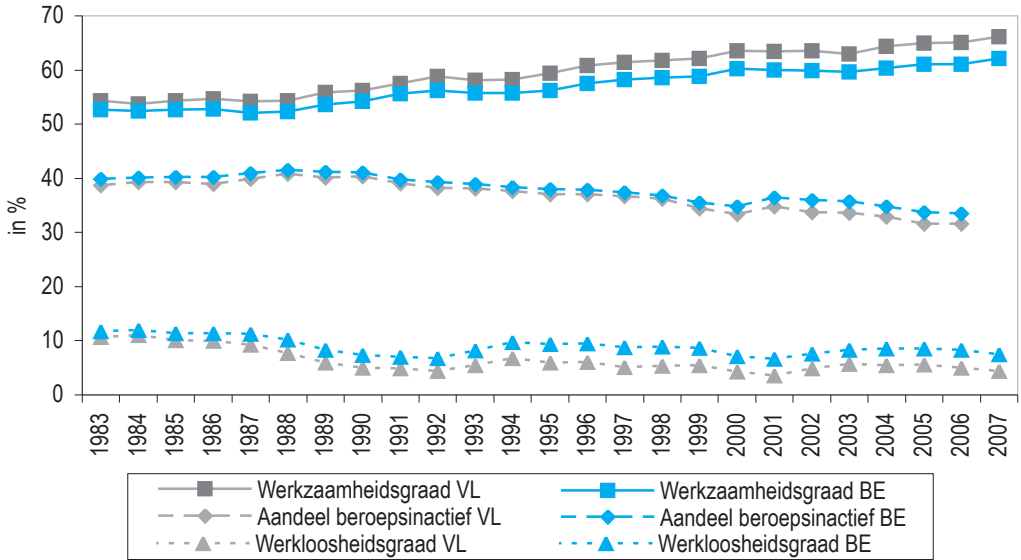
werkenden in 1980 naar 2.542.629 werkenden in 2008. Jaren met een daling van deze werkgelegenheid waren eerder uitzonderlijk. Ze hebben zich het sterkst afgetekend in de prille jaren '80, met een dieptepunt in de werkgelegenheid in 1983 (1.937.482). Dit was dan ook een periode van grootschalige economische herstructurering en grote politieke instabiliteit. Andere jaren van (beperkte) negatieve groei in de werkgelegenheid waren 1992 (-0,1%) en 2001-2002 (telkens ongeveer -0,2%). In de periode 1992-1993 voelden we vooral de gevolgen van de Duitse eenmaking en het streven naar de Maastrichtnormen, 2002-2003 was de periode van de dotcom-hype en grootschalige saneringen na de investeringshousse van 1999-2001. Vanaf 2003 is de werkgelegenheid terug in een gelijkmatig groeiritme geraakt, maar 2009 – en gegeven de recente en weinig rooskleurige prognoses, mogelijk ook volgende jaren – zal hoogst waarschijnlijk één van die tot hertoe schaarse terugvaljaren worden.

1.2. Werkzaamheid, werkloosheid en beroepsinactiviteit, vergelijkenderwijs

België wordt wel eens smalend de kampioen van de inactiviteit genoemd (Janssens & Van Overtveldt, 2008). Die associatie refereert aan de blijvend hoge graad van beroepsinactiviteit en de geringe werkzaamheid. In figuur 2 toetsen we af of deze uitspraak ook voor Vlaanderen geldt. Ze vergelijkt in een langetermijnperspectief (1983-2007) de evolutie van werkzaamheidsgraad, werkloosheidsgraad (ILO-definitie) en beroepsinactiviteit.

De figuur schetst een evolutie 'ten goede' voor elk van de 3 parameters. De werkzaamheidsgraad (dit is het aandeel personen op beroepsactieve leeftijd (15-64 jaar) dat werkt) is behoorlijk gestaag gestegen, en dit van een globaal laag niveau van om en bij 54% begin jaren '80 naar 66,1% in 2007. Het Vlaamse Gewest is inzake werkzaamheid over de hele referentieperiode de Belgische score voorgebleven, en de kloof is de laatste jaren ook groter geworden. Voor 2007 werd een werkzaamheidsgraad opgetekend van 66,1% in het Vlaamse Gewest en slechts 62% voor België.

Figuur 2. De evolutie van werkzaamheid, werkloosheid en beroepsinactiviteit in België en het Vlaamse Gewest, periode 1983-2007, in %.



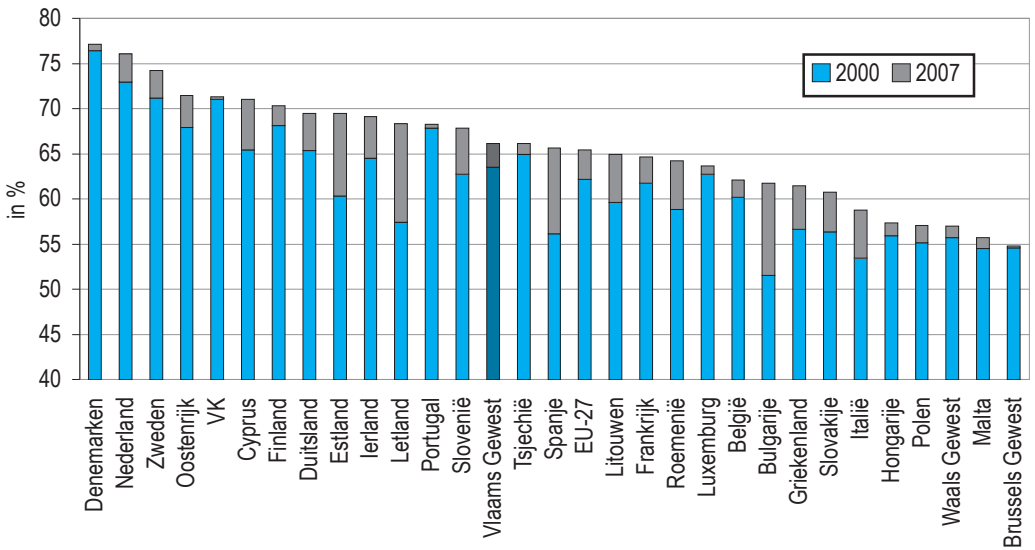
Bron: Eurostat – European Union Labour Force Survey (EU-LFS) (bewerking Steunpunt WSE).

De werkzaamheidsgraad lag dus tot 2007 op een - voor Vlaanderen - historisch hoogtepunt. Om de positie juist te kwalificeren, is een vergelijking in Europees perspectief echter aangewezen. Figuur 3 maakt duidelijk dat het Vlaamse Gewest veeleer ‘modaal’ scoort in Europa. De Belgische score ligt beduidend lager. Ze wordt sterk gedrukt door de lage werkzaamheidsgraden van het Waalse Gewest en het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest, die achteraan het Europese peloton blijven trappelen. Maar ook voor het Vlaamse Gewest blijft de afstand ten aanzien van de Lissabon doelstelling van 70% groot. Lidstaten zoals Denemarken, Nederland, Zweden, Oostenrijk en het Verenigd Koninkrijk hebben wel met succes de norm gekeerd. Voor het Vlaamse Gewest moeten we concluderen dat in de periode 2000-2007 een eerder bescheiden vooruitgang werd geboekt.

Ook al vertoont de werkloosheidsgraad (dit is het aandeel personen op beroepsactieve leeftijd (15-64 jaar) dat werkloos is) meer schommelingen dan de werkzaamheidsgraad, ook hier kunnen we gezien de halvering ten opzichte van medio jaren ‘80 spreken van een duurzame verbetering. Ook voor deze indicator is de situatie in het Vlaamse Gewest beduidend gunstiger dan voor België in zijn geheel. In 2007 bedroeg de ILO-werkloosheidsgraad voor het Vlaamse Gewest 4,4%, tegenover 7,5% voor België (zie figuur 2).

Het aandeel niet-beroepsactieven (dit is het aandeel personen op beroepsactieve leeftijd die noch betaalde arbeid verrichten en noch uitkeringsgerechtigd werkloos zijn²) is in het Vlaamse Gewest eveneens gedaald. De piek werd hier bereikt tijdens het eind van de jaren ‘80, met ongeveer 4 op 10 Vlamingen op beroepsactieve leeftijd die niet werkzaam of werkzoekend waren. Dit aandeel ligt vandaag meer in de buurt van 3 op 10. Dit blijft een, ook in internationaal perspectief, hoog aandeel niet-beroepsactieven. De geboekte vooruitgang van de laatste jaren mag echter gezien worden, gegeven het toenemende aandeel (globaal minder werkzame) 50-plussers in de bevolking op beroepsleeftijd.

Figuur 3. De werkzaamheidsgraad in Europees perspectief (EU27), vergelijking tussen 2000 en 2007.



Bron: Eurostat – EU-LFS (bewerking Steunpunt WSE).

Trend 2. De evolutie van de werkzaamheid bij kansengroepen

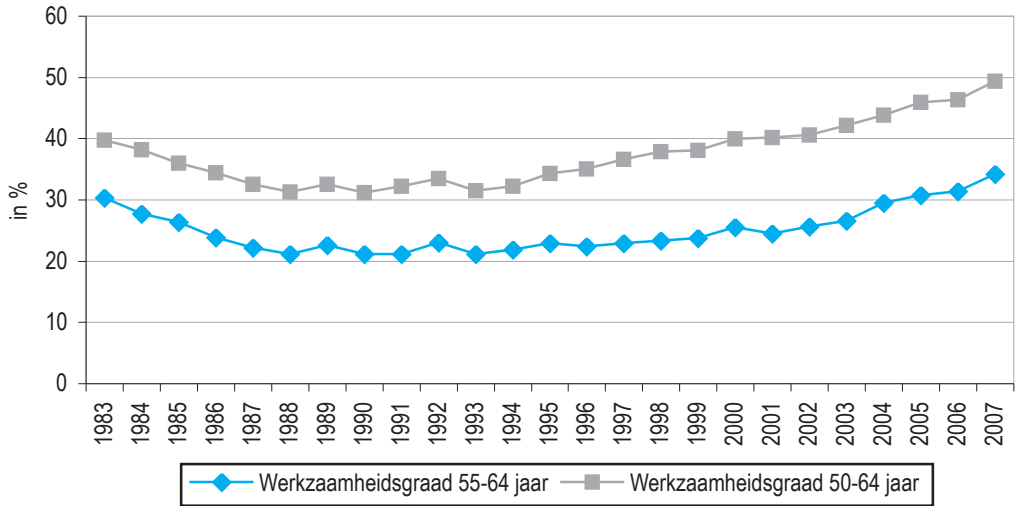
2.1. De werkzaamheid van 50-plussers

De blijvend lage werkzaamheid van de 50-plussers is één van de meest structurele knelpunten op de Vlaamse arbeidsmarkt. Terwijl de Lissabon doelstelling een werkzaamheid van 50% in 2010 bij de 55-plussers vooropstelt, strandde het Vlaamse Gewest in 2007 op 34,2%. Toch is de afgelopen jaren een behoorlijke vooruitgang geboekt. In het Vlaamse Gewest steeg het aandeel van de werkenden in de totale populatie 50-plussers tussen 2000 en 2007 immers van 39,9% naar 49,3% (in het Waalse Gewest van 38,6% naar 45,8%). Bovendien kende het aantal bruggepensioneerden, vrijgestelde oudere werklozen en niet-werkende werkzoekenden in 2007 voor het eerst sinds jaren een feitelijke daling. In figuur 4 plaatsen we deze positieve trend in de werkzaamheid van de oudere leeftijdsgroepen in een langer tijdsperspectief, namelijk van 1983 tot en met 2007.

De figuur geeft 2 werkzaamheidsgraden weer: het aandeel werkenden in de bevolking van 50 tot en met 64 jaar en het aandeel werkenden in de bevolking van 55 tot en met 64 jaar. De werkzaamheidsgraad voor beide leeftijdscategorieën is stelselmatig gedaald doorheen de jaren '80, met een dieptepunt dichtbij 3 op 10 werkzame 50-plussers en slechts 2 op 10 werkzame 55-plussers begin jaren '90. De werkzaamheidsgraad van 50-plussers is pas in 2000 terug op het niveau van 1983 gekomen. Bij de 55-plussers heeft dit geduurd tot 2005. De recente stijging van de werkzaamheid in de oudere leeftijdsgroepen is dan ook veeleer te omschrijven als een 'herstel' dan als een uitzonderlijke opwaartse beweging.

De stelselmatige daling in de jaren '80 en de plafonnering in de jaren '90 zijn het resultaat van de toen dominante, erg statische visie op de arbeidsmarkt. De stimulering van met name brugpensioenregelingen stoelde immers op de overtuiging dat elke vervroegd uit-tredende oudere plaats zou vrijmaken voor een jongere collega. De arbeidsmarkt werd afgespiegeld als een gesloten systeem met een vast aantal jobs. Diverse Europese lidstaten hebben in dezelfde referentieperiode echter aangetoond dat een hoge activiteitsgraad bij

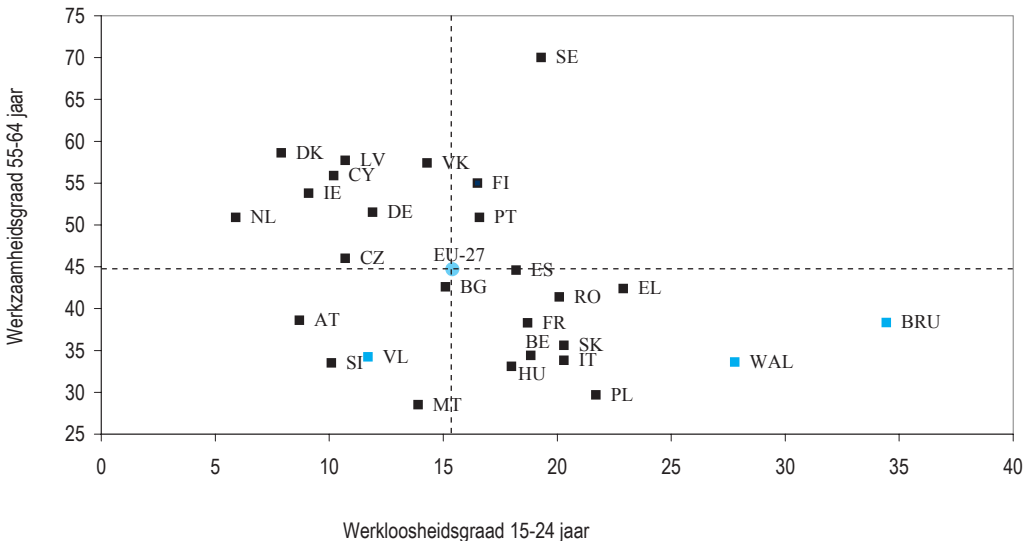
Figuur 4. Evolutie van de werkzaamheidsgraad van de bevolking van 50-64 jaar en van 55-64 jaar in het Vlaamse Gewest, periode 1983-2007, in %.



Bron: Eurostat – EU-LFS (bewerking Steunpunt WSE).

ouderen perfect kan gecombineerd worden met een lage werkloosheidsgraad bij jongeren. Ook voor 2007 zien we dat diverse lidstaten deze 2 troeven overtuigend combineren (figuur 5).

Figuur 5. De werkloosheid bij 15- tot 24-jarigen en de werkzaamheid bij 55- tot 64-jarigen in de EU27, 2007, in %.

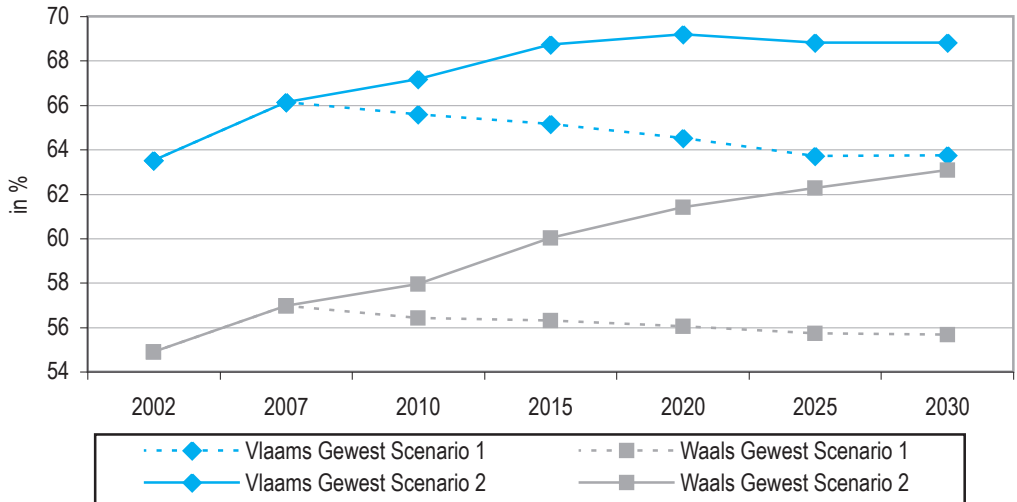


Bron: Eurostat – EU-LFS (bewerking Steunpunt WSE).

De figuur verduidelijkt dat een hoge werkzaamheidsgraad bij ouderen de kansen van jongeren niet noodzakelijk benadeelt. De meeste lidstaten die een hoge werkzaamheid bij 55-plussers laten optekenen (kwadrant links boven), registreren tegelijk een lage jeugdwerkloosheid. Het merendeel van de lidstaten met een hoge jeugdwerkloosheid registre-

ren tegelijk een relatief lage werkzaamheid bij 55-plussers (kwadrant rechts onder). De situatie anno 2008-2009 blijft zorgwekkend. Gezien het toenemende aandeel van de 50-plussers in de bevolking op arbeidsleeftijd, drukt deze lage participatie ook op de totale werkzaamheidsgraad. In figuur 6 wordt dit verduidelijkt met 2 scenario's. In het eerste scenario stellen we ons de vraag wat er met de werkzaamheidsgraad zal gebeuren als we de vergrijzing laten spelen, zonder daarbij te rekenen op een verdere stijging van de werkzaamheid in de oudere leeftijdsgroepen. In het tweede scenario houden we ook rekening met de toenemende werkzaamheid bij de ouderen (Tielens e.a., 2008; Sels & Herremans, 2009).

Figuur 6. Evolutie van de werkzaamheidsgraad van de bevolking van 15 tot 64 jaar volgens scenario 1 (veroudering) en scenario 2 (veroudering en toenemende arbeidsdeelname) in het Vlaamse en Waalse Gewest, periode 2002-2030, in %.



Bron: Federaal Planbureau, Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) – EU-LFS (Bewerking Steunpunt WSE).

In scenario 1 bevroeren we per 5-jarige leeftijdsgroep (15-19, 20-24, ...) de werkzaamheidsgraad op het niveau van 2007. We veronderstellen dat de 55- tot 59-jarigen van 2025 dezelfde werkzaamheidsgraad hebben als de 55- tot 59-jarigen in 2007. De populatie echter laten we evolueren volgens de bevolkingsvooruitzichten voor de periode 2007-2060 (Federaal Planbureau, 2008). We zien dat onder deze assumpties de werkzaamheidsgraad van 66,1% in 2007 sterk daalt tot en met 2025, waarna er een stabilisering optreedt op 63,7%. In Wallonië daalt de werkzaamheidsgraad van 57% in 2007 tot 55,7% in 2025 om dan te stabiliseren. In scenario 2 brengen we naast de veranderingen in leeftijdsopbouw ook de cohortegewijze toename van de werkzaamheid in rekening. Per 5-jarige cohorte maken we zowel voor mannen als voor vrouwen een prognose van de werkzaamheidsgraad voor de volgende jaren, op basis van de reële evolutie van de werkzaamheidsgraad tussen 2002 en 2007. In het Vlaamse Gewest zorgt de toenemende arbeidsdeelname ondanks de vergrijzing aanvankelijk voor een positief effect. Tussen 2007 en 2015 zal het aandeel werkenden stijgen van 66,1% tot 68,7%, waarna de werkzaamheidsgraad stabiliseert. In het Waalse Gewest blijft de stijging vanaf 2007 (57%) onafgebroken oplopen tot 63,1% in 2030. Doordat het Waalse Gewest relatief minder te lijden heeft onder de vergrijzing en doordat het in de periode 2002-2007 relatief een grotere toename in de arbeidsdeelname

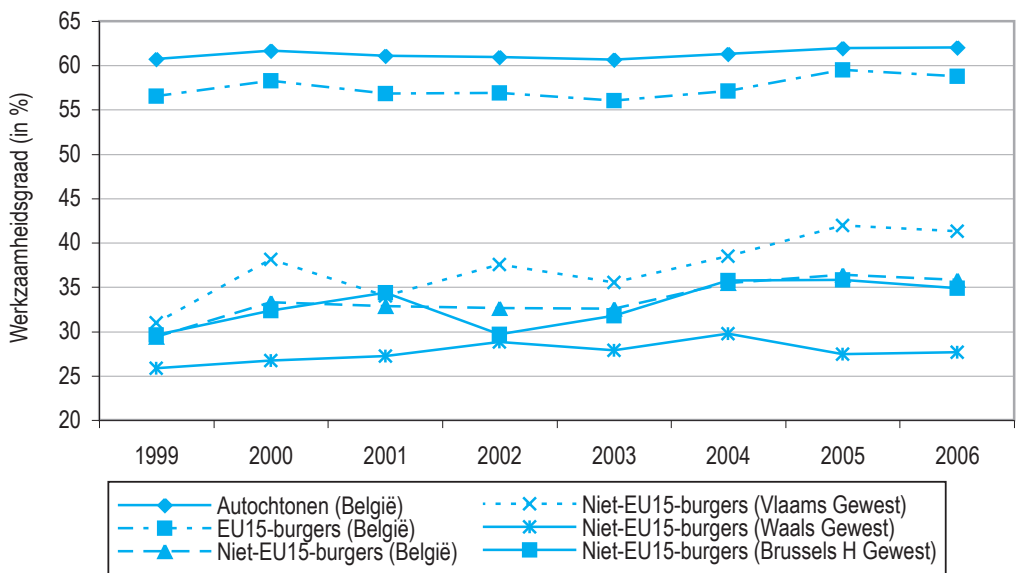
van verschillende cohorten heeft laten optekenen, zien we in scenario 2 een sterkere en aanhoudende groei van de werkzaamheidsgraad. Door de slechte startpositie blijft de eindscore echter nog steeds ver onder de 70%-norm.

De wat ontmoedigende conclusie is dat we in geen van beide scenario's aan de 70%-norm komen. Slechte vooruitzichten dus, die maar omgebogen kunnen worden door de stimuli voor aanwerving en duurzame tewerkstelling van 50-plussers verder te versterken. Een aanhoudende beleidsinspanning is absoluut vereist om de negatieve impact van veroudering te compenseren (Sels, 2008). De meest recente cijfers tonen aan dat er – vooral in Vlaanderen – vooruitgang wordt geboekt (Sels e.a., 2008). De stijging in het aandeel aanwervingen dat gerealiseerd wordt bij 45- en bij 50-plussers en de globaal oplopende werkzaamheidsgraad getuigen hiervan.

2.2. De werkzaamheid van allochtonen

Recente cijfers van het Steunpunt Werk en Sociale Economie (WSE) tonen de preciaire arbeidsmarktsituatie van allochtonen aan op basis van administratieve databanken. Deze databanken bevatten enkel informatie over nationaliteit. Een allochtoon wordt in dit geval gedefinieerd als 'een persoon die geen nationaliteit heeft uit een van de landen van de Europese Economische Ruimte' (EER)³. Hoewel veel (terechte) kritiek kan gegeven worden op het gebruik van nationaliteit als enige criterium (Tielens, 2005), geven deze administratieve cijfers toch een eerste indicatie van de situatie van allochtonen op de arbeidsmarkt.

Figuur 7. Werkzaamheidsgraad bij autochtonen, EU15-burgers en niet-EU15-burgers in België en de gewesten, periode 1999-2006, in %.



Bron: ADSEI – EU-LFS (Bewerking Steunpunt WSE/Departement WSE).

In 2006 bedroeg de werkzaamheidsgraad van Belgen 62% (figuur 7). Voor buitenlanders, zowel EU15-burgers als niet-EU15-burgers, lagen deze percentages lager, respectievelijk 58,8% en 35,8%. Wanneer we de cijfers opsplitsen naar regio dan zien we dat de situatie voor niet-EU15-burgers iets gunstiger was in Vlaanderen (41,3%) dan in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest (34,9%) en Wallonië (27,7%). Hoewel er nog een zeer lange weg te gaan is naar het streefdoel om de nationaliteitskloof volledig weg te werken tegen 2010 (Hoge Raad voor de Werkgelegenheid, 2007) zien we een evolutie in positieve zin. Sinds 1999 is de werkzaamheidsgraad bij niet-EU15-burgers in België gestegen met 6,4 procentpunten.

Een verdere opsplitsing van de cijfers leert dat er grote verschillen bestaan al naargelang nationaliteit. De werkzaamheidsgraad van mensen uit Oost-Europa bedraagt 48%, terwijl deze van bevolkingsgroepen met een Marokkaanse of Turkse nationaliteit onder 30% duikt.

Nationaliteit is echter niet het enige relevante criterium om allochtonen van autochtonen te onderscheiden. Ook andere criteria, zoals de etniciteit (herkomst) van de persoon, zijn van belang. Een allochtoon wordt dan gedefinieerd als 'een persoon die zich legaal in België bevindt, ongeacht of hij/zij de Belgische nationaliteit heeft, en die tegelijkertijd aan de volgende voorwaarden voldoet: (a) minstens één van zijn/haar ouders of grootouders is geboren buiten België; (b) hij/zij bevindt zich in een achterstandspositie vanwege zijn/haar etnische afkomst of zwakke sociaaleconomische situatie' (Artikel 2 van het Decreet van 28/4/98 inzake het Vlaamse beleid ten aanzien van etnisch-culturele minderheden). Uit een recent rapport van de Hoge Raad voor de Werkgelegenheid (2007) blijkt dat vooral de tweede en derde generaties migranten meer moeilijkheden ondervinden om zich op de arbeidsmarkt in te schakelen ook al hebben zij de Belgische nationaliteit. Veel administratieve databanken bevatten echter geen informatie over etniciteit. De weinige arbeidsmarktgegevens over etniciteit schetsen wel een scherper beeld van de situatie van allochtonen op de arbeidsmarkt. Zo blijkt uit een analyse van de evolutie van het aantal niet-werkende werkzoekenden⁴ dat de werkloosheid bij niet-Europeanen minder sterk stijgt dan bij Europeanen wanneer men enkel naar nationaliteit kijkt. Gebruikt men etniciteit als criterium dan stelt men het tegenovergestelde vast (Tielens, 2005).

Beperken we ons tot allochtonen die de weg naar werk gevonden hebben, dan zijn 2 dingen opvallend. Een eerste opvallend fenomeen is de etnostratificatie. Dat betekent dat allochtonen - hier gedefinieerd op basis van etniciteit⁵ - in vergelijking met autochtonen oververtegenwoordigd zijn in specifieke beroepen, meer bepaald in banen met een hoge werkonzekerheid, slechte arbeidsomstandigheden en -voorwaarden en op lagere echelons in de organisaties (Verhoeven, 2000). Tratsaert (2004) onderzocht op basis van hetzelfde databestand in welke mate loontrekkende nieuwe Belgen en loontrekkende niet-Belgen verschillen in termen van positionering op de arbeidsmarkt. Ze concludeert dat de genaturaliseerde Belgen in vergelijking met niet-Belgen in andere - en dan vooral minder zwakke - sectoren terecht komen (bijvoorbeeld commerciële jobs in de dienstensector in tegenstelling tot landbouw, horeca en bouw) en meestal ook onder een ander arbeidsregime werken (bijvoorbeeld eerder voltijds, dan als seizoenarbeider of deeltijds). Samengevat, hoewel de nieuwe Belgen absoluut niet de gunstige arbeidsmarktpositie van autochtonen en EU-burgers kunnen evenaren, doen ze het iets beter dan de niet-Belgen (Tielens, 2005).

Ten tweede toont onderzoek van het Steunpunt Werk en Sociale Economie in de arrondissementen Antwerpen, Hasselt en Gent aan dat allochtonen meer moeite hebben

om een baan te behouden. Het lijkt een kwestie van 'een job voor even, niet voor het leven' (Steunpunt WSE, 2005). Voor de totale bevolking geldt dat 80% een gunstige arbeidsmarktpositie kan behouden⁶. Dit aandeel ligt iets hoger bij mannen (82%) dan bij vrouwen (77%). Beschouwen we eerst de nieuwe Belgen, dan zien we dat enkel de personen met een Europese herkomst dit gemiddelde kunnen evenaren. De nieuwe Belgen uit Marokko, Turkije of de andere landen doen het minder goed, dit zowel bij mannen als bij vrouwen. Kijken we naar de niet-Belgen, dan valt op dat alle groepen minder goed in staat zijn dan gemiddeld om gedurende de 12 kwartalen ononderbroken loontrekkend te blijven. Opnieuw zien we dat bij de Marokkanen, Turken en andere landen de kloof met het gemiddelde groot is. Bovendien merken we op dat vooral vrouwen binnen deze groep het minst in staat zijn om loontrekkend te blijven, met als uitschieter de Turkse vrouwen (27%). Bij alle personen met een vreemde herkomst zien we dat de kloof tussen mannen en vrouwen groter is dan in de totale bevolking.

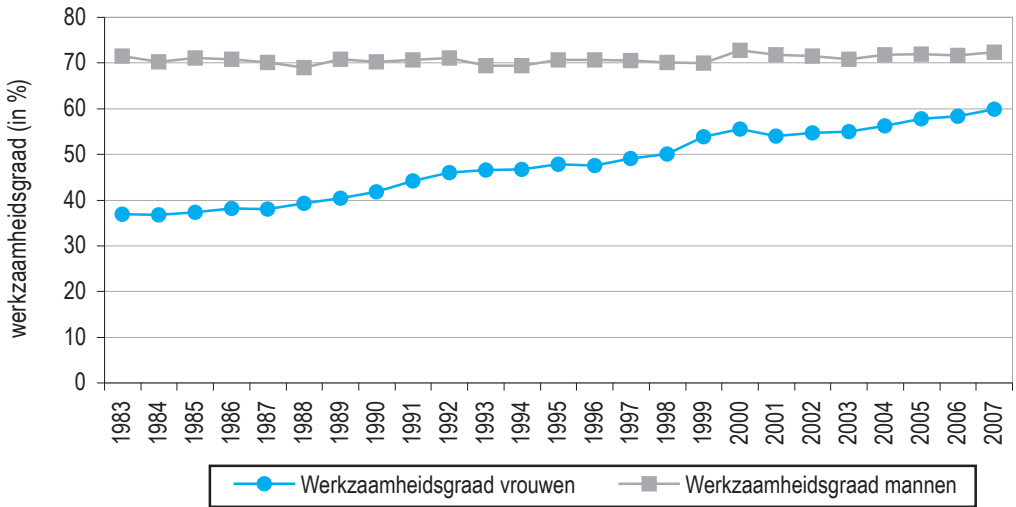
Op basis van wat voorafgaat, kunnen we stellen dat er een nationaliteits- en etniciteitskloof bestaan en dat de grootte van deze kloven afhankelijk is van een aantal factoren. Ten eerste speelt de regio (Vlaanderen, Brussel, Wallonië) een rol. Deze verschillen hebben te maken met de regionale economische situatie en het regionale arbeidsmarktbeleid. Ten tweede merken we verschillen binnen de groep van allochtonen. De etniciteit, de nationaliteit en het geslacht zijn de belangrijkste bepalende factoren. Onderzoek naar mogelijkheden om de nationaliteits- en etniciteitskloof te dichten, moet deze factoren in rekening brengen bij het uittekenen van de onderzoeksopzet.

Hoewel de verschillen de laatste jaren niet meer gegroeid, en zelfs gekrompen zijn (Hoge Raad voor de Werkgelegenheid, 2007), is de weg naar een gelijke werkzaamheidsgraad bij autochtonen en allochtonen nog lang. We zien problemen op 2 niveaus. Enerzijds is er de moeilijke toeleiding naar werk (tewerkstelling). Anderzijds, eens allochtonen werk gevonden hebben, hebben zij het relatief moeilijker deze gunstige arbeidsmarktpositie te bestendigen (duurzame tewerkstelling). Ze maken gemiddeld genomen vaker transitie tussen werk en werkloosheid dan autochtonen.

2.3. De werkzaamheid van vrouwen

De werkzaamheidsgraad lag in 2007 bij mannen (72,5%) heel wat hoger dan bij vrouwen (58,3%) (figuur 8). Kijken we echter naar de voorbije jaren, dan zien we dat de vrouwen, hoewel ze nog niet op een gelijk niveau zitten, duidelijk een inhaalbeweging maken. Ze zijn reeds jarenlang de motor achter de groei van de werkzaamheid. De stijgende arbeidsdeelname van vrouwen kunnen we voornamelijk beschouwen als een generatie-effect: elke nieuwe generatie jonge vrouwen neemt actiever deel aan het beroepsleven dan de vorige generatie (Herremans e.a., 2007). We zien dan ook dat de seksekloof inzake werkzaamheid het grootst is bij de oudere generatie en kleiner bij de jongere generaties. Bij de 55- tot 64-jarigen ligt de werkzaamheid bij de mannen heel wat hoger dan bij de vrouwen (43,8% tegenover 24,7%), terwijl dat verschil bij de 25- tot 54-jarigen een stuk kleiner is (91,4% tegenover 78,2%). Wanneer de trend van stijgende arbeidsdeelname zich doorzet, zal dit wellicht leiden tot een evenredige participatie van vrouwen in de toekomst.

Figuur 8. De werkzaamheidsgraad van mannen en vrouwen in het Vlaamse Gewest, periode 1983-2007, in %.



Bron: Eurostat – EU-LFS (bewerking Steunpunt WSE).

2.4. De werkzaamheid van arbeidsgehandicapten

Lange tijdreeksen over de werkzaamheid van gehandicapten zijn niet voorhanden. Wel werd in het tweede kwartaal van 2007 in de European Labour Force Survey gevraagd of de respondenten in hun dagelijkse bezigheden (op het werk of daarbuiten) hinder ondervonden door een handicap, een langdurige aandoening of langdurige ziekte (al dan niet werkgerelateerd). Uit deze cijfers blijkt dat er een grote kloof bestaat tussen de werkzaamheidsgraad van personen zonder hinder (71,2%) en personen met hinder (42,2%) (Samoy, 2008; Tielens e.a., 2008). Bij personen die in erge mate hinder ondervinden, ligt het percentage nog lager (24,9%).

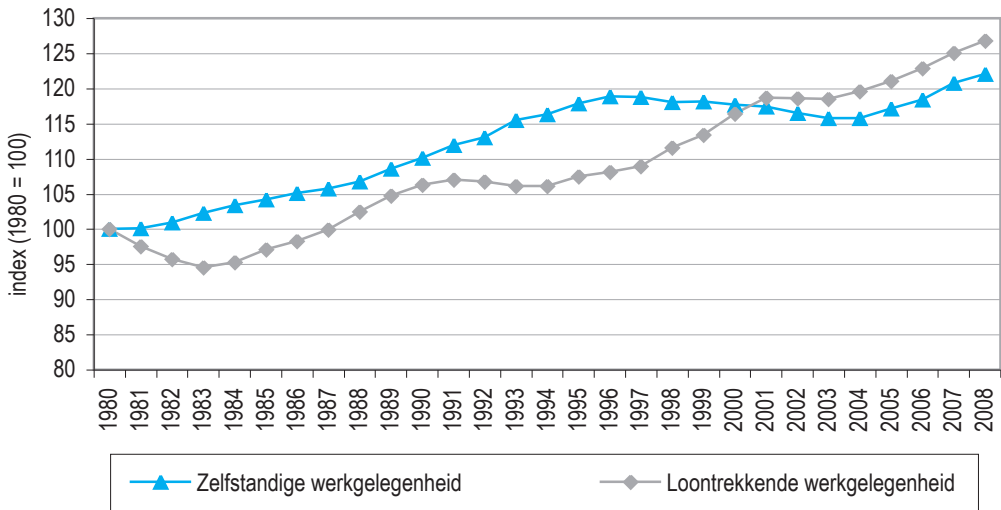
Trend 3. Zelfstandige versus loonarbeid

3.1. Ondernemend Vlaanderen: een terugblik

Te weinig Vlamingen en Belgen zouden de stap naar het zelfstandige ondernemerschap zetten. Die bewering heeft de afgelopen jaren sterk het discours over ondernemerschap in Vlaanderen gekleurd. Vooral de data uit de Global Entrepreneurship Monitor (GEM) voeden stelselmatig dit beeld. Uit de jaarlijkse berekening van de Total Entrepreneurial Activity (TEA) komt België systematisch als het ‘zwarte eendje’ naar voor. De TEA-index geeft het percentage van de beroepsbevolking dat actief betrokken is bij het opstarten van een onderneming of in de voorbije 3 jaar een eigen onderneming heeft opgericht. In 2007 bedroeg de TEA voor België 3,1%, tegenover 2,7% in 2006. De index voor Vlaanderen bedroeg 3,7% in 2007, tegenover 3,0% in 2006. Concreet betekent dit dat in 2007 ongeveer 4 mensen op 100 net een onderneming opgericht hadden of bezig waren met de oprichting. De ondernemersgraad bleef daarmee zowel in Vlaanderen als in België onder het EU-gemiddelde van 5,3%.

Om het beeld ietwat bij te stellen, vergelijken we in figuur 9 eerst de evolutie van de loontrekkende werkgelegenheid met deze van de zelfstandige werkgelegenheid.

Figuur 9. Evolutie van de loontrekkende versus de zelfstandige werkgelegenheid in het Vlaamse Gewest, periode 1980-2008 waarbij 1980 = index 100.



Bron: Eurostat – EU-LFS (bewerking Steunpunt WSE).

Uit de figuur kan afgeleid worden dat de zelfstandige werkgelegenheid in de jaren ‘80 en ‘90 sneller toegenomen is dan de loontrekkende werkgelegenheid. In de periode van de eeuwwisseling is de zelfstandige werkgelegenheid gekrompen, om vanaf 2004 weer aan een relatief hoog groeiritme verder te ontwikkelen. Uiteindelijk ontlopen de lijnen van de loontrekkende en de zelfstandige werkgelegenheid elkaar niet zo sterk.

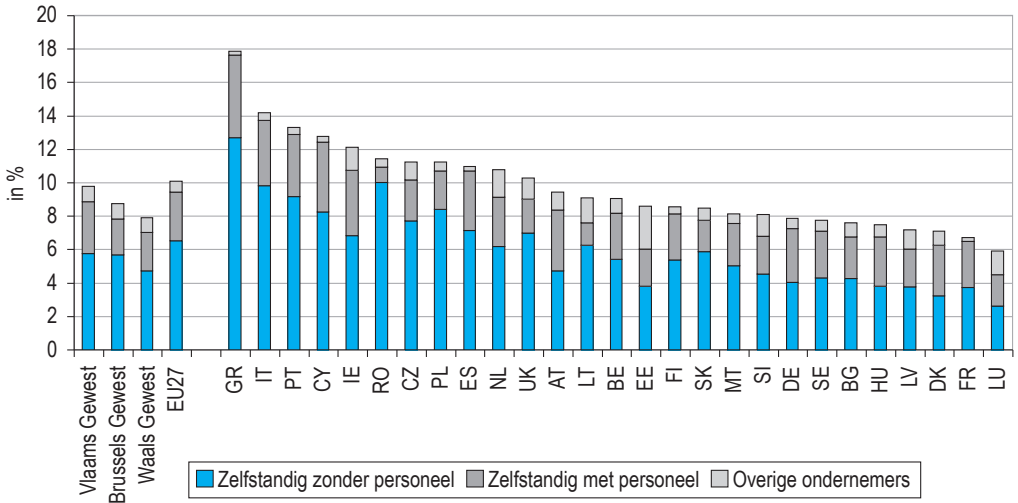
3.2. Ondernemend Vlaanderen: de internationale vergelijking

Niet alleen houdt de groei van de zelfstandige werkgelegenheid behoorlijk gelijke tred met de loontrekkende werkgelegenheid. Ook wanneer we de positie van ‘Vlaanderen in Europa’ bekijken, blijkt dat Vlaanderen zich in de middenmoot bevindt wat ondernemerschap betreft. Figuur 10 geeft de positie van de 3 gewesten grafisch weer. Voor de statistische afbakening van de groep ondernemers sluiten we zo dicht mogelijk bij de internationale definitie van ondernemerschap aan. We baseren ons op de International Classification of Status in Employment (ICSE-93) en beschouwen als ‘ondernemer’ degene die (1) als zelfstandige actief is, ofwel (2) als loontrekkende of meewerkend familielid aan het hoofd van een zaak of bedrijf staat. In de eerste groep, de ‘zelfstandigen’, maken we een onderscheid tussen zelfstandigen zonder personeel en zelfstandigen met personeel. De tweede groep vatten we samen onder de noemer ‘overige ondernemers’.

In 2007 bedroeg de zogenaamde ondernemersgraad in het Vlaamse Gewest 9,8% (tegenover 7,9% voor het Waalse Gewest, 9% voor België en 10,1% voor de EU27). Dit betekent dat 9,8% van de Vlaamse bevolking op arbeidsleeftijd ondernemer is. Kijken we naar de samenstelling, dan waren in 2007 de zelfstandigen zonder personeel goed voor een aandeel van 5,6%. Het gaat hier hoofdzakelijk om personen die een zaak in de kleinhandel hebben en om beoefenaars van een vrij beroep. Enkele kleinere groepen worden gevormd door landbouwers, horeca-uitbaters en zelfstandigen in de bouw of de schoonheidszorg. De zelfstandigen met personeel kenden een aandeel van 3,2% in de bevolking op arbeidsleeftijd. Ook deze groep vinden we voornamelijk terug in de kleinhandel, de bouw, de

horeca en de zakelijke dienstverlening. De derde groep, de overige ondernemers, nam 1,0% in. Het gaat hier om zaakvoerders of bedrijfsleiders die een salaris van hun bedrijf ontvangen en dus terug te vinden zijn bij de loontrekkenden.

Figuur 10. Ondernemersgraad: aandeel ondernemers in de bevolking (15-64 jaar) in het Vlaamse, Waalse en Brusselse Hoofdstedelijke Gewest en Europese lidstaten, 2007, in %.



Bron: Eurostat – EU-LFS (bewerking Steunpunt WSE).

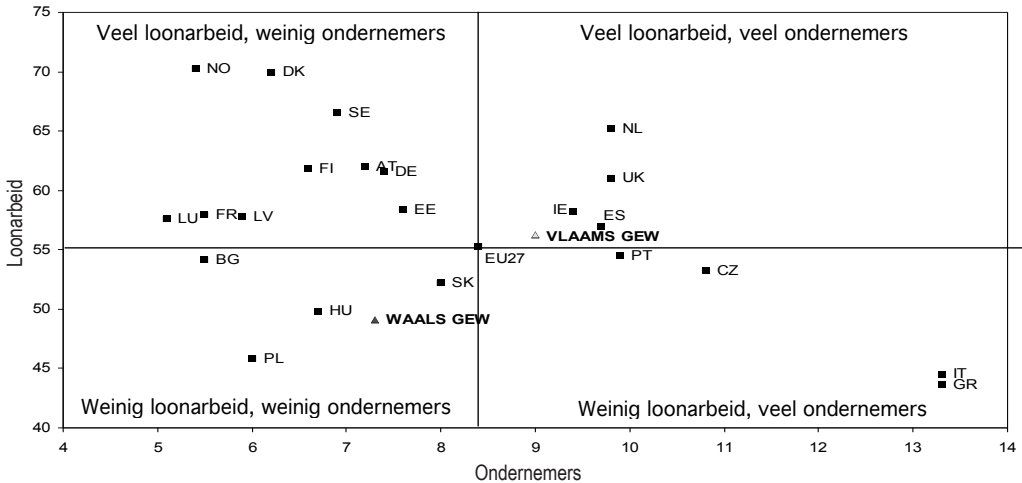
Kortom, geen reden voor schaamrood. De Europese vergelijking gaat in tegen de klaagzang over gebrek aan ondernemerschap in Vlaanderen. Heel wat van onze meest relevante ‘benchmarks’ moeten het afleggen tegen de Vlaamse ondernemersgraad van 9,8%: Duitsland, Denemarken, Zweden, Frankrijk, Finland, ... Enkel Ierland (12,1%), Nederland (10,8%) en het Verenigd Koninkrijk (10,3%) blijven het Vlaamse Gewest voor. De topscores worden vooral opgetekend door de mediterrane landen zoals Griekenland, Italië, Portugal, en door enkele nieuwe lidstaten. In tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt, hoeven we ons evenmin te schamen voor het aandeel zelfstandigen met personeel en de overige ondernemers – twee groepen die in het kader van het economisch debat over ondernemerschap een specifieke relevantie hebben. Het Vlaamse Gewest laat hier een gecumuleerde score van 4,2% van de bevolking op arbeidsleeftijd optekenen. Ook hier blijven we landen zoals Frankrijk (3%), Finland (3,2%), het Verenigd Koninkrijk (3,3%), Zweden (3,4%), Duitsland (3,8%) en Denemarken (3,9%) voor. Ook het Waalse en het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest (beide 3,1%) scoren lager ten opzichte van het Vlaamse Gewest.

3.3. Meer loonarbeid, graag!

De positionering van de Vlaamse arbeidsmarkt wint nog aan duidelijkheid wanneer we de ondernemersgraad vergelijken met de loonarbeidsgraad (dit is het aandeel van de bevolking op arbeidsleeftijd dat loonarbeid verricht). In figuur 11 combineren we beide indicatoren. In deze figuur hanteren we bovendien een gecorrigeerde ondernemersgraad, namelijk exclusief de zelfstandige activiteit en het ondernemerschap in de primaire sector. Voor de West-Europese landen is een primaire sector van een zekere omvang (in ter-

men van werkgelegenheid) immers dermate atypisch geworden, dat ondernemersgraden inclusief land- en tuinbouw en/of visserij irrelevante vergelijkingspunten opleveren.

Figuur 11. Ondernemersgraad: aandeel ondernemers in de bevolking (15-64 jaar) in het Vlaamse en Waalse Gewest en Europese lidstaten, 2007, in %.



Bron: Eurostat – EU-LFS (bewerking Steunpunt WSE).

Uit de vergelijking leren we dat het Vlaamse Gewest op beide parameters het gemiddelde voor de EU27 benadert. We zien echter dat de meeste West-Europese lidstaten zich in het kwadrant links boven situeren, met een hoge score op loonarbeid en een lage op ondernemerschap. Vergeleken met de meeste relevante benchmarks valt vooral het geringe aandeel loonarbeid in het Vlaamse Gewest op. Kortom, niet het stimuleren van ondernemerschap op zich lijkt de grootste prioriteit, wel de jobcreatie die uit dat ondernemerschap voortkomt.

De conclusie van deze derde ‘trend’ is dat het Vlaamse Gewest het er helemaal niet zo berooid afbrengt op het vlak van ondernemerschap en zelfstandige werkgelegenheid. We hebben een mooie ondernemersgraad voor een land met een onderwijssysteem dat er zogezegd niet in slaagt de nodige ondernemerschapscompetenties bij te brengen, een cultuur die ronduit risico avers zou zijn, een socialezekerheidssysteem dat vooral loonarbeid stimuleert en een regeldruk die initiatief de kop zou indrukken. Het valt allemaal best mee. Het Vlaamse ondernemerschap heeft meer wind in de zeilen dan vaak gedacht wordt.

Trend 4. Arbeidsmobiliteit en loopbaanverwachtingen

In de loopbaanliteratuur wordt al geruime tijd geopperd dat de traditionele werknemer die zijn gehele loopbaan bij dezelfde werkgever vertoeft, tot het verleden behoort (Sels e.a., 2006). De traditionele werknemer zou plaats maken voor de werkondernemer die de eigen loopbaan in handen neemt, voortdurend kansen zoekt om de inzetbaarheid te vergroten en zich niet bindt aan één organisatie of werkgever. De nadruk zou verschuiven

van levenslange werkzekerheid naar levenslange 'employability'. 'Employability' verwijst naar iemands vermogen om werk te behouden of te verkrijgen. Deze verschuiving brengt bovendien met zich mee dat de verwachtingen en verantwoordelijkheden van werkgevers en werknemers ten opzichte van elkaar zouden veranderen. We zouden evolueren van een oud naar een nieuw psychologisch contract. Het oude psychologisch contract houdt in dat werknemers loyaliteit en prestaties verschaffen aan de werkgever in ruil voor werkzekerheid en een salaris. In het nieuwe psychologisch contract moeten de werknemers zelf hun werkzekerheid creëren door zich permanent inzetbaar te houden bij de huidige of een andere werkgever. Ze verwachten van hun werkgever dat hij hen daarvoor mogelijkheden biedt. Wie levenslang inzetbaar wil blijven, zal in zijn of haar competenties moeten blijven investeren en de eigen loopbaan zelf moeten sturen. Zelfsturing wordt in dit denken beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde voor 'employability'.

De vraag rijst echter of deze retoriek de realiteit in Vlaanderen weerspiegelt. Verschillende studies geven aan dat het allemaal niet zo'n vaart loopt. De Vlaamse arbeidsmarkt oogt relatief stabiel als we kijken naar de overgangen van de ene baan naar de andere. Analyses op basis van de European Labour Force Survey leren dat in 2002 6,5% van alle werkenden in het Vlaamse Gewest is veranderd van job ten opzichte van 2001 (Tielens, 2003). Ook administratieve gegevens zoals deze uit het Datawarehouse Arbeidsmarktgegevens plafonneren op een relatief laag niveau van mobiliteit, met voor de periode 2005-2006 6% jobmobile werknemers (een jaar later tewerkgesteld bij een andere werkgever) (bewerking Steunpunt WSE). Veel schommeling zit er bovendien niet in dit aandeel. De EU-LFS gegevens tonen aan dat de 'piek' 7,7% jobmobile werkenden bedroeg in 2001.

Europees vergelijkend onderzoek toont aan dat België een lage jobmobiliteit heeft in vergelijking met veel andere Europese landen (European Commission, 2006). Koploper is Denemarken. 16% van de Deense respondenten startte minder dan een jaar eerder bij hun werkgever. Cijfers over de gemiddelde jobanciënniteit bevestigen deze vaststellingen. Analyses op basis van EU-LFS voor de periode 2005-2006 wijzen op een gemiddelde jobanciënniteit van 11,3 jaar in het Vlaamse Gewest en 11,4 jaar in België (bewerking Steunpunt WSE). Vlaamse en Belgische werknemers zijn honkvaster dan gemiddeld in Europa (Europese gemiddelde jobanciënniteit van 10 jaar). In Denemarken bedraagt de gemiddelde jobanciënniteit 8 jaar.

Hoewel de mobiliteit in Vlaanderen algemeen laag ligt, noteren we grote variatie tussen sectoren. Zo blijken de horeca en industriële reiniging de meest mobiele sectoren te zijn met een mobiliteit van respectievelijk 19,8% en 19% in de periode 2001-2002 (Tielens, 2003). Dit vindt onder andere zijn oorsprong in de zware arbeidsomstandigheden en lage verloningen. Daarnaast scoren de sectoren informatica (15,8%) en zakelijke dienstverlening (14,6%) die vaak geassocieerd worden met het profiel van de 'werkondernemer' ook relatief hoog (Sels e.a., 2006).

Verder verschilt de mobiliteit ook sterk naar leeftijd. Jobhoppen is vooral iets voor jongeren. In de periode 2005-2006 veranderde 14,8% van de jongeren (15-24 jaar) van werkgever. Dit is niet geheel verbazingwekkend aangezien jongeren zich nog op de drempel van hun loopbaan bevinden en op zoek zijn naar de ideale job. Voor de groep 25-49 jarigen bedroeg de mobiliteit 6,1%. De mobiliteit van werknemers ouder dan 50 jaar strandde op 1,9% (Steunpunt WSE: analyses op EU-LFS). De verschillen naar geslacht zijn minder uitgesproken. Mannen zijn iets mobieler dan vrouwen, al is het verschil klein (6,3% ten opzichte van 5,7%).

Naast deze objectieve indicatoren bevestigen ook subjectieve indicatoren dat Vlamingen over het algemeen vrij honkvast zijn. Data van de Eurobarometer geven aan dat Belgen⁷ weigerachtig staan tegenover arbeidsmarktbaarheid (European Commission, 2006). Meer dan twee derden van de Belgische respondenten zien geen heil in arbeidsmarktbaarheid, dit in tegenstelling tot de Deense en de Zweedse respondenten die er sterk van overtuigd zijn dat arbeidsmarktbaarheid gunstig is voor mensen (respectievelijk 72 en 79%). Daarnaast blijken Vlamingen nog steeds een groot belang te hechten aan werkzekerheid. Een studie uit 2004 bij een representatief staal van 957 Vlaamse werknemers (Verbruggen e.a., 2005) toonde aan dat de grote meerderheid werkzekerheid als een prioritaire loopbaanverwachting voorop stelt.

Ook onderzoek naar het psychologisch contract van Vlaamse werknemers wijst op een grote afstand tussen retoriek en realiteit (Janssens e.a., 2003; Sels e.a., 2004). Op basis van een peiling bij een representatieve steekproef van 1.150 werknemers naar hun gepercipieerde rechten en plichten in het kader van de arbeidsrelatie, werden 6 types psychologische contracten geconstrueerd. Daarbij valt vooral op dat het nieuwe, 'ongebonden' psychologisch contract slechts bij 4% van de actieve beroepsbevolking voorkomt, en dan vooral bij jonge, hoogopgeleide professionals en kaderleden, veelal in de nieuwe diensteneconomie. In bijna alle andere contracttypes staan loyaliteit ten aanzien van de organisatie en een duidelijke verwachting naar een langetermijnperspectief op het voorplan. De op flexibiliteit koersende werkondernemer verovert de Vlaamse arbeidsmarkt dus nog lang niet.

Verder wijst onderzoek uit dat Vlaamse werknemers niet erg hoog scoren op het vlak van zelfsturing (Bollen e.a., 2006). Langgeschoolden, werknemers in hogere functieniveaus en starters blijken wel meer proactief om te gaan met hun eigen loopbaan. Het feit dat het loopbaanlandschap minder drastisch verandert dan vaak wordt verondersteld, betekent echter niet dat geen aandacht moet gaan naar investeringen in 'employability'. Werken aan inzetbaarheid is belangrijk om verschillende redenen (Sels e.a., 2005). Het is een voorwaarde voor werkzekerheid. 'Employability' is niet enkel noodzakelijk om een grenzeloze carrière uit te bouwen maar evengoed om bij de huidige werkgever aan de slag te kunnen blijven in turbulente tijden. Werken aan inzetbaarheid kan bovendien ook jobonzekerheid wegnemen. Wie het gevoel heeft inzetbaar te zijn op de interne en externe arbeidsmarkt, heeft minder angst om zijn of haar baan te verliezen. Werken aan 'employability' kan in die zin een mechanisme zijn om de zekerheid die nog steeds hoog in het vaandel wordt gedragen, wat veiliger te stellen. Bovendien leidt een geringere jobonzekerheid tot een grotere arbeidstevredenheid (De Witte e.a., 2001).

Loopbaanbegeleiding is één van de manieren om te werken aan de 'employability'. De Vlaamse overheid investeert sterk in een recht op loopbaanbegeleiding voor elke werkende Vlaming. Een recente studie van Verbruggen (2008) toont aan dat loopbaanbegeleiding inderdaad inwerkt op de employability en de zelfsturing van de deelnemers. De deelnemers aan loopbaanbegeleiding slaagden er niet alleen in een duurzame verbetering te realiseren in hun zelfsturing, ze bleken ook vaker aan opleiding deel te nemen én vaker van werkgever te veranderen dan de gemiddelde Vlaamse werknemer. Wie weet zien Vlaamse loopbanen er in de toekomst toch anders uit? Al dient opgemerkt te worden dat groepen die minder sterk staan op de arbeidsmarkt zoals kortgeschoolden en allochtonen de weg naar loopbaanbegeleiding moeilijk vinden.

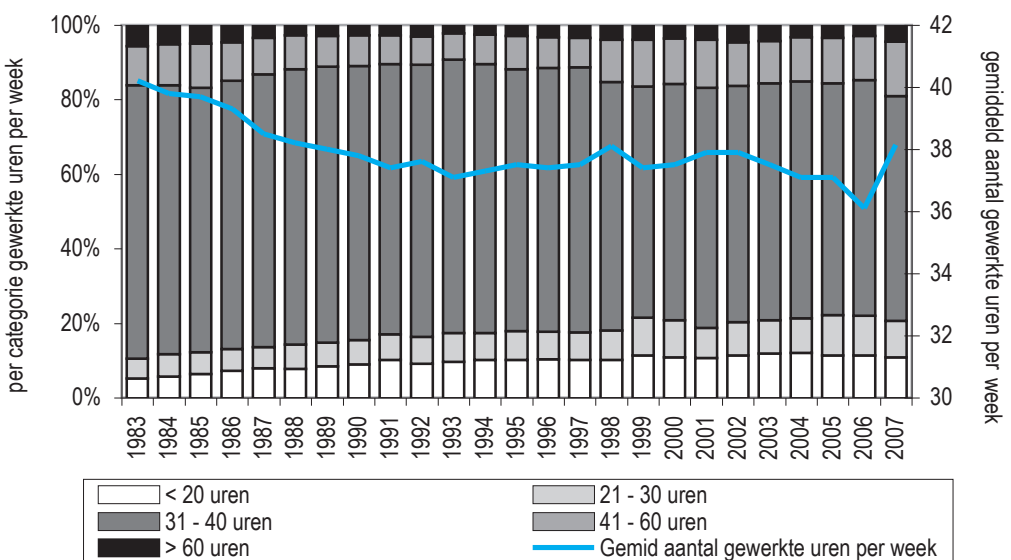
Trend 5. Hoe lang en wanneer werken we?

Toekomstbeelden over een betere wereld werden vroeger vaak beheerst door romantische taferelen waarin de spelende mens de noodzaak van arbeid heeft overwonnen en de vrije tijd het ware leven vormt. Al in 1958 voorspelde de Nederlandse futuroloog Polak (1958, 148) de komst van de vrijetijdsmaatschappij door toedoen van automatisering en informatisering: *‘Niet-arbeid, geenszins vrijwillig doch gedwongen, zal de nieuwe samenleving kenmerken. We hebben dan niet meer te doen met een uitverkoren kleine ‘leisure class’, maar met een kolos op lemen voeten: een ‘leisure mass’.*

Van Polaks vrijetijdsmaatschappij is intussen in tijden niets meer gehoord. ‘Werk, werk en nog eens werk’ zo luidde de titel van de beleidsnota van de Minister van Werk, Welzijn op het werk en Pensioenen Frank Vandenbroucke uit 2003. De evolutie van de werkzaamheidsgraad in de laatste 2 decennia (zie trend 1) toonde al aan dat een steeds groter aandeel van de mensen in Vlaanderen op beroepsactieve leeftijd betaald werk verrichten. Rekening houdend met de gelijktijdige toename van de bevolking op beroepsactieve leeftijd in de beschouwde periode moeten we concluderen dat in Vlaanderen nog nooit zoveel mensen aan het werk zijn als vandaag.

Toch zou het overhaast zijn hieruit te concluderen dat van ‘minder werken’ niets in huis is gekomen. In de afgelopen 25 jaar is het gemiddelde aantal gewoonlijk gewerkte uren wel degelijk afgenomen. Dit is vooral toe te schrijven aan de toename van korte werkweken. Het aandeel van de werkenden dat wekelijks gewoonlijk 20 uur of minder werkt en het aandeel dat tussen 20 en 30 uur werkt, is in de beschouwde periode zowat verdubbeld. Deze kortere werkweek is dan weer verbonden met de stijgende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Meer vrouwen zijn aan het werk gegaan (trend 2), maar ze werken minder uren dan mannen zowel in voltijdse als deeltijdse jobs.

Figuur 12. Aandeel van de werkenden tussen 15 en 64 jaar per categorie wekelijks gewoonlijk gewerkte uren (linker y-as) en gemiddeld gewoonlijk gewerkte uren per week bij werkenden tussen 15 en 64 jaar (rechter y-as) in het Vlaamse Gewest, periode 1983-2007.



Bron: Eurostat – EU-LFS (Bewerking Steunpunt WSE).

Loyen (2005) verwijst onder meer naar de economische ontwikkeling en het arbeidsmarktbeleid om de toename van de deeltijdarbeid te duiden. Gezien deeltijdarbeid meer verspreid is in dienstensectoren, werkt een tertiërisering van de economie deeltijdarbeid in grote mate in de hand. Naarmate de desindustrialisering zich verder doorzet, mag dan ook een verdere toename van het aantal werknemers met deeltijdarbeid verwacht worden.

Ook het arbeidsmarktbeleid beïnvloedt de keuze voor deeltijdarbeid. Zo houdt het grote aandeel deeltijdarbeid bij de 50-plussers verband met het arbeidsmarktbeleid. Uitgaand van de stelling dat een geleidelijke uittreding de definitieve uittreding uitstelt, zijn er diverse maatregelen genomen om oudere werknemers langer aan het werk te houden. De invoering van het voor 50-plussers voordelige tijdskrediet in 2002 past in dit plaatje. Dergelijke maatregelen verklaren waarom, zowel bij de mannen als bij de vrouwen, het aandeel deeltijdarbeid in het Vlaamse Gewest het hoogst ligt bij de loontrekkende 50-plussers.

Eenzijds werkt de Vlaming gemiddeld wat minder uren dan vroeger, maar anderzijds is er ook een groter deel van de Vlamingen aan het werk. Met als resultaat dat de tijd die de doorsnee Vlaming besteedt aan betaald werk ongeveer stabiel is gebleven. Dit blijkt ook uit tijdsbestedingsonderzoek waarbij een aselechte steekproef van Vlamingen gevraagd werd al hun activiteiten te noteren met tijdstip en duur (Glorieux e.a., 2007).

De gegevens over arbeidstijd voor 3 uitgevoerde tijdsbestedingsonderzoeken in Vlaanderen zijn niet voor dezelfde leeftijdscategorieën beschikbaar. Maar voor vergelijkbare leeftijdsgroepen blijkt toch dat de tijd besteed aan arbeid op enkele minuten na stabiel blijft (tabel 1). De ‘gemiddelde’ Vlaming in de betrokken leeftijdscategorieën is de afgelopen 2 decennia evenveel blijven werken. Dit is het resultaat van 2 verschillende evoluties: een toename van het aandeel Vlamingen dat werkt en een afname van het aantal arbeidsuren dat die Vlaming werkt.

Tabel 1. Tijd besteed aan werk gedurende volledige week, 18- tot 75-jarigen, duur per respondent, in Vlaanderen, 1988, 1999 en 2004, in uren.

Leeftijdscategorie	1988	1999	2004
21-40 jaar	27:54u	27:45u	nb
18-75 jaar	nb	20:49u	20:43u

nb = niet beschikbaar.

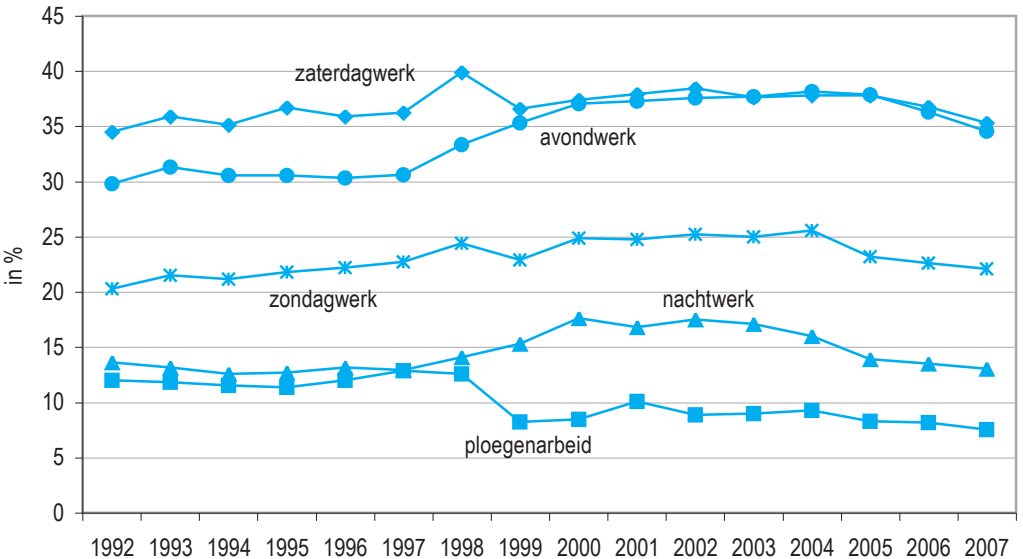
Bron: Glorieux e.a. (2007).

Gemiddeld werkt de Vlaming gedurende de laatste 2 decennia even veel, maar werkt die ook nog op hetzelfde ogenblik? Er zijn tal van redenen om aan te nemen waarom de job tijdens de kantooruren de plaats moet ruimen voor meer flexibele arbeidstijden (Glorieux e.a., 2007). Door de globalisering van de economie hebben veel organisaties te maken met een verscherpte concurrentie vanuit lagelonenlanden. Een soepele inzet van arbeidskrachten teneinde de klant op alle mogelijke momenten te kunnen bedienen is dan een middel om deze concurrentiepositie te verbeteren. Ook het toenemende belang van de tewerkstelling in de dienstensector kan bijdragen tot meer flexibele arbeidstijden. Zo zijn werknemers in de vrijetijdseconomie bij uitstek aan het werk wanneer anderen dat niet zijn.

Maar ook vanuit werknemerszijde zijn er stimulansen naar meer flexibele arbeidstijden. Door de hogere participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt, hebben tweeverdienergezinnen minder mogelijkheden om tijdens de kantooruren goederen en diensten te verbruiken maar tegelijk hebben ze wel de koopkracht om dat te doen buiten deze uren. Ook vanuit een trend naar individualisering kunnen sommige werknemers vragende partij zijn voor meer autonomie over de arbeidstijden met een grotere flexibiliteit.

In weerwil van deze hypothesen is het aandeel werkenden dat met atypische arbeidstijden te maken heeft nauwelijks toegenomen (figuur 13). Over de beschouwde periode van 15 jaar is het aandeel van de werkenden dat regelmatig of occasioneel tijdens de nacht (tussen 23 en 05 uur) of op zaterdag en zondag werkt grotendeels stabiel gebleven. Alleen het aandeel werkenden dat regelmatig of occasioneel 's avonds (tussen 19 en 23 uur) werkt, kent een duidelijke toename. Anderzijds is het aandeel werkenden in ploegenarbeid afgenomen, onder meer door toedoen van de dalende tewerkstelling in industriële sectoren waar ploegenarbeid meer wordt toegepast⁸.

Figuur 13. Aandeel werkenden tussen 15 en 64 jaar met ploegenarbeid en meestal of soms avond-, nacht-, zaterdag- en zondagwerk in het Vlaamse Gewest, periode 1992-2007, in %.



Bron: Eurostat – EU-LFS (Bewerking Steunpunt WSE).

Eenzelfde stabiel werkpatroon blijkt ook uit de tijdsbudgetgegevens van het Tempus Omnia Revelat (TOR) onderzoek (tabel 2). In 1988 stelde 62% van de werkende bevolking dat ze overwegend tussen 6.00 uur en 19.00 uur werkten. Gedurende de jaren '90 was er zelfs een lichte toename van de werkenden die hun werk overwegend op normale werktijden overdag uitvoeren.

Ongeveer de helft van de werkende Vlamingen werkt op zijn minst één zaterdag per jaar. De zondag is echter voor bijna 70% van de werkende Vlamingen een absolute rustdag. Over de voorbije 2 decennia lijkt zich een voorzichtige trend voor te doen naar iets meer zaterdag- en zondagwerk, zij het dan vooral voor sporadisch zaterdag- en zondagwerk. Het aandeel dat vaak in het weekend werkt, is integendeel eerder verminderd.

Tabel 2. Aandeel van de werkenden (15- tot 64-jarigen) dat overwegend tussen 6 en 19 uur werkt en dat op zaterdag en zondag werkt volgens aantal zaterdagen/zondagen op jaarbasis, in Vlaanderen, 1988, 1999 en 2004, in %.

	1988	1999	2004
Tussen 6.00 en 19.00 uur	62	68	67
Aantal werkende zaterdagen			
Geen	46	50	42
1 – 11	15	18	23
12 – 26	15	16	15
> 26	25	16	19
Aantal werkende zondagen			
Geen	67	70	63
1 – 11	13	13	17
12 – 26	9	10	12
> 26	10	8	8

Bron: Glorieux e.a. (2007).

Uit de tijdsregistraties blijkt dat het overgrote deel van de werkende Vlamingen op een gewone werkdag tussen 8u00 en 16u30 aan de slag is. Slechts een klein deel van de werkende bevolking is in de avonduren nog aan het werk (bijvoorbeeld 12% om 20u00) en 's nachts nog veel minder (bijvoorbeeld 3% om 24u00).

Glorieux e.a. (2007) besluiten dan ook dat dit feitelijke strakke, collectieve arbeidsritme niet strookt met het publieke discours dat deregulering en flexibilisering als een vaststaande trend beschouwt. Uit de tijdsregistraties blijkt dat Vlaanderen geenszins geëvolueerd is naar een 24-uurseconomie. De meeste mensen werken op regelmatige tijdstippen tijdens de dag op werkdagen en op 'normale' werktijden. Mogelijks is precies de toegenomen aversie tegen werk buiten de kantooruren, omdat we veel belang hechten aan de kwaliteit van de vrije tijd, oorzaak voor de overschatting van het volume werk op atypische tijdstippen.

Trend 6. Het belang van werk

6.1. Subjectief bekeken

Objectieve cijfers over het percentage van de totaal beschikbare tijd die men wekelijks aan werk besteedt (trend 5), zeggen niet per definitie iets over de subjectieve beleving van mensen. Een werkzoekende kan minstens evenveel belang hechten aan werk als een werkende. Omgekeerd kan een werknemer werk als weinig belangrijk beschouwen ten opzichte van andere levensdomeinen, maar toch veel uren werken om maandelijks rond te komen. De Europese Waardenstudie (European Values Study – EVS) peilde in 1990 en 2000 in verschillende Europese landen naar de werkcentraliteit van personen. Werkcentraliteit is het subjectieve belang dat een individu toekent aan 'werk' in vergelijking met andere levensdomeinen (Kanungo, 1982). De respondenten gaven aan hoe belangrijk zij de 6 levensdomeinen werk, familie, vrienden/kennissen, vrije tijd, religie en politiek beschouwen in hun leven. Tabel 3 vat de cijfers voor Vlaanderen en de EU15 landen samen.

Tabel 3. Gemiddelde score per levensdomein voor Vlamingen en Europeanen uit de EU15, op een schaal van 1 (= heel belangrijk) tot 4 (= helemaal niet belangrijk).

Levensdomein	Gemiddelde score Vlaanderen		Gemiddelde score EU15	
	1990	2000	1990	2000
1. Familie	1,2181	1,1693	1,1648	1,2086
2. Werk	1,5710	1,5421	1,5735	1,5671
3. Vrienden en kennissen	1,5971	1,5825	1,5971	1,6714
4. Vrije tijd	1,6728	1,7081	1,7614	1,7820
5. Religie	2,6619	2,5787	2,7988	2,8575
6. Politiek	3,0016	2,8648	2,5427	2,5393

Bron: EVS (eigen bewerking).

Op een schaal van 1 (heel belangrijk) tot 4 (helemaal niet belangrijk) gaven Vlamingen werk een score van 1,57 in 1990 en 1,54 in 2000. Hiermee staat werk op een tweede plaats na familie, maar gaat het vrienden/kennissen en vrije tijd vooraf. Deze rangorde komt in alle EU15 landen voor. Vlaanderen scoort in vergelijking met andere Europese landen gemiddeld. Landen uit Noord-Europa, zoals Denemarken, Finland en Zweden, achten werk minder belangrijk dan meer Zuiders gelegen landen, zoals Italië, Spanje, Portugal en Griekenland (EVS, 2000). Deze conclusie ligt in lijn met onderzoek van Parboteeah & Cullen (2003), dat stelt dat nationale verschillen in werkcentraliteit bepaald worden door de cultuur en sociale instituties van een land. Inwoners van landen met sterke sociale vangnetten, zoals de Scandinavische landen, hebben over het algemeen een lagere werkcentraliteit. In het geval men werkloos is, hoeft men zich in eerste instantie geen zorgen te maken over een inkomen. Omgekeerd, in landen waar de traditionele rollenpatronen – toch het geval in Zuid-Europa – nog sterk aanwezig zijn, is de werkcentraliteit over het algemeen hoger (Hofstede, 2001).

Vergelijkingen tussen werkenden en niet-werkenden tonen aan dat loontrekkenden, zelfstandigen, studenten en werklozen een hogere werkcentraliteit hebben dan gepensioneerden en huisvrouwen (MOW, 1987; EVS, 2000). Deze bevindingen geven aan dat het objectieve en het subjectief belang van werk niet altijd samenhangen.

6.2. Het arbeidsethos

De conclusie dat Vlamingen werk belangrijk vinden, wordt bevestigd in recent onderzoek van Bourdeaud'hui & Vanderhaeghe (2008). Zij bestudeerden het arbeidsethos van de Vlaamse loontrekkenden en zelfstandigen. Arbeidsethos definiëren ze als het geheel aan normen en waarden met betrekking tot betaalde arbeid. Ze legden de respondenten een aantal uitspraken voor over de mate waarin werk (1) structurerend werkt, (2) voor zelfrealisatie zorgt, (3) een bijdrage levert aan de samenleving, en (4) zorgt voor status en respect. Tabel 4 geeft enkele cijfers weer.

Vlaamse loontrekkenden hebben een vrij sterk arbeidsethos. Ze scoren gemiddeld 59,8 op 100. 15,4% van de Vlaamse loontrekkenden scoorde hoger dan 75 wat overeenkomt met een zeer sterk arbeidsethos. De zelfstandigen scoorden gemiddeld nog hoger, met 66,1 op 100. Ongeveer 24% van deze groep vertoont een zeer sterk arbeidsethos. Bekijken we de stellingen apart, dan zien we dat werk voornamelijk een structurerende functie heeft. De uitspraken over de mate waarin arbeid een plicht is ten opzichte van de samenleving en mensen voldoening schenkt, staan op de tweede plaats. De stelling dat enkel werk men-

sen toelaat om talenten te ontplooien, vindt minder bijval. Blijkbaar zorgen activiteiten buiten het werk eveneens voor kansen tot zelfrealisatie. Voor alle stellingen zijn de scores van zelfstandigen hoger dan deze van loontrekkenden. De uitspraken die ook bevraagd werden in de EVS-studie in 2000, tonen gelijkaardige scores voor de groep van werken- den. Dit doet ons vermoeden dat het Vlaamse arbeidsethos eerder een stabiel gegeven is. Opvallend is verder dat loontrekkenden en zelfstandigen met een sterk arbeidsethos over het algemeen ook minder problemen ervaren met het welbevinden op het werk en leermogelijkheden (Bourdeaud’hui & Vanderhaeghe, 2008).

Tabel 4. Arbeidsethos: gemiddelde score per stelling voor Vlaamse loontrekkenden en zelfstandigen, op een schaal van 1 (= helemaal oneens) tot 5 (= helemaal eens).

Stellingen	Gemiddelde score	
	Loontrekkenden	Zelfstandigen
Het is pas op zijn werk dat men zich ten volle kan ontplooien. (<i>item zelfrealisatie</i>)	2,7	3,0
Werken is een plicht tegenover de samenleving. (<i>item bijdrage aan de samenleving</i>)	3,6	3,8
Een dag van hard werken geeft voldoening. (<i>item zelfrealisatie</i>)	3,6	4,0
Een leven zonder werk zou zeer vervelend zijn. (<i>item structuur</i>)	3,9	4,1
Men is pas iemand als men werkt. (<i>item status en respect</i>)	3,1	3,5
Arbeidsethos*	59,8	66,1

* Schaal op 100, samengesteld op basis van de verschillende stellingen.

Bron: Bourdeaud’hui & Vanderhaeghe (2008).

6.3. Het belang van werk, voor iedereen anders

Werkcentraliteit en arbeidsethos verschillen van individu tot individu (zie onder andere Claes, 1995; Van Hoof, 2001). In de jaren '80 werd vastgesteld dat Vlaamse mannen een hogere werkcentraliteit vertonen dan Vlaamse vrouwen, wat zijn grondslag zou vinden in de rol van kostwinner die nog vaak toegewezen wordt aan mannen (Claes, 1995). Sommige auteurs stellen echter dat de waarden van mannen en vrouwen in verband met werk steeds verder convergeren door de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en de afzwakking van traditionele rollenpatronen (Baldry e.a. 2007). Recentere studies stellen dan ook geen verschil meer vast tussen mannen en vrouwen qua werkcentraliteit (onder andere Baldry e.a., 2007). Zo blijkt uit de EVS-data van 2000 dat 93% van de Vlaamse mannen werk tamelijk of zeer belangrijk vond, tegenover 95% van de Vlaamse vrouwen. Het verschil is niet significant. Ook Bourdeaud’hui & Vanderhaeghe (2008) stelden op het vlak van arbeidsethos geen verschil vast tussen mannen en vrouwen.

Claes (1995) kwam op basis van de MOW-gegevens tot de conclusie dat Vlaamse jongeren (< 30 jaar) en ouderen (> 50 jaar) een lagere werkcentraliteit vertoonden dan de midden- categorie (30-50 jaar). De EVS-data van 1990 en 2000 bevestigen dit patroon voor ouderen, en in mindere mate ook voor jongeren. Uit het leefsituatieonderzoek bij Vlaamse ouderen (55- tot 64-jarigen) bleek eveneens een lagere werkcentraliteit; werk staat bij hen pas op de

vierde plaats na het gezin, vrije tijd en vrienden/kennissen (Vanderleyden, 2003). Jongeren staan amper in de arbeidsmarkt, terwijl ouderen zich in het vooruitzicht van hun pensioen bevinden en dus binnenkort uit de arbeidsmarkt zullen verdwijnen (leeftijdseffect) (De Witte, 2000). Hierdoor is hun werkcentraliteit wellicht lager. De studie van Bourdeaud'hui & Vanderhaeghe (2008) kwam echter tot de omgekeerde vaststelling: jongeren (<30 jaar) en ouderen (>55 jaar) hebben een sterker arbeidsethos dan de middencategorie. Dit zou kunnen verklaard worden door een generatieverschil. De babyboomers (geboren tussen 1949 en 1963), de generatie X (geboren tussen 1964 en 1979) en de generatie Y (geboren tussen 1980 en 1994) zouden door de historische context waarin zij leven verschillende waarden gevormd hebben in verband met werk (Smola & Sutton, 2002). Zo zou de generatie X minder belang hechten aan het werk en meer aan het gezin en vrije tijd dan de babyboomers en de generatie Y (Reddick, 2006). Dewilde e.a. (2006) stelden op basis van een bevraging bij laatstejaarsstudenten in het hoger onderwijs in Vlaanderen inderdaad vast dat de generatie Y werk op de eerste plaats in hun leven plaatst. Of leeftijd of generatie nu het verschil maakt, is moeilijk te bepalen. Smola & Sutton (2002) poneren op basis van hun onderzoek dat de waarden in verband met werk door een samenspel van beide factoren bepaald worden. Zij vergeleken data van 1974 en 1999 en stelden daarbij zowel een generatie-effect als een leeftijdseffect vast.

Qua opleidingsniveau wordt vaak vastgesteld dat kortgeschoolden werk centraler stellen dan langgeschoolden (Claes, 1995; Van Hoof, 2001). Vandoorne & De Witte (2003) toonden eveneens aan dat het traditionele arbeidsethos van de Vlamingen sterker is bij kortgeschoolden dan bij langgeschoolden. Kortgeschoolden blijken sociaal en cultureel conservatiever te zijn over bijvoorbeeld de rolverdeling binnen het gezin, en over opvoeding en gezag, wat nauw samenhangt met dit arbeidsethos (Vandoorne & De Witte, 2003). Analyses op de EVS-data tonen echter geen significant verschil in werkcentraliteit tussen kortgeschoolden en langgeschoolden. Bourdeaud'hui & Vanderhaeghe (2008) doen geen uitspraak over verschillen in arbeidsethos naar opleidingsniveau.

6.4. Het belang van werk, in combinatie met het gezin

Vlamingen beschouwen sinds lang familie én werk als belangrijk. De manier waarop men beide levensdomeinen tracht te combineren, is echter veranderd. Terwijl in de 20ste eeuw het kostwinnersmodel onze samenleving domineerde, evolueren we nu steeds meer naar het zogenaamde combinatiemodel (Van Dongen, 2008). Beide partners werken en de combinatie van beroeps- en gezinsleven staat centraal, wat conflicten met zich kan meebrengen. De Vlaamse werkbaarheidsmonitor toont aan hoe het gesteld is met de balans werk-privé in Vlaanderen. In 2007 beschouwde 10,8% van de werkende respondenten de balans werk-privé als problematisch, waarvan 2,4% acuut problematisch. In 2004 was het respectievelijk 11,8% en 3,1% (Bourdeaud'hui & Vanderhaeghe, 2007).

Er bestaan twee soorten werk-gezin conflicten (Symoens & Bracke, 2007). Ten eerste zijn er 'arbeid-gezin spillovers' waarbij elementen van het werk doordringen in het gezinsleven; bijvoorbeeld wanneer men door overuren te moe is om zich bezig te houden met huishoudelijke taken. Ten tweede zijn er de 'gezin-arbeid spillovers' waarbij problemen binnen het gezin een invloed hebben op de uitvoering van het werk; bijvoorbeeld wanneer relatieproblemen gevolgen hebben voor de werkprestaties.

Symoens & Bracke (2007) onderzochten in welke mate werknemers uit 16 landen deze 2 soorten conflicten ervaren. Vlaanderen behoort tot de top 5 van regio's met het hoogste

aantal ervaren ‘arbeid-gezin spillovers’. Deze resultaten liggen in lijn van onderzoek van Valgaeren & Van Aerschot (2007). In hun onderzoek naar determinanten van werk-privé conflicten kwamen ze tot de vaststelling dat meer dan 60% van de werkende Vlaamse respondenten vindt dat de eisen van hun baan hun gezinsleven hinderen. Bepalende factoren hierbij zijn het aantal werkuren, de mate waarin werknemers hun werk mee naar huis nemen en de roloverlading. Deze ‘arbeid-gezin spillovers’ hangen op hun beurt samen met een afname in werk- en gezinstevredenheid (Symoens & Bracke, 2007). Uit onderzoek bij Vlaamse 55- tot 64-jarigen blijkt bovendien dat de ‘zwaarte van het werk’, na de zoektocht naar vrijheid, de belangrijkste reden is waarom werkende 55- tot 64-jarigen vervroegd met pensioen willen gaan (Vanderleyden, 2003).

Trend 7. Stress op het werk

De in trend 5 vermelde toekomstvoorspellingen over de vrijetijdsmaatschappij stroken met de toenmalige aandacht voor de schaduwkanten van het werk zoals slechte arbeidsomstandigheden, vervreemding en geestdodend werk. Werk werd in eerste instantie beschouwd als een bittere noodzaak om een inkomen te verwerven. Vandaag gaat de slinger de andere richting uit en wordt haast als vanzelfsprekend aangenomen dat het verrichten van betaald werk goed is voor het individuele welbevinden. Werk biedt mogelijkheden voor zelfontplooiing, sociale contacten en stimuleert de maatschappelijke participatie en integratie.

Ligt hierin een bijkomende verklaring voor de gegevens over arbeidstijden? Zijn we niet minder gaan werken omdat de kwaliteit van dat werk verbeterd is? Betaalde arbeid moet immers in toenemende mate concurreren met andere levensgebieden en levensinteresses. In de eerste plaats met het gezin en de zorg voor kinderen, maar ook met de wens tot een plezierige vrijetijdsbesteding, deelname aan vrijwilligerswerk enzovoort. Men zou dus kunnen veronderstellen dat betaald werk van betere kwaliteit zal moeten zijn om de Vlaming aan het werk te houden.

In deze en volgende paragrafen (trend 7 tot en met 10) gaat onze aandacht daarom uit naar verschillende aspecten van de arbeidskwaliteit, zoals de inhoud van het werk, de mogelijkheden om te leren op en van het werk, de omstandigheden waarin het werk verricht wordt en de zeggenschap op het werk. We gaan in deze paragraaf van start met de arbeidsinhoud of de concrete taken die moeten worden uitgevoerd. En met reden. Onderzoek bij een representatief staal van de Vlaamse bevolking toont immers aan dat de globale arbeidstevredenheid van mensen vooral bepaald wordt door hun tevredenheid met de arbeidsinhoud (De Witte e.a., 2001). Uit een lijst van liefst 12 deelaspecten van het werk, zijn het niet de collega’s, de chef, het loon, de werkzekerheid, de uurregeling, enzovoort, die in eerste instantie bepalen of mensen tevreden zijn over hun werk, maar wel de arbeidsinhoud. Dat geldt overigens voor diverse werknemerscategorieën. Zowel voor mannen als vrouwen, bij laag-, midden- of hogeschoolden, bij de verschillende leeftijdscategorieën, als bij arbeiders, bedienden en kaderleden is de arbeidsinhoud doorslaggevend in de globale beoordeling van het werk.

Voor vergelijkbare gegevens op lange termijn over de arbeidsinhoud moeten we beroep doen op de European Working Conditions Survey (EWCS). Trendgegevens hiervan zijn enkel beschikbaar voor België, maar specifieke analyses voor Vlaamse respondenten wijzen niet op wezenlijk andere resultaten (Malfait, 2002).

Bekijken we de eisen die het werk stelt dan blijkt de werkdruk aanzienlijk toe te nemen. Het aantal werkenden dat gewag maakt van een hoog werktempo of krappe deadlines is op 15 jaar met de helft toegenomen tot zelfs bijna verdubbeld (tabel 5). In de trend over arbeidstijden (trend 5) luidde de conclusie dat we evenveel werken als vroeger. We zijn echter zeker de mening toegedaan dat we harder werken. Daarmee volgt het werk een algemene trend van een snel toenemende ervaren tijdsdruk in het leven van de Vlaming (SVR, 2008).

Tabel 5. Aandeel van de werkenden die werk hebben met krappe deadlines en hoog werktempo in België, 1990, 1995, 2000 en 2005, in %.

	1990	1995	2000	2005
Hoog werktempo	44	50	52	61
Krappe deadlines	34	40	53	62

Bron: EWCS (eigen bewerking).

Nu zijn eisen die het werk stelt op zichzelf nog geen reden om van een slechte arbeidsinhoud te spreken. Die kwaliteit is immers ook afhankelijk van de mate waarin werknemers in hun job ook over de mogelijkheden beschikken om aan deze eisen tegemoet te komen. Essentieel daarbij is de autonomie om de werkzaamheden aan de wisselende vereisten te kunnen aanpassen. Die autonomie is ook essentieel om van het werk te kunnen leren.

Vergeleken met de werkeisen (tabel 5) is de evolutie inzake autonomie minder eenduidig (tabel 6). De autonomie inzake werktempo, werkmethode of taakvolgorde is in de beschouwde periode niet noemenswaardig toe- of afgenomen.

Tabel 6. Aandeel van de werkenden die in het werk over autonomie beschikken, monotone en repetitief werk uitvoeren en die stress, algemene vermoeidheid en jobtevredenheid rapporteren, in België, 1990, 1995, 2000 en 2005, in %.

Mogelijkheid tot veranderen of kiezen van ...	1990	1995	2000	2005
Werktempo	66	77	67	72
Werkmethode	66	80	68	76
Taakvolgorde	nb	71	68	73
Monotone taken	nb	36	30	31
Korte repetitieve taken (< 10 min.)	37	29	28	26
Stress	nb	23	30	21
Algemene vermoeidheid	nb	14	22	19
Jobtevredenheid	nb	93	88	88

nb = gegevens niet beschikbaar.

Bron: EWCS (eigen bewerking).

Wel tekent zich een daling af van het aandeel werknemers met monotone en repetitieve taken. Dit zijn ook jobs die meestal weinig autonomie verschaffen aan de werknemer. Een daling die mogelijks verband houdt met de afname van de industriële tewerkstelling waarin dergelijke jobs geconcentreerd zijn. Niettemin is met meer dan een kwart van de

werknemers, het monotone en repetitieve werk in de huidige ‘kenniseconomie’ nog allerm minst verdwenen. Ook in de gevolgen van deze jobkenmerken op stress, vermoeidheid of jobtevredenheid tekenen zich geen duidelijke tendensen af (tabel 6).

Wel maken analyses duidelijk dat de rapportering van stress en vermoeidheid nauw samenhangen met een hoog werktempo of krappe deadlines (Paoli & Merllié, 2001). Een blijvende toename van deze werkdruk, zonder compenserende toename van de autonomie, dreigt zodoende op termijn te leiden tot een grotere – vroegtijdige – uitval van werknemers uit de arbeidsmarkt.

Deze belastende werkeisen verhinderen overigens niet dat de jobtevredenheid zich op een hoog niveau van rond de 90% handhaaft. Een niveau dat overeenstemt met de gegevens over jobtevredenheid uit de survey naar Sociaal-Culturele Verschuivingen in Vlaanderen (SCV) (tabel 7).

Tabel 7. Tevredenheid (aandeel zeer tevreden en eerder tevreden) naar 11 werkaspecten en globale arbeidstevredenheid in het Vlaamse Gewest, periode 2000 – 2008, in %.

Werkaspecten	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Inhoud van de job	87,1	84,7	87,2	87,4	83,7	85,7	87,0	86,9	87,7
Collega's	82,5	85,7	84,2	85,9	87,4	87,3	88,8	90,9	90,3
Werkzekerheid	81,6	85,2	82,0	79,5	79,3	83,0	80,8	86,4	86,3
Uurregeling waarin u werkt	79,5	82,5	83,1	80,8	83,3	82,9	83,1	82,3	84,8
Mate waarin u initiatief kunt nemen	79,3	78,6	77,6	79,3	80,1	76,8	79,0	77,6	80,8
Directe chef	78,4	74,9	74,6	80,9	75,2	76,8	80,3	79,4	76,8
Fysieke werkomstandigheden	71,0	74,4	72,7	68,8	71,3	76,9	76,7	76,3	78,4
Loon	64,0	63,8	73,7	67,2	68,8	71,2	70,9	72,9	71,1
Mogelijkheden om bij te leren tijdens de werkuren	60,8	58,7	58,9	54,2	55,8	60,6	61,3	63,9	67,5
Werkdruk	51,5	51,3	55,5	51,6	53,6	53,4	59,8	56,7	60,4
Kansen op promotie	40,8	42,2	40,6	45,1	41,7	47,9	42,2	49,7	56,4
Globale arbeidstevredenheid	87,1	88,2	91,5	89,4	89,4	90,0	91,0	86,1	89,8

Bron: SCV-survey.

De globale arbeidstevredenheid blijft over de jaren heen op een stabiel hoog niveau. Onderverdeeld naar werkaspecten, blijkt echter een grote differentiatie in deze beoordeling. Al blijft tegelijk de rangschikking van de werksaspecten naar tevredenheid in de verschillende jaren opvallend stabiel. Over de collega's, de inhoud van de job en de werkzekerheid is men het meest tevreden, over de promotiekansen en de werkdruk het minst. Voor een aantal aspecten van het werk, als omgang met collega's, fysieke werkomstandigheden of mogelijkheden om bij te leren, is die tevredenheid in het afgelopen decennium zo mogelijk zelfs nog toegenomen. De globale arbeidstevredenheid ligt in Vlaanderen bovendien gemiddeld hoger dan in Europa (tabel 8).

Naast taakaspecten kunnen ook persoonskenmerken een impact hebben op de arbeidstevredenheid. Arbeidstevredenheid komt met de jaren (Spector, 1997), ook in Vlaanderen. Vlaamse cijfers tonen aan dat jongeren een lagere arbeidstevredenheid hebben, vooral op het vlak van de inhoud van hun job, werkzekerheid, de mogelijkheid tot initiatief en kansen op promotie (De Witte & Verhofstadt, 2006). Twee verklaringen zijn denkbaar. Een

eerste verklaring wijst op een cohorte-effect, waarbij jongeren andere waarden en verwachtingen hebben ontwikkeld dan ouderen. Een tweede verklaring luidt dat jongeren minder tevreden zijn omdat ze te kampen hebben met intredeproblemen en aan het begin van hun loopbaan in kwalitatief minder goede banen terecht komen. Pas na verloop van tijd kunnen ze een gunstigere positie verwerven.

Tabel 8. Globale arbeidstevredenheid in Vlaanderen, België en de EU15 gemeten op een schaal van 1 tot 10.

Arbeidstevredenheid	1981	1990	2000
Vlaanderen	7,75*	7,83**	7,62
België	7,73*	7,73**	7,63
EU15	7,53	7,44	7,50

Referentiegroep = EU15: * $p < 0,05$ ** $p < 0,01$.

Bron: EVS (eigen bewerking).

Vrouwen en mannen zijn even tevreden over hun werk (De Witte e.a., 2001; ZebraZone, 2007; EVS-data, 2000: eigen analyses). Analyses op de EVS-data wijzen uit dat Vlaamse mannen en vrouwen in 1990 wel verschilden in hun globale arbeidstevredenheid. Twee decennia geleden tekenden vrouwen een significant hogere arbeidstevredenheid op dan mannen. Mogelijks waren vrouwen vlugger tevreden in hun job omdat ze lagere verwachtingen hadden (Clark, 1997). De meer recente gegevens bevestigen Clarks veronderstelling dat dit verschil in arbeidstevredenheid zou verdwijnen doordat de kloof in arbeidsomstandigheden en dus ook verwachtingen kleiner wordt.

Sluiten we terug aan bij het thema werkstress, dan vormen de gegevens van de werkbaarheidsmonitor een belangrijke informatiebron (STV Innovatie & Arbeid, 2004, 2007). Deze gegevens laten vooralsnog niet toe lange termijn trends te duiden, maar ze maken het wel mogelijk risicogroepen te identificeren die met werkstress te kampen hebben.

Eerder gaven we al aan dat meer werkeisen niet noodzakelijk tot meer werkstress moeten leiden op voorwaarde dat het werk ook de mogelijkheden biedt om aan die eisen tegemoet te komen. Een goede illustratie van dit ‘balansmodel’ tussen eisen en mogelijkheden wordt geboden door de scores inzake problematische werkdruk, autonomie en werkstress naar aard van de functie.

Tabel 9. Aandeel werknemers met een hoge werkdruk, autonomie en werkstress volgens aard van de functie, in %

Aard van de functie	Hoge werkdruk	Onvoldoende autonomie	Werkstress
Ongeschoolde / geoefende arbeider	26	39	30
Geschoolde arbeider / technicus	25	29	23
Uitvoerende bediende	28	19	26
Onderwijs-, zorgfunctie	27	16	32
Middenkader – professional	42	6	33
Kader - directie	48	2	36

Bron: STV Innovatie & Arbeid (2007).

Het aandeel ongeschoolde en geoefende arbeiders met een hoge werkdruk is relatief beperkt. Maar voor veel van deze functies is er wel sprake van onvoldoende autonomie. Dit resulteert in een relatief hoog aandeel werknemers met werkstress, ondanks het feit dat de werkdruk beperkt is. Bij geschoolde arbeiders is er eenzelfde aandeel met hoge werkdruk, maar het niveau van werkstress is aanzienlijk lager omdat deze werknemers over meer autonomie beschikken. Bij het middenkader en kaderfuncties is er een spectaculaire toename van de werkdruk, die zich echter niet vertaalt in een evenredige toename van de werkstress omdat ook de autonomie waarover deze functies kunnen beschikken zeer groot is⁹.

De aard van de functie is niet de enige variabele die van invloed is op werkstress. Ook de leeftijd vertoont een nauwe samenhang met het niveau van werkstress. Naarmate de leeftijd toeneemt, neemt het aandeel van de werknemers dat met werkstress wordt geconfronteerd ook steeds verder toe. Dit hoeft niet te betekenen dat oudere werknemers meer stresserende jobs uitvoeren. Veeleer gaat het om een stressniveau dat zich cumulatief opbouwt doorheen de loopbaan. Dit verklaart ook de knik neerwaarts in het stressniveau bij de categorie 55+ en bekend staat als het 'healthy worker effect'. Werknemers met een hoog stressniveau verlaten op deze leeftijd vroegtijdig de arbeidsmarkt en 'verdwijnen' zodoende uit de cijfers, waardoor het lijkt dat de situatie in deze hogere leeftijdscategorie verbetert (STV Innovatie & Arbeid, 2007).

Dat werkstress bijdraagt tot een vroegtijdig verlaten van de arbeidsmarkt, wordt bevestigd door de inschatting van de respondenten op de haalbaarheid van werken tot de pensioenleeftijd. Werknemers die met werkstress geconfronteerd worden, schatten de haalbaarheid van een actieve loopbaan tot de pensioenleeftijd anders in. Waar 26% van de werknemers zonder problemen inzake werkstress de uitoefening van de job tot de pensioenleeftijd als onhaalbaar inschat, loopt dit aandeel op tot 54% bij werknemers met werkstress en tot 65% bij werknemers met acute werkstress (STV Innovatie & Arbeid, 2004). Het terugdringen van werkstress gedurende de loopbaan moet dan ook een essentieel onderdeel zijn van elk beleid gericht op activering van oudere werknemers.

De trendgegevens over de kwaliteit van de arbeidsinhoud in deze paragraaf bevestigen niet dat betaald werk van betere kwaliteit is geworden. De cijfers wijzen wel op een afname van het eentonige werk, maar tegelijk signaleren meer werkenden een toename van de werkdruk. Als zodanig ondersteunen de gegevens geen 'degradatiethese' die stelt dat de kwaliteit van het werk daalt onder invloed van de technologische ontwikkeling. Werknemers worden in deze these steeds meer het verlengstuk van de apparatuur en vinden in het werk steeds minder gelegenheid tot ontplooiing van hun persoonlijkheid en capaciteiten. Maar evenmin ondersteunen de gegevens een 'regradatiethese' die stelt dat door automatisering en informatisering het zware en routinematige werk verdwijnt en het nieuw gecreëerde werk meer ruimte biedt voor ontplooiing. Mogelijks sluiten de gegevens nog het best aan bij een 'polarisatiethese' die stelt dat beide tendensen zich voordoen, maar dan in verschillende segmenten van de arbeidsmarkt (De Beer, 2001). Het betreft dan relatief van elkaar afgescheiden delen van de arbeidsmarkt, met enerzijds betere arbeidsinhoud voor hogere segmenten van de arbeidsmarkt (beroepsmarkten, bedrijfsmarkten) waarbij voor toetreding het opleidingsniveau van groot belang is, en anderzijds slechtere arbeidsinhoud voor lagere segmenten van de arbeidsmarkt (allemanismarkten) waarbij vereiste vaardigheden en kennis zeer eenvoudig zijn.

Trend 8. Leren op en van het werk

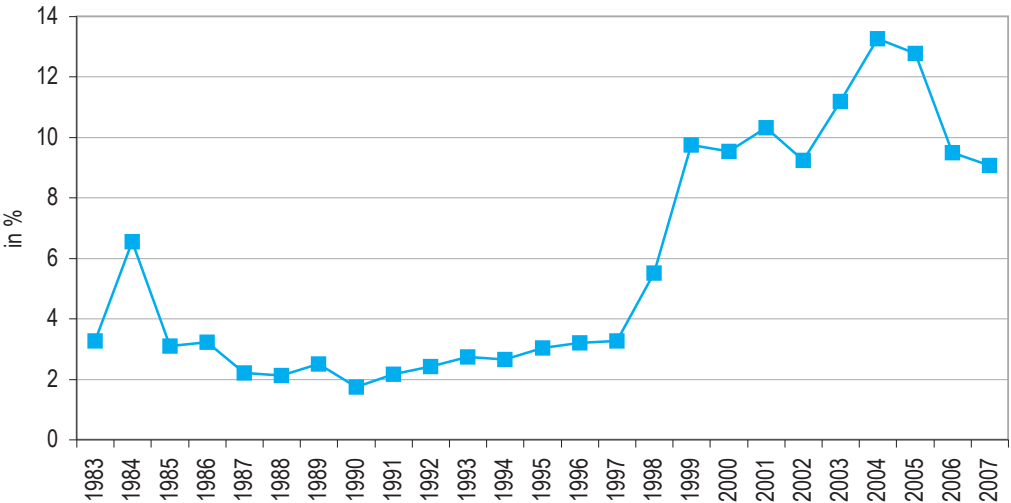
Machines kunnen net als mensen tal van werkzaamheden verrichten. Maar er is een essentieel verschil: in tegenstelling tot machines kunnen mensen terwijl ze werkzaamheden verrichten er tegelijk van leren. Menswaardig en kwaliteitsvol werk moet dan ook werk zijn dat mensen de mogelijkheid biedt van dat werk te leren en hen niet tot machines herleidt.

Machines worden afgeschreven en na verloop van tijd vervangen door een betere. Maar dat kan niet de bedoeling zijn met mensen. Integendeel, als we willen dat meer mensen langer aan de slag blijven, is het essentieel dat zij gedurende hun loopbaan van het werk kunnen leren zodat ze inzetbaar blijven. Voor een beleid gericht op verhoging van de werkzaamheidsgraad van ouderen, zijn leermogelijkheden op het werk daarom een belangrijk aandachtspunt.

Met de Europese doelstelling om in 2010 de meest competitieve en dynamische kenniseconomie van de wereld te worden, is de beleidsaandacht voor levenslang leren het afgelopen decennium sterk toegenomen. Een bevolking die haar verworven kwalificaties op peil houdt tijdens het volwassen leven en daarenboven ook voortdurend nieuwe kennis en vaardigheden weet te verwerven, is een onmisbare basiscomponent voor een volwaardige kenniseconomie.

Voor een kijk op de evolutie van deelname aan opleidingen door werknemers, doen we beroep op de gegevens van de EU-LFS (figuur 14). De spectaculaire stijging van de opleidingsparticipatie eind jaren '90 heeft deels te maken met hervormingen van de EU-LFS in 1999¹⁰. Deels is de toename ook reëel, onder meer door het succes van de toenmalige stimulerende vormingsprojecten, zoals het hefboomkrediet voor innovatieopleidingen en vlamivorm.

Figuur 14. Aandeel van de werkenden tussen 15 en 64 jaar die opleiding of training hebben gevolgd tijdens de voorbije 4 weken in het Vlaamse Gewest, periode 1983 – 2007, in %.



Bron: Eurostat – EU-LFS (Bewerking Steunpunt WSE).

Opvallend in de nadere analyse van deze globale cijfers, is de sterk uiteenlopende opleidingsdeelname naargelang het onderwijsniveau. Hier speelt een duidelijk ‘Mattheüseffect’¹¹: personen die al hooggeschoold zijn, nemen het meest deel aan bijkomende vorming, laagopgeleiden het minst. Initieel onderwijs is dus zeer belangrijk voor de deelname aan permanente vorming (Van Woensel, 2006).

‘Opleiding’ wordt in de EU-LFS echter zeer breed ingevuld. Het betreft zowel basisopleidingen als beroepsopleidingen, maar ook opleidingen uit persoonlijke interesse en dit zowel binnen als buiten het regulier onderwijs. Het gaat dus om veel meer dan leren op en van het werk. Voor een zicht op de evolutie van de opleiding van werknemers in organisaties kunnen we putten uit de enquête naar de voortgezette beroepsopleiding (Continuing Vocational Training Survey - CVTS).

De gegevens betreffen niet enkel formele vormingsinitiatieven door ondernemingen, maar ook allerhande initiatieven die tot doel hebben de kennis en competenties van werknemers op peil te houden of te ontwikkelen, zonder dat dit binnen het kader van een cursus gebeurt (bijvoorbeeld ‘on the job training’, zelfstudie,...).

Tabel 10. Aandeel van de ondernemingen dat opleiding verstrekt, de participatiegraad en vormingsverwachting van werknemers in België, 1993, 1999 en 2005.

	1993	1999	2005
Percentage ondernemingen dat opleiding aanbiedt	46	70	63
Participatiegraad (verhouding tussen het aantal werknemers dat aan opleiding deelneemt en het aantal werknemers)	16	41	40
Vormingsverwachting (verhouding tussen het aantal aangeboden opleidingsuren en het aantal werknemers)	8,3	12,8	12,4

Bron: CVTS (FOD Economie, 2007).

Van alle ondernemingen met minstens 10 werknemers bood in 2005 gemiddeld 63% één of andere vorm van opleiding aan zijn werknemers aan. Dezelfde indicator bedroeg in 1999 70% en in 1993 was dit 46%. De participatiegraad, of de verhouding tussen het totaal aantal werknemers dat aan minstens één formele opleiding heeft deelgenomen en het totaal aantal werknemers, is tevens sterk toegenomen. In 2005 hadden 4 op de 10 Belgische werknemers toegang tot één of andere vorm van opleiding. Hetzelfde geldt voor de gemiddelde vormingsverwachting, of het totale aantal door ondernemingen aangeboden opleidingsuren gedeeld door het totale aantal werknemers binnen die ondernemingen. Voor alle indicatoren geldt, in overeenstemming met de gegevens over de algemene opleidingsparticipatie (figuur 14), een sterke toename van de opleidingsinspanningen in de tweede helft van de jaren ‘90, met een daaropvolgende stabilisering op hoog niveau.

Hoewel de CVTS-gegevens al meer informele vormen van leren opnemen, geven ze geen inzicht in de mate waarin de uitvoering van de job zelf werknemers de mogelijkheid geeft om bij te leren. In hoeverre is de werkplek ook een leerplek geworden? Daartoe moeten jobs een variëteit aan taken en uitdagingen aanbieden, een beroep doen op de creativiteit van medewerkers, hen voldoende autonomie verschaffen, enz. Kortom: over een kwaliteitsvolle arbeidsinhoud beschikken.

Een vergelijking van het aandeel werknemers dat leert van de uitvoering van de job met het aandeel dat formele opleidingen volgt, maakt duidelijk dat leermogelijkheden in het

werk voor veel meer werknemers het kanaal bij uitstek is om hun kwalificaties op peil te houden en uit te breiden (tabel 11).

Tabel 11. Aandeel werknemers dat het afgelopen jaar een formele training volgde versus aandeel waarvan de uitvoering van de job leermogelijkheden biedt, in België, 1995, 2000 en 2005, in %.

	1995	2000	2005
% werknemers die van de job leren	68	74	74
% werknemers die in het voorbije jaar training kreeg, betaald of voorzien door de werkgever	20	30	40

Bron: EWCS (eigen bewerking)

Van meer recente datum zijn de gegevens van de werkbaarheidsmonitor (STV Innovatie & Arbeid, 2004, 2007). Deze laten vooralsnog niet toe lange termijn trends te duiden, maar ze maken het wel mogelijk risicogroepen te identificeren die met een gebrek aan leermogelijkheden te kampen hebben. Het betreft hierbij zowel de mate waarin werknemers door formele opleidingskansen als in de dagelijkse ervaring op de werkplek hun competenties al dan niet op peil kunnen houden en verder ontwikkelen in functie van hun inzetbaarheid op langere termijn.

In vergelijking met de meting uit 2004 zijn de leermogelijkheden in 2007 voor het geheel van de werknemers licht verbeterd, van 23% met onvoldoende leermogelijkheden tot 20%. Sectors met een hoog aandeel werknemers met onvoldoende leermogelijkheden zijn textiel (37%), horeca (34%) en voeding (32%). Omgekeerd zijn in het onderwijs (7%), de financiële sector (10%) en de gezondheids- en welzijnszorg (14%) het minst werknemers met onvoldoende leermogelijkheden.

Er zijn echter enorme verschillen in leermogelijkheden naargelang de aard van de functie (tabel 12). Bijna de helft van de ongeschoolde werknemers heeft onvoldoende leermogelijkheden op het werk terwijl er bij professionals en kaderleden nauwelijks sprake is van onvoldoende leermogelijkheden. De discriminatie in participatie aan formele opleiding naar opleidingsniveau (zie hoger vermelde Mattheüs-effect) zet zich dus door op het terrein van het leren op het werk.

Tabel 12. Aandeel werknemers met onvoldoende leermogelijkheden op het werk naar aard van de functie in Vlaanderen, 2007, in %.

Aard van de functie	Onvoldoende leermogelijkheden
Ongeschoolde / geofende arbeider	48
Geschoolde arbeider / technicus	25
Uitvoerende bediende	20
Onderwijs-, zorgfunctie	8
Middenkader – professional	7
Kader – directie	4

Bron: STV Innovatie & Arbeid (2007).

Werknemers met een lager opleidingsniveau komen vaak terecht op jobs met een lagere arbeidskwaliteit die minder leermogelijkheden bieden. Zodoende diept de initiële achter-

stand inzake kwalificaties bij het verlaten van het reguliere onderwijs zich gedurende de loopbaan steeds verder uit. Op termijn dreigt dan ook een steeds groter risico ten aanzien van hun blijvende inzetbaarheid op de arbeidsmarkt.

Dit blijkt ook uit de eigen evaluatie van werknemers over de haalbaarheid van het blijven werken tot de pensioenleeftijd. Werknemers met onvoldoende kansen op opleiding en competentie-ontwikkeling kijken anders aan tegen de haalbaarheid van een actieve loopbaan tot de pensioenleeftijd. Waar 28% van de werknemers met voldoende leermogelijkheden de uitoefening van de job tot de pensioenleeftijd als onhaalbaar inschat, loopt dit aandeel op tot 58% bij werknemers in de groep ‘onvoldoende leermogelijkheden’ en tot 65% bij werknemers in de groep ‘geen leermogelijkheden’ (STV Innovatie & Arbeid, 2004).

We mogen besluiten dat de Vlaming vooral sinds het eind van de jaren ‘90 aanzienlijk vaker deelneemt aan opleidingen. Hoger opgeleiden nemen veel meer deel aan opleidingen dan lager opgeleiden. Dit geldt niet enkel inzake formele opleiding, maar ook inzake het leren tijdens de uitvoering van het werk zelf. Lager opgeleiden komen terecht op jobs met een lagere arbeidskwaliteit waarvan weinig te leren valt. Hun achterstand inzake beschikbare kwalificaties neemt zodoende tijdens de loopbaan steeds verder toe. Het beleid inzake levenslang leren is tot dusver vooral gericht op het aanpassen en opvijzelen van het aanbod van kwalificaties, niet op het benadrukken van de noodzaak om de werkplek tot leerplek om te vormen. Het devies luidt dat we moeten leren om te kunnen werken, niet dat we moeten werken om te kunnen leren. De gegevens in deze paragraaf wijzen op de nood jobs te creëren met een kwalitatieve arbeidsinhoud waarin mensen kunnen leren van hun werk en hun ‘human resources’ kunnen opbouwen die hun interne en externe arbeidsmarktpositie ten goede komt.

Trend 9. Omstandigheden waarin we werken

Een belangrijk aspect van de arbeidskwaliteit zijn de fysieke omstandigheden waarin gewerkt wordt. Door de dalende tewerkstelling in de industrie en de opkomst van de ‘kenniseconomie’ is er reden om aan te nemen dat steeds minder werknemers met lichamelijk belastend werk te maken hebben. Toch is in het aandeel werknemers met blootstelling aan een reeks belastende fysieke arbeidsomstandigheden in de afgelopen vijftien jaar geen daling opgetreden (tabel 13).

Tabel 13. Aandeel van de werkenden die minstens gedurende 25% van de arbeidstijd te maken hebben met belastende fysieke arbeidsomstandigheden in België, 1991, 1995, 2000 en 2005, in %.

Belastende fysieke arbeidsomstandigheden	1991	1995	2000	2005
Lawaai	23	23	26	25
Trillingen	nb	18	20	19
Straling	nb	4	5	3
Hitte	nb	16	21	23
Koude	nb	18	17	16
Dampen	nb	17	18	15
Gevaarlijke producten	14	11	11	12
Pijnlijke houdingen	35	40	40	39
Zware lasten	26	33	33	31

nb = niet beschikbaar.

Bron: EWCS (eigen bewerking).

Op het eerste gezicht is het verwonderlijk dat in het tijdperk van de ‘kenniseconomie’ nog zo grote groepen van werkenden met hinderlijke ‘industriële’ werkomstandigheden geconfronteerd worden. Maar fysiek belastend werk is ook in zorgberoepen en de social-profit aan de orde, terwijl vermoeiende - want statische - werkhoudingen en repeterende handarmbewegingen bij beeldschermwerk in de kantoor sfeer steeds frequenter aan de basis liggen van ‘repetitive strain injuries’ (STV Innovatie & Arbeid, 2004).

Gezien de blijvende blootstelling aan een reeks fysiek belastende arbeidsomstandigheden, is het niet verwonderlijk dat ook het aandeel werknemers dat gezondheidsklachten rapporteert geenszins afneemt (tabel 14). Ongeveer een kwart van de werknemers acht dat hun gezondheid risico’s oploopt door het werk. En ook bij een aantal meer specifieke lichaamsklachten is over de beschouwde periode geen merkbare daling terug te vinden.

Tabel 14. Aandeel van de werkenden dat gezondheidsklachten rapporteert in België, 1995, 2000 en 2005, in %.

Gezondheidsklachten	1995	2000	2005
Gezondheidsrisico’s door werk	19	27	24
Algemene vermoeidheid	14	22	19
Rugpijn	21	27	19
Hoofdpijn	10	13	11
Slaapproblemen	4	9	9
Maagpijn	4	8	7
Oogproblemen	7	13	7
Oorproblemen	5	6	5

Bron: EWCS (eigen bewerking).

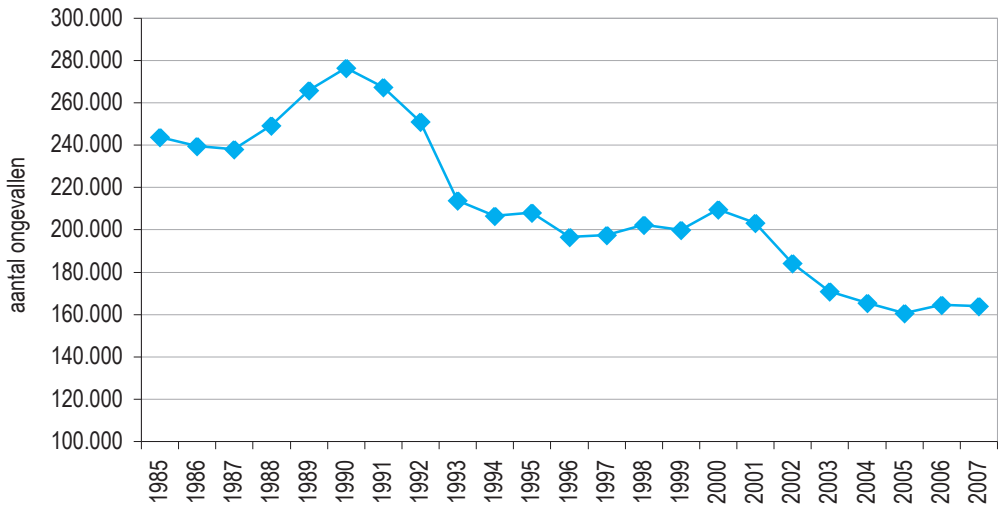
Anderzijds vertoont het aantal arbeidsongevallen in de voorbije 2 decennia een duidelijke neerwaartse trend. In de periode 1985 tot 2007 is het absolute aantal ongevallen op de arbeidsplaats met een derde afgenomen. Houden we rekening met de gelijktijdige toename van het aantal werknemers in dezelfde periode, dan is deze daling nog opmerkelijker.

Nemen we de ernstige arbeidsongevallen in beschouwing, dan is het beeld echter lang niet zo rooskleurig. Het aandeel van de ongevallen met een blijvende arbeidsongeschiktheid is in dezelfde periode immers bijna verdubbeld (van 4,4% tot 8,0% van het totaal aantal arbeidsongevallen). In absolute aantallen is het aantal arbeidsongevallen met blijvende arbeidsongeschiktheid dan ook toegenomen en houdt zowat gelijke tred met de toename van het aantal werkenden.

Een belangrijke factor daarbij is de vergrijzing van de werkende bevolking. Het is bekend dat hoe ouder de werknemer is, hoe groter het risico om het slachtoffer te worden van een ernstig ongeval (FAO, 2006). De groei van het aantal oudere werknemers tijdens de laatste decennia, verklaart op zijn minst gedeeltelijk waarom de algemene daling van het aantal ongevallen gepaard gaat met een stijging van het percentage van de ernstige ongevallen.

Voor een meer gedetailleerde kijk op de arbeidsomstandigheden kunnen we gebruik maken van de werkbaarheidsmonitor (STV Innovatie & Arbeid, 2004, 2007). Deze gegevens laten vooralsnog niet toe lange termijn trends te duiden, maar ze maken het wel mogelijk risicogroepen te identificeren die in het bijzonder met belastende fysieke arbeidsomstandigheden te kampen hebben.

Figuur 15. Aantal ongevallen op de arbeidsplaats in de private sector in België, periode 1985-2007 (aanvaarde ongevallen door het FAO).



Bron: FAO (Fonds voor Arbeidsongevallen).

De blootstelling aan belastende arbeidsomstandigheden is sterk afhankelijk van de betrokken sector waarin men is tewerkgesteld (STV Innovatie & Arbeid, 2007). De top 3 van sectoren met meest belastende arbeidsomstandigheden zijn de bouw, metaal en transport (respectievelijk met 33%, 27% en 25% van de werknemers). Sectoren met het kleinste aandeel werknemers met belastende arbeidsomstandigheden zijn de financiële sector, het onderwijs en het openbaar bestuur (respectievelijk 1%, 3% en 6%).

Bovendien is ook de aard van de functie sterk doorslaggevend inzake de blootstelling aan belastende arbeidsomstandigheden (STV Innovatie & Arbeid, 2007). Globaal wordt 12% van de werknemers geconfronteerd met belastende arbeidsomstandigheden, maar bij ongeschoolde of geoefende arbeiders loopt dit op tot bijna de helft (48%). Voor geschoolde arbeiders en technici bedraagt dit aandeel nog een kwart, maar bij middenkaders en professionals is slechts 7% geconfronteerd met belastende arbeidsomstandigheden en bij kaderleden en directies nog maar 4%.

De gepresenteerde gegevens maken duidelijk dat ondanks de afname van de industriële tewerkstelling er nog heel wat werknemers met belastende arbeidsomstandigheden geconfronteerd worden. Fysiek belastend werk is niet enkel te herleiden tot de industriële beroepen, maar ook in dienstenberoepen kunnen vermoeiende houdingen of repetitieve bewegingen leiden tot lichamelijke klachten. Het aantal arbeidsongevallen op de arbeidsplaats mag dan aanzienlijk gedaald zijn, dan geldt dit niet voor het aantal ernstige arbeidsongevallen. Bij de hogere leeftijdscategorieën zijn er steeds meer arbeidsongevallen met blijvende arbeidsongeschiktheid. Met de vergrijzing van de werkende bevolking zullen fysische arbeidsomstandigheden ook in de toekomst een belangrijk aandachtspunt moeten blijven.

Trend 10. Inspraak op het werk

Als laatste aspect van de arbeidskwaliteit, bekijken we de evolutie in de wijze waarop werknemers collectief overleg voeren met werkgevers. Op het terrein van de collectieve arbeidsverhoudingen zijn de Belgische vakorganisaties sterk aanwezig (Van Gyes e.a., 2009). Samen tellen het socialistische ABVV, het christelijke ACV en het liberale ACLVB iets minder dan 3 miljoen leden. In alle bedrijven van meer dan 50 werknemers (5000 bedrijven) zijn ze institutioneel aanwezig en bij de sociale verkiezingen om de 4 jaar, worden méér dan 45.000 leden voor de Ondernemingsraden' (OR) en het Comité voor Preventie en Bescherming op het Werk (CPBW) verkozen. Deze vakbonden verzekeren niet alleen vertegenwoordiging en dienstverlening, maar ook een uitgebreide informatie en vorming van hun leden, militanten en mandaathouders.

In Europees perspectief hebben de Belgische vakorganisaties met 53% in 2007 een opvallend hoge syndicalisatiegraad¹² (Van Gyes e.a., 2009). In de meeste Europese landen bedraagt de syndicalisatiegraad minder dan 30%, zoals ook in de buurlanden Duitsland, Nederland of Frankrijk (respectievelijk 23%, 22% en 10%). Het zijn vooral de Scandinavische landen Zweden, Denemarken en Finland die met syndicalisatiegraden boven de 70% nog hoger scoren dan België.

Bovendien gaat de evolutie van de syndicalisatiegraad tegen de dalende internationale trend in en is in de afgelopen decennia nog licht toegenomen (51% in 1990, maar amper 40% in 1970). Ook vandaag weten de Belgische vakorganisaties nog steeds brede groepen werknemers aan te spreken. Zo is het lidmaatschap bij jongere werknemers of bij middengroepen als professionals niet lager dan bij andere werknemers. Het is voornamelijk naar opleidingsniveau dat er verschillen in syndicalisatiegraad optreden, waarbij universitaire beduidend minder lid zijn van een vakbond (Van Gyes, 2006).

Via sociale verkiezingen legitimeren werknemers nog altijd massaal de vakbonden op bedrijfsniveau. Het aantal kandidaten daalt niet; de stemopkomst bij sociale verkiezingen blijft ongeveer stabiel (tabel 15). Zowel de Ondernemingsraad als het Comité voor Preventie en Bescherming op het Werk kennen een effectieve opkomst van ongeveer 80%.

Tabel 15. Eigenlijke opkomst bij sociale verkiezingen, Ondernemingsraad (OR) en Comité voor Preventie en Bescherming op het Werk (CPBW) in België, periode 1987-2004, in %.

	OR				
	1987	1991	1995	2000	2004
Eigenlijke opkomst (in %)	83,6	81,4	82,6	78,4	79,3
	CPBW				
	1987	1991	1995	2000	2004
Eigenlijke opkomst (in %)	82,9	81,3	82,9	78,8	79,8

Bron: FOD WASO, Databank sociale verkiezingen (bewerkingen Van Gyes e.a., 2009).

De effectieve opkomst bij sociale verkiezingen mag dus hoog worden genoemd. Het gaat per slot van rekening niet om een stemplicht, maar een stemrecht. Nog steeds gaan bijna 4 op 5 van de werknemers die de kans hebben om te stemmen, effectief hun stem uitbrengen bij de sociale verkiezingen in de ondernemingen. Dit wijst op een grote betrokkenheid van werknemers bij het vakbondsgebeuren (Van Gyes e.a., 2009).

Door middel van een institutioneel stelsel van onderhandelingen op verschillende niveau's sluiten de sociale partners collectieve arbeidsovereenkomsten (CAO's) af. Bij zowat elke onderhandelingsronde tijdens de voorbije 25 jaar steeg het aantal afgesloten CAO's (Dorssemont e.a., 2005). In het bijzonder het aantal CAO's op ondernemingsniveau is sinds de jaren '80 voortdurend in opmars. Het gaat daarbij vaak om de verdere invulling van afgesproken zaken op sectoraal of nationaal niveau.

Voor een kijk op de thema's die in het sociaal overleg op vestigingsniveau in Vlaanderen aan bod komen, kunnen we een beroep doen op de gegevens van de Panel Survey of Organisations (PASO; tabel 16).

Tabel 16. Thema's in het sociaal overleg op vestigingsniveau: aandeel van de vestigingen in Vlaanderen met een georganiseerd sociaal overleg, 2003, in %.

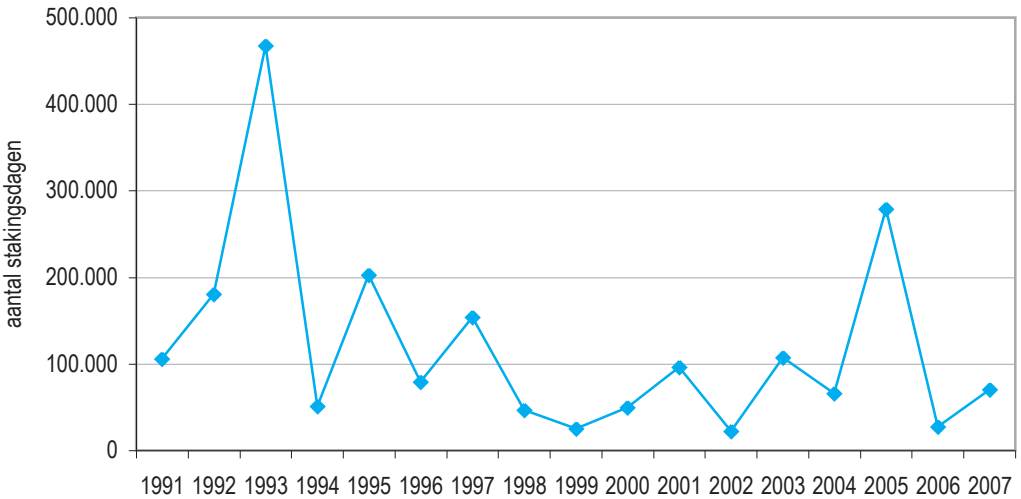
Thema's in het sociaal overleg	in %
Arbeidsomstandigheden, veiligheid en gezondheid	71
Verlofregeling	67
Arbeidstijdregelingen	64
Arbeidsduur	55
Stress	54
Introductie nieuwe technologie	48
Beloning	47
Opleiding en vorming	46
Afstemming privé- en beroepsleven	46
Financiële en economische informatie	45
Introductie nieuw product/dienst	45
Wervings- en selectiebeleid	40
Duurzame ontwikkeling	30
Integratie kansengroepen	28
Inzet van onderaannemingen	21

Bron: Theunissen & Ramioul (2005).

'Arbeidsomstandigheden, veiligheid en gezondheid' is het thema dat met voorsprong het vaakst centraal staat in het overleg. Niet zo verwonderlijk, aangezien de overheid terzake heel wat verplichtingen oplegt. Arbeidsduur en verlof- en arbeidstijdregelingen zijn een volgend frequent besproken thema in het overleg op vestigingsniveau. Dat temporele aspecten van de arbeidssituatie hoger scoren dan bijvoorbeeld beloning, het thema waar men spontaan zowat het eerst aan denkt bij sociaal overleg, heeft te maken met het vestigingsniveau. Overeenkomsten op interprofessioneel en sectoraal niveau beperken in zekere mate de nood – én de ruimte – om binnen de vestiging collectieve afspraken te maken. Arbeidstijd kwesties echter zijn aangelegenheden die best ook op vestigingsniveau worden besproken, aangezien ze onlosmakelijk verbonden zijn met het functioneren van de vestiging (Theunissen & Ramioul, 2005).

Zijn CAO's een output van het welslagen van het sociaal overleg, dan kan het mislukken van dit sociaal overleg aanleiding geven tot stakingen. Het aantal stakingsdagen in Vlaanderen kende de voorbije 15 jaar een aantal pieken. Zo was 1993 een recordjaar met bijna een half miljoen arbeidsdagen staking in Vlaanderen als gevolg van verzet tegen het Globaal Plan. In 2005 was er opnieuw een piek als gevolg van het protest tegen het Generatiepact. Ondanks deze pieken tekent zich in de beschouwde periode toch een dalende tendens af in het aantal stakingsdagen.

Figuur 16. Aantal geregistreerde stakingsdagen (gelijkgestelde dagen van de werknemers opgenomen in de sociale zekerheid) in het Vlaamse Gewest, periode 1991-2007.



Bron: Rijksdienst voor Sociale Zekerheid (RSZ).

De frequentie van stakingen neemt nochtans toe. Daaraan is de hoger vermelde toename van de CAO's op ondernemingsniveau niet vreemd. Veel CAO's zijn het gevolg van een overheidsmaatregel die op ondernemingsniveau moet worden ingevuld. Maar stakingen duren steeds minder lang en ze tellen ook minder deelnemers. Vandaele (2007) verklaart deze daling onder meer door de tertiarisering van de economie, het toenemend aantal KMO's en het opkomen van nieuwe sectoren.

Van Gyes e.a. (2009) besluiten dat het sociaal overleg gekenmerkt blijft door gecentraliseerd en gecoördineerd onderhandelen door uitgebouwde werkgevers- en vakbondsorganisaties, met betrokkenheid van overheid, een grote sociale harmonie, en een medezeggenschapsverlengstuk op bedrijfsniveau. Zoals blijkt uit de cijfers over lidmaatschap en draagvlak bij sociale verkiezingen, hebben de Belgische vakbonden hun kracht behouden. Dit zorgt voor een blijvende mobilisatiekracht waardoor ze niet gemarginaliseerd worden maar integendeel net meer thema's aan het bevoegdheidsdomein van de sociale partners worden toegewezen.

Uitleiding

'Geef me werk, werk, werk. 'k Heb twee handen 'k voel me sterk' zo klonk het strijdlied dat Walter Grootaerts van De Kreuners speciaal componeerde voor de grote 'Jongerenmars voor Werk' die op 24 april 1982 in Brussel werd gehouden. Duizenden jongeren kwamen toen op straat als protest tegen het record aantal werklozen en het beleid van de regering Martens. Die mobilisatie was een indicatie voor de prominente aandacht die het thema 'werk' toen verkreeg in het maatschappelijke debat. In 1984 volgde er nog een tweede Jongerenmars voor Werk. Tegelijk was het ook de laatste.

Huyse (1980) kwalificeerde het sociaal-economische thema – naast het levensbeschouwelijke en het communautaire - als een van de 3 grote breuklijnen in het politieke bestel van België na WO II. Maar net als voor het levensbeschouwelijke al eerder gebeurde, is ook de sociaal-economische breuklijn gedurende de afgelopen 25 jaar gaandeweg vervaagd.

Zeker: werk komt nog regelmatig aan bod in het publieke discours. Er is de discussie over het terugdringen van het (vervroegd) brugpensioen en het Generatiepact. De combinatieproblematiek van arbeid en gezin is een aandachtspunt dat herhaaldelijk opduikt. Dramatische individuele verhalen over pesten of discriminatie op het werk halen de hoofdpunten van het nieuws. Maar de aandacht voor werk in media en politiek is herleid tot enkele deelaspecten die af en toe aan bod komen. De plaats van werk in de maatschappij, de organisatie en inrichting daarvan is niet langer een thema dat in zijn totaliteit centraal staat.

Deze verminderde aandacht voor werk contrasteert fel met tal van trends inzake werk die in deze bijdrage werden gepresenteerd. Die trends wijzen veeleer op 'meer' dan op 'minder'. Eerst en vooral is er meer werk. De werkzaamheidsgraad, of het aantal personen op beroepsactieve leeftijd dat werkt, is in Vlaanderen aanzienlijk toegenomen, inclusief bij doelgroepen als allochtone, oudere of vrouwelijke werknemers. In weerwil van toekomstvoorspellingen over de nakende vrijetijdsmaatschappij zijn er meer loontrekkenden dan ooit tevoren. De zelfstandige werkgelegenheid is zelfs nog sterker toegenomen dan de loontrekkende werkgelegenheid. Ondanks onheilspellende berichten over de teloorgang van het eigen initiatief en ondernemerschap doet Vlaanderen het op dit vlak steeds beter.

Bij die jobs is er meer sprake van deeltijdarbeid, in het bijzonder door toedoen van de hogere arbeidsparticipatie van vrouwen. Inzake arbeidstijden is Vlaanderen echter allerm minst geëvolueerd naar een 24-uurseconomie. De meeste mensen werken op regelmatige tijdstippen tijdens de dag op weekdays en op 'normale' werktijden. Er is zelfs een lichte toename van de werkenden die hun werk overwegend op normale werktijden overdag uitvoeren.

Niet alleen inzake arbeidstijden overheerst stabiliteit. Dit geldt ook voor de loopbaan. De trouw aan de job blijft erg groot. De anciënniteit op het werk is hoog en dat willen we zo houden. De Vlaming hecht veel belang aan werkzekerheid en ziet geen heil in arbeidsmobiliteit. De tevredenheid met deze stabiele loopbaan is dan ook groot.

Idem dito voor wat betreft de algemene arbeidstevredenheid die met 9 op 10 tevreden en zeer tevreden werknemers op een hoog niveau ligt. Voor een aantal aspecten van het werk, als omgang met collega's, fysieke werkomstandigheden of mogelijkheden om bij te leren, is die tevredenheid zo mogelijk zelfs nog toegenomen.

Tegelijk is er sprake van meer werkdruk. Het aandeel werknemers dat met een hoog werktempo of krappe deadlines wordt geconfronteerd, is sterk toegenomen. Werk draagt aldus bij tot de algemeen ervaren toenemende tijdsdruk in het leven van de Vlaming.

Ook de deelname aan opleidingen is in de beschouwde periode van 25 jaar aanzienlijk toegenomen. Dit geldt niet alleen voor formele opleidingen, maar ook voor het leren tijdens de uitvoering van het werk zelf. Met die kanttekening, dat er nog steeds een grote kloof gaapt tussen de leermogelijkheden van hoger en lager opgeleiden. Het meer leren geldt dus vooral voor wie al veel geleerd heeft.

Ook al is er geen stemplicht, dan is de deelname aan sociale verkiezingen hoog. En tegen de internationale trend in, zijn er niet minder maar meer gesyndiceerden sinds 25 jaar. Er worden steeds meer CAO's afgesloten, die zich over steeds meer thema's uitspreken. Afgaand op het aantal stakingsdagen, is er ook sprake van meer sociale harmonie.

De vaststelling dat de centraliteit van arbeid en het arbeidsethos van de Vlaming hoog is, mag dan ook niet verbazen.

Meer jobs, meer werkdruk, meer leren, meer overleg, ... vele aspecten van het werk waren al hoog of zijn het nog meer geworden. We durven voorspellen dat arbeid en werk terug op de bühne zal post vatten. De gebundelde ontgroening en vergrijzing, zullen ons wel verplichten om duurzaam met de arbeidsfactor om te gaan. Tijd voor een nieuwe hit?

Los van tijdelijke conjuncturele schommelingen, wordt daarbij ongetwijfeld element van discussie wanneer het 'steeds meer' inzake arbeid een 'teveel' gaat worden. Wellicht als reactie op de massale werkloosheid begin jaren '80, zijn de daaropvolgende decennia beheerst door een 'werk werk werk'-ideologie. Het verhogen van de arbeidsparticipatie groeide uit tot de panacee voor diverse beleidsdoelstellingen, gaande van bestrijden van de armoede, integratie van allochtonen, betaalbaarheid van de sociale zekerheid,... tot het verhogen van het menselijk geluk.

De Beer (2001) plaatst vraagtekens bij het succes van deze strategie. We zijn de afgelopen decennia met steeds meer mensen steeds harder gaan werken, maar dit voor steeds minder productiviteitsgroei. Veel van de groei komt daarbij voort uit het formeel maken van werk dat voorheen ook al gebeurde, zij het dan informeel. De toenemende arbeidsparticipatie heeft veel eenverdienergezinnen omgevormd tot tweeverdienergezinnen, maar heeft de nulverdieners niet weggewerkt en daarmee ook niet de armoede. En de arbeidstevredenheid van werknemers mag dan hoog zijn, in hoeverre is dat niet het resultaat van hun aanpassing aan het werk?

Is betaald werk wel een noodzaak voor tevredenheid? Zeker: werklozen en arbeidsongeschikten geven blijk van een lagere tevredenheid, maar voor categorieën als jonge huisvrouwen zonder betaald werk of bruggepensioneerden is dat helemaal niet het geval. Het lijkt er veeleer op dat bevolkingsgroepen waarvan maatschappelijk niet aanvaard wordt dat ze niet werken, precies daarom minder tevreden zijn. Terwijl groepen waarvan dit wel aanvaard wordt, zeer tevreden zijn zonder betaald werk (De Beer, 2001). De nadruk op nog meer arbeidsparticipatie dreigt deze bevolkingsgroepen hun tevredenheid te ontnemen.

De 'werk werk werk' – ideologie leidt tot een 'druk druk druk' maatschappij. De Vlaming, die al een snelle toename van de ervaren tijdsdruk rapporteerde, klaagt ook steeds meer over werkdruk. Om een doorschieten van het arbeidsethos te voorkomen, is het noodzakelijk om het stigma dat aan niet (betaald) werk kleeft, weg te werken. Deze maatschappelijke aanvaarding van inactiviteit kan gestimuleerd worden door beleidsmaatregelen die het mogelijk maken tijdelijk minder of niet te werken.

'Bezig' definieert het woordenboek als '*op een zeker ogenblik werkzaam*'. Een bezig Vlaanderen impliceert dus ook tijd maken voor andere ogenblikken. Om de negatieve gevolgen van meer werk in al zijn aspecten te voorkomen, moet dat werk ook opzij kunnen geschoven worden. Een beleid gericht op verhoging van de arbeidsparticipatie heeft dan ook baat bij maatregelen die het mogelijk maken die arbeidsparticipatie te onderbreken.

Noten

- 1 De voornaamste databron voor evoluties op lange termijn op de arbeidsmarkt is de European Union Labour Force Survey (EU-LFS). Andere internationale surveys die werden aangewend zijn onder meer de European Working Conditions Survey (EWCS) en de Continuing Vocational Training Survey (CVTS). Voor specifieke items werd gebruikt gemaakt van diverse databronnen op Vlaams niveau, in het bijzonder de Survey naar Sociaal-Culturele Verschuivingen in Vlaanderen (SCV).
- 2 Het betreft personen die op het moment van de registratie – tijdelijk of definitief – niet beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt (onder andere huisvrouwen, loopbaanonderbrekers, vrijgestelde werklozen, gepensioneerden), alsook de schoolverlaters in wachttijd.
- 3 De Europese Economische Ruimte (EER) is een akkoord tussen de landen van de Europese Unie (EU) en de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA), met uitzondering van Zwitserland. Het akkoord bevordert vrij verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal tussen de deelnemende landen. Ook wordt er samengewerkt op economisch gebied.
- 4 De groep van niet-werkende werkzoekenden bestaat uit de uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (uww's), de schoolverlaters in wachttijd, de vrij ingeschreven niet-werkende werkzoekenden en andere verplicht ingeschreven niet-werkende werkzoekenden (onder andere OCMW). Hoewel ze niet werken (of minder dan 12u per week werken), zijn deze personen beschikbaar voor de arbeidsmarkt.
- 5 In het kader van dit onderzoek werd een ad-hoc bestand aangemaakt waarin administratieve gegevens van de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid (RSZ) en de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (RVA) werden gekoppeld aan individuele gegevens, meer bepaald de historiek van nationaliteit, uit het Rijksregister.
- 6 Dit betekent dat deze personen tussen het tweede kwartaal van 1998 en 2001 ononderbroken loontrekend waren.
- 7 Er zijn geen afzonderlijke gegevens over Vlaanderen beschikbaar.
- 8 Ploegenarbeid wordt vanaf 1999 expliciet tot het werken in afwijkende uurroosters gerekend, terwijl voorheen nog apart werd gevraagd of men gewoonlijk / soms / nooit in ploegen werkt. Ook werd in 2001 een afwijkende definitie van ploegenarbeid gebruikt.
- 9 Voor de methodologie bij het bepalen van al dan niet voldoende of hoge werkdruk, autonomie en stress verwijzen we naar STV Innovatie & Arbeid (2007, 27-31).
- 10 De methodologie van de EFLS en het begrip 'opleidingsdeelname' wordt toegelicht door het Steunpunt WSE (zie <http://www.steunpuntwse.be/view/nl/3086266?section=methodologie> geraadpleegd op 10 maart 2009).
- 11 Dit betekent dat vooral wordt gegeven aan wie al heeft. De benaming verwijst naar een passage in het Evangelie waarin gezegd wordt 'aan hem die heeft, zal gegeven worden ... van wie niets heeft, zal het weinige dat hij heeft, ontnomen worden'.
- 12 Cijfers refereren aan de netto-syndicalisatiegraad. Dit is met uitsluiting van de vakbondsleden die geen deel uitmaken van de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld (brug)gepensioneerden of werklozen.

Bibliografie

- Aliaga, C. (2006). How is the time of women and men distributed in Europe? In: *Statistics in focus*. Eurostat.
- Baldry, C., Hyman, J., Taylor, P., Bain, P., Scholarios, D., Marks, A., Watson, A., Gilbert, K., Gall, G. & Bunzel, D. (2007). *The meaning of work in the new economy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bollen, A., Christiaens, J., De Vos, A., Forrier, A., Sels, L. & Soens, N. (2006). Loopbaanbegeleiding in bedrijfscontext. In: *Over.Werk. Tijdschrift van het Steunpunt WSE*, 16 (1-2), 169-173.
- Bourdeaud'hui, R. & Vanderhaeghe S. (2007). *Informatiedossier: Vlaamse werkbaarheidsmonitor loontrekkenden 2007. Indicatoren voor de kwaliteit van de arbeid op de Vlaamse arbeidsmarkt, evolutie 2004-2007*. Brussel: SERV.
- Bourdeaud'hui, R. & Vanderhaeghe S. (2008). *Informatiedossier arbeidsethos en arbeidsoriëntaties op de Vlaamse arbeidsmarkt: loontrekkenden en zelfstandige ondernemers*. Brussel: SERV.
- Bureau of Labor Statistics (2005). *American time use survey*. Washington, DC: Bureau of Labor Statistics.
- Claes, R. (1995). *Betekenis en waarde van werken*. Brussel: Koning Boudewijn Stichting.
- Clark, A.E. (1997). Job satisfaction and gender: Why are women so happy at work? In: *Labour Economics*, 4, 341-372.
- De Vos A., Dewilde T. & Meganck A. (2007). Loopbaanverwachtingen bij jongeren: naïef, verwend of ambitieus. In: Van Tilborgh, C. & Duyck, R. (red.), *Management Jaarboek 2007*. Vlaamse Management Associatie, 201-205.
- De Beer, P. (2001). *Over werken in de postindustriële samenleving*. Den Haag: SCP.
- Dewilde, T., De Vos, A., Meganck, A. & Buyens, D. (2006). *Managing different generations @work: onderzoeksresultaten "hoe hard werken wij?". Onderzoeksrapport in het kader van de Vlerick-Vacature survey "Hoe hard werken wij?".* CMRC 2006.

- De Witte, H. (2000). Houdingen tegenover arbeid in België op de drempel van de eenentwintigste eeuw. In: Dobbelaere, K., Elchardus, M., Kerkhofs, J., Bawin-Legros, B. & Voyé, L. (red.) (2000). *Verloren zekerheid: de Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tielt: Lannoo, 77-115.
- De Witte, H., Hooge, J., Vandoorne, J. & Glorieux, I. (2001). Prettig werken in een gezonde samenleving. In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (red.). *Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 73-98.
- De Witte, H. & Verhofstadt, E. (2006). Komt tevredenheid met de jaren? Arbeidstevredenheid in Vlaanderen: een vergelijking van jongeren (SONAR) met de populatie (APS). In: *Over.Werk. Tijdschrift van het Steunpunt WSE*, 1 (2), 131-136.
- Dorsssemont F., Cox G. & Rombouts, J. (2005). The Evolving Structure of Collective Bargaining in Europe 1990 - 2004. National Report. Belgium. In: University of Florence (ed.). *The Evolving Structure of Collective Bargaining. A Comparative Analysis Based on National Reports in the Countries of the European Union*. Research Project VS/2003/0219-SI2.359910, Florence: University of Florence.
- European Commission (2006). *Europeans and Mobility: First Results of an EU-Wide Survey*. Brussels: European Commission.
- EVS- European Values Study (1990; 2000). <http://www.europeanvalues.nl/>, geraadpleegd op 20 november 2008.
- Federaal Planbureau (2008). *Bevolkingsvooruitzichten 2007-2060*. Planning Paper 105. Brussel: Federaal Planbureau & Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie.
- Florit, E.F. & Lladosa, L.E. (2007). Evaluation of the effects of education on job satisfaction: independent single-equation vs. structural equation models. In: *International Atlantic Economic Society*, 13, 157-170.
- FAO - Fonds voor Arbeidsongevallen (2006). *Evolutie van de ongevallen van 1996 tot 2004*. Brussel: FAO.
- FOD Economie (2007). *Vormingsinspanningen van de Belgische ondernemingen: Resultaten van de CVTS-enquête 2005*. Brussel: FOD Economie.
- Glorieux, I., Minnen, J. & Vandeweyer, J. (2005). *De tijd staat niet stil. Veranderingen in de tijdsbesteding van Vlamingen tussen 1999 en 2004*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, VUB.
- Glorieux, I., Mestdag, I. & Minnen, J. (2007). Temporele flexibiliteit in Vlaanderen: een analyse op basis van survey- en tijdsbudgetdata uit 1988, 1999 en 2004. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 23 (4), 321-336.
- Gruneberg, M.M. (1979). *Understanding Job Satisfaction*. London: Macmillan.
- Herremans, W., Djait, F. & Jacobs, M. (2007). *Trendrapport Vlaamse arbeidsmarkt 2007*. WSE Report. Leuven: Steunpunt WSE.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Hoge Raad voor de Werkgelegenheid (2007). *De immigratie in België: Aantallen, stromen en arbeidsmarkt*. Brussel: Hoge Raad voor de Werkgelegenheid.
- Huyse, L. (1980). *De gewapende vrede: politiek in België tussen 1945 en 1980*. Leuven: Kritak.
- Janssens, G. & Vanoverveldt, J. (2008). *Beleidsnota nr 26 VKW Metena. Houdbaar tot ... het einde. Belgisch welvaartsmodel kreunt onder de paradoxen*. VKW Metena.
- Janssens, M., Sels, L. & Van Den Brande, I. (2003). Multiple types of psychological contracts: A six-cluster solution. In: *Human Relations*, 56 (11), 1349-1378.
- Kanungo, R. (1982). Measurement of job and work involvement. In: *Journal of Applied Psychology*, 67, 341-349.
- Loyen, R. (2005). Vlaanderen werkzaam en flexibel. In: *Jaarboek De Arbeidsmarkt in Vlaanderen*. Leuven: Steunpunt WAV, 37-65.
- Malfait, D. (2002). Kwaliteit van de arbeid. In: *Jaarboek De Arbeidsmarkt in Vlaanderen*. Leuven: Steunpunt WAV, 191-202.
- MOW International Research Team (1987). *The Meaning of Working*. London: Academic Press.
- OECD (2008). *OECD Factbook 2008. Economic, environmental and social statistics*. Paris: OECD.
- Paoli, P. & Merllié, D. (2001). *Third European survey on working conditions 2000*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Parboteeah, K.P. & Cullen, J.B. (2003). Social institutions and work centrality: explorations beyond national culture. In: *Organization Science*, 14 (2), 137-148.
- Polak, F. (1956). *De nieuwe wereld der automatie: een industriële en sociaal-culturele revolutie*. Hilversum: De Haan.
- Reddick, E. (2006). What you don't know about generational differences in the workplace could cost you plenty. In: *Enterprise/Salt Lake City*, 36 (24), 10-26.
- Samoy, E. (2008). Hinder door een handicap of langdurige gezondheidsproblemen. In: *Over.Werk. Tijdschrift van het Steunpunt WSE*, 2, 78-82.
- Sels, L. (2008). *Eindeloopbaanbeleid, van symptoombestrijding naar systeemcorrectie*. Beleidsnota november 2008. Wilrijk: VKW Denktank.
- Sels, L., Janssens, M. & Van den Brande, I. (2004). Assessing the nature of psychological contracts. A validation of six dimensions. In: *Journal of Organizational Behavior*, 25, 1-28.
- Sels, L., Forrier, A., Bollens, J. & Vandenbrande, T. (2005). What we (don't) know about careers in Flanders. Taking stock. In: Vrancken, J., Jans, M. & van der Hallen, P. (eds.). *Labour market research and policy making in Flanders. Conference book*. Leuven: Steunpunt WAV.

- Sels, L., Forrier, A. & Verbruggen, M. (2006). Loopbaanperspectieven op werk: wat we (niet) weten over loopbanen in Vlaanderen. In: *Tijdschrift voor Economie en Management*, LI(4), 349-384.
- Sels, L., Herremans, W., De Winne, S., Tielens, M. (2008). *Welke bedrijfstakken kraken onder demografische druk? Een vergelijking Wallonië – Vlaanderen*. Leuven/Antwerpen: Steunpunt WSE – K.U.Leuven / Lessius Hogeschool.
- Sels, L. & Herremans, W. (2009). *De vereenvoudiging van de banenplannen en het lot van de oudere werknemers. Bezin eer ge begint ...* WSE Report 2009. Leuven: Steunpunt WSE.
- Smola, K.W. & Sutton, C.D. (2002). Generational differences: Revisiting generational work values for the new millennium. In: *Journal of Organizational Behavior*, 23, 363-382.
- Spector, P.E. (1997). *Job satisfaction: Application, assessment, cause and consequences*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Steunpunt Werk en Sociale Economie (WSE) (2005). <http://www.steunpuntwse.be>, geraadpleegd op 10 januari 2009.
- STV Innovatie & Arbeid (2004). *Informatiedossier Nulmeting Vlaamse Werkbaarheidsmonitor Indicatoren voor de kwaliteit van de arbeid op de Vlaamse arbeidsmarkt 2004*. Brussel: SERV – STV Innovatie & Arbeid.
- STV Innovatie & Arbeid (2007). *Informatiedossier Vlaamse Werkbaarheidsmonitor loontrekkenden 2007. Indicatoren voor de kwaliteit van de arbeid op de Vlaamse arbeidsmarkt, evolutie 2004-2007*. Brussel: SERV – STV Innovatie & Arbeid.
- SVR - Studiedienst van de Vlaamse Regering (2007). *VRIND 2007 - Vlaamse regionale indicatoren*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- SVR - Studiedienst van de Vlaamse Regering (2008). *VRIND 2008 - Vlaamse regionale indicatoren*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Symoens, S. & Bracke, P. (2007). Balanceren op de scheidingslijn tussen werk en gezin. Werk-gezin conflict en tevredenheid in Vlaanderen en andere Westerse landen. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen gepeild! 2007*. SVR-Studie 2007/2, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 262-297.
- Theunissen, G. & Ramioul, M. (2005). *Sociaal overleg in Vlaamse organisaties: prisoner's dilemma of win-win*. Leuven: HIVA, Departement TEW K.U.Leuven & Departement Sociologie K.U.Leuven.
- Tielens, M. (2003). Hop job hoera! In: Steunpunt WAV. *De arbeidsmarkt in Vlaanderen. Jaarboek 2003*. Leuven: Steunpunt WSE, 119-128.
- Tielens, M. (2005). Van a tot z achterop. De achterstelling van allochtonen in onderwijs en werk. In: Steunpunt WAV (2005). *De arbeidsmarkt in Vlaanderen. Jaarboek 2005*. Leuven: Steunpunt WSE, 119-127.
- Tielens, M., Jacobs, M. & Herremans, W. (2008). *Trendrapport Vlaamse arbeidsmarkt 2008. Het jaar van de ommezwaai*. WSE Report 2008. Leuven/Brussel: Steunpunt WSE & Departement WSE.
- Tratsaert, K. (2004). Nieuwe Belgen in loondienst in Vlaanderen - gewogen en minder vreemd bevonden. In: Steunpunt WAV (2004). *De arbeidsmarkt in Vlaanderen. Jaarboek 2004*. Leuven: Steunpunt WSE, 255-266.
- Valgaeren, E. & Van Aerschot, M. (2007). De determinanten van het werk-privé en privé-werk conflict. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen gepeild! SVR-Studie 2007/2*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 298-323.
- Vandaele, K. (2007). Disciplineren, decentralisatie, 'staatsinmenging' ... en tertialisering. De stakingsevolutie in België na 1970. In: Devos, C. & Humblet P. (red.). *Arbeid vs. Kapitaal. Een kwarteeuw staking(srecht)*. Gent: Academia Press, 45-106.
- Vanderleyden, L. (2003). Vrijheid, blijheid. Arbeid en pensionering, de visie van 55- tot 64-jarigen. In: *Over. Werk. Tijdschrift van het Steunpunt WSE*, 4, 141-146.
- Van Dongen, W. (2008). *Naar een democratische arbeidsverdeling in Vlaanderen en Europa? Het combinatie-model als basis voor een geïntegreerd beleid*. SVR-studie 2008/1, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Vandoorne, J. & De Witte, H. (2003). Arbeidsethos in Vlaanderen. Een exploratie van de morele inbedding van arbeid op basis van het APS-survey van 1998. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 24 (1), 37-63.
- Van Gyes G. (2006). The social partners as membership organisations: an overview of forms and trends in the member states. In: European Commission. DG Employment and Social Affairs, *Industrial Relations in Europe 2006*, Luxembourg: Office for the official publications of the European Communities, 19-40.
- Van Gyes, G., Segers, J. & Hendericx, E. (2009). In het gelijke, onze verschillen ... Het Belgische collectieve systeem van arbeidsverhoudingen gespiegeld aan Nederland. In: *Tijdschrift voor Human Resources*, 22 (1), 67-95.
- Van Hoof, J. (2001). *Werk, werk, werk? Over de balans tussen werken en leven in een veranderend arbeidsbestel*. Amsterdam: Boom.
- Van Woensel, A. (2006). *In het lang en in het breed. Levenslang leren in Vlaanderen en Europa*. WAV-rapport, Leuven: Steunpunt WAV.
- Verbruggen, M. (2008). *The role of career counseling in the new career era*. Onuitgegeven doctoraal proefschrift, Departement Economie en Bedrijfswetenschappen, K.U.Leuven.
- Verbruggen, M., Forrier, A., Sels, L. & Vandenbrande, T. (2005). *Marktonderzoek naar de vraag naar loopbaanbegeleiding in Vlaanderen*. Leuven: K.U.Leuven, HIVA-CTEO.

- Verhoeven, H. (2000). *De vreemde eend in de bijt, arbeidsmarkt en diversiteit*. WAV dossier. Leuven: Steunpunt WAV.
- ZebraZone (2007). *ZebraBenchmark België 2007: Medewerkerstevredenheid in België*. Brussel: ZebraZone.
- ZebraZone (2008). *ZebraBenchmark België 2008: Tevredenheid en motivatie van de Belgische werknemer*. Brussel: ZebraZone.

Inkomen, verdeling en armoede: over groei, stabiliteit en de kloof tussen werkenden en uitkeringstrekkers

Karel Van den Bosch, Pieter Vandenbroucke*, Bea Cantillon*
& Jozef Pacolet***

Inleiding

Het cliché wil dat Vlaanderen een rijke regio is, waar het goed leven is voor iedereen. Zeker is dat Vlaanderen binnen de EU één van de regio's is met een zeer hoog bruto nationaal product per hoofd van de bevolking. Maar hoe zit het met de verdeling van deze rijkdom? Zijn er groepen in onze maatschappij die achterblijven, zelfs in die mate dat zij sociaal uitgesloten en arm zijn? En vooral ook: wat zijn de evoluties op dit terrein? In deze bijdrage zullen wij proberen licht te werpen op de vraag hoe het inkomen en de welvaart van de gemiddelde Vlaming geëvolueerd zijn, maar vooral ook ingaan op de tendensen inzake de verdeling van het inkomen, met speciale aandacht voor de groepen die in die verdeling onderaan staan.

De opbouw van deze bijdrage is als volgt. In de volgende sectie bespreken we de internationale context, die er een is van stijgende ongelijkheid en relatieve armoede in veel landen. In sectie 2 geven wij een kort overzicht van de resultaten van voorgaand onderzoek. In sectie 3 gaan we in op de gebruikte methoden. Een goed begrip hiervan is immers onontbeerlijk voor de juiste interpretatie van de resultaten. Ook bespreken wij hier de beschikbare databronnen. Zoals zal blijken, maakt de discontinuïteit in deze bronnen het moeilijk tot onmogelijk om coherente trends te schatten. In sectie 4 presenteren wij de algemene trends inzake gemiddeld inkomen en welvaart, inkomensongelijkheid en inkomensarmoede, deprivatie en de subjectieve appreciatie van het inkomen. Sectie 5 geeft enkele evoluties inzake de bestedingen van de Vlaamse huishoudens. De daarop volgende secties gaan ieder in op een bepaalde maatschappelijke scheidingslijn. Sectie 6 bespreekt de intergenerationele inkomensverhoudingen, en de situatie van de ouderen. In sectie 7 komt de belangrijkste socio-economische scheidingslijn in de huidige Vlaamse maatschappij aan de orde: die tussen werkenden en niet-werkenden. In sectie 8 wordt de situatie van vier doelgroepen uitgelicht: eenoudergezinnen, werklozen, laaggeschoolden en huurders. In sectie 9 proberen wij de vraag te beantwoorden, 'hoe problematisch is relatieve armoede in een zeer welvarende samenleving als de Vlaamse nog?'. Secties 10 en 11 gaan in op enkele speciale aspecten van de inkomen- en armoedesituatie, namelijk respectievelijk langdurige armoede en problematische schulden. Tenslotte vergelijken wij in sectie 12 de situatie in Vlaanderen met die in de ons omringende landen, en dan vooral met Nederland.

* Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (CSB), Universiteit Antwerpen. E-mail: karel.vandenbosch@ua.ac.be.

** Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA), Katholieke Universiteit Leuven.

1. Internationale context: welvaart en verdeling doorheen de tijd in de landen van de OESO sinds WOII

Het is algemeen bekend dat de naoorlogse economische geschiedenis van de rijke landen in West-Europa, Noord-Amerika en Oceanië die lid zijn van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) globaal uiteenvalt in drie perioden. De jaren '50 en '60 werden gekenmerkt door sterke economische groei, die werd onderbroken door de diepe crisis van de jaren '70 en de eerste helft van de jaren '80, waarna de economische groei weer op gang kwam, zij het aan een lager tempo dan in de eerste decennia na WOII. Hoewel er belangrijke nationale verschillen zijn, ligt per saldo de levensstandaard in alle OESO-landen nu enorm veel hoger dan zestig jaar geleden.

Veel minder duidelijk is de evolutie inzake inkomensongelijkheid en -armoede. Dankzij het samenbrengen van veel gegevensbronnen kunnen onderzoekers hier nu toch een licht op werpen. In de meest recente wetenschappelijke publicaties groeit de gedachte dat de verdelingsfunctie van de rijke landen van de OESO sinds WOII een U-vormig patroon heeft gekend: een vrijwel universele afname van de inkomensongelijkheden (en ook van de financiële armoede) in de jaren '50 en '60 in veel (maar niet alle) landen, gevolgd door een langzame toename daarna.

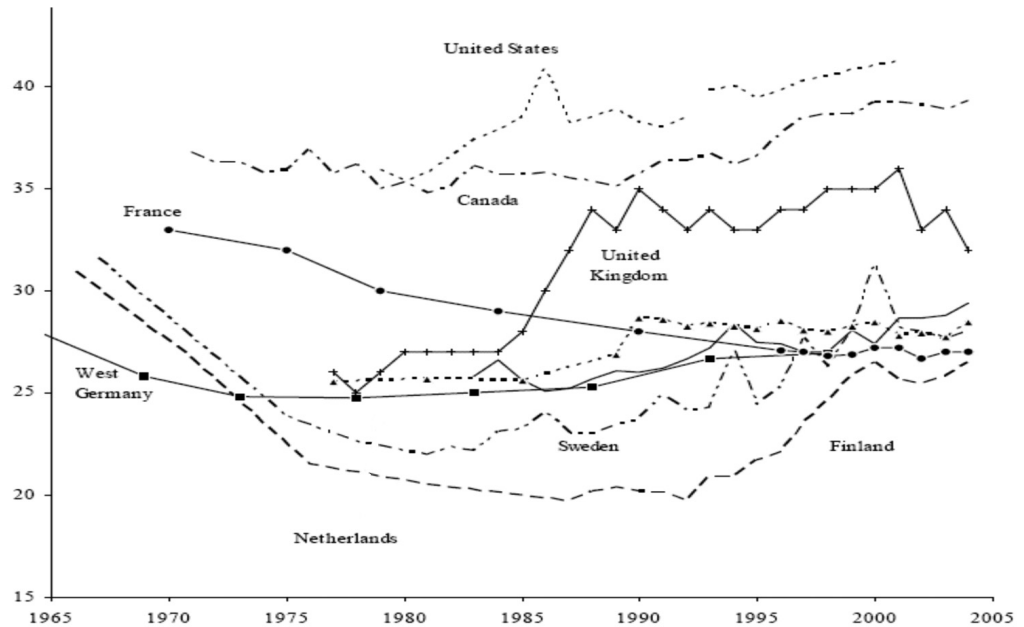
De egalisatie van de inkomensverdeling in de jaren '50 en '60 wordt nu algemeen aanvaard, al is dit empirisch niet sluitend gedocumenteerd wegens een gebrek aan internationaal vergelijkbare datareeksen. De aanname steunt op een gestileerde lezing van verschillende soorten datasets voor een (beperkt) aantal welvaartsstaten. Hoewel een deel van de sociale overheidsuitgaven veeleer toevloeit naar hogere inkomensgroepen en dus niet bijdraagt tot een afname van de inkomensverschillen, gaat men er algemeen vanuit dat de stijging van de overheidsuitgaven en van de belastingen in de naoorlogse periode de afname van de inkomensongelijkheden en van de (relatieve) armoede heeft bewerkstelligd.

In de jaren '70 lijkt er zich een stabilisering voor te doen in de egaliserende trend, ondanks een verdere en sterke toename van de sociale uitgaven. In België houdt de stabiliteit aan tot ver in de jaren '80. Het is aangetoond dat de sociale zekerheid in deze periode van economische crisis en stijgende werkloosheid een sterke buffer is geweest tegen de negatieve gevolgen van de crisis.

Vanaf de tweede helft van de jaren '80 lijken vele welvaartsstaten te evolueren in de richting van een grotere ongelijkheid. De stijging van de ongelijkheden deed zich eerst voor in de Verenigde Staten (vanaf de jaren '70) gevolgd door het Verenigd Koninkrijk. Deze stijging wordt in de literatuur meestal toegeschreven aan de reële daling van de laagste lonen in combinatie met zwakke welvaartsstaatinstellingen (weinig gereguleerde arbeidsmarkt en lage sociale uitkeringen). Meer recent wijzen verschillende bronnen echter op een toename der ongelijkheden, ook in de meer egalitaire en sterkere welvaartsstaten in Scandinavië en op het Europese continent. Het recente rapport van de OESO, *Growing unequal* (2008), besluit op basis van empirisch materiaal betreffende de evolutie van de inkomensverdeling en de financiële armoede: '*... that there has been an increase in income inequality that has gone on since at least the mid-1980s and probably since the mid-1970s. The widening has affected most (but not all) countries ...*' (OECD, 17). Het rapport vermeldt volgende factoren als verklaring: de toename van de loonongelijkheid, de groei in het inkomen uit vermogen en de vermindering van het herverdelend vermogen van de sociale uitkeringen en van de belastingen.

De data waarop de OESO-studie voortbouwt, zijn afkomstig uit diverse bronnen en dus moeilijk vergelijkbaar. De conclusies moeten dus met de nodige voorzichtigheid gelezen worden. Sommige andere studies lijken wel in dezelfde richting te wijzen. In een eerdere, zeer diepgaande en nauwkeurige studie van Brandolini & Smeeding (2007), worden de conclusies van de OESO bevestigd, zij het voor een beperkter aantal landen (zie figuur 1). Hoewel het verloop van de ongelijkheidsmaatstaf van Gini sterk verschilt van land tot land, lijkt er zich sinds de tweede helft van de jaren '80 een min of meer uitgesproken stijging voor te doen van de ongelijkheid (met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk, waar de stijging van de ongelijkheid zich wat eerder voordeed, en Frankrijk). Dit komt op rekening van groeiende loonongelijkheden (al van in het begin van de jaren '70) en van een verminderd herverdelingsvermogen van de belastingen en van de sociale transfers vanaf het begin van de jaren '90.

Figuur 1. Welvaart en verdeling doorheen de tijd: gini van het beschikbaar inkomen van huishoudens, periode 1965-2005.



Bron: Brandolini & Smeeding (2007, 30).

2. Het onderzoek naar inkomen en armoede in Vlaanderen

In Vlaanderen bestaat een tamelijk oude traditie inzake empirisch onderzoek naar inkomen en armoede, dat in gang gezet werd door Herman Deleeck. Met name de zogenaamde 'tramkaart' enquête van 1976 was een mijlpaal (Deleeck e.a., 1980). Dit onderzoek werd uitgevoerd binnen het door hem opgerichte Centrum voor Sociaal Beleid (CSB) van de Universiteit Antwerpen.

De achtereenvolgende CSB publicaties over de sociale indicatoren van België en Vlaanderen geven een samenvattend beeld van het niveau en de spreiding van armoede en welvaart in België voor de periode 1976-1997, met tussentijdse meetpunten in 1982, 1985, 1988 en 1992 (Deleeck e.a., 1980; Deleeck e.a. 1986; Deleeck e.a. 1991). Deze studies en

in het bijzonder Cantillon e.a. (1999) bieden een goed overzicht voor de bespreking van het eerste decennium van onze bijdrage. Een andere interessante bron zijn de jaarboeken 'Armoede en Sociale Uitsluiting' (Vranken, 1991 en volgende jaren) die sinds 1991 jaarlijks verschijnen en stilstaan bij het multidimensionele aspect van armoede. Het jaarboek 2006 omvat een terugblik op en een balans van 15 jaarboeken armoedebestrijding. 'De Welvaartstaat in de Kering' (Cantillon, 1999) poogt de reactie van welvaartstaten op diepgaande economische en sociale veranderingen in de tweede helft van de 20^{ste} eeuw in kaart te brengen. Het is mede daardoor onmisbaar in een analyse van de welvaart en armoede van de afgelopen 20 jaar in Vlaanderen. Recent onderzoek over welvaartsevoluties in Vlaanderen vinden we terug in 'Ouderen in Vlaanderen' (Cantillon e.a., 2007). Het Consortium Vergrijzing in Vlaanderen en Europa (CoViVE) geeft in deze publicatie een beeld van de trends inzake inter- en intragenerationele inkomens-, armoede- en welvaartsverhoudingen en een gedetailleerde reflectie over de gevolgen van demografische, socio-economische en beleidsmatige veranderingen in de voorbije 30 jaar voor de vergrijzingsproblematiek in Vlaanderen (Cantillon e.a., 2007; Cantillon e.a., 2009).

Cantillon e.a. (1999) komen tot de conclusie dat de evolutie van inkomens en armoede in het tijdsvak 1976-1997 in drie periodes kan worden opgedeeld, waarin telkens verschillende trends worden waargenomen:

1. De *periode 1976-1985* is een periode van sterke egalisatie, bij een globale (lichte) daling van de reële gezinswelvaart, als gevolg van de economische crisis. Gezinnen aan de onderkant van de welvaartsverdeling zien hun reële welvaart sterk groeien terwijl gezinnen aan de bovenkant erop achteruit gaan. Vooral sterke welvaartsstijgingen bij de bejaarden, met name bij de minst gegoede bejaarden, zorgen voor de egalisatie, terwijl de meeste gezinnen op actieve leeftijd terrein verliezen. Ook de relatieve armoede daalt in deze periode zeer aanzienlijk, van zo'n 10% in 1976 naar 5 à 6% in 1985.
2. In de *periode 1985-1992*, een tijd van vrij sterke economische groei, valt de egalisatie stil. Er is zelfs een zekere toename van de ongelijkheid, maar alle lagen van de bevolking zien hun levensstandaard sterk toenemen. Het gemiddeld welvaartsniveau stijgt met zowat 17%. Arm en rijk delen in bijna gelijke mate in de welvaartsgroei. De relatieve armoede blijft ongeveer constant.
3. In de *derde periode, van 1992 tot 1997* neemt de gemiddelde welvaart met nauwelijks 3% toe, een markant verschil met de stijging van 17% voor de periode 1985-1992. Deze periode vormt een *trendbreuk* met het verleden in de zin dat de minst welvarende gezinnen er in reële termen nauwelijks op vooruitgaan. De gezinnen die op de armoede balanceren gaan er zelfs in reële termen op achteruit. De periode 1992-1997 wordt ook gekenmerkt door de 'terugkeer' van de traditionele maatschappelijke breuklijn tussen gezinnen met een arbeidsinkomen en gezinnen die van een vervangingsinkomen moeten rondkomen (zie onder).

De jaarboeken 'Armoede en Sociale Uitsluiting' geven een uitgebreid overzicht van de recente statistieken, resultaten van wetenschappelijk onderzoek en beleidsontwikkelingen over armoede en sociale uitsluiting. In de editie van 2006 (Vranken e.a., 2006) dekken de auteurs de periode 1991-2006. De auteurs beklemtonen het complexe karakter van de armoedeproblematiek. Er zijn weinig trends te vinden in de onderzochte periode. Zo besluiten de auteurs dat er geen nieuwe risicogroepen zijn opgestaan tijdens de periode. Er waren wel schommelingen tussen de verschillende risicogroepen onderling. Het

armoederisico van laaggeschoolden is bijvoorbeeld gestegen, terwijl dat van vrouwen gedaald is. De auteurs beklemtonen de noodzaak om de huishouddimensie niet uit het oog te verliezen. Vaak is het net dit socio-demografisch kenmerk dat risicoverhogend werkt. Dit is duidelijk te merken bij alleenstaanden met kinderen. De auteurs leggen veel nadruk op een nieuwe kwetsbare groep die evenwel bijzonder heterogeen is: de personen van buitenlandse afkomst.

Het beeld dat globaal uit deze studies naar voren komt is er een van stabiliteit inzake inkomensverdeling en inkomensarmoede. Ondanks de toenemende gezinsverduunning, een stijging van het aantal tweeverdieners en een sterke stijging van het gemiddeld inkomen, zien we in de inkomensongelijkheid en de relatieve armoede noch een trendmatige stijging, noch een duidelijke daling. Deze stabiliteit is wellicht het gevolg van tegenstrijdige effecten van de drie grote motoren achter armoede en ongelijkheid: het gezin, de overheid en de markt.

3. Methoden en gegevens

3.1. Methoden

Net als de meeste studies op dit terrein hanteren wij het huishoudinkomen als indicator van de materiële welvaart van de respondent. De formele definitie van *inkomen* is: de toename in het vermogen tussen twee momenten, plus de consumptie in die periode. Inkomen omvat daarmee niet alleen het geldelijk inkomen, maar ook inkomsten in natura en de vermogensaanwas. In de praktijk wordt, wegens gebrek aan gegevens, alleen het monetaire inkomen in aanmerking genomen, eventueel aangevuld met enkele componenten van het inkomen in natura, zoals de toegerekende huur voor eigenaars, de maaltijdcheques en de bedrijfswagen. Dit inkomen wordt beschouwd als een goede indicator van de mogelijkheid van een huishouden om te beschikken over (markt-) goederen en diensten, met andere woorden van de mogelijkheid om welvaart te realiseren. In sectie vijf kijken wij daarnaast naar de bestedingen als indicator van de welvaart van de Vlaamse huishoudens.

Het huishouden wordt meestal als analyse-eenheid gehanteerd. Aangenomen wordt dat de leden van een huishouden de middelen zodanig verdelen dat ofwel iedereen ofwel niemand arm is. Hoewel er duidelijke aanwijzingen zijn dat macht en inkomen ongelijk verdeeld zijn binnen huishoudens, is deze intra-huishoudelijke verdeling zeer moeilijk te meten. Er zijn natuurlijk verschillende definities van een huishouden mogelijk. De meest gangbare verwijzen naar criteria als het bewonen van dezelfde woning en het (tenminste gedeeltelijk) samen delen van inkomens en uitgaven. In de praktijk wordt in inkomens-enquêtes de beslissing wie tot zijn of haar huishouden behoort, overgelaten aan de eerste respondent. Huishouden is in principe een ruimer begrip dan gezin. In deze bijdrage zullen deze twee begrippen echter als synoniemen worden gebruikt.

Het huishoudinkomen dient verder te worden geoperationaliseerd. In de meeste studies wordt gewerkt met het netto beschikbaar inkomen, dit wil zeggen het inkomen na afhouding van sociale bijdragen en belasting. Dit inkomen bepaalt de mogelijkheid tot welvaartsverwerving. Wat betreft de referentieperiode van het inkomen kiest men ofwel een maand ofwel een jaar. Een referentieperiode van een maand heeft het nadeel dat het meer beïnvloed wordt door tijdelijke schommelingen van het inkomen. Een referentiepe-

riode van een jaar stelt dan weer hogere eisen aan de gegevensverzameling. Tenslotte is er in enquêtes het probleem van non-respons op vragen naar het inkomen. Om te vermijden dat dit de resultaten vertekent, worden deze niet-antwoorden meestal geïmputeerd, waarbij de onderzoeker aan het inkomen een waarde toekent op basis van de antwoorden van gelijkaardige respondenten. Er bestaan diverse methoden voor imputatie, met uiteenlopende voor- en nadelen.

Een bepaald inkomen creëert niet dezelfde mogelijkheden inzake welvaart voor een alleenstaande, vergeleken met een gezin met drie kinderen. Om het inkomen van verschillende gezinstypes vergelijkbaar te maken, wordt het beschikbaar huishoudinkomen gestandaardiseerd. Het *gestandaardiseerd (of equivalent) huishoudinkomen* is een uitdrukking van het besteedbaar inkomen van een huishouden, gecorrigeerd voor aantal en kenmerken van de leden van het huishouden. Het kan geïnterpreteerd worden als een indicator van de welvaart van dat huishouden (hoewel met veel elementen die de behoeften van huishoudens, en dus hun welvaart beïnvloeden, geen rekening wordt gehouden; vooral gezondheidsproblemen kunnen belangrijk zijn). Het inkomen wordt gestandaardiseerd volgens de internationaal gangbare gemodificeerde OESO-schaal. Deze meting van (materiële) welvaart komt overeen met die welke wordt gebruikt in de internationale literatuur inzake inkomensverdeling. Het inkomen op gezinsniveau wordt als volgt gestandaardiseerd: voor de eerste volwassene geldt een gewicht van 1, de andere volwassenen krijgen een gewicht van 0.5. Elk kind tot en met 14 jaar krijgt een gewicht van 0.3. Deze gewichten worden opgeteld tot een equivalentiefactor. Het beschikbaar huishoudinkomen wordt door deze equivalentiefactor gedeeld.

Armoede in de brede zin van het woord is een multi-dimensioneel begrip, dat vele domeinen van het leven bestrijkt (zie Vranken, 1991). Hier beperken we ons echter tot de dimensie van het inkomen. Deze keuze wordt verantwoord door het feit dat in een sterk gemonetariseerde markteconomie een voldoende hoog inkomen een belangrijke voorwaarde is voor het bereiken van een zekere mate van welzijn en van sociale participatie. Vervolgens moet een bepaalde grens of norm worden gehanteerd waarbeneden gezinnen of huishoudens als arm of bestaansonzeker worden beschouwd. In de literatuur worden een groot aantal methoden voor de bepaling van inkomensgrenzen voorgesteld. Globaal kunnen deze methoden in vier typen worden verdeeld: de wettelijke methode, de relatieve methode, de subjectieve methode en de budget methode.

Eén van de primaire indicatoren van sociale inclusie (ook wel genoemd, de Laeken indicatoren), in het kader van de Open Methode van Coördinatie en het zogenaamde Lissabon-proces¹, is het aantal individuen per land dat leeft in-risico-van-armoede. Wij nemen hier de definitie van dit quasi-officieel armoedecijfer over. Elk huishouden met een gestandaardiseerd gezinsinkomen dat lager is dan 60% van de nationale mediaan van de gestandaardiseerde gezinsinkomens beschouwen we als levend in een armoederisico. Met nationale mediaan wordt de Vlaamse of Belgische bedoeld. In vele studies wordt regionale armoede berekend aan de hand van de nationale armoedelijn. We opteren er hier voor om voor elk niveau een aparte armoedelijn te berekenen. Alle armoedecijfers voor Vlaanderen zijn dus gebaseerd op een Vlaamse armoedegrens. Een belangrijk kenmerk van deze relatieve armoedegrens is dat deze automatisch meegroeit wanneer de gemiddelde welvaart toeneemt, en dus over de jaren heen stijgt.

3.2. Gegevens

De enquêtegegevens waarvan in deze studie gebruik wordt gemaakt, zijn geen perfecte weergave van de realiteit. Niet elke respondent kan of wil eerlijk antwoorden op de vele vragen naar inkomens en hun oorsprong; een probleem dat zich vooral stelt bij de inkomsten uit kapitaal. Niet iedereen wil meedoen aan zulke enquêtes, hoewel voorzover bekend deze non-respons niet erg selectief is wat betreft inkomen (De Keulenaer, 2007).

Administratieve gegevens bieden op het eerste zicht een uitweg voor bovenstaande problemen. Toch is dit voor studies naar inkomensongelijkheid en armoede vooralsnog niet het geval in België. In de – mogelijk nabije – toekomst zal het Datawarehouse Arbeidsmarkt van de Kruispuntbank voor Sociale Zekerheid wellicht een rijke bron van gegevens vormen. De enige administratieve gegevens die op dit moment beschikbaar zijn over de inkomsten van individuen, zijn de fiscale statistieken. Deze bevatten zeer rijke informatie over de belastingplichtigen. Toch hebben deze administratieve data nog belangrijke beperkingen waardoor ze gewoonlijk niet gebruikt worden in armoede onderzoek. Ten eerste is niet iedereen belastingplichtig. Er zijn sterke fluctuaties in het aantal belastingplichtigen en -aangiften doorheen de laatste 2 decennia. Dit is wellicht vooral aan de onderkant van de inkomensverdeling een probleem. Ten tweede is een fiscaal huishouden niet hetzelfde als een feitelijk huishouden. Inwonende werkende kinderen worden door de fiscus beschouwd als afzonderlijke fiscale huishoudens. Ten derde moeten bepaalde onderdelen van het beschikbare (gezins-) inkomen niet opgegeven worden in de aangifte (zoals kinderbijslag en inkomsten uit roerend vermogen), en zijn deze dus niet opgenomen in de fiscale statistiek.

Het grootste nadeel van de fiscale gegevens is dat er weinig informatie beschikbaar is over de leefomstandigheden en overige kenmerken van de huishoudens. Dit beperkt de analysemogelijkheden sterk, en is de voornaamste reden dat we beroep doen op enquêtegegevens.

Er wordt doorheen deze bijdrage gebruik gemaakt van drie belangrijke enquêtes naar inkomens en levensomstandigheden, die in Vlaanderen gevoerd zijn. Het gaat om het Sociaal Economisch Panel (SEP), de European Community Household Panel (ECHP) en de Survey on Income and Living Conditions (SILC). Hieronder lichten we de verschillen en gelijkenissen tussen de drie enquêtes toe. Gemeenschappelijk aan de enquêtes is dat de gegevens verzameld zijn via het afnemen van vragenlijsten door een interviewer bij de mensen thuis. Ook is het zo dat de huishoudens én de individuen die bevroegd worden telkens een representatieve toevalssteekproef vormen uit de populatie van Belgische private huishoudens, en de individuen die daarvan deel uitmaken.

De SEP is een bevraging van een representatieve toevalssteekproef van de Belgische private huishoudens. Enquêtes die in het verleden gebruikt werden om de sociale indicatoren op te stellen, werden tot dusver gehouden in Vlaanderen in 1976 en voor België in 1985, 1988, 1992 en 1997. Sinds 1985 heeft de enquête een panel-karakter: huishoudens die in 1985 werden geselecteerd, werden in 1988, 1992 en 1997 opnieuw bevroegd, weliswaar met bijtrekking in 1992 en 1997. In 1985 en 1988 werd alle informatie via het gezinshoofd of eventueel de partner vergaard. Vanaf 1992 werden alle gezinsleden ouder dan 18 ondervraagd. Het inkomen werd in de SEP-enquêtes bevroegd op maandbasis. Beperkingen zijn dat er geen vragen waren naar inkomens uit roerend vermogen, arbeidspremies en vakantiegeld.

Voor de periode 1995 – 2001 (die dus gedeeltelijk met de SEP periode overlapt) gebruiken we het European Community Household Panel (ECHP) van Eurostat². De Belgische ECHP data zijn een geharmoniseerde versie van de PSBH (Panel Studie Belgische Huishoudens). Meer informatie over de PSBH kan gevonden worden in Mortelmans e.a. (2004).

De verschillen tussen SEP en ECHP zijn een belangrijk thema geweest in recent onderzoek. Onderzoek naar de armoede in België in de jaren '90 kwam, afhankelijk van de gekozen bron, tot verschillende bevindingen. In de ECHP worden veel hogere armoedecijfers gerapporteerd dan in de SEP (Proost e.a., 1996; Van Hoorebeek e.a., 2001; Cantillon e.a., 2003; Van Dam & Van den Bosch, 1997). Daarenboven vertonen de resultaten van de ECHP jaarlijkse schommelingen die moeilijk te verklaren zijn en zelfs weinig plausibel lijken. Er is geen unanimitieit over de oorzaak van deze verschillen, maar een deel is waarschijnlijk toe te schrijven aan het verschil in opzet. Een belangrijk verschil tussen SEP en ECHP is de meting van het huishoudinkomen. In de SEP wordt het inkomen op maandbasis gemeten terwijl de ECHP het inkomen op jaarbasis meet. Ook gebeurt de inkomensimputatie volgens een andere methode. Vastgesteld is dat de schommelingen voor een deel te wijten zijn aan bepaalde specifieke factoren, zoals extreme (hoge of lage) inkomens in sommige jaren, of afwijkende resultaten van de inkomensimputatie (bijschatting van ontbrekende inkomensgegevens). De sterke jaar-op-jaar veranderingen weerspiegelen aldus waarschijnlijk geen reële veranderingen in de populatie. Deze problemen verklaren waarom sedert 1997 (Cantillon e.a., 1999) geen becommentarieerde tijdreeksen meer verschenen zijn omtrent armoede en inkomensongelijkheden.

De SILC-enquête (EU-SILC, European Union - Statistics on Income and Living Conditions) is een jaarlijkse panelstudie naar inkomens en levensomstandigheden. De enquête wordt zowat in alle landen van de Europese unie georganiseerd en is veruit het belangrijkste instrument om zowel op Belgisch als op Europees niveau armoede en sociale uitsluiting in kaart te brengen. Voor België worden elk jaar ongeveer 5.000 gezinnen (\pm 11.000 personen) bevraagd. De echte start van het panel (roterend) vond plaats in 2004. Op dit moment zijn er drie jaargangen beschikbaar: 2004, 2005 en 2006. Net als in de ECHP wordt ook in de SILC de inkomensinformatie op jaarbasis verzameld, maar de inkomensconcepten zijn (licht) verschillend en werden op een andere manier bevraagd. Een meer gedetailleerde analyse over de continuïteit tussen de ECHP en SILC enquêtes, kan gevonden worden in Europese Commissie (2005).

Bij de poging tot het schetsen van een globaal beeld van de trends inzake armoede en inkomensverdeling worden we gehinderd door twee handicaps: (1) het feit dat in het verleden verschillende studies verschillende methoden gebruikten, met name verschillende armoedegrenzen en (2) het feit dat de verschillende inkomensenquêtes, met name de SEP-, ECHP- en SILC-enquêtes niet met elkaar vergelijkbaar zijn.

Het eerste probleem is in deze studie verholpen door alle indicatoren opnieuw te berekenen vanuit de brongegevens, met gebruikmaking van eenzelfde methodologie (met name een armoedelijngelijk aan 60% van het mediane equivalente inkomen). Het tweede probleem is praktisch niet te verhelpen, zodat we hieronder gedwongen zijn partiële trends te presenteren.

4. Evoluties inzake inkomen, inkomensongelijkheid, inkomensarmoede en deprivatie

In deze sectie tonen wij de algemene ontwikkelingen inzake het gemiddeld beschikbaar inkomen, het gestandaardiseerde inkomen als indicator van de economische welvaart, de inkomensongelijkheid en de inkomensarmoede. Deze reeksen, die gebaseerd zijn op objectieve inkomensgegevens, worden aangevuld met enerzijds de resultaten van een (erg beperkte) index van deprivatie van goederen en diensten, en anderzijds de trend inzake de subjectieve appreciatie van het inkomen. Uiteraard concentreren we ons op Vlaanderen, waarbij we soms de vergelijking maken met België.

Alle inkomens zijn geïndexeerd aan de hand van de consumptieprijsindex (jaargemiddelde van het jaar van het onderzoek) en uitgedrukt in Euro op het prijsniveau van 2005, tenzij anders vermeld. Wij zullen meestal werken met het gestandaardiseerd inkomen van het huishouden, als indicator van de welvaart die in ieder huishouden wordt gerealiseerd. Deze wordt toegekend aan elk gezinslid, hetgeen betekent dat wordt aangenomen dat alle gezinsleden gelijk delen in de levensstandaard van het gezin. Alle analyses gebeuren op individueel niveau, waarbij zowel volwassenen als kinderen worden meegeteld.

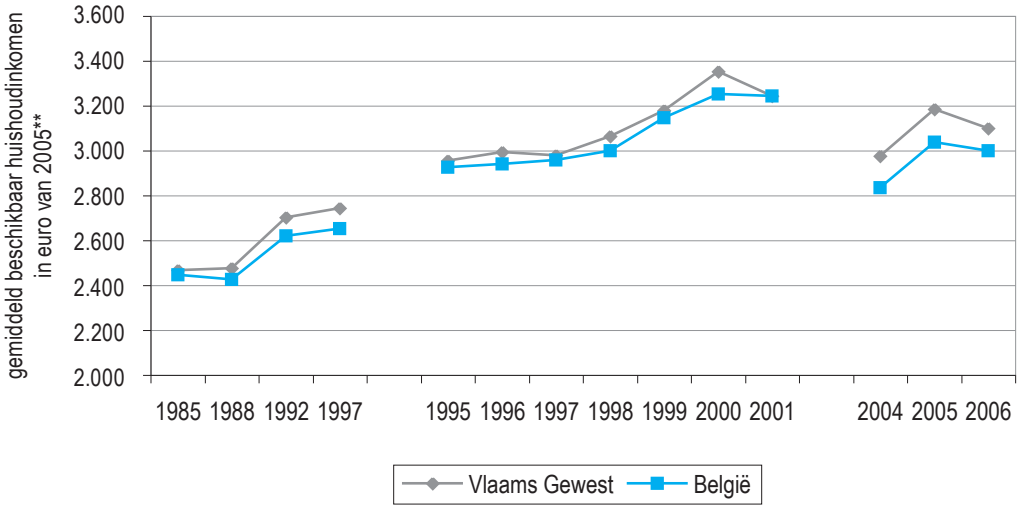
Het beeld dat uit deze figuren naar voren komt, is er een van algemeen stijgende welvaart, met een grote stabiliteit inzake inkomensongelijkheid en relatieve armoede. Ook de sociale incidentie van de armoede blijft globaal dezelfde, met wel een sterke stijging van de armoede bij de werklozen.

4.1. Beschikbaar gezinsinkomen

Figuur 2a toont dat er per gegevensbron, en dus per periode bekeken, een voortdurende algemene reële inkomensstijging is geweest in België en Vlaanderen over de periode 1985-2006. De stijging was bijzonder fors tijdens de jaren van hoogconjunctuur tussen 1988 en 1992. De schijnbare val tussen 2001 en 2004 heeft te maken met een wisseling van bron en een andere inkomensmeting. Doorheen de jaren zien we ook dat de inkomens in Vlaanderen sterker zijn gestegen dan in België. Terwijl het inkomen in 1985 in Vlaanderen en België nog gelijk was, is er in recente jaren een duidelijke kloof ontstaan. Gezien het grote gewicht van Vlaanderen in de Belgische cijfers, betekent dit dat de kloof met de andere gewesten nog aanzienlijk groter is.

In figuur 2b zien we hetzelfde beeld voor het gestandaardiseerde inkomen, waarbij rekening wordt gehouden met het aantal personen in het huishouden die van een inkomen moeten leven, evenals met schaalvoordelen van grotere huishoudens. Over de evolutie in welvaart, concluderen Cantillon e.a. (1999) het volgende: *'In de ganse periode 1985-1997 ging de reële welvaart van de gezinnen er substantieel op vooruit, in de orde van 15%. Maar deze welvaarts groei aan de onderkant deed zich uitsluitend tussen 1985 en 1992 voor. Tijdens de periode tussen 1992 en 1997 zagen de armere gezinnen hun reële levensstandaard er niet meer op vooruit gaan.'* Ook hier is in recente jaren het inkomen in Vlaanderen duidelijk hoger dan in België als geheel. In de resultaten 1994-2001 op basis van de ECHP zien we dit verschil niet verschijnen; er zijn echter indicaties dat in de steekproef van de ECHP voor Wallonië de hogere inkomenscategorieën oververtegenwoordigd zijn (zie Proost e.a., 1996).

Figuur 2a. Evolutie gemiddeld beschikbaar huishoudinkomen op maandbasis in het Vlaamse Gewest en België, periode 1985-2006*, bedragen in euro van 2005.

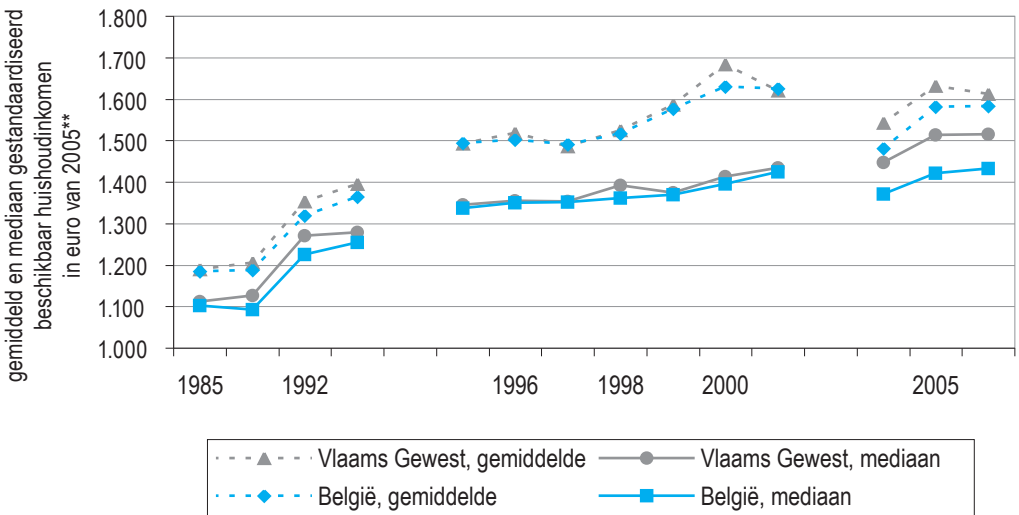


* Jaren zijn niet altijd opeenvolgend. Niet-verbonden punten geven breuken in de reeksen aan, wegens verschillende bron.

** Schaal begint bij 2.000 euro.

Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

Figuur 2b. Evolutie gemiddeld en mediaan gestandaardiseerd beschikbaar huishoudinkomen op maandbasis in het Vlaamse Gewest en België, periode 1985-2006*, bedragen in euro van 2005.



* Jaren zijn niet altijd opeenvolgend. Niet-verbonden punten geven breuken in de reeksen aan, wegens verschillende bron.

** Schaal begint bij 1.000 euro.

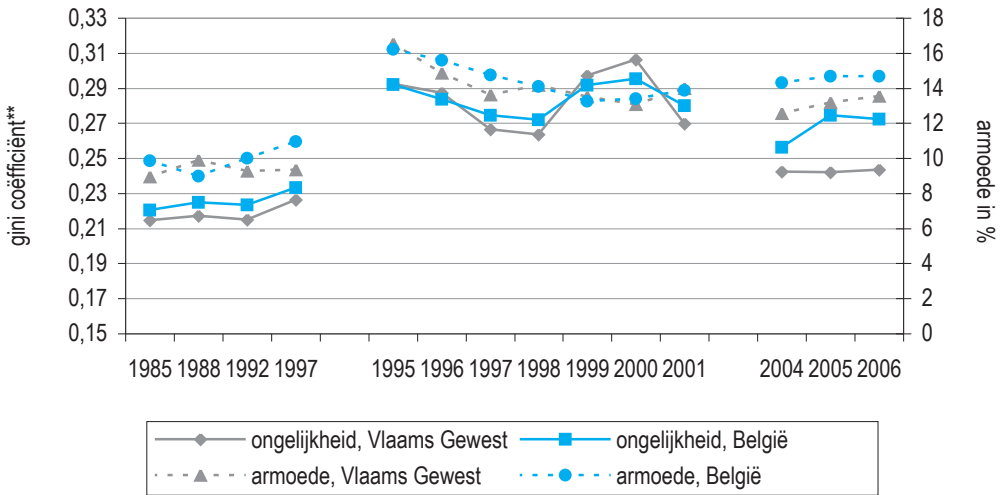
Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

4.2. Ongelijkheid en armoede

De evolutie van armoede en inkomensongelijkheid wordt weergegeven in figuur 3. Tussen 1985 en 1997 is er een lichte, maar vrij duidelijke stijging van de ongelijkheid in Vlaan-

deren. Daarna is het beeld minder duidelijk. De sprong tussen de resultaten op basis van de SEP en die op basis van de ECHP is grotendeels te wijten aan een andere manier van inkomensmeting, en met name een andere wijze van de imputatie van ontbrekende inkomensgegevens, die leidt tot een groot aantal hoge inkomens in de ECHP (zie Van Hoorebeek e.a., 2001; Cantillon e.a., 2003). Dit heeft ook een schommelende evolutie van de ongelijkheid over de tijd heen binnen de ECHP voor gevolg. De SILC cijfers liggen dan weer dicht bij die van de SEP. De periode 2004-2006 is te kort om duidelijke trends te kunnen ontwaren.

Figuur 3. Evolutie van ongelijkheid in equivalente inkomens (Gini coëfficiënt; linker y-as), en van inkomensarmoede (aandeel individuen in huishouden met inkomens beneden de armoedelij, in %; rechter y-as) in het Vlaamse Gewest en België, periode 1985-2006*.



* Jaren zijn niet altijd opeenvolgend. Niet-verbonden punten geven breuken in de reeksen aan, wegens verschillende bron.

** Schaal ongelijkheid begint bij 0,15.

Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

In de focusbijdrage inzake inkomen in dit boek wordt de inkomensongelijkheid op basis van de fiscale statistieken besproken. Op basis van die gegevens is er een duidelijke stijging. Zoals gezegd zijn er veel verschillen tussen de bronnen en de gebruikte inkomensconcepten. De resultaten op basis van de fiscale gegevens hebben het voordeel gebaseerd te zijn op de gehele populatie en op een consistent inkomensbegrip over de tijd heen; de resultaten gepresenteerd in deze bijdrage zijn dan weer gebaseerd op een vollediger inkomensbegrip voor volledige huishoudens (in plaats van fiscale huishoudens), maar hebben de tekortkomingen eigen aan enquêtegegevens: onnauwkeurige meting van het inkomen en steekproeffluctuaties. Als we al het beschikbare materiaal bijeenleggen, lijkt de conclusie toch vrij onontkoombaar dat over de gehele periode 1985-2004 gezien, de inkomensongelijkheid is gestegen, hoewel deze stijging zeker niet dramatisch was.

We zien ook dat zowel in de SEP als volgens de SILC de ongelijkheid in Vlaanderen lager ligt dan in België; de kloof lijkt in de jaren 2000 duidelijk groter dan eind jaren '80 en begin jaren '90. Voor een deel komt dit uiteraard omdat in de ongelijkheid op Belgisch niveau ook de interregionale ongelijkheid opgenomen is. In de ECHP zien we geen verschil

tussen Vlaanderen en België, wellicht weer vanwege de selectiviteit in de steekproef. Wat betreft de meting van armoede maken we, zoals reeds aangehaald, gebruik van de internationaal aanvaarde definitie voor relatieve armoede. De individuen die onder de grens van 60% van de mediaan van het gestandaardiseerd beschikbaar gezinsinkomen vallen, worden als arm beschouwd. De term 'armoede' wordt in deze context beter bekeken als 'risico op een laag inkomen' of 'armoederisico'. Hierbij wordt voor Vlaanderen een 'Vlaamse' armoedegrens gebruikt, die alleen berekend is uit de steekproefgegevens voor Vlaanderen. Deze lijn ligt hoger dan de 'Belgische' lijn, zoals afgeleid kan worden uit figuur 2b.

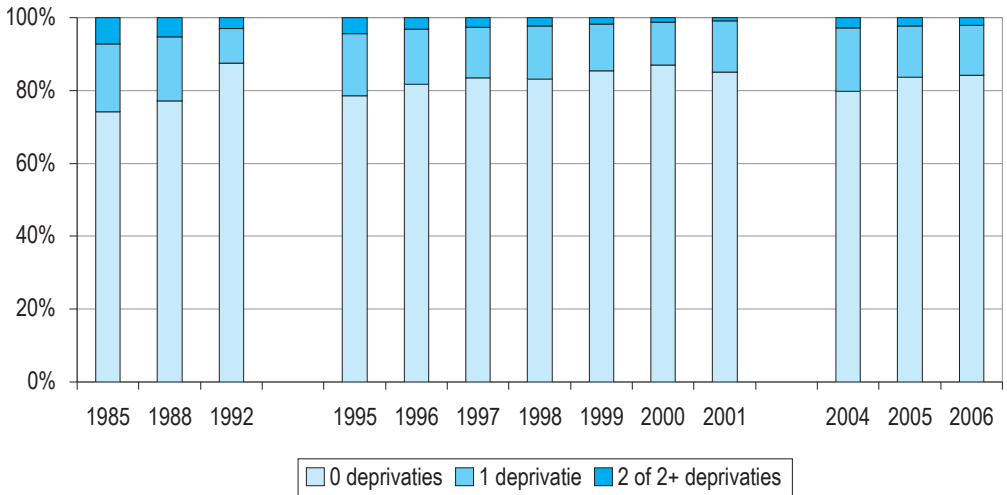
Eerdere onderzoeken leerden dat onze welvaartsstaat er behoorlijk goed in slaagt de armoede terug te dringen. Er was een zeer belangrijke afname van de relatieve armoede in Vlaanderen tussen 1976 en 1988 (Cantillon, 1999). In België lijkt sedert het eind van de jaren '80 de relatieve armoede langzaam weer toe te nemen. Voor Vlaanderen zien we deze stijging niet. Voor de periode 1995 tot 2001 geeft de ECHP een daling van de armoede aan; deze is echter mogelijk te wijten aan selectieve uitval. De periode 2004-2006 van de SILC enquête is te kort om duidelijke trends te kunnen ontwaren. De SILC geeft ook aan dat de armoede in Vlaanderen ongeveer 1 tot 1,5 %-punt lager ligt dan in België als geheel, dit ondanks de hogere armoedegrens in Vlaanderen.

4.3. Deprivatie

Er zijn een aantal beperkingen eigen aan armoedemeting op basis van het beschikbare inkomen. Levensomstandigheden van individuen laten zich niet kenmerken door louter alleen inkomen. De levensstandaard van gezinnen en individuen wordt immers door meer beïnvloed dan enkel het inkomen. Materiële deprivatie indicatoren worden vaak gepresenteerd als complementair aan financiële deprivatie (of armoede). Deze indicatoren geven zicht op een ongewild gebrek aan bepaalde goederen en diensten die tot het gangbare consumptiepatroon van huishoudens in een bepaalde maatschappij behoren. Het is belangrijk dat het gebrek ongewild is, en niet het resultaat van andere preferenties; daarom wordt alleen van deprivatie gesproken als het huishouden aangeeft dat het een artikel niet bezit of een dienst niet geniet omwille van financiële redenen (zie verder Nolan & Whelan, 1996). Een deprivatie-index bestaat uit de (al of niet gewogen) som van deprivatie op afzonderlijke items (goederen en diensten). Zulk een index is betrouwbaarder naarmate hij op meer items is gebaseerd.

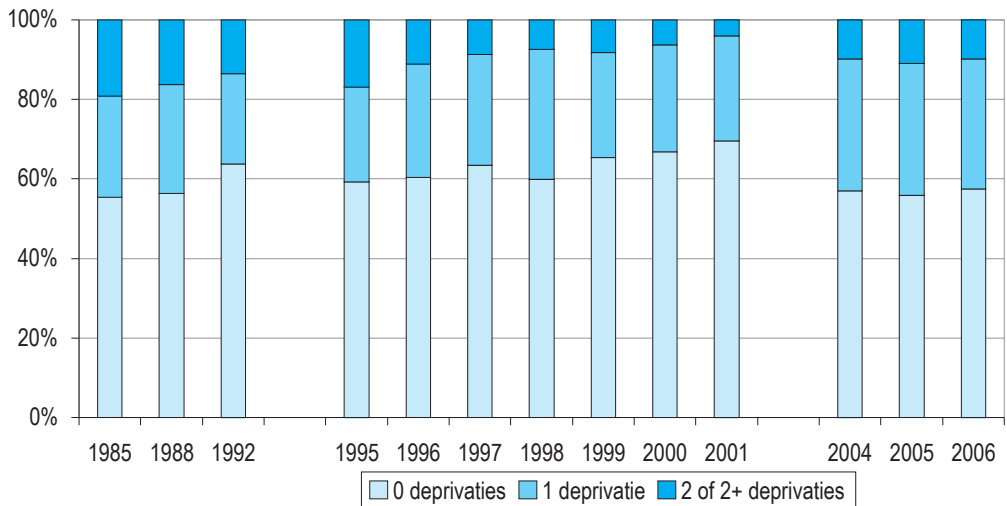
Onze mogelijkheden zijn sterk beperkt door het geringe aantal items naar welke in alle drie surveys is gevraagd. Dit zijn er 4: bezit van een eigen wagen, bezit van een telefoon, bezit van een (kleuren-)televisie, en of men zich een week vakantie weg van thuis per jaar kan veroorloven. Van deprivatie wordt gesproken als het gezin aangeeft dat het het item niet bezit, maar wel graag wenst (SEP) of dat het gezin het item niet bezit, omwille van financiële redenen (ECHP en SILC). Per jaartal wordt de indicator berekend als de som van de scores op de 4 items. Zo verkrijgen we per jaar een materiële deprivatie indicator met een score tussen 0 (geen deprivatie) en 4 (deprivatie op alle elementen). Omdat de twee hoogste scores weinig voorkomen, hebben we de indicator beperkt tot 3 scores: 0, 1 en 2 of meer. Omdat in SEP-1997 alleen het bezit is vastgesteld, en niet is gevraagd naar de redenen van het niet-bezit, ontbreekt dit jaar in de reeksen.

Figuur 4a. Evolutie in deprivatie: aandeel gezinnen die 0, 1 of 2 of meer goederen niet bezitten om financiële redenen in het Vlaamse Gewest, periode 1985-2005, in %.



Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

Figuur 4b. Evolutie in deprivatie: aandeel gezinnen die 0, 1 of 2 of meer goederen niet bezitten om financiële redenen, alleen huishoudens beneden de armoedelij in het Vlaamse Gewest, periode 1985-2005, in %.



Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

Over alle jaren heen blijkt dat deprivatie van vakantie het meest voorkomt. Dit varieert van ongeveer 10 tot 20% van de individuen per jaartal. Deprivatie van een auto kent ook nog een redelijke incidentie, maar het ontberen van telefoon of televisie zijn (zeker voor de meest recente gegevens) quasi verwaarloosbaar. We zien dan ook in figuur 4 dat in alle jaren 75 tot 80% van alle huishoudens van geen enkel item gedepriveerd is. (Dit betekent niet noodzakelijk dat zij alle 4 items bezitten, wel dat zij deze bezitten, of niet bezitten maar om andere dan financiële redenen.)

Ondanks de breuken in de trend, vanwege de verschillende bronnen, zien we een duidelijk-

ke daling in de proportie huishoudens die gedepriveerd zijn van twee of meer items, zodat in de recente jaren volgens de SILC nog maar 2% van de huishoudens in deze situatie zijn. De daling is niet zo duidelijk voor het gedepriveerd zijn van 1 item. De stijging van het gemiddeld inkomen (hierboven vastgesteld) vertaalt zich dus ook in een vermindering van de deprivatie.

Onder de gezinnen met een inkomen beneden de armoedelijn komt, weinig verrassend, deprivatie aanzienlijk meer voor dan onder de bevolking als geheel (figuur 4b). Tegelijk zien we dat de meerderheid van deze gezinnen niet gedepriveerd is op geen enkel van de 4 items. (Omgekeerd heeft een meerderheid van de gedepriveerde gezinnen een inkomen boven de armoedelijn.) Deze ‘mismatch’ tussen deprivatie en inkomensarmoede is een verschijnsel dat in alle onderzoeken wordt vastgesteld (Whelan e.a., 2004). Er zijn verschillende mogelijke redenen voor, zoals niet-gemeten inkomen, het vermogen, fluctuaties in het inkomen tussen jaren, fouten in de meting van inkomen én deprivatie, en verschillende preferenties van huishoudens. Ook bij de inkomensarme gezinnen zien we een duidelijke afname van het percentage gedepriveerden op 2 of meer items. Het aantal gezinnen beneden de armoedelijn dat op 1 item gedepriveerd is, neemt daarentegen eerder toe, zodat we geen stijgende trend zien in de proportie inkomensarme huishoudens dat op geen enkel van de 4 items gedepriveerd is.

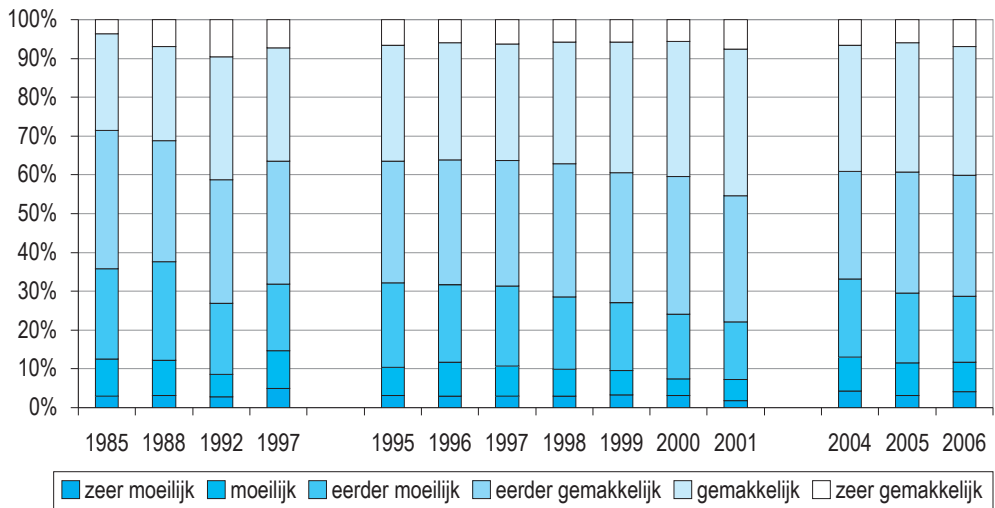
4.4. Subjectieve inkomensbeleving

De hierboven gemeten resultaten zijn gebaseerd op een ‘objectieve’ meting van armoede en levensstandaard. Een groot aantal factoren die de welvaart beïnvloeden, is daarbij niet in rekening gebracht. Daarom is het goed mogelijk dat de subjectieve inkomensbeleving een ander verloop kent dan de objectieve evoluties zouden doen vermoeden. Daarenboven wordt de subjectieve welvaart ook beïnvloed door eerder mentale factoren, zoals de preferenties gevormd in het verleden, die over de tijd heen ook kunnen evolueren (Van den Bosch, 2001).

De enquêtes maken het mogelijk om te kijken naar de subjectieve inkomensbeleving. In de drie enquêtes is telkens dezelfde vraag gesteld die peilt naar de subjectieve appreciatie van het inkomen: ‘Kan U met het totaal beschikbare inkomen van uw huishouden, zoals het nu is, zeer moeilijk, moeilijk, eerder moeilijk, eerder gemakkelijk, gemakkelijk of zeer gemakkelijk rondkomen, dit wil zeggen de eindjes aan elkaar knopen?’. Er zijn 6 antwoordcategorieën mogelijk; dit gaat gradueel van zeer moeilijk tot zeer gemakkelijk. In figuur 5 wordt getoond voor de verschillende enquêtes hoe er geantwoord werd op deze vraag. Omdat deze vraag steeds op dezelfde wijze gesteld is, kunnen we deze resultaten over de bronnen heen vergelijken.

De algemene trend die uit figuur 5 naar voren komt, is een lichte verbetering in de subjectieve inkomensbeleving. Wanneer we de 6 antwoordcategorieën opsplitsen in 2, moeilijk en makkelijk, zien we tussen 1985 en 1992 voor de SEP een afname in het aantal mensen dat aangeeft moeilijk te kunnen rondkomen. Dit is vooral te wijten aan de middencategorie. Voor de ECHP, kunnen we spreken van een lichte daling van het aantal mensen dat zegt moeilijk te kunnen rondkomen van 1995 tot 2001. Deze verbetering kan echter te wijten zijn aan selectieve steekproefuitval (wellicht zijn personen in ongunstiger omstandigheden eerder geneigd om niet meer mee te doen met de enquête). De SILC resultaten liggen voor de 3 jaren behoorlijk dicht bij elkaar, en lijken bijzonder veel op die van 1992 volgens SEP. We kunnen daarom wellicht voorzichtig concluderen dat er een verbetering

Figuur 5. Evolutie in subjectieve inkomensbeleving: antwoorden op de vraag hoe komt u rond met het inkomen van uw huishouden in het Vlaamse Gewest, periode 1985-2005*, in %.



* Jaren zijn niet altijd opeenvolgend.

Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

in de subjectieve inkomensbeleving was rond 1990 (een tijd van sterke economische groei), waarna er geen duidelijke trend in de ene of de andere richting meer te bespeuren is.

4.5. Wat zit er achter de stabiliteit?

In de rest van deze bijdrage – na de sectie over de bestedingen – gaan we in op diverse factoren die de inkomensverdeling beïnvloeden. Het is moeilijk tot onmogelijk om een volledige verklaring te geven voor de hierboven vastgestelde ontwikkelingen inzake armoede en inkomensverdeling. De gemeten inkomensverdeling is immers de accumulatie van de situatie van zeer veel personen en huishoudens, die onderhevig zijn aan zeer verschillende factoren en invloeden. Stabiliteit in het algemene peil van armoede en inkomensongelijkheid kan omvangrijke, maar elkaar compenserende bewegingen verbergen. Zo vond Cantillon (1990) dat tussen 1976 en 1985 de gevolgen van de diepgaande economische crisis werden gecompenseerd door een verbetering van de pensioenen van ouderen, en een grotere arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Ook in buitenlands onderzoek gaat men meestal uit van één of enkele factoren of evoluties (bijvoorbeeld globalisering of technologische ontwikkeling), waarvan men de invloed op de inkomensverdeling probeert na te gaan.

Om enige ordening te scheppen in de veelheid van factoren, die de inkomenspositie van personen en huishoudens bepalen, en daarmee invloed hebben op de inkomensverdeling en het niveau van de armoede, is het allereerst zinvol om verschil te maken tussen ouderen en personen op actieve leeftijd (inclusief kinderen). Om allerlei institutionele redenen lopen de welvaarts- en inkomenspositie van deze twee groepen niet parallel (zoals hieronder blijkt).

Voor de actieve bevolking is het daarenboven nuttig de vele factoren in te delen in 3 domeinen of circuits. (Voor ouderen is deze indeling ook mogelijk, maar biedt ze weinig extra inzicht.) Anders gezegd, armoede ontstaat als 3 beschermingsmechanismen falen:

1. **Demografische ontwikkelingen en gezinsvorming.** Inzake de demografische opbouw in strikte zin van de bevolking (samenstelling naar geslacht en leeftijd) zijn er in de beschouwde periode weinig veranderingen. De sterke daling van de vruchtbaarheid in de jaren '60 is al achter de rug, terwijl de vergrijzing nog moet beginnen (maar wel voor de deur staat). Wel zien we dat de omvangrijke 'babyboom' cohorten opschuiven van de vroege volwassenheid naar de oudere actieve periode. De gevolgen van deze demografische evolutie op de inkomensverdeling zijn erg beperkt. De gezinsvorming is van groot belang voor de inkomens- en welvaartsverdeling. Ook personen zonder eigen inkomen kunnen bestaanszekerheid vermijden, wanneer zij samenwonen met andere personen met voldoende inkomen. De gezinsvorming wordt uiteraard voor een deel bepaald door de opbouw van de bevolking naargelang leeftijd en geslacht, maar daarnaast spelen ook culturele en economische factoren een rol. Een ontwikkeling gedurende de laatste decennia inzake gezinsvorming met grote invloed op de inkomensverdeling is ongetwijfeld de toename van het aantal alleenstaanden en eenoudergezinnen, vanwege de aanzienlijk grotere kans op scheiding, en het later of niet huwen.
2. **De arbeidsmarkt.** De formele economie is uiteraard het belangrijkste domein voor individuen om inkomen te verwerven, en daarmee de bestaanszekerheid en veelal welvaart voor zichzelf en hun gezinsleden te verzekeren. Naast inkomen uit arbeid omvat dit ook vermogensinkomsten. Al blijven de laatste veelal buiten zicht, enerzijds vanwege dataproblemen, anderzijds omdat deze voor de meeste huishoudens een sterk complementair karakter hebben. Hoeveel en welke personen hebben betaald werk, en hoe hoog is het inkomen dat ze daaruit verwerven? Dat zijn de belangrijke vragen in dit verband.
3. **De sociale zekerheid in ruime zin.** Wanneer personen hun plaats op de arbeidsmarkt niet (meer) vinden, kunnen zij een beroep doen op de sociale zekerheid, waaronder wij hier ook de sociale bijstand begrijpen. We veronachtzamen hierbij private transfers, daar deze in de huidige Vlaamse maatschappij een relatief geringe omvang hebben.

Uiteraard staan deze domeinen niet op zichzelf. De gezinsvorming beïnvloedt de arbeidsmarktparticipatie, deze beiden hebben invloed op het beroep dat gedaan wordt op de sociale zekerheid, terwijl omgekeerd uitkeringen mensen kunnen ontmoedigen om werk te zoeken, of met een andere persoon te gaan samenwonen. Hieronder zullen bovenstaande circuits niet op een systematische manier worden besproken; wel kan deze indeling als leidraad dienen bij lezing van de volgende secties.

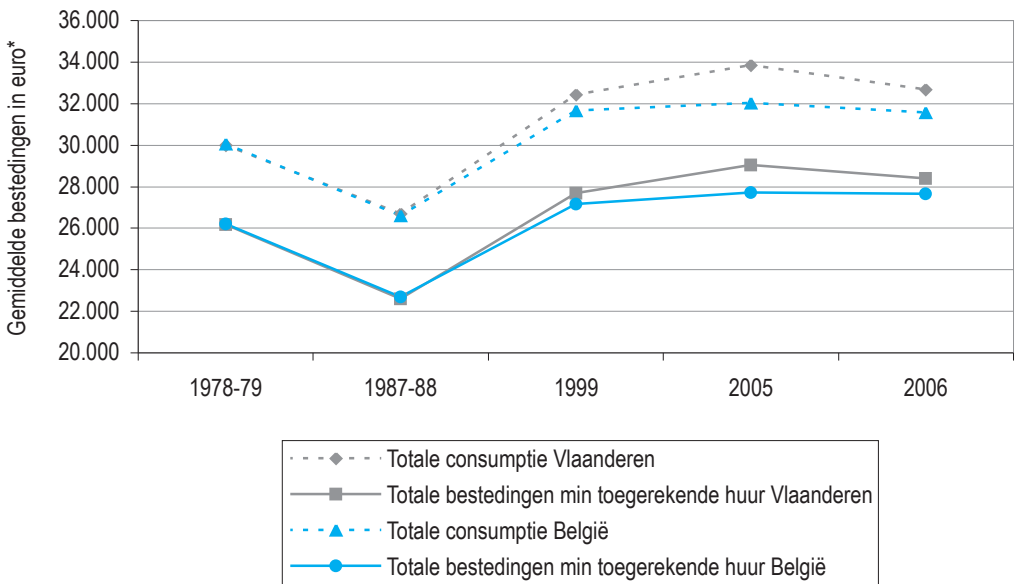
5. Bestedingen

Er zijn diverse indicatoren om naar welvaart te kijken. Inkomen, vermogen en consumptie geven elk hun beeld van de werkelijkheid. Bestedingen zijn hierbij een interessante dimensie, daar zij het dichtst aansluiten bij de feitelijke consumptiepatronen en -mogelijkheden die de bevolking dagdagelijks ondervindt. De gegevens in deze sectie komen uit het huishoudbudgetonderzoek, vroeger de gezinsbudgetenquête genoemd, van de Alge-

mene Directie Statistiek en Economische Informatie. Wij gebruiken hier de informatie vanaf de bevraging 1978/79 tot de meest recent beschikbare cijfers (2006), wat ons een perspectief zal opleveren voor de laatste 30 jaar³.

Figuur 6 toont dat tussen 1978 en 1988 de totale bestedingen van het gemiddelde huishouden sterk daalden; in reële termen met 11%. Als men de waarde van de eigen woning buiten beschouwing laat (dus zonder de toegerekende huur) is de daling zelfs nog groter (bijna 14%). Tien jaar later, in 1999, is deze daling tenietgedaan, en is er ten opzichte van einde jaren '70 zelfs een verbetering, al blijft deze bescheiden. Op 20 jaar tijd is het bestedingsbudget per gezin zonder de waarde van de toegerekende huur per saldo in reële termen met amper 6% gestegen. Mét de toegerekende huur is deze stijging wat groter, wegens de vrij sterk toegenomen waarde van de woning. Als wij de reeks doortrekken tot 2005 en 2006, zien wij een verdere, maar ook beperkte toename van de gemiddelde bestedingen per huishouden. Wel is er een stille kering van de gezinsbestedingen op één vlak te merken: terwijl het gezinsbudget in '78-'79 in Vlaanderen nog net beneden het Belgische gemiddelde lag, is dit vanaf '87-'88 er licht boven komen te liggen. In 2006 is het verschil ongeveer 3,5%.

Figuur 6. Evolutie in gemiddelde bestedingen per huishouden per jaar (met en zonder toegerekende huur voor eigenaars) in het Vlaamse Gewest en België, periode 1978/79-2006, bedragen in euro van 2006.



* Schaal begint bij 20.000 euro.

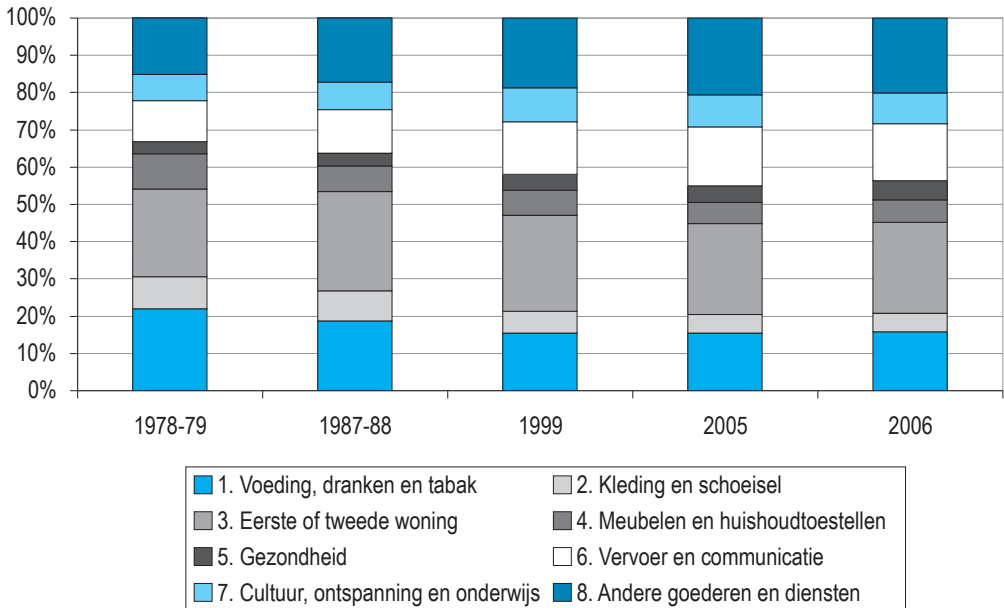
Bron: Eigen berekeningen op basis van gepubliceerde tabellen, ADSEI.

Waarom is de stijging van de bestedingen per huishouden zo beperkt? Het Bruto Binnenlands Product per capita kende in België een reële groei van 59% over de periode 1978-2006. Een mogelijke verklaring is dat in de huishoudbudgetenquête enkel de private consumptie in beeld wordt gebracht, terwijl in diezelfde periode het peil van de collectieve consumptie (onderwijs, gezondheidszorg, andere publieke goederen en diensten) toch extra is toegenomen. Verder is er in het BBP de jongste decennia een aanzienlijke verschuiving geweest naar ondernemingsinkomen en/of kapitaalinkomen, dat wellicht niet

direct zijn weg vindt naar het doorsnee gezinsbudget. De belangrijkste reden is echter dat de hier beschouwde budgetten niet gecorrigeerd zijn voor de gewijzigde gezinsgrootte. De gemiddelde gezinsgrootte daalt in deze periode aanzienlijk, vooral tussen 1978-'79 en 1987, zodat per capita gezien de evolutie gunstiger zou zijn.

Figuur 7 toont duidelijke verschuivingen tussen de bestedingscategorieën. Voeding en kleding zien hun aandeel krimpen, en hetzelfde geldt voor meubelen en huishoudtoestellen. Voor al deze goederen dalen de relatieve prijzen, zodat wij er minder aan moeten besteden. In feite houden wij daarbij zelfs onvoldoende rekening met de gewijzigde en verbeterde kwaliteit en variëteit. Wat zijn dan de nieuwe slokken van ons budget? Gezondheidszorg neemt een beetje toe (1%). Vervoer en communicatie stijgen sterk, van 11 naar 15% van ons gemiddeld budget. De telefooncommunicatie (niet het toestel, wel de 'gesprekken') steeg in bijna 30 jaar van nog geen 1% van ons budget naar 2,5%. Ten slotte is de sterkste toename in 'andere goederen en diensten' te vinden. Deze is vooral toe te schrijven aan de horeca-uitgaven en aan financiële diensten en verzekeringen. De toeristische reizen spelen hier merkwaardig genoeg geen rol. Er is zelfs sprake van een daling in relatief aandeel, wellicht vanwege de dalende relatieve prijzen.

Figuur 7. Evolutie in samenstelling van de bestedingen per huishouden in het Vlaamse Gewest, periode 1978/79-2006, in %.



Bron: Eigen berekeningen op basis van gepubliceerde tabellen, ADSEI.

6. De intergenerationale inkomensverhouding en de welvaart van de ouderen

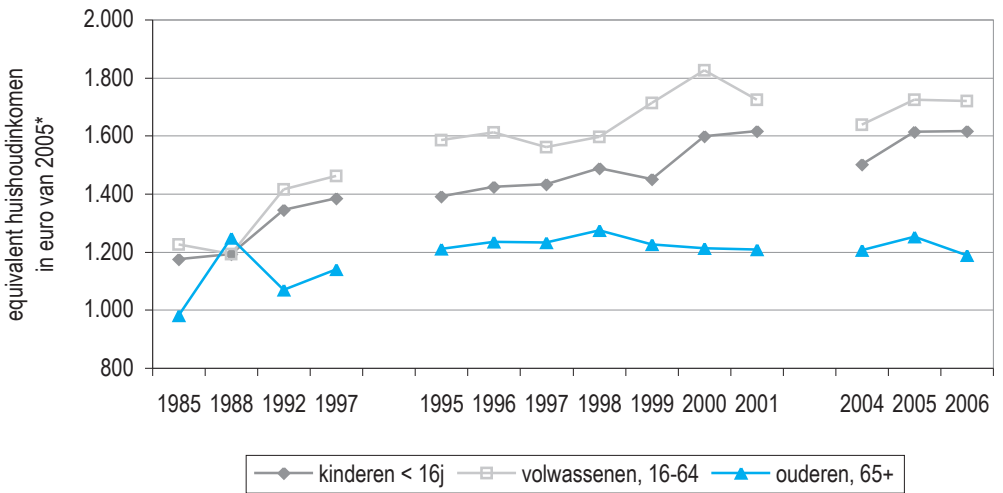
6.1. De verhouding inzake welvaart en armoede tussen ouderen en jongeren

Het algemene verhaal over de ontwikkelingen inzake inkomen en armoede voor de Vlaamse bevolking is vrij positief, maar moet toch genuanceerd worden naargelang de bevolkingsgroep. Een eerste indeling is die in grote leeftijdsgroepen, dat wil zeggen, kinderen (tot 16 jaar), volwassenen op actieve leeftijd en ouderen van 65 jaar en ouder. Voor

volwassenen en kinderen zien we in figuur 8a over de verschillende bronnen heen een quasi-voortdurende stijging van de gemiddelde welvaart, gemeten als het equivalent inkomen. Wel ontstaat er vanaf 1992 een kloof tussen de gemiddelde welvaart van kinderen, en die van niet-bejaarde volwassenen, ten nadele van de eersten. Aangezien kinderen bijna altijd in een gezin samen met hun volwassen ouders leven en dus meedelen (volgens de assumpties die hier gehanteerd worden) met hetzelfde welvaartsniveau, is het niet onmiddellijk duidelijk waar deze kloof vandaan komt. Heeft het misschien te maken met het uiteenlopen van de inkomens tussen gezinnen met en zonder kinderen? Dan kan de onvolledige emancipatie van de vrouw, waardoor vooral laaggeschoolde vrouwen met kinderen zich niet op de formele arbeidsmarkt begeven, hier een verklaring bieden. Anderzijds zien we voor de ouderen een opmerkelijk vlak verloop van het gemiddeld inkomen (afgezien van de sprongen tussen 1985, 1988 en 1992). Deze leeftijdsgroep deelt niet mee in de algemene inkomens- en welvaartstijging. Dit houdt in dat de inkomenskloof tussen actieven en ouderen over de tijd heen steeds breder wordt. Het impliceert ook dat de inkomensval bij de overgang van participatie op de arbeidsmarkt naar pensionering steeds dieper is geworden.

Mutatis mutandis zien we hetzelfde beeld voor de armoedepercentages. Voor kinderen en volwassenen merken we naargelang de gegevensbron een bijna vlak verloop van deze percentages. Wat betreft het risico op laag inkomen is er bijna geen verschil tussen kinderen en volwassenen. Ouderen daarentegen lopen een veel hoger risico op een laag inkomen. Vooral door de breuken tussen de gegevensbronnen is niet duidelijk of het risico in de loop der tijd is gestegen, of ongeveer gelijk is gebleven. Het is echter zeker niet gedaald.

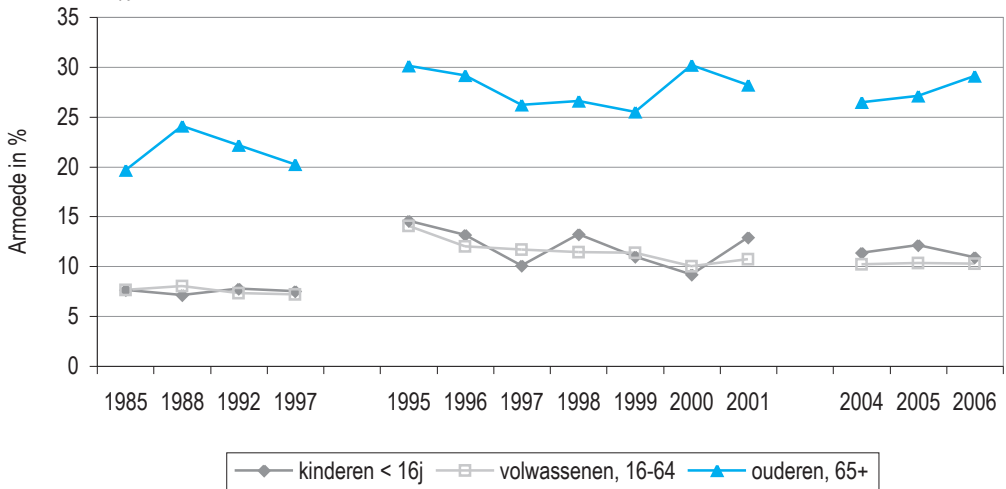
Figuur 8a: Evolutie in equivalent huishoudinkomen op maandbasis bij kinderen, volwassenen en ouderen in het Vlaamse Gewest, periode 1985-2005, bedragen in euro van 2005.



* Schaal begint bij 800 euro.

Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

Figuur 8b. Evolutie in armoede bij kinderen, volwassenen en ouderen in het Vlaamse Gewest, periode 1985-2005*, in %.



* Jaren zijn niet altijd opeenvolgend. Niet-verbonden punten geven breuken in de reeksen aan, wegens verschillende bron.

Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

6.2. Inkomen, welvaart en armoede bij ouderen

De welvaartspositie van ouderen kende lange tijd een opwaartse trend, zowel absoluut als in vergelijking met jongeren. Door stijgende pensioeninkomens en de directe negatieve gevolgen van de crisis voor de actieve bevolking, kwam deze trend in een opvallende versnelling in de jaren '70. Zoals we hierboven zagen, is dit na 1985 niet meer het geval. De afgelopen 10 jaar kenden de Vlaamse 65-plussers zelfs geen welvaartsgroei meer. De gemiddelde welvaart van de leeftijdsgroepen 24-49 jaar en 50-64 jaar steeg in diezelfde periode met respectievelijk 13 en 8%. Thans bedraagt de gemiddelde welvaart van oudere gezinnen 72% van de welvaart van gezinnen op actieve leeftijd. 25 jaar geleden was dit nog 77%. Door de toename van de eigendomsverwerving in eerdere periodes, is het eigenwoningbezit bij ouderen wel sterk toegenomen.

De stabiliteit van de relatieve welvaartsposities geldt echter niet in gelijke mate voor alle groepen onder de ouderen. Van den Bosch e.a. (2007) tonen aan dat er tussen 1985 en 1997 een sterke welvaartsverbetering was bij de hoogste inkomensgroepen, met tegelijk stabiliteit onder de brede middengroep van gepensioneerden en een relatieve achteruitgang bij de laagste inkomens. De toename van de ongelijkheid onder de gepensioneerden verklaart mogelijk het publieke beeld van de welgestelde gepensioneerde, die veel reist en restaurants frequenteert. De grote groep bejaarden, die van een minimumpensioen moet rondkomen is, juist door hun gebrek aan consumptiemogelijkheden, sociaal veel minder zichtbaar. Van den Bosch e.a. (2007) vermelden dat de SILC resultaten echter weer lijken te wijzen op een lagere ongelijkheid onder 65-plussers.

België is uniek in Europa omdat het armoederisico onder alleenstaande ouderen er lager is dan bij koppels. Binnen de laatste groep bestaat er een tweedeling tussen de dubbel-pensioentrekkers en de ontvangers van het gezinspensioen; de eerste hebben het laagste armoederisico van alle ouderen, de tweede veruit het hoogste. Vooral de groep dub-

belpensioentrekkers is gegroeid tussen 1985 en 1997. We zien tussen 1985 en 1997 een welvaartsachteruitgang van personen die aangewezen zijn op slechts 1 uitkering. Tussen 1995 en 2001 is er eerder sprake van stabiliteit. Over de volledige periode beschouwd is het voor koppels met slechts 1 pensioeninkomen of 1 uitkering de afgelopen decennia steeds moeilijker geworden om een gezinsinkomen boven de armoedegrens te bereiken. Bij koppels die 2 pensioenen ontvangen, zien we een matige afname van de bestaansonzekerheid.

Onder de oudere actieven (50-64 jaar) zien we een polarisatie tussen gezinnen die van 1 uitkering moeten rondkomen, en gezinnen die over een arbeidsinkomen beschikken of 2 inkomens kunnen combineren. De armoede in de eerste groep is tussen 1985 en 1997 sterk gestegen. Het toenemend aantal individuen met een inkomen uit arbeid of sociale zekerheid heeft zich op gezinsniveau vertaald in een kleiner aantal gezinnen met uitsluitend 1 arbeidsinkomen en een toename van het aantal 2-inkomengezinnen, terwijl tegelijk de proportie gezinnen met uitsluitend 1 uitkering niet is gedaald.

In tegenstelling tot wat geschiedde in zowat alle EU-lidstaten was er in Vlaanderen (en België) geen verbetering meer in de armoedepositie van ouderen. In Vlaanderen bleef het aandeel ouderen in armoede stabiel op een relatief hoog niveau. Vlaanderen vergeleed samen met België in de jaren '90 van de kopgroep van de EU naar de middengroep, zowel wat betreft het algemene niveau van armoede als wat betreft de welvaartspositie van ouderen ten opzichte van de jongere cohorte. Het armoederisico onder 65-plussers in Vlaanderen is zo'n 3 keer hoger dan bij min-50-jarigen. In tegenstelling tot wat vaak wordt verwacht, biedt de hoge mate van woningbezit bij ouderen weinig nuancering van dit hoge cijfer. Als we rekening houden met het voordeel van het eigenwoningbezit via de methode van toegerekende huur (zie onder), of door de woonkosten van het inkomen af te trekken, dan is de uitkomst dat de armoede onder oudere eigenaars enigszins daalt, maar spectaculair stijgt bij de oudere huurders. Per saldo blijft de intergenerationele welvaartsverdeling stabiel.

Een andere opmerkelijke ontwikkeling tekende zich af binnen de groep van alleroudsten. De data voor 2004 bevestigen dat de welvaart onder de hoogbejaarden (boven 75 jaar) niet langer lager ligt dan onder de jongere bejaarden. Ook het armoederisico lijkt niet meer hoger te zijn voor 75-plussers dan voor jonggepensioneerden. In samenhang met de voormelde ontwikkelingen lijkt ook dit te wijzen op een relatieve verzwakking van de welvaartspositie van de nieuwe cohorten gepensioneerden, zowel vergeleken met het actieve deel van de bevolking (vooral, maar niet uitsluitend, de min-50-jarigen) als vergeleken met de oudste cohorten van 75-plussers.

7. Werk, niet-werk en sociale bescherming

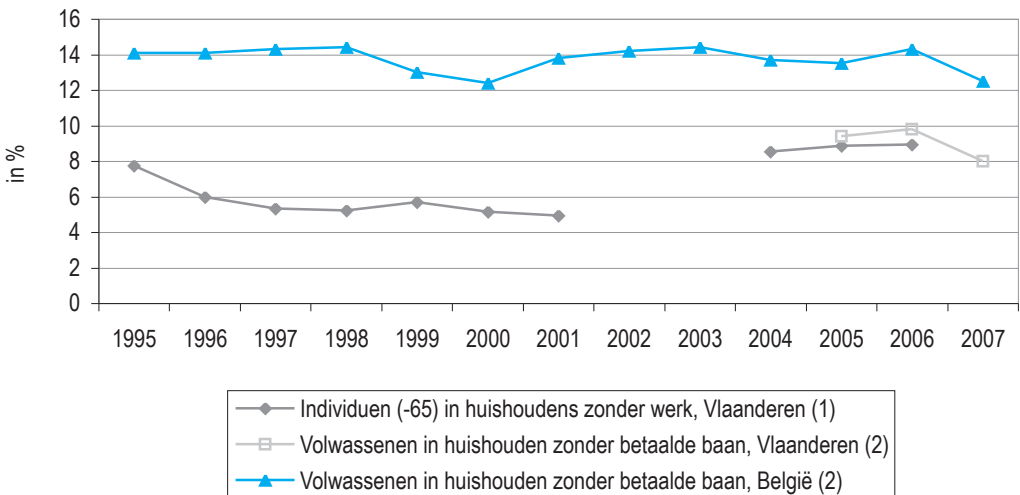
Een erg belangrijke – zo niet de belangrijkste – maatschappelijke scheidingslijn is die tussen werkenden en niet-werkenden. Werk geeft toegang tot vele hulpbronnen, niet alleen van materiële aard (loon, voordelen in natura), maar ook van immateriële aard (sociale netwerken). Werk is uiteraard zelf een voorname vorm van maatschappelijke participatie, en vaak de toegangspoort tot andere vormen van participatie. Zoals de algemene bijdrage inzake 'werk' laat zien, is de werkzaamheidsgraad in Vlaanderen gedurende de laatste decennia duidelijk gestegen, en dit vooral onder vrouwen. Gegeven het bovenstaande zou men kunnen verwachten dat dit effecten heeft op inkomen, inkomensverdeling en armoede.

7.1. 'Baanloze' en 'baanrijke' huishoudens

Gegeven de assumptie die hier (en algemeen in dit type onderzoek) wordt gemaakt, namelijk dat alle leden in gelijke mate mee delen in het inkomen en de welvaart van een huishouden, moeten we in dit kader kijken naar de deelname aan de arbeidsmarkt op gezinsniveau. De vraag is dan niet: 'Hoeveel mensen hebben geen betaald werk?' maar: 'In hoeveel huishoudens is er geen enkele persoon met betaald werk?'. Vandaar dat het aantal personen beneden 65 jaar dat in zogenaamde 'baanloze huishoudens' leeft een primaire indicator is van de indicatoren van sociale inclusie in het kader van de Open Coördinatie Methode, een onderdeel van het Lissabon-proces.⁴ Deze indicator kan zowel op basis van de inkomensenquête als op basis van de Arbeidskrachtentelling aangemaakt worden. Deze laatste bron is voor dit doel kwalitatief gezien beter, maar heeft het nadeel dat deze indicator voor Vlaanderen pas beschikbaar is vanaf 2005. De trends worden weergegeven in figuur 9.⁵

Globaal gezien is er geen duidelijke trend aanwezig. Volgens de ECHP zien we wel een duidelijke daling, maar dit is wellicht het resultaat van de al genoemde selectieve uitval. Het is in dit verband veelzeggend dat we voor België op basis van de Arbeidskrachtentelling deze evolutie niet zien. Voor België is er weliswaar ook een daling tussen 1998 en 2001 in het aantal volwassenen in huishoudens, maar deze komt later dan de daling volgens de ECHP. Overigens is deze daling ook slechts tijdelijk. Tussen 2006 en 2007 is er een vrij forse afname van het aantal personen in baanloze gezinnen, zowel in Vlaanderen als in België. Het is echter af te wachten of deze trend zich doorzet. We zien ook dat er (proportioneel gezien) veel minder baanloze gezinnen in Vlaanderen leven dan in België als geheel (wat impliceert dat het contrast met Wallonië en Brussel nog veel groter is).

Figuur 9. Evolutie van personen in baanloze huishoudens in het Vlaamse Gewest en België, periode 1995-2007, in %.



Bron: (1) 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC; (2) Arbeidskrachtentelling.

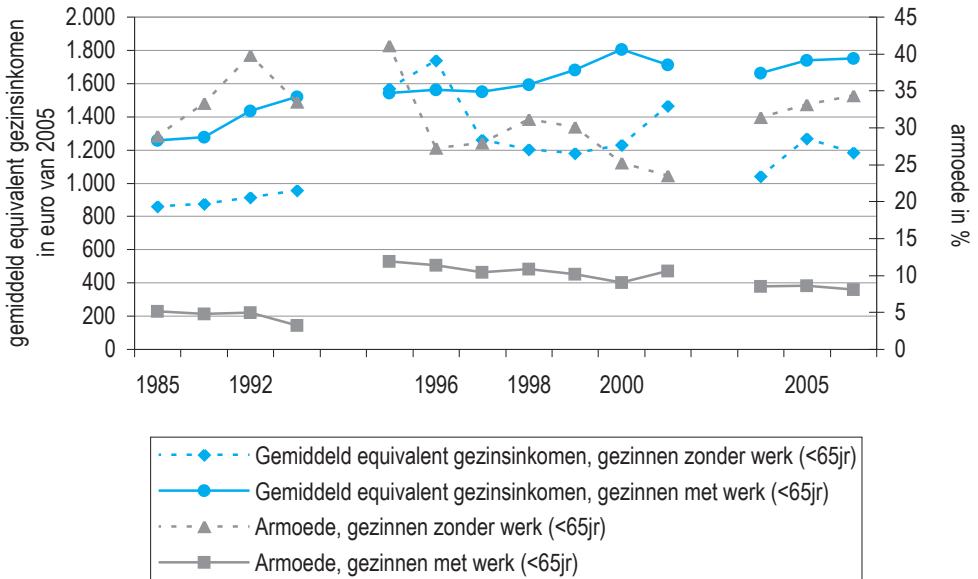
Waarom zien we nauwelijks of geen effect van de toegenomen tewerkstelling op individueel niveau op de proportie baanloze huishoudens? Hiervoor moeten we kijken naar welke groepen er werk hebben gevonden. Dit blijken in grote mate gehuwde vrouwen (en in

mindere mate jongeren) te zijn, met andere woorden personen die meestal deel uitmaken van huishoudens waar er al een persoon met een betaalde baan aanwezig is. Inderdaad stijgt in de beschouwde periode het aantal gezinnen met twee arbeidsinkomens sterk, dit ten koste van de eenverdieners (gezinnen met 1 persoon met betaald werk). De proportie koppels waar man noch vrouw werken is nauwelijks gedaald. Vervroegde uittreding uit de arbeidsmarkt van mannen tussen 50 en 65 jaar – via allerlei kanalen – is hierbij een belangrijke factor. Daarnaast speelt ook de toename van het aantal alleenstaanden en eenoudergezinnen een rol. Overigens blijkt ook internationaal gezien het aantal baanloze huishoudens heel weinig gevoelig te zijn voor veranderingen in de werkzaamheidsgraad.

7.2. Inkomen en armoede bij 'baanloze' en 'baanrijke' huishoudens

De volgende vraag is dan hoe het gemiddeld inkomen en het percentage in armoede zich ontwikkeld heeft bij deze 2 typen gezinnen. Figuur 10 toont dat tussen 1985 en 1997 het equivalent inkomen van huishoudens met personen met betaald werk fors gestegen is, terwijl het percentage armen een eerder dalende trend vertoont. Onder de gezinnen zonder betaald werk daarentegen steeg het gemiddeld equivalent inkomen in veel mindere mate, terwijl we tussen 1985 en 1992 een forse stijging van het percentage in armoede observeren (met in 1992 weer een daling tot het niveau van 1988). Daarna is het beeld veel minder duidelijk: in de ECHP en de SILC ligt de armoede onder gezinnen met betaald werk duidelijk hoger dan in de SEP, wat te maken kan hebben met de overgang van meting van inkomen over het vorige jaar in plaats van de huidige maand. Hoe dan ook lijkt in het begin van de jaren 2000 volgens de SILC de inkomenskloof tussen gezinnen met en zonder personen met een betaalde baan niet kleiner dan begin jaren '90.

Figuur 10. Equivalent gezinsinkomen op maandbasis, bedragen in euro van 2005 (linker y-as) en armoede, in % (rechter y-as) bij gezinnen met en zonder werk in het Vlaamse Gewest, periode 1995-2007*.



* Jaren zijn niet altijd opeenvolgend. Niet-verbonden punten geven breuken in de reeksen aan, wegens verschillende bron.

Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

De toegenomen arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen is de materiële welvaart van de betreffende gezinnen ten goede gekomen en heeft ook het algemene inkomensniveau doen stijgen. Maar daar de armoede ook onder huishoudens met 1 persoon met betaald werk al vrij laag is, heeft deze ontwikkeling niet zoveel effect op het aantal mensen dat in armoede leeft. De armoede onder tewerkgestelden is in Vlaanderen (net als in België als geheel) echter laag, en er is ook geen indicatie – met alle voorbehoud wegens onvergelykbaarheid van de databronnen over de tijd heen – dat deze gestegen zou zijn.

De voornaamste oorzaak voor het lage aantal werkende armen moet gezocht worden in het Belgische institutionele model, dat sterk familialistische elementen combineert met ondersteuning van werkende vrouwen. Het minimumloon is bijvoorbeeld vrij hoog – hetgeen een opdrijvend effect heeft op alle lage lonen – en verschillende elementen van arbeidsmarktregulering hebben nog steeds een sterk kostwinnersrationale, dat wil zeggen dat zij gunstig zijn voor een gezinssituatie waarin 1 persoon zich concentreert op betaalde arbeid, en de andere persoon in het gezin (lees: de vrouw) zich toelegt op onbetaalde zorgarbeid. De fiscaliteit ondersteunt het kostwinnersmodel via onder andere het huwelijksquotiënt en in de sociale zekerheid blijven afgeleide rechten belangrijk. België heeft een quasi-universele kinderbijslag. Tegelijkertijd zijn er echter tal van arrangementen die tweeverdienschap ondersteunen. Voorzieningen voor kinderopvang zijn bijvoorbeeld sterk uitgebouwd (Marx & Verbist, 2008).

7.2.1. Inkomsten uit arbeid en uit sociale zekerheid op individueel niveau

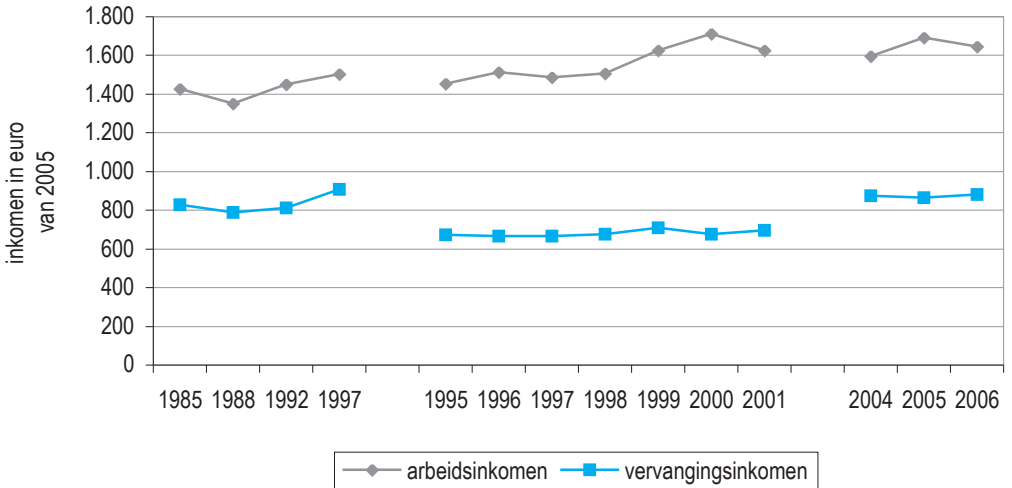
De kloof tussen inkomens uit arbeid, en de vervangingsuitkeringen in de sociale zekerheid waar gezinnen zonder werk op aangewezen zijn, wordt nog duidelijker op individueel niveau. In figuur 11 wordt de evolutie van de gemiddelde arbeids- en vervangingsinkomens in prijzen van 2005 weergegeven. Afgezien van de breuken wegens de wisseling van gegevensbron, zien we steeds een voortdurende stijging van de gemiddelde arbeidsinkomens. Deze was bijzonder sterk in de jaren van economische hoogconjunctuur tussen 1988 en 1992, en ook in de tweede helft van de jaren '90 volgens de ECHP. De evolutie van de vervangingsinkomens kent een duidelijker vlakker verloop: in de jaren 2000 liggen deze (volgens de SILC) nauwelijks hoger dan begin jaren '90 (volgens de SEP). Hierdoor is de kloof tussen het gemiddeld arbeidsinkomen en het gemiddeld vervangingsinkomen in de loop der jaren aanzienlijk toegenomen.

7.2.2. De verhouding tussen bruto- en netto-inkomen

Een belangrijke reden voor de stijging van de arbeidsinkomens is het fiscale beleid gedurende de afgelopen decennia. Regeringen van verschillende kleur hebben ernaar gestreefd om de fiscale lasten op arbeid te verminderen, met speciale aandacht voor de laagste arbeidsinkomens. Doel was ook om de financiële prikkel om te gaan werken te versterken, zeker voor personen zonder werk met laag verdienpotentieel. Het zou ons te ver voeren om dit beleid hier in detail te bespreken. Wel willen we de evolutie van de verhouding tussen bruto en netto in kaart brengen middels een standaardsimulatie, dat wil zeggen voor 5 typegezinnen. Het gaat om: (1) een alleenstaande die werkt voor een minimumloon, (2) een alleenstaande met 2 kinderen ten laste met een minimumloon, (3) een koppel waar 1 persoon werkt voor een minimumloon, (4) een koppel met 2 kinderen ten laste waar 1 persoon werkt voor een minimumloon en (5) om een tweeverdienserkoppel met 2 kinderen ten laste, waarvan een persoon werkt voor een minimumloon en de andere voor een loon dat 30% hoger ligt dan het minimumloon. We gebruiken hiervoor het standaardsimulatiemodel STASIM van het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (De Lathouwer & Bogaerts, 2001).

We zien dat er sinds 1998 een opmerkelijke verbetering in het netto-inkomen van deze typegezinnen met een laag bruto-arbeidsinkomen is opgetreden. De verbetering was het sterkst voor gezinnen met kinderen of personen ten laste.

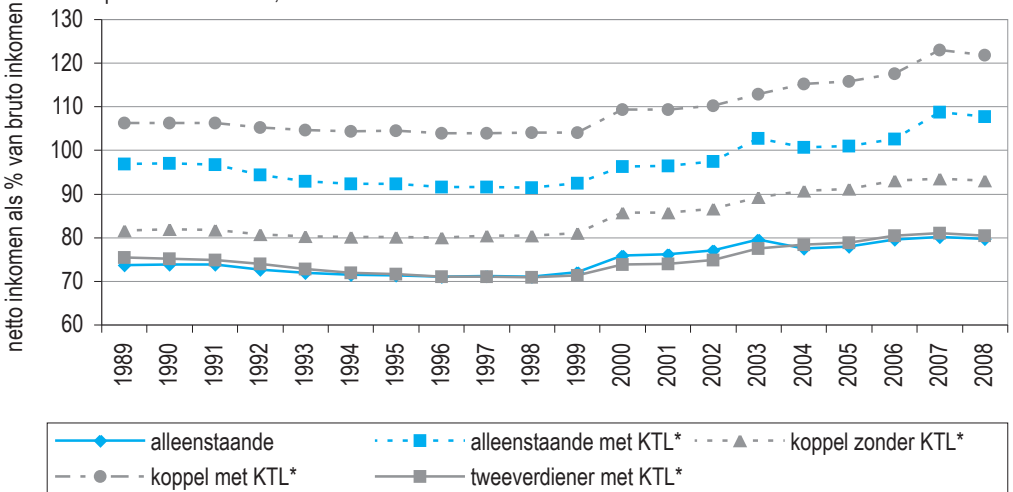
Figuur 11: Evolutie in gemiddeld inkomen uit arbeid en uit sociale zekerheid op maandbasis in het Vlaamse Gewest en België, periode 1985-2006, bedragen in euro van 2005.



* Jaren zijn niet altijd opeenvolgend. Niet-verbonden punten geven breuken in de reeksen aan, wegens verschillende bron.

Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

Figuur 12: Evolutie in netto-inkomen als aandeel van bruto-inkomen voor vijf gezinstypen in het Vlaamse Gewest, periode 1989-2008, in %.



* KTL: kinderen ten laste.

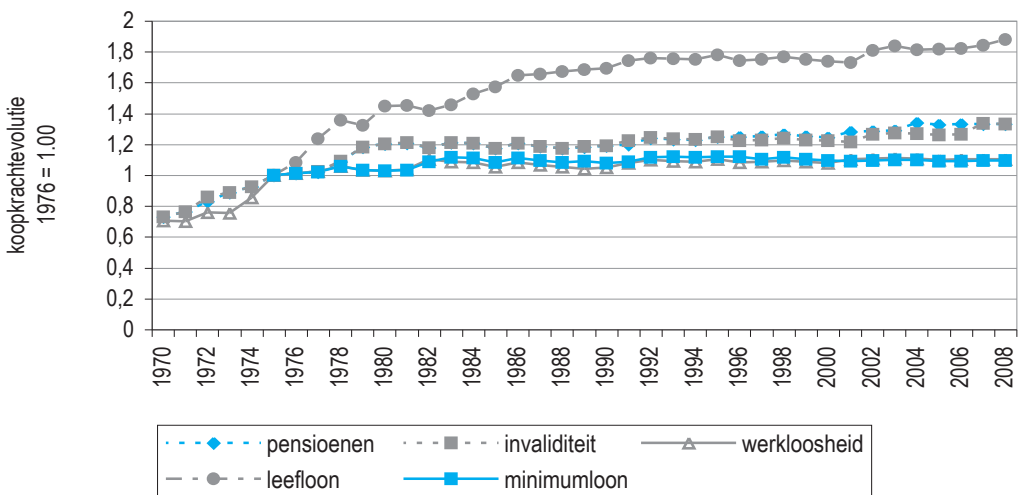
Bron: STASIM, De Lathouwer & Bogaerts (2001).

7.3. Sociale bescherming

In deze sectie richten we ons op de inkomensontwikkeling van gezinnen zonder werk, die aangewezen zijn op de sociale zekerheid. De sociale zekerheid heeft in de beschouwde periode een belangrijke evolutie doorgemaakt. Socio-demografische en economische ontwikkelingen hebben alle overheden van rijke landen met een uitgebouwde welvaartsstaat verplicht om de sociale uitgaven onder controle te houden en de nadruk te verleggen van 'beschermen' naar 'activering'. Hierbij werd ook de focus op inkomensherverdeling gaandeweg (in meer of mindere mate) verlegd naar het streven naar volledige tewerkstelling en 'integratie' op de arbeidsmarkt. Hoewel zoals gezegd de tewerkstelling in Vlaanderen (evenals in veel andere landen en regio's) substantieel is gestegen, is het niet duidelijk in welke mate dit te danken is aan de activering. Er zijn veel studies naar het effect en de doelmatigheid van bepaalde activeringsmaatregelen, maar op dit moment ontbreekt het zicht op de globale impact van de 'actieve welvaartsstaat'.

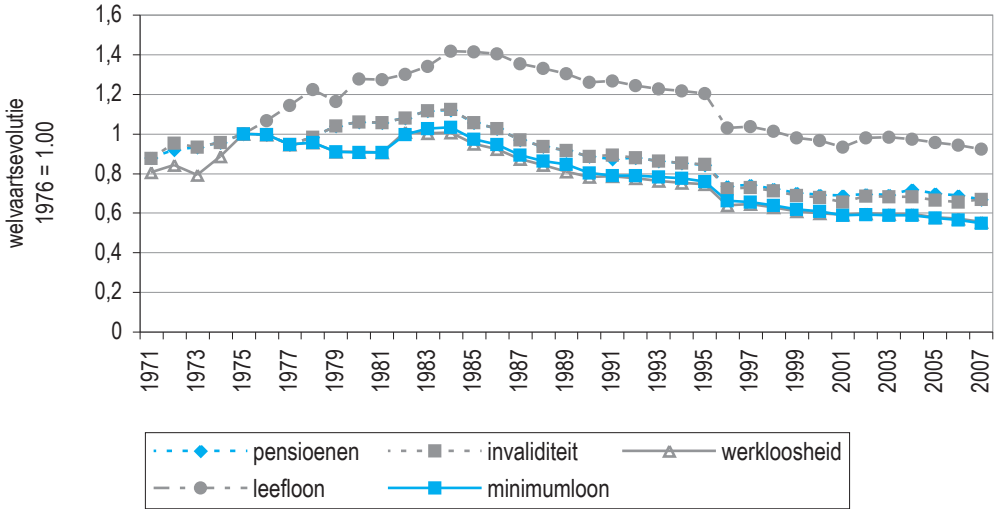
Het effect van deze verandering in het beleid op de uitkeringen in de sociale zekerheid is echter wel duidelijk zichtbaar. Dankzij de automatische indexering is de koopkracht van de uitkeringen sinds eind de jaren '80 globaal behouden. Dit geldt zeker ook voor de minimum uitkeringen (zie figuur 13a). Echter, vergeleken met de gemiddelde lonen zijn de uitkeringen achtergebleven. Enkel voor de pensioenen werd (recent) een algemene welvaartsverhoging doorgevoerd. Zo werden, naast het minimumpensioen en de Inkomens-Garantie voor Ouderen, ook de andere pensioenen met ongeveer 2% opgetrokken. In de uitkeringen gericht op de actieve bevolking zien we sinds het jaar 2000 bovenop de index punctuele verhogingen van verschillende minima in de werkloosheid en in de invaliditeit en van het leefloon. Het beleid liet zich ook in deze kenmerken door een zekere selectiviteit. In plaats van de minimumbescherming systematisch voor alle uitkeringscategorieën op te trekken, richtte het zich in het bijzonder op de groep alleenstaanden.

Figuur 13a. Koopkrachtevolutie van de minimale uitkeringen voor gezinshoofden in de sociale zekerheid, van het leefloon en van het minimumloon (1.00 = niveau in 1976) in het Vlaamse Gewest, periode 1970-2008.



Bron: STASIM, De Lathouwer & Bogaerts (2001).

Figuur 13b. Welvaartsevolutie van de minimale uitkeringen voor gezinshoofden in de sociale zekerheid, van het leefloon en van het minimumloon, gemeten ten opzichte van het netto nationaal product per hoofd (1.00 = niveau in 1976) in het Vlaamse Gewest, periode 1970-2008*.



* De daling tussen 1995 en 1996 is te wijten aan een gewijzigde definitie van het netto nationaal product.

Bron: STASIM, De Lathouwer & Bogaerts (2001).

Ten opzichte van de gemiddelde welvaart zijn de uitkeringen echter duidelijk achtergebleven. Vooral gedurende de jaren van sterke economische groei van eind de jaren '80 is de relatieve achteruitgang opvallend. We zien deze trend duidelijk in de dalende welvaartsevolutie van de minimumuitkeringen in figuur 13b. De selectieve verhogingen na het jaar 2000 hebben deze trend wel tijdelijk kunnen afremmen, maar niet echt kunnen doorbreken. Het gevolg hiervan is dat we een duidelijke stijging zien van de armoede bij de gezinnen op actieve leeftijd die uitsluitend van uitkeringen moeten leven. Deze trend is bijzonder pregnat bij de huishoudens waar een werkloosheidsuitkering de enige bron van inkomsten is.

8. De situatie van enkele doelgroepen

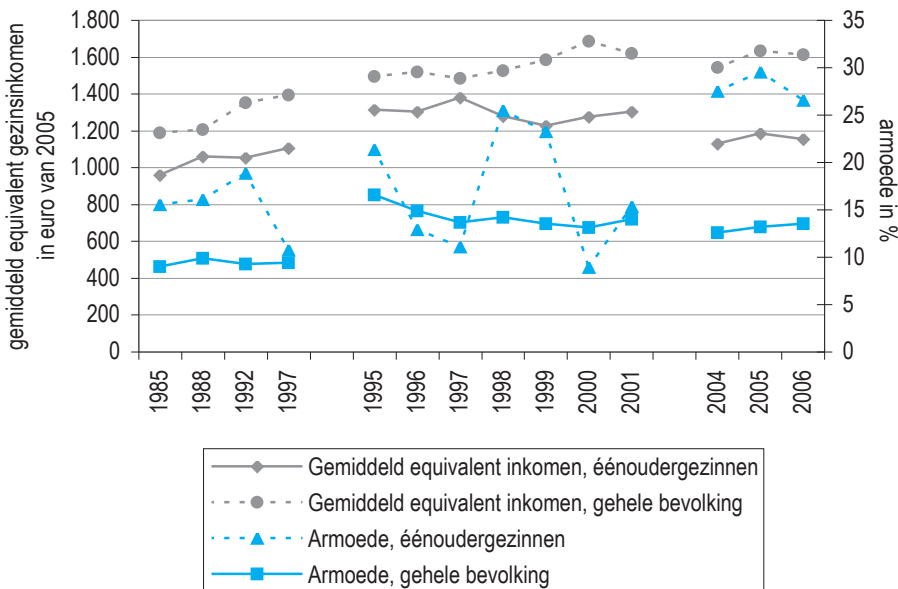
Hierboven hebben we gezien dat de inkomens in Vlaanderen tussen 1985 en 2004 sterk zijn gestegen, terwijl de inkomensongelijkheid en de armoede globaal stabiel zijn gebleven of licht zijn toegenomen. Tegelijk stelden we een groeiende inkomens kloof vast tussen werkenden en niet-werkenden, en daarmee samenhangend tussen ouderen en de bevolking op actieve leeftijd. In dit licht is het de moeite waard de situatie van enkele doelgroepen nader te bekijken, namelijk eenoudergezinnen, werklozen, laaggeschoolden en huurders. Daarnaast zou het ook interessant zijn om resultaten te laten zien voor migranten of zieken en invaliden, maar de aantallen voor deze groepen in de steekproeven van de gebruikte inkomenssurveys zijn hiervoor te klein, terwijl het daarenboven om heterogene groepen gaat.

8.1. Eenoudergezinnen

In de beschouwde periode is het aantal eenoudergezinnen, vooral tengevolge van een sterke stijging van het aantal echtscheidingen, sterk toegenomen. Eenoudergezinnen vormen traditioneel een in sociaaleconomisch opzicht zwakke groep en kennen dan ook een hoog armoederisico. Reden hiervoor is in de eerste plaats dat deze gezinnen ten hoogste 1 kostwinner hebben. Daarnaast vinden met name alleenstaande ouders moeilijk hun weg op de arbeidsmarkt, enerzijds vanwege de zorg voor de kinderen, anderzijds omdat de overgrote meerderheid van hen vrouwen zijn, met een zwakkere arbeidsmarktpositie: lagere lonen, meer deeltijdse arbeid en meer onderbrekingen. Tenslotte zijn voor eenoudergezinnen de private en publieke beschermingsmechanismen onaangepast: onderhoudsgelden zijn laag en worden vaak niet uitbetaald. Bovendien is echtscheiding geen sociaal beschermd risico, zodat deze categorie vaak noodgedwongen terugvalt op lage uitkeringen in de werkloosheid of de sociale bijstand.

Tegelijk zijn er redenen om te verwachten dat de inkomenssituatie van eenoudergezinnen over de tijd heen zou verbeteren. Eén van die redenen is de gestegen arbeidsmarktparticipatie van alleenstaande ouders, die zelf een resultaat is van de voortgaande emancipatie van vrouwen. Inzake het diplomaniveau moeten zij globaal gesproken niet meer onderdoen voor mannen. Bovendien is het zo dat vrouwen nu veelal – mede door een verbetering in het aanbod van de gesubsidieerde kinderopvang – ook na het huwelijk en de geboorte van kinderen blijven werken. Bijgevolg kunnen zij nu na een eventuele scheiding

Figuur 14. Gemiddeld equivalent gezinsinkomen op maandbasis, bedragen in euro van 2005 (linker y-as) en armoede, in % (rechter y-as) bij eenoudergezinnen, vergeleken met de gehele bevolking in het Vlaamse Gewest, periode 1985-2006*.



* Jaren zijn niet altijd opeenvolgend. Niet-verbonden punten geven breuken in de reeksen aan, wegens verschillende bron.

Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

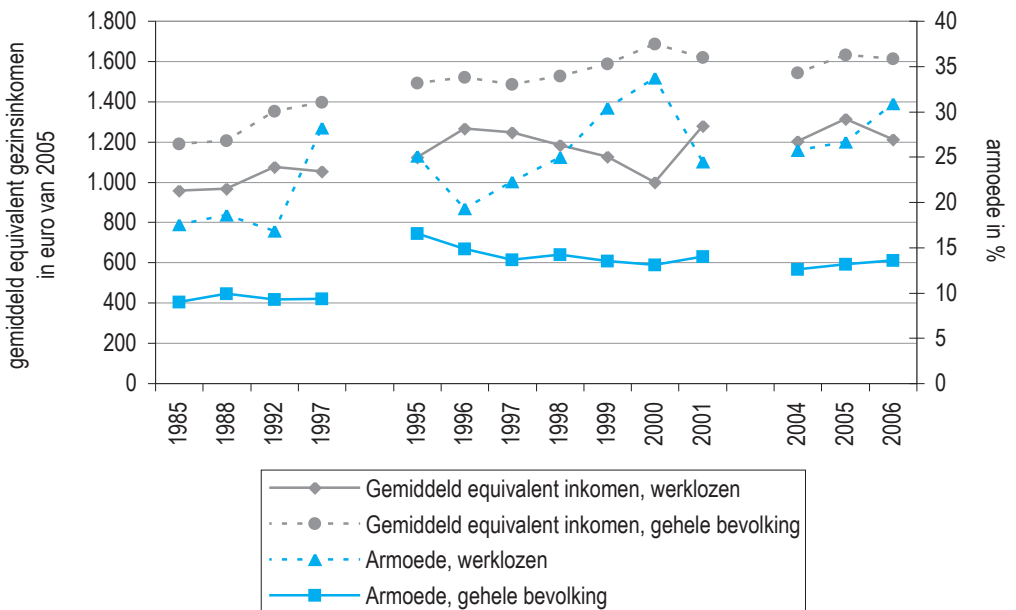
gewoon blijven doorwerken, in plaats van een job te moeten zoeken. Voor de alleenstaande ouders die toch op de sociale bijstand aangewezen zijn, was er tussen 1987 en 1993 een verbetering in het inkomensniveau wegens de opwaardering van het bestaansminimum voor deze categorie van het tarief alleenstaande tot het gezinstarief.

In figuur 14 zien we echter weinig aanwijzingen voor een dergelijke verbetering.⁶ Het percentage in armoede vertoont grote fluctuaties, vooral in de ECHP, maar zeker geen duidelijke daling. Het gemiddeld equivalent inkomen is wel gestegen, maar minder dan dat van de gehele bevolking. Zowel inzake armoede als inzake equivalent inkomen lijkt de kloof tussen de eenoudergezinnen in de jaren 2000 groter dan rond 1990 volgens de SEP. De positieve evoluties, hierboven genoemd, waren kennelijk onvoldoende om te zorgen dat eenoudergezinnen de stijging van inkomens bij de rest van de bevolking (met sterk toegenomen aantal tweeverdieners) konden bijhouden.

8.2. Werklozen

Werklozen vormen traditioneel een zwakke categorie in de bevolking. Bij gebrek aan arbeidsinkomen, en gegeven de relatief lage uitkeringen voor werklozen, is hun individueel inkomen laag. Toch is de levensstandaard van werklozen lang niet altijd slecht, vooral wanneer zij in een huishouden leven dat ook nog inkomen(s) uit arbeid verwerft. Van den Bosch e.a. (1999, 141-412) schreven nog in 1999 (maar voordat de resultaten van de 1997-golf van de SEP-enquête bekend waren) *‘de scheidingslijn loopt niet tussen werkenden en werklozen. Met de individualisering van het inkomen is er een verregaande loskoppeling ontstaan tussen individuele arbeidsmarktpositie en feitelijk welvaartsniveau. [... Er was]*

Figuur 15: Gemiddeld equivalent gezinsinkomen op maandbasis, bedragen in euri van 2005 (linker y-as) en armoede in % (rechter y-as) bij werklozen, vergeleken met de gehele bevolking in het Vlaamse Gewest, periode 1985-2006*



* Jaren zijn niet altijd opeenvolgend. Niet-verbonden punten geven breuken in de reeksen aan, wegens verschillende bron.

Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

sprake van een sterke convergentie van het gezinsinkomen van werkenden en werklozen. [...] De verklaring voor deze paradoxale ontwikkeling is gelegen in het feit dat de werkloosheidsuitkering gaandeweg een neveninkomen werd.

Op basis van figuur 15 moeten we stellen dat de latere evolutie van de welvaartssituatie van werklozen deze bewering eerder tegenspreekt.⁷ Na 1992, en ondanks de breuken en fluctuaties in de curves, zien we vrij duidelijk een groeiende kloof tussen het equivalent inkomen van werklozen en dat van de gehele bevolking. Vergeleken met werkenden zou de kloof nog groter zijn. Ook de armoedepercentages onder werklozen vertonen – zelfs in de ECHP – een vrij sterk stijgende lijn. We moeten deze achteruitgang (zeker in relatieve termen) uiteraard zien in het kader van de daling van de werkloosheidsgraad in Vlaanderen. Waarschijnlijk hebben vooral de kansrijke werklozen de transitie naar betaalde arbeid gemaakt, en wellicht zijn dit vooral gehuwde vrouwen en jongeren geweest.

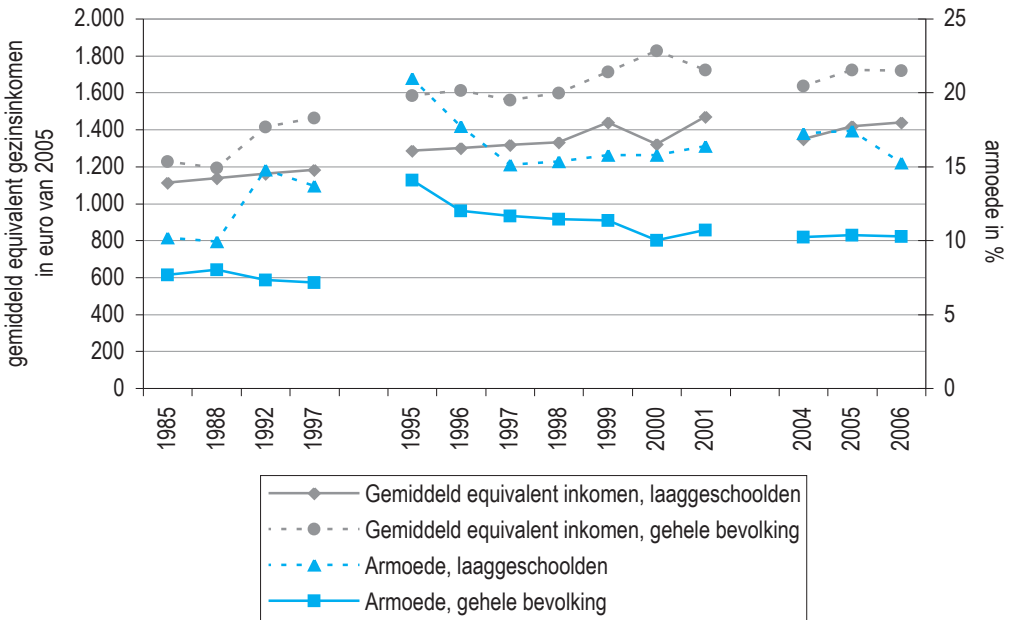
8.3. Laag-geschoolden

Een belangrijk thema van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek in Vlaanderen gedurende de laatste decennia was de groeiende kloof tussen laag- en hooggeschoolden, niet alleen in sociaaleconomisch opzicht maar ook politiek en cultureel (zie Cantillon e.a., 2003). Ook buitenlands onderzoek ziet het contrast tussen hoger en lager geschoolden als een belangrijke – zo niet de overheersende – vorm van polarisatie in onze hedendaagse samenleving. De globalisering, de technologische ontwikkeling en de verschuiving van een industriële naar een diensteneconomie dreigen de positie van lager geschoolden op de arbeidsmarkt verder te marginaliseren (Marx e.a., 1999).

Inderdaad zien we in figuur 16 dat, tussen eind jaren '80 en begin jaren '90, het equivalent inkomen van laaggeschoolden stabiel blijft, terwijl dat van de bevolking als geheel fors stijgt.⁸ Bijgevolg schieten de (relatieve) armoedecijfers van laaggeschoolden omhoog. Daarna is er geen duidelijk patroon te onderkennen. De resultaten voor de jaren 2000 uit de SILC geven wel aan dat de inkomen- en armoedekloof tussen laag- en hooggeschoolden sinds begin jaren '90 zeker niet kleiner is geworden.

Twee structurele trends liggen aan deze ongunstige evolutie voor lager geschoolden ten grondslag: de verminderde vraag naar laaggeschoolde arbeid en de individualisering van de inkomensverwerving. Vanwege de tendens naar homogamie (mensen huwen veelal anderen met ongeveer dezelfde scholingsgraad) en aangezien veel laaggeschoolde vrouwen geen plaats op de arbeidsmarkt vinden, blijven veel lager geschoolde mannen enige kostwinner in het gezin.

Figuur 16: Gemiddeld equivalent gezinsinkomen op maandbasis, bedragen in euro van 2005 (linker y-as) en armoede, in % (rechter y-as) bij laaggeschoolden, vergeleken met de gehele bevolking in het Vlaamse Gewest, periode 1985-2006*.



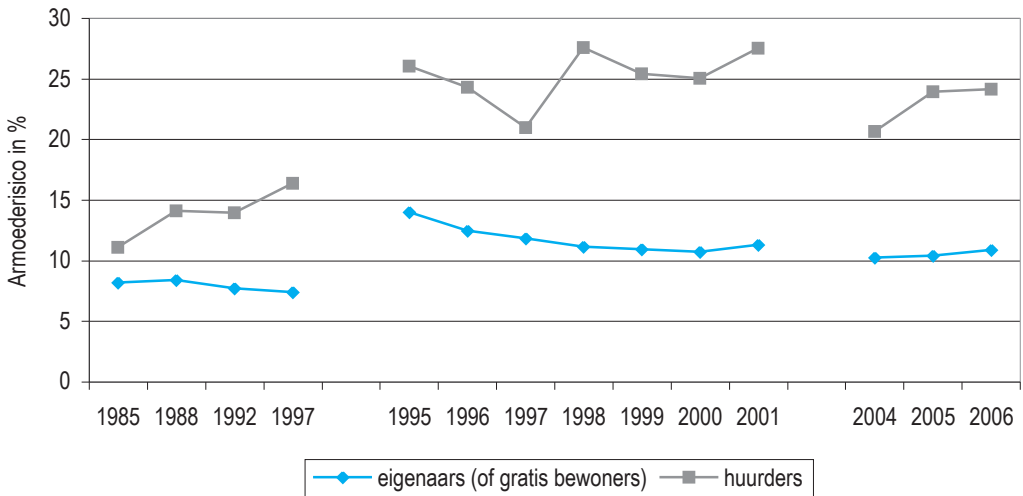
* Jaren zijn niet altijd opeenvolgend. Niet-verbonden punten geven breuken in de reeksen aan, wegens verschillende bron.

Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

8.4. Huurders

Daar de meeste gezinnen die het zich kunnen veroorloven een eigen woning verwerven, vormen huurders een in sociaaleconomisch oogpunt zwakke groep. (Zie ook de algemene bijdrage over Wonen in dit boek.) Zelfs wanneer geen rekening wordt gehouden met het voordeel van eigenwoningbezit, is de armoede onder huurders aanzienlijk hoger dan onder eigenaars. Doorheen de breuklijnen in de data nemen we duidelijk een constante toename van het verschil in armoederisico tussen eigenaars en huurders waar. Waar het armoederisico van huurders in de jaren '80 nog minder dan anderhalf keer dat van eigenaars was, is deze verhouding in de jaren 2000 opgelopen tot het dubbele. De toename van het aantal eigenaars heeft de groep van overblijvende huurders dus duidelijk verder gemarginaliseerd.

Figuur 17. Armoederisico bij huurders en eigenaars in het Vlaamse Gewest, periode 1985-2006.



* Jaren zijn niet altijd opeenvolgend. Niet-verbonden punten geven breuken in de reeksen aan, wegens verschillende bron.

Bron: 1985-1997: SEP; 1995-2001: ECHP; 2004-2006: SILC.

9. Wat betekent het om arm te zijn in het huidige Vlaanderen?

In hoeverre zijn relatieve armoede, inkomensongelijkheid en een relatieve afname van sociale uitkeringen problematisch in een rijke samenleving zoals de Vlaamse? Om deze vraag te beantwoorden, richten wij de aandacht op de onderkant van de inkomensverdeling en in het bijzonder op de groep van huishoudens met een inkomen beneden de officiële EU-armoedegrens, vastgelegd op 60% van het mediane inkomen.

Wat betekent het concreet om te leven beneden zulk een minimum? Wat kan een gezin op dat minimum kopen? Een recent voltooide, maar nog niet gepubliceerde studie geeft hier een antwoord op (Storms & Van den Bosch, 2009). Op basis van expertopinions én gesprekken met focusgroepen van mensen met een laag inkomen werd op normatieve wijze een budgetstandaard uitgewerkt die aangeeft welk inkomen verschillende typegezinnen in de huidige Vlaamse maatschappij minimaal nodig hebben om menswaardig te leven. De onderzoekers vertrokken van de universele menselijke behoeften aan gezondheid en autonomie. Menswaardig leven betekent voor hen in staat zijn maatschappelijke rollen (van burger, ouder, familielid enzovoort) te vervullen.

De totaalbedragen van de budgetstandaard komen dicht in de buurt van de EU-armoedenorm voor België. Tabel 1 geeft de budgetverdeling voor 4 typegezinnen weer, zowel in Euro als procentueel. De hoofdmoot van het budget wordt ingenomen door de huisvestingskosten, waarin de huur het overgrote aandeel heeft (dit is de mediane huur in Vlaanderen voor een kwalitatief goede woning met het vereiste aantal kamers voor het typegezin in kwestie). Ook voeding omvat 15 tot 25% van het gehele budget. Voor ontspanning en onderhoud van relaties blijven vrij beperkte bedragen over. Het budget voor ontspanning omvat een tv en tv-distributie, een vijfdaags verblijf aan de kust, nu en dan een avondje uit en het lidmaatschap van een vereniging. Voor het onderhoud van relaties wordt een computer en internetverbinding voorzien, evenals een gsm (geen vaste tele-

foon), bezoek aan en van familie en vrienden en de gewoonlijke feesten voor huwelijk en communie.

Aldus sluit de levensstijl op het minimum aan bij die van het modale Vlaamse gezin, echter op een erg sobere manier, ‘zonder franjes’, en alleen onder voorwaarde van een goede planning en een sterke discipline. Voor de voedingskorf wordt bij de voorkeursproducten standaard de goedkoopste groep van voedingsmiddelen genomen, bijvoorbeeld kraantjeswater in plaats van flessenwater. Daarenboven moeten de gezinnen optimaal gebruik maken van de diepvriezer en alle restjes verwerken. De kleding is multifunctioneel. De gezinnen hebben geen auto en zijn aangewezen op het openbaar vervoer. Belangrijk is dat wordt aangenomen dat geen enkele persoon in de gezinnen gezondheidsproblemen heeft (in feite een vrij onrealistische veronderstelling voor arme gezinnen), zodat twee bezoeken aan de huisarts per jaar kunnen volstaan. Voor de gezinnen met kinderen zijn geen kosten voor kinderopvang berekend, daar de personen in de typegezinnen niet werken.

De budgetstandaard van Storms & Van den Bosch (2009) toont aan dat de inkomensgrens die hier gehanteerd wordt wel degelijk een maatschappelijk breukpunt markeert. Het is niet zuiver een kwestie van minder of meer, van luxe of minder luxe. Gezinnen met een lager inkomen kunnen – zeker op de langere termijn – moeilijk of niet aan maatschappelijke verwachtingen voldoen, en kunnen dus niet menswaardig participeren in de Vlaamse maatschappij. Dit blijkt trouwens ook uit diverse onderzoeken, waarin de diverse problemen van gezinnen beneden het minimum naar voren komen.

Meer dan 20% van de arme gezinnen met kinderen gaat gebukt onder problematische schulden, zo blijkt uit recente cijfers. Zij cumuleren achterstallen voor hun gas- en elektriciteitsrekening. Zo stellen zij het bezoek aan een arts uit, want meer dan één vijfde van hun al laag inkomen gaat naar de afbetaling van hun schuld (Carpentier en Van den Bosch, 2008).

Een inkomen dat te laag is om te kunnen meedoen met de rest van de samenleving, is oorzaak én gevolg van een hele reeks bestaansproblemen: lage scholing, geen werk of moeilijke arbeidsomstandigheden, slechte huisvesting, zwakke gezondheid en kleinere sociale netwerken die zich bovendien vaak beperken tot personen die zelf ook met armoede worden geconfronteerd.

Mensen die leven in armoede worden meer geconfronteerd met depressie. Afhankelijk van de specifieke klacht zorgt het bij 5 tot 20% van de bevolking onder de armoedegrens voor hinder in het functioneren. 12% wanhoopt over de toekomst en heeft schuldgevoelens. Dit percentage ligt significant hoger dan bij niet-armen. Onder de armoedegrens worstelt 1 persoon op 20 met suïcidale gedachten (Levecque, 2007).

Recent onderzoek naar het welbevinden van kinderen in Vlaanderen bracht aan het licht dat kinderen uit arme gezinnen relatief veel meer schoolse achterstand oplopen. Volgens een grote enquête in Vlaanderen is dit het geval voor meer dan 20% van de kinderen die leven in een gezin waarvan het inkomen lager is dan het Europese minimum. Bekijken we alleen de groep van zeer kansarme gezinnen – dat zijn gezinnen die door de maatschappelijke werkers van Kind en Gezin op basis van verschillende indicatoren als dusdanig werden geïdentificeerd – dan blijkt dat de schoolse achterstand in het lager onderwijs niet minder dan 43% bedraagt. Meer dan 20% van de kinderen in kansarme gezinnen vertoont problematisch gedrag, heeft moeite om zich te concentreren, heeft zorgen, is bang, wordt gepest of is overactief (Ghysels & Debacker, 2007).

10. Langdurige armoede

In deze paragraaf belichten we enkele onderzoeken die handelen over de dynamische kant van inkomensarmoede. Er bestaat voor zover wij weten, geen onderzoek over de dynamische aspecten van armoede voor Vlaanderen afzonderlijk. De geciteerde onderzoeken gelden dan ook allemaal voor België, maar we kunnen er redelijkerwijs van uit gaan dat de conclusies voor Vlaanderen sterk gelijkaardig zouden zijn als deze voor België. Bij deze longitudinale analyses worden personen en gezinnen gevolgd over een bepaalde tijdspanne. Persistente armoede meet het aandeel van de bevolking dat gedurende langere tijd onder de gehanteerde armoedegrens leeft.

Deleeck e.a. (1993) voeren een longitudinale analyse uit op basis van de resultaten van de SEP in 1985 en 1988. Ze vinden dat het aantal langdurig bestaansonzekereren kleiner is dan het aantal bestaansonzekereren op een specifiek moment: minder dan 3% van de huishoudens leeft zowel in 1985 als in 1988 in armoede, terwijl in ieder van die jaren afzonderlijk bekeken ongeveer 6% arm is. Deze conclusie gaat op voor verschillende armoedenormen. Uit dit onderzoek blijkt echter ook dat een veel groter aantal individuen dan vermoed gedurende hun levensloop geconfronteerd wordt met een (al dan niet langdurige) periode van armoede of bestaansonzekerheid. Langdurige armoede lijkt vooral een probleem van ouderen, terwijl jongeren er in slagen om in een relatief korte periode armoede te ontgroeien. Bij actieven hebben vooral werkloze eeninkomensgezinnen en alleenstaande ouders zeer kleine kansen om de armoede te ontgroeien. De auteurs proberen de gebeurtenissen die de inkomensmobiliteit het sterkst beïnvloeden, te onderscheiden. Ze vinden dat vooral de gevolgen van transities die het verdienvermogen van gezinshoofden aantasten (werkloosheid, ziekte, invaliditeit, pensionering) groot zijn, en belangrijker dan de gevolgen van negatieve gezinstransities (echtscheiding, verweduwing, verlaten van het ouderlijk huis).

Dewilde & Levecque (2002) onderzoeken het dynamische karakter van armoede op basis van de golven van de PSBH tussen 1993 en 1997. Ze vinden dat 23% van de bevolking op ten minste een moment geconfronteerd wordt met financiële armoede. De auteurs maken ook schattingen over de ontsnappingskans uit armoede, en concluderen dat deze lager is naarmate men langer in armoede leeft. Uit cross-sectionele analyses blijkt dat de armoede-incidentie zeer laag ligt bij werkenden. Dewilde & Levecque (2002) tonen aan dat dit vanuit dynamisch perspectief toch kan betekenen dat ook werkenden periodes van armoede kennen. 11% van de werkende gezinshoofden is in een periode van 5 jaar minstens een keer arm. Armoede bij werkenden is wel meestal van korte duur, dit in tegenstelling tot armoede bij inactieve gezinshoofden, waarvan een derde minstens 2 jaar in armoede verkeert.

11. Schulden in Vlaanderen

In toenemende mate financieren Vlamingen ook andere consumptie, zoals auto's, meubelen, vakanties enzovoort met krediet. Sommigen komen daardoor terecht in een situatie van overmatige schuldenlast. Daarnaast komen ook betalingsproblemen voor huur en nutsvoorzieningen veel voor, beide kunnen de welvaart en het welzijn van gezinnen sterk aantasten.

Carpentier & Van den Bosch (2007) tonen op basis van resultaten van SILC-2004 aan dat consumentenkrediet in België en Vlaanderen geen randfenomeen is. De relevantie

van de studie van schuldsituaties in het licht van armoede en sociale uitsluiting werd al gesignaleerd door diverse onderzoeksrapporten en beleidsplannen inzake armoede en sociale inclusie, onder meer door het Vlaamse Parlement. Ook op Europees niveau wordt de schuldproblematiek, in het kader van sociale uitsluiting, als een belangrijke thematiek beschouwd. In de gemeenschappelijke rapporten sociale inclusie wordt steeds verwezen naar de schuldenproblematiek.

In het Vlaamse Gewest bedraagt het aantal personen in een huishouden met consumptieschulden ongeveer 1 op 5. Het gemiddelde bedrag van de maandelijkse afbetaling is 420 euro. In Vlaanderen hebben ook veel huishoudens een hypotheek (33% enkel hypotheek en 9% in combinatie met consumptieschulden). Het grootste aantal personen met consumptieschulden is te vinden in de huishoudens met een gezinshoofd jonger dan 24 jaar en met een middelmatig onderwijsniveau, in de middelste inkomensquintielen, bij diegenen die wonen in het Waalse gewest en bij de eenoudergezinnen en koppels met kinderen. Consumptieschulden is dus zeker niet iets dat vooral bij de lage inkomens voorkomt, het is eerder een middenklassefenomeen.

Schulden zijn echter lang niet altijd problematische schulden. Carpentier & Van den Bosch (2007) schuiven voor problematische schuldsituaties 2 primaire indicatoren naar voor:

1. Het aantal personen dat bestaansonzeker wordt door afbetaling van consumptieschulden, of daardoor dieper in de bestaansonzekerheid wordt geduwd, ten opzichte van de totale bevolking.
2. Het percentage personen in huishoudens met ten minste twee achterstallige betalingen voor facturen van elektriciteit, water of gas, huur of hypotheek of gezondheidszorgen.

Schattingen op basis van de SILC 2004 voor beide indicatoren geven aan dat in Vlaanderen 3 à 4% van de bevolking in een problematische schuldsituatie verkeert; in België als geheel liggen deze percentages tussen 5 en 6%. Ook nog volgens het onderzoek, stemt de bevolking met een hoog risico op problematische schulden in grote mate overeen met de gekende risicogroepen volgens de gebruikelijke armoededefinitie. Het gaat hierbij over onder andere huurders, eenoudergezinnen, gezinnen met 3 kinderen en gezinnen met een lage of geen arbeidsparticipatie. Niettemin zijn er ook opmerkelijke verschillen. Ouderen hebben een erg laag risico op problematische schulden, terwijl voor gezinnen met kinderen het risico hoog is. Vooral bij gezinnen met kinderen wordt de bestaansonzekerheid dus mogelijk verergerd omwille van een specifieke schuldenproblematiek die niet gevat wordt door de traditionele armoededefinitie.

12. Vlaanderen in Europa

12.1. Het afglijden van België

Uit verschillende studies in de jaren '90 blijkt dat België zich destijds op het vlak van armoede-indicatoren kon meten met landen als Denemarken, Finland en Zweden. In Frankrijk, Duitsland, Nederland was de armoede toen significant hoger dan in België (Cantillon e.a., 1997; Atkinson, 1997; Jänti & Danziger, 2000; Atkinson e.a., 1995). Die lage armoede werd gerealiseerd in de context van een hoge structurele werkloosheid en een lage tewerkstellingsgraad. Dat maakte de performantie van de Belgische sociale zekerheid als systeem van minimuminkomensbescherming des te treffender. Cantillon e.a.

(1997) eindigden met een belangrijke waarschuwing: *‘Er zijn echter tekenen dat de Belgische welvaartsstaat het moeilijk krijgt het hoofd te bieden aan de economische en sociale trends die de ongelijkheid versterken’.*

Een decennium later bevestigen de Europese indicatoren de toen geuite vrees. Weliswaar behoort België nog steeds tot de groep van de landen die een hoog welvaartsniveau combineren met een relatief lage armoede en een relatief egalitaire verdeling van de welvaart. Maar binnen deze groep van kopgroeplanden is België weggezakt tot een modaal tot zwak presterend land. Waar we het voorheen beter deden dan onze onmiddellijke buurlanden Duitsland, Frankrijk en Nederland, is dat vandaag niet meer het geval. Op vlak van inkomensbescherming zijn we afgeleden van een Scandinavisch naar een modaal continentaal Europees niveau. Op vlak van arbeidsmarktuitskomsten was België 2 decennia geleden al een uitgesproken onderpresteerder en dat is vandaag, globaal gesproken, nog steeds het geval.

12.2. Maar hoe zit het met Vlaanderen?

Op een aantal punten, met name wat betreft de werkzaamheidsgraad, is de situatie in Vlaanderen aanzienlijk beter dan in België. Men kan zich daarom de vraag stellen of het afglijden van België wel opgaat als we Vlaanderen afzonderlijk bekijken. Helaas worden de cijfers die bovenstaande vergelijkingen van België met andere landen mogelijk maken veelal niet gepubliceerd op regionaal niveau. Gelukkig kunnen wij hier terugvallen op een recente studie door Van Rie (2008), die België en Vlaanderen vergelijkt met Nederland. Hoewel de tijd dat werd gesproken over de ‘Dutch Miracle’ al enige tijd achter ons ligt, blijft Nederland tot de rijkste landen van de EU behoren en is de werkzaamheidsgraad er zeer hoog, terwijl de armoede er tot de laagste van de EU landen behoort.

Eerder onderzoek gaf aan dat België, en zeker ook Vlaanderen in de vroege jaren ’90 op vlak van inkomensgelijkheid en armoedebestrijding prestaties kon voorleggen die vergelijkbaar, waarschijnlijk zelfs beter waren dan de Nederlandse (De Lathouwer, 2000). Recente cijfers lijken echter uit te wijzen dat Nederland nu een voorsprong op België heeft genomen, maar niet altijd op Vlaanderen. Een maat voor inkomensongelijkheid is de interkwintielratio S80/S20, die de verhouding weergeeft tussen de 20% hoogste en de 20% laagste inkomens in een land of regio. Anno 2006 is in Vlaanderen het inkomen van het rijkste kwintiel van de bevolking 3.6 maal hoger dan het inkomen van het armste kwintiel. Naar Europese normen (4.8 maal) is dat een relatief gelijke verdeling, en nog iets gunstiger dan in Nederland, waar de kloof 3.8 bedraagt.

Inzake armoede deden België en Vlaanderen het in het midden van de jaren ’90 zeker even goed als Nederland, zo niet beter, met een sterkere afname van de absolute armoede tussen 1985 en 1997 (De Lathouwer & Marx, 2002). Wat zeggen de meest recente data? Anno 2006 zijn de relatieve armoededrempels voor België en Nederland nagenoeg gelijk. In dat jaar beschikt ongeveer 10% van de bevolking in Nederland over een inkomen dat lager is dan deze relatieve armoedelijn. Dit is de beste prestatie in de EU, een titel die Nederland deelt met Tsjechië. In België is het percentage beduidend hoger, namelijk 15%. Met dit percentage zit België net onder het Europese gemiddelde van 16%. In Vlaanderen bedraagt dit risico (op basis van de Belgische armoedelijn) 11%, dus op quasi hetzelfde niveau als Nederland. Bij gebruik van een Vlaamse armoedelijn komt het armoederisico uit op 15%. Verder valt ook op dat in Nederland de mannen en vrouwen een identiek laag armoederisico vertonen. In de meeste Europese landen, ligt dit hoger voor vrouwen dan bij mannen, een fenomeen dat men ook enigszins terugvindt in Vlaanderen.

Bij het lage armoederisico van Nederland wordt vaak verwezen naar het atypisch lage armoederisico voor ouderen. Inderdaad, met 6% ligt dit voor 65-plussers opvallend lager dan de 19% in de EU25. Het armoederisico van de ouderen in België en Vlaanderen (23%) ligt duidelijk hoger. 29% van de Vlaamse ouderen bevindt zich zelfs beneden de regionale armoedelijn. Vermits pensioeninkomsten voor de meeste ouderen de belangrijkste inkomensbron vormen, speelt de verhouding van de minimumpensioenen tot de armoedelijn een belangrijke rol (zie hoger). Maar ook voor de meeste jongere leeftijdscategorieën halen de Nederlanders armoederisico's die vergelijkbaar of lager zijn dan de Belgische. Voor de 50- tot 64-jarigen doet Nederland (6%) het duidelijk beter dan België (14%) en Vlaanderen (12%). Mogelijk vertoont zich binnen deze categorie eveneens het effect van de relatief hogere pensioenen. Voor de 25- tot 49-jarigen zou Nederland (9%) het eveneens iets beter doen dan België (11%), al is het veiliger te besluiten dat het armoederisico vergelijkbaar is. Vlaanderen scoort hier beter. Hetzelfde geldt voor de armoede bij kinderen, met 14% voor Nederland en 15% voor België, en slechts 10% in Vlaanderen (11% bij gebruik van de Vlaamse armoedelijn).

Als we kijken naar tewerkstellingsstatus, dan zien we dat Nederland, Vlaanderen en België allen relatief lage armoederisico's kennen voor werkenden. In beide landen heeft 4% van de werkenden een inkomen beneden de armoedelijn. Voor werklozen hebben België (31%) en Nederland (28%) beide armoederisico's die onder het gemiddelde van de EU25 (41%) liggen. In Vlaanderen hebben de werklozen een duidelijk lager risico op armoede van 22%. Bij gebruik van een regionale armoedelijn is dit percentage weer gelijk aan 31%.

Globaal genomen merken we dus dat Vlaanderen ongeveer dezelfde armoedecijfers kan voorleggen als Nederland, wanneer een Belgische armoedelijn is gebruikt. Hanteren we voor Vlaanderen een armoedegrens die afzonderlijk voor Vlaanderen is berekend (en die hoger uitkomt dan de Nederlandse armoedegrens), dan zijn de cijfers voor Vlaanderen ongunstiger dan die van Nederland. We moeten echter een onderscheid maken tussen ouderen en personen beneden de pensioenleeftijd: het Nederlandse pensioensysteem beschermt kennelijk veel beter tegen armoede dan het pensioensysteem dat de Vlaamse bevolking geniet. Voor de actieve bevolking en voor kinderen lijkt het risico op armoede in Vlaanderen, zelfs met de hogere Vlaamse armoedelijn, lager te zijn dan in Nederland.

Uitleiding

Het beeld van Vlaanderen dat in deze bijdrage naar voren komt – ondanks de problemen met de gegevensbronnen – is er een van een regio waar gedurende de 2 decennia tussen 1985 en 2008 inkomen en welvaart sterk toegenomen zijn tot een historisch en comparatief zeer hoog niveau. Doorheen fluctuaties in de economische conjunctuur en belangrijke socio-demografische verschuivingen, zoals de toename van het aantal eenoudergezinnen én van het aantal tweeverdienersgezinnen, zijn de ongelijkheid en de relatieve armoede wellicht licht gestegen, maar veel minder dan in veel van onze buurlanden. Het globale beeld is er een van stabiliteit, zonder drastische veranderingen in de inkomensverdeling.

In dit globaal positieve beeld is er een grote vlek: de lage welvaart en het hoge risico op armoede bij gezinnen die aangewezen zijn op sociale uitkeringen. Onder de bevolking op actieve leeftijd zijn er dat gelukkig niet zo veel; het aantal 'baanloze' huishoudens is in Vlaanderen veel kleiner dan in België als geheel. 'Activeren' naar de arbeidsmarkt toe is

in die situaties lang niet altijd een optie, als het gaat om zieken, invaliden of mensen met zorgverantwoordelijkheden. Helaas moeten we vaststellen dat de sociale uitkeringen, waar deze huishoudens van afhankelijk zijn, weliswaar over de tijd heen hun koopkracht hebben behouden, maar er relatief op achteruit zijn gegaan ten opzichte van de sterk gestegen inkomens van huishoudens waar arbeidsinkomens binnenkomen.

Het verminderde niveau van de sociale bescherming is ook de oorzaak van de relatief lage welvaart en het hoge risico op armoede bij ouderen. In geen enkel ander land in de 'kopgroep' van rijke, egalitaire welvaartsstaten in Noord-West Europa en Scandinavië, is de intergenerationele inkomens kloof tussen ouderen en personen op actieve leeftijd zo groot als in Vlaanderen. Weliswaar zijn er indicaties dat de feitelijke levensstandaard van Vlaamse ouderen in veel gevallen niet zo slecht is als de lage inkomens zouden doen vermoeden, dankzij het eigenwoningbezit en andere vermogenscomponenten. Desalniettemin vormt deze situatie een groot probleem, zeker in het licht van de nakende vergrijzing.

Noten

- 1 Een vrijwillige samenwerking inzake het sociale en arbeidsbeleid onder lidstaten met het doel de EU de meeste competitieve en kennisgebaseerde economie van de wereld te laten worden voor 2010.
- 2 Bijkomende informatie over de ECHP is te vinden in Perrachi (2002).
- 3 Tot 1995 werd om de 7 à 8 jaar een enquête georganiseerd. Tussen 1995 en 1998 werd de enquête jaarlijks uitgevoerd en vanaf 1999 gebeurt de bevraging continu op maandelijks basis. Zie ook de website van ADSEI voor meer informatie over het huishoudbudgetonderzoek.
- 4 Zie voetnoot 1.
- 5 De resultaten van de SEP fluctueerden te zeer over de jaren heen, wellicht vanwege een andere manier om betaald werk te bevragen, zodat deze hier niet worden weergegeven.
- 6 Onder éénoudergezinnen verstaan we hier gezinnen met slechts één volwassene, en een of meer afhankelijke kinderen.
- 7 Onder werklozen verstaan we hier alle personen die hun huidige arbeidsmarkttoestand als 'werkloos' (al dan niet met uitkering) omschrijven. Deze groep van personen zal wellicht afwijken van de groep van werklozen volgens de ILO-definitie (geen betaald werk hebben, en actief naar werk zoeken).
- 8 Onder laaggeschoolden verstaan we hier alle personen met een diploma van ten hoogste lager middelbaar onderwijs.

Bibliografie

- Atkinson, A. (1997). *Poverty in Europe*. Oxford: Blackwell.
- Atkinson, A., Rainwater, L. & Smeeding, T. (1995). *Income distribution in OECD Countries*. Paris: OECD.
- Brandolini, A. & Smeeding T. (2007). *Inequality Patterns in Western-Type Democracies: Cross-Country Differences and Time Changes*. Centre for Household, Income Labour and Demographic economics (CHILD) Working Paper No 08/2007.
- Cantillon, B. (1990). *Nieuwe behoeften aan zekerheid. Vrouw, gezin en inkomensverdeling*, Leuven: Acco.
- Cantillon, B. (red.) (1999). *De Welvaartsstaat in de Kering*. Kapellen: Uitgeverij Pelckmans.
- Cantillon, B., De Lathouwer, L., Marx, I., Van Dam, R. & Van den Bosch, K. (1999). Sociale Indicatoren 1976-1997. In: *Belgisch tijdschrift voor sociale zekerheid*, 41 (4), 747-799.
- Cantillon, B., Elchardus, M., Pestieau, P., Van Parijs, P. (2003). *De nieuwe sociale kwesties*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Cantillon, B., Marx, I., Rottiers, S. & Van Rie, T. (2007). *Een vergelijking van België binnen de Europese kopgroep: postremus inter pares*. Berichten. Universiteit Antwerpen, Centrum voor Sociaal Beleid.
- Cantillon, B., Marx, I. & Van den Bosch, K. (1997). The Challenge of Poverty and Social Exclusion. In: *OECD. Towards 2000: The New Social Policy Agenda*, Paris: OECD, 67-98.
- Cantillon, B., Van Dam, R., Van Hoorebeeck, B. & Van den Bosch, K. (2003). Child poverty à la carte? The effect of measurement period for income on poverty estimates. In: Bradshaw, J. (ed.), *Children and Social*

- Security*. Aldershot: Ashgate, 63-84.
- Cantillon, B., Van den Bosch, K. & Lefebure, L. (2007). *Ouderen in Vlaanderen 1975-2005, Een terugblik in de toekomst*. Leuven: Acco.
- Cantillon, B., Van den Bosch, K. & Lefebure, L. (2009). *Ouderen in Vlaanderen en Europa. Tussen vermogen en afhankelijkheid*. Leuven: Acco.
- Carpentier, S. & Van den Bosch, K. (2007). *Problematische schulden in België. Indicatoren op basis van SILC 2004 en profiel van de bevolking in (problematische) schuldsituaties*. FOD Sociale Zekerheid Working Paper nr. 7, Brussel: FOD Sociale Zekerheid
- Deleecq, H., Berghman, J., Van Heddeghem, P. & Verreycken, L. (1980). *De sociale zekerheid tussen droom en daad. Theorie, onderzoek, beleid*. Antwerpen/Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Deleecq, H., Cantillon, B., De Lathouwer, L., Van den Bosch, K. & Wyns, M. (1986). Indicatoren van de sociale zekerheid 1976-1985 (globale resultaten). In: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 28 (4-5), 228-264.
- Deleecq, H., Cantillon, B., Meulemans, B. & Van den Bosch, K. (1991). Sociale Indicatoren van de Sociale Zekerheid. In: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 33 (10-12), 689-756.
- Deleecq, H., Cantillon, B., Meulemans, B. & Van den Bosch, K. (1993). Some Longitudinal Results of the Belgian Socio-Economic Panel. In: *Journal of Income Distribution*, 2 (2), 211-231.
- Dewilde, C., Levecque, K. (2002). De mobiliteit in en uit armoede: 'wie is arm en voor hoe lang?'. In: Vranken, J. (red.). *Armoede en sociale uitsluiting: jaarboek 2002*. Leuven: Acco, 85-103.
- De Keulenaer, F. (2007). *Non response in the Panel Study of Belgian Households (1992-2002): An Output and Process Evaluation*. Onuitgegeven doctoraal proefschrift, Departement Sociologie, Universiteit Antwerpen.
- De Lathouwer, L. (2000). Méér werk is geen garantie voor minder armoede. Lessen uit de Nederlandse polder. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 16 (3), 256-258.
- De Lathouwer, L. & Marx, I. (2002). Werkgelegenheid en armoede: De prestaties van België en Nederland in vergelijkend perspectief. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 18 (4), 335-350.
- De Lathouwer, L. & Bogaerts, K. (2001). *Financiële incentieven en laagbetaald werk. De impact van hervormingen in de sociale zekerheid en de fiscaliteit op de werkloosheidsval in België*. Berichten / UFSIA, Centrum voor Sociaal Beleid: Antwerpen.
- Europese Commissie (2005). *The continuity of indicators during the transition between ECHP and EU-SILC*. Eurostat Working Papers and Studies, Luxembourg: Europese Commissie.
- Ghysels, J. & Debacker, M. (red.) (2007). *Zorgen voor kinderen in Vlaanderen: een dagelijkse evenwichtsoefening?* Leuven: Acco.
- Jäntti, M. & Danziger, S. (2000). Income Poverty in Advanced Countries. In: Atkinson, A. & Bourguignon, F. (eds.). *Handbook of Income Distribution*. Amsterdam: Elsevier, 309-378.
- Levecque, K. (2007). *Exclusion in kind and in mind: een sociologisch onderzoek naar het verband tussen armoede en depressie vanuit een multidimensioneel armoedeperspectief*. Onuitgegeven doctoraal proefschrift, Departement Sociologie, Universiteit Antwerpen.
- Marx, I., Cantillon, B., Gijssels, G. & Tan, B. (1999). De sluipende marginalisering van laaggeschoolden. In: Cantillon (1999), 175-194.
- Marx, I. & Verbist, G. (2008). When familism fails: the nature and causes of in-work poverty in Belgium. In: Andreß, H.J. & Lohmann, H. (eds.). *The working poor in Europe; employment, poverty and globalization*. London: Edward Elgar, 77-95.
- Mortelmans, D., Casman, M. & Doutrelepon, R. (red.) (2004). *Elf jaar uit het leven in België: socio-economische analyses op het Gezinsdemografisch Panel PSBH*. Gent: Academia Press.
- Nolan, B. & Whelan, C.T. (1996). *Resources, deprivation and poverty*. Oxford: Clarendon Press.
- OECD (2008). *Growing unequal*. Paris: OECD.
- Peracchi, F. (2002). The European Community Household Panel: A review. In: *Empirical Economics*, 27 (1), 63-90.
- Proost, D., Van Dam, R. & Van den Bosch, K. (1996). *Valideringsstudie van twee Belgische inkomenssurveys*. Berichten / UFSIA, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid.
- Storms, B. & Van den Bosch, K. (2009). *Wat heeft een gezin minimaal nodig? Een budgetstandaard voor Vlaanderen*. Acco: Leuven. (nog te verschijnen)
- Van Dam, R. & Van den Bosch, K. (1997). *Hoeveel armen zijn er in België? Resultaten van diverse studies*. Berichten / UFSIA, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid.
- Van den Bosch, K. (2001). *Identifying the poor, using subjective and consensual measures*. Aldershot: Ashgate.
- Van den Bosch, K., Van Dam, R., Cantillon, B. & Marx, I. (1999). *De zero-sum crisis: de gezinsdimensie als verklaring voor de stabiliteit*. In: Cantillon (1999), 109-143.
- Van den Bosch, K., Lefebure, S. & B. Cantillon (2007). De intergenerationele welvaartsverdeling in België, Vlaanderen en Wallonië van 1975 tot 2005. In: Cantillon e.a. (2007), 171-202.
- Van Hoorebeecq, B., Van den Bosch, K., Van Dam, R. & Cantillon, B. (2001). *Sociale indicatoren en ECHP-data: is de armoede nu hoog maar dalend of laag maar stijgend?* Berichten / UFSIA, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid.

- Van Rie, T. (2008). *Sociaaleconomische uitkomsten in Nederland, België en zijn gewesten*. Berichten / UFSIA, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid.
- Vranken, J. e.a. (red.) (1991 en volgende jaren). *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting*. Leuven: Acco.
- Vranken, J., De Boyser, K. & Dierckx, D. (red.) (2006). *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2006*. Leuven: Acco.
- Whelan, C.T., Layte, R. & Maitre, B. (2004). Understanding the mismatch between income poverty and deprivation: a dynamic comparative analysis. In: *European Sociological Review*, 20(4), 287-302.

Bijlage

Tabel 1. Samenstelling van een budgetstandaard voor vier type gezinnen: bedragen in prijzen van juni 2008 en aandeel in %.

	Bedragen				Aandeel				
	Alleenstaande vrouw met 2 kinderen, 4 en 8 jaar		Koppel met 2 kinderen, 8 en 15 jaar		Alleenstaande man		Alleenstaande vrouw met 2 kinderen, 4 en 8 jaar		Koppel met 2 kinderen, 8 en 15 jaar
Gezonde voeding	139,6	314,0	273,5	521,8	14,5	19,2	21,5	24,4	24,4
Kleding	43,2	147,7	72,3	197,2	4,5	9,1	5,7	9,2	9,2
Huisvesting, energie	533,6	741,4	581,0	744,5	55,3	45,4	45,6	34,8	34,8
Gezondheidszorg en persoonlijke verzorging	48,3	89,4	81,6	134,0	5,0	5,5	6,4	6,3	6,3
Veilige kindertijd	0,0	73,7	0,0	178,6	0,0	4,5	0,0	8,3	8,3
Ontspanning, nachtrust	52,5	71,5	69,7	90,0	5,4	4,4	5,5	4,2	4,2
Veiligheid, onvoorzien	26,9	29,5	27,7	31,5	2,8	1,8	2,2	1,5	1,5
Onderhouden van relaties	92,6	128,2	111,2	156,0	9,6	7,9	8,7	7,3	7,3
Mobiliteit	28,2	36,0	57,2	86,1	2,9	2,2	4,5	4,0	4,0
Totaal	965,0	1631,4	1274,1	2139,7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: Eigen berekeningen op basis van Storms & Van den Bosch (2009).

Zorgen voor gezondheid in Vlaanderen

Ontwikkelingen, stand van zaken, dilemma's*

*Piet Bracke, Joris Casselman, Jan De Lepeleire, Jan De Maeseneer, Jozefien Godemont, Jan Goorden, Koen Matthijs, Herman Meulemans, Yvo Nuyens, Elise Pattyn, Mieke Smet, Marleen Temmerman, Guido Van Hal, Carine Van Wanseele***

Inleiding

Analoog met de notie *klinisch zorgpad* presenteert deze bijdrage een pad om de belangrijkste componenten, dimensies en ontwikkelingen op het gebied van (zorg voor) gezondheid te beschrijven en, daar waar mogelijk, te verklaren.

Het uitgangspunt is de pasgeboren Vlaming.¹ Hij heeft niet alleen meer kansen om levend en gezond op de wereld te komen, maar kan ook een langer en gezonder leven verwachten. Dat succesverhaal geldt echter niet voor iedereen. Sociale variabelen, zoals geslacht, leeftijd en sociaaleconomische status spelen bijvoorbeeld een belangrijke rol.

Om gezond te blijven of gezonder te worden, kan de Vlaming 2 wegen uit. Hij kan een gezonde levensstijl ontwikkelen, wat vandaag onder meer betekent: niet roken, verantwoord omgaan met alcohol, geen drugs nemen, veilig omgaan met seks, gezond eten, voldoende bewegen en streven naar een psychisch evenwicht. Daarnaast kan hij gebruik maken van een rist preventieve initiatieven zoals prenatale diagnoses, vaccinaties en screening op risico's. Wie is die alerte Vlaming en in welk opzicht verschilt hij van zijn voorgangers?

Een gezonde levensstijl en aandacht voor preventie beletten niet dat de Vlaming vroeg of laat krijgt af te rekenen met ziektegevoelens, aandoeningen, lichamelijke en geestelijke beperkingen en handicaps. De timing, intensiteit en kenmerken daarvan zijn niet voor iedereen gelijk. Ook hier spelen sociale variabelen mee. Hoe evolueerden morbiditeit en mortaliteit de voorbije decennia? Is de Vlaming vandaag anders ziek? Gaat hij op een andere manier dood? Om evidente redenen variëren gezondheid, ziekte en zorg naar leeftijd. Door de toenemende vergrijzing (en de vergrijzing binnen de vergrijzing) verdient dat aspect speciale aandacht.

Geconfronteerd met ongemakken, pijn, ziekte en functionele beperkingen kan de Vlaming op zoek gaan naar professionele zorg om zijn gezondheid te herstellen. De samenleving stelt hem een uitgebreid en gediversifieerd aanbod van diensten, voorzieningen en producten ter beschikking. Hoe maakt de Vlaming gebruik van de ambulante, trans-

* Coördinatie: Yvo Nuyens (ivo.nuyens2@telenet.be), Jozefien Godemont en Koen Matthijs.

** Piet Bracke, Vakgroep Sociologie, Universiteit Gent (UGent); Joris Casselman, Katholieke Universiteit Leuven (K.U.Leuven) (emeritus); Jan De Lepeleire, Academisch Centrum voor Huisartsgeneeskunde, K.U.Leuven; Jan De Maeseneer, Vakgroep Huisartsgeneeskunde en Eerstelijnsgezondheidszorg, UGent; Jozefien Godemont, Trefcentrum Zelfhulp vzw, K.U.Leuven; Jan Goorden, Karel de Grote Hogeschool; Koen Matthijs, Centrum voor Sociologisch Onderzoek, K.U.Leuven; Herman Meulemans, Departement Sociologie, Universiteit Antwerpen (UA); Yvo Nuyens, K.U.Leuven en UA (emeritus); Elise Pattyn, Vakgroep Sociologie, UGent; Mieke Smet, Janssen Pharmaceutica; Marleen Temmerman, Faculteit Geneeskunde en Gezondheidswetenschappen, UGent; Guido Van Hal, Vakgroep Epidemiologie en Sociale Geneeskunde, UA; Carine Van Wanseele, LOGO regio Leuven.

murale en institutionele voorzieningen, van het arsenaal aan geneesmiddelen en van de alternatieve zorg? Hoe evalueert hij hun kwaliteit en hun betaalbaarheid?

Een laatste belangrijke ontwikkeling gaat over de zich wijzigende positie van de Vlaming in de gezondheidszorg. Hij is geëvolueerd van onmondige patiënt naar kritische consument. Welke rol spelen onder meer zelfhulpgroepen in dit ontvoogdingsproces? In welke mate zijn ombudsdiensten en patiëntenrechten relevante indicatoren voor deze mondigheid?

Als een open uitgeleide worden uitdagingen voor een Vlaamse gezondheidszorg geformuleerd. De maatschappelijke en politieke antwoorden zullen bepalen hoe gezondheid, ziekte en zorg er morgen in Vlaanderen zullen uitzien.

De auteurs hechten veel belang aan de vergrijzing, de sociale ongelijkheid en de culturele verscheidenheid. Drie boxen in de tekst geven daaraan extra aandacht.

1. De Vlaming gisteren, vandaag en morgen

'Rond het begin van de 20^{ste} eeuw kwam de 'gemiddelde huisvader' uit een gezin van 5 of 6 kinderen, van wie hij er maar 2 of 3 de leeftijd van 15 jaar zag bereiken. Als kind kende hij hoogstens 1 van zijn grootouders. Hij huwde rond zijn 27^{ste} en had 5 of 6 kinderen, van wie er bij zijn overlijden nog 2 of 3 in leven waren. Zijn huwelijk duurde gemiddeld 17 jaar en werd afgebroken door de dood. Hij werd gemiddeld 52 jaar en maakte ondertussen 3 hongersnoden, 3 of 4 periodes van schaarste en 4 of 5 epidemieën mee. Voortdurend werd hij geconfronteerd met dood, ellende en lichamelijke pijn. In zijn voor die tijd relatief lange leven, verloor hij gemiddeld 9 mensen uit zijn directe omgeving door de dood. Als hij weduwnaar werd, waren zijn kinderen gemiddeld 14 jaar.' Uit: *De la vie traditionnelle à la vie tertiaire – recherches sur le calendrier démographique de l'homme moyen* (Fourastié, 1959).

Wie vandaag in West-Europa wordt geboren, heeft een levensverwachting van ruwweg 80 jaar, wat 3 generaties omspannt. Het overgrote deel van zijn bestaan zal die persoon in vrij goede gezondheid leven, meestal pijnvrij en zonder chronische aandoeningen, behalve op het einde van zijn leven. De kans dat hij voor zijn 20^{ste} een broer of zus ziet sterven, is klein. De kans dat hij een zoon of dochter verliest, is nog kleiner. Dankzij de economische groei, de medische vooruitgang en een toereikende en gezonde voeding is er in 100 jaar veel veranderd. Maar het succesverhaal geldt niet voor iedereen. Ook in België en in Vlaanderen bestaan nog steeds hardnekkige gezondheids- en ziekteverschillen tussen mannen en vrouwen, ouderen en jongeren, gehuwde en gescheiden mensen, autochtonen en allochtonen, hoogopgeleiden en laaggeschoolden, stedelingen en plattelanders. Deze sociale realiteit moet door het beleid permanent worden bijgestuurd.

1.1. Harde synthesesmaat: sterfte

Statistisch bronnenmateriaal geeft een duidelijk beeld van de objectieve gezondheid en de gezondheidsverschillen in Vlaanderen. De ontwikkelingen en verschillen laten zich goed samenvatten in sterftematen (zuigelingensterfte, kindersterfte, levensverwachting).

Een eenvoudige en snel berekenbare synthesesmaat is het *brutosterftecijfer*. Dat is het aantal sterfgevallen per 1.000 eenheden van de bevolking in een bepaald jaar. In 2006 was het brutosterftecijfer in het Vlaamse Gewest 9,2. Dat is iets lager dan in het Brusselse

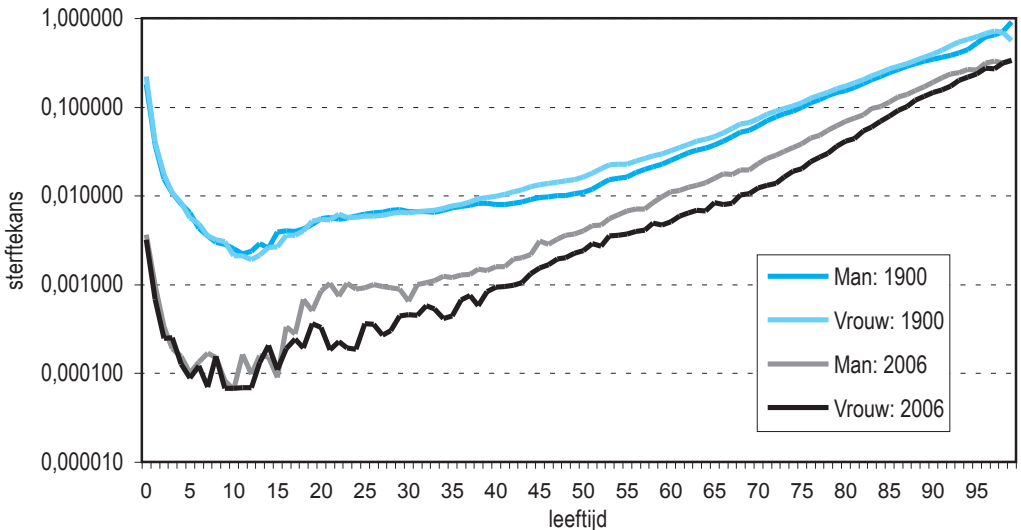
en het Waalse Gewest. De regionale verschillen hebben te maken met een rist factoren, zoals consumptiecultuur, economische slagkracht en toegang tot de medische zorg. Het brutosterftecijfer houdt geen rekening met de leeftijdsverdeling van de bevolking. In een jonge bevolking is het brutosterftecijfer lager dan in een oude, maar het is mogelijk dat de leeftijdsspecifieke sterftecijfers weinig van elkaar verschillen. Omdat kenmerken, verschillen en evolutie van ziekte en sterfte sterk door de leeftijd worden bepaald, hanteert men bij vergelijkingen het best leeftijdsspecifieke sterftecijfers.

Voor *leeftijdsspecifieke sterftecijfers* plaatst men het aantal sterfgevallen in een bepaalde leeftijdsgroep tegenover de totale leeftijdsgroep in hetzelfde jaar. Figuur 1 geeft dat patroon weer voor België in 1900 en 2006, voor mannen en voor vrouwen. De figuur toont aan dat de leeftijdsspecifieke sterftekansen tussen 1900 en 2006 fors zijn gedaald. En dat geldt op elke leeftijd en zowel voor mannen als voor vrouwen. Zeer opvallend is de sterke daling van de zuigelingen- en kindersterfte. Ouders hoefden steeds minder bang te zijn om jong een kind te verliezen. De noodzaak om daarop te anticiperen door meer kinderen te ‘nemen’, werd minder noodzakelijk. Dankzij de uitbouw van de sociale zekerheid was het bovendien niet meer nodig veel kinderen te hebben als investering in de toekomst.

Over het algemeen verminderde de intensiteit van de sterftedaling met de toenemende leeftijd. Dat de leeftijdsspecifieke sterftecijfers lager zijn bij vrouwen dan bij mannen, heeft te maken met de betere genetisch-biologische uitrusting van vrouwen en met gedragingen en omgevingsfactoren. Ook genderverschillen spelen een rol, meer bepaald verschillen in risicogedrag zoals werkongevallen, rookverslaving en alcoholgebruik. Het verschil tussen mannen en vrouwen is verhoudingsgewijs het grootst tussen 15 en 30 jaar. Dat komt vooral door de vrij hoge sterfte van jonge mannen te wijten aan externe oorzaken (vooral ongevallen en zelfdoding).

In de loop van de voorbije eeuw is de sterfte op middelbare leeftijd spectaculair gedaald. Met de jaren is sterven vooral een problematiek van bejaarden geworden. Dat heeft implicaties voor alle aspecten van sociaal beleid.

Figuur 1. Leeftijdsspecifieke sterftekans naar geslacht in België, 1900 en 2006.



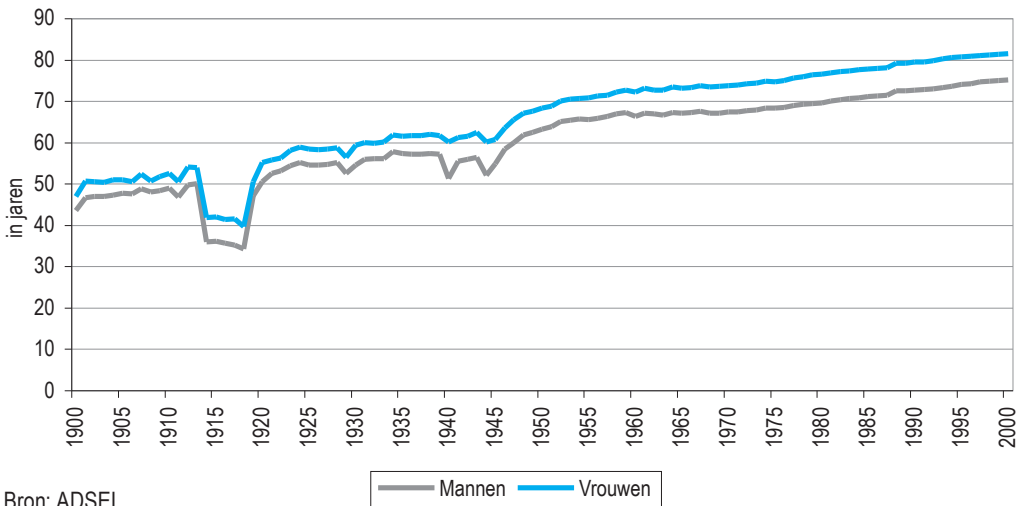
Bron: ADSEI; University of California & Max Planck Institute for Demographic Research (2009).

1.2. Levensverwachting

In ruim 100 jaar tijd is de levensverwachting van een pasgeborene bijna verdubbeld. Zijn levensloop wordt echter beïnvloed door een aantal externe factoren.

Door de daling van de sterftekansen leeft een pasgeborene vandaag ongeveer 35 jaar langer dan een kind dat in 1900 ter wereld kwam (figuur 2). De voorbije eeuw is de levensverwachting van 0-jarigen bijna verdubbeld. ‘Normale’ sterfte is vandaag sterfte op hoge leeftijd. Over de vraag hoe dat in de toekomst zal evolueren, verschillen de meningen. Volgens sommigen is de biologisch haalbare grens bijna bereikt, volgens anderen is een levensverwachting van 130 jaar haalbaar tegen 2050 (Turra e.a., 2005).

Figuur 2. Evolutie van de levensverwachting van 0-jarigen in België, periode 1900-2000.



Bron: ADSEI.

De levensverwachting verschilt tussen de *gewesten*. In 2004-2006 was de levensverwachting van 0-jarige mannen in het Vlaamse Gewest 77,8 jaar, in het Brusselse Gewest 75,6 jaar en in het Waalse Gewest 74,8 jaar. Bij vrouwen is de levensverwachting 5 tot 7 jaar hoger. Ook hier is er een verschil tussen de gewesten, vergelijkbaar met dat voor mannen. In het Vlaamse Gewest is de levensverwachting voor vrouwen 83,1 jaar, in het Brusselse Gewest 82,1 jaar en in het Waalse Gewest 81,5 jaar. Met deze cijfers neemt België in Europa een middenpositie in. Er zijn ook verschillen naar *burgerlijke staat*. Gehuwden leven gemiddeld langer dan alleenstaande, gescheiden en verweduwd mensen. Een factor die daarin een rol speelt, is dat gezonde individuen vaker huwen, dus een selectie-effect. Dat gehuwden gemiddeld langer leven, heeft ook te maken met het feit dat het huwelijk de materiële leefomstandigheden bevordert en een sociaal en emotioneel vangnet biedt (Waldron e.a., 1996). Wie sociaal goed is geïntegreerd en kan rekenen op hechte vriendschapsbanden, is minder vaak ziek en leeft langer dan wie meer geïsoleerd leeft (House e.a., 1988). Gezondheid is ook erg ongelijk verdeeld naargelang van de *sociaaleconomische status* (zoals gemeten via opleiding, beroep en financiële middelen). Rond 2000 was de levensverwachting van een 25-jarige vrouw zonder diploma 55 jaar en van een 25-jarige met een diploma hoger onderwijs van het lange type (inclusief universitair onderwijs) 58,5 jaar. Voor 25-jarige mannen was dat respectievelijk 48,1 en 53,6 jaar (Bossuyt e.a., 2004).

Tabel 1. Levensverwachting en gezonde levensverwachting van 25-jarige mannen en vrouwen in België, periode 1991-1996/97.

	Levensverwachting		Gezonde levensverwachting	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
Geen diploma	48,1	55,0	28,1	24,4
Lager onderwijs	48,2	55,6	30,8	29,8
Lager algemeen secundair onderwijs	50,0	57,3	33,1	34,7
Lager technisch secundair onderwijs	50,4	57,8	36,5	30,8
Lager beroepssecundair onderwijs	50,0	57,0	38,0	40,3
Hoger algemeen secundair onderwijs	50,6	57,5	37,6	40,5
Hoger technisch secundair onderwijs	51,2	58,1	40,8	44,9
Hoger beroepssecundair onderwijs	50,9	57,6	42,6	46,5
Hoger onderwijs korte type	53,4	58,1	46,0	41,6
Hoger onderwijs lange type (incl. universitair)	53,6	58,5	45,9	49,1
Totaal	49,6	55,9	37,5	37,6

Bron: Bossuyt e.a. (2004).

1.3. Gezonde levensverwachting

De Vlaming leeft niet alleen langer dan zijn voorouders maar heeft ook steeds meer gezonde jaren voor de boeg. Wie vandaag wordt geboren, leeft ruim driekwart van zijn leven in goede gezondheid. Ongeveer 1 op de 5 Vlamingen wordt vroeg of laat wel geconfronteerd met chronische morbiditeit of functiebeperkingen. Ziekte en sterfte maken steeds minder deel uit van het dagelijkse leven en worden uitgesteld tot hogere leeftijden.

Statistische kansen zijn een afspiegeling van feitelijke veranderingen. Deze doen zich voor op veel domeinen: een meer toegankelijke gezondheidszorg, betere geneeskunde, toename van de welvaart en een gezondere levensstijl. Daardoor leven Vlamingen langer en langer gezond. Maar voelen ze zich ook gezond? Over de *subjectieve* perceptie van gezondheid zijn de voorbije jaren diverse studies verschenen. Ze wijzen in dezelfde richting: de overgrote meerderheid van de Vlamingen evalueert de eigen gezondheid als goed tot zeer goed. In de Sociaal-Economische Enquête 2001 zeggen 4 op de 5 Vlamingen zich gezond te voelen (Federale Overheidsdienst - FOD - Wetenschapsbeleid, 2001). De Gezondheidsenquête 2004 bevestigt dat. In die studie melden 3 op de 4 Vlamingen dat hun gezondheid het voorbije jaar gelijk bleef, 15% rapporteert een verbetering en 11% een verslechtering (Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid - WIV -, 2006a). In een Oeso-meting van 2007 zegt 77% van de volwassen Belgen in goede gezondheid te verkeren (OECD, 2007). Die hoge percentages maken duidelijk dat de gewonnen levensjaren niet worden belast met meer chronische morbiditeit of functiebeperkingen. Het gaat wel degelijk om gezondheidswinst.

Qua gezonde levensverwachting zijn de verschillen naar *opleidingsniveau* nog groter dan de hoger vermelde. Op de leeftijd van 25 jaar is er tussen het hoogste en het laagste opleidingsniveau een verschil van 17,8 jaar voor mannen en 24,7 jaar voor vrouwen (tabel 1). In vergelijking met de hoogst opgeleide leven de laagst opgeleide mannen minstens 10 jaar in een toestand van laag ingeschatte gezondheid. Bij vrouwen is dat zelfs 20 jaar. Blijkbaar is de ongelijkheid op het gebied van gezonde levensverwachting groter voor vrouwen dan voor mannen.

BOX DE OUDERE VLAMING

- Tussen 1970 en 2000 nam de levensverwachting van de Vlaming toe met ruim 6 jaar. Vrouwen leven gemiddeld langer dan mannen. In de loop van de 20^{ste} eeuw (en tot ruwweg 1980) vergrootte het voordeel van de vrouwen. Sinds zowat 2 decennia halen mannen hun achterstand langzaam in. Tussen 1995 en 2005 steeg de levensverwachting van 0-jarige Vlaamse mannen met bijna 3 jaar, deze van vrouwen met 1 jaar en 9 maanden.
- Ook de gezonde levensverwachting neemt toe. Op 65 jaar heeft de gemiddelde Vlaamse vrouw nog 20 jaar te leven, waarvan 7 jaar (35%) in subjectief goede gezondheid, 10 jaar zonder chronische morbiditeit (50%) en 11 jaar (55%) zonder beperkingen. Op 65 jaar heeft de gemiddelde Vlaamse man nog 16 jaar te leven, waarvan 6,5 jaar (40%) in subjectief goede gezondheid, 8,5 jaar (53%) zonder chronische morbiditeit en 9,6 jaar (60%) zonder beperkingen.
- In 1966 had 1 op de 4 van de 65-plussers een ernstige tot zware lichamelijke beperking. In 2001 was dat minder dan 1 op de 6.
- De toenemende gezonde levensverwachting heeft bij de oudste leeftijdsgroepen een exponentiële stijging van niet-dodelijke ziekten tot gevolg.
- Meer dan de helft van de 75-plussers heeft een langdurige aandoening.
- 1 op de 3 thuiswonende 65-plussers en nagenoeg 1 op de 2 van de 80-plussers vallen minstens eenmaal per jaar, wat tot mobiliteitsproblemen aanleiding kan geven.
- 1 man op de 4 en 1 vrouw op de 3 zullen vóór hun 75 jaar kanker krijgen. Het samen voorkomen van verschillende kankers bij dezelfde persoon zal toenemen.
- Er bestaat een kromlijng verband tussen leeftijd en depressie, met een hogere prevalentie bij senioren en jongeren.
- Hoogbejaarde mannen zijn een belangrijke risicogroep voor zelfdoding. Cijfers uit 2006 wijzen echter uit dat het aantal zelfdodingen bij oudere mannen niet meer stijgt in vergelijking met vorige jaren.
- Het aantal Alzheimerpatiënten zal de volgende 40 jaar verviervoudigen. De helft van de huidige rusthuispatiënten lijdt aan dementie.
- Ongeveer de helft van de rusthuisbewoners neemt antidepressiva, 1 op de 4 krijgt antipsychotica en 1 op de 3 een geneesmiddel dat minder aangewezen is voor ouderen.
- 60% van alle geneesmiddelen wordt gebruikt door 60-plussers. 80% van de 75-plussers neemt dagelijks minstens 1 geneesmiddel en 36% neemt 4 of meer geneesmiddelen.
- 65-plussers hebben per jaar gemiddeld 9,7 contacten met de huisarts, wat significant hoger ligt dan bij de algemene bevolking.

2. De alerte Vlaming

‘De voornaamste risicofactoren voor de gezondheid zijn tabak, hoge bloeddruk, cholesterol, te lage consumptie van fruit en groenten, tekort aan fysieke mobiliteit, druggebruik, onveilige seks en ijzertekort. De belangrijkste risico’s voor de gezondheid vandaag en de volgende jaren hebben bijgevolg te maken met de keuzes van het individu en de samenleving voor een al of niet gezondheidsalert gedrag.’

Uit: *World Health Report 2002. Reducing risks, promoting healthy life* (WHO, 2002).

Door een gezonde leefstijl en het vermijden van risicogedrag, kan de Vlaming zijn gezondheid in stand houden of verbeteren. Via vaccinatie, screening en vroegtijdige opsporing kan hij ziekten voorkomen. Preventie van gezondheidsproblemen wordt actueler dan ooit. Experts noemen de 21^{ste} eeuw, de eeuw van de preventie. Roken levert de belangrijkste bijdrage aan het aantal verloren potentiële levensjaren. Onevenwichtige eetpatronen en een sedentair leven leiden tot een daling van de gezonde levensverwachting en tot aanzienlijke maatschappelijke kosten. Wat zijn belangrijke drijfveren voor ongezond gedrag? Hoe speelt het beleid het best in op zorgwekkende fenomenen zoals piekdrinken? Preventie staat centraal in campagnes allerhande. Maar de toevloed van gezondheidsinformatie bereikt lang niet iedereen. Een aanzienlijk deel van de bevolking lijkt ongevoelig voor en zelfs afkerig van gezondheidsadviezen. Is het een kwestie van wel weten en niet doen (Kooiker & van der Velden, 2007) of dragen bepaalde structuren in de samenleving ertoe bij dat gezond gedrag voor sommige groepen veel moeilijker haalbaar is?

2.1. Gezonde levensstijl

2.1.1. Niet roken

Ongeveer 1 op de 4 Vlamingen ouder dan 15 jaar rookt elke dag. In 1982 telde men nog 4 op de 10 regelmatige rokers. Onder de dagelijkse rokers vindt men meer mannen dan vrouwen, meer jongeren en meer lager opgeleiden. 26,9% van de mannen is een dagelijkse roker tegenover 18,5% van de vrouwen. Bij de 19- tot 24-jarigen rookt bijna 1 op de 3 dagelijks. Van de hoger opgeleiden rookt slechts 17% (WIV, 2006a). De lichte daling in vergelijking met 1997 is niet significant na standaardisering voor leeftijd en geslacht. Bijna de helft van de rokers wenst te stoppen. 1 op de 5 wil dat doen binnen het jaar. De erkenning van tabacologen doet de structurele inbedding van deskundige rookstophulp in de eerstelijnszorg aan belang winnen.

Volgens de Eurobarometer van 2006 (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2008) staat Vlaanderen met 17,4% regelmatige rokers op de 2^{de} plaats in de Europese ranglijst, na Zweden.

De sociale verschillen op het gebied van rookgedrag zijn uitgesproken. In het beroepssecundair onderwijs roken significant meer leerlingen dagelijks (30%) dan in het technisch (19%) en algemeen secundair onderwijs (6%) (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2006). Werkloze mannen en arbeiders roken beduidend meer dan bedienden, zelfstandigen en kaderleden. Laagopgeleiden blijken bovendien minder succesvol in het stoppen met roken. Personen die onder de armoedegrens leven, besparen op alle posten behalve op tabak (FOD Economie, 2007). Bepaalde initiatieven verminderden het aantal situaties waarin niet-rokers aan de schadelijke tabaksrook zijn blootgesteld. Het rookverbod dat in 2006 werd ingevoerd op het werk en in 2007 in restaurants, maakt van niet-roken de norm in meer en meer leefomgevingen.² Voor de verkoop van rookwaren is bovendien een leeftijdsgrens van 16 jaar ingevoerd en op de verpakkingen staan gezondheidswaarschuwingen. Volgens een onderzoek uit 2004 grijpt 4% van de Vlaamse rokers minder vlug naar de sigaret door deze expliciete waarschuwingen (Joossens e.a., 2004).

2.1.2. Geen of beperkt alcoholgebruik

Alcohol is de meest gebruikte en sociaal getolereerde drug, zowel bij de brede bevolking als bij de scholieren. Nochtans is aangetoond dat (excessief) alcoholgebruik een ongunstige invloed heeft op het nog in ontwikkeling zijnde centrale zenuwstelsel van jongeren. Het *regelmatige gebruik* van alcohol is tussen 1997 en 2004 licht gestegen (WIV, 2006a). Zowat 7 op de 10 Vlamingen ouder dan 15 jaar drinken wekelijks alcohol en 8% drinkt dagelijks. Regelmatig gebruik komt meer voor bij mannen dan bij vrouwen en is het

hoogst bij de 19- tot 24-jarigen. 3 op de 4 scholieren hebben voor hun 15 jaar al alcohol gedronken. Jongens beginnen gemiddeld op 13 jaar en 6 maanden te drinken. Bij scholieren die regelmatig drinken, zijn significant meer jongens (33,5%) dan meisjes (18,6%). 1% van de scholieren drinkt dagelijks alcohol. De sociale verschillen worden weerspiegeld in het drinkgedrag. In het ASO drinkt 18,6% van de leerlingen regelmatig alcohol (minstens 1 keer in de week), in het TSO 37,7% en in het BSO 33,8% (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2006). *Risicovol alcoholverbruik* komt voor bij 13% van de Vlaamse mannen (>21 glazen per week) en bij 5% van de vrouwen (>14 glazen per week). Volgens de Gezondheidsenquête 2004 vertoont 6% van de Vlamingen *problematisch alcoholverbruik* (alcoholafhankelijkheid door chronisch overmatig gebruik). Dat komt beduidend meer voor bij mannen en bij personen die geen hoger onderwijs volgden (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2006).

2.1.3. *Geen druggebruik*

Tot eind de jaren '60 was het gebruik van illegale drugs beperkt. Gezondheidszorg en rechtsbedeling kregen enkel te maken met geïsoleerde gevallen van (problematisch) druggebruik, onder meer bij kunstenaars, muzikanten en medisch personeel (morfine). In de loop van de jaren '90 brachten een toenemend gebruik van cannabis, een problematisch gebruik van heroïne en later van cocaïne en XTC, processen van preventie en hulpverlening op gang.

Volgens de Gezondheidsenquête 2004 heeft 4,6% van de 15- tot 64-jarige Vlamingen cannabis gebruikt in het jaar voorafgaand aan de bevraging. 12% van de Vlaamse bevolking en 21% van de scholieren hebben ooit cannabis gebruikt. Wie cannabis gebruikt, begon daarmee tussen 14 en 16 jaar. 1 op de 100 Vlamingen is een occasionele gebruiker van cannabis (minder dan 1 keer per week). Bij scholieren en personen die uitgaan, ligt het regelmatige gebruik (minimum 1 keer per week) hoger en het stijgt met de leeftijd. Daarnaast is de laatste jaren een daling merkbaar van het percentage regelmatige cannabisgebruikers (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2006).

Het regelmatige gebruik van XTC, cocaïne, smartdrugs en speed is het hoogst bij 19- tot 24-jarigen (7%). Bij scholieren is dat verbruik veel lager: minder dan 6 op de 1.000.

Gebruik en risicovol gebruik van middelen komen het meest voor bij mannen en bij leerlingen uit het BSO en TSO. Tussen 2000 en 2005 nam het occasionele en regelmatige cannabisgebruik bij scholieren af. De populariteit van cannabis daalt trouwens in heel Europa, terwijl de hulpvraag stijgt. Dat komt onder meer door een betere registratie, het bekend raken van schadelijke gevolgen bij bepaalde kwetsbare gebruikers en bij langdurig intensief gebruik, de uitbreiding van het behandelaanbod en meer verwijzing vanuit justitie naar de zorgsector. In de meeste EU-lidstaten bestaan echter aanwijzingen van een groeiend heroïneprobleem en een lichte stijging van het aantal drugsdoden.

2.1.4. *Gezonde voeding en voldoende beweging*

Gezonde voeding en voldoende beweging zijn basisvoorwaarden voor een gezonde levensstijl.

Wat *voeding* betreft, is de vaststelling dat het eetpatroon van de Vlaming sterk afwijkt van de aanbevelingen uit de actieve voedingsdriehoek.³ Volgens de Voedselconsumptiepeiling van 2004 is de gebruikelijke dagconsumptie van water slechts een derde van de aanbeveling (WIV, 2006b). Van de aanbevolen 300 gram groenten per dag eet de gemiddelde Vlaming amper de helft en van fruit niet de helft van de aanbeveling. Voor melkproducten haalt de gemiddelde Vlaming slechts 35% van de ondergrens van de aanbeveling. De vleesinname is ruim anderhalve maal te hoog. Uit de overbodige restgroep (te veel suiker en ongezonde vetten) haalt de Vlaming gemiddeld 28 % van zijn dagelijkse

energie-inname. Ook het eetpatroon van Vlaamse kleuters wijkt sterk af van de gezonde aanbevelingen. Kleuters krijgen te weinig juiste vetten en te weinig groenten, fruit en vocht (Huybrechts, 2008).

Amper 1 op de 2 jongens en 1 op de 3 meisjes tussen 11 en 17 jaar halen de aanbeveling van 5 keer 1 uur *beweging* per week (UGent, 2006). Ook het Steunpunt Sport, Beweging en Gezondheid (2005) toonde aan dat de fysieke fitheid van de Vlaamse jongeren erop achteruit gaat. Zowel bij jongens als bij meisjes vond men een significante stijging van het onderhuidse vetgehalte.

4 op de 10 Vlamingen bewegen minstens een halfuur per dag en 1 op de 4 beweegt minstens 1 uur. Vrouwen bewegen minder dan mannen en ouderen minder dan jongeren. Personen met een lager opleidingsniveau bewegen minder in hun vrije tijd.

Door een verstoorde energiebalans (te hoge calorie-inname in combinatie met een sedentair leven) kampt 32% van de Vlamingen met *overgewicht* (BMI>25) en heeft 11% obesitas (BMI>30). Overgewicht komt meer voor bij personen met een lager opleidingsniveau. Er is een stijgende trend van overgewicht in alle leeftijdsgroepen. Uit de studie 'Vlaamse groeicurven' (Kind en Gezin, 2007) blijkt dat 14,8% van de kinderen tussen 6 en 12 jaar overgewicht heeft. 3,4% lijdt aan obesitas. Vlaanderen zit hiermee in de Europese middenmoot. Nieuwe voorstellen om overgewicht te bestrijden, volgen elkaar snel op, zoals korting op het fitnessabonnement, terugbetaling van een maagringoperatie en het weren van nieuwe fastfoodzaken in de gemeente. Infrastructurele en structurele maatregelen zijn het meest effectief (bijvoorbeeld waterfonteinen in de plaats van frisdrankautomaten). Gedrag is de zwakste schakel. Wie in een preciaire situatie leeft, vervalt sneller in een ongezonde leefstijl (Rauws & Alleman, 2007).

2.1.5. Mondhygiëne

Volgens de Gezondheidsenquête 2004 heeft een derde van de jongeren tussen 0 en 14 jaar nog nooit een tandarts bezocht. Personen met een lagere opleiding poetsen minder vaak hun tanden en gaan minder vaak naar de tandarts dan personen met een hogere opleiding. Orthodontische behandelingen komen veel minder frequent voor bij de groep met de laagste opleiding.

Onderzoek in de periode 1996-2001 van de Vlaamse Werkgroep voor Gezonde Tandem (2008) bij 5.000 schoolkinderen tussen 7 en 12 jaar bracht aan het licht dat het gros van de cariësletsels bij een kleine groep kinderen voorkomt. De verzorgingsgraad van het melkgebit is laag. Bij de 7-jarigen heeft 1 op de 10 al cariës in de blijvende tanden (kort na de doorbraak). In de groep van de 12-jarigen is dat bij 4 op de 10 het geval. Tandtraumata komen frequent voor. Bijna 1 op de 6 kinderen poetst niet elke dag de tanden. Meer dan 14% van de 7-jarigen was nog nooit bij de tandarts geweest. Slechts twee derde van de 12-jarigen ging de voorbije 6 maanden bij de tandarts langs.

2.1.6. Veilig vrijen

Amper iets meer dan de helft van de Belgen met een risico op een seksueel overdraagbare aandoening (SOA), gebruikt een condoom. Vlaamse jongeren tussen 15 en 17 jaar vrijen veiliger dan 10 jaar geleden. Vandaag zegt 10,8% van de seksueel actieve jongeren dat ze nooit een condoom gebruiken. In 1996 was dat 22% en in 1988 40% (Berten, 2007). Ondanks de doorgedreven preventie-inspanningen is het aantal hiv-besmettingen de laatste 5 jaar gestegen. 3 op de 4 jongeren weten niet precies hoe ze met hiv besmet kunnen worden. De Gezondheidsenquête 2004 toont aan dat vooral bij personen met een lage opleiding nog heel wat inspanningen nodig zijn om de kennis over aids te verhogen, de

houding tegenover hiv- en aidsgeïnficeerden bij te stellen en de risico's op seksueel overdraagbare aandoeningen te beperken.

2.2. Ziektepreventie

Gezondheidswinst boeken, kan via het ombuigen van riskante leefgewoonten. Om gezondheid in stand te houden of ziekte vroegtijdig op te sporen, is ziektepreventie een belangrijke invalshoek. Tot de leeftijd van 3 jaar zijn er de raadplegingen bij Kind en Gezin. Schoolkinderen gaan op medisch consult bij de Centra voor Leerlingenbegeleiding en werknemers worden gevolgd door bedrijfsgezondheidsdiensten. Daarnaast wordt de Vlaming aangespoord zich te laten screenen op specifieke aandoeningen.

2.2.1. Pre- en postnatale raadpleging

Volgens de Gezondheidsenquête 2004 had 65% van de kinderen jonger dan 3 jaar het afgelopen jaar contact met Kind en Gezin (Testelmans e.a., 2006). Volgens het statistische verslag van Kind en Gezin van 2006 haalde de organisatie een doelgroepbereik van 87,2% in de perinatale periode (15 weken na de geboorte). De kansarmoederegistratie van Kind en Gezin noteerde in 2006 bijna 7% kinderen geboren in een kansarm gezin.

2.2.2. Screening en vroegtijdige opsporing van aandoeningen

2.2.2.1. Borstkankerscreening

Van oktober 2005 tot september 2007 liet 46% van de vrouwen in de doelgroep (50-69 jaar) zich gratis screenen. Bij de oudste vrouwen (65-69 jaar) is de deelname iets lager dan bij de jongste vrouwen (50-54 jaar). Dit geldt ook voor het percentage kansarme vrouwen (rechthebbenden op verhoogde tegemoetkoming) in vergelijking met vrouwen in betere sociaaleconomische situaties. De minder goed gesitueerden blijken ook minder trouw aan het tweejaarlijkse programma (IMA-rapport nr. 5, 2007). Van Hal e.a. (2008) brachten de (niet)-participatie aan borstkankerscreening in de stad Antwerpen in kaart. Er is een lagere participatiegraad bij vrouwen uit achtergestelde buurten en in buurten met een hoog percentage allochtonen. Naar leeftijd is de participatie het laagst bij de 50- tot 54-jarigen. Een deel van de vrouwen uit de doelgroep komt niet voor in de databank omdat ze door hun arts verwezen werden voor een diagnostische mammografie (26% van de in 2005 voorgeschreven mammografieën). Om ze voor de georganiseerde screening te sensibiliseren, ontvingen ruim 14.000 huisartsen, gynaecologen en radiologen in 2006 feedback over hun voorschrijfgegevens, gekoppeld aan een vergelijking met hun collega's.

2.2.2.2. Baarmoederhalskanker: screening en vaccinatie

De gegevens van het Intermutualistisch Agentschap maken het mogelijk de reële dekkingsgraad van de screening te analyseren (WIV, 2006a). In de periode 1998-2000 bedroeg deze 59%. 1,1 miljoen vrouwen liet zich niet screenen of 41% van de doelgroep, zijnde vrouwen tussen 25 en 64 jaar. De Gezondheidsenquête 2004 vermeldt een dekkingsgraad van 72%. Als men deze zelfrapportering vergelijkt met de gegevens van de ziekenfondsen, is er hoogstwaarschijnlijk sprake van een overschatting. Dat was duidelijk het geval in 2001: een dekkingsgraad van 70% volgens de Gezondheidsenquête en van 59% volgens de ziekenfondsen. Een aantal vrouwen wordt overscreend (meer dan 1 onderzoek om de 3 jaar). Het aantal uitgevoerde uitstrijkjes is bijgevolg theoretisch voldoende om meer dan 100% van de doelgroep te bereiken over een tijdsperiode van 3 jaar. Ook voor deze vorm van ziektepreventie bestaan belangrijke verschillen naargelang van het opleidingsniveau. Slechts de helft van de vrouwen met een lagere opleiding liet de afgelopen 3 jaar een uitstrijkje nemen, terwijl

8 op de 10 vrouwen met een hogere opleiding dat deden. In 62% van de gevallen werd het uitstrijkje het afgelopen jaar genomen, wat op een overscreening wijst. Sinds 2007 krijgen meisjes tussen 12 en 16 jaar een nieuw vaccin tegen baarmoederhalskanker terugbetaald. In 2008 werd de groep uitgebreid tot de 18-jarigen.⁴ Cijfers over de vaccinatiegraad zijn nog niet beschikbaar. Omdat het vaccin niet tegen alle virustypes beschermt, blijft het belangrijk dat vrouwen vanaf 25 jaar zich om de 3 jaar laten screenen op baarmoederhalskanker.

2.2.2.3. Vaccinatiecampagnes

In 2008 had Vlaanderen voor de basisvaccins bij jonge kinderen (18-24 maanden) een vaccinatiegraad van 95% (Hoppenbrouwers e.a., 2009). Dat is voldoende om de circulatie van deze ziekten te onderbreken en is vergelijkbaar met andere Europese landen met een gelijkaardig vaccinatiebeleid en gezondheidszorgsysteem. Een betere opvolging van de aanbevolen vaccinatiekalender (aanbevolen leeftijd voor toediening) en de aangetoonde risicofactoren voor onvolledige vaccinatie op de leeftijd van 18 maanden (niet-Belgische of jongere moeder, het jongste kind in een gezin met meerdere kinderen) blijven aandachtspunten voor de toekomst. Volgehouden inspanningen zijn nodig om het huidige hoge bereik op peil te houden. De meest voorkomende redenen die ouders aanhalen om de onvolledige vaccinatie te verklaren, waren dat de ontbrekende dosissen wel gegeven maar niet gedocumenteerd waren, dat ze waren uitgesteld wegens ziekte of dat de ouders tegen vaccinatie gekant waren.

De meeste jonge kinderen werden gevaccineerd door Kind en Gezin (84%). Andere vaccinatoren zijn de kinderarts (11%) en de huisarts (4%). Kinderen uit kansarme en allochtone gezinnen worden in hogere mate door Kind en Gezin gevaccineerd (Testelmans e.a. 2006). Uit een studie bij adolescenten (Hoppenbrouwers e.a., 2009) blijkt dat 72,8% van de 14-jarigen in 2008 in orde was voor alle aanbevolen vaccins. 86,4% is gevaccineerd tegen hepatitis B (3 dosissen), 85,3% tegen meningokokken C en 81,8% tegen mazelen, bof en rubella. Dat is nog onvoldoende om deze infecties onder controle te houden, maar gaat duidelijk in stijgende lijn. De cijfers zijn waarschijnlijk een onderschatting omdat voor 23% van de jongeren de vaccinatiegegevens ontbreken. Met Vaccinnet, ontwikkeld door Kind en Gezin, kan dit euvel op termijn worden opgelost. Dat is een vernieuwend, webgebaseerd bestelsysteem gekoppeld aan een centrale vaccinatiedatabank bedoeld voor artsen-vaccinatoren.

Het *opleidingsniveau* en de *werksituatie* van de ouders en het globale *netto-inkomen* van het gezin bepalen mee de vaccinatiegraad van jongeren. Leerlingen die het eerste jaar van het secundair onderwijs moesten overdoen en leerlingen van het buitengewoon onderwijs zijn beduidend minder goed gevaccineerd. Globaal leidt het gebrek aan kennis over de ziekten waartegen wordt gevaccineerd, tot onderschatting van de ernst en tot daling van de vaccinatiegraad. Net doordat ze via vaccinatie worden ingedijkt, neemt de kennis over die ziekten ook af.

2.3. Ter afronding

Jongeren, ouderen, allochtonen en personen met een lage sociaaleconomische status vertonen in verhouding meer ongezond gedrag en zijn kwetsbaarder. Aanknopingspunten voor preventieve interventies liggen zowel op het persoonlijke niveau als in de omgeving. Enkel via een optimale combinatie van beide niveaus kunnen ongunstige trends in leefstijl doorbroken worden.

3. De kwetsbare Vlaming

‘De toepassing van technologie op ziekten in jonge leeftijdsfasen, heeft ertoe geleid dat steeds meer individuen van een gezond leven kunnen genieten tot op een nooit eerder geziene leeftijd in de menselijke geschiedenis. Het moment is nu aangebroken voor een nieuwe generatie van medische interventies om ziekten te genezen die verband houden met het langer leven als resultaat van het degeneratieve biologisch verouderingsproces.’

Uit: *Mission Statement* (Methuselah Foundation, 2009).⁵

De nieuwgeboren Vlaming heeft het vooruitzicht van een langer leven en van een langer leven in goede gezondheid. Die Vlaming maakt gebruik van een grote waaier aan preventieve diensten om zijn gezondheid in stand te houden en te verbeteren. Maar dat lukt hem niet altijd. De doorsnee Vlaming krijgt niet alleen af te rekenen met lichamelijke klachten maar ook en in toenemende mate met psychische problemen. Sommige Vlamingen zijn geconfronteerd met een langdurige aandoening of een handicap, die hun dagelijkse functioneren in belangrijke mate kan beperken. Dit onderdeel brengt een aantal belangrijke gezondheidsproblemen in kaart en schetst een beeld van de Vlaming met een handicap of een langdurige beperking.

3.1. Subjectieve ongezondheid

Hoe ongezond zijn de Vlamingen? Het antwoord op deze vraag is niet zo vanzelfsprekend. De eenvoudigste manier om het te achterhalen, is via bevraging van de mensen zelf. Dat lijkt op het eerste gezicht geen wetenschappelijke aanpak en toch wordt de subjectieve evaluatie van de gezondheid algemeen beschouwd als een van de beste gezondheidsindicatoren. Dat verklaart waarom de meeste nationale gezondheidsenquêtes niet alleen aandacht besteden aan (objectieve) morbiditeit, maar ook peilen naar de subjectieve perceptie van de fysieke en psychische gezondheid.

3.1.1. Determinanten

Volgens de Gezondheidsenquête 2004 beschouwt 21% van de bevolking in het Vlaamse Gewest de eigen gezondheid als onbevredigend (25% in het Brusselse Gewest en 27% in het Waalse Gewest). Vanaf de leeftijd van 45 jaar is het percentage vrouwen dat ontevreden is over de eigen gezondheid steeds groter dan dat bij mannen. Deze vaststelling geldt in de meeste Europese landen.

Leeftijd speelt een cruciale rol bij de perceptie van de gezondheid. De morbiditeit is immers verschoven naar en zit ‘gecomprimeerd’ in de hogere leeftijdsgroepen. Dat verklaart de tanende positieve inschatting van de gezondheid naarmate de leeftijd toeneemt. Het percentage dat de eigen gezondheid als onbevredigend beschouwt, varieert van 8 tot 16% bij personen jonger dan 35 jaar en stijgt tot 47% bij 75-plussers. Van deze groep vindt 28% dat de eigen gezondheid het afgelopen jaar verslechterd is.

Ook het *opleidingsniveau* beïnvloedt de manier waarop men zijn gezondheid ervaart. Van de personen met enkel een diploma lager onderwijs, beschrijft een ruime helft zijn gezondheid als (veeleer) slecht. Dat percentage daalt naarmate het onderwijsniveau stijgt. In de hoogste onderwijscategorie vindt nog ‘slechts’ 12,8% zijn gezondheid (veeleer) slecht (FOD Wetenschapsbeleid, 2001). Ongenuanceerd kan men stellen dat hoe hoger hun opleidingsniveau is, hoe gezonder de betrokkenen zich voelen. En vooral ook hoe gezonder ze echt zijn. De Koning Boudewijnstichting (2007) zegt daarover: ‘...het aantal

gezonde levensjaren (gezonde levensverwachting) van lager opgeleide mensen vermindert vooral door de volgende ziekten: artritis, rugklachten, hartziekten, beroerte, astma en chronisch obstructieve longziekte. De hogere morbiditeit van laagopgeleiden verklaart bijgevolg hun negatievere gezondheidsperceptie. Dat alleenstaanden (44,1%) en alleenstaande ouders (35,3%) een slechtere gezondheidstoestand rapporteren dan gehuwden met kinderen (18,6%), bevestigt ook het belang van de familiale situatie. De evaluatie van de eigen gezondheid wordt bepaald door een complexe interactie van factoren, waarbij naast objectieve morbiditeit ook cultureel bepaalde waarden en opvattingen over lichaam, ziekte en gezondheid een rol spelen.

Dat Vlamingen (22,2%) zich gezonder voelen dan Brusselaars (27,6%) en Walen (29,7%), kan te maken hebben met een gedifferentieerd gezondheidsbeleid. Vermoedelijk spelen nog andere factoren een rol, zoals een verschillend zorgaanbod, een ander demografisch profiel, andere morbiditeitrisico's en verschillen op sociaal-cultureel en sociaaleconomisch vlak.

Met 24 % van de bevolking die de eigen gezondheid als onbevredigend ervaart, neemt België in Europa een middenpositie in. Zwitserland is met 14% een positieve uitschieter en Bulgarije met 45% een negatieve. Dat staat in schril contrast met het aanzienlijke aandeel (10,4%) van het bruto binnenlands product dat naar gezondheidszorg gaat en waarmee België, samen met onder meer Frankrijk en Zwitserland, in het koppeloton zit. Meer uitgeven voor gezondheidszorg, resulteert dus blijkbaar niet automatisch in een betere gezondheidservaring. In tijden van krappe budgetten is dat een belangrijke vaststelling.

3.1.2. Evolutie

De langetermijnevolutie van de gezondheidservaring in Vlaanderen is moeilijk te reconstrueren. Zo registreerde het Nationaal Onderzoeksprogramma in de Sociale Wetenschappen in de jaren '80 tijdens een observatieperiode van 2 maanden 65% van de ondervraagden met een of andere gezondheidsklacht maar onderzocht het niet expliciet de gezondheidservaring (Nuyens, 1980). Slechts vanaf 1996 maken gezondheid-senquêtes en survey-onderzoek naar de sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen (SCV) vergelijkend empirisch materiaal beschikbaar, dat overigens wijst in de richting van een stabiliteit. In de periode 1996-2004 bleef 1 op de 5 Vlamingen ontevreden over zijn gezondheid. Ook in andere levensdomeinen blijkt de tevredenheid gestagneerd. Dat leidt tot de conclusie dat het beleid in Vlaanderen en België de laatste 10 jaar geen of alszins geen noemenswaardige bijdrage tot een positief gezondheidsgevoel heeft geleverd (Elchardus & Smits, 2007). De expansieve gezondheidsmarkt heeft een hogere druk op de samenleving gelegd maar is er blijkbaar niet in geslaagd de mensen een beter gevoel over hun gezondheid te geven.

3.2. Objectieve fysieke ongezondheid

Wordt de perceptie bevestigd door de objectieve morbiditeit? Met welke aandoeningen krijgt de Vlaming vooral te maken?

3.2.1. Langdurige aandoeningen

In 2004 verklaarde 21% van de Vlamingen minstens 1 langdurige aandoening te hebben. Bij de Brusselaars was dat 25% en bij de Walen 28% (WIV, 2006a). De evolutie is echter positief. Tussen de eerste meting van de Nationale Gezondheidsenquête in 1997 en de jongste in 2004, is het percentage Vlamingen met een langdurige aandoening gedaald.

Er is een duidelijk verband tussen morbiditeit en *leeftijd*. In de jongste leeftijdsgroep (0 tot 14 jaar) zegt 10% van de Vlamingen langdurige aandoeningen te hebben. Dit percentage stijgt tot 50% in de hoogste leeftijdsgroep (75 jaar en ouder). Ook het *opleidingsniveau* speelt een belangrijke rol. 37% van de personen zonder diploma of met enkel een diploma lager onderwijs, geeft aan langdurige aandoeningen te hebben. Bij de hoogst opgeleiden is slechts 16% in dat geval.

Tussen *mannen en vrouwen* bestaan geen significante verschillen. Ook de 2 meest voorkomende langdurige aandoeningen zijn hetzelfde voor beide geslachten. Bij mannen staan allergie, hoge bloeddruk en ernstige rugaandoeningen in de top 3. Bij vrouwen zijn dat allergie, hoge bloeddruk en gewrichtsslijtage. Zowel voor hoge bloeddruk als voor gewrichtsslijtage en ernstige rugaandoeningen is er een duidelijk verband met de leeftijd. Hoe ouder de personen zijn, hoe vaker ze deze aandoeningen rapporteren.

Allergie krijgt niet alleen in Vlaanderen steeds meer aandacht. In de westerse wereld zijn de allergische aandoeningen de laatste tientallen jaren verdubbeld of verdrievoudigd. De combinatie van genetische voorbeschikking en omgevingsfactoren is hiervoor een verklaring. Ook bij kinderen stelt men steeds vaker allergieën vast. In de jaren '80 van de vorige eeuw was er in heel de westerse wereld een zeer sterke toename van het aantal astmatische kinderen (Smit e.a., 2006). In België is hun aantal verdubbeld tussen 1980 en 1990. In 3 van de 4 gevallen is allergie de oorzaak van de aandoening. Hoge bloeddruk is een steeds meer voorkomend probleem, zowel bij mannen als bij vrouwen. In 1997 werd deze aandoening gemeld door 7,7% van de Vlaamse mannen, in 2001 door 10% en in 2004 door 11%. Bij de Vlaamse vrouwen deed zich in die periode een stijging voor van 8,8% over 13,2% naar 13,6%. Hoge bloeddruk is een typische welvaartsziekte, die ongetwijfeld voor een deel te maken heeft met (te) drukke agenda's.

3.2.2. *Kanker*

Om methodologische redenen zijn de cijfers over kankerincidentie⁶ tot in 1996 een onderschatting. En dat geldt voor de 3 landsdelen. Vanaf 1997 zijn de gegevens beter in Vlaanderen, maar ze blijven ondergewaardeerd in Wallonië en Brussel. Vandaar dat enkel vanaf 1999 en voor Vlaanderen vanaf 1997, betrouwbare gegevens kunnen worden gegeven. In 1997 registreerde Vlaanderen 27.120 nieuwe diagnoses van kwaadaardige tumoren; in 1999 steeg dat aantal tot 29.618 en in 2005 tot 35.966 (Stichting Kankerregister, 2009a, b, c, d, e, f). Het merendeel van de diagnoses gebeurde bij mannen (56% in 2005). Elke dag krijgen 95 Vlamingen te horen dat ze kanker hebben. 1 man op de 3 en 1 vrouw op de 4 zullen voor de leeftijd van 75 jaar kanker krijgen. Bij Vlaamse *vrouwen* is borstkanker de meest voorkomende kanker. Op de 2^{de} plaats komt dikkedarmkanker en op de 3^{de} plaats staat baarmoederkanker. Bij Vlaamse *mannen* komt prostaatcancer het meeste voor, gevolgd door longkanker en dikkedarmkanker. Prostaatcancer is wel de meest voorkomende kanker maar niet de grootste doodsoorzaak. Het onderscheid tussen incidentie en mortaliteit is belangrijk voor het al dan niet organiseren van een preventief massaonderzoek.

3.2.3. *Aids*

Hiv-besmettingen en aids waren oorspronkelijk acute aandoeningen. Dankzij de ontwikkeling van nieuwe geneesmiddelen zijn ze thans in de westerse wereld veeleer als een chronische aandoening te beschouwen. Vanaf het begin van de epidemie (1986) tot 31 december 2007 noteerde België 21.138 personen met een hiv-besmetting en 3.769 aids-patiënten. Besmetting komt 1,6 maal meer voor bij mannen dan bij vrouwen. De sterkst vertegenwoordigde leeftijdsklasse op het ogenblik van de diagnose, is 30 tot 34 jaar bij de mannen en 25 tot 29 jaar bij de vrouwen.

De evolutie van het aantal hiv-infecties kent een vrij grillig verloop. Na een plafonnering tussen 1991 en 1995, was er vanaf 1996 gedurende een korte periode een sterke daling van het aantal nieuwe gevallen. Aangepaste geneesmiddelen zijn hiervoor de belangrijkste reden. Deze daling zette zich echter niet meer voort vanaf 2000. Tussen 1997 en 2003 steeg het aantal nieuwe gevallen zelfs met 51%. Hoewel het aantal nieuwe hiv-infecties sinds 2003 lijkt te stabiliseren, bereikte de epidemie een piek in 2005 met 1.070 nieuwe diagnoses. Dat alles wijst op het belang van een blijvende aandacht voor aids en veilig vrijen, vooral omdat de hiv-besmettingen in België voor een groot deel gebeuren via heteroseksueel contact (54,4% van de in 2007 gediagnosticeerde hiv-infecties) (Sasse & Defraeye, 2008). In West-Europa noteerden Portugal (205), het Verenigd Koninkrijk (149), Luxemburg (119) en Zwitserland (104) eind december 2006 een incidentie van meer dan 100 per miljoen inwoners. België zit daar net onder met 95,3 per miljoen inwoners. In Duitsland (32,9), Finland (37,1) en Zweden (41,6) zijn de aantallen beduidend lager (Sasse & Defraeye, 2002, 2008; Ducoffre, 2005).

3.3. Objectieve psychische ongezondheid

Mentale gezondheid is een essentieel element van welbevinden en levenskwaliteit. Het maatschappelijke belang van een goede geestelijke gezondheid mag niet worden onderschat. Wereldwijd is depressie op weg om tegen 2020 de 2^{de} belangrijkste ziekmaker te worden. In de top 10 van de meest voorkomende aandoeningen staan al 5 psychische stoornissen (WHO, 2004).

Psychische klachten veroorzaken persoonlijk leed, belasten de directe omgeving en leiden vaak tot sociaal isolement. Hun gevolgen op economisch vlak zijn bovendien aanzienlijk. Het gaat hier niet alleen over uitgaven voor professionele hulp- en zorgverlening of over de belasting van de gezondheidszorg maar ook over de kosten van een verhoogd absentisme op het werk en een verlaagde productiviteit. Psychische problemen zijn niet beperkt tot ernstige, chronische stoornissen, zoals schizofrenie of zware vormen van depressiviteit. De impact van mildere vormen is veel groter, alleen al omwille van het aantal personen dat ermee te maken krijgt.

3.3.1. Frequentie

Een eenduidige schatting van het aantal psychische klachten bij de brede bevolking is moeilijk te geven. Sommige onderzoekers baseren zich daarvoor uitsluitend op een klinische diagnose, andere hechten meer belang aan de ervaringen van de betrokkenen zelf. Het WIV becijferde dat 8% van de Belgen ouder dan 15 jaar met depressieve gevoelens te kampen heeft (Bayingana e.a., 2006). Met betrekking tot meer ernstige psychische stoornissen rapporteerde de WHO (2004) jaarprevalenties van 6,9% angststoornissen (onder meer fobieën), 6,2% stemmingstoornissen (onder meer 'major depressive disorder'), 1% 'impuls control disorders' (onder meer boulimie, ADHD, gedragsstoornissen) en 1,2% alcohol- of drugsverslaving.

In Europa krijgt over het algemeen 27% van de 18- tot 65-jarigen jaarlijks af te rekenen met psychische problemen (Wittchen & Jacobi, 2005). Volgens diverse onderzoeken behoort België tot de middenmoot, met angst- en stemmingstoornissen als meest voorkomende klachten (Lépine e.a., 1997; Alonso, 2004; WHO, 2004). Opvallend is dat de inwoners van Scandinavische landen opmerkelijk minder psychische klachten rapporteren dan de burgers uit bijna alle Centraal- en Oost-Europese landen (Van de Velde e.a., 2009). Dat is te danken aan de sociaaldemocratische welvaartstaat met een goed sociaal opvangnet. Daarnaast zijn de voormalige Sovjetlanden volop in transitie: zij vertrekken vanuit een posttraumatische achtergrondsituatie (Rutz, 2001).

3.3.2. Evolutie

De studie van Wauterickx & Bracke (2005), gebaseerd op een panel van Belgische huishoudens tussen 1992 en 1999, noteert een duidelijke opwaartse trend in het voorkomen van depressieve klachten, dit zowel bij vrouwen als bij mannen. In 1998 vertoonden 8% van de mannen en 13% van de vrouwen in de 3 maanden voorafgaand aan de enquête regelmatig depressieve gevoelens.

Mogelijke oorzaken hiervan zijn onder meer de vergrijzing en de oververtegenwoordiging van vrouwen in de oudste leeftijdscategorieën, de toegenomen stress in de huidige samenleving en de stijgende druk op het evenwicht tussen arbeid en gezin (Symoens & Bracke, 2007). En tegelijkertijd vermindert de draagkracht om zich aan deze stressfactoren aan te passen, onder meer door gewijzigde gezinsstructuren, een ongezonde levensstijl, sociale anomie en verandering van sociale rollen.

3.3.3. Risicogroepen

Sommige groepen in de bevolking hebben meer psychische klachten of lopen meer risico op stemmingsstoornissen dan andere. Zo hebben het geslacht, de sociaaleconomische status, leeftijd, etniciteit, burgerlijke staat en woonplaats een invloed op de mentale gezondheid. Verschillen naar *geslacht* zijn één van de meest consistente bevindingen uit de psychiatrische epidemiologie (Bracke, 1998). In België hebben mannen 2 keer meer met problematisch drinkgedrag en alcoholverslaving (10%) te maken dan vrouwen, terwijl vrouwen meer klachten van depressiviteit vertonen dan mannen (10% tegenover 6%). Of iemand zich goed in zijn vel voelt, hangt voor een groot deel af van zijn *scholingsniveau*, zijn *inkomen* en zijn *arbeidssituatie*. Hooggeschoolden hebben doorgaans minder klachten van angst en depressiviteit (Bracke & Wauterickx, 2003). Depressieve klachten komen frequenter voor bij personen die zich onder de armoedegrens bevinden (Levecque, 2003). De sociale determinant in mentale gezondheid is een gradueel verschijnsel. Hoe hoger op de sociale ladder, hoe minder klachten van depressiviteit en angst. Arbeid is een bron van zelfvoorziening, erkenning en sociale contacten. Werkloosheid heeft bijgevolg een diepgaande impact op de mentale gezondheid. In alle leeftijdsgroepen hebben werklozen, zowel mannen als vrouwen, meer depressieve gevoelens en depressies dan mensen die beroepsactief zijn (Bracke & Wauterickx, 2003). Los van de eigen arbeidssituatie, zou ook de werkloosheidsgraad van de buurt de mentale gezondheid beroeren, voornamelijk bij vrouwen. Dat blijkt uit een Belgische studie van Van Praag e.a. (2009). Vrouwen zijn immers meer met het buurtleven verbonden (Robert, 1999).

De meeste studies wijzen op een verband tussen *leeftijd* en depressie, met een hogere prevalentie bij jongeren en senioren. Jongvolwassen krijgen veel meer dan vroeger te maken met gemoedsstoornissen (Wauterickx & Bracke, 2005).

Bij *allochtonen* en etnische minderheden liggen sociaaleconomische achterstelling en stress omwille van discriminatie, verlies van sociaal netwerk, onvervulde jobaspiraties en aanpassingsproblemen, aan de basis van psychische problemen. Allochtonen van Turkse en Marokkaanse herkomst lopen meer risico op depressie- en angstsymptomen dan personen van Belgische of een andere Europese nationaliteit. Allochtone vrouwen zijn de kwetsbaarste groep (Levecque e.a., 2008). Eenzaamheid vormt een risicofactor voor mentale problemen. Wie een *levenspartner* heeft, kent doorgaans een betere mentale gezondheid en dit ongeacht de officiële burgerlijke staat. Echtscheiding kan een oorzaak zijn van mentale problemen (Wauterickx e.a., 2005).

Voor de meeste indicatoren van mentale gezondheid bestaat een kloof tussen de *regio's*: Vlaanderen enerzijds, Brussel en Wallonië anderzijds. In het Vlaamse Gewest heeft bijvoorbeeld 6% van de bevolking een problematisch alcoholgebruik, in het Brusselse en het

Waalse Gewest 11% (Bayingana e.a., 2006). Ook depressie komt minder frequent voor in Vlaanderen (7%) dan in de andere landsdelen (10%) (Bayingana e.a., 2006).

3.3.4. Zelfdoding

Psychische stoornissen zoals depressie en middelengebruik verhogen zeer sterk het risico op zelfdoding. Relatieve deprivatie of frustratie zijn sleutelwoorden in deze problematiek. Economische crisissen versterken die trend. Over het algemeen liggen de zelfdodingscijfers bij vrouwen veel lager. Vóór de leeftijd van 50 jaar gaan bijna evenveel potentiële jaren verloren door zelfdoding als door longkanker of ischemische hartziekten. Bij mannen tussen 25 en 49 jaar en bij vrouwen tussen 25 en 39 jaar is zelfdoding zelfs de meest voorkomende doodsoorzaak (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2009a). De hoge depressiecijfers bij jongeren vertalen zich niet meteen in de zelfdodingscijfers. Oudere mannen zijn in Vlaanderen wel een belangrijke risicogroep. In 2006 vertaalde zich dat in 84,1 zelfdodingen per 10.000 inwoners bij de mannelijke 80-plussers.

In Europa zijn Finland en België de koplopers, met 18% officiële zelfdodingen. In 2006 maakten 980 Vlamingen zelf een eind aan hun leven, wat neerkomt op ongeveer 3 personen per dag. Dat is meer dan het dagelijkse aantal dodelijke verkeersslachtoffers.

3.4. Handicap en functiebeperking

Elke menselijke samenleving heeft haar eigen mozaïek van ziekten, handicaps en gezondheidsproblemen. Sommige hebben zware gevolgen voor het dagelijkse doen en laten en leiden tot functiebeperkingen.

Volgens diverse surveys en enquêtes heeft in Vlaanderen 14 tot 22% van de 15- tot 64-jarigen een handicap of een langdurige ziekte en is 10 tot 14% beperkt in het dagelijkse leven. Verder leert de Gezondheidsenquête 2004 dat handicaps en langdurige gezondheidsstoornissen bij 5% van de Vlamingen ouder dan 15 jaar belangrijke mobiliteitsbeperkingen met zich meebrengen, bij 5,1% auditieve en bij 2,9% visuele beperkingen. Het aantal zware verstandelijke beperkingen (IQ < 50) in het Vlaamse Gewest wordt geraamd op ongeveer 12.000 bij de 20- tot 65-jarigen en op 20.000 voor alle leeftijden. Er zouden 2 tot 3 keer meer personen met een lichtere verstandelijke handicap zijn dan personen met een diepere verstandelijke handicap (Verbelen e.a., 2005).

In Vlaanderen ondervindt 7% van de bevolking voortdurend beperkingen bij de dagelijkse bezigheden, in Brussel 10% en in Wallonië 13%.

De verschillende gezondheidsenquêtes laten toe een *profiel* uit te tekenen van personen met handicaps en langdurige aandoeningen. Meestal zijn beperkingen als gevolg van handicaps en langdurige aandoeningen uitgesproken bij vrouwen dan bij mannen. Deze verschillen blijven significant na correctie voor leeftijd. Er bestaat een sterk verband tussen de *leeftijd* en de prevalentie van functionele beperkingen. De jongere leeftijdsgroepen krijgen slechts in zeer beperkte mate met beperkingen te maken. Het percentage personen met beperkingen stijgt sterk in de oudere leeftijdsgroepen, vooral vanaf 55 jaar. 65% van de 75-plussers heeft met functionele beperkingen te maken: 36% met matige en 29% met ernstige. Ook het *opleidingsniveau* heeft een significante invloed. Hoe lager de opleiding, hoe groter de kans op functionele beperkingen. Dezelfde sociale determinant is terug te vinden bij de officieel erkende handicaps: 4% in de groep met de hoogste opleiding en 13% in de groep met enkel een diploma lager onderwijs. Vlaanderen scoort beter dan Brussel en Wallonië. Dat heeft onder meer te maken met het grotere percentage Vlamingen (79,6%) dat helemaal geen aandoeningen rapporteert. In Brussel is dit 76,4% en in Wallonië 72,1%.

De vaststelling dat het percentage mensen met beperkingen in de verschillende gezondheidsenquêtes stabiel blijft (ongeveer 20%), gaat in tegen de algemene teneur dat de veroudering van de bevolking in elk geval gepaard gaat met een toename van het aantal personen met beperkingen.

Gegevens over de spreiding van Vlamingen met een handicap of functiebeperkingen leveren belangrijke informatie aan beleidsmakers. Minstens even cruciaal is de vraag welke de implicaties hiervan zijn voor de betrokkenen. De Sociaal-Economische Enquête leert dat in 2001 aanzienlijk minder personen met functiebeperkingen op arbeidsleeftijd aan het werk waren (39,6%) dan personen zonder functiebeperkingen (64,1%) (FOD Wetenschapsbeleid, 2001). Uiteraard wordt de werkzaamheidsgraad beïnvloed door leeftijd, geslacht en opleidingsniveau, maar dezelfde enquête wijst functiebeperkingen aan als een autonome factor die in belangrijke mate de kans op werk bepaalt. Personen met functiebeperkingen hebben ook minder sociale contacten en nemen veel minder deel aan vrijetijdsactiviteiten. Dat suggereert opnieuw een sociaal meer geïsoleerde positie.

Functiebeperkingen spelen ook een belangrijke rol in de *subjectieve situatiebeleving* van de betrokkenen. In 2003 peilde de Administratie Planning en Statistiek naar de mate van tevredenheid over een aantal levensdomeinen, zoals sociale contacten, levensstandaard, inkomen en gezondheid. Voor alle levensdomeinen maar vooral voor de eigen gezondheidstoestand, tekenden zich markante verschillen af. 57,7% van de respondenten met functiebeperkingen is zeer ontevreden over de eigen gezondheid tegenover 19,5% van de respondenten zonder functiebeperkingen (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 2003). De aanwezigheid van een handicap of een langdurig gezondheidsprobleem leidt uiteraard tot een meer negatieve gezondheidsbeleving, maar maakt de Vlaming ook ongelukkiger en minder tevreden met andere aspecten van het dagelijkse leven.

3.5. Ziekteverzuim

Het is al langer bekend dat afwezigheid op het werk niet alleen te maken heeft met een objectief vaststelbare ziekte maar ook - en wellicht vooral - met wrevel over de werkomstandigheden, te zware werkdruk en een onaangename werksfeer. Het percentage ziekteverzuim is dus ook een sterke indicator van sociale onvrede en wordt voor een groot deel toegeschreven aan psychologische oorzaken (Schmidt, 2000).

Het totale Belgische ziekteverzuim bedroeg 5% in 2006. Dat is de hoogste score sinds 2002 (SD Worx, 2008). Dat zou erop kunnen wijzen dat werknemers toenemend onder druk staan⁷.

3.6. Mortaliteit

In 2006 overleden 3 van de 4 Vlamingen aan kanker, hart- en vaatziekten of ademhalingsziekten (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2009b). Hart- en vaatziekten staan op de 1^{ste} plaats met 18.851 sterfgevallen in 2006, gevolgd door kanker (15.836 sterfgevallen) en ziekten van het ademhalingsstelsel (6.412 sterfgevallen). De uitsplitsing volgens *leeftijd* toont aan dat verkeersongevallen een belangrijke rol spelen bij de 10- tot 24-jarigen, zowel bij mannen als bij vrouwen. Bij de 25- tot 39-jarige mannen en vrouwen is zelfdoding de voornaamste doodsoorzaak. Vanaf dan begint bij vrouwen borstkanker zijn tol te eisen. Van 40 tot en met 69 jaar is dat bij vrouwen de belangrijkste doodsoorzaak. Longkanker is de grootste 'killer' bij 50- tot 74-jarige mannen.

Gedragwijziging of een tijdige medische ingreep kan het aantal sterfgevallen gevoelig verminderen. Door primaire preventie (wegnemen van de oorzaak) kunnen 3.878 sterfge-

vallen worden vermeden. Het gaat hier voornamelijk over longkankersterfte bij mannen en ischemische hartziekten bij mannen en vrouwen. Primaire preventie kan het aantal sterfgevallen bij mannen met 25% verminderen en bij vrouwen met 13%. Ook via secundaire preventie (vroegtijdig medisch ingrijpen) kunnen nog veel vroegtijdige sterfgevallen worden vermeden. Bij mannen gaat het dan vooral over cerebrovasculaire aandoeningen (25%) en colorectale kanker (23%). Bij vrouwen kan vooral borstkanker worden vermeden (37%), gevolgd door cerebrovasculaire aandoeningen (19%) en colorectale kanker (13%). Door vaccinatie en vroegtijdige opsporing of door een tijdige en gepaste medische behandeling zou men in totaal 2.063 sterfgevallen bij mannen en 2.174 bij vrouwen kunnen vermijden (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2009b).

BOX **DE KWETSBARE VLAMING**

- Laagopgeleiden leven minder lang en verkeren gemiddeld 18 tot 25 jaar minder in goede gezondheid dan hoog opgeleiden.
- Gehuwden leven gemiddeld langer dan alleenstaande, verweduwde en gescheiden personen.
- 37 % van de mensen zonder diploma of met alleen een diploma lager onderwijs heeft een chronische aandoening. Bij de hoogst opgeleiden is dat 16%.
- Werkloze mannen en arbeiders roken beduidend meer dan bedienden, zelfstandigen en kaderleden. Lager opgeleiden zijn minder succesvol in het stoppen met roken.
- Lager opgeleiden vertonen meer overgewicht.
- De deelname aan borstkankerscreening is lager bij vrouwen uit achtergestelde buurten en in buurten met een hoog percentage allochtonen.
- Slechts de helft van de lager opgeleide vrouwen liet de afgelopen 3 jaar een uitstrijkje nemen, terwijl 8 op de 10 hoger opgeleiden dat deden.
- Bij mensen met functiebeperkingen is de werkzaamheidsgraad bijna 30% lager dan bij mensen zonder functiebeperkingen. Van personen met zware beperkingen is slechts 1 op de 4 aan het werk.
- Depressieve klachten komen frequenter voor bij personen die onder de armoedegrens leven. Hoe hoger de sociaaleconomische status, hoe minder klachten van depressiviteit en angst. Allochtonen van Turkse en Marokkaanse herkomst lopen meer risico op depressie- en angstsymptomen dan personen van Belgische of een andere Europese nationaliteit. Allochtone vrouwen zijn de kwetsbaarste groep.
- Personen met de laagste sociaaleconomische status lopen 14% meer risico op gebruik van antidepressiva dan personen met de hoogste sociaaleconomische status. Zij hebben ook twee keer meer risico op een opname in een psychiatrische instelling.
- 63% van de zieke of invalide Vlamingen kan de uitgaven voor gezondheidszorg moeilijk of onmogelijk in het budget inpassen.
- 1 op de 4 eenoudergezinnen in Vlaanderen moet omwille van financiële redenen het gebruik van gezondheidszorg uitstellen of afstellen.
- Sociaaleconomisch zwakkere groepen doen relatief meer een beroep op een huisarts. Mensen die hoger op de sociale ladder staan, wenden zich relatief meer tot een specialist, en dit op hun eigen initiatief.
- Lager opgeleiden ondergaan 2 keer vaker een klassieke ziekenhuisopname dan een opname in een dagkliniek. De gemiddelde opnameduur is het hoogst bij personen zonder diploma of met enkel een diploma lager onderwijs.
- Hoe lager de sociaaleconomische positie, hoe hoger de frequentie van overlijden in een verzorgingsinstelling (dus niet thuis), terwijl een meerderheid van de bevolking thuis wenst te sterven.

4. De Vlaming op zoek naar zorg

'Patiënten wensen toegang tot een kwalitatieve zorg en verwachten van gezondheidswerkers dat ze zich baseren op de best beschikbare wetenschappelijke evidentie en gebruik maken van de meest aangepaste technologie, die zowel toegenomen effectiviteit als patiëntenveiligheid waarborgt ...

Het gezondheidszorgsysteem moet ervoor zorg dragen dat betalingen voor gezondheidszorg fair worden verdeeld in functie van financiële draagkracht, zodat ziekte of het gebruik van gezondheidsvoorzieningen niet tot verarming van individuen en gezinnen leidt ...'

Uit: *Tallinn Charter on Health Systems for Health and Wealth, 2008 (WHO, 2009).*

De voorbije 30 jaar kende het zorgaanbod een indrukwekkende expansie en differentiatie. Dat heeft het gedrag van de Vlaming op zoek naar zorg grondig beïnvloed. Het vrij statische denken in termen van extramurale zorg (de huisarts) en intramurale zorg (het ziekenhuis) heeft in het hervormde *zorglandschap* plaatsgemaakt voor een veel grotere dynamiek. Zieke mensen die zorg vragen, worden in hun zoektocht vaak van de ene voorziening naar de andere verwezen. Het beeld van de slalom met de vele hindernissen, is nooit ver weg. Voor elke patiënt moet een aangepast zorgtraject worden uitgestippeld. Het gezondheidssysteem is niet langer een opeenstapeling van specialisatie- of toegankelijkheidsniveaus, maar bestaat uit dwarsverbindingen tussen de niveaus. Het streeft naar een zorgcontinuüm of zorgketen, waar voorzieningen naadloos en dynamisch bij elkaar aansluiten.

Een gelijkaardige evolutie deed zich voor in de *geestelijke gezondheidszorg*. Ook hier vonden de voorbije decennia grondige verschuivingen en differentiaties in het zorglandschap plaats. In een streven naar resocialisatie en re-integratie van de patiënten, werd in 1990 een reconversie doorgevoerd. Blikvanger was de afbouw van het beddenaantal in de 39 psychiatrische instellingen in Vlaanderen. De ziekenhuizen beperken zich voortaan tot de behandeling van acute problemen, terwijl het residentiële aanbod diversifieert. Het beddenaantal in psychiatrische afdelingen van algemene ziekenhuizen is verdubbeld en instellingen zoals psychiatrische verzorgingstehuizen, initiatieven van beschut wonen en centra voor geestelijke gezondheidszorg staan in voor verdere begeleiding en verzorging van patiënten.

Ook de *ouderenzorg* heeft een metamorfose ondergaan. In de jaren '60 en '70 won de opvatting meer veld dat ouderen een onderdak en een gezinsvervangende omgeving moesten kunnen vinden in een rusthuis. Naarmate het aantal ouderen met functionele beperkingen toenam, schakelden de rusthuizen zich gedeeltelijk of volledig om tot rust- en verzorgingstehuizen, met een sterke klemtoon op de verzorging van de bewoners. Bij het begin van de 21^{ste} eeuw kwamen er woon- en zorgcentra, met een nieuw autonomiebevorderend evenwicht tussen wonen en zorg krijgen. Dat is echter maar een deel van het zorgaanbod. Het intramurale domein zoekt voortdurend aansluiting bij het extramurale (de zorg die thuis wordt verleend) en bij het transmurale domein. Dat is de zorg die in principe in een ziekenhuis of thuis kan worden gegeven, maar waarvoor een kleinschalige tussenoplossing wordt gevonden onder de vorm van onder meer dag- en nachtopvang, kortverblijf buitenshuis, lokale dienstencentra, serviceflats, dagkliniek en nachthotel (Vanderleyden, 2009).

Wat betekent dat gewijzigde landschap voor de Vlaming op zoek naar zorg? In dit deel komen onder meer aan bod: medische zorg, geestelijke gezondheidszorg, geneesmiddelen en niet-conventionele geneeswijzen.

4.1. Gebruik van medische zorg

4.1.1. Huisartsen

Over de centrale rol van de huisarts in het zorggebeuren bestaat een brede maatschappelijke consensus. In de Gezondheidsenquête 2004 rapporteert 80% van de Vlamingen minstens 1 contact met zijn huisarts in het afgelopen jaar, terwijl 2% nog nooit bij een huisarts ging. 30 jaar geleden was dat respectievelijk 67 en 5%. De Vlamingen hebben dus nu regelmatig contact met de huisarts dan vroeger.

Betekent regelmatig ook frequenter? Volgens dezelfde enquête heeft de Vlaming per jaar gemiddeld 4,6 contacten met zijn huisarts, wat neerkomt op 1 contact om de 2,6 maanden. 30 jaar geleden was dat 1 contact om de 2 maanden. De lichte daling heeft vermoedelijk te maken met een stijging van het aantal contacten met specialisten. Vrouwen gaan meer naar de huisarts dan mannen, 75-plussers meer dan kinderen en jongeren en lager opgeleiden meer dan hoger opgeleiden. Deze verschillen vinden een verklaring in een ongelijke spreiding zowel van objectieve morbiditeit als van (on)gezondheidsgevoel.

Contacten met de huisarts kunnen consulten (in de spreekkamer van de arts) of visites (bij de patiënt thuis) zijn. Het aantal visites is de voorbije jaren spectaculair gedaald en bedroeg in 2004 nog slechts 26% van de huisartscontacten. 20 jaar geleden waren er nog meer visites dan consulten. De dalende trend van het aantal visites wordt al jaren vastgesteld, maar is de laatste 10 jaar opvallend sterker. Het toenemende aantal vrouwelijke huisartsen en de remgeldregelingen verklaren dit fenomeen gedeeltelijk (Vandaele, 2008). Veel doet vermoeden dat de visites als huisartsprestatie, slechts onder zeer specifieke voorwaarden gelegitimeerd zullen blijven (Verrijken, 2008). Opmerkelijk is dat het verschil tussen het aantal visites en het aantal consulten veel groter is in Vlaanderen dan in Wallonië. In Vlaanderen worden in verhouding veel minder visites gemaakt. Een van de belangrijkste indicatoren hiervoor is dat in Vlaanderen veel meer duo- en groepspraktijken bestaan dan in Wallonië. Deze maken de organisatie van huisartsenpraktijken en afspraaksystemen efficiënter en bijgevolg ook de consulten.

4.1.2. Specialisten

Tussen 1988 en 2007 is het aantal contacten met specialisten met 16% gestegen (Rijksdienst voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering, 2008).

De meerderheid van de nieuwe contacten met specialisten gebeurt op initiatief van de patiënt en niet na verwijzing door de huisarts. 10 jaar geleden was dat minder het geval: 53% in 1997, 62% in 2001 en 55% in 2004. Deze tendens manifesteert zich sterker in Brussel en Wallonië dan in Vlaanderen. Ook sociale determinanten spelen een belangrijke rol. Hoger opgeleiden doen relatief meer een beroep op specialisten en nemen daartoe ook vaker zelf het initiatief. Culturele en financiële drempels kunnen hiervoor een verklaring zijn (Vancorenland, 2006).

4.1.3. Ziekenhuizen

De voorbije 10 jaar is het aantal ziekenhuisopnamen toegenomen. De stijging is overwegend gesitueerd in de dagklinieken en blijft miniem voor de klassieke ziekenhuisopnamen (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2009c).

Tussen 1999 en 2005 steeg het aandeel van de opnamen in een *dagkliniek* in de algemene ziekenhuizen van 34,0 tot 45,1%. Deze stijging is hoofdzakelijk toe te schrijven aan medische behandelingen en in mindere mate aan chirurgische ingrepen. Opnamen in een dagkliniek komen evenveel voor bij mannen als bij vrouwen. Bij 65-plussers neemt hun percentage sterk af. Lager opgeleiden worden twee keer vaker opgenomen voor een klas-

sieke hospitalisatie dan voor een daghospitalisatie. In 2005 verlaten patiënten sneller het ziekenhuis dan in 2001.

De *opnameduur* stijgt met de leeftijd. De gemiddelde opnameduur is het hoogst bij personen zonder diploma of met enkel een diploma lager onderwijs (WIV, 2006a). De recente ontwikkeling van klinische zorgpaden heeft zowel de functie als het gebruik van het ziekenhuis grondig gewijzigd en maakt de klassieke opdeling tussen extramurale en institutionele zorg steeds minder relevant.

Wat met het gebruik van de *spoeddienst*? Als regel geldt dat deze dienst is bedoeld voor dringende en onmiddellijke hulpverlening en niet voor de behandeling van niet-spoedeisende, onbelangrijke aandoeningen. Zoals in de meeste West-Europese landen is in België het gebruik (en wellicht ook het misbruik) van de spoeddienst de voorbije decennia onmiskenbaar toegenomen. Toch is er de laatste jaren sprake van een zekere stabilisatie, zowel wat het aantal personen (12%) als wat het gemiddelde aantal contacten per 100 inwoners (22) betreft. Deze cijfers zijn echter veel hoger in het Brusselse Gewest (15%) dan in het Vlaamse Gewest (10%). Wanneer de Gezondheidsenquête als belangrijkste reden voor het gebruik van de spoeddienst noteert: *‘omdat die dienst 24 uur op 24 uur open is’* en slechts marginaal verwijst naar *‘de ernst en dringendheid van het probleem’*, kan men wel degelijk tot een oneigenlijk gebruik van de spoeddienst besluiten.

4.1.4. *Andere verschuivingen in het zorglandschap*

Thuisverpleging zit duidelijk in de lift. Tussen 1994 en 2006 is het budget van het Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering (Riziv) met 140% toegenomen. Onderzoekers noemen dat een ‘beheerste expansie’ in 2 fasen: een verdubbeling tussen 1997 en 2001 en een stagnatie op hoog niveau tussen 2001 en 2004 (Pacolet e.a., 2008).

In de thuisverpleging worden persoonlijke zorginterventies, immobiliteitinterventies en psychosociale interventies frequenter uitgevoerd dan zuiver technische interventies. Vermits het beleid een verdere verschuiving van de ziekenhuiszorg naar de thuiszorg ondersteunt, zal het belang van de technische interventies op termijn ongetwijfeld toenemen (De Vlieghe e.a., 2002). Naast de thuisverpleging winnen ook de andere componenten van de thuiszorg aan belang zoals gezinszorg, poetshulp en mantelzorg. In Vlaanderen bestaat een duidelijk verband tussen het gebruik van thuiszorg en *sociale determinanten*. Personen met een lager opleidingsniveau doen significant meer een beroep op thuiszorg dan personen met een hogere opleiding (Pacolet e.a., 2008). Naast sociaal-culturele factoren kan het verschil in prijs en terugbetalingmodaliteiten hiervoor een verklaring zijn.

Nachtzorg vult de thuisverpleging van overdag aan en is de ontbrekende schakel voor een continue thuiszorg. Dit nieuwe zorgtype ging in 2004 van start in Antwerpen en kent een voorzichtige uitbreiding naar andere provincies. De centrale doelstelling is de mantelzorg te ontlasten door enkele nachten per week nachtoppas en nacht zorg aan te bieden aan palliatieve, dementerende en chronisch zieke patiënten met een slechte nachtrust. De zorg gebeurt meestal aan huis door vrijwilligers en beroepskrachten en kent vele formules (Nachtzorg Antwerpen, 2007). Nachtzorg past binnen een evoluerend zorglandschap, waarin men werkt aan oplossingen om op een geïntegreerde en continue wijze te reageren op de wensen van de zorgvrager en diens omgeving (Mainil & Meulemans, 2005).

In Vlaanderen vindt iets meer dan de helft van de *sterfgevallen* in het ziekenhuis plaats. Dat aandeel is de laatste 10 jaar wel lichtjes gedaald, terwijl het aandeel sterfgevallen in rusthuizen lichtjes is gestegen. Onderzoek van de VUB bevestigt echter dat een meerderheid van de bevolking in zijn thuismilieu wenst te sterven. Volgens Deliens e.a. (2008)

doet 41% van de personen die in België overlijden, in de laatste 3 levensmaanden een beroep op gespecialiseerde multidisciplinaire *palliatieve zorg*. Kankerpatiënten maken hiervan 2 keer meer gebruik dan patiënten die aan een andere aandoening sterven. 6 op de 10 kankerpatiënten sterven nog in het ziekenhuis, maar de voorbije jaren is daar een dalende trend merkbaar. Men kan dus stellen dat de verdere uitbouw van de thuiszorg en vooral van de palliatieve zorg het sterven thuis sterk zal doen toenemen.⁸

4.2. Gebruik van geestelijke gezondheidszorg

In functie van de aard en de ernst van hun klachten, kunnen mensen met psychische problemen een beroep doen op diverse vormen van hulpverlening. Ze kunnen terecht bij huisartsen, psychiaters, psychotherapeuten, centra voor geestelijke gezondheidszorg, algemene en psychiatrische ziekenhuizen en allerlei transmurale voorzieningen. Cijfermateriaal over het gebruik van deze diverse vormen van geestelijke gezondheidszorg blijft grotendeels achterwege, is onvolledig en zeker niet altijd up-to-date.

Personen met psychische klachten zoeken vaak geen professionele hulp of staken hun behandeling. Angst voor stigmatisering speelt hierbij een rol (Verhaeghe e.a., 2007). Daartegenover staat dat bij meer dan de helft van de Belgen die langsgaan bij een medische hulpverlener, geen klinische diagnose van mentale problemen kan worden vastgesteld. Het gaat vaak om emotionele problemen die niet gecategoriseerd kunnen worden als ernstige psychiatrische stoornis.

Van de personen die psychische hulp zoeken, stapt 41,4% naar de huisarts, 18,4% naar de psycholoog, 12,8% naar de psychiater en 25,9% naar zowel de huisarts als de psychiater. 34,9% verkreeg uiteindelijk een medicamenteuze behandeling of een psychologische behandeling (26,9%) of beide (13,8%) (Bruffaerts e.a., 2004). Uit de European Study of the Epidemiology of Mental Disorders (ESEMed) (2001-2002) blijkt dat 60% de huisarts verkiest, 36% de specialist en 19% doet een beroep op psychotherapie. De huisarts is met andere woorden het aanspreekpunt bij uitstek bij psychische problemen (Gouwy e.a., 2008), voornamelijk voor *laaggeschoolden* en personen met een *lager inkomen*. Het beroep doen op de geestelijke gezondheidszorg is duidelijk *sociaal gelaagd*. Uit de nationale gezondheidsenquêtes 2001 en 2004 blijkt dat voornamelijk mannen, jongeren, ouderen en werklozen minder snel professionele zorgverleners raadplegen (Gouwy e.a., 2008). Ook allochtonen brengen hun huisarts niet vlug op de hoogte van psychische klachten.

Omdat de *Centra voor Geestelijke Gezondheidszorg* pas in 2003 met een uniforme registratie van gegevens begonnen, zijn nauwelijks tendensen op lange termijn weer te geven. De beschikbare kerncijfers suggereren een stabilisatie van het aantal cliënten met een actieve zorgperiode (53.786 in 2004 tegenover 53.439 in 2006). De gemiddelde duur van de hulpverlening is licht toegenomen en er is een kleine stijging van de wachttijd voor het intakegesprek. Ook de wachttijd tussen het intakegesprek en de start van de behandeling is lichtjes toegenomen. Meer dan de helft van de cliënten in de centra voor geestelijke gezondheidszorg startte een zorgperiode in het laatste registratiejaar. Dat kan wijzen op een bestendig verloop. De meeste cliënten (67%) zijn tussen 18 en 59 jaar oud. Oudere leeftijdsgroepen zijn minimaal vertegenwoordigd (5%). In de cliëntengroep nemen vrouwen een dominante plaats in. Een uitzondering is de leeftijdscategorie van 0 tot 17 jaar, waar meer jongens worden geregistreerd.

Het aantal *gedwongen opnamen* in de psychiatrie stijgt in België al jaren. Met ongeveer 4.783 opnamen in 2006 overtreft België ruim de meeste buurlanden. Meer dan 50% van

de opnamen vond in Vlaanderen plaats. Dat is zowat de helft meer dan in 2001 en een verdubbeling in 10 jaar tijd. Er gebeuren veel meer spoedopnamen dan opnamen volgens de gewone procedure. De vaakst voorkomende redenen voor een gedwongen opname zijn schizofrenie en andere psychotische stoornissen, gevolgd door middelengebonden stoornissen en stemmingsstoornissen. De meeste gedwongen opnamen komen voor in de leeftijdsgroep van 15 tot en met 44 jaar, 2 keer meer bij mannen dan bij vrouwen. Het aantal minderjarigen en jongeren beneden 15 jaar blijft relatief beperkt (VVGG, 2004). Onderzoek van de UCL (Lorant e.a., 2007) bracht aan het licht dat werklozen tot 3,5 keer meer kans lopen dan werknemers om gedwongen te worden opgenomen. Bij andere economisch zwakkere groepen zoals allochtonen en alleenstaanden verdubbelt het risico. Deze resultaten stroken met de bevindingen van een recente studie van de Christelijke Mutualiteit (2008) over gezondheidsongelijkheid: het risico op gedwongen opname is tweemaal zo groot bij personen met de laagste inkomens dan bij personen met de hoogste inkomens.

4.3. Toegankelijkheid, betaalbaarheid en kwaliteit van de gezondheidszorg

4.3.1. Toegankelijkheid

De Euro Health Consumer Index 2008 onderzocht de toegankelijkheid van de gezondheidszorg in 27 Europese landen (Health Consumer Powerhouse, 2008). De toegankelijkheid werd gemeten aan de hand van 5 indicatoren: de huisarts, de specialist, kankertherapie, belangrijke niet-acute ingrepen (binnen de 90 dagen) en nucleair magnetische resonantie (binnen de 7 dagen). De op het eerste gezicht uitstekende toegankelijkheid van het Belgische zorgsysteem - België behaalde de hoogste score - heeft te maken met een veralgemeende verplichte ziekteverzekering (95% van de bevolking) en een aanvullende vrije verzekering (46% van de bevolking). Daarnaast speelt een sterk kwantitatief en gedifferentieerd uitgebouwd aanbod van diensten, mankracht, instellingen, apparatuur en geneesmiddelen een belangrijke rol.

4.3.2. Betaalbaarheid

De Belgen geven steeds meer geld uit voor gezondheid en gezondheidszorg: van 8,2% van het bruto nationaal product in 1995 naar 9,5% in 2006. De voorbije 20 jaar zakten de overheidsuitgaven in het totale uitgavenpakket voor gezondheidszorg van 79% in 1995 naar 71,1% in 2006. De private uitgaven stegen in die periode gelijkmatig van 21 naar 28,9%. Deze evolutie betekent concreet dat de Vlaming steeds dieper in eigen portemonnee moet tasten om een almaar duurder wordende gezondheidszorg te betalen. De Christelijke Mutualiteit raamde het aandeel ten laste van de patiënt in 2003 op 5,8 miljard euro, na interventie van het herverzekeringssysteem (Christelijke Mutualiteit, 2006). De federale, gewestelijke en lokale overheden waren goed voor 19,2 miljard euro. Het gemiddelde bedrag dat een patiënt persoonlijk moet betalen voor een verblijf van een nacht in het ziekenhuis is tussen 1998 en 2004 met 41% gestegen. De ziekenhuispatiënt tekent bijgevolg voor 7% van de totale ziekenhuisontvangsten. In deze private kosten wegen voornamelijk honorariumsupplementen (stijging van 96%) en medisch materiaal (stijging van 103%) het zwaarste door. Ook de supplementen voor geneesmiddelen blijven toenemen. Eind 2005 bedroeg het aandeel ten laste van de patiënt al 14,5% (Santens, 2008), en dat ondanks de generische geneesmiddelen en goedkopere alternatieven voor originele specialiteiten (Christelijke Mutualiteit, 2006).

Uiteraard kunnen lacunes in de verplichte ziekteverzekering voor een deel worden ingevuld door *aanvullende private verzekeringen*, zoals hospitalisatieverzekeringen. Tussen

1998 en 2003 kenden de aanvullende verzekeringen van de ziekenfondsen en de private commerciële maatschappijen een gezamenlijke groei van 14,5%. Ongeveer 65% van de bevolking beschikt op dit moment over zulke aanvullende verzekering. Deze formule is echter meestal geen optie voor gezinnen met een laag inkomen en risicohuishoudens. Zo bevestigen de Gezondheidsenquête 2004 en een recent onderzoek van de K.U.Leuven (Berghman, 2005) dat de kans om aanvullend verzekerd te zijn, stijgt met het inkomen en het opleidingsniveau. Die kans is ook groter wanneer meer dan 1 volwassene in het gezin aanwezig is.

Het gevolg is dat *gezondheidsuitgaven in een gezin* een steeds groter aandeel in de eindconsumptie vertegenwoordigen. Zo noteerde het Instituut voor de Nationale Rekeningen (INR) voor de periode 1995-2003 een gemiddelde jaarlijkse stijging van 6,5% voor gezondheidsuitgaven. Dat is bijna het dubbele van de gemiddelde jaarlijkse stijging voor de totale gezinsconsumptie (3,4%) (Christelijke Mutualiteit, 2008). Ondanks de toegenomen financiële inspanningen van de individuele burger en van de overheid (onder meer maximumfactuur, Omnio-statuut, Vlaamse zorgverzekering) wordt gezondheidszorg voor een toenemend aantal Vlamingen onbetaalbaar. In 2008 kwamen er belangrijke signalen uit de sector. De Algemene Pharmaceutische Bond signaleerde dat 1 op de 3 apothekers klanten heeft met betaalproblemen en dat almaar meer mensen zelfs het remgeld niet kunnen betalen. Volgens Zorgnet Vlaanderen lopen de onbetaalde ziekenhuisfacturen momenteel op tot ongeveer 400 miljoen euro. De huisartsenvereniging Domus Medica meldde dat minstens 10% van de Vlaamse patiënten moeite heeft om de huisarts te betalen, wat in achtergestelde buurten tot 25% kan stijgen.

Het moeilijk tot onmogelijk kunnen inpassen van gezondheidsuitgaven in het budget, komt in Vlaanderen het meest voor bij inkomensarmen (56%), werklozen (41%), zieken of invaliden (63%), eenoudergezinnen (35%), alleenstaanden (26%) en allochtonen (45%). Precies die categorieën van kwetsbare Vlamingen scoren ook onder het gemiddelde op het vlak van aanvullende hospitalisatieverzekeringen. Dat heeft tot gevolg dat steeds meer mensen hun gezondheidszorg moeten uit- of afstellen om financiële redenen. Volgens de Gezondheidsenquête 2004 - dus lang voor de huidige crisis - was dat het geval voor 13 % van de Vlamingen zonder of met enkel een diploma lager onderwijs (tegenover 19% in het Waalse en 29% in het Brusselse Gewest) en voor 26% van de Vlaamse eenoudergezinnen (tegenover 30% zowel in het Waalse als het Brusselse Gewest). De federale verplichte ziekteverzekering dekt in principe alle Vlamingen tegen de financiële gevolgen van ziekte en invaliditeit en zou hun daarom ook een gelijke toegang tot de gezondheidszorg moeten waarborgen. De realiteit ziet er echter anders uit. Cijfers over stijgende kosten en persoonlijke uitgaven bevestigen - ook in Vlaanderen - een diepe en groeiende kloof op het vlak van toegankelijkheid van de gezondheidszorg.

4.3.3. *Kwaliteit*

In tegenstelling tot een aantal buurlanden, ontbreken zowel in België als in Vlaanderen objectieve indicatoren over de kwaliteit van de zorgverlening. Toch werden in de loop van 2008 3 onderzoeksrapporten gepubliceerd die de kwaliteit van de Belgische gezondheidszorg in vraag stellen. De Euro Health Consumer Index (Health Consumer Powerhouse, 2008) rangschikt de nationale gezondheidssystemen van 27 Europese landen aan de hand van 6 kernindicatoren: patiëntenrechten en informatie, e-health, wachttijden, resultaten, reikwijdte van aangeboden diensten en geneesmiddelen. In de index 2008 staat België op de 12^{de} plaats of 8 plaatsen lager dan in 2005. Opmerkelijk is dat het vooral slecht scoort op het vlak van kwaliteit van de zorgverlening. Als indicatoren verwijst het onderzoek

onder meer naar ziekenhuisinfecties, management van diabetespatiënten en hoge zelfdodingratio's. Ook de onafhankelijke denktank Itinera besluit dat internationale vergelijkingen ongunstig uitvallen voor België. De onderzoekers baseerden zich op secundaire analyses van WGO-statistieken over mortaliteit die nauw verwant is met de efficiëntie van het zorgsysteem. In de recentste analyse van de Belgische gezondheidszorg noemt Itinera *'het ontbreken van een globale aanpak om de kwaliteit van onze gezondheidszorg te waarborgen'* een van de belangrijkste zwaktes van of gevaren voor het systeem (Daue & Crainich, 2008). En het Federaal Kenniscentrum voor de gezondheidszorg (2009) raamt dat als gevolg van een ziekenhuisinfectie elk jaar 2.600 Belgen voortijdig sterven tijdens hun verblijf in het ziekenhuis. Daarnaast verlengt een ziekenhuisinfectie het ziekenhuisverblijf met gemiddeld 1 week, wat de gemeenschap jaarlijks bijna 400 miljoen euro kost. Op basis van voorgaande vaststellingen verdient zowel toegankelijkheid als kwaliteit prioritaire aandacht in de verdere uitbouw van de gezondheidszorg in Vlaanderen.

4.4. Gebruik van geneesmiddelen

In 1978 becijferde het Nationaal Onderzoeksprogramma Eerstelijnszorg dat 63% van de Vlamingen tijdens een periode van 9 weken een geneesmiddel gebruikte. Daarvan was 85,5% voorgeschreven en 14,5% zelfmedicatie (Nuyens, 1980). Gaat Vlaanderen sindsdien zuiniger en doeltreffender met geneesmiddelen om? Welk profiel hebben de gebruikers? Welke geneesmiddelen worden het meest gebruikt?

4.4.1. Volume⁹

Hoeveel geneesmiddelen de Vlaming gebruikt, is moeilijk te achterhalen. Het Riziv geeft voorlopig geen uitsplitsing per gewest. Het beschikt bovendien alleen over gegevens over terugbetaalde medicatie en drukt die uit in dagdosissen (DDD).¹⁰ De cijfers van het Riziv voor 2006 tonen aan dat het aantal terugbetaalde geneesmiddelen tussen 1996 (1^{ste} semester) en 2006 (2^{de} semester) is gestegen met 57%. Dat is een gemiddelde jaarlijkse groei van 4,4%. De Gezondheidsenquêtes 1997, 2001 en 2004 bevatten specifieke gegevens over Vlaanderen. In deze enquêtes vraagt men de Vlaming naar de inname van geneesmiddelen in de afgelopen 2 weken. Het onderzoek beschouwt onder meer ook vitamines en mineralen als 'geneesmiddelen'. In 1997 had 57,9% van de ondervraagden de afgelopen 2 weken geneesmiddelen gebruikt; 60,5% deed dat in 2001 en 56,6% in 2004. In de 3 onderzoeksperiodes nam dus meer dan de helft van de Vlamingen de voorbije 2 weken een geneesmiddel. Het gebruik van niet-voorgeschreven geneesmiddelen is tussen 1997 en 2004 sterk gedaald.

4.4.2. Regionale verschillen

De 3 landsdelen gaan niet op dezelfde manier met geneesmiddelen om. De Vlaming gebruikt gemiddeld 1,1 geneesmiddel per dag, de Brusselaar 1,2 en de Waal 1,4. Het percentage dat 5 of meer verschillende geneesmiddelen per dag gebruikt is na correctie voor leeftijd en geslacht, significant hoger in Wallonië (11%) dan in Vlaanderen (7%) en Brussel (8%) (WIV, 2006a). Andere gegevens bevestigen dat beeld. Farmanet, een online databank van het Riziv, rapporteert over het aantal terugbetaalde verpakkingen per inwoner. In het Brusselse Gewest worden per inwoner 8,4 verpakkingen terugbetaald, in het Vlaamse Gewest 9,4 en in het Waalse Gewest 11. Volgens het IMS, een gegevensbank van de geneesmiddelenindustrie, koopt de Belg in een jaar gemiddeld 30 doosjes geneesmiddelen. Het baseert zich daarvoor op een steekproef van de verkoop in de apotheken.

4.4.3. *Toppers*

Welke medicatie neemt de Vlaming? Volgens het Riziv waren de toppers in 2006: geneesmiddelen tegen hart- en vaatlijden en vooral tegen hoge bloeddruk, antidepressiva en psychotrope geneesmiddelen, middelen tegen maagzweer, maagzuur en darmproblemen en diabetes. De voorbije jaren is er een toename van middelen tegen een te hoog cholesterolgehalte in het bloed. De Gezondheidsenquête 2004 geeft dezelfde groepen een stip in de lijst van de meest gebruikte geneesmiddelen. De verschuiving van acute naar chronische behandeling van de aandoeningen in kwestie, kan een verklaring zijn. Een groot aantal Vlamingen neemt relatief nieuwe en dure geneesmiddelen tegen hypercholesterolemie en hoge bloeddruk. Het gebruik van psychotrope geneesmiddelen (pijnstillers, middelen tegen slaapstoornissen en stress, antidepressiva) nam in de loop der jaren gestaag toe. Middelen tegen dementie en voor de behandeling van ADHD zitten duidelijk in de lift. Een markante stijging kende de medicatie voor diabetes, met een verdubbeling van het gebruik tussen 1996 en 2006. Deze trend zal zich voortzetten. In de nabije toekomst zal het aantal diabetici immers fors stijgen, zowel door slechte eetgewoonten en overgewicht als door de veroudering van de bevolking (ouderdomsdiabetes). Alleen bij antibiotica is al enkele jaren geen sprake meer van toenemend gebruik. Het gebruik verdubbelde tussen 1996 en 2004 maar nam sindsdien licht af, wat zeker te maken heeft met campagnes voor doelmatiger voorschrijven en gebruik.

4.4.4. *Verklarende elementen*

Diverse factoren beïnvloeden het geneesmiddelengebruik. In de eerste plaats zijn er de demografische evolutie en de verschuiving van acute naar chronische ziekten. Evenmin onbelangrijk zijn de gewijzigde levensstijl met de invloed van gezonde voeding en meer beweging, de impact van preventie, de bewustwording van patiënten en het prijs- en kwaliteitsbewustere voorschrijfgedrag van de artsen (onder meer minder antibiotica en meer goedkopere geneesmiddelen). De marketing van de farmaceutische industrie en de toename van het aanbod (onder meer nieuwe en generische geneesmiddelen) hebben eveneens een invloed op het gebruik. En ten slotte is er de regulerende rol van de overheid bij de registratie van geneesmiddelen en de bepaling van terugbetalingstarieven en voorwaarden.

4.4.5. *Gebruikers*

Het gebruik van geneesmiddelen verschilt tussen mannen en vrouwen en naargelang van de leeftijd en het opleidingsniveau. In Vlaanderen gebruiken *vrouwen* meer geneesmiddelen dan mannen. In 2004 namen 63% van de vrouwen en 50% van de mannen geneesmiddelen in de afgelopen 2 weken. Vrouwen hebben een hoger verbruik van pijnstillers, slaap- en kalmeringsmiddelen en antidepressiva. Ook contraceptiva verklaren het hogere geneesmiddelengebruik bij vrouwen. Mannen nemen meer cardiovasculaire geneesmiddelen en producten tegen astma.

Het geneesmiddelenverbruik in functie van *de leeftijd* vertoont in alle Europese landen een duidelijke J-curve: een matig gebruik in de kinderjaren, een daling tussen 15 en 35 jaar en daarna een zeer sterke stijging naarmate de leeftijd toeneemt. Volgens de Gezondheidsenquête 2004 gebruikte 74,3% van de 55- tot 65-jarigen de afgelopen 2 weken een voorgeschreven geneesmiddel. Bij de 65- tot 75-jarigen was dit 86,5% en bij de 75-plussers 94,1%. Van alle voorgeschreven geneesmiddelen die de ziekteverzekering gedeeltelijk of volledig terugbetaalt, is slechts 3,1% bestemd voor kinderen en jongeren tot 18 jaar. Bij baby's en peuters gaat het vooral over vaccins, geneesmiddelen tegen astma en antibiotische oogdruppels. Kleuters en jonge schoolkinderen nemen vooral geneesmiddelen voor aandoeningen van de luchtwegen. Jongeren gebruiken anticonceptiemiddelen, middelen

tegen acne en ADHD-middelen (Riziv cijfers van 2007). Het gebruik van niet-voorgescreven geneesmiddelen neemt in verhouding af vanaf 65 jaar.

Sociale determinanten spelen duidelijk een rol bij het gebruik van geneesmiddelen. Laaggeschoolden nemen aanzienlijk meer geneesmiddelen dan mensen met een hogere opleiding. Volgens de Gezondheidsenquête 2004 had 71,2% van de ondervraagden zonder diploma de voorbije 2 weken geneesmiddelen genomen. Bij de ondervraagden met een diploma lager middelbaar onderwijs was dit 60,7% en bij ondervraagden met een diploma hoger onderwijs 52,1%. Dat heeft te maken met een verschil in morbiditeit, werkomstandigheden, levensstijl en gezondheidscultuur. Hoe hoger de scholingsgraad, hoe lager het gebruik van voorgeschreven geneesmiddelen. Hoger geschoolden gebruiken meer niet-voorgescreven geneesmiddelen dan lager geschoolden (WIV, 2006a).

Polifarmacie neemt toe bij dalend opleidingsniveau en bij stijgende leeftijd. In 2004 gebruikte 7% van de Vlamingen elke dag 5 of meer verschillende geneesmiddelen. Langdurig en chronisch zieken en personen met meerdere ziekten of aandoeningen, gebruiken vaak verschillende geneesmiddelen tegelijk. Polifarmacie komt bijgevolg vooral voor bij ouderen en het meest bij 75-plussers. 80% van hen neemt minstens 1 geneesmiddel en 36% neemt 4 of meer geneesmiddelen. 60% van alle geneesmiddelen is trouwens voor rekening van de 60-plussers.

4.4.6. Optimaal gebruik

Wat is een optimaal geneesmiddelengebruik? Wellicht moet men hierbij zowel op overconsumptie als op onderconsumptie wijzen. In 2006 stond België op de 5^{de} plaats van de Europese ranglijst wat het gebruik van antibiotica betreft (ESAC, z.d.).¹¹ Volgens de apothekers zijn *overconsumptie* en misbruik het grootst bij pijnstillers, koortswerende middelen, slaapmiddelen en kalmeermiddelen. Bij bepaalde geneesmiddelen kan overconsumptie tot verslaving leiden. Het risico op misbruik is groter als de producten niet via de officiële circuits worden afgeleverd. Volgens sommigen is er ook sprake van *onderconsumptie*. Dat kan het geval zijn wanneer een ziekte niet of te laat wordt vastgesteld, zoals diabetes. Het kan ook te maken hebben met het feit dat bepaalde geneesmiddelen niet beschikbaar zijn voor financieel kwetsbare groepen. Een andere verklaring kan de beperkte en vertraagde toegang tot vernieuwende geneesmiddelen zijn.

Een indicator voor de Euro Health Consumer Index is de snelheid waarmee nieuwe geneesmiddelen beschikbaar zijn. België krijgt daarvoor de score 75 (tegenover een gemiddelde score van 93) en komt daardoor op de 13^{de} plaats in de ranglijst van 31 landen. Commentaar van de EHCI: *'Nieuwe geneesmiddelen dringen merkwaardig traag door. Hoe dat komt? Dat wordt bewust afgeremd om de uitgaven te beperken.'*

4.4.7. Uitdagingen

Wat het geneesmiddelengebruik betreft, staat de samenleving voor 3 grote uitdagingen. In de eerste plaats moet de toegang tot de geneesmiddelen gevrijwaard blijven. Men moet ervoor zorgen dat vernieuwende geneesmiddelen tijdig in terugbetaling komen en toegankelijk zijn voor de patiënt. Daarnaast moet men de overconsumptie tegengaan, door te vermijden dat bepaalde geneesmiddelen onnodig worden voorgeschreven of gebruikt. Niet alleen omwille van de financiële gevolgen voor de ziekteverzekering en de gebruikers maar ook - en vooral - omwille van de gevaren voor de gezondheid. Ook de onderconsumptie moet worden tegengegaan, door de geneesmiddelen toegankelijk te maken voor patiënten die ze nodig hebben. Een laattijdige diagnose en behandeling brengen aanzienlijke maatschappelijke kosten mee en kunnen leiden tot een opname in het ziekenhuis.

Het stimuleren van een juiste en tijdige diagnose is bijgevolg belangrijk. Dat alles nodigt uit tot een debat met en een nauwere samenwerking tussen overheid, producenten, be-
talers, zorgverleners en samenleving. Dat debat zal zich moeten buigen over de span-
ningsbogen rond innovatie en toegevoegde waarde, rond gedeelde risico's en interesses
en rond solidariteit. Het moet gebeuren in een breder kader van preventie, behandeling,
maatschappelijke kosten en financiering van onderzoek en ontwikkeling.

4.5. Gebruik van alternatieve gezondheidszorg

In Vlaanderen maakten alternatieve geneeswijzen hun opgang vanaf de jaren '70 van de
vorige eeuw. Ze zaten aanvankelijk in een taboesfeer en hadden zeer uitgesproken voor-
en tegenstanders. Intussen lijkt hun realiteit een stuk genuanceerder. Synoniem met al-
ternatieve therapieën zijn onder meer niet-conventionele en complementaire therapieën.
De begrippen 'alternatief' en 'niet-conventioneel' schuiven de 'zachte' geneeswijzen naar
voor, als vervanging van negatief geëvalueerde klassieke behandelingen. De term 'com-
plementair' focust meer op het aanvullende karakter van de alternatieve takken van de
medische praktijk.

Hoewel ze in België nog niet geregulariseerd zijn (Test-Aankoop, 2007), werden de niet-
conventionele geneeswijzen de afgelopen 30 jaar steeds vaker gebruikt. De bekendste
zijn homeopathie, acupunctuur, osteopathie en chiropraxie. Deze zijn op basis van we-
tenschappelijke gegevens in 1998 door een commissie erkend als 'voldoende waardevol'.
Enkele zorgverzekeraars voorzien in hun aanvullende vrije verzekering een terugbetaling
van bepaalde alternatieve behandelingen.

4.5.1. Prevalentie

In de jaren '70 bleek uit de schaarse peilingen dat 10 tot 20% van de Belgische bevol-
king alternatieve therapieën volgde (Van Hove e.a., 1976; Vanhecke, 1978). Volgens cijfers
van de WGO uit 1998 had 40% van de Belgische bevolking ooit een beoefenaar van een
niet-conventionele therapie geraadpleegd. De meest gebruikte therapieën waren homeo-
pathie (81%), acupunctuur (38%), osteopathie (27%), fytotherapie (25%) en chiropraxie
(21%) (Maddalena, 1999). Door extrapolatie op basis van eigen gegevens, becijferde Test-
Aankoop in 2007 dat 20% van de Belgische bevolking zijn toevlucht nam tot alternatieve
geneeswijzen. Dit aandeel vertegenwoordigde meer dan 900.000 patiënten en 5 miljoen
consulten.

De Gezondheidsenquête 2004 toonde aan dat 10,8% van de Vlamingen contact had met
een niet-conventionele therapeut (WIV, 2006a).

Niet-conventionele behandelingen zijn meestal een aanvulling op een reguliere therapie.
Test- Aankoop (2007) stelde vast dat bijna 60% van de patiënten die de afgelopen 3 jaar
een beroep deden op een niet-conventionele therapie, eerst langsging bij een huisarts of
specialist en een volledige conventionele behandeling volgde. Bijna de helft (49%) onder-
brak zijn klassieke basisbehandeling niet. Het gebruik van niet-conventionele geneeswij-
zen nam toe tussen 1997 en 2001. Hoewel de recentste cijfers nog niet beschikbaar zijn,
lijkt het gebruik te stagneren. In 1997 had 8% van de Vlaamse bevolking contact met een
alternatieve therapie; in 2001 steeg het aandeel gebruikers tot 11,2% maar in 2004 daalde
het tot 10,8%. Vlamingen hadden in 2004 iets minder contact met niet-conventionele the-
rapieën dan Brusselaars en Walen maar de verschillen zijn niet significant (WIV, 2006a).

4.5.2. Gebruikers

Omdat de niet-conventionele geneeswijzen zo gevarieerd zijn, is het bijna onmogelijk een
gebruikersprofiel te maken. Het is zinvoller een aantal determinanten voor het gebruik

van zorg te onderscheiden: ‘predisposing factors’, ‘need factors’ en ‘enabling factors’. Waarom doen mensen een beroep op een alternatieve geneeswijze?

4.5.2.1. Predisposing factors

Predisposing factors omvatten kennis, attitudes, opvattingen en verwachtingen van individuen in verband met ziekte, gezondheid en gezondheidszorg. Ze hangen samen met sociaaldemografische determinanten zoals geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.

Belgische vrouwen (23%) maken vaker gebruik van een niet-conventionele geneeswijze dan mannen (14%). Vrouwen gaan over het algemeen vaker op consult dan mannen (Test-Aankoop, 2007). In Vlaanderen is dat het geval voor homeopathie (6,6% versus 4,6%) en osteopathie (4% versus 2,8%). Voor acupunctuur bestaan geen significante verschillen tussen mannen en vrouwen. Voor chiropraxie hebben mannen het overwicht (2,4% versus 2,1%) (WIV, 2006a). De bevindingen over het gebruik van niet-conventionele geneeswijzen in functie van de *leeftijd* lopen zeer sterk uiteen. Wel is men het er min of meer over eens dat jongere mensen en personen van de middenleeftijd grotere gebruikers zijn dan ouderen (Bishop & Lewith, 2008). Ook in Vlaanderen doen vooral de 25-tot 54-jarigen een beroep op alternatieve therapieën (WIV, 2006a). Er bestaat een duidelijk verband tussen het *opleidingsniveau* en het gebruik van alternatieve therapieën (Bishop & Lewith, 2008). In Vlaanderen had 15,5% van de personen met een diploma hoger onderwijs het voorafgaande jaar contact met een alternatieve geneeswijze. Bij personen die geen of enkel lager onderwijs volgden, was dat slechts 3,7%.

4.5.2.2. Need factors

Need factors zijn de omschrijving van de gezondheidstoestand door het individu. De ervaren gezondheid en specifieke aandoeningen worden dikwijls aangehaald als ‘triggers’ om een beroep te doen op zorg. Geldt dat ook voor alternatieve geneeswijzen?

De stereotiepe hypothese dat gebruikers van niet-conventionele geneeswijzen vaker aan *psychische aandoeningen* lijden dan niet-gebruikers, kon tot op heden niet hard worden gemaakt. Er zijn geen significante verschillen op het vlak van emotionele stabiliteit en sociale betrokkenheid. Gebruikers lijken zich veeleer te onderscheiden door een grotere neiging tot non-conformisme (Test-Aankoop, 2007). Naarmate mensen meer *chronische aandoeningen* rapporteren, doen ze vaker een beroep op niet-conventionele geneeswijzen. Vooral artritis, musculaire aandoeningen en een beroerte geven er aanleiding toe. Ook angst, rugproblemen, chronische pijn en problemen met de urinewegen zijn belangrijke ‘triggers’ voor een frequent gebruik van niet-conventionele geneeswijzen. Bij specifieke problemen aan spieren en gewrichten doet men een beroep op acupunctuur en vooral op osteopathie en chiropraxie (Test-Aankoop, 2007). Sociaaldemografische factoren en gezondheidsfactoren voorspellen onafhankelijk van elkaar het gebruik van niet-conventionele geneeswijzen.

4.5.2.3. Enabling factors

Enabling factors zijn de kosten van een behandeling (zowel financieel als op het gebied van verplaatsing, tijd en opschorting van werk).

De Gezondheidsenquête peilde niet naar de samenhang van het *inkomen* en het gebruik van niet-conventionele geneeswijzen. In internationaal onderzoek was dat verband minder consistent aanwezig dan de relatie met het opleidingsniveau. De *terugbetaling* kan de toegang tot niet-conventionele geneeswijzen makkelijker maken. In België vond 1 op de 4 artsen in 1998 dat men deze therapieën moest terugbetalen. Van de gebruikers zei 95% bereid te zijn zich hiertoe aanvullend te verzekeren. Van de niet-gebruikers slechts 36% (Maddalena, 1999).

4.5.3. Motieven

Verskillende factoren kunnen het (stijgende) gebruik van niet-conventionele therapieën verklaren. Een eerste factor is de ontevredenheid over de klassieke geneeswijzen omwille van hun ineffectiviteit, negatieve bijwerkingen, onpersoonlijke en technologische aanpak en hoge kosten. Een andere factor is de behoefte aan controle en autonomie over de eigen gezondheid. De congruentie tussen de benaderingswijze en de aanpak van alternatieve geneeswijzen en de lekenopvattingen over ziekte en gezondheid kan eveneens een belangrijke aantrekkingspool zijn. De holistische aanpak is daarbij vaak de gemeenschappelijke invalshoek.

Ontevredenheid over de reguliere geneeskunde blijkt echter niet de belangrijkste verklarende factor voor het gebruik van alternatieve geneeswijzen. De meeste mensen stellen zich pragmatisch op en blijven hun klassieke behandeling volgen. Wel neemt de ongerustheid over de vermeende ziekmakende effecten van de moderne geneeskunde toe en groeit de overtuiging dat natuurlijke remedies veiliger zijn. De meeste aanhang krijgt de stelling dat niet-conventionele therapieën een beter aangepast psychosociaal kader bieden om lekenopvattingen over gezondheid en ziekte te incorporeren dan klassieke behandelingen. Personen die uitsluitend gebruik maken van alternatieve geneeswijzen blijken wel meer ontevreden over de klassieke geneeskunde en hebben ook meer de behoefte controle te behouden over hun behandeling.

Gebruikers van alternatieve behandelwijzen duiden op een aantal positieve kenmerken van de *relatie therapeut-patiënt*, zoals tijd, luisterbereidheid, vertrouwen en gelijkwaardigheid. In België duurt een consult bij een alternatieve therapeut dubbel zo lang als bij een klassieke (Test-Aankoop, 2007). De mogelijkheid om hun probleem uit te leggen, de bestede tijd en de verkregen informatie over de oorzaken van hun aandoening, zijn de belangrijkste domeinen waarop gebruikers meer tevreden zijn over alternatieve dan over klassieke therapeuten (Test-Aankoop, 2007). Naast de positieve aspecten van de relatie therapeut-patiënt rapporteren patiënten heilzame *fysiologische effecten* (onder meer pijn- en symptoombestrijding, energie en ontspanning) en *psychosociale voordelen* in het omgaan met ziekte en de relatie tot zichzelf en anderen. Tevredenheid blijft echter een relatief gegeven. Patiënten die teleurgesteld zijn in hun klassieke behandeling, hebben a priori een positiever houding ten aanzien van niet-conventionele geneeswijzen. Bovendien hebben ook andere elementen een invloed op de tevredenheid, zoals verwachtingen en de ernst en duur van de aandoening (Test-Aankoop, 2007).

5. De mondige Vlaming

'Patiënten doen hun mond tweemaal open. Eenmaal om 'a' te zeggen en eenmaal om de voorgeschreven pillen te slikken. Zo komt, ietwat karikaturaal, het beeld over van de arts-patiënt-verhouding. De patiënt laat zich betasten en beluisteren, zegt 'a' tegen zijn arts, ademt diep op bevel en slikt met min of meer overtuiging de pillen die hem moeten verlossen van buikloop of verstopping ... Voor velen is dat ook het beeld van de totale gezondheidszorg. Dat zijzelf iets in de pap te brokken hebben, lijkt hen onvoorstelbaar...'

Uit: 'Zeg maar 'a' tegen je dokter (Nuyens e.a., 1974).

Bovenstaand citaat komt uit de aanhef van het zwart-witcahier, in 1974 geschreven door een groep artsen, sociologen en juristen (Nuyens e.a., 1974). Het was de bedoeling een proces op gang te brengen om patiënten als volwaardige partners in de gezondheidszorg aanwezig te stellen. Een aantal ontwikkelingen suggereert dat de Vlaming de voorbije 35 jaar geleidelijk is geëvolueerd van een passieve consument van zorg naar een actieve en mondige partner in de gezondheidszorg.

Dit onderdeel belicht het succes van zelfhulpgroepen als parallel circuit voor het professionele zorgapparaat en het groeiende bewustzijn van de Vlaming op het gebied van zijn rechten als patiënt.

5.1. Zelfhulp en zelfhulpgroepen

Een zelfhulpgroep verenigt mensen met een gemeenschappelijk probleem of mensen in een gelijkaardige situatie, met de bedoeling samen 'beter' te worden. Die problemen of situaties kunnen variëren van fysieke aandoeningen (zoals ziekte van Ménière, epilepsie), bijzondere sociale situaties (zoals echtscheiding, stalking), verslaving (zoals alcohol, drugs), handicap (zoals een auditieve of mentale handicap) tot geïnduceerde problemen¹² (zoals genderdysforie). Samen met initiatieven van zelfzorg en mantelzorg, behoren zelfhulpgroepen tot de zogenaamde nulde lijn. Op dat niveau nemen individuen en groepen, in solidariteit, zelf verantwoordelijkheid op voor hun gezondheid en welzijn. De nulde lijn is geen alternatief voor, maar wel een belangrijke aanvulling van het professionele zorgsysteem. Zelfhulpgroepen zijn dus een eerste illustratie van een mondigere Vlaming.

5.1.1. Zelfhulpgroepen

Het *aantal* zelfhulpgroepen groeide fors sinds het eind van de jaren '60. Op dit moment lijkt de grote explosie voorbij. Trefpunt Zelfhulp vzw, dat sinds 1988 aan systematische registratie doet, telde 184 groepen in 1988, 340 in 1998 en 382 in 2008. Voegt men ook de onderafdelingen, de provinciale, regionale en plaatselijke groepen toe, dan zijn er in Vlaanderen momenteel ongeveer 1.400 zelfhulpinitiatieven (Trefpunt Zelfhulp, 2008).

Voor de opkomst en de toename van zelfhulpgroepen bestaan diverse *verklaringen*. Een 1^{ste} factor is de ontevredenheid over het bestaande zorg- en hulpverleningsaanbod. Patiënten en cliënten worden steeds mondiger en stellen het technocratische karakter van de zorg en het ontbreken van een holistische aanpak aan de kaak. Ook de afbrokkeling van 'natuurlijke' steunsystemen, zoals de buurt, de grootfamilie en de kerk, kan een belangrijke rol spelen. Een 3^{de} verklarende factor is de democratiseringsgolf en de bewustere opstelling van leken als deelnemers in hun eigen behandeling die daaruit voortvloeide (Trefpunt Zelfhulp, 2002).

Het zelfhulplandschap is zeer *heterogeen*. Er bestaan grote, gestructureerde organisaties met een aanzienlijk ledenbestand en afdelingen over heel Vlaanderen. Maar er zijn ook kleine, vrij informele groepen die zeer lokaal en soms ook tijdelijk actief zijn. De *problemen* waarrond zelfhulpgroepen werken, zijn eveneens gevarieerd: van alcoholverslaving, over het syndroom van Guillain Barré en manische depressie, tot transseksualiteit en zelfdoding.

In de perceptie over de werking van zelfhulpgroepen is de focus vaak het lotgenotencontact; daardoor worden de groepen soms als 'praatbarakken' beschouwd. De voorbije decennia hebben zelfhulpgroepen echter een grotere flexibiliteit en een waaier aan functies ontwikkeld (Trefpunt Zelfhulp, 2007). Hoewel de meeste zelfhulpgroepen lotgenotencontact als prioriteit stellen, hechten ze ook veel belang aan het geven van informatie en het doorbreken van isolement. Ze verdedigen daarnaast de belangen van hun achterban en bieden praktische hulp. Zelfhulpgroepen blijven een essentiële plaats innemen en rol spelen in een samenleving waarin hulpverlening een toenemend professioneel, technisch, specialistisch en segmentair karakter vertoont (Trefpunt Zelfhulp, 2007).

5.1.2. Gebruikers

In 2001 rapporteerde 0,4% van de Vlaamse bevolking (N=4.070) het voorafgaande jaar

contact te hebben gehad met een zelfhulpgroep (WIV, 2002). In 2000 kwamen volgens de Gezondheidsenquête dus ongeveer 24.145 Vlamingen in contact met een zelfhulpgroep. In 2007 telden enkel de 225 bevraagde zelfhulpgroepen (respons van 60%) samen al 83.238 leden. Geëxtrapoleerd naar de Vlaamse bevolking was in dat jaar ongeveer 1,3% van de Vlamingen lid van een zelfhulpgroep.

In het landschap van de zelfhulpgroepen nemen *patiëntenverenigingen* (rond fysieke aandoeningen) anno 2008 de prominentste plaats in (40%). Daarop volgen initiatieven rond bijzondere sociale situaties (19%) en rond handicaps (11%). Het is dezelfde top 3 als in 1988 en 1998. Andere thema's die mensen verenigen, zijn operatieve ingrepen (zoals borstkanker, stoma), psychosociale problemen (zoals manische depressie), verslaving (zoals drugs, alcohol, relaties) en taboeproblemen (zoals holebiseksualiteit). Trefpunt Zelfhulp kreeg de laatste 20 jaar de meeste hulpvragen over fysieke aandoeningen, gevolgd door bijzondere sociale situaties en psychosociale problemen.¹³ Zelfhulpgroepen werken in toenemende mate rond zeldzame aandoeningen (onder meer weesziekten) of specifieke probleemsituaties (onder meer ouders van een overleden baby, ouders van een verongelukt of een vermoord kind).

De registratie van de contacten van Trefpunt Zelfhulp toont aan dat hoofdzakelijk *vrouwen* (75%) zelfhulpgerelateerde vragen stellen. Dit vrouwelijke overwicht is de laatste 20 jaar stabiel gebleven. Vrouwen zetten blijkbaar makkelijker de stap naar een zelfhulpgroep. Bij zelfhulpgroepen en hun ondersteuners leeft de indruk dat vooral autochtone vrouwen van middelbare leeftijd en uit de middenklasse zich tot zelfhulpgroepen wenden. Toch hangt de samenstelling van de achterban vooral af van de problematiek waar rond de groep werkt. Bij groepen die meer op actie zijn gericht, treden vooral mannen op de voorgrond. Wellicht komen zij door te handelen gemakkelijker tot 'praten' (Trefpunt Zelfhulp, 2002).

De *leeftijdssamenstelling* van zelfhulpgroepen hangt af van de aandoening of de problematiek. Sommige zelfhulpgroepen hebben een overwegend ouder publiek (onder meer de seniengroep de Grije Panters), bij andere is het ledenbestand jonger (onder meer de zelfhulpgroep voor mensen die herhaaldelijk met een miskraam zijn geconfronteerd). Ten slotte zijn er ook groepen die lotgenoten van alle leeftijden bereiken (onder meer epilepsie) (Trefpunt Zelfhulp, 2002).

Dat zelfhulpgroepen een fenomeen van de *middenklasse* zijn, is een bewering die regelmatig opduikt maar nooit is getoetst. Ze berust voor een deel op de verkeerde opvatting dat zelfhulpgroepen louter praatgroepen zijn, waarin vooral mondige mensen aan hun trekken komen.

In Vlaamse zelfhulpgroepen zijn weinig *allochtonen* actief. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat hun sociale netwerken voldoende ondersteuning bieden in moeilijke levenssituaties. In het Verenigd Koninkrijk bestaan specifieke groepen voor zogenaamde 'minorities'. Grotere organisaties richten hiervoor zelfs aparte afdelingen op (Trefpunt Zelfhulp, 2002).

5.1.3. *Motivatie*

Leren leven met een ziekte of probleem, is voor vele mensen een traag psychologisch aanvaardingsproces dat verschillende vormen kan aannemen. Een zelfhulpgroep is voor sommigen een waardevolle en behulpzame manier om met een aandoening, een zwaar verlies of een psychische nood om te gaan (Vandermeulen e.a., 2008). Concrete behoeften kunnen eveneens een motief zijn om zich tot een zelfhulpgroep te wenden. Men is op zoek naar duidelijke en up-to-date informatie over een ziekte, een behandeling, een regelgeving, een tegemoetkoming, een hulpmiddel of een product. Men wil vernemen hoe

mensen in eenzelfde situatie reageerden of welke oplossingen zij hebben gevonden. Men wenst een maatschappelijke verandering of een mentaliteitswijziging te bewerkstelligen. Men zoekt praktische hulp of bijstand bij het afdwingen van rechten. Men wil zijn verslaving overwinnen of in groep revalideren. De concrete behoeften en motieven zijn even gedifferentieerd als het zelfhulplandschap.

5.1.4. Zelfhulp en regulier zorgcircuit

In de jaren '60 werden zelfhulpgroepen omschreven als vreemde subculturen van devianten en gestigmatiseerden die zich verenigden tegen een vijandige, onbegrijpende samenleving.

Dat zelfhulp en professionele zorg elkaar aanvullen, is nu meer en meer maatschappelijk aanvaard. Professionele hulpverleners stellen zich meer open voor de ervaringsdeskundigheid van zelfhulpgroepen en omgekeerd betrekken zelfhulpgroepen de deskundigheid van professionele hulpverleners in hun werking (Trefpunt Zelfhulp, 2007). In 2007 werkte bijvoorbeeld 86% van de zelfhulpgroepen regelmatig samen met professionelen. Het gemiddelde aantal samenwerkingspartners was 3. De meeste groepen gingen een partnerschap aan met huisartsen en specialisten (86%). De hulp van psychologen en therapeuten (45%) en van maatschappelijke werkers (44%) werd eveneens regelmatig ingeroepen. Ongeveer 4 op de 10 verenigingen schakelden op vaste basis professoren in. Zowat een kwart van de groepen deed regelmatig een beroep op verpleegkundigen (26%), op medewerkers van ziekenfondsen (25%) en op logopedisten en kinesisten (22%). 13% raadpleegde notarissen en advocaten.

Zelfhulpgroepen duiden gemiddeld 4 soorten taken aan die professionelen ter harte nemen. De meeste verenigingen wezen op de rol van zorg- en hulpverleners bij de verwijzing van patiënten (68%) en bij voordrachten (63%). Ongeveer een kwart vermeldde het zetelen in een adviesraad (29%), het nalezen van artikels voor het tijdschrift (25%), het geven van vorming (24%) en het leiden van gespreksbijeenkomsten (22%) (Trefpunt Zelfhulp, z.d.).

5.1.5. Uitdagingen

Zelfhulpgroepen staan voor belangrijke uitdagingen. Ze moeten in de eerste plaats het lotgenotencontact op een flexibele en gepersonaliseerde manier organiseren. Het online contact (mail, forum, chat) neemt toe ten koste van de persoonlijke en telefonische contacten. Mensen verlangen bovendien een snelle dienstverlening op maat. Zelfhulpgroepen moeten ook gate-keeper zijn in de informatiestroom, desinformatie voorkomen of bijstellen en wetenschappelijke informatie toegankelijk maken voor het grote publiek. Ten slotte staan zelfhulpgroepen voor belangrijke uitdagingen op het vlak van de maatschappelijke perceptie over zelfhulp, de relatie met professionelen en de samenwerking met onder meer ziekenhuizen, ziekenfondsen en de geneesmiddelenindustrie.

5.2. Patiëntenrechten, klachten en ombudsdiensten

In zijn omgang met gezondheid heeft de Vlaming de voorbije 20 jaar een grondige metamorfose ondergaan. Gezondheid is voor hem niet langer en uitsluitend een goed dat anderen moeten produceren, in stand houden en eventueel verbeteren. Het is integendeel een proces, waarvoor hij zelf in belangrijke mate verantwoordelijk is. Er heeft zich dus in zekere zin een verschuiving voorgedaan van gezondheidsonterving naar gezondheidsautonomie. De opmerkelijke toename van zelfzorg en zelfhulp, en vooral van zelfhulpgroepen, past in deze evolutie naar meer autonomie en mondigheid. Ook ten aanzien van de aangeboden gezondheidszorg is de Vlaming zich zelfstandiger en mondig gaan opstellen. Dat blijkt uit een aantal concrete ontwikkelingen.

5.2.1. 'Informed consent'

Met de notie '*informed consent*' (toestemming na informatie) bedoelt men de bekrachtiging door de individuele patiënt van het voorgestelde diagnose- en behandelingstraject. Deze notie is intussen algemeen aanvaard en stuurt in toenemende mate de relatie arts-patiënt. 2 recente onderzoeksresultaten zijn daarvan een illustratie. Het Vlaams Patiëntenplatform (Schoonacker & Louckx, 2006) peilde bij huisartsen naar hun communicatie met patiënten. Het stelde vast dat de overgrote meerderheid van de huisartsen altijd of meestal informatie geeft over het doel, de aard, de dringendheid en de tegenaanwijzing van de behandeling. Dat positieve resultaat moet echter worden genuanceerd. Diezelfde huisartsen ervaren immers ernstige communicatieproblemen met allochtone (68%) en met lager opgeleide patiënten (59%). *Informed consent* werkt dus (voorlopig nog) selectief. Dat is bevestigd in een onderzoek van de Socialistische Mutualiteiten bij patiënten (NVSM, 2008). Vooral bij patiënten met een laag inkomen en een lage opleiding, falen artsen in hun informatie over onderzoek en behandeling. Het Vlaamse Patiëntenplatform meldt in zijn onderzoek dat 69% van de huisartsen tijdens de 3 maanden voor de bevraging te maken kreeg met patiënten die een onderzoek weigerden dat de huisarts noodzakelijk achtte.

Geen '*informed consent*' dus maar wel een mondige patiënt die ook 'b' durft te zeggen.

5.2.2. Patiëntenrechten

De wet van 22 augustus 2002 'betreffende de rechten van de patiënt' is een andere indicator van een transformatieproces in de richting van een mondige patiënt. Deze wet bekrachtigt de fundamentele rechten van elke patiënt, zoals het recht op vrije keuze, op kwaliteitsvolle dienstverlening, op informatie en op een patiëntendossier. Als hij zijn rechten niet heeft kunnen uitoefenen, kan de patiënt zelfs een klacht neerleggen. Maakt de Vlaming gebruik van deze mogelijkheid en valoriseert hij op die manier zijn mondigheid?

5.2.3. Ombudsdiensten

Een antwoord op bovenstaande vraag is te vinden in de jaarverslagen van de Federale Ombudsdienst-Rechten van de patiënt, bevoegd voor zorgverleners uit de *ambulante sector*. In 2007 ontving deze dienst 530 klachten, 2 keer zoveel als in 2005 (1^{ste} volledig werkingsjaar). Het feit dat minder dan een derde van de klachten effectief tot de specifieke bevoegdheid van de dienst behoorde, wijst er echter op dat de ombudsdiensten niet of onvoldoende bekend zijn. De meeste Nederlandstalige klachten gingen over het recht op kwaliteitsvolle dienstverlening (waarbij vooral de technische verzorging een negatieve beoordeling kreeg), over het recht op inzage van het medische dossier en over het recht om vrij in te stemmen met een voorgestelde behandeling. Sinds 2003 moeten ook *algemene ziekenhuizen, psychiatrische instellingen en centra voor geestelijke gezondheidszorg* gratis een ombudsdienst ter beschikking stellen van hun patiënten. Hoe is het hier gesteld met de mondigheid van de Vlaming? Tussen 2001 en 2005 is het aantal klachten in de *algemene ziekenhuizen* procentueel niet noemenswaardig toegenomen. In het laatste registratiejaar was er zelfs sprake van een lichte daling (Dreezen, 2006). De FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (2007) meldt voor 2006 een totaal van 9.026 klachtendossiers (2.599 Franstalige en 6.467 Nederlandstalige). Er worden dus veel meer klachten genoteerd aan Nederlandstalige kant, waar het aantal dossiers wellicht ook toeneemt. Net zoals in de ambulante sector heeft het merendeel van de klachtendossiers (62,8%) in de algemene ziekenhuizen te maken met het recht op kwaliteitsvolle dienstverlening. Volgens de analyse (Dreezen, 2006) nemen zulke klachten elk jaar gestaag toe.

De *psychiatrische ziekenhuizen* registreerden in 2006 aan Nederlandstalige kant 1.560 nieuwe klachten in verband met patiëntenrechten (FOD, Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, 2007). In vergelijking met voorgaande jaren was dat een matige toename. Het overgrote deel van de klachten (79,9%) ging over kwaliteitsvolle dienstverlening. Voor de sector geestelijke gezondheidszorg houdt dat onder meer in: ‘respectvolle bejegening’, ‘goede behandeling of begeleiding’ en ‘beschermende maatregelen’.

5.2.4. Aanzet tot verklaring

Gezondheidsalert gedrag, zelfzorg en zelfhulpgroepen, *informed consent*, de wet met betrekking tot de patiëntenrechten, de Federale Ombudsdienst-Rechten van de patiënt, ombudsfuncties in ziekenhuizen, overlegplatforms geestelijke gezondheidszorg, ... Al deze ontwikkelingen zetten een Vlaming in de kijker die op het gebied van gezondheid en gezondheidszorg veel autonomer en mondiger is dan 35 jaar geleden, toen het cahier ‘Zeg maar ‘a’ tegen je dokter’ werd gepubliceerd (Nuyens e.a., 1974). Verschillende factoren speelden hierin een rol. Zo heeft de toenemende democratisering het sterk hiërarchische en geprofessionaliseerde gezondheidszorgapparaat niet ongemoeid gelaten. Ook een gewijzigde levensverwachting en een veranderend morbiditeitsprofiel kunnen veel verklaren. Met steeds meer gezonde levensjaren in het vooruitzicht, krijgt de Vlaming eindelijk de kans actief met zijn gezondheid bezig te zijn. Het inzicht dat sociaaleconomische en culturele factoren in ziekte en gezondheid een steeds belangrijker rol spelen, legt het stuurwiel voor gezondheid ook meer en direct in het bereik van de samenleving als geheel en van de individuele burger in het bijzonder. Men kan ook verwijzen naar de gewijzigde opstelling van de ziekenfondsen, die opnieuw de focus zetten op de belangenbehartiging van sociaalverzekerden en kanalen hebben geactiveerd waar leden hun stem kunnen laten horen. Een bonte groep van patiëntenorganisaties, zelfhulpgroepen, trefpunten tot en met de Koning Boudewijnstichting werkt sinds jaren aan een partnerrol voor de Vlaming op de diverse niveaus van het zorgproces. Ten slotte kan ook de invloed van de media niet worden onderschat. Dat de helft van de Vlamingen regelmatig gezondheidsinformatie op het internet zoekt en daar gemiddeld 3 uur per maand mee bezig is (Gutschoven, 2007), bevestigt de centrale rol van de kennismaatschappij in het wordingsproces van de mondige Vlaming.

Dat het inderdaad een proces is en geen eindpunt of verworvenheid, blijkt uit het onderzoek van de Socialistische Mutualiteit (FOD, Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, 2008). 65% van de patiënten bleef onvoldoende ingelicht over het prijskaartje van het ziekenhuisverblijf, 49% wist niet dat er in het ziekenhuis een ombudsdienst was, 25% van de patiënten met een bescheiden inkomen kreeg onvoldoende informatie over de behandeling en 20% van de patiënten kreeg geen inzage in het medische dossier. Test-Aankoop stelde in een recente enquête vast dat 90% van de ondervraagden zich onvoldoende beschermd voelt tegen medische fouten, nalatigheid of ongevallen, 76% tegen ongewenste medische behandeling en 63% tegen onethisch gedrag (Test-Aankoop, 2008). De mondige Vlaming kan weliswaar al ‘a’ en zelfs ‘b’ zeggen, maar er staat hem nog een lang alfabet te wachten.

BOX

VLAANDEREN, WALLONIË EN BRUSSEL

- Vlaamse mannen leven gemiddeld 3 jaar langer dan Waalse mannen. Vlaamse vrouwen leven gemiddeld anderhalf jaar langer dan Waalse vrouwen.
- In Vlaanderen beschouwt 21% van de bevolking de eigen gezondheid als onbevredigend, in Brussel 25% en in Wallonië 27%.
- 11% van de Vlamingen, 12% van de Walen en 13% van de Brusselaars vinden dat hun gezondheidstoestand het afgelopen jaar is verslechterd.
- In Vlaanderen heeft 21% van de bevolking een langdurige ziekte of aandoening, in Brussel 25% en in Wallonië 28%.
- 6% van de Vlaamse en de Brusselse bevolking heeft een officieel erkende handicap, tegenover 8 % van de Waalse bevolking.
- Depressieve problemen komen minder frequent voor in Vlaanderen (7%) dan in Wallonië en Brussel (10%).
- De Vlaming gebruikt gemiddeld 1,1 geneesmiddel per dag, de Brusselaar 1,2 en de Waal 1,4.
- Van de terugbetaalde psychofarmaca in 2007 afgeleverd in openbare apotheken, nemen de Vlamingen 50,7% van de doorsnee dagdosissen voor hun rekening. Dat is een relatieve onderconsumptie vermits ze 57,8% van de bevolking uitmaken. De Walen zijn met 32,5% van de bevolking goed voor 40,5% van het gebruik en de Brusselaars met 9,7% van de bevolking voor 8,8%.
- Brusselaars en Walen doen vaker en meer zonder verwijzing een beroep op een specialist dan Vlamingen.
- In Vlaanderen maakt de huisarts verhoudingsgewijs veel minder visites dan in Wallonië.
- In Vlaanderen gebeurt 25% van de contacten met de spoeddienst na verwijzing door een arts, in Brussel slechts 8%.
- De Vlaming maakt minder gebruik van niet-conventionele therapieën (11%) dan de Waal (12%) en de Brusselaar (13%).
- Het aantal Nederlandstalige klachtendossiers in verband met gezondheidszorg is bijna het drievoudige van het aantal Franstalige dossiers.
- Terwijl voor een gezonde voeding maximaal 10 energieprocent wordt aanbevolen, nemen Vlamingen gemiddeld 14% energieprocent verzadigde vetten op en Walen 16%.

Uitleiding: tien uitdagingen voor een Vlaamse gezondheidszorg

1. Simultane en gecoördineerde acties voor opvang van de vergrijzing

De Vlaming leeft steeds langer in goede gezondheid. Vergrijzing van de bevolking is hiervan het gevolg. Om de problemen die daarmee gepaard gaan effectief aan te pakken, zijn gecoördineerde en simultane acties nodig op verschillende beleidsdomeinen. De belangrijkste daarvan zijn: meer werkgelegenheid, betere ondersteuning van de gezinnen, immigratie en integratie van allochtonen, verhoging van de economische productiviteit en gezonde publieke financiën.

2. Iedereen dezelfde toegang tot een kwaliteitsvolle gezondheidszorg

Private uitgaven voor gezondheidszorg stijgen sterk en gezondheidskosten nemen een steeds groter deel van het huishoudbudget in beslag. Als gevolg daarvan kunnen meer

en meer Vlamingen hun gezondheidszorg niet meer betalen. Ze zijn genoodzaakt de zorg uit te stellen of zelfs af te stellen. Deze kwetsbare Vlamingen vragen dringend gerichte maatregelen die de gaten in het lekgeslagen verplichte ziekteverzekeringssysteem helpen te dichten en een verdere commercialisering van de gezondheidszorg onder controle brengen. Het is een prioritaire en dringende opdracht voor de Vlaamse gezondheidszorg om iedereen een vlotte en efficiënte toegang tot het volledige zorgaanbod te garanderen, en dat zonder financiële of culturele belemmeringen. Alloctonen en vooral alloctone vrouwen hebben extra aandacht nodig.

3. Sterkere impulsen voor de geestelijke gezondheidszorg

Zeer hoge zelfdodingcijfers, een groeiend aantal depressies, toenemend psychofarmacagebruik en steeds meer gedwongen opnamen, illustreren de steile opmars van milde en ernstige psychische problemen. Om daarop een adequaat antwoord te geven, heeft Vlaanderen nood aan een kwantitatief en kwalitatief betere geestelijke gezondheidszorg. Dat heeft vele dimensies: een aanbod in functie van de behoeften, een doorgedreven de-institutionalisering, een beter evenwicht tussen farmacologische en psychotherapeutische interventies, en meer aandacht voor persoonlijk herstel en maatschappelijke rehabilitatie. Essentieel daarbij zijn de samenwerking met en de integratie in de eerstelijnszorg.

4. Meer aandacht voor de gezondheid in leef- en werkomgeving

Het ziekte- en sterfjepatroon van de Vlaming wordt in zeer grote mate bepaald door sociale, culturele en economische factoren. De Vlaamse gezondheidszorg moet daarom een evenwichtige balans vinden tussen het verder uitbouwen van kwaliteitsvolle en voor iedereen toegankelijke gezondheids- en welzijnsvoorzieningen, het verbeteren van de algemene leef-, woon- en werkomgeving, en het ingrijpen in factoren die een gezond leven van de burgers hypothekeren.

5. Grotere rol voor gezondheidswerkers bij gezondheidspromotie

Om voor iedereen nog meer gezondheidswinst te boeken, moet de effectiviteit van de primaire en de secundaire preventie worden verhoogd. Dat vereist in eerste instantie een betere kennis van de impact van preventieve gezondheidscampagnes, zeker bij kwetsbare groepen. Ook bij initiatieven voor gezonde levensstijl verdienen kwetsbare mensen extra aandacht. Bij het bevorderen van gezondheid kunnen gezondheidswerkers en -voorzieningen een grotere rol spelen, vooral in de eerste lijn. Zo kan een nauwe samenwerking tussen de nieuwe Samenwerkingsinitiatieven Eerste Lijn (SEL's) en het bestaande lokaalregionaal gezondheidsoverleg (LOGO's) aanzienlijke gezondheidswinst opleveren.

6. Uitbouw van dwarsverbindingen tussen intramurale en ambulante zorg

Samen met betere diagnostische en therapeutische inzichten, bracht de toename van chronische ziekten een proces van vraaggestuurde, continue en flexibele zorgtrajecten op gang. Zorg op maat voor specifieke doelgroepen, wordt het adagio. De uitdaging bestaat erin deze flexibele trajecten niet uitsluitend binnen het intramurale of het extramuraal domein op te zetten, maar ook via de transmurale zorg systematisch op elkaar te doen inspelen en te integreren. De aanpak van de palliatieve zorg is daarvan een goed voorbeeld.

7. Betere wisselwerking tussen professionele zorg en andere hulpverlening

De Vlaming valt vaak terug op niet-conventionele geneeswijzen en participeert veel aan zelfhulpgroepen. Dat wijst op het bestaan van parallelle zorgcircuits die zich bewegen in de schaduw van de reguliere, professionele gezondheidszorg. Het is empirisch bewezen dat zowel niet-conventionele geneeswijzen als zelfhulpgroepen in bepaalde omstandighe-

den effectieve gezondheidswinst opleveren. Daarom moet de Vlaamse gezondheidszorg initiatieven overwegen om de wisselwerking en de samenwerking tussen niet-conventionele zorgcircuits en de professionele zorg te verbeteren en te ondersteunen. Het selectief opnemen van alternatieve zorgvormen in de opleiding van professionele hulpverleners kan hiertoe een eerste aanzet zijn.

8. Effectieve participatie van de patiënt

Gezondheidsalert gedrag, zelfhulpgroepen, de wet op patiëntenrechten, ombudsfunctie in ziekenhuizen (en morgen wellicht ook daarbuiten), wijzen op het ontstaan van een veranderingsproces: van een passieve consument naar een actieve en mondige Vlaming op het gebied van gezondheid en gezondheidszorg. Er zijn dringend gepaste en effectieve kanalen nodig om dat proces te onderbouwen. Klachten, eisen, rechten en plichten moeten worden omgebogen naar dialoog, participatie en medeverantwoordelijkheid. Vlaanderen zal dus scenario's, methodieken en structuren moeten ontwikkelen om een mondiger Vlaming in de gezondheidszorg en het gezondheidsbeleid aan het woord te brengen. De aangekondigde herziening van de wet op de patiëntenrechten kan een goede invalshoek zijn.

9. Dialoog met alle betrokkenen over het geneesmiddelengebruik

Het geneesmiddelengebruik van de Vlaming wordt beïnvloed door een aantal factoren, zoals de demografische structuur, het morbiditeitsprofiel, diverse sociaal-culturele factoren, marketing en overheidsregulering. Het wordt gestuurd door een aantal actoren, zoals individuele burgers, voorschrijvende artsen, apothekers, ziekenfondsen, farmaceutische industrie en overheid. Deze complexe realiteit vereist een samenspraak van alle betrokkenen. Via een breed maatschappelijk debat zal de Vlaamse gezondheidszorg een uitspraak moeten doen over de spanningsbogen rond innovatie en toegevoegde waarde, gedeelde risico's en noden, en de organisatie van maatschappelijke solidariteit.

10. Maatschappelijk debat over de toekomstige Vlaamse gezondheidszorg

Significante verschillen in gemiddelde levensverwachting, in gezonde (en ongezonde) gedragspatronen, in prevalentie en incidentie van ziekten, psychische problemen en handicaps, in zorg- en geneesmiddelengebruik wijzen onmiskenbaar op het naast elkaar bestaan van verschillende gezondheidsculturen in België. Ze zijn verankerd in gemeenschappen met een eigen levensstijl. De Vlaamse gezondheidszorg wordt uitgedaagd een eigen antwoord te ontwikkelen voor de specifieke gezondheidsnoden en gedragspatronen van de Vlaming en moet hiervoor de nodige structuren en processen uittekenen. Dat moet gebeuren met respect voor en in solidariteit met alle andere gemeenschappen in dit land, en rekening houdend met een groeiende Europese regelgeving rond gezondheid en gezondheidszorg. Analoog met de conferenties over gezondheidsdoelstellingen zou een breed maatschappelijk debat over een toekomstige Vlaamse gezondheidszorg zeker niet te vroeg komen.

Noten

- 1 De notie 'Vlaming' in deze bijdrage omvat alle bevolkingsgroepen die in Vlaanderen wonen.
- 2 De Vlaamse Liga tegen Kanker opperde in 2008 ook een rookverbod in de wagen en thuis in het bijzijn van kinderen.
- 3 Dit is een praktische vertaling van de richtlijnen voor een evenwichtig eetpatroon van de Hoge Gezondheidsraad, het wetenschappelijk adviesorgaan van de FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu.
- 4 Experts pleiten voor gratis vaccinatie omdat ervaring leert dat enkel zo een voldoende hoge vaccinatiegraad wordt bereikt.

- 5 De Methuselah Foundation is een private stichting die zich toelegt op de verlenging van een leven in goede gezondheid en de uitschakeling van alle ouderdomsgebonden ziekten en lijden tot ultiem doel stelt.
- 6 Incidentie is het aantal personen dat te maken krijgt met een bepaalde ziekte (of aandoening) in een bepaalde periode (een maand, een seizoen, een jaar), per 1.000 van de (risico)bevolking. Bijvoorbeeld: het aantal nieuwe gevallen van borstkanker in 2009 per 100.000 vrouwen van 20 jaar en ouder. Prevalentie is het aantal personen dat een bepaalde ziekte (of aandoening) heeft op een bepaald tijdstip, per 1.000 van de bevolking. Bijvoorbeeld: het aantal vrouwen met borstkanker op 31 december 2008, per 1.000 vrouwen. De prevalentie is dus een dwarsdoorsnede. De evolutie van de prevalentie hangt niet alleen af van het aantal nieuwe gevallen (dus van de incidentie), maar ook van het aantal genezingen en het aantal sterfgevallen.
- 7 SD Worx is de enige instantie die op systematische wijze ziekteverzuimgegevens registreert en rapporteert. Dat gebeurt op Belgisch niveau. De Vlaamse cijfers zijn steeds detailstudies van bepaalde groepen (bijvoorbeeld onderwijs) maar geven geen algemeen overzicht.
- 8 De informatie voor dit luik werd verzameld en verwerkt door studenten Masterjaar 2008-2009 Sociologie Universiteit Antwerpen in het kader van het seminarie Sociologie van de gezondheidszorg: C. Brys, A. De Donder, S. De Strijcker, L. Sebrechts, L. Van Aperen, T. Van Dijck, I. Van Sprundel, L. Wyn en door G. Verbergt, onderzoeksmedewerker Departement Sociologie Universiteit Antwerpen.
- 9 Bronnen om een zicht te krijgen op het geneesmiddelengebruik zijn:
 - publieke gegevens van het Riziv, enkel beschikbaar op het niveau van België
 - niet-gestandaardiseerde regionale cijfers van het Riziv als antwoord op parlementaire vragen van senator Louis Ide (Ide, 2008a,b);
 - gegevens uit de Gezondheidsenquête 2004 (WIV 2006a). Via interviews werden 12.945 personen bevraagd van wie 4.513 Vlamingen. De gezondheidsenquête meet het geneesmiddelengebruik in de totale bevolking in relatie tot specifieke achtergrondkenmerken. Een nieuwe enquête wordt momenteel verwerkt. De gegevens zouden beschikbaar zijn in 2010.
- 10 Het Riziv deelt de terugbetaalde geneesmiddelen in klassen in en hanteert DDD om het volume te evalueren. DDD staat voor Defined Daily Dosis en is een betere maatstaf dan verpakkingen omdat hun omvang tijdens een bepaalde periode sterk kan wijzigen.
- 11 European Surveillance of Antimicrobial Consumption (ESAC) is een Europees project, gecoördineerd door de Universiteit Antwerpen. Er nemen 34 landen aan deel, waaronder 27 lidstaten van de Europese Unie.
- 12 Geïnduceerde problemen zijn toe te schrijven aan een intolerante samenleving of zitten in de taboesfeer.
- 13 Deze bevindingen zijn gebaseerd op de rapporten 'Analyse van sociale contacten Trefpunt Zelfhulp vzw' (1985 – 2007). De aard van de vragen heeft soms betrekking op alle contacten (1987, 1988), op contacten met individuele gebruikers (1986, 1990, 1992, 1994, 1995, 1998), op de doorverwijzing naar zelfhulpgroepen (vanaf 1996) of op de 'top 10 van problemen' van alle contacten (vanaf 2001).

Bibliografie

- Alonso, J. (2004). Prevalence of mental disorders in Europe: results from the European Study of the Epidemiology of Mental Disorders (ESEMeD) project. In: *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 109 (s420), 21-27.
- Bayingana, K., Demarest, S., Gisle, L., Hesse, E., Miermans, P.J., Tafforeau, J. & Van der Heyden, J. (2006). *Gezondheidsenquête door middel van interview, België, 2004*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, Afdeling Epidemiologie, IPH/EPI REPORTS 2006/35.
- Berghman, J. (2005). *Aanvullende sociale voorzieningen in de tweede en derde pijler*. Leuven: K.U.Leuven, CeSO.
- Berten, H. (2007). *HIV/AIDS knowledge and sexual risk behaviour among adolescents in Flemish secondary schools*. Report. Gent: UGent.
- Bishop, F. & Lewith, G.T. (2008). A narrative review of demographic characteristics and health factors associated with Cam use. In: *Evidence-based Complementary and Alternative Medicine*, 1-18.
- Bruffaerts, R., Bonnewyn, A., Van Oyen, H., Demarest, S. & Demyttenaere, K. (2004). Zorggebruik voor mentale stoornissen in België: resultaten van de European Study on Epidemiology of Mental Disorders (ESEMeD). In: *Tijdschrift voor Geneeskunde*, 60 (11), 790-799.
- Bossuyt, N., Gadeyne, S., Deboosere, P. & Van Oyen, H. (2004). Socio-economic inequalities in health expectancy in Belgium. In: *Public Health*, (118), 3-10.
- Bracke, P. (1998). Sex differences in the course of depression: evidence from a longitudinal study of a representative sample of the Belgian population. In: *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 33 (9), 420.
- Bracke, P. & Wauterickx, N. (2003). Klachten van angst en depressiviteit in een representatieve steekproef van de Belgische bevolking. In: *Archives of Public Health*, 61 (5), 223-247.
- Christelijke Mutualiteit (2006). *De evolutie van de uitgaven voor de gezondheidszorg in België*. CM-Themadosier. Brussel: CM, Departement Onderzoek en Ontwikkeling.

- Christelijke Mutualiteit (2008). Gezondheidsongelijkheid. In: *CM-Informatie* 233, september 2008.
- Daue, F. & Crainich, D. (2008). *De toekomst van de gezondheidszorg: diagnose en remedies*. Brussel: Itinera Institute.
- Deliens, L., Bossuyt N., Van Casteren V. & Van den Block L. (2008). *Het sterfbed in België*. Brussel: VUB Press.
- De Vliegheer, K., Legiest, E., Paquay, L., Wouters, R., Debaille, R. & Geys, L. (2002). *Onderzoek naar kernintertenties in de thuisverpleging*. Brussel: Vlaamse Federatie van Diensten voor Thuisverpleging.
- Ducoffre, G. (2005). *Surveillance van infectieuze aandoeningen door een netwerk van laboratoria voor microbiologie 2004. Epidemiologische trends 1983-2003*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, Afdeling Epidemiologie, december 2005. D/2005/2505/33.
- Dreezen, J. (2006). *Trends in het klachtenpatroon van patiënten in algemene ziekenhuizen in Vlaanderen 2001-2005*. Lezing op het Symposium van de Vlaamse Vereniging van Ombudsfunctie van Algemene Ziekenhuizen (VVOVAZ).
- Elchardus, M. & Smits, W. (2007). Meer tijd, meer geld, meer promotiekansen op het werk, ... De tevredenheid van de Vlaming. Een beschrijvende analyse, 1996-2006. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen gepeild! 2007*. SVR-Studie 2007/2, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 78-113.
- European Surveillance of Antimicrobial Consumption (ESAC) (z.d.). <http://www.esac.ua.ac.be>, geraadpleegd op 30 januari 2009.
- Federaal Kenniscentrum voor de gezondheidszorg (2009). *Ziekenhuisinfecties: kosten en aantal sterfgevallen*. Persbericht (02/02/2009). Brussel: KCE.
- Federale Overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (2007). *Directoraat-Generaal Organisatie van de Gezondheidszorgvoorzieningen, Analyse van de jaarverslagen van de ombudspersonen 'Rechten van de patiënt' in de ziekenhuizen en in de overlegplatforms geestelijke gezondheidszorg 2006*. Brussel: FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu.
- Federale Overheidsdienst Economie (2007). *Wie is er arm in België?* Brussel: FOD Economie, Algemene directie statistiek en economische informatie.
- Federale Overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (2008). *Federale Ombudsdienst 'Rechten van de patiënt'. Jaarverslagen 2004-2007*. Brussel: FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu.
- Federale Overheidsdienst Wetenschapsbeleid (2001). *Sociaal-Economische Enquête*. Brussel: FOD Wetenschapsbeleid.
- Fourastié, J. (1959). De la vie traditionnelle à la vie tertiaire – recherches sur le calendrier démographique de l'homme moyen. In: *Population*, 3, 417-432
- Gouwy, A., Christiaens, W. & Bracke, P. (2008). Mental health services use in the general Belgian population: estimating the impact of mental health and social determinants. In: *Archives of Public Health*, 66, 50-68.
- Gutschoven, K. (2007). *Gezondheidsempowerment en internet*. Doctoraatsthesis Faculteit Sociale Wetenschappen, K.U.Leuven.
- Health Consumer Powerhouse (2008). *Euro Health Consumer Index 2008*. Brussel: Health Consumer Powerhouse. <http://www.healthpowerhouse.com/files/2008-EHCI/EHCI-2008-report.pdf>, geraadpleegd op 15 januari 2009.
- Hoppenbrouwers, K., Vandermeulen, C., Roelants, M., Boonen, M., Van Damme, P., Theeten, H. & Depoorter, A.M.(2009). *Studie van de vaccinatiegraad bij jonge kinderen en adolescenten in Vlaanderen in 2008*. http://www.zorg-en-gezondheid.be/uploadedFiles/NLsite/Preventie/Infectieziekten_en_vaccinaties/Vaccinaties/professionelen/vaccinatiegraad/VCOV_fulltekst_2009_02_06-text.pdf, geraadpleegd op 4 maart 2009.
- House, J.S., Lands, K.R., Umberson, D. e.a. (1988). Social relationships and health. In: *Science*, 241, 4865, 540-545.
- Huybrechts, I. & De Henauw, S. (2007). Energy and nutrient intakes by pre-school children in Flanders-Belgium. In: *British Journal of Nutrition*, 98 (3), 600-610.
- Ide, L. (2008a). RIZIV - Permanente audit - Farmaceutische verstrekkingen - Eerste semester van 2007. *Schriftelijke vraag*. 3 april 2008. Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid nr. 4-537.
- Ide, L. (2008b). Generische geneesmiddelen - Voorschrijfgedrag . *Schriftelijke vraag*. 3 april 2008. Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid nr. 4-565.
- Instituut voor Farmaco-Epidemiologie van België (IFEB) (2007). Ifstat Report. In: *Tijdschrift van het Instituut voor Farmaco-Epidemiologie van België*. Juni 2007.
- Intermutualistisch Agentschap (IMA) (2007) *Campagne Borstkankerscreening*, Rapport nr. 5, Periodes 2002-2003 en 2004-2005. Brussel: IMA.
- Joossens, L. (2004). *Onderzoek naar het effect van gezondheidswaarschuwingen op sigarettenpakjes in België*. Brussel: VIG i.s.m. Belgische Federatie tegen Kanker (huidige Stichting tegen Kanker).
- Kind en Gezin (2007). *Het kind in Vlaanderen 2006*. www.kindengezin.be, geraadpleegd op 1 september 2008.
- Koning Boudewijnstichting (KBS) (2007). *Ongelijk (on-)gezond. Hoe gelijk is gezondheid verdeeld over de Belgen?* Brussel: Koning Boudewijnstichting, 31/05/2007.

- Kooiker, S. & van der Velden, K. (2007). *Een nuchtere kijk op gezond gedrag. Vier thema's voor gezondheidsbevordering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lépine, J.-P., Gastpar, M., Mendlewicz, J. & Tylee, A. (1997). Depression in the community: the First pan-European study DEPRES (Depression Research in European Society). In: *International Clinical Psychopharmacology*, 12, 19-29.
- Levecque, K. (2003). *Armoede en depressie: (g)een evident verband*. In: Vranken J. (ed.). *Armoede en sociale uitsluiting: jaarboek 2003*. Leuven: Acco, 155-173.
- Levecque, K., Lodewyckx, I. & Bracke, P. (2008). Psychological distress, depression and generalised anxiety in Turkish and Moroccan immigrants in Belgium: A general population study. In: *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* (Published online: 18 December 2008).
- Lorant, V., Depuydt, C., Gillain, B., Guillet, A. & Dubois, V. (2007). Involuntary commitment in psychiatric care: what drives the decision? In: *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 42 (5), 360-365.
- Maddalena, S. (1999). *The legal status of complementary medicines in Europe – a comparative analysis*. Bern: Stämpfli.
- Mainil, T. & Meulemans, H. (2005). Nachtzorg: thuiszorg of zorgenkind? In: *Welzijnsgids: gezondheidszorg, eerstelijns- en thuisgezondheidszorg*, 56, 137-145.
- Methuselah Foundation (2009). *Mission Statement*. http://www.methuselahmouse.org/index.php?pagename=mj_about_mission, geraadpleegd op 14 maart 2009.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (2003). *Vlaanderen gepeild!* Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Planning en Statistiek.
- Nachtzorg Antwerpen (2007). *Pluralistisch initiatief nachtzorg Antwerpen werkingsverslag 2007*. Antwerpen: Nachtzorg Antwerpen.
- Nuyens, Y. (1980). *De eerste lijn is krom: gezondheidszorg tussen onderzoek en beleid*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Nuyens, Y. e.a. (1974). *Zeg maar 'a' tegen je dokter*. Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel.
- Nationaal Verbond van Socialistische Mutualiteiten (NVSM) (2008). *Enquête patiëntenrechten*. Brussel: Studiedienst Socialistische Mutualiteiten, april 2008.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2007). *Health at a glance*. OECD-indicators, november 2007.
- Pacolet, J., Merckx, S. & Peetermans, A. (2008). *Samenvatting: Is de thuiszorg onderontwikkeld in Vlaanderen en België? Onderzoek naar de ontwikkelingsmogelijkheden van de thuiszorg in het algemeen en de thuisverpleging in het bijzonder*. Leuven: HIVA.
- Rauws, G. & Alleman, J. (2007). *Beleidsaanbevelingen ongelijkheid in gezondheid. Aanbevelingen van de werkgroep 'Ongelijkheid in gezondheid' van de Koning Boudewijnstichting voor alle overheden in België*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Rijksdienst voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering (Riziv) (2008). *Gestandaardiseerd verslag, Sector 1: Honoraria van geneesheren*. Brussel: Riziv.
- Robert, S.A. (1999). Socioeconomic position and health: the independent contribution of community socioeconomic context. In: *Annual Review of Sociology*, 25, 489-516.
- Rutz, W. (2001). Mental health in Europe: problems, advances and challenges. In: *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 104 (supplement 410), 15-20.
- Santens, M. (2008). Een rechtvaardige gezondheidszorg. *Tegenspraak – cahier 27*. Brugge: die Keure.
- Sasse, A. & Defraye, A. (2002). *Epidemiologie van Aids en HIV-infectie in België. Toestand op 31 december 2001*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, Afdeling Epidemiologie, november 2002, IPH/EPI REPORTS 2002/27.
- Sasse, A. & Defraye, A. (2008). *Hiv/Aids in België. Semestriële rapport nr. 66. Toestand op 31 december 2007*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, Epidemiologie Afdeling, mei 2008, IPH/EPI REPORTS 2008/19.
- Schmidt, A.J. (2000). *De psychologie van overspanning. Theorie en praktijk*. Amsterdam: Boom.
- Schoonacker, M. & Louckx, F. (promotor) (2006). *De wet op de patiëntenrechten: kennis, toepassing en attitudes bij beroepsbeoefenaars (artsen-specialisten en verpleegkundigen)*. Heverlee: Vlaams Patiëntenplatform, i.o.v. FOD Volksgezondheid, i.s.m. Vrije Universiteit Brussel.
- SD Worx (2008). *Verzuimcijfer scoort hoog in januari 2008*. Antwerpen: SD Worx. http://www.sd.be/site/web-site/be/nl/1000A/10F00C/10000P_080311_20, geraadpleegd op 3 februari 2009.
- Smit, H.A., van der Wilk, E.A. & Eysink, P.E. (2006). Astma. Geografische verschillen. Zijn er verschillen tussen Nederland en andere landen? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Steuropunt sport, beweging en gezondheid (2005). *Fysieke fitheid bij Vlaamse jongeren gaat achteruit*. <http://www.steunpuntsbg.be/new/news.php#4>, geraadpleegd op 1 september 2008.
- Stichting Kankerregister (2009a). *Flemish Region: Females, number of invasive tumours per localisation and age group in 1999*. Brussel: Stichting Kankerregister. <http://coldfusionwebhostings.be/PSK/Upload/Statistics/1999/1999-F-FLE-Abs.pdf>, geraadpleegd op 3 februari 2009.
- Stichting Kankerregister (2009b). *Flemish Region: Males, number of invasive tumours per localisation and*

- age group in 1999. Brussel: Stichting Kankerregister. <http://coldfusionwebhostings.be/PSK/Upload/Statistics/1999/1999-M-FLE-Abs.pdf>, geraadpleegd op 3 februari 2009.
- Stichting Kankerregister (2009c). *Flemish Region: Females, number of invasive tumours by primary site and age group in 2005*. Brussel: Stichting Kankerregister. <http://coldfusionwebhostings.be/PSK/Upload/Statistics/2005/2005-F-FLE-Abs.pdf>, geraadpleegd op 3 februari 2009.
- Stichting Kankerregister (2009d). *Flemish Region: Males, number of invasive tumours by primary site and age group in 2005*. Brussel: Stichting Kankerregister. <http://coldfusionwebhostings.be/PSK/Upload/Statistics/2005/2005-M-FLE-Abs.pdf>, geraadpleegd op 3 februari 2009.
- Stichting Kankerregister (2009e). *Vlaams Gewest: incidentiejaar 1997, mannen. Absoluut aantal tumoren per lokalisatie en per leeftijdsgroep*. <http://www.coldfusionwebhostings.be/PSK/archievenoudewebsite/NL/88.htm>, geraadpleegd op 3 februari 2009.
- Stichting Kankerregister (2009f). *Vlaams Gewest: incidentiejaar 1997, vrouwen. Absoluut aantal tumoren per lokalisatie en per leeftijdsgroep*. <http://www.coldfusionwebhostings.be/PSK/archievenoudewebsite/NL/889.htm>, geraadpleegd op 3 februari 2009.
- Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR) (2008). *VRIND 2008. Vlaamse Regionale Indicatoren*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Symoens, S. & Bracke, P. (2007). Balanceren op de scheidingslijn tussen werk en gezin. Werk-gezin conflict en tevredenheid in Vlaanderen en andere Westerse landen. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen gepeild! 2007*. SVR-Studie 2007/2, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 262-297.
- Test-Aankoop (2007). Enquête alternatieve geneeswijzen: alternatief, maar niet exclusief. In: *Test Gezondheid*, 81 (oktober/november 2007).
- Test-Aankoop (2008). Patiëntenrechten: laat u niet volledig verdoven. In: *Test Gezondheid*, 88 (december 2008).
- Testelmans, I., Van Kerschaver, E. & Buysse, B. (2006). *Vaccinatierapport Kind en Gezin 2006*. Brussel: Kind en Gezin.
- Trefpunt Zelfhulp (2002). *Zelfhulpgroepen FAQ: (bijna) 100 vragen en antwoorden*. Leuven: Trefpunt Zelfhulp.
- Trefpunt Zelfhulp (2007). *Achterwaarts de toekomst in: een toekomstscenario voor zelfhulpondersteuning in Vlaanderen*. Verslagboek van de studiedag (23.11.2007). Leuven: Trefpunt Zelfhulp (ongepubliceerd).
- Trefpunt Zelfhulp (2008). *Zelfhulpgids: wegwijzer naar zelfhulpgroepen en patiëntenorganisaties in Vlaanderen 2008-2009*. Leuven: Trefpunt Zelfhulp.
- Trefpunt Zelfhulp (z.d). *Morfologie van zelfhulpgroepen in Vlaanderen 2007*. Leuven: Trefpunt Zelfhulp (ongepubliceerd).
- Turra, C.M., Goldman, N., Seplaki, C.L., Gleit, D.A., Lin, Y-H. & Weinstein, M. (2005). Determinants of mortality at older ages: the role of biological markers of chronic disease. In: *Population and Development Review*, 31 (4), 675-698.
- UGent (2006). *Jongeren en Gezondheid: Health Behaviour in School-Aged Children (HBSC)*. www.jongeren-en-gezondheid.ugent.be, geraadpleegd op 22 september 2008.
- University of California & Max Planck Institute for Demographic Research (2009). *The Human Mortality database*. <http://www.mortality.org>, geraadpleegd op 28 januari 2009.
- Vancorenland, S. (2006). Is gezondheid voor iedereen gelijk in België? Synthese van de resultaten van de gezondheidsenquête 2004. In: *CM-informatie*, 224, 3-11.
- Vandaele, P. (2008). *26 jaar huisartsenprestaties*. http://www.svh.be/Totaalhuisartsprestaties1980_2005.htm, geraadpleegd op 28 november 2008.
- Vanderleyden, L. (2009). Home Care and Residential Care: The Case of Flanders. In: Schoenmaeckers R.C. & Vanderleyden L. (eds.). *Population Ageing. Towards an Improvement of the Quality of Life*. SVR-Studie 2009/1, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 127-151.
- Vandermeulen, A., Godemont, J. & Gielen, P. (2008). Zelfhulpgroepen in Vlaanderen. In: *Welzijns-gids*, Afl. 70 (november). Mechelen: Kluwer.
- Van de Velde, S., Bracke, P., Levecque, K. & Meuleman, B. (2009). *Gender differences in depression in 25 European countries after eliminating measurement bias in the CES-D 8*. Working paper.
- Van Ermen, L. (2008). Het geneesmiddelenverbruik in Wallonië. *Mondelinge vraag*. 13 november 2008. Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid (nr. 4-445).
- Van Hal, G., Rothier, P., Van Roosbroeck, S., Dierckx, E., Michiels, A. & Weyler, J. (2008). De invloed van karakteristieken op buurtniveau op de deelname aan borstkankerscreening in de stad Antwerpen. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, (2-3), 178-194.
- Vanhecke, J. (1978). *De niet-officiële geneeskunde in België: sociologische probleemstelling*. Licentiaatsthesis, Leuven: K.U.Leuven, Faculteit Sociale Wetenschappen.
- Van Hove, E. e.a. (1976). *Naar de dokter in België*. Antwerpen: UIA.
- Van Praag, L., Bracke, P., Christiaens, W., Levecque, K. & Pattyn, E. (2009). *Gendered community effects on problem drinking and depression*. Vakgroep Sociologie, UGent: working paper.
- Verbelen, J., Samoy, E. & Van Geel, H. (2005). Vlamingen met een handicap of langdurige gezondheidsproblemen. In: *Stativaria*, 34 (maart), Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

- Verhaeghe, M., Bracke, P. & Bruynooghe, K. (2007). Stigmatization in different mental health services: a comparison of psychiatric and general hospitals. In: *Journal of Behavioral Health Services & Research*, 34 (2), 186-196.
- Verrijken, G. (2008). Aantal huisartscontacten stijgt. In: *De Huisarts*, 890, 1.
- Vlaams Agentschap Zorg en gezondheid (2009a). *Iedere dag sterven bijna drie Vlamingen door suïcide*. <http://www.zorg-en-gezondheid.be/topPage.aspx?id=3046>, geraadpleegd op 19 november 2008.
- Vlaams Agentschap Zorg en gezondheid (2009b). *Cijfers*. <http://www.zorg-en-gezondheid.be/cijfers.aspx>, geraadpleegd op 19 november 2008.
- Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (2009c). *Evolutie van de ziekenhuisverblijven per verblijfsoort, DRG-soort en soort ziekenhuis*, (online), <http://www.zorg-en-gezondheid.be/topPage.aspx?id=9380>.
- Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (2006). *Middelengebruik in Vlaanderen: een stand van zaken*. Brussel: Gezondheidsconferentie Tabak, alcohol en drugs.
- Vlaamse Vereniging Geestelijke Gezondheidszorg (VVG) (2004). *Vermaatschappelijking van de Zorg*. Congres Psychiatrie en Maatschappij (23-24 september 2004). Leuven.
- Vlaamse Werkgroep voor Gezonde Tandem (VWGT) (2008). *Mondgezondheid van Vlaamse kinderen 1996-2001. Een descriptief rapport*. http://www.tandarts.be/index.php?referer_ID=28907&ID=4331&marker=onderzoek, geraadpleegd op 1 september 2008.
- Waldron, I., Hughes, E. & Brooks, T.L. (1996). Marriage protection and marriage selection – Prospective evidence for reciprocal effects of marital status and health. In: *Social Science and Medicine*, 43 (1), 113-123.
- Wauterickx, N. & Bracke, P. (2005). Unipolar depression in the Belgian population. Trends and sex differences in an eight-wave sample. In: *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40 (9), 691-699.
- Wauterickx, N., Gouwy, A. & Bracke, P. (2005). Huwelijksveranderingen en depressiviteit: een longitudinale studie. In: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, (3), 553-576.
- Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid (WIV) (2002). *Gezondheidsenquête door middel van interview België 2001*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid (WIV) (2006a). *Gezondheidsenquête door middel van interview 2004*. Brussel: WIV.
- Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid (WIV) (2006b). *De Belgische Voedselconsumptiepeiling 1 – 2004*. Brussel: WIV, afdeling Epidemiologie.
- Wittchen, H.U. & Jacobi, F. (2005). Size and burden of mental disorders in Europe: a critical review and appraisal of 27 studies. In: *European Neuropsychopharmacology*, 15, 357-376.
- World Health Organization (2009) (WHO). *Report of the Tallinn Conference on Health Systems for Health and Wealth*. (Estonia, 25–27 June 2008). WHO: Copenhagen.
- World Health Organization (2002) (WHO). *World Health Report 2002. Reducing risks, promoting healthy life*. WHO: Geneva.
- World Health Organization (WHO). World Mental Health Survey Consortium (2004). Prevalence, severity and unmet need for treatment of mental disorders in the World Health Organization World Mental Health Surveys. In: *Journal of the American Medical Association*, 291 (21), 2581-2590.

Inleiding

Om te beschrijven hoe het is om te wonen in Vlaanderen, biedt de Vlaamse Wooncode een goede vertrekbasis. De Wooncode verwoordt wat essentieel is om te kunnen spreken van goed wonen: iedereen moet kunnen beschikken over een aangepaste woning, van goede kwaliteit, in een behoorlijke woonomgeving, tegen een betaalbare prijs en met woonzekerheid. De situatie en de evolutie op deze vier vlakken beschrijven, vormt dan ook de eerste opdracht van deze bijdrage. Door relaties te leggen tussen elk van deze aspecten en na te gaan of er verschillen zijn naargelang kenmerken van de huishoudens is het mogelijk een eerste zicht te krijgen op de verschillen tussen groepen binnen Vlaanderen en op de mogelijke verklaringen achter de evoluties. Om ten volle te begrijpen wat er gebeurt, moet men daarbij ook de relatie leggen met de economische, maatschappelijke en culturele omstandigheden en vroegere ontwikkelingen. Niet zelden zijn beleidsbeslissingen uit het verleden, wanneer een beleid wordt volgehouden, diep ingebed in de samenleving. Als gevolg daarvan vertrekt geen enkel (woon)beleid van een wit blad; het is contextgebonden. Dit geldt ook voor het Vlaamse woonbeleid. Het is geënt op het Belgische huisvestingsbeleid, waarvan de voornaamste krachtlijnen al op het einde van de 19^{de} eeuw als een reactie op de toen geldende problemen werden vastgelegd. Om deze reden wordt in deze bijdrage vooraleer te starten met de beschrijving van de situatie op het vlak van het wonen (de foto van vandaag) eerst een korte schets gegeven van het relevante huisvestings- en woonbeleid.

De voornaamste bronnen voor de beschrijving van de recente situatie zijn de ‘Woon-survey 2005’ en de ‘Uitwendige Woningschouwing 2005’, twee surveys die werden uitgevoerd door het ‘Kenniscentrum voor Duurzaam Woonbeleid’. Het was in 2005 de eerste maal dat in Vlaanderen dergelijk grootschalig onderzoek over wonen werd uitgevoerd. Met de ‘Woningschouwing 2005’ werden 8.249 woningen in het Vlaamse Gewest op een systematische wijze onderworpen aan een uitwendige technische schouwing door inspecteurs van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Bij een deelsteekproef van 5.216 huishoudens werd tijdens een interview gepeild naar de woonsituatie en –behoeften, de uitgaven voor wonen en de afgelegde woongeschiedenis. Belangrijk om weten bij de interpretatie van deze gegevens is dat in de steekproef van beide surveys alleen woningen zijn opgenomen waar personen of gezinnen officieel gedomicilieerd zijn (verder genoemd ‘domiciliëwoningen’). Langdurig leegstaande woningen, tweede verblijven, studentenkamers of woningen bewoond door personen zonder legaal verblijfsstatuut zijn dus niet terug te vinden in de resultaten.

Met beide surveys kwam een schat aan informatie over wonen in Vlaanderen beschikbaar. Sedert de afname van de surveys werden door het Kenniscentrum en nadien het Steunpunt Ruimte en Wonen, waarin het Kenniscentrum overging, diverse analyses uitgevoerd over woningkwaliteit en betaalbaarheid van het wonen. Deze bijdrage maakt

* Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA), Katholieke Universiteit Leuven en Steunpunt Ruimte en Wonen.
E-mail: sien.winters@hiva.kuleuven.be.

** Hogeschool Gent en Hogeschool WenK, Sint-Lucas Gent/Brussel en Steunpunt Ruimte en Wonen.

veelvuldig gebruik van dit onderzoekswerk. De auteurs haalden bijkomend inspiratie uit de discussie die hierover plaats vond binnen het team wonen van het Steunpunt Ruimte en Wonen.

Voor onderzoek over de evolutie van het wonen zijn de Volks- en Woningtellingen van groot belang. De laatste telling werd uitgevoerd in 2001 onder de naam ‘Socio-Economische Enquête 2001’ (SEE 2001). Het grootste voordeel hiervan is dat de volledige bevolking is bevraagd (hoewel op sommige vragen een redelijk grote uitval zit). De informatie is echter minder diepgaand en ook minder recent. Dat vergelijking mogelijk is met de resultaten van voorgaande tellingen, is dan weer een pluspunt.

Evoluties schetsen is ook mogelijk door vergelijking van de resultaten van de surveys uit 2005 met vroegere surveys, zoals het ‘Socio-Economisch Panel’ (SEP) en de ‘Panel Studie Belgische Huishoudens’ (PSBH).

Bij elk van de behandelde thema’s wordt gezocht naar verklaringen achter evoluties door vaststellingen met elkaar in verband te brengen. De stellingen geformuleerd in de volgende sectie zijn hierbij de leidraad.

1. Referentiekaders

1.1. Van ‘huisvestingsbeleid’ naar ‘woonbeleid’: een historische schets

1.1.1. *Het Belgische ‘huisvestingsbeleid’*²

Het zijn de schrijnende woonomstandigheden in de groeiende industriesteden en de politieke en maatschappelijke bedreigingen die er mee gepaard gingen, die op het einde van de 19^{de} eeuw aanleiding gaven tot een aantal sociale wetgevingen. Hiertoe behoorde een eerste huisvestingswet, die dateert van 1889 en tot doel had de huisvestingsproblemen van arbeiders op te vangen. Deze wet zou trendsettend zijn. Hoewel de wet ook het kader schiep voor de oprichting van op huur gerichte sociale huisvestingsmaatschappijen, zou ze toch vooral de aanzet zijn voor een volgehouden promotie en ondersteuning van de eigendomsverwerving. Deze beleidskeuze, die is terug te vinden doorheen heel de geschiedenis van het Belgische en later ook Vlaamse woonbeleid, kan worden verklaard vanuit de toenmalige sociale, economische en politieke context.

De opties van de wet van 1889 sloten aan bij de opvattingen van de heersende politieke machten. Voor de Liberalen was eigendom één van de wezenskenmerken van de ideologie. Ook in Katholieke kringen werd het belang van het woningbezit in gezinsverband onderstreept, hierbij steunend op de sociale leer van de kerk zoals die onder meer in de encycliek ‘Rerum Novarum’ – en later opnieuw in de encycliek ‘Quadragesimmo Anno’ – werd verkondigd. Stimulering van eigen woningbezit werd daarom gezien als het beste instrument voor het lenigen van de woningnood. De beoogde woning was een eengezinswoning, bij voorkeur met tuin (zie bijvoorbeeld De Caigny, 2007).

De beleidsopties van toen kunnen ook niet los gezien worden van de maatschappelijke ontwikkelingen en de mogelijke politieke implicaties. De 19^{de}-eeuwse industrialisatie ging gepaard met een sterke urbanisatie. Gezien de laagwaardige kwaliteit van de woningen en onbestaande en dus chaotische stedenbouw leidde dit niet alleen tot zeer onhygiënische omstandigheden en epidemieën (waar ook de niet-arbeiders slachtoffer van werden), maar ook tot moreel verval (alcoholisme, promiscuïteit, incest, secularisatie) en – als

gevolg van de opkomst van het syndicalisme en het socialisme – tot een bedreiging van het bestaande machtsevenwicht. De promotie van eigenwoningbezit was – zoals ook het gevoerde mobiliteitsbeleid (De Decker, 2008) – bedoeld om arbeiders en hun kinderen uit de als verderfelijk gedefinieerde stad te houden.

Het overwicht pro eigendomsverwerving zou niet beletten dat voornamelijk vanuit socialistische hoek werd gepleit voor de bouw van sociale huurwoningen. Al in het begin van de eeuw werden de eerste sociale huurmaatschappijen opgericht en in 1919 werd ook een koepelorganisatie opgericht die onder andere instond voor de financiering. De impact van het huurbeleid bleef echter beperkt en de beleidsklemtoon kwam al snel opnieuw te liggen op eigendomsverwerving, onder meer met de invoering van een ‘bouwpremie’ en ‘aankooppremie’, goedkope leningen voor grote gezinnen en leningen voor de aankoop van ‘kleine landeigendommen’.

Na WOII kreeg het huisvestingsbeleid in heel Europa een rol in de wederopbouw. Woningbouw werd, in navolging van de opvatting van Keynes, ook gezien als een anticonjunctureel instrument. In tijden van laagconjunctuur probeerde men via overheidsinvesteringen in de woningbouw de economie te stimuleren. In tegenstelling tot andere Europese landen opteerde men in België echter niet in de eerste plaats voor de bouw van sociale huurwoningen (zie verder), maar werd de nieuwbouw overgelaten aan particulieren, die hiertoe werden aangezet via premies. De wet De Taeye (1948) voorzag ter vervanging van het intussen afschafte stelsel opnieuw in een bouwpremie en een aankooppremie. Dit premiestelsel zou - met een uitbreiding voor renovatie - in voege blijven tot 1993, wanneer het door de Vlaamse overheid, in wat de facto een bezuinigingsoperatie was, werd vervangen door een ‘Tussenkomst in de Leninglast’ (TIL). Deze is inmiddels afgeschaft.

Een tweede wet die onmiddellijk na WOII werd goedgekeurd was de wet Brunfaut (1949). Hoewel het aanvankelijk de bedoeling was om met deze wet de bouw van sociale huurwoningen te stimuleren, werden de subsidies vooral aangewend voor de financiering van de infrastructuur van sociale woonwijken met zowel huur- als koopwoningen. Aanvankelijk (tussen 1950 en 1980) bestond nog een relatief groot aandeel van de totale naoorlogse nieuwbouw uit sociale huurwoningen. In de periode van 1971 tot 1980 werden bijvoorbeeld 135.329 sociale huur- en koopwoningen gerealiseerd. Nadien ging het vlug bergaf (Deschamps, 1997). Verklaringen voor deze terugval zijn te vinden bij het lange en ingrijpende proces van de staats hervorming, de zware lasten van de leningen die in het verleden werden toegestaan en de hoge inflatie en de hoge rentevoeten tijdens de economische crisis. In de jaren volgend op 1993 is als gevolg van het ‘Urgentieprogramma voor de sociale woningbouw’ (Domus Flandria) een opstoot zichtbaar, die daarna weer geleidelijk aan wegdeemsterde.

Aan de door de wet De Taeye geïntroduceerde techniek, namelijk de ondersteuning van individuele woningbouw, lag de doorstromingstheorie ten gronde (Goossens, 1983). De redenering was dat alle mensen die een nieuwe woning bouwen een oude woning verlaten. Op den duur zouden voldoende woningen worden gebouwd zodat iedereen kon doorschuiven naar een betere. Deze redenering had tot gevolg dat de problemen inzake de kwaliteit van de bestaande voorraad lange tijd werden veronachtzaamd. Daar kwam in principe een einde aan in 1953 met de regeling inzake krotopruijing. De sociale huisvestingsmaatschappijen werden opgedragen in te staan voor de herbouw van de door sloop vrijgekomen ruimte. Van de nieuwbouw was 10% tot 20% voor bewoners van de gesloopte woningen voorbehouden. Wanneer het initiatief uitging van gemeenten, kwam

er vaak niets in de plaats. Het krottenprobleem bleef bestaan. Geleidelijk aan werd wel het accent verlegd van sloop naar renovatie. Al bij al bleef de impact beperkt en het ontbreken van een gefocust woningkwaliteitsbeleid zou één van de voornaamste kritieken op het huisvestings-/woonbeleid blijven. In de periode 1950-1979 ging slechts 5% van het totale Belgische budget voor huisvestingsbeleid naar renovatie en sanering van bestaande woningen. Een vergelijking met het Vlaamse beleid voor de periode 1986-1995 leert dat er in die periode alvast meer middelen voor werden uitgetrokken, namelijk 17% van het totale budget (Deschamps, 1997).

Naast de sociale huisvesting is in België nauwelijks sprake geweest van een gericht huurbeleid. Als gevolg van de grondwettelijke bescherming van eigendom, kwam en komt de overheid nauwelijks tussen. In de private huurwetgeving staat als gevolg daarvan het principe van de vrije contractvorming voorop waarbij wordt uitgegaan van een formele gelijkheid tussen huurders en verhuurders, een erfenis van de pre-Belgische 'Code Napoleon' (Lanckswertd en Lavrysen, 1988).

1.1.2. Het Vlaamse 'woonbeleid': nieuwe accenten

Met de wet op de voorlopige gewestvorming begon in 1974 de aanpassing van het huisvestingsbeleid aan de regionalisering van het land. Vanaf dan konden Vlaanderen, Wallonië en Brussel een eigen koers varen. De herschikking van bevoegdheden vroeg in de praktijk heel wat tijd. Het zou bijvoorbeeld nog duren tot 1 oktober 1990 alvorens de Vlaamse Huisvestingsmaatschappij (VHM) en de Vlaamse Landmaatschappij (VLM) officieel werden opgericht. En het is pas in 1997 dat Vlaanderen met de Vlaamse Wooncode haar eerste eigen woningwet zou krijgen.

Met de regionalisering kwam er wel gaandeweg een beleidswijziging. Daar waar in de naoorlogse periode economische doelstellingen het huisvestingsbeleid domineerden, kwamen vanaf begin jaren '80 ook bescheiden territoriale en categoriale beleidsprioriteiten naar voor, bijvoorbeeld met de stads- en dorpsherwaarderingsoperaties (1982-1983) en de subsidies voor kansarme buurten (1991).

Het juridische sluitstuk van het regionaliseringproces werd uiteindelijk de Vlaamse Wooncode (15 juli 1997). Aspecten van het wonen waarvoor Vlaanderen bevoegd is, werden in de Vlaamse Wooncode gebundeld en decretaal vastgelegd. Het centrale uitgangspunt van de Wooncode is het grondwettelijk recht op behoorlijk wonen. Ten opzichte van het vroegere beleid legde de Vlaamse Wooncode nieuwe beleidsaccenten. Een inclusieve aanpak werd één van de uitgangspunten. Er kwam aandacht voor de woonomgeving, de leefbaarheid, de sociale vermenging, contacten tussen bewoners, ecologische verantwoorde bouwmaterialen en bouwwijzen en voor de raakpunten tussen het huisvestingsbeleid en andere beleidsdomeinen als ruimtelijke ordening, welzijnsbeleid, armoedebeleid en stedelijk beleid. Ook de samenwerking tussen woonactoren, lokale besturen, welzijnsorganisaties en de bewoners werden belangrijk geacht. Om al deze redenen werd in de Wooncode niet langer meer gesproken van 'huisvestingsbeleid', maar van 'woonbeleid'. Ten slotte voerde de Vlaamse Wooncode ook nieuwe regulerende beleidsinstrumenten in die vooral tot doel hadden de woningkwaliteit te verbeteren³. De sociale verhuurkantoren en huurderbonden evenals hun overlegstructuur verkregen onder de noemer 'erkende huurdiensten' een formele erkenning.

Naast de klassieke financieringsmechanismen voor sociale huisvesting, de premies en de huisvestingsfiscaliteit, groeide tijdens de jaren '90 geleidelijk een gamma van bijkomende financierings- en subsidie-instrumenten. Eén van de opvallendste beleidswijzigingen was

dat de Vlaamse Regering meer ging investeren in de huursector. Een heel aantal nieuwe subsidieprogramma's was uitdrukkelijk gericht op het stimuleren van de sociale huisvesting, in het bijzonder de huursector. Op basis van de administratieve uitgavenbegrotingen van de Vlaamse Gemeenschap berekenden Winters & Van Damme (2004) dat in 1994 de Vlaamse overheid nog evenveel spendeerde aan het huurbeleid als aan het eigendomsbeleid, maar dat vanaf dan in verhouding steeds meer middelen werden ingezet voor de huursector. In 2003 werden 3 maal zo veel middelen besteed aan de huursector als aan de eigendomssector. Het grootste deel van de middelen voor de huursector ging naar de bouw van sociale woningen.

De ondersteuning van private huurders bleef ook in het Vlaamse woonbeleid uiterst beperkt. Waar de meeste andere Europese landen de huursubsidie als belangrijk instrument voor het verbeteren van de betaalbaarheid van het wonen hebben, is dit in Vlaanderen niet het geval. Momenteel bestaat wel een beperkte vorm van huursubsidie, maar eerder dan het verbeteren van de betaalbaarheid heeft deze subsidie tot doel gezinnen in een precare woonsituatie aan te zetten tot verhuis naar een betere woning door huurlasten en verhuiskosten financieel te verlichten. De subsidie is echter uitdovend in de tijd en budgettair gezien is de impact beperkt (Pannecoucke e.a., 2003; Winters e.a., 2004).

Niettegenstaande de bevoegdheid van het woonbeleid volgens de Grondwet volledig op het Vlaamse niveau ligt, blijven een aantal belangrijke beleidsinstrumenten behoren tot de federale verantwoordelijkheid. Dit betreft de huurwetgeving en aspecten van de huisvestingsfiscaliteit. De huisvestingsfiscaliteit kent voordelen toe aan huishoudens met een hypothecaire lening voor eigendomsverwerving en –renovatie voor een veelvoud van het budget voor het woonbeleid van de Vlaamse Regering. Dergelijke fiscale voordelen bestaan niet voor huurders. Verhuurders kunnen, net zoals de eigenaars, enkel genieten van het verlaagde BTW-tarief. Als gevolg van de fiscaliteit worden gezinnen in Vlaanderen vandaag dus nog steeds sterk aangemoedigd tot het verwerven van een eigen woning (De Decker, 2000; Doms e.a., 2001).

1.2. De doelstellingen van het Vlaamse woonbeleid

Op 31 januari 1994 werd het recht op behoorlijke huisvesting opgenomen in de Belgische Grondwet. Omdat de waarborging van dit recht op de eerste plaats een opdracht is voor de decreetgever, heeft de Vlaamse overheid dit als basis genomen bij de uitwerking van de Vlaamse Wooncode (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 1997).

Centraal in de Vlaamse Wooncode is dan ook artikel 3: *'Iedereen heeft recht op wonen. Daartoe moet de beschikking over een aangepaste woning, van goede kwaliteit, in een behoorlijke woonomgeving, tegen een betaalbare prijs en met woonzekerheid worden bevorderd.'*

Uit dit artikel kunnen 4 duidelijke doelstellingen van het Vlaamse woonbeleid worden afgeleid:

1. de beschikbaarheid van woningen;
2. de kwaliteit van woningen, met inbegrip van de kwaliteit van de woonomgeving;
3. de betaalbaarheid van woningen;
4. de woonzekerheid.

Deze 4 doelstellingen vormen een evident uitgangspunt om het wonen in Vlaanderen te beschrijven. Het vervolg van deze tekst zal daarom gestructureerd zijn volgens deze 4 thema's.

Uit de historische schets kwam naar voor dat het Belgische huisvestingsbeleid en later het Vlaamse woonbeleid sterk de nadruk legde en nog steeds legt op eigendomsverwerving. Ook dit zou men een doelstelling van het woonbeleid kunnen noemen. Maar ze is wel van een andere aard. Het gaat dan namelijk niet meer zozeer over het hebben van een goed en betaalbaar dak boven het hoofd, maar over de wijze waarop die doelstelling wordt gerealiseerd. Dit is dus ondergeschikt aan de eerder genoemde 4 grote doelstellingen. Omwille van het belang dat het beleid steeds heeft gegeven aan eigen woningbezit, wordt de evolutie ervan in deze bijdrage uitdrukkelijk mee in beeld gebracht. Het verschil tussen huurders en eigenaars blijkt trouwens één van de belangrijke verklarende factoren voor de kwaliteit, betaalbaarheid en woonzekerheid en zal daarom als een rode draad doorheen deze bijdrage blijven lopen. Waar relevant zullen ook de verschillen tussen de private en sociale huur mee in beeld worden gebracht. ‘Sociale huurwoningen’ worden in deze bijdrage gedefinieerd als woningen verhuurd door sociale huisvestingsmaatschappijen en gemeenten of OCMW’s (voor een ruimere definitie van sociale huisvesting: zie Winters e.a., 2007).

Artikel 4 van de Vlaamse Wooncode definieert de bijzondere doelstellingen van het Vlaamse woonbeleid. Dit artikel stelt onder andere dat het Vlaamse woonbeleid in het bijzonder aandacht heeft voor de *‘meest behoeftige gezinnen en alleenstaanden’*, wat een logisch uitvloeisel is van het grondrecht op wonen. Om de staat van Vlaanderen op vlak van wonen te beschrijven, kunnen we er niet naast ook hiervoor bijzondere aandacht te hebben. Blijkt de situatie gemiddeld gezien gunstig, dan betekent dit immers nog niet dat er geen belangrijke groepen zijn voor wie het recht op behoorlijk wonen nog niet gerealiseerd is. Om deze reden gaan we in volgende bespreking meerdere malen nader in op de verschillen tussen groepen, waarbij we trachten na te gaan waar de meest kwetsbare groepen zich bevinden en hoe groot ze zijn.

1.3. Stellingen

In Vlaanderen woont in 2005 74,4% van de huishoudens in een eigen woning, 5,6% woont in een sociale huurwoning, 18,5% huurt op de private markt en 1,5% woont gratis (Heylen e.a., 2007). Driekwart van de woningen zijn eengezinswoningen met een tuin. De historische beleidsopties – stimuleren van eigen woningbezit, niet interveniëren in de private verhuring en het beperken van de sociale woningbouw – wegen zwaar door. Het gaat in de bewoordingen van Mougnot (1988) om een ‘model’. Dit model heeft naast de beschreven beleidskenmerken ook specifieke implementatiekenmerken. Belangrijk daarbij zijn dat het initiatief voor de bouw, de aankoop en renovatie van woningen in hoofdzaak bij de individuele huishoudens ligt. De overheid maakt ter zake geen planning en linkt de realisatie op het terrein niet met bepaalde partners; ze blijft van het speelveld, dat bezet wordt door een versnipperde schare landeigenaars en individuele bouwers die een individuele architect aanspreken om vervolgens het bouwproces te organiseren. Niet zelden is het een kleine aannemer die de werken uitvoert. Het is een intens productieproces. En met dit productieproces kan, in navolging van Peeters & De Decker (1997) een stelling met betrekking tot de omvang van de woningvoorraad verbonden worden: België en Vlaanderen hebben een krappe woningmarkt. De redenering is dat doordat het initiatief bij de individuele huishoudens ligt en doordat het aannemerschap zich daarop geënt heeft, in ons land nauwelijks meer is gebouwd dan wat vanuit de inkomens mogelijk was: de huishoudens die het zich konden veroorloven bouwden of kochten en renoveerden enkel voor zichzelf. Door de quasi non-interventie inzake private verhuring, was investeren in woningen voor verhuring niet voldoende rendabel opdat het massaal zou gebeuren

(later zouden de huishoudens hun middelen eerder in tweede woningen gaan investeren). En de sociale woningbouwvolumes haalden niet de aandelen van de nieuwbouw van onze buurlanden (Feddes, 1995).

De tweede stelling volgt uit de eerste. Als de woningmarkt krap is en het aantal huishoudens stijgt om wat voor reden dan ook, dan volgt daaruit dat de bestaande woningvoorraad noodzakelijkerwijze in gebruik moet blijven. Dit betekent in concreto dat de vele minderwaardige woningen die in de loop van de 19^{de} eeuw en ook later in de steden, maar ook daarbuiten, zijn gebouwd, bewoond zijn gebleven. En dit vaak tot op vandaag. De redenering is dan dat in een context van een ontbrekend woningvernieuwend beleid en als gevolg van een grote vraag van huishoudens en personen met een laag inkomen en lage rendementen, renovatie zich niet opdringt en de slechte woningen verhuurd blijven of verkocht kunnen worden.

Ook de derde stelling volgt uit de eerste: als de woningmarkt krap is en het aantal huishoudens neemt toe (gezinsverdunning), dan stijgen de prijzen en komt de betaalbaarheid voor bepaalde bevolkingscategorieën in het gedrang.

Deze stellingen zijn scherp gesteld. In welke mate ze correct zijn en/of in welke mate ze genuanceerd dan wel gedifferentieerd moeten worden, wordt hierna nagegaan. We volgen de logica van de doelstellingen van de Vlaamse Wooncode en bekijken allereerst de beschikbaarheid. Omdat het eigendomstatuut en het woningtype als gevolg van de hiervoor beschreven historische beleidsopties nauw met de beschikbaarheid gerelateerd zijn, behandelen we ze onder eenzelfde hoofding. Na de beschikbaarheid bekijken we of in Vlaanderen daadwerkelijk een grote en harde kern van slechte woningen bewoond wordt, dan wel of er sprake is van een verbetering van de kwaliteit van het woningpatrimonium. Na de kwaliteit komt de betaalbaarheid aan bod.

Voor we afsluiten, behandelen we ook de woonzekerheid. Het is, wanneer we het lange termijnbeleid als insteek nemen, een wat vreemde eend in de bijt. Toch is het niet onbelangrijk. We gaan er verder dieper op in.

2. De beschikbaarheid van woningen

Wat betreft de beschikbaarheid van woningen is de voornaamste vraag of er voldoende woningen zijn om aan de vraag te voldoen. Deze vraag kan worden gesteld voor elk van de deelmarkten: bestaat er een tekort of een overschot? We geven een antwoord na eerst kort aan te geven wat de omvang en de aard van de Vlaamse woningvoorraad is en de deelmarkten kort te beschrijven.

2.1. De omvang en de aard van de woningvoorraad

Bij gebrek aan goede gegevens over de woningvoorraad (Surkyn & Deboosere, 2005a, 2005b) gebruikt men in België en Vlaanderen het aantal huishoudens als benaderend cijfer. Dit aantal bedroeg begin 2007 voor Vlaanderen 2.550.088 huishoudens (Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie - ADSEI).

De eengezinswoning met tuin is in Vlaanderen het meest voorkomende woningtype. Volgens de SEE 2001 bedroeg het aandeel van dit woningtype 75%, waarnaast ook nog 7% eengezinswoningen zonder tuin, samen dus goed voor 82%. Deze cijfers staan tegenover een aandeel meergezinswoningen (appartementen) van 18%. Met dergelijke woningtypologie bekleedt Vlaanderen een bijzondere plaats in Europa. Gemiddeld in Europa be-

draagt het aandeel eengezinswoningen 53% (Vanneste e.a., 2007). De dominantie van de eengezinswoning met tuin hangt nauw samen met het hoge aandeel eigenaars. De ideale eigendomswooning is al voor zeer lange tijd en blijft de eengezinswoning met tuin. Ook het beleid heeft deze vorm van woningbouw sterk aangemoedigd (zie boven).

Grote verschuivingen in de woningtypologie zijn er de laatste decennia niet geweest. In 1991 en 1981 bedroegen de percentages voor eengezinswoningen telkens 79% (Goossens e.a., 1997). Toch tekent zich op vlak van nieuwbouw een kentering af. Waar tot het einde van de jaren '80 het aantal nieuw vergunde appartementen amper een derde van het aantal vergunde eengezinswoningen bedroeg, is sindsdien de nieuwbouw van appartementen sterk toegenomen. Terwijl de bouw van eengezinswoningen een flinke duik kende op het einde van de jaren '90, is de bouw van appartementen nagenoeg steeds blijven toenemen. In 2002 heeft het aandeel appartementen voor het eerst de 50%-grens van het aantal vergunde nieuwbouwwoningen overschreden. Dit is blijven aanhouden, ook toen in 2007 voor het eerst het aantal vergunde appartementen daalde (VCB, 2008).

De verschuiving naar meer appartementen en naar kleinere woningen hangt ontegensprekelijk samen met de gezinsverdunding. Meer mensen dan voorheen wonen alleen in een huurwoning. Echtscheiding blijkt bijvoorbeeld een voorname factor om vanuit een eigendomswooning naar een huurwoning te verhuizen (De Decker & Geurts, 2003; Heylen & Winters, 2009a). Een andere mogelijke verklarende factor voor de toename van de appartementsbouw is de 'meeneembaarheid' van de registratierechten. Het lijkt erop dat jonge huishoudens (zowel alleenstaanden als samenwonenden) sneller overgaan tot de aankoop van een eigen woning (Vandorpe e.a., 2007), maar dat zij daarbij als een eerste stap in hun wooncarrière kiezen voor de aankoop van een kleine woning of appartement, om die later opnieuw te verkopen en een meer definitieve grotere woning aan te schaffen (De Decker, 2005). De gestegen grondprijzen en (mede als gevolg hiervan) de noodzaak om het woningbudget binnen de grenzen van de betaalbaarheid te houden (zie verder), spelen evenzeer mee. Een derde verklaring ligt in de toegenomen welvaart, waardoor het voor heel wat huishoudens die eigenaar werden in de jaren '60 en '70 mogelijk is om zich na afbetaling van de hypothecaire lening voor de eerste woning - die doorgaans niet langer dan 20 jaar liep -, een tweede woning aan te schaffen (niet zelden aan de kust: zie Moortgat & Vandekerckhove, 2007). Deze aanschaf werd en wordt bovendien fiscaal gestimuleerd.

Opmerkelijk is de relatieve groei van zowel de kleinere als van de grotere woningen. Zo steeg tussen 1981 en 2001 het aandeel woningen met een oppervlakte van minder dan 55m² van 17,4% naar 27,2% en dit voor woningen met een oppervlakte tussen de 105m² en 125m² van 9,6% naar 13,3%. Voor de andere klassen (de groep woningen er tussen in en de allergrootste woningen) bleef het aandeel nagenoeg stabiel. De trend naar kleinere woningen zien we ook in de statistieken van de nieuwbouw: de gemiddelde bewoonbare oppervlakte van de nieuw begonnen woningen in Vlaanderen daalde van 140,5m² in 1998 naar 105m² in 2006 (ADSEI).

2.2. Een toenemend eigen woningbezit

De eigen woning blijft een ideaal voor heel veel Vlamingen. In de Woonsurvey 2005 (Heylen e.a., 2007) antwoordde 49,7% van alle huurders ooit eigenaar te willen worden. Bij een bevraging in 2000 was het antwoord op deze vraag gelijkloidend (Doms e.a., 2001). Vooral financiële motieven spelen een rol: een eigen woning wordt gezien als een goede

financiële investering in de toekomst. De wens om eigenaar te worden, neemt af met de leeftijd, toe met het inkomen en is groter als er kinderen zijn. Het is de alleenstaande woning, gelegen aan de rand van de stad, die het meest verkozen wordt als eigen woning (Doms e.a., 2001).

In 2005 is nagenoeg driekwart van de Vlaamse huishoudens eigenaar van zijn woning en één kwart huurder. Het aandeel van de sociale huur binnen de huurmarkt bedraagt iets minder dan een kwart. Doorheen de geschiedenis is er een gestage toename van het aandeel eigen woningbezit (tabel 1).

Tabel 1. Evolutie bewonerstitel in het Vlaamse Gewest, 1981, 1991, 2001 en 2005, in %.

	1981	1991	2001	2005
Eigenaar	65,6	68,9	72,6	74,4
Huurder	32,6	29,5	25,8	24,1
Private huurder	nb	nb	20,5	18,5
Sociale huurder	nb	nb	5,3	5,6
Woont gratis	1,8	1,6	1,6	1,6

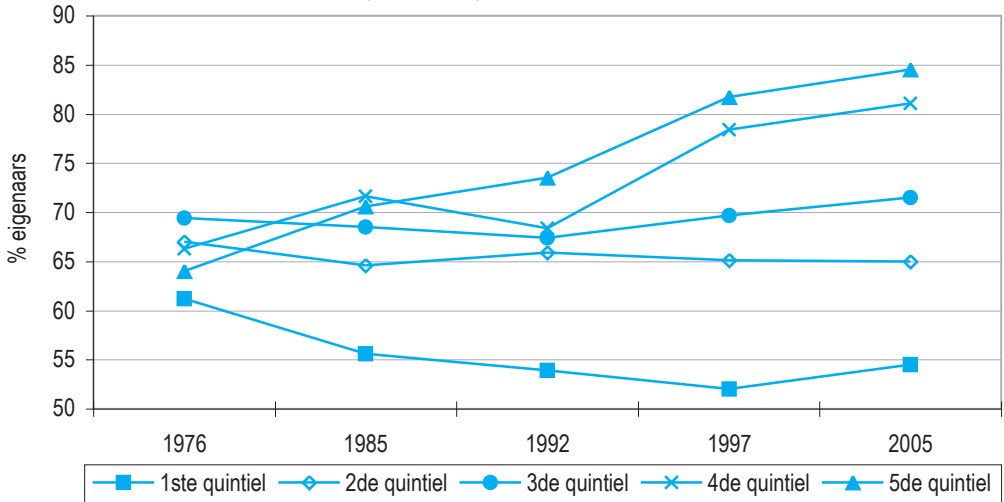
Bron: Goossens e.a. (1997), ADSEI - SEE 2001, Heylen e.a. (2007).

Of men al dan niet eigenaar van een woning wordt, blijkt in de eerste plaats zeer sterk samen te hangen met het inkomen. Cijfers over de evolutie sinds 1976 (zie figuur 1) wijzen er op dat het percentage eigenaars alleen is gestegen voor de twee hoogste inkomensquintielen (quintiel 4 en 5). In het derde en vierde quintiel is het aandeel eigenaars ongeveer gelijk gebleven. In de laagste inkomensgroep (quintiel 1) zien we een daling, die evenwel gestopt lijkt sinds 1997. Toch ligt het percentage eigenaars in 2005 10 procentpunten hoger in het tweede inkomensquintiel dan in het laagste quintiel (Heylen e.a., 2007).

Naast inkomen speelt ook leeftijd een determinerende factor in het eigen woningbezit. Figuur 2 toont tussen 1976 en 1997 vooral een toename van het aandeel eigenaars in de groepen '40 tot 64 jaar' en '65 jaar en ouder' en vanaf 1992 ook bij de jongste groep. Sinds 1997 is het aandeel eigenaars evenwel voornamelijk toegenomen bij de oudste groep.

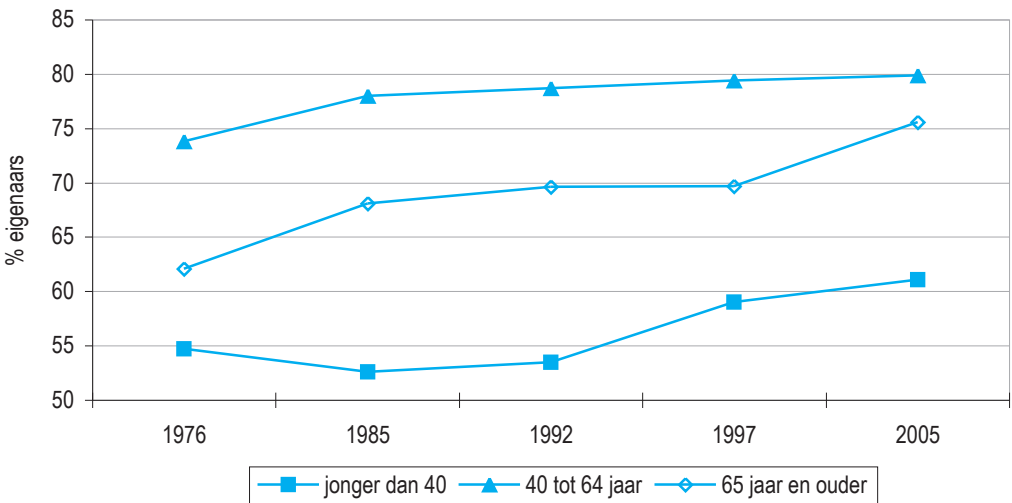
Via cohorte-analyses leggen Heylen & Winters (2009b) uit dat achterliggend zowel generatie- als leeftijdseffecten spelen. Het leeftijdseffect blijkt het sterkst te zijn. De kans om eigenaar te zijn stijgt sterk en significant tussen 16 en 35 jaar, waarna er een gematigde stijging volgt tot 45 jaar. Vanaf dan wordt een plafond bereikt tot de leeftijd van 75 jaar, waarna de kans op woningbezit begint af te nemen. Maar ook generatie-effecten kunnen duidelijk worden aangetoond. De cohorten geboren in de jaren '10, '20 en '30 hebben een significant grotere kans op eigen woningbezit dan de vorige cohorte. De cohorten geboren in de jaren '30, '40 en '50 verschillen niet sterk van de cohorte uit de jaren '20. Verder valt op dat de twee jongste generaties op de woningmarkt (geboren in de jaren '60 en '70) een significant hogere kans hebben op een eigen woning. Deze generaties zijn gestart op de woningmarkt na WOII, in een stabiele economische situatie waar ze bovendien hebben kunnen genieten van stevige overheidssteun voor eigendomsverwerving en van de rugdekking van een zich uitbreidende welvaartsstaat. De toename in het percentage eigenaars tijdens het laatste decennium, is grotendeels te wijten aan het verdwijnen van de cohorte geboren tussen '10 en '20, die in minder gunstige omstandigheden is toegetreden tot de woningmarkt. Verder blijkt voor alle leeftijdscohorten 80% eigenaars een boven-

Figuur 1. Evolutie van het aandeel eigenaars onder de actieve huishoudens (gezinshoofd jonger dan 65 jaar) naar equivalent huishoudinkomen (in quintielen) in het Vlaamse Gewest van 1976 tot 2005, in %.



Bron: Heylen e.a. (2007).

Figuur 2. Evolutie van het aandeel eigenaars naar leeftijdsklassen in het Vlaamse Gewest, periode 1976-2005, in %.



Bron: Heylen e.a. (2007).

grens te vormen. De jongere generaties (geboren in de jaren '60 en '70) blijken op jongere leeftijd eigenaar te worden, maar al sneller dit plafond te bereiken.

2.3. Grote verschillen tussen huurders en eigenaars

De evoluties in de eigendomsverhoudingen verdienen bijzondere belangstelling omwille van het reeds lang gekende verschillende socio-economisch profiel van huurders en eigenaars (zie o.a. De Decker & Geurts, 2000; Pannecoucke e.a., 2001, Van Dam & Geurts, 2005). Heylen e.a. (2007) bevestigen de bevindingen met de meest recente cijfers, op basis

van de Woonsurvey 2005. In tabel 2 worden een aantal kenmerken van huurders en eigenaars vergeleken.

Vooreerst blijkt er een sterk inkomensverschil. Het equivalent inkomen, dat het inkomen corrigeert voor de grootte van het huishouden, is gemiddeld gezien 326 euro hoger voor eigenaars (1.496 euro tegenover 1.170 euro voor de huurders). Dit komt ook tot uiting in de verdeling naar quintielen: het aandeel eigenaars stijgt van 63% in het laagste quintiel naar 85% in het hoogste quintiel.

Voor de nog afbetalende eigenaars bestaat er een duidelijke positieve samenhang tussen de bewonerstitel en het opleidingsniveau: hoe hoger de opleiding, hoe hoger het aandeel eigenaars. Dit is niet het geval voor de niet meer afbetalende eigenaars, dit omdat in deze groep een groot aandeel gepensioneerden voorkomt, die gemiddeld een lager opleidingsniveau hebben.

Het hebben van betaald werk is een belangrijke factor voor eigen woningbezit. Bij de huishoudens met een werkloze referentiepersoon bedraagt het aandeel eigenaars minder dan de helft (46%), voor de huishoudens met een referentiepersoon die ziek of arbeidsongeschikt is, is dit iets meer dan de helft (57%). Is de referentiepersoon echter tewerkgesteld, dan is het aandeel 77%. Dit percentage ligt bovendien opvallend hoger wanneer er twee werkenden zijn in het huishouden (gemiddeld 85%) dan met één werkende (67%). Bij alleenstaanden en éénoudergezinnen is het aandeel eigenaars (58%) een heel pak minder dan bij koppels met en zonder kinderen (respectievelijk 86% en 81%).

Ten slotte is er een groot verschil zichtbaar naargelang nationaliteit. Het aandeel eigenaars ligt bij EU-burgers (exclusief Belgen) lager dan bij Belgen. Bij de overige huishoudens (niet-EU-burgers) is slechts één op drie huishoudens eigenaar van de woning.

Al deze kenmerken hangen nauw samen. Heylen e.a. (2007) stelden echter met behulp van multivariate analyses vast dat ook elk van deze kenmerken afzonderlijk een invloed heeft op de kans om eigenaar te worden.

2.4. Een (te) krappe woningmarkt?

In België is er geen woningregister dat toelaat een unieke relatie te leggen tussen de woonegelegenheden en de domicilies van de huishoudens in het Rijksregister. Er is ook geen juist zicht op bestemmingswijzigingen die gebouwen doormaken of de opsplitsing van woningen in meerdere woonegelegenheden. Dit is zowel te wijten aan onjuistheden bij de registratie van de woonegelegenheden als bij de registratie van de huishoudens in de bevolkingsregisters (Surkyn & Deboosere, 2005a, 2005b). Zijn er dan andere manieren om toch een zicht te krijgen op het al dan niet bestaan van krapte op de woningmarkt?

Vanuit economisch oogpunt geeft een situatie van stijgende reële prijzen aan dat er een vraagoverschot bestaat. Indien de reële prijzen dalen, spreken we van een aanbodoverschot (Buyst e.a., 2006). De steile klim die de prijzen van woningen en bouwgronden de laatste 20 jaar hebben gekend, zou een signaal van een krapte op de woningmarkt kunnen zijn.

Een ander frequent gebruikte indicator om uitspraken te doen over de krapte op de markt is het aantal woningen per 1.000 inwoners. De Vlaamse Confederatie Bouw (VCB,

Tabel 2. Verschillen in socio-economische kenmerken van eigenaars (afbetalend en niet meer afbetalend) en huurders in het Vlaamse Gewest, 2005, in %.*

	Eigenaars			Huurders
	Nog afbetalend	Niet meer afbetalend	Totaal	
Equivalentente inkomensquintielen				
1ste quintiel	14,9	48,2	63,1	34,5
2de quintiel	17,7	52,1	69,1	28,8
3de quintiel	32,6	39,3	71,9	27,0
4de quintiel	52,2	28,7	80,9	18,3
5de quintiel	52,8	32,3	85,1	13,6
$\chi^2=165,4$; $df=8$; $p<0,0001$				
Opleidingsniveau				
Lager onderwijs	9,8	59,5	69,3	29,0
Lager middelbaar	27,7	45,0	72,7	25,5
Hoger middelbaar	39,2	34,2	73,4	25,2
Hoger onderwijs	50,5	30,7	81,2	17,7
Overige	9,7	53,6	63,3	34,4
$\chi^2=57,6$; $df=8$; $p<0,0001$				
Activiteitenstatus referentiepersoon				
Tewerkgesteld	53,9	22,8	76,7	22,0
(Brug)pensioen	5,3	71,9	77,2	21,1
Werkloos	22,1	23,6	45,7	53,7
Ziekteverlof/arbeidsongeschikt	20,6	36,1	56,7	41,1
Overige	18,1	42,5	60,6	36,1
$\chi^2=177,3$; $df=8$; $p<0,0001$				
Aantal werkenden in het huishouden				
Geen	6,9	64,1	71,0	27,2
1	37,1	30,4	67,5	30,7
2	66,4	18,8	85,2	14,0
$\chi^2=147,2$; $df=4$; $p<0,0001$				
Huishoudtype				
Alleenstaande	17,2	40,6	57,8	39,2
Eénoudergezin	30,8	26,9	57,7	41,9
Koppel zonder kind	23,1	57,0	80,1	19,1
Koppel met kind	57,6	28,2	85,8	13,1
$\chi^2=427,1$; $df=8$; $p<0,0001$				
Nationaliteit van de referentiepersoon				
Belg	33,8	41,2	75,0	23,5
Niet-Belg, EU-burger	43,9	22,4	66,3	32,4
Overige	23,2	10,5	33,7	63,4
$\chi^2=47,3$; $df=4$; $p<0,0001$				
Totaal	34,0	40,4	74,4	24,1

* Gratis bewoners zijn uit deze tabel weggelaten, waardoor de rijtotaal niet optellen tot 100%.

Bron: Heylen e.a. (2007).

2008) kwam op basis van cijfers van Euroconstruct voor 2007 voor Vlaanderen uit op 425 woningen per 1.000 inwoners wat binnen een Europese context erg laag is en volgens de VCB wijst op krapte. Peeters & De Decker (1997) en De Decker e.a. (2005) menen dat dit vooral een naoorlogs fenomeen is. In 1950 beschikte België in Europees verband nog over de meeste woningen, maar met 20% groei tussen 1950 en 1985 bleef België ver onder de groeicijfers van andere Europese landen⁴.

In de sociale woningmarkt, die buiten dit marktmechanisme functioneert, zijn de genoemde indicatoren niet bruikbaar om de beschikbaarheid na te gaan. Hier moet op een andere manier worden nagegaan of er een voldoende aanbod is. Vaak gebruikt daarvoor is de omvang van de wachtlijst voor een sociale woning. Per 31 juni 2007 stonden 57.457 huishoudens op deze wachtlijst (VMSW, 2008)⁵. Men kan echter bezwaarlijk stellen dat de wachtlijst een goed inzicht geeft in de behoefte aan bijkomende sociale woningen. Een probleem daarbij is onder meer dat gezinnen met een dringende woonbehoefte zich niet laten inschrijven omdat ze weten dat de wachttijden zo lang zijn. Dat men kandidaat-huurders toelaat zich in te schrijven voor een woning in één of enkele specifieke wijken of voor slechts één woningtype, heeft invloed op de lengte van de wachtlijst, zonder dat dit iets zegt over de woonbehoefte. Bij de tweejaarlijkse actualisatie van de wachtlijst worden gezinnen geschrapt die niet reageren op de vraag voor bevestiging van de inschrijving, als gevolg waarvan waarschijnlijk onbedoeld een aantal ‘woonbehoeftigen’ toch van de wachtlijst verdwijnen.

Winters e.a. (2007) stellen twee alternatieven voor om het tekort aan sociale woningen te berekenen. Een eerste mogelijkheid is op basis van surveygegevens te berekenen hoeveel huishoudens voldoen aan de wettelijke voorwaarden om recht te hebben op een sociale huurwoning. Op basis van de Woonsurvey 2005 berekenen ze dat 39% van alle private huurders in Vlaanderen hieraan voldoet. Dit komt overeen met een geraamd aantal van 180.500 huishoudens of 7,2% van alle huishoudens wat meer dan 3 maal zo veel is als het aantal huishoudens op de wachtlijst.

Men kan er echter van uitgaan dat niet iedereen die voldoet aan de voorwaarden ook effectief nood heeft aan een sociale woning. Indien de huidige woning de nodige kwaliteit biedt, betaalbaar is en de nodige woonzekerheid verschaft, is dat niet het geval. Daarom berekenen Winters e.a. (2007) als tweede alternatief bij hoeveel huishoudens de woonsituatie niet voldoet aan minimumnormen voor betaalbaarheid en kwaliteit⁶. Tevens nemen ze aan dat huishoudens die onder deze minimumnormen blijven, maar waarvan het inkomen voldoende hoog is om een goede woning te kunnen huren, ook niet tot de doelgroep behoren. Ook op deze manier komen de auteurs tot een raming van nagenoeg 180.000 huishoudens die bijkomend behoefte hebben aan een sociale woning. Zou in Vlaanderen een huursubsidie bestaan, dan kan het aantal hiermee bereikte huishoudens worden afgetrokken van de geraamde doelgroep van de sociale huisvesting. Momenteel is dit niet het geval. Het stelsel dat werd ingevoerd in 1991 kent een huursubsidie toe aan personen die verhuizen van een slechte naar een goede woning. Het is dus eerder een ‘verhuissubsidie’ dan een ‘huursubsidie’. De inkomensgrens ligt zeer laag. Het aantal begunstigden bedraagt ongeveer 9.000. In 2007 werd dit stelsel uitgebreid naar huurders van woningen verhuurd via sociale verhuurkantoren, wat echter nog niet heeft geleid tot een substantiele uitbreiding van de bereikte groep.

3. De woningkwaliteit

3.1. Wat is woningkwaliteit?

De woningkwaliteit heeft verschillende dimensies. Als we een oordeel over de kwaliteit van een woning wensen te vormen, moeten we inzicht hebben in de elementen die de bewoners als onmisbaar beschouwen. Uit onderzoek blijkt dat het minimale bewoonbaarheidsniveau inhoudt: tocht- en vochtvrij zijn, redelijk onderhouden, met voldoende

leefruimte, zonder geluidsoverlast, gelegen in een veilige, niet te drukke woonomgeving met speelgelegenheid voor de kinderen. Minder prioritair lijken de woon-werkafstand of de nabijheid van winkels (De Decker, 1993). Prioriteiten verschillen naargelang de sociaaleconomische status van het huishouden en de fase in de levenscyclus waarin het zich bevindt. Zo blijken zowel starters als ouderen een gebrekkige kwaliteit te tolereren, weliswaar om verschillende redenen. Bij jongeren is dit in afwachting van een andere (eigen) woning, bij ouderen omdat ze opzien tegen de last van de verbouwing.

Goede woningkwaliteit is niet alleen belangrijk voor de individuele huishoudens, maar heeft ook een maatschappelijk belang. De relatie met gezondheid is duidelijk: een ongezonde woning maakt mensen ziek. Het was trouwens het negatieve effect op de gezondheid die tot de eerste stedenbouwkundige ingrepen zouden leiden en die aan de basis lagen van de eerste huisvestingswetten. De grootte van de woning heeft dan weer een effect op bijvoorbeeld de schoolresultaten als er geen afzonderlijke ruimte voor studiemogelijkheid beschikbaar is. En recentelijk voegen we vanuit maatschappelijk oogpunt een duurzaamheidsdimensie toe. Woningen moeten vanuit dit perspectief lang meegaan – en dus aanpasbaar zijn aan de wijze van bewoning – en zijn best zo energiezuinig mogelijk. Dit laatste heeft niet alleen impact op de betaalbaarheid van het wonen, maar beïnvloedt ook de algemene staat van ons leefmilieu.

Uit deze korte schets halen we enerzijds dat woonkwaliteit vanuit verschillende perspectieven kan worden bekeken en anderzijds dat het verschillende dimensies heeft. We onderscheiden:

1. de bouwfysische kwaliteit: dit betreft de structuur van de woning, de vochtigheid, de stabiliteit, de kwaliteit van de funderingen en het dak;
2. het comfort: dit betreft de uitrusting van de woning zoals de aanwezigheid van stromend water, bad of douche, centrale verwarming, ...;
3. de woonomgeving: dit betreft het onderhoud van het openbaar terrein, de aanwezigheid van speelpleinen en scholen, de veiligheid, voorzieningen in de buurt, ...;
4. de bezettingsgraad: dit is de verhouding tussen de woninggrootte en de grootte van het huishouden;
5. de duurzaamheid: dit refereert aan de mate van isolatie, de manier van verwarmen, het gebruik van alternatieve energiebronnen, ...

Dit onderscheid is niet onbelangrijk, daar de aanpasbaarheid van de woning en dus de kostprijs van deze componenten sterk verschillen. Het is het eenvoudigst om de woontechnische kwaliteit aan te passen (bijvoorbeeld het plaatsen van een douche of inbrengen van huishoudtoestellen). Dit is veel minder evident voor bouwtechnische tekortkomingen en het gebrek aan ruimte. Wil een huishouden haar woonsituatie aan haar (evoluerende) behoeften aanpassen, dan vergt dit grondige en kostelijke verbouwingen. Kan dit niet omdat er bijvoorbeeld geen ruimte is, dan moet een huishouden het ongemak verdragen of verhuizen.

3.2. Sterk toegenomen kwaliteit en comfort

In de Woningsschouwing 2005 onderzochten inspecteurs van de Vlaamse Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumenten en Landschappen (AROHM) op een objectieve en gestandaardiseerde manier vanaf de straatzijde verschillende elementen van het dak, de gevel en het schrijnwerk, hun eventuele gebreken, en de omvang en ernst van de gebreken (Heylen e.a., 2007). De resultaten werden omgerekend in een eindscore en -oordeel, waarbij functionele en constructieve gebreken het sterkst doorwegen, mate-

riaalaantasting minder en esthetische problemen (mos, graffiti, afbladderende verf, ...) het minst. Een inwendige inspectie van de woning is niet uitgevoerd.

Het resultaat was dat in 2005 93,4% van de domiciliewoningen⁷ van goede kwaliteit was, d.w.z. geen enkel zichtbaar gebrek vertoont of slechts een klein herstel vraagt. Voor 5,7% van de woningen was een lichte renovatie vereist. Slechts 1,0% van de woningen vroeg een zeer zware renovatie of wordt beoordeeld als te vervangen. Deze laatste groep vertegenwoordigt een geraamd aantal van 24.031 woningen⁸. Omdat in deze cijfers leegstaande woningen, tweede verblijven e.a. niet zijn inbegrepen, leveren deze gegevens een onbekende onderschatting van het aandeel slechte woningen in het totale woningpatrimonium.

De evolutie beschrijven van de bouwtechnische kwaliteit tijdens de voorbije decennia, botst op een gebrek aan vergelijkbare gegevens. In het verleden is namelijk nooit een gestandaardiseerde meetmethode toegepast. De bijzonder grote verschillen met de resultaten van de technische schouwing uitgevoerd door AROHM in 1994-1995 (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 1996) wijzen echter in de richting van een zeer duidelijke kwaliteitsverbetering. Het resultaat van de niet-gestandaardiseerde meting bedroeg in 1994-1995 259.000 woningen van slechte uitwendige kwaliteit. Verder terugblikken in de tijd is niet mogelijk. In 1982 werd wel een gelijkaardig onderzoek uitgevoerd, maar de resultaten zijn niet vergelijkbaar (Meulemans & Willemé, 1999).

Over de inwendige staat van de woning zijn enkel gegevens beschikbaar die verkregen zijn via bevraging van de bewoners. Vanneste e.a. (2004) ontwikkelden een index voor de fysische staat van de woning naar aanleiding van de verwerking van de resultaten van de SEE 2001. De index baseert zich op zes vragen die in de enquête werden gesteld over de elektrische installatie, de binnenmuren, de buitenmuren, de ramen, het dak en de dakgoot. De bewoners dienden zelf te oordelen of ze in goede staat verkeren, kleine herstellingen vereisen of dat er grote herstellingen nodig zijn. Deze antwoorden worden omgerekend naar een score met behulp van gewichten die maximaal aanleunden bij de technische fiche voor het beoordelen van de woningkwaliteit volgens de Vlaamse Wooncode. Op basis van de SEE 2001 werd het aandeel woningen van slechte of zeer slechte kwaliteit geschat op 13,3%, ofwel 312.287 woningen.

In 2005 werd dezelfde berekening overgedaan op basis van de Woonsurvey 2005 (Heylen e.a., 2007). Dit leidde tot de conclusie dat 9,2% van de woningen van slechte of zeer slechte kwaliteit zijn, wat overeenkomt met een geraamd aantal van 230.933 woningen. Ook uit deze index kunnen we dus afleiden dat de bouwfysische staat van de woningen is verbeterd. Het betreft hier wel enkel de recente evolutie.

Om het comfort van de woningen te beoordelen, kan gebruik worden gemaakt van de oude en goed bekende 'comfort'-indicator, die de termen 'klein', 'groot' en 'middelmatic comfort' hanteert (Goossens e.a., 1997).

De resultaten van deze vergelijking in tabel 3 zijn niet mis te verstaan en wijzen op een zeer sterke toename van het comfort sedert 1981. Waar in 1981 nog een substantieel deel van de Vlaamse woningen niet over 'klein comfort' beschikte, is deze klasse woningen in 2005 nagenoeg verdwenen. Zelfs het aantal woningen dat enkel beschikt over 'klein comfort' en 'middelmatic comfort' is over de beschouwde periode afgenomen. De keerzijde hiervan is een sterke toename van de woningen met 'groot comfort'. In 2005 behoort twee derde van de Vlaamse woningen tot deze groep.

Deze indicator biedt echter meer en meer een verouderd beeld. Naarmate de klassieke

Tabel 3. Comfort van de bewoonde particuliere woningen in het Vlaamse Gewest op basis van de 'oude comfort-indicator', 1981, 1991, 2001 en 2005, in %.

	1981	1991	2001	2005
Geen klein comfort	28,7	13,9	4,9	3,3
Klein comfort*	22,4	27,1	25,0	17,8
Middelmatig comfort**	20,1	16,6	14,0	10,4
Groot comfort***	28,8	42,4	56,0	68,5

* Klein comfort = stromend water binnen de woning, wc met waterspoeling en een badkamer of douche.

** Middelmatig comfort = klein comfort + centrale verwarming.

*** Groot comfort = middelmatig comfort, een keuken van minstens 4m², een telefoonaansluiting en ten minste één auto.

Bron: Goossens e.a. (1997), Vanneste e.a. (2007), Heylen e.a. (2007).

comfortvereisten beter raken ingeburgerd en de GSM de telefoonaansluiting verdringt, is er nood aan een meer verfijnde maatstaf. Daarom stelden Vanneste e.a. (2004) een index op die is gebaseerd op het oordeel van de bewoner over de aanwezigheid van comfortkenmerken (zoals sanitair, centrale verwarming, aantal vertrekken, grootte, ...) en de noodzaak aan herstellingen en die leidt tot een indeling van de woningen in volgende klassen: 'kwaliteit ontoereikend', 'basiskwaliteit', 'goede kwaliteit', 'goede kwaliteit en ruim' en 'zeer goede kwaliteit'.

Op deze wijze gemeten is 2,7% van de Vlaamse woningen van ontoereikende kwaliteit is. Dit betekent dat er naar schatting in 67.500 woningen⁹ geen toilet of geen badkamer met bad en/of stortbad aanwezig is en er minstens vier grote herstellingen nodig zijn (op zes bevraagde woningonderdelen). Voor bijna een kwart van de woningen geldt een basiskwaliteit of -comfortniveau. Daar zijn toilet en badkamer aanwezig, maar toch nog hoogstens drie grote herstellingen vereist.

Vergelijking van deze gegevens met de SEE 2001 leert dat er in de periode tussen beide metingen een daling was van het aantal woningen met ontoereikende kwaliteit of enkel met basiskwaliteit van 7,6 procentpunten, ten voordele van het aandeel woningen met goede kwaliteit of beter. Binnen een tijdspanne van slechts 4 jaar is dit opnieuw een relatief sterke evolutie, die in de lijn ligt van de vorige resultaten.

Hoewel de beschikbare data erg ontoereikend zijn om evoluties goed te beschrijven, kunnen we stellen dat een brede waaier aan indicatoren over de fysische kwaliteit en het wooncomfort wijzen op een gestage verbetering van de woningkwaliteit in Vlaanderen. Een drietal verklarende factoren kunnen worden gegeven voor deze kwaliteitsverbetering.

Wat de bestaande woningvoorraad betreft, gaat een kwaliteitsverbetering in hoofdzaak samen met de wijziging van de eigenaar van de woning. Op de vastgoedmarkt is er vanaf het einde van de jaren '70 een duidelijke omslag geweest van de primaire markt (nieuwbouw) naar de secundaire markt (verkoop). De markt van de nieuwbouw reageerde sterker op de economische malaise van de jaren '70 en '80 dan de koopmarkt en hoewel beide markten vanaf 1985 een herstel kennen, is de nieuwbouwmarkt deze schok niet meer te boven gekomen (Doms e.a., 2001). Het aantal verkochte woningen ligt sedertdien jaarlijks 25.000 tot 40.000 woningen hoger dan de nieuwbouw (Delbeke & Smets, 2007). De aankoop van een bestaande woning gaat in de helft van de situaties gepaard gaat met een grondige renovatie. Van de woningen die gedurende de laatste 10 jaar werden gekocht of

verkregen via erfenis of schenking, stelde in de Woonsurvey 2005 51% van de eigenaars dat op het moment van verwerving grote werken (dakwerken, afbraak- of opbouwwerken, installatie of aanpassing van elektriciteit, verwarming of waterleidingen, installatie van badkamer of keuken, vloerwerken) noodzakelijk waren. Op 1,6% van deze groep na waren al deze werken op het moment van de bevraging uitgevoerd of nog in uitvoering. Het laatste decennium schommelt het aantal verkochte woningen tussen 65.000 en 73.000 woningen. Dit betekent dus dat ongeveer 35.000 woningen jaarlijks grondig worden gerenoveerd.

De tweede factor die van invloed is op de toename van de woningkwaliteit, is de nieuwbouw. Het laatste decennium werd elk jaar een aantal woningen schommelend tussen de 25.000 tot 38.000 nieuwe wooneenheden aan de woningvoorraad toegevoegd (ADSEI). Delbeke & Smets (2007) ramen dat 13,4% van de nieuwbouw vervangingsbouw betreft. De nieuw gebouwde woningen zijn doorgaans moderner en van een betere technische kwaliteit dan de voorgaande en beïnvloeden in positieve zin de kwaliteit van het totale patrimonium.

Een laatste verklarende factor is de inhaaloperatie die werd doorgevoerd in de sector van de sociale huisvesting. In de periode 1998-2007 werden 74.358 sociale woningen gerenoveerd (VMSW, 1998-2007), dit is gemiddeld meer dan 7.000 per jaar.

3.3. Verschillen tussen groepen: een harde kern van slechte woningen bij zwakke huishoudens

Eigenaars bewonen over het algemeen betere woningen dan huurders. Dit blijkt uit meerdere indicatoren voor de kwaliteit van de woningen (Heylen e.a., 2007). Zo werd de uitwendige staat van de woning op basis van inspecties vanaf de straatzijde (Woningsschouwing 2005) voor 94,6% van de eigendomswoningen als 'goed' beschouwd tegenover 91,5% van de private huurwoningen en 95,9% van de sociale huurwoningen. Volgens de index 'fysische staat van de woning op basis van een bevraging van huishoudens' zijn de verschillen zelfs nog groter: 71,2% van de eigendomswoningen kreeg als oordeel 'goed', tegenover 45,9% van de private huurderwoningen en 56,1% van de sociale huurwoningen. Kijken we ten slotte naar de comfortindicator, dan wordt het comfort als 'ontoereikend' beoordeeld voor 1,9% van de eigendomswoningen, voor 6,1% van de private huurwoningen en 2,7% van de sociale huurwoningen. Merk op bij deze cijfers dat de sociale huursector een gunstige beoordeling krijgt.

Hoewel het dus onmiskenbaar is dat de woningkwaliteit er op is vooruit gegaan, blijft er een harde kern van slechte woningen in gebruik. Daarvoor zijn verschillende redenen. In de eerste plaats heeft Vlaanderen een relatief oude woningvoorraad. In 2001 dateerde nog ongeveer één derde van de woningen van voor 1945 (Vanneste e.a., 2007), terwijl dit in Europa 23% is. Dit heeft in hoofdzaak te maken met de relatief vroege industrialisatie van ons land in vergelijking met onze buurlanden. Als gevolg daarvan zijn toen in tewerkstellingscentra snel veel woningen van lage kwaliteit gemaakt. Het begrip '19^{de} eeuwse gordel' verwijst er naar, maar dezelfde gebrekkige kwaliteit geldt voor vele in het begin van de 20^{ste} eeuw gebouwde woningen.

Vele van deze woningen zijn vandaag nog in gebruik. Juist door hun gebrekkige kwaliteit en de in vergelijking met andere woningen lage prijs bieden ze een oplossing voor wie zich geen eigen woning kan permitteren. Deze slechte woningen op de private huurmarkt zitten vooral geconcentreerd in de steden. Ze bieden er een toevluchtsoord voor lagere inkomensgezinnen, alleenstaande jongeren, allochtonen.

Maar ook bij de woningen die al decennialang van dezelfde eigenaar zijn, zit er een kwaliteitsprobleem. Het gaat hier voornamelijk over oudere koppels of alleenstaanden die onvoldoende middelen hebben om hun woning te renoveren of opzien tegen een grondige renovatie. Onderzoek heeft aangetoond dat naarmate mensen ouder worden, ook de kwaliteit van hun woning erop achteruit gaat (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 1996; Meulemans & Willemé, 1999), terwijl ze om diverse redenen minder in hun woning investeren (Winters, 1998). Dit wil niet zeggen dat de kwaliteit van de woningen van ouderen globaal er niet op is vooruit gegaan. Een vergelijking van het Leefsituatie Onderzoek Vlaamse Ouderen (LOVO) uit 2001 met de daaraan voorafgaande leefsituatieonderzoeken van het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie (CBGS) bij ouderen toonde aan dat sinds 1966 de uitrusting van de woningen van ouderen en de gerieflijkheden waarover de bewoners beschikken, fel zijn verbeterd. Beschikte in 1966 amper 13% van de ouderen (65-plussers) over centrale verwarming, dan was dit opgelopen tot 72% in 2001 (Pauwels & Vanden Boer, 2004).

De Belgische en Vlaamse overheden hebben in antwoord op de problematiek van slechte woningen nooit een structureel beleid van woningvernieuwing opgezet. Op geen enkel moment zijn voldoende sterke en op een voortdurende basis repressieve maatregelen (bijvoorbeeld belasting op leegstand en verkrotting) noch stimulerende maatregelen (subsidies) in voege geweest met het oog op het bereiken van concrete doelstellingen. Zo biedt de fiscale behandeling van renovaties in de private huursector bijvoorbeeld geen stimulans voor het renoveren van huurwoningen. Renovatiepremies zijn meerdere keren ingevoerd en weer afgeschaft. De nog bestaande ‘Verbeterings- en aanpassingspremie’ van het Vlaamse Gewest is van beperkte omvang en aan lage inkomensgrenzen gebonden. Sedert 2006 bestaat er opnieuw een substantiële Vlaamse renovatiepremie voor een behoorlijk aantal begunstigden, maar als gevolg van het hoge eigen aandeel in de renovatiekosten dat van de eigenaar wordt gevraagd, zal deze premie waarschijnlijk niet zo’n groot effect hebben op de woonkwaliteit van de zwakste groepen. Wat de nieuwbouw betreft ten slotte is zoals in de historische schets al toegelicht – in vergelijking met onze buurlanden – de naoorlogse nieuwbouw in Vlaanderen relatief laag geweest (Feddes, 1995).

Het gecombineerde effect van het ontbreken van een structureel en blijvend vernieuwingsbeleid en een laag nieuwbouwvolume zorgt voor een tekort aan goede en betaalbare woningen en heeft tot gevolg dat de oude woningen in gebruik blijven.

3.4. Bezettingsgraad

Vanneste e.a. (2007) stellen een variabele ‘woningbezetting’ samen die rekening houdt met de gezinsgrootte en de minimum oppervlakte gedeeld door het aantal kamers dat daarvoor nodig wordt geacht. Volgens deze indicator is er tussen 1991 en 2001 een toename van het aantal overbezette woningen. In 2001 bedroeg het aandeel woningen dat als ‘klein’ werd aangeduid 6%, wat een verdubbeling betekent ten opzichte van de meting in 1991. Het aandeel woningen dat beoordeeld werd als ‘eerder klein’ bedroeg in 2001 17%, wat een lichte stijging betekent tegenover 1991, toen dit 15% was. Anderzijds was er ook een lichte toename van de ‘onderbezette woningen’: het aandeel van de woningen die als ‘ruim’ werden beoordeeld steeg van 32% in 1991 naar 34% in 2001.

Wat de samenhang met de gezinstypologie betreft, wijzen gegevens voor België er op dat de overbezette woningen het vaakst worden bewoond door samenwonenden met kinderen, maar dat dit tegelijkertijd ook de groep is waarvoor de overbezetting tussen 1991 en 2001 afneemt. In de onderbezette woningen daarentegen wonen het meest gehuwden of

samenwonenden zonder kinderen en vooral alleenstaanden. Volgens Pauwels & Vanden Boer (2004) is de onderbezetting groot bij ouderen. Ze schrijven dit toe aan de gehechtheid van de oudere bewoners aan hun vertrouwde omgeving, ook al voldoet de woning niet langer meer aan hun behoeften. Met het ouder worden en uit huis gaan van de kinderen verliezen een aantal vertrekken hun oorspronkelijke functie. Ten opzichte van het CBGS-onderzoek van 1985 bleek de onderbezetting van woningen van ouderen toegenomen.

3.5. De woonomgeving mee in beeld gebracht

Bij het bespreken van de woningkwaliteit is de woonomgeving lange tijd niet aan bod gekomen. Toch is het inzicht gegroeid dat bij de woningkeuze niet enkel rekening wordt gehouden met kenmerken van de woning zelf, maar evenzeer met de omgeving. De omgeving is ook mede bepalend voor de tevredenheid met de woonsituatie. Elementen waarmee rekening wordt gehouden zijn onder andere de fysieke kenmerken van de omgeving (straten, pleinen, verlichting, vervuiling, vandalisme...), de aanwezigheid van diensten en voorzieningen en de sociale omgeving (contacten met burens).

Het algemeen beeld dat uit de Woonsurvey 2005 (Heylen e.a., 2007) naar vóór komt, is positief. Volgens de inspecteurs die de Woningschouwing 2005 uitvoerden, komt 'beschadiging' in de publieke omgeving niet voor bij 96,5% van de geïnspecteerde woningen. Vervuiling in de omgeving (bijvoorbeeld rommel) komt niet voor bij 86,8% en sluikstorten niet bij 97,0% van de woningen. De inspecteurs beoordeelden het openbaar domein verder als goed verlicht. Niet beschadigde verlichting werd aangetroffen voor de voetpaden (99,3% van de woningen), de fietspaden (96,7%), de straat (99,0%) en de parkeerplaatsen (95,0%).

Een toch wel opvallende vaststelling van de Woningschouwing was dat bij 11,9% van de geschouwde woningen binnen een straal van 150m verwaarloosde of leegstaande panden werden aangetroffen. Er blijkt daarbij een sterke samenhang te zijn met de kwaliteit van de woning zelf: bij woningen van slechte kwaliteit werden in de omgeving ook meer verwaarloosde of leegstaande panden opgetekend.

Uit de Woonsurvey 2005 (Heylen e.a., 2007) bleek een vrij goede aanwezigheid van voorzieningen in de woonomgeving: 64% van de huishoudens zegt dat van de 22 bevraagde voorzieningen en diensten, er zich meer dan 10 binnen wandelafstand vanaf de woning bevinden. De tevredenheid over de aanwezigheid van voorzieningen in de buurt is eveneens behoorlijk: meer dan de helft van alle Vlaamse huishoudens mist geen enkele voorziening of dienst. Meest gemist zijn een kruidenier of superette, een supermarkt en openbaar vervoer. Verder blijkt het sociale contact met de burens zich voor de helft van de Vlaamse huishoudens te beperken tot het maken van een praatje. Af en toe zijn er wel conflicten onder burens: 13% van de huishoudens had gedurende het laatste jaar één keer of regelmatig conflicten.

Bij gebrek aan gegevens voor het verleden kunnen we geen uitspraken doen over de evolutie van de omgevingskwaliteit. Afgaand op de mening van de respondenten in de Woonsurvey 2005 is er in de laatste 5 jaar weinig evolutie: driekwart van de Vlaamse huishoudens is van mening dat de algemene leefbaarheid dezelfde is gebleven gedurende de laatste vijf jaar, 15% zag een verbetering optreden en 11% een verslechtering.

Ook in de SEE 2001 (Vanneste e.a., 2007) werd gepeild naar de perceptie van de directe

omgeving. In het Vlaamse Gewest vond 7,3% van de respondenten de netheid en 36,4% van de respondenten het uitzicht van de gebouwen 'erg aangenaam'. Over de kwaliteit van de lucht waren de Vlamingen minder tevreden: slechts een kwart van de Vlamingen vindt de kwaliteit van de lucht 'erg aangenaam'. Voor de 'rust' van de omgeving zijn de cijfers vergelijkbaar, maar valt op dat 20,0% deze 'weinig aangenaam' vindt. Ten slotte vond 27,8% van de Vlamingen dat de omgeving heel goed is voorzien van groen.

Nog steeds volgens de SEE 2001 vindt de helft van de respondenten dat fietspaden 'slecht voorzien' zijn en een kleine 30% vindt hetzelfde voor de voetpaden. Een vergelijkbaar aandeel vindt het openbaar vervoer slecht voorzien. Straten krijgen met 10% voor 'slecht voorzien' een betere beoordeling.

Ten slotte werd in de SEE 2001 gepeild naar de tevredenheid over voorzieningen in de omgeving. Vooral over gezondheidsdiensten oordeelt de Vlaming dat deze goed voorzien zijn: 33,7% geeft de beoordeling 'heel goed voorzien'. Daarna volgen het winkelaanbod (25,6%), sociale voorzieningen en scholen (25,1%), vervolgens administratieve voorzieningen (17,1%), cultuur en recreatie (16,7%), vrije beroepen (14,5%) en kribben en onthaalmoeders (14,4%). Voor het goed scorende winkelaanbod is het daarbij wel opvallend dat toch ook 24,2% antwoordt dat dit 'slecht voorzien' is.

3.6. Duurzaamheid nog geen gemeengoed

Duurzaamheid wordt een steeds belangrijker thema. Op vlak van wonen is er nog een grote vooruitgang mogelijk. Zo vertegenwoordigt woningverwarming en warmwaterbereiding voor sanitair ongeveer 14% van het globale electriciteits- en brandstofverbruik in Vlaanderen. Het aandeel van de totale CO₂-uitstoot ten gevolge van dit brandstofverbruik bedraagt ongeveer 18%. Tegelijkertijd wordt vastgesteld dat de isolatieprestatie van de Vlaamse woningen nog sterk voor verbetering vatbaar is. Anno 2006 is nog in 15% van de woningen uitsluitend enkel glas terug te vinden. Tegenover 1998, toen dit nog in 31% van de woningen het geval was, is dit wel al een hele vooruitgang. Maar ook andere vormen van isolatie zijn nog afwezig in een groot aandeel van de woningen: bij 33% van de woningen ontbreekt dakisolatie, bij 74% vloerisolatie en bij 55% buitenmuurisolatie. De vooruitgang op dit vlak tegenover 1998 is minder groot dan voor de beglazing. Ook inzake rendementsverbetering van de verwarmingsketels is er nog een belangrijk verbeteringspotentieel: het aandeel hoogrendementsketels bedraagt voor aardgas 35% en voor stookolie 21% (Departement Leefmilieu, Natuur en Energie, 2007).

Volgens de Woonsurvey was in 2005 het gebruik van alternatieve energiebronnen nog zeer beperkt. Zelf opgewekte zonne-, bio- en windenergie wordt gebruikt in telkens maximum 1 op 100 woningen. Groene stroom (particuliere en commerciële opwekking samen) is de energiebron voor 3,8% van de woningen. Het gebruik van deze nieuwe energiebronnen blijft voornamelijk beperkt tot huishoudens met een sterk socio-economisch profiel (Heylen e.a., 2007).

4. De betaalbaarheid van het wonen

Iedereen lijkt het er over eens te zijn dat wonen duurder en daardoor voor velen onbetaalbaar is geworden. Hoewel zich nu recent een stabilisering van de prijzen begint af te tekenen, blijft de betaalbaarheid van het wonen een zorg voor vele Vlamingen. De betaalbaarheid van het wonen staat ook hoog op de agenda van de Vlaamse Regering.

Maar hoe (on)betaalbaar is wonen echt? Daarvoor moet niet alleen worden gekeken naar de prijzen, maar vooral naar de relatie tussen prijzen en inkomen.

4.1. Woningprijzen stijgen

De vastgoedprijzen kenden de laatste 20 jaar een steile klim. Waar een gemiddeld woonhuis in 1987 nog 38.322 euro kostte, was dit in 2007 171.783 euro. De prijs van de appartementen steeg in die periode van 46.888 euro naar 171.992 euro en de prijs van een vierkante meter bouwgrond van 18,2 euro naar 81,3 euro (ADSEI). In reële termen (gecorrigeerd voor inflatie) zijn de prijsstijgingen minder groot. Toch zijn de prijzen voor gewone woonhuizen en bouwgronden in 2007 bijna 3 keer zo hoog als in 1987, terwijl dit voor de appartementen 2,4 keer zo hoog is. De stijging van de huurprijzen was in verhouding minder groot: in 1985 bedroeg de gemiddelde huurprijs zonder bijkomende kosten 297 euro (in prijzen van 2005, basisgegevens uit Pannecoucke e.a. 2003), in 2005 was dit opgelopen tot 396 euro. Hier kwam dus in reële termen slechts één derde bij (Heylen e.a., 2007).

In de Woonsurvey 2005 werd aan huishoudens die tijdens de afgelopen 10 jaar (tussen 1995 en 2005) een woning bouwden of kochten, gevraagd hoeveel zij hieraan besteedden. Gemiddeld was dit 165.263 euro. Voor aankoop van een woning werd gemiddeld 122.736 euro uitgegeven. Wanneer renovatiewerken worden meegerekend, loopt de totale uitgave op tot gemiddeld 148.612 euro. Huishoudens die hun woning bouwden, gaven gemiddeld 212.163 euro uit. Mensen die bouwen spenderen dus duidelijk een groter budget dan diegenen die een bestaande woning kopen.

Op de huurmarkt zijn er grote verschillen tussen de private en sociale huur: voor een sociale woning betaalt de huurder maandelijks gemiddeld 258 euro, voor een woning op de private huurmarkt 431 euro. Het comfort en de uitwendige bouwfysische kwaliteit hebben een invloed op de huurprijs, maar in het lagere marktsegment blijkt dit verschil toch niet zo groot. Gecontroleerd voor andere kenmerken van de woning valt de huurprijs voor woningen met ‘ontoereikend comfort’ en ‘basiscomfort’ respectievelijk slechts 75 en 43 euro lager uit dan voor woningen met ‘goed comfort’. Huurwoningen met ‘slechte’ uitwendige kwaliteit zijn – ceteris paribus – gemiddeld 87 euro goedkoper dan woningen met ‘goede’ uitwendige kwaliteit. Deze beperkte prijsverschillen kunnen een indicatie zijn voor een druk op het lagere marktsegment.

De huurprijzen mogen volgens de wetgeving binnen één contractduur slechts aangepast worden aan de gezondheidsindex. De resultaten van de Woonsurvey 2005 wijzen erop dat deze maatregel inderdaad een temperende invloed heeft op de uitgaven van huurders: voor elk jaar dat de woning vroeger is betrokken, ligt de maandelijkse huurprijs op de private markt gemiddeld 4,1 euro lager (opnieuw gecontroleerd voor woningkenmerken).

Voor huurders vallen de maandelijkse woonuitgaven (zonder bijkomende kosten) samen met de huurprijs. Voor eigenaars is dit de aflossing van de lening. Een hogere woningprijs vertaalt zich daarbij niet noodzakelijk in een hogere aflossing. Naarmate de rente lager is, de looptijd van de lening langer en de inbreng van eigen middelen hoger, is de afbetalingslast minder zwaar. Volgens de Woonsurvey heeft 40% van alle huishoudens geen woonuitgaven meer omdat de eigen woning al is afbetaald. Wie wel nog afbetaalt, lost maandelijks gemiddeld 564 euro af. Dit is dus heel wat meer dan wat huurders uitgeven, wat nog niet wil zeggen dat dit meer problemen stelt bij het betalen (zie verder).

Zowel huurders als eigenaars betalen naast de boven vermelde ‘naakte’ woonkosten ook

nog voor elektriciteit, water en gas. Voor private huurders gaat het voor 2005 gemiddeld over 127 euro per maand, voor sociale huurders over 122 euro per maand en voor eigenaars om 172 euro. In de hiernavolgende gegevens zijn deze bijkomende uitgaven niet inbegrepen (Heylen e.a., 2007). Vooraleer over te gaan tot de bespreking van de betaalbaarheid van de naakte woonkosten, past het te wijzen op de toenemende problemen met het betalen van deze bijkomende uitgaven. In 2006 ontving 17,2% van alle Vlaamse afnemers van elektriciteit en/of aardgas een ingebrekestelling¹⁰ van hun leverancier. Voor 72.747 gezinnen (dit is 2,1% van de gezinnen) leidde dit tot een afbetalingsplan. Van deze afbetalingsplannen werd 30% niet nageleefd. Ten opzichte van 2005 stelt de VREG toenemende afbetalingsproblemen vast. Ook het klantenbestand van de netbeheerders die klanten opvangen waarvan het leveringscontract uiteindelijk wordt opgezegd door de leverancier omwille van wanbetaling, steeg. Op 31 december 2006 werden zo 53.645 gezinnen van elektriciteit en 37.948 gezinnen van aardgas voorzien door de netbeheerders. Het betrof een stijging met respectievelijk 49% en 54% ten opzichte van het voorgaande jaar. Eind 2006 hadden 410 gezinnen geen toegang meer tot elektriciteit en 823 gezinnen geen toegang meer tot aardgas, wat ook weer een stijging betekende tegenover het jaar voordien (VREG, 2007).

4.2. Betaalbaarheid: een groeiende kloof tussen huurders en eigenaars

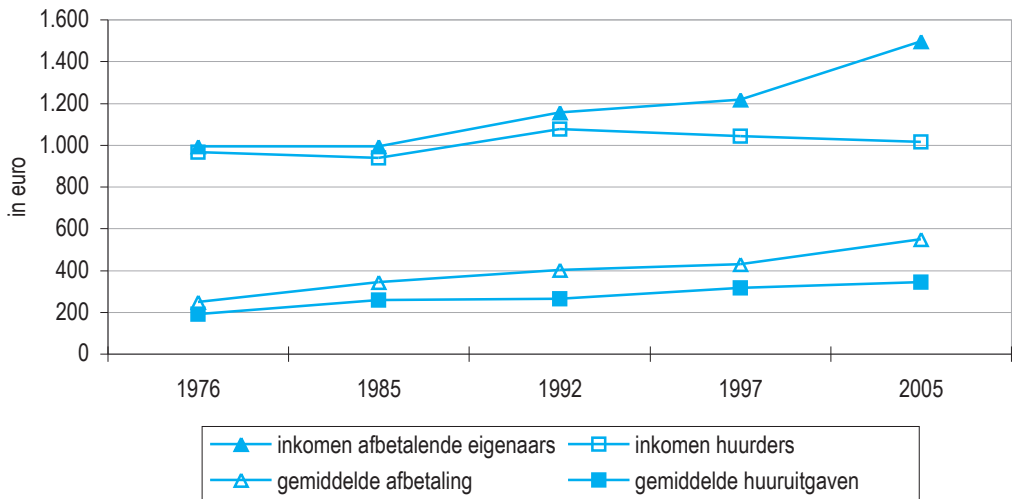
‘Betaalbaarheid van het wonen’ is een normatief concept. Het zegt hoeveel mensen mogen uitgeven voor hun woning. De woonuitgaven mogen geen onredelijke belasting betekenen voor het inkomen. Maar ondanks het wijd verspreide gebruik van het begrip bestaat er geen algemeen aanvaarde definitie en is er geen overeenstemming over de normen. Essentieel in de definities die we aantreffen in de internationale literatuur, is de verwijzing naar de relatie tussen woonuitgaven en inkomen van het huishouden¹¹. De wijze waarop de relatie wordt gelegd tussen woonuitgave en inkomen, kan verschillen. We bekijken 3 verschillende methoden: de woonquote, het resterend inkomen en de subjectieve beoordeling door de bewoner.

4.2.1. Gemiddelde woonquote

Een eerste mogelijke methode om de betaalbaarheid te meten, is na te gaan welk deel van het inkomen huishoudens gemiddeld besteden aan de huur of aan de afbetaling van de lening. Men noemt dat de ‘woonquote’. Gemiddeld voor het Vlaamse Gewest is de woonquote nu 13%, wat zeer redelijk is. Maar dit gemiddelde wordt sterk gedrukt door de eigenaars voor wie de lening is afbetaald. De eigenaars met een nog lopende lening betalen gemiddeld 21,7% van hun beschikbaar inkomen, private huurders 29,5% en sociale huurders 22,3%. Ondanks de veel hogere uitgaven voor wonen bij de eigenaars dan bij de huurders (zie hierboven), vragen deze uitgaven dus van eigenaars een relatief kleiner deel van het inkomen dan van huurders. De grote verschillen in inkomen tussen huurders en eigenaars die in 2.3. besproken werden, bieden hiervoor de verklaring.

Blikken we terug naar het verleden, dan zien we op figuur 3 dat de verschillen tussen huurders en eigenaars niet steeds zo groot geweest zijn. De verhouding tussen de uitgaven en het inkomen voor huurders en eigenaars evolueerde ongeveer gelijk tussen 1976 en 1992. Pas daarna groeide een duidelijke kloof tussen beide groepen. De betaalbaarheid van huurders kwam vanaf dan steeds meer in het gedrang, en dit terwijl de afbetaalde sommen voor eigenaars sterker stegen dan de huur. De verklaring ligt bij de verschillende evolutie van het inkomen: terwijl het gemiddelde inkomen van huurders sedert 1992 is gezakt, is dat van eigenaars gemiddeld een flink stuk gestegen.

Figuur 3. Evolutie van het gemiddeld netto maandinkomen en de maandelijkse woonuitgaven in het Vlaamse Gewest, periode 1976-2005, in euro (constante prijzen van 1997).



Bron: Heylen e.a. (2007).

Dat het algemene beeld grote verschillen verhuult, blijkt uit de evolutie van de gemiddelde woonquote naar activiteitsstatus in figuur 4. Waar er in 1976 nog nauwelijks verschillen waren tussen de 4 onderscheiden groepen (tewerkgestelden, (brug)gepensioneerden, werklozen en zieken of arbeidsongeschikten), is in 2005 een zeer divers beeld zichtbaar. Voor de werkenden steeg de gemiddelde woonquote vooral tussen 1976 en 1992 en bleef ze daarna ongeveer constant. Voor de groepen die leven van een vervangingsinkomen is er – met uitzondering van de (brug)gepensioneerden – een stijging over nagenoeg de volledige periode. Deze bevindingen wijzen erop dat het loslaten van de welvaartsvastheid van sociale zekerheidsuitkeringen (eind jaren '70) nefaste gevolgen heeft gehad voor de betaalbaarheid van wonen voor de betrokken huishoudens. Dat de gemiddelde woonquote voor (brug)gepensioneerden niet gestegen is sinds 1976, heeft te maken met het toegenomen aandeel eigenaars in deze groep waarvan de lening is afbetaald.

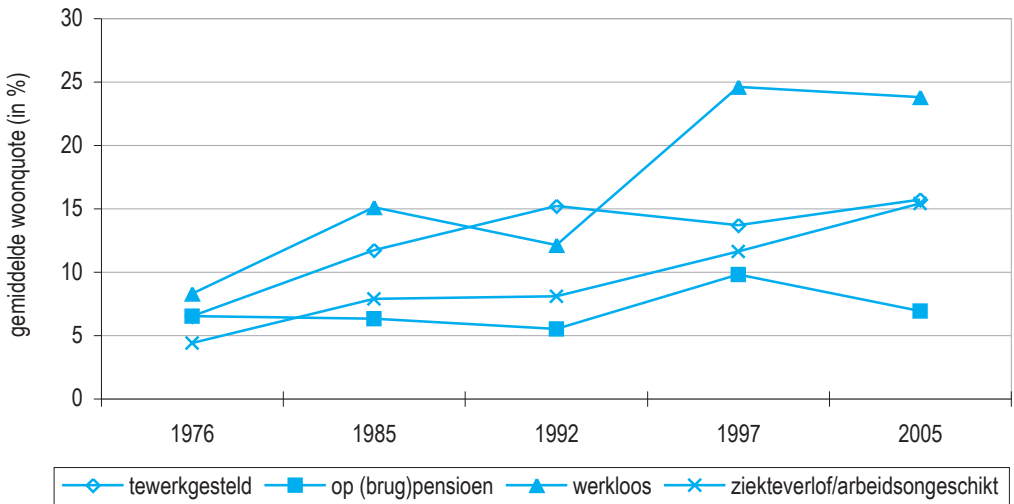
De analyse van de gemiddelde woonquote is interessant, maar zegt niets over de omvang van betaalbaarheidsproblemen. Er is daarvoor nood aan een betaalbaarheidsnorm. Vaak gebruikt is de 30%-norm. Er wordt dan van uitgegaan dat wie meer uitgeeft dan 30% van het inkomen aan huur of afbetaling van de woonlening, in de problemen dreigt te komen met andere uitgaven. Er bestaat geen theoretische grondslag voor deze norm. Dit is een zwakte van deze methode.

Aldus beoordeeld, blijken de betaalbaarheidsproblemen het grootst in de private huursector. Meer dan 1 op 3 huishoudens (39,2%) heeft een woonquote hoger dan 30%. Voor de afbetalende eigenaars is dit 17,1%. De bijdrage die de sociale huisvesting levert om wonen betaalbaar te maken voor gezinnen met een laag inkomen, blijkt uit een relatief laag aandeel voor de sociale huur (12,2%).

4.2.2. Gemiddeld resterend inkomen

De methode van de woonquote is voor kritiek vatbaar. Een zwakte is bijvoorbeeld dat er geen theoretische grondslag bestaat voor de gehanteerde norm. Bovendien maakt de norm geen onderscheid naar gezinstypes of inkomen van het huishouden. Eenzelfde

Figuur 4. Evolutie van de gemiddelde woonquote (huurders, afbetalende en niet meer afbetalende eigenaars) naar activiteitenstatus van het gezinshoofd in het Vlaamse Gewest, periode 1976-2005, in %.



Bron: Heylen e.a. (2007).

woonquote weegt namelijk zwaarder voor gezinnen met een laag inkomen dan voor gezinnen met een hoog inkomen.

Een maatstaf die aan deze kritiek tegemoet komt, is het resterende inkomen. Dit is het inkomen dat overblijft na het betalen van de huur of de afbetaling van de lening. Dit gemiddelde inkomen kan 'equivalent' worden gemaakt, dit wil zeggen gecorrigeerd voor de gezinsgrootte zodat verschillende gezinstypes kunnen worden vergeleken. Het normatieve element wordt ingebracht door dit bedrag dan vervolgens te vergelijken met het budget dat minimaal noodzakelijk wordt geacht om menswaardig te kunnen leven. Een voorwaarde is dan wel dat men over goede schattingen van die minimumbudgetten beschikt. Voor Vlaanderen is dit voorlopig nog niet het geval. Daarom blijven analyses tot nu toe beperkt tot het berekenen van het gemiddeld resterend inkomen.

De Decker e.a. (2008) berekenden de equivalent resterende inkomens voor de periode 1985 tot 2005 en stellen vast dat hoewel de eigenaars die nog een lening afbetalen over deze periode sterk stijgende lasten kenden, ze in 2005 toch meer overhouden van hun inkomen dan huurders. Hun equivalent resterend inkomen is over de volledige periode gestegen. Dit is niet zo voor huurders. Nadat in de periode 1985-1992 hun equivalent resterend inkomen toenam, is dit sinds 1992 sterk achteruit gegaan: met 86 euro (in constante prijzen van 2005) in de periode 1997-2005 en met 161 euro in de periode 1992-2005. In 2005 houden huurders zelfs minder over van hun inkomen dan in 1985. Merkwaardig is verder dat eigenaars die hun woning reeds hebben afbetaald minder overhouden dan eigenaars met een afbetalingslast. De verklaring hiervoor ligt bij het hoge aandeel gepensioneerden in de groep zonder afbetalingslast.

4.2.3. Subjectieve indicator

Een laatste manier om inzicht te krijgen in de omvang van betaalbaarheidsproblemen met wonen is de huurders en eigenaars zelf te bevragen. Aldus beoordeeld, blijkt de omvang van de betaalbaarheidsproblemen minder groot dan volgens de woonquote. In de Woonsurvey 2005 antwoordde 0,2% van alle bevraagde huishoudens 'vaak' problemen te hebben met de betaling van de huur of de aflossing van de lening, met inbegrip van de

verbruikskosten. Daarbovenop signaleerde 2,2% ‘regelmatig’ hiermee problemen te hebben en 2,4% ‘soms’. Het is niet uit te maken hoe moeilijk de situatie moet zijn vooraleer op deze wijze een probleem wordt gemeld. Ongetwijfeld speelt bij dergelijke bevraging een onderrapportering, die eigen is aan dit soort survey-onderzoek.

4.2.4. Hoeveel gezinnen in Vlaanderen hebben problemen met het betalen van de woning?

Het antwoord op de vraag hoeveel gezinnen in Vlaanderen problemen ondervinden met het betalen van de woonuitgaven is afhankelijk van de norm die men gebruikt. Bij gebrek aan een algemeen aanvaarde minimumnorm voor het resterende inkomen, kan men vertrekken van een maximale woonquote van 30%. Verder kan men veronderstellen dat gezinnen met een relatief hoog inkomen (de 3 hoogste inkomensquintielen) die meer dan 30% uitgeven, dat op vrijwillige basis doen. Voor de laagste 2 inkomensquintielen kan men dat bezwaarlijk stellen: als zij meer dan 30% uitgeven, kan men aannemen dat dat uit noodzaak gebeurt¹². Onder deze redelijk vergaande veronderstelling wordt het aantal gezinnen met betaalbaarheidsproblemen op de Vlaamse woningmarkt voor 2005 geschat op 206.000, waarvan 140.000 huishoudens op de private huurmarkt, 58.000 huishoudens in de eigendomssector en 8.000 huishoudens in de sociale huursector. Ook in absolute aantallen zijn er dus meer problemen in de huursector dan in de eigendomssector.

4.2.5. Betaalbaarheidsproblemen bij starters

De bovenstaande cijfers geven een inzicht in de betaalbaarheid van het wonen voor de totale populatie huurders en eigenaars. Een terechte kritiek op deze cijfers is dat ze geen goed beeld geven van de situatie voor huishoudens die nu een woning zoeken om te huren of te kopen. Heylen & Winters (2008) deden hiernaar verder onderzoek op basis van de Woonsurvey 2005. De groep ‘starters’ werd daarbij gedefinieerd als de huishoudens die voorheen nog inwoonden bij de ouders, verhuisden in de periode 2000-2005 en op het moment van verhuis niet ouder waren dan 30 jaar. Voor geen enkele van de boven besproken betaalbaarheidsindicatoren bleek er een verschil tussen de starters en de niet-starters. Verder keken deze auteurs ook naar de ‘starters op de eigendomsmarkt’, waarbij dezelfde leeftijdsgrenzen werden gehanteerd, maar specifiek werd gekeken naar de groep die eigenaar werd (ongeacht de vorige woonsituatie). Een interessante vaststelling was dat de starters op de eigendomsmarkt in de periode 2000-2005 gemiddeld niet meer uitgaven dan de groep die startte in de periode 1995-1999. Ook bleek het gemiddelde equivalent resterend inkomen even groot voor beide groepen starters. Wel verschillend zijn de woningen die beide groepen verwierven. De latere starters bleken woningen te betrekken met een gemiddeld lager comfortniveau, minder woonvertrekken en een kleinere oppervlakte. Verder werd er relatief minder gebouwd en bleken de aangekochte bouwgronden aanzienlijk kleiner. Stijgen de prijzen, dan passen gezinnen hun woningkeuze blijkbaar aan.

5. De woonzekerheid

5.1. Wat is woonzekerheid?

Het garanderen van de woonzekerheid is de vierde doelstelling van de Vlaamse Wooncode. Omdat de woning en de woonplaats de uitvalsbasis naar de maatschappij zijn, biedt voldoende woonzekerheid enerzijds de mogelijkheden om in de onmiddellijke omgeving functionele netwerken uit te bouwen, bijvoorbeeld met de school of het verenigingsleven. Anderzijds is het ook zo dat voor bepaalde maatschappelijke groepen – bijvoorbeeld

mensen met jobinstabiliteit of alleenwonenden - een te strakke contractuele inperking van de contractuele vrijheid de nodige flexibiliteit belemmert omdat ze soms snel van woning moeten kunnen veranderen. Het is tevens zo dat de betekenis van woonzekerheid sterk verschilt naargelang het woningmarktsegment, met enerzijds de gedachte dat eigenwoningbezit het meest de woonzekerheid biedt en anderzijds dat de private huursector het minst woonzeker is.

Vertrekkend van de componenten van het recht op wonen is woonzekerheid 'de mogelijkheid om in de woning te blijven wonen, zolang de bewoner het wenst'. Volgens Hubeau & Vande Lanotte (1988) is dit een reductionistische kijk op de woonzekerheidsproblematiek. Er stellen zich in hun ogen ook andere problemen die een rechtstreekse invloed op woonzekerheid hebben. Op groeps-, wijk- en buurtniveau verwijzen ze naar de sociaal-ruimtelijke segregatie die in de steden bestaat en vooral het geconcentreerd wonen van bepaalde zwakke groepen (inzonderheid vreemdelingen) in verpauperde woningen. Deze conditie leidt in de ogen van Hubeau & Vande Lanotte tot een drang om te verhuizen, een drang om te vluchten uit de secundaire (laagwaardige) huurmarkt, of tot 'het omgekeerde van een streven naar woonzekerheid'.

Genoemde auteurs vinden ook dat louter kijken naar 'het kunnen blijven' wonen vanuit het perspectief van de individuele bewoner problemen stelt. Vertrekkend van de vaststelling dat heel wat woningen noch inzake kwaliteit noch inzake betaalbaarheid voldoen om de woonbehoeften te bevredigen, vinden Hubeau & Vande Lanotte dat het recht om ergens te mogen blijven wonen pas zinvol kan heten als er zo'n goede en betaalbare woning wordt gevonden.

Deze brede kijk op woonzekerheid impliceert dat een huishouden of persoon pas woonzeker is als aan alle criteria – contractueel zeker én goede kwaliteit én betaalbaar – is voldaan.¹³ Daar deze tekst geen exercitie van woonzekerheid is, beperken we ons in wat volgt tot de enge omschrijving van het louter kunnen blijven wonen.

Het Belgische en Vlaamse beleid zendt ter zake tegengestelde signalen uit. Vertrekken we van de Vlaamse Wooncode dan lijkt de Vlaamse overheid een behoorlijk verregaand standpunt in te nemen. De tekst stelt: '*Het principe van een huurovereenkomst van onbepaalde duur wil de woonzekerheid, als één van de belangrijke aspecten van het recht op wonen, bevorderen*' (Vlaams Parlement, 1997, 41). Ook het Grondwettelijk Hof benadrukte later het belang van de woonzekerheid. Het stelt: '*Weliswaar dient het Hof op het vlak van het huisvestingsbeleid het oordeel van de gewestwetgevers betreffende het algemeen belang te eerbiedigen, tenzij dat oordeel kennelijk onredelijk is (...), maar die beoordelingsvrijheid is minder ruim wanneer dat huisvestingsbeleid voor een bepaalde categorie van personen het verlies van hun woonst kan teweegbrengen, hetgeen immers als één van de meest verregaande inmengingen in het recht op eerbiediging van de woning wordt beschouwd (EHRM, 13 mei 2008, McCann t. Verenigd Koninkrijk, § 50)*' (Grondwettelijk Hof, 2008, 41051). Daar tegenover staat dat een wettelijk privaat huurcontract (federaal beleid) slechts een 9-jarige duurtijd kent en dat de Vlaamse Regering een poging heeft ondernomen om proefcontracten van slechts 2 jaar in de sociale huursector in te voeren. We moeten er wel op wijzen dat wat hierna volgt niet noodzakelijk inhoudt dat na het verlies van een bepaald statuut (bijvoorbeeld een eigen woning of een sociale huurwoning), er per definitie een problematische situatie inzake kwaliteit of betaalbaarheid ontstaat. Dit kan, maar dit hoeft niet zo te zijn. Het kan even goed een positieve transitie zijn naar een beter aangepast woonsituatie. Over of dit zo is, hebben we geen informatie.

5.2. Grote woonzekerheid in de eigendomssector

De grote woonzekerheid is één van de belangrijke redenen waarom huishoudens die daartoe de mogelijkheden hebben, kiezen voor een eigen woning (Doms e.a., 2001). De kans dat men de eigen woning in Vlaanderen moet verlaten zonder dat men dat zelf wenst, is klein. Met het aantasten van het eigendomsrecht is men in België altijd uiterst voorzichtig geweest. Tot onteigening wordt slechts beslist in uitzonderlijke omstandigheden.

De voornaamste bedreiging voor de woonzekerheid in de Vlaamse eigendomssector is de kans op het niet kunnen terugbetalen van de hypothecaire lening. De recente crisis op de internationale hypotheekmarkten toont aan dat deze kans niet irreëel is. De cijfers betreffende de achterstallen voor hypotheekleningen zijn in dit opzicht echter geruststellend.

Financiële instellingen zijn in België wettelijk verplicht om niet alleen alle hypothecaire kredieten, maar ook achterstallen¹⁴ op hun betaling bij de Centrale voor Kredieten aan Particulieren van de Nationale Bank van België te registreren. Deze registratie gebeurt sinds 1993, maar is niet afzonderlijk voor Vlaanderen beschikbaar. Tabel 4 geeft de meest recente evolutie weer. Het aantal uitstaande hypotheekleningen is in de periode 2003-2007 met 21% toegenomen. In dezelfde periode is het aantal geregistreerde achterstallen gedaald met 16% van 45.214 naar 38.056. Uitgezet tegenover het aantal hypotheekleningen betekent dit een daling met 0,8 procentpunten. In 2007 werden zo 1,7% van de hypotheekleningen met effectieve achterstallen geconfronteerd. Vertaald naar personen die met minstens één achterstallig hypotheekkrediet geconfronteerd worden, stellen we ook een daling vast: van 62.899 in 2005 naar 55.900 in 2007. In welke mate dit uiteindelijk tot het verlies van de woning heeft geleid, is niet bekend.

Tabel 4. Aantal hypothecaire leningen, aantal achterstallige contracten in België, periode 2003-2007.

	Hypothecaire leningen (1)	Achterstallige contracten (2)	(2)/(1)*100
2003	1.824.522	45.214	2,5
2004	1.913.034	43.867	2,3
2005	2.044.353	42.038	2,1
2006	2.142.470	40.412	1,9
2007	2.210.350	38.056	1,7

Bron: Nationale Bank van België.

Grote, maatschappelijk als problematisch ervaren woonzekerheidsproblemen lijken zich dus niet te stellen met betrekking tot de woningeigendom. Toch heeft ook met betrekking tot dit eigendomstype de Vlaamse Regering een maatregel ingevoerd die de zekerheid ondersteunt. Ze heeft in 1997 een verzekering tegen inkomensverlies ingevoerd: voor huishoudens die omwille van werkloosheid het inkomen zien dalen, voorzorg de Vlaamse overheid onder een aantal voorwaarden en voor een beperkte periode een tussenkomst in de betaling van de leningslast. Voor de organisatie van het systeem deed de overheid een beroep op een private verzekeraar. Aan die overeenkomst is midden 2008 een einde gekomen. Begin 2009 heeft de Vlaamse Regering echter opnieuw een gelijkaardig stelsel maar met een grotere doelgroep in het leven geroepen.

De grote woonzekerheid in de eigendomssector heeft tot gevolg dat als men eenmaal

eigenaar is, men doorgaans ook lang eigenaar blijft. De Decker & Geurts (2003) stellen vast dat van de huishoudens die tijdens de bevraging voor het Socio-Economisch Panel in 1992 eigenaar waren, in 1997 nog 92,2% eigenaar is en 7,8% een woning huurt. In de helft van de gevallen was de reden om een eigen woning in te ruilen voor een huurwoning een verandering in de huishoudsamenstelling, in hoofdzaak een relatiebreuk. Bij de overige redenen die werden aangegeven voor de transitie, werd steeds verwezen naar de eigen keuze.

Volgens het Socio-Economisch Panel 1997 woonde de gemiddelde eigenaar in Vlaanderen op het moment van bevraging 21 jaar in de huidige woning (Pannecoucke e.a., 2001). In 2005 was daar volgens de Woonsurvey weinig aan veranderd: de gemiddelde voorbije woonduur van de respondenten bedroeg toen 20 jaar en 5 maanden. Hoewel deze gegevens over woonduur niet noodzakelijk iets zeggen over de woonzekerheid, geven ze toch een indicatie van de stabiliteit van bewoning in de eigendomssector.

5.3. Feitelijke woonzekerheid in de sociale huur

De Vlaamse overheid heeft uitgaande van het principe dat de meest kwetsbaren ook het best beschermd moeten worden, sociale huurders lange tijd bij toewijzing van een woning een contract van onbepaalde duur gegeven. Recentelijk heeft de Vlaamse overheid dit principe afgezwakt. Ze heeft namelijk in de sociale huursector een proefcontract van twee jaar ingevoerd. Noch de Raad van State noch het Grondwettelijk Hof, wiens opvatting hierboven aan bod kwam, hebben het wettelijke karakter van het proefcontract an sich in twijfel getrokken. Het Grondwettelijk Hof heeft wel een belangrijke nuance aangebracht. Terwijl de Vlaamse Regering en in haar navolging het Vlaams Parlement, vond dat de sociale huisvestingsmaatschappijen zelf moesten beslissen of ze een kandidaat al dan niet een contract van onbepaalde duur geven, stelt het Grondwettelijk Hof dat de beoordeling door een rechter moet gebeuren, waarmee ze de facto het principe van het contract van onbepaalde duur in de sociale huursector herbevestigde.

Ook de mogelijkheid om een sociaal huurcontract te beëindigen wanneer het inkomen van de huurder een bepaalde grens overschrijdt, is een aantal jaren geleden kort aan de orde geweest. Achterliggend idee was dat de sociale huisvesting dient voorbehouden te blijven voor lage inkomensgezinnen. De aangekondigde maatregel stuitte echter op hevig verzet zowel van sociale bewoners als van huisvestingsmaatschappijen en werd kort daarna weer afgevoerd, waarmee ook op deze manier de woonzekerheid in de sociale huisvesting werd bevestigd. Wel werd met de invoering van het nieuwe sociale huurbesluit vanaf 1 januari 2009 de huurprijs voor de hogere inkomens verhoogd, waardoor de huur voor een sociale woning in bepaalde gevallen dezelfde kan zijn als de marktprijs. Voorlopig zijn er nog geen berichten dat dit een zodanig belangrijke druk betekent voor de huurders dat ze de sociale woningen zouden verlaten.

Dat het contract van onbepaalde duur in de sociale huursector de norm is, betekent niet dat er geen uitzettingen gebeuren. De sociale huisvestingsmaatschappijen beschikken over juridische instrumenten om de uitzetting te vragen, bijvoorbeeld in geval van wanbetaling of overlast. Het aantal uitdrijvingen daalde de afgelopen jaren: van 1.112 in 2004, over 989 in 2005 naar 960 in 2006 (Keulen, 2008). Vele sociale huisvestingsmaatschappijen hanteren procedures om huurachterstal en overlast kort op te volgen en tijdig maatregelen te nemen om uitzettingen te voorkomen. Ze verwijzen bijvoorbeeld bij huurachterstal huurders door naar het OCMW of starten een afbetalingsplan.

Hoewel minder dan in de eigendomssector, blijkt wonen in de sociale huursector toch met een relatief grote stabiliteit gepaard te gaan. Volgens het Socio-Economisch Panel woonde de gemiddelde Vlaamse sociale huurder in 1997 reeds 12 jaar in de huidige woning (Pannecoucke e.a., 2001). Volgens de Woonsurvey is in 2005 deze voorbije woonduur nog nagenoeg hetzelfde, met name 12 jaar en 5 maanden.

5.4. Minder goede woonzekerheid in de private huur

Bieden de eigendomssector en de sociale huursector grote woonzekerheid, dan is de private huurder op dit vlak minder goed af. De Woninghuurwet bepaalt dat in beginsel een huurovereenkomst bestemd als hoofdverblijfplaats wordt afgesloten voor een duur van 9 jaar. Hiermee wou de wetgever een wettelijke waarborg voor een voldoende woonzekerheid in de huurwet inbouwen. Van dit beginsel kan echter afgeweken worden mits een schriftelijk contract wordt afgesloten voor een maximale duur (één schriftelijke verlenging inbegrepen) van 3 jaar. Indien geen van de partijen de huurovereenkomst van korte duur opzegt met een opzeggingstermijn van 3 maanden tegen het verstrijken van de korte duur, wordt de huurovereenkomst omgezet in een negenjarige huurovereenkomst te rekenen vanaf de aanvang van het oorspronkelijke contract van korte duur. Deze korte duur overeenkomsten zijn mogelijk gemaakt door de wetgever zowel in het belang van de verhuurder (de verhuurder die na verloop van termijn andere plannen heeft met de huurwoning) als in het belang van de huurder (die zich enkel voor een bepaalde kortere termijn wil verbinden). De termijn van een huurcontract zegt op zich niets over de woonzekerheid, maar over het algemeen kan men aannemen dat een contract van langere duur meer woonzekerheid verschaft.

Gegevens over de duur van de particuliere huurcontracten zijn niet beschikbaar. We kunnen ons enkel baseren op de verwerking van de gegevens uit de registratieformulieren die van iedere cliënt van de huurdersbond¹⁵ worden opgemaakt. Deze gegevens tonen aan dat het door de wetgever uitgewerkt uitzonderingsregime van korte duur bij de cliënten van de huurdersbonden de meerderheid van de afgesloten huurovereenkomsten vertegenwoordigt. De negenjarige huurovereenkomsten zijn in 2007 goed voor 45,3 % van al deze contracten (VOB, 2008). Huurcontracten voor een duur langer dan 9 jaar of voor het leven van de huurder zijn goed voor 2,4%. Kortlopende contracten (tot 3 jaar) staan voor 52,3%. Wanneer we de cijfergegevens van 2007 vergelijken met die van 2006, merken we een zeer lichte afname van het aandeel kortlopende huurcontracten ten voordele van het aandeel negenjarige huurcontracten.

In lijn met wat voorafgaat, wekt het weinig verbazing dat in vergelijking met eigenaars en sociale huurders de private huurder een minder stabiele woonsituatie kent: op het moment van de bevraging voor het Socio-Economisch Panel 1997 woonde de private huurder gemiddeld 9 jaar in de woning (Pannecoucke e.a., 2001). En in tegenstelling tot bij eigenaars en sociale huurders blijkt uit de Woonsurvey op dit vlak wel een evolutie. In 2005 is de gemiddelde woonduur van de private huurder teruggelopen tot 6 jaar. Dit gegeven doet net als de cijfers van de huurdersbonden vermoeden dat er een evolutie is naar meer kortlopende contracten.

Hoe ervaren huurders zelf hun woonzekerheid? De Woonsurvey 2005 legde hen de vraag voor. Iets meer dan 1 op 10 huurders is 'onzeker' of zelfs 'zeer onzeker' over het feit of men in de huidige woning zal kunnen blijven wonen. De verschillen met de woonzekerheid zoals die ervaren wordt door sociale huurders, zijn daarbij significant. Wat wel enige

verbazing wekt, is dat ondanks de objectief gezien grotere woonzekerheid van de sociale huurders toch nog 6% stelt 'onzeker' of 'zeer onzeker' te zijn over het kunnen blijven wonen in de sociale woning.

Tabel 5. Zekerheid te kunnen blijven wonen in huidige huurwoning in het Vlaamse Gewest, 2005, in %.

	Private huurder	Sociale huurder	Totaal huurders
Zeër zeker	34,2	53,1	38,6
Zeker	35,1	35,0	35,1
Noch zeker, noch onzeker	19,9	5,9	16,6
Onzeker	7,6	4,0	6,7
Zeër onzeker	3,2	2,0	3,0
Totaal ($\chi^2=51,5$; $df=8$; $p < 0,0001$)	100,0	100,0	100,0

Bron: Woonsurvey 2005.

De meest acute problematiek op vlak van woonzekerheid betreft de uitzettingen. Uit cijfers van de Afdeling OCMW's van de Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten blijkt dat wekelijks ongeveer 100 Vlaamse huishoudens te maken krijgen met een verhuurder die bij het Vrederecht een procedure inleidt met de vraag om de huurder uit de woning te mogen zetten (Verbeeck, 2005). Het herhaaldelijk niet betalen van de huur is - eventueel in combinatie met problemen op het gebied van onderhoud van de woning of overlast veroorzaakt tegenover de burens - vrijwel steeds de aanleiding voor een procedure tot uithuiszetting.

Verbeeck geeft nadere toelichting bij deze problematiek en zoekt naar verklaringen. Een eerste verklaring zoekt zij in het tekort aan betaalbare en degelijke huisvesting: de huisvestingskost neemt in het budget van financieel zwakke bevolkingsgroepen erg veel ruimte in.

Maar ook in het gedrag van de huurder vindt Verbeeck verklaringen voor het ontstaan en de opbouw van huurachterstal. OCMW's stellen vast dat de huur en de energierekening de uitgavenposten zijn die mensen snel 'overslaan'. Financieel zwakke huurders kunnen niet de minste reserve opbouwen. Een extra kost (door bijvoorbeeld langdurige ziekte of hospitalisatie van één van de gezinsleden) of het wegvallen van een inkomensbron heeft als gevolg dat men moet snoeien in de reguliere uitgaven. Huurgeld is voor de overgrote meerderheid van de gezinnen de belangrijkste uitgavenpost. Deze laten vallen, maakt voor mensen met een laag inkomen in een klap behoorlijk wat geld vrij. Wanneer er op een eerste maand achterstallige betaling bovendien geen reactie komt, is de verleiding groot om te rekenen op de goodwill van de verhuurder en later nog een keer niet te betalen.

Het overslaan van de betaling van de huur is echter een gevaarlijke piste. Men moet deze werkwijze maar enkele keren toepassen om behoorlijk in de problemen te geraken. Verbeeck meent dat huurders zich dit niet altijd schijnen te realiseren en dat ook hierin een mogelijke verklaring schuilt voor de opbouw van huurachterstal. Heel wat burgers lijken er van overtuigd dat men in België niet op straat kan worden gezet. Vanuit de idee dat er in België een grondwettelijk recht op wonen is, leeft vaak de misvatting dat het OCMW verplicht is om mensen een onderdak te geven. Het uitgebouwde aanbod van doorstromings-, transit- en noodwoningen en/of uitgebouwde lokale netwerken om opvang te voorzien voor mensen met acute woonproblemen, bewijst overigens dat de OCMW's deze opdracht ter harte nemen. Maar van een juridisch afdwingbare verplichting is echter geen sprake.

Ook lijken volgens Verbeeck huurders zich de mogelijke gevolgen van achterstallige betalingen niet altijd ten volle te realiseren. De confrontatie met het mogelijke verlies van de woonst terwijl men geen oplossingen ziet, is zo bedreigend dat ze ondraaglijk is. De angst om de woonst te verliezen weerhoudt de huurder er vaak van om hulp te zoeken, waardoor de huurder al snel in een vicieuze cirkel zit.

Bijkomende verklaringen waar Verbeeck naar verwijst: sommige huurders betalen uit een vorm van protest geen huur bijvoorbeeld omdat de verhuurder weigert een aantal herstellingen/werken uit te voeren, andere huurders beschikken niet (of nog niet) over de vaardigheden om zonder ondersteuning aan de huurderverplichtingen te voldoen (licht mentaal gehandicapten, mensen die uit de psychiatrie zijn ontslagen, mensen die uit de bijzondere jeugdzorg komen...).

Uitleiding

De overgrote meerderheid van de Vlamingen woont in een goede woning met meer dan redelijk comfort en heel wat voorzieningen in de omgeving. De afgelopen decennia is de kwaliteit van het Vlaamse woningpatrimonium bovendien sterk verbeterd. Met de omslag op de eigendomsmarkt van vooral nieuwbouw naar vooral aankoop van bestaande woningen zijn ook de (grondige) renovaties toegenomen. Jaarlijks worden naar schatting 35.000 woningen gerenoveerd. Daarnaast komen er jaarlijks ongeveer evenveel goede woningen bij via nieuwbouw. Verder leverde ook de sociale woningbouw met een renovatieactiviteit van ongeveer 7.000 woningen per jaar een redelijke bijdrage. Wat betreft de woningkwaliteit vormt het verbeteren van de duurzaamheid van de woningen wel een grote uitdaging voor de toekomst. Voor de bewoner zal dit niet alleen toegenomen comfort maar ook afnemende energiekosten betekenen.

Ondanks de onheilstijdingen wat betreft stijgende prijzen lijkt de betaalbaarheid van het wonen voor de meeste Vlamingen verzekerd. Op de eigendomsmarkt zijn de betaalbaarheidsproblemen nauwelijks veranderd. De prijsstijgingen zijn deels gecompenseerd door lagere rentevoeten en langere looptijden van de hypothecaire lening. De totale kost van de woning is daardoor wel blijven stijgen, maar de toename van het inkomen heeft dit ruimschoots goedge maakt. Ook overheidsmaatregelen, zoals bijvoorbeeld de wijziging van het registratierecht, hebben hierbij een rol gespeeld. Wat ten slotte steevast in de discussie wordt verwaarloosd, is dat de prijsstijging mee het gevolg is van de verbeterde kwaliteit (De Decker, 2007). Zelfs voor starters op de eigendomsmarkt zijn de problemen niet groter dan voor wie al langere tijd geleden kocht of bouwde. Wel lijkt de betaalbaarheid mee te bepalen welke woningkeuzes gezinnen maken. Er wordt meer dan een tijd geleden gekozen voor de aanschaf van een kleinere en minder comfortabele woning. Het is mogelijk dat men deze woning meer dan vroeger als een tijdelijke woning ziet en beschouwt als een investering om met de winst later een groter woning te kunnen aanschaffen.

Ondanks de erg lage inkomens van de sociale huurders, valt ook voor hen de betaalbaarheid goed mee. Gemeten op basis van het aandeel huishoudens met een woonquote van meer dan 30%, is de situatie in de sociale huursector zelfs het meest gunstig van de drie beschreven marktsegmenten.

Tegenover de relatief goede situatie op de eigendomsmarkt en de sociale huurmarkt staan toenemende betaalbaarheidsproblemen op de private huurmarkt. Hoewel hier de prijsstijging minder groot was, zijn de betaalbaarheidsproblemen gestegen omdat het inkomen niet mee deze evolutie heeft gevolgd.

Inzake woonzekerheid zijn we uitgegaan van een enge definitie, namelijk het louter kunnen blijven wonen in een woning. We stellen vast dat in de eigendomssector en de sociale huursector de woonzekerheid nauwelijks wordt bedreigd en dus groot is. Dit is veel minder het geval in de private huursector. Dit heeft 3 dimensies. In de eerste plaats is de woonzekerheid bedreigd omdat een wettelijk contract maar 9 jaar loopt. Daarnaast speelt ook het gegeven dat de wet de mogelijkheid open laat om kortlopende contracten af te sluiten (wat in ongeveer de helft van de gevallen ook gebeurt). En ten slotte speelt ook het zwakke sociaaleconomische profiel van de huurders wat hen ook inzake woonzekerheid kwetsbaar lijkt te maken.

Op basis van deze bevindingen, is het weinig verwonderlijk dat Vlaamse huishoudens zeer tevreden zijn met hun woonsituatie. In de Woonsurvey 2005 antwoordde 93% van de respondenten tevreden of zeer tevreden te zijn over de woning, slechts 2% is ontevreden of zeer ontevreden. Voor de beoordeling van de woonomgeving zijn de cijfers gelijkaardig. De resultaten van de 'Sociaal-Culturele Verschuivingen'-survey van de Studiedienst van de Vlaamse Regering liggen in dezelfde lijn. Volgens deze gegevens was in 2005 93,3% van de Vlamingen tevreden tot zeer tevreden over de woning. Dit aandeel is de laatste jaren zelfs toegenomen tot 96,0% in 2008.

Bij dergelijk tevredenheidsonderzoek kan men zich echter afvragen wat men juist meet. Wordt wel degelijk de tevredenheid van de Vlaming met de woning gemeten of is de Vlaming gewoon een tevreden burger? Of heeft hij zijn verwachtingen misschien bijgesteld in functie van wat realistisch is? Dat er vaak een tegenstelling is tussen de objectieve situatie en de perceptie van deze situatie blijkt bijvoorbeeld uit woonwensenonderzoek bij ouderen. Ondanks de minder goede woonkwaliteit dan bij andere leeftijdsgroepen, ligt bij ouderen de tevredenheid het hoogst. Pauwels & Vanden Boer (2004) menen dat dit het gevolg kan zijn van een 'belevingsaanpassing', waarbij ouderen de tekorten aanvaardden omdat ze toch niet te kiezen hebben.

Uit dit alles het besluit trekken dat het recht op behoorlijk en betaalbaar wonen in Vlaanderen voor iedereen is verzekerd, zou echter een verkeerde conclusie zijn. Zo blijkt allereerst een scherpe en toenemende tegenstelling te bestaan tussen de eigendomsmarkt en de huurmarkt, waarbij de problemen een stuk groter zijn op de huurmarkt. Binnen beide markten is er bovendien een duidelijke relatie tussen de socio-economische situatie van de huishoudens en de omvang van de problemen. Wie een laag inkomen heeft, laaggeschoold is, alleenstaand is, alleenstaande ouder is of van een vervangingsinkomen leeft, heeft het een pak lastiger dan de doorsnee Vlaming. Een specifieke problematiek is te vinden bij ouderen. Bij deze groep ligt het aandeel eigenaars nog hoger dan bij de rest van de bevolking. Maar met het ouder worden is ook hun woning verouderd. Daarbij voeren ouderen minder renovatiewerken uit aan hun woning dan andere generaties. Omdat hun woning is afbetaald, zijn er bij deze groep weinig of geen betaalbaarheidsproblemen, maar is het kwaliteitsprobleem dus groter. Oudere huurders daarentegen staan doorgaans in een extra zwakke situatie. Ze betalen een groot deel van hun inkomen aan huur.

Tot slot gaan we nog even terug naar de stellingen die aan het begin van deze bijdragen werden geformuleerd. Kunnen ze worden gehandhaafd? Verdienen ze te worden genuanceerd? Of aangesterkt?

De eerste stelling had betrekking op het feit dat er een krapte is op de Vlaamse woningmarkt als gevolg van de historische keuzen die het beleid in België en Vlaanderen heeft

gemaakt. Hoewel de data ontbreken om stevige uitspraken te doen, zijn er signalen van een krapte op de Vlaamse woningmarkt. Investerings in woningbouw zijn in België en Vlaanderen voor het overgrote deel overgelaten aan het particuliere initiatief, wat als gunstig gevolg heeft gehad dat het aandeel eigenaars is gestegen tot driekwart van de Vlaamse huishoudens. Tijdens de laatste decennia zijn het echter in hoofdzaak de huurders met de relatief hoogste inkomens geweest die de stap hebben gezet naar eigendomsverwerving. De keerzijde hiervan is dat op de huurmarkt veel huishoudens aanwezig zijn met een beperkte koopkracht. Met uitzondering voor het hogere marktsegment is daarvoor slechts een beperkt rendement te behalen op de verhuring van private woningen en is investeren in nieuwbouw of renovatie voor verhuring in de goedkopere marktsegmenten niet aantrekkelijk. De overheid zou in antwoord hierop ook die private huursector impulsen kunnen geven via vraag- en/of aanbodsubsidies, of de sociale huisvesting verder kunnen uitbreiden tot er voldoende aanbod is voor de groep voor wie een eigen woning buiten het bereik blijft. Een privaat huurbeleid is echter nagenoeg afwezig. En hoewel de inspanningen voor sociale woningen de laatste jaren zijn toegenomen, wijzen de cijfers er op dat dit het doel (een goede en betaalbare woning voor iedereen) verre van bereikt is. Het huidige voornemen van de Vlaamse Regering om het aantal sociale huurwoningen sterk op te trekken en na te denken over de introductie van een huursubsidie speelt in op deze vastgestelde noden.

De tweede stelling hield in dat als gevolg van de krapte op de woningmarkt de bestaande woningvoorraad - en dus ook minderwaardige woningen - noodzakelijkerwijze in gebruik moet blijven. Op dit vlak is enige nuance nodig. Zoals gezegd is de kwaliteit van de woningen over het algemeen sterk toegenomen. Maar tegelijkertijd blijft wel een harde kern van slechte woningen in gebruik. Ondermaatse woningen zijn zoals gesteld vooral te vinden bij oudere eigenaars en bij private huurders. In beide gevallen is het gebrek aan woningkwaliteit mede (maar niet alleen) het gevolg van een tekort aan inkomen. Bij de private huurders is dit verband niet rechtstreeks. Het zijn hier de verhuurders die afzien van de noodzakelijke investeringen omdat ze de kosten niet kunnen terugverdienen via een verhoging van de huur. De overheid zou de markt dus kunnen bijspringen daar waar ze zichzelf onvoldoende corrigeert. Zoals de historische schets aantoonde, is in België en in Vlaanderen echter nooit echt werk gemaakt van een gericht renovatiebeleid in deze segmenten waar de renovatie het sterkst nodig is.

De derde stelling volgde uit de eerste: als de woningmarkt krap is en het aantal huishoudens neemt toe, stijgen de prijzen en komt de betaalbaarheid voor bepaalde bevolkingscategorieën in het gedrang. Deze hypothese kan worden bevestigd, maar de nuance dat dit enkel het geval is voor bepaalde groepen kan niet genoeg worden onderstreept. Deze betaalbaarheidsproblemen alleen toeschrijven aan een gebrekkig woonbeleid zou onjuist zijn. Wat hier mede zichtbaar wordt, is een tekortschietend inkomensbeleid (Van Mechelen & Bogaerts, 2008). Met minimale sociale uitkeringen die grotendeels onder de armoedegrens liggen, kan het weinig verwondering wekken dat een grote groep mensen niet in staat is om goed en betaalbaar te wonen.

Noten

- 1 Deze bijdrage maakt gebruik van onderzoek uitgevoerd door medewerkers van het Steunpunt Ruimte en Wonen en van de inhoudelijke inbreng van volgende personen: Erik Buyst, Bart Claessens, Eva Debuschere, Marja Elsinga, Kristof Heylen, Marie Le Roy, Michael Ryckewaert, Katrien Tratsaert, Brecht Vandekerckhove en Frank Vastmans.

- 2 Voornamelijk gebaseerd op Smets (1977), Goossens (1982), Mougenot (1988), Deschamps (1997), De Meulder e.a. (1999).
- 3 Onder andere met veiligheids-, gezondheids- en woonkwaliteitsnormen, het conformiteitattest, het wederinkooprecht, het recht van voorkoop en het sociale beheersrecht.
- 4 Een bemerking bij deze indicator is dat geen rekening wordt gehouden met de verschillen in gezinsgrootte tussen landen.
- 5 Het betreft enkel aanvragers die nog geen sociale woning bewonen. Tegenover 2006 is er sprake van een daling, die mee het gevolg is van de in 2007 doorgevoerde actualisatie van de wachtlijst.
- 6 Als normen werden genomen: een maximale woonquote van 30% (zie verder) en een score 'goed' op de index fysische staat van de woning (zie verder).
- 7 Hiermee is bedoeld de woningen waar er een officieel domicilieadres is: zie inleiding.
- 8 Voor deze raming ligt het betrouwbaarheidsinterval tussen de 17.094 en de 30.968 woningen. Ook voor de andere ramingen op de volgende pagina's zijn betrouwbaarheidsintervallen te berekenen.
- 9 Te nemen met een betrouwbaarheidsmarge van 14.800 woningen.
- 10 Een ingebrekestelling wordt verstuurd na 15 dagen aan wie niet reageert op een herinneringsbrief die is verzonden 15 dagen na ontvangst van de factuur.
- 11 Soms worden ook minimumnormen opgelegd aan de woningkwaliteit. In empirische studies wordt dit echter doorgaans bij gebrek aan gegevens buiten beschouwing gelaten. We gaan er daarom hier niet nader op in.
- 12 De methode is vergelijkbaar met deze gehanteerd voor het ramen van de behoefte aan een sociale woning. Een verschilpunt is dat geen rekening wordt gehouden met het kwaliteitsaspect.
- 13 Deschamps (1988) introduceert een breder concept. Daar velen pas in verschillende etappes woonzekerheid bereiken, stelt Deschamps dat woonzekerheid best wordt opgevat als 'zekerheid van een gunstig woonperspectief' wat slechts mogelijk is als de globale woonmarktdeterminanten en woonmarktkenmerken corresponderen met de vlug evoluerende behoeften en mogelijkheden van elke generatie en elke specifieke groep.
- 14 Dit gebeurt wanneer een verschuldigd bedrag niet of onvolledig is betaald binnen de 3 maanden na de vervaldag of wanneer een verschuldigd bedrag niet of onvolledig is betaald binnen één maand na een ingebrekestelling via een aangetekend schrijven.
- 15 We moeten opmerken het hier enkel informatie betreft bekomen bij de leden van de huurdersbonden. Deze zijn niet representatief voor alle huurders.

Bibliografie

- Buyst, E., Winters, S., Vandekerckhove, B. & Delbeke, J. (2006). *Een meetinstrument voor het Vlaamse woonbeleid*. Ongepubliceerde nota, Leuven: Kenniscentrum voor Duurzaam Woonbeleid.
- De Caigny, S. (2007). *Bouwen aan een nieuwe thuis. Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het Interbellum*. Doctoraal proefschrift, Leuven: K.U.Leuven.
- De Decker, P. (1993). *Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen. Deelproject Prognoses: Huisvesting*. Ongepubliceerd rapport in opdracht van K.U.Leuven Research & Development, Gent.
- De Decker, P. (2000). Wie geniet van de overheidsuitgaven voor wonen in Vlaanderen?. In: *Ruimte en Planning*, 20 (1), 8-35.
- De Decker, P. (2004). *De ondraaglijke lichtheid van het beleid voor de stad in Vlaanderen. Van geïndividualiseerd woonmodel tot stedelijke crisis: een sociologische analyse*. Antwerpen: Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, Universiteit Antwerpen.
- De Decker, P. (2005). *Belgium. Household interview report, report for the OSIS research project (Origins of security and insecurity: the interplay of housing systems with jobs, household structures, finance and social security)*. Antwerpen: OASeS, Universiteit Antwerpen.
- De Decker, P. (2007). Is wonen niet altijd te duur?. In: *Ruimte en Planning*, 27 (1), 3-9.
- De Decker P. (2008). *Understanding housing sprawl in Flanders, Belgium*. Paper gepresenteerd op de 'ENHR Conference', Dublin, 6-9 juli 2008.
- De Decker, P. & Geurts, V. (2000). Wonen. Residualiseert de huursector?. In: Vranken, J., Geldof, D., Van Menxel, G. & Van Ouytsel, J. (red.). *Armoede en Sociale uitsluiting. Jaarboek 2000*. Leuven: Acco.
- De Decker, P. & Geurts, V. (2003). Belgium. In: Doling, J. & Ford, J. (eds.). *Globalisation and home ownership. Experiences in eight member states of the European Union*. Housing and Urban Policy Studies 21, Delft: Delft University Press, 21-48.
- De Decker, P., Goossens L. & Pannecoucke, I. (red.) (2005). *Wonen aan de onderkant*. Antwerpen: Garant.
- De Decker, P., Heylen, K. & Pannecoucke, I. (2008). Wat huishoudens overhouden na het betalen van hun woonuitgaven, 1985-2005. In: *Ruimte en Planning*, 28 (2), 8-27.

- Delbeke J. en Smets L. (2007). *De woningmarkt in Vlaanderen. Een onderzoek naar de vraagdeterminanten en renovatiebehoefte*. Brussel: departement Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed, afdeling Woonbeleid.
- De Meulder, B., De Decker, P., Van Herck, K., Ryckewaert, M. & Vansteelant, H. (1999). Over de plaats van de volkswoningbouw in de Vlaamse ruimte. In: De Decker, P., Vanmele, E. & Demalsche, M. (red.). *Huiszoeking. Een kijkboek sociale woningbouw aangeboden door Leo Peeters*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 10-86.
- Deschamps, L. (1988). Het belang van de woonzekerheid in de wooncarrière. In: Hubeau, B. & Vande Lanotte, J. (red.). *Wonen in (on)zekerheid. De woonzekerheid in het huur- en huisvestingsbeleid*. Tegenspraak Cahier 6, Antwerpen: Kluwer Rechtswetenschappen, 89-110.
- Deschamps, L. (1997). Het sociale huisvestingsbeleid vanaf WOII tot heden. Van missie tot resultaten: de basisgegevens. In: *Vlaamse Huisvestingsmaatschappij. Bouwstenen van sociaal woonbeleid*. Brussel: Vlaamse Huisvestingsmaatschappij, 21-82.
- Departement Leefmilieu, Natuur en Energie (2007). *Naar een energie-renovatieprogramma 2020 voor de woningsector*. <http://www.lne.be>, geraadpleegd op 28 januari 2009.
- Doms, K., Van Damme, B. & Winters, S. (2001). *Op zoek naar eigendom: een onderzoek naar de overheidssteun voor eigenaars van woningen*. Leuven: HIVA, K.U.Leuven.
- Feddes, A. (1995). *Woningmarkt, regulering en inflatie: het na-oorlogse volkshuisvestingsbeleid van tien Noordwest-Europese landen vergeleken*. Utrecht: Nederlandse Geografische Studies.
- Goossens, L. (1982). *Het sociaal huisvestingsbeleid in België. Een historisch-sociologische analyse van de maatschappelijke probleembehandeling op het gebied van het wonen*. Leuven: Faculteit Sociale Wetenschappen, K.U.Leuven.
- Goossens, L. (1983). Het sociaal huisvestingsbeleid in België sinds 1830. In: Knops, G. & Goossens, L. (red.). *Sociaal woonbeleid*. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 12-33.
- Goossens, L., Thomas, I. & Vanneste D. (1997). *Huisvesting in sociaal-economisch en geografisch perspectief. Algemene Volks- en Woningtelling op 1 maart 1991*. Monografie nr. 10, Brussel: Nationaal Instituut voor de Statistiek.
- Grondwettelijk Hof (2008). Uittreksel uit arrest nr. 101/2008 van 10 juli 2008. In: *Belgisch Staatsblad*, 178 (240), 41043-41055.
- Heylen, K., Le Roy, M., Vandekerckhove, B. & Winters, S. (2007). *Wonen in Vlaanderen. De resultaten van de Woonsurvey 2005 en Uitwendige Woningschouwing 2005*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed.
- Heylen, K. & Winters S. (2008). *Betaalbaarheid van het wonen voor starters op de woningmarkt. Bijkomende gegevens op basis van de Woonsurvey 2005*. Leuven: Steunpunt Ruimte en Wonen.
- Heylen, K. & Winters, S. (2009a). *Woonmobiliteit in Vlaanderen: op zoek naar een verklaring voor verhuiswensen en transitie van huurder naar eigenaars*. Leuven: Steunpunt Ruimte en Wonen.
- Heylen, K. & Winters, S. (2009b). *Woningbezit in Vlaanderen: een cohortbenadering*. Leuven: Steunpunt Ruimte en Wonen.
- Hubeau, B. & Vande Lanotte, J. (1988). Het concept woonzekerheid en elementen voor een woonzekerheidsvriendelijk huur- en huisvestingsbeleid. In: Hubeau, B. & Vande Lanotte, J. (red.). *Wonen in (on)zekerheid. De woonzekerheid in het huur- en huisvestingsbeleid*. Tegenspraak Cahier 6, Antwerpen: Kluwer Rechtswetenschappen, 1-18.
- Keulen, M. (2008). *Antwoord in de Commissie voor Wonen, Stedelijk Beleid, Inburgering en Gelijke Kansen van 14 februari 2008 op de interpellatie van de heer Carl Decaluwé over de sociale huurachterstallen en op de vraag om uitleg van de heer Kurt De Loor over het verankeren van een bijkomende sociale opdracht in de erkenningsvoorwaarden van een sociale huisvestingsmaatschappij*. <http://www.vlaamsparlement.be>.
- Lanckswert, E. & Lavrysen, L. (1988). De geschiedenis van de private huurwetgeving in het licht van de woonzekerheid. In: Hubeau, B. & Vande Lanotte, J. (red.). *Wonen in (on)zekerheid. De woonzekerheid in het huur- en huisvestingsbeleid*. Tegenspraak Cahier 6, Antwerpen: Kluwer Rechtswetenschappen, 19-62.
- Meulemans B. & Willemé, P. (1999). Wonen becijferd. Woonbehoeften in Vlaanderen, 1991-2010. In: De Decker, P. (red.). *Wonen onderzocht 1995-1999. Een overzicht van de resultaten van recente onderzoeken*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, afdeling Woonbeleid, 45-68.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (1996). *Een uitwendig onderzoek naar de kwaliteit van de woningen in Vlaanderen. Verslag van de survey 1994/95*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumenten en Landschappen.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (1997). *De Vlaamse Wooncode. Decreet en toelichting*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, afdeling Woonbeleid.
- Moorgat, W. & Vandekerckhove, B. (2007). Ruimtelijke analyse van de migratie in en naar Vlaanderen. In: *Ruimte en Planing*, 27 (4), 6-17.
- Mougenot, C. (1988). Promoting the single-family house in Belgium: the social construction of model housing. In: *International Journal of Urban and Regional Research*, 12 (4), 531-547.

- Pannecoucke, I., Van Dam, R., Geurts, V., De Decker, P., Goossens, L. & Cantillon, B. (2001). *Profiel van de sociale huurder en subjectieve beleving van de realisaties van de sociale huursector. Rapport in opdracht van de Vlaamse Gemeenschap (PBO97/UFSIA86)*. Antwerpen: OASeS/CSB, UFSIA.
- Pannecoucke, I., De Decker, P. & Goossens, L. (2003). *Onderzoek naar de mogelijkheden voor de integratie van de particuliere huurmarkt in het Vlaamse woonbeleid. Onderzoeksrapport in opdracht van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap*. Antwerpen: OASeS, Universiteit Antwerpen.
- Pauwels, K. & Vanden Boer, L. (2004). Huisvesting. In: Jacobs, T., Vanderleyden, L. & Vanden Boer, L. (red.). *Op latere leeftijd. De leefsituatie van de 55-plussers in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant, 276-299.
- Peeters, L. & De Decker, P. (1997). *Het woonbeleid in Vlaanderen op een tweesprong*. Antwerpen: EPO.
- Smets, M. (1977). *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België. Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw 1830-1930*. Brussel: Mardaga.
- Surkyn, J. & Deboosere P. (2005a). *Databank Woningen. Een vergelijking tussen census en kadaster. Empirisch onderzoek naar de vergelijkbaarheid van administratieve data met de census. Rapport van de wetenschappelijke adviseurs over de uitbouw van een statistisch systeem ter vervanging van de Algemene Socio-economische Enquête 2001*. Brussel: Steunpunt Demografie.
- Surkyn, J. & Deboosere P. (2005b). *Samenvattend eindrapport wetenschappelijke adviseurs en algemene aanbevelingen. Rapport van de wetenschappelijke adviseurs over de uitbouw van een statistisch systeem ter vervanging van de Algemene Socio-economische Enquête 2001*. Brussel: Steunpunt Demografie.
- Vandorpe, L., Vandenbroucke, S. & Vandekerckhove, B. (2007). *Het verlaten van de ouderlijke woning in Vlaanderen en de relatie met de woningmarkt*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed.
- Van Dam, R. & Geurts, V. (2005). Wonen in Vlaanderen in perspectief: evoluties 1976-1997. In: De Decker, P., Goossens, L. & Pannecoucke, I. (red.). *Wonen aan de onderkant*. Antwerpen: Garant, 37-59.
- Van Mechelen, N. & Bogaerts, K. (2008). Aanvullende financiële steun in Vlaamse OCMW's. In: *CSB-Berichten, juni 2008*. Antwerpen: CSB, Universiteit Antwerpen.
- Vanneste, D., Thomas, I. & Goossens, L. (2007). *Woning en woonomgeving in België. Sociaal-Economische Enquête 2001*. Monografieën nr. 2, Brussel: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie.
- Vanneste, D., Thomas, I. & Laureysen, I. (2004). Fysische staat van de woning. In: *Ruimte en Planning*, 24 (4), 12-36.
- VCB – Vlaamse Confederatie Bouw (2008). *Betaalbaar wonen in Vlaanderen. Fundamenten voor een nieuw woonbeleid. Jaar- en studierapport 2007-2008*. Brussel: VCB.
- Verbeeck, L. (2005). De gerechtelijke uithuiszetting uit het duister gehaald. In: De Decker, P., Goossens, L. & Pannecoucke, I. (red.). *Wonen aan de onderkant*. Antwerpen: Garant, 337-350.
- Vlaams Parlement (1997). *Ontwerp van Decreet houdende de Vlaamse Wooncode. Memorie van Toelichting. Stuk 654, nr. 1, zitting 1996-1997*. Brussel: Vlaams Parlement.
- VMSW – Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen (1998-2007). *Jaarverslag*. Brussel: VMSW.
- VMSW – Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen (2008). *Statistisch bulletin kandidaat-huurders. Editie eerste jaarhelft 2007*. Brussel: VMSW.
- VOB – Vlaams Overleg Bewonersbelangen (2008). *Jaarverslag Vlaamse Huurdersbonden. Werkingsjaar 2007*. Berchem: VOB.
- VREG – Vlaamse Reguleringsinstantie voor de Elektriciteit- en Gasmarkt (2007). *Rapport van de Vlaamse Reguleringsinstantie voor de Electriciteits- en Gasmarkt van 21 juni 2007. Statistieken met betrekking tot huishoudelijke afnemers in het kader van de besluiten van de openbare dienstverplichtingen*. Brussel: VREG.
- Winters S. (1998). Handboek wonen van ouderen. Synthese. In: Platform Wonen van Ouderen (red.). *Handboek wonen van ouderen. Een veelzijdige kijk op het wonen van een nieuwe generatie ouderen*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, afdeling Woonbeleid.
- Winters, S. & Van Damme, B. (2004). Op zoek naar eigendom. De resultaten van twee HIVA-onderzoeken naar overheidssteun voor eigenaars van woningen samengevat. In: *Wonen onderzocht 2000-2004*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 155-176.
- Winters, S., Heremans, F., Elsinga, M., Marchal, A., Vandekerckhove, B. & Van Steen, G. (2004). *Op weg naar een Vlaamse Huursubsidie?* Leuven: Kenniscentrum voor Duurzaam Woonbeleid.
- Winters, S., Tratsaert, K., Van Damme, B., Elsinga, M., Haffner, M., Heremans, F. & Van Daalen, G. (2007). *Op weg naar een nieuw sociaal huurstelsel?* Leuven: Kenniscentrum voor Duurzaam Woonbeleid.

Inleiding

De levendigheid van het verenigingsleven wordt beschouwd als een belangrijke indicator van sociale cohesie en van sociaal kapitaal. Van bij de vorming van de moderne samenleving, 18^{de}, 19^{de} eeuw, staan sociale cohesie en sociaal kapitaal in de belangstelling van de sociologen en van de andere waarnemers van de samenleving, ook al werden die specifieke termen toen nog niet gebruikt. Men vreesde dat modernisering, verstedelijking en de opkomst van het fabrieksteststroom, het gemeenschapsleven zou ondermijnen. Pamela Paxton schrijft het ontstaan van de sociologie zelfs toe aan die vrees: *'In fact, it could be argued that the birth of sociology occurred in concerns about potential declines in community due to industrialization and the advent of modernity'* (Paxton, 1999, 88).

Een bijzondere en nog steeds invloedrijke rol in het denken over modernisering en sociale samenhang, wordt gespeeld door het werk van De Tocqueville (1961 [1835/1840]). Hij stelde een evolutie vast van een aristocratische, gemeenschapsgerichte samenleving naar een democratische, individualistische samenleving. Volgens hem kon deze laatste twee vormen aannemen. De eerste was een vorm van atomistisch despotisme, waarin de mensen zich terugtrekken in het eigen gezin en de bredere samenleving en de publieke zaak achter zich en over laten aan een nieuw soort despoten. Tegenover dat negatieve beeld plaatste De Tocqueville er een van een samenleving waarin de burgers actief participeren, begaan zijn met de publieke zaak, participeren via verenigingen met vrijwillig lidmaatschap. Het verenigingsleven maakt in grote mate het verschil tussen die twee samenlevingsvormen. In de zogeheten post-Tocquevilliaanse traditie wordt de rol van het verenigingsleven sterk benadrukt. De goede samenleving verschijnt er als gekenmerkt door een hoge mate van participatie, met burgers die er in slagen zich succesvol te verenigen en op die manier mondig te worden en het beleid te beïnvloeden. In die benadering worden verenigingen vooral beschouwd als belangenorganisaties. Individuele burgers veroveren macht door zich te verenigen. Daardoor kunnen ze overheden dwingen meer rekening te houden met hun wensen en verlangens. Naast deze externe functie wordt van sociale participatie ook verwacht dat ze, via de vorming van houdingen en opvattingen, het samenleven en de democratie ten goede komt. Men noemt dat ook wel eens de interne functie van het verenigingsleven. Het gaat dan over de (socialisatie-)effecten van verenigingen op hun leden.

De polariteit die De Tocqueville beschreef tussen enerzijds een atomistische, anderzijds een betrokken samenleving, dook in de loop van de 19^{de} eeuw onder verschillende vormen op bij verschillende auteurs. Bekend is de tegenstelling die Tönnies (1935 [1887]) zag tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft*. *Gemeinschaft* is een samenleving, gebaseerd op lotsverbondenheid. Mensen leven in stabiele en overzichtelijke gemeenschappen. Rechten en plichten zijn door hun tradities en gedeelde levensstijl voorgegeven. De *Gesellschaft* (of de samenleving als vennootschap) daarentegen is een vorm van samenleven van autonome individuen, die een contractuele relatie aangaan met andere individuen en slechts aan die in vrijheid gesloten overeenkomst hun rechten en plichten ontleen. Volgens Tönnies evolueerden we onherroepelijk naar een vennootschappachtige samenleving. Door de

* Onderzoeksgroep TOR, Vrije Universiteit Brussel. E-mail: wendy.smits@vub.ac.be.

modernisering, industrialisering en urbanisering zouden, volgens de pessimistische visie, de solidariteit en de gemeenschapsbanden verdwijnen.

Het is tegen de achtergrond van dergelijke theorieën en tegenstellingen dat men het hedendaagse denken over sociale participatie moet situeren en kan begrijpen. Een toonaangevend en zeer invloedrijk hedendaags auteur is Robert Putnam. De grote invloed van zijn werk is misschien meer het gevolg van het feit dat hij appelleert aan een zeer oude bezorgdheid, dan van de empirische gegrondheid van zijn stellingen. Men kan in zijn werk ook twee luiken onderscheiden. De centrale thesis van het boek *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (1993) – dat de positieve functies van het verenigingsleven onderstreept – is dat sociaal kapitaal (waarin sociale participatie een belangrijke rol speelt) de sleutel is voor de institutionele performantie en het behoud van de democratie. In zijn later werk – dat de oude vrees van de vernieling van gemeenschap weer aanwakkerde – *Bowling alone, the collapse and revival of American Community* (2000) stelt hij dat de Amerikanen steeds meer ‘disconnected’ (losgeweekt) zijn van familie, vrienden, burens, verenigingen en de democratische structuren. Hij toont aan dat ten gevolge van maatschappelijke veranderingen het sociaal kapitaal afneemt. Luik 1 belicht het belang van het verenigingsleven, luik 2 kondigt groot onheil aan. Die combinatie is voor velen onweerstaanbaar. De onheilsboodschap werd in de Verenigde Staten, maar ook in Europa een invloedrijke, toonzettende stelling.

Sociale participatie in Vlaanderen op het einde van de 20^{ste} eeuw

Ook in Vlaanderen werd al heel wat onderzoek verricht naar sociale participatie van burgers. Dit onderzoek komt, in tegenstelling tot de veelgehoorde klachten over het toenemend individualisme en een groeiend gebrek aan betrokkenheid, tot de vaststelling dat het verenigingsleven op een solide aanhang kan rekenen.

In 1998 werd de participatie van de Vlamingen voor het eerst uitgebreid in kaart gebracht (Elchardus e.a., 2001). De belangrijkste resultaten van deze middenveldsurvey (N=1.341), die we hier beschouwen als een belangrijke momentopname, vatten we kort samen. Meer dan de helft (51%) van de 18- tot 75-jarigen is actief lid van minstens één vereniging; 22% is actief lid van minstens 2 verenigingen; 10% bekleedt een bestuursmandaat in minstens één vereniging. Die cijfers wijzen niet meteen op een crisis van het verenigingsleven.

Dezelfde studie formuleerde ook het voorzichtige besluit dat men in de beschikbare gegevens geen dalende tendens kon ontwaren. Het was toen mogelijk een aantal peilingen vanaf 1983 met elkaar te vergelijken. In de jaren ‘80, begin jaren ‘90 schatte men dat 4 op 10 Vlamingen actief lid was van een vereniging. Op het einde van de jaren ‘90 is dat meer dan de helft. Voor een deel kan die toename, met 10 procentpunten in 10 jaar tijd, worden verklaard door het gebruik van betere meetmethodes. Het leek de auteurs plausibel (voorzichtig) te besluiten dat er een (minstens bescheiden) toename was.

Dit wil niet zeggen dat er niets is veranderd. De studie onderkende in het verenigingsleven een dubbele verschuiving. Verenigingen die levensbeschouwelijk geprofileerd en klassecifiek zijn (bijvoorbeeld de Katholieke Arbeiders Vrouwen) verliezen leden, terwijl verenigingen die zich op de groeiende zorg om beweging en het lichaam richten (in casu sportverenigingen) leden winnen. In tegenstelling tot de klachten over de participatiegraad van jongeren blijken ook de jeugdverenigingen het vrij goed te doen. Anderzijds boet het verzuilde middenveld aan belang in tegenover de niet-verzuilde of pluralistische verenigingen en de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen.

Uit de studie bleek ook dat de toegang tot het verenigingsleven vrij breed is. Toch is de participatie ongelijk over de bevolking verdeeld. Hoogopgeleiden participeren merkelijk meer dan laaggeschoolden, levensbeschouwelijk geëngageerden (christelijk praktiserenden en vrijzinnigen) meer dan levensbeschouwelijk onverschilligen. De vraag of de werkdruk en de dubbele verantwoordelijkheid (combinatie arbeid en gezin) een rem zetten op het lidmaatschap van de mensen, kan niet beantwoord worden met een simpele 'ja' of 'nee'. De realiteit is complexer dan dat. De participatie neemt toe naarmate men het drukker heeft, maar neemt weer af als de werkdruk al te hoog wordt. Vrouwen ten slotte participeren minder actief dan mannen, maar enkel in de sportverenigingen. In de rest van het verenigingsleven zijn zij even actief, zelfs iets actiever dan de mannen.

Het onderzoek nam eveneens de invloed van het verenigingsleven op het denken en het leven van de mensen onder de loep. Wie veel participeert, heeft een meer 'vertrouwend' mensbeeld. De participant veronderstelt in mindere mate dat iedereen zijn eigenbelang als richtsnoer neemt. Hij is verdraagzamer en minder ethnocentrisch, heeft minder uitgesproken antipolitieke houdingen en verleent meer steun aan de vertegenwoordigende democratie. Hij of zij voelt zich politiek minder machteloos. Ook de buurtbetrokkenheid en de cultuurparticipatie nemen toe met de participatie aan het verenigingsleven. Wie veel participeert, is dus democratisch beter ingeburgerd en sociaal meer betrokken. Niet alleen op maatschappelijk vlak stellen we een impact van participatie vast. Het verenigingsleven maakt eveneens gelukkig. Mensen die zich engageren in het verenigingsleven, zijn meer tevreden met verschillende levensdomeinen, voelen zich beter in hun vel, kortom, zijn gelukkiger (Elchardus & Smits, 2007). Die effecten van het verenigingsleven zijn de helft tot drie kwart zo sterk als het effect van het onderwijsniveau, dat voor dergelijke variabelen doorgaans het meest bepalende is.

Het is die bevinding betreffende de socialiserende effecten van het verenigingsleven - hun bijdrage tot democratische houdingen - die, meer nog dan de louter democratische functie van het verenigingsleven als drukkingsgroep en bundelaar van belangen en eisen, in Vlaanderen net als in andere landen de belangstelling voor sociale participatie heeft aangewengd. Zowel in de beleidsnota's Cultuur 2000-2004 en 2004-2009 alsook in het Pact van Vilvoorde wordt nadruk gelegd op de functies van het maatschappelijk middenveld. De verwachtingen ten aanzien van het maatschappelijk middenveld zijn inderdaad hoog gespannen. In de beleidsnota Cultuur 2000-2004 van de Vlaamse Regering wordt onder andere van het verenigingsleven verwacht dat het inburgert, emancipeert, zin geeft, bijdraagt tot actieve participatie, democratische discussie en de versterking van het sociale weefsel (Anciaux, 2000).

Een andere vaststelling van *Het middenveld in Vlaanderen* is dat wie op jonge leeftijd actief was in het verenigingsleven de effecten daarvan met zich meedraagt, ook als men op volwassen leeftijd van het verenigingsleven afhaakt. Het onderzoek bracht eveneens aan het licht dat de aard van de vereniging waarbij men is aangesloten van ondergeschikt belang is. De effecten van deelname aan sportverenigingen zijn grosso modo dezelfde als die van de andere verenigingen. Ook tussen verzuilde en niet-verzuilde verenigingen zijn er geen grote verschillen in effecten vast te stellen.

Het onderzoek trachtte ook zicht te krijgen op de mogelijke effecten van een afname van het middenveld ten voordele van andere vormen van communicatie. Daartoe werden de effecten van middenveldparticipatie vergeleken met die van massacommunicatie, in casu tv-kijken. Er wordt een vergelijking gemaakt van de houdingen van mensen die actief participeren en relatief weinig tv kijken, met die van mensen die matig of laag participeren

en relatief veel tv kijken. De verschillen tussen die twee groepen zijn bijzonder groot. De intense televisiekijkers maken meer kans bang, pessimistisch, onverdraagzaam, politiek passief, antipolitiek en egoïstisch te zijn dan diegenen die actiever participeren en minder televisie kijken. Toch is er plaats voor een opvallende nuance. Er zijn sterke verschillen tussen de mensen die een voorkeur hebben voor de openbare omroep en diegenen die zich bekennen tot de commerciële omroep. Mensen die een commerciële zender verkiezen, hebben in veel mindere mate de houdingen die passen bij het democratisch burgerschap en zijn minder bij het sociale en culturele leven van hun samenleving betrokken dan degenen die een voorkeur uitdrukken voor een overheidszender. Dat verschil houdt stand, ook na controle voor het effect van het onderwijsniveau.

Opbouw

We gebruiken dat onderzoek (Elchardus e.a., 2001) van het einde van de jaren '90 als een vergelijkingspunt. Vergeleken met dat onderzoek beschikken we in deze bijdrage over een langere tijdsreeks en over meer uitgebreide informatie over de participatie (zie tabel 1). Het grootste gedeelte van die informatie heeft betrekking op het verenigingsleven, maar ook enige gegevens over de evolutie van informele sociale relaties en vrijwilligerswerk zijn beschikbaar. Deze zullen ons toelaten een gebeurlijke trend met meer vertrouwen te identificeren. Voor wat betreft het verenigingsleven maken zij het tevens mogelijk een aantal onderscheiden te maken naar de aard van de participatie, die belangrijk zijn in het licht van de stellingen en hypothesen die worden geformuleerd over de participatie aan het verenigingsleven en waarop we aanstonds terugkomen. Het accent van deze bijdrage ligt op de exploitatie van de beschikbare gegevens.

In het licht van de duidelijke bevindingen van Elchardus e.a. (2001) is de aanhoudende populariteit van de stellingen van Putnam betreffende een neergang van sociale participatie enigszins verbazend. Men blijft in vele kringen en ook in het verenigingsleven zelf beweren dat de verenigingen afkalven en dat steeds minder mensen bereid zijn zich voor een vereniging in te zetten. Aan die populaire stellingen zullen we in deze bijdrage dan ook bijzondere aandacht besteden. We doen dat met gegevens die teruggaan tot 1981. De beschikbare gegevens laten jammer genoeg niet toe verder terug te gaan in de tijd en de beschikbare gegevens zijn niet allemaal volkomen vergelijkbaar. Toch kunnen zij al bepaalde tendensen aan het licht brengen.

We bekijken achtereenvolgens de evolutie van de informele sociale contacten en van het vrijwilligerswerk. Daarna gaan we in op de evolutie en de verschillende kenmerken van de participatie aan het verenigingsleven. Dat laatste deel is het meest uitgebreide omdat daarover de meeste gegevens beschikbaar zijn.

1. Informele sociale contacten

Onder de noemer 'informele sociale contacten' onderscheiden we ten eerste het praten met burens, ten tweede het ontmoeten van vrienden en kennissen thuis of elders en ten derde het ontmoeten van (niet inwonende) familie thuis of elders (Scheepers & Janssen, 2003; Komter e.a., 2000; Paxton, 1999; Flap, 1999; Van Den Broek e.a., 2007; Breedveld e.a., 2006; Vandeweyer, 2002; Glorieux e.a., 2005; Elchardus & Smits, 2007; Caen e.a., 2005). Deze 3 aspecten hangen onderling vrij sterk samen. Wie veel contact heeft met een van de onderscheiden categorieën mensen heeft doorgaans ook veel contact met de

Tabel 1. Onderwerp, aard, omvang, periodiciteit en organiserende instelling van de in deze bijdrage gebruikte surveys.

Naam survey	Onderwerp	Aard en omvang	Periodiciteit	Organiserende instelling
Survey Sociaal-Culturele Verschuivingen (SCV)	Waarden, houdingen en gedragingen met betrekking tot tal van maatschappelijke en beleidsrelevante thema's	Face-to-face bevraging van circa 1.500 Vlamingen*	jaarlijks sinds 1996	Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR)
TOR-survey	Maatschappelijke middenveld	Face-to-face bevraging van 1.341 Vlamingen	1998	TOR, Vrije Universiteit Brussel
Welzijnssurvey	Persoonlijke levenstevredenheid en maatschappelijk onbehagen	Schriftelijke bevraging (postenquête) van 2.224 Vlamingen	2006	TOR, Vrije Universiteit Brussel
Survey Recreatief Vlaanderen	Maatschappelijke en culturele participatie	Face-to-face bevraging bij 2.849 Vlamingen	2004	Steunpunt Recreatief Vlaanderen
ISPO-survey	Stemgedrag en politieke houdingen	Face-to-face bevraging bij circa 4.000 Belgen (waaronder 2.000 à 2.700 Vlamingen)	1991, 1995, 1999, 2003, 2007	Instituut voor Sociaal en Politiek Opinieonderzoek (ISPO), K.U.Leuven
European Values Study (EVS)	Houdingen en opvattingen over tal van maatschappelijke thema's	Face-to-face bevraging bij 1.000 à 3.000 Belgen (waaronder 1.000 à 1.500 Vlamingen)	1981, 1990 en 1999	Universiteit van Tilburg (coördinatie)
Onbehagen survey	Maatschappelijke participatie en onbehagen	Schriftelijke bevraging (postenquête) van 3.251 jongvolwassenen (19 tot 36 jaar) Vlamingen	2004	TOR, Vrije Universiteit Brussel

* Met 'Vlamingen' worden hier telkens zowel inwoners van het Vlaamse Gewest als Nederlandstalige inwoners van het tweetalige gebied Brussel-Hoofdstad bedoeld. Enkel bij de ISPO-survey gaat het enkel om inwoners van het Vlaamse Gewest.

andere categorieën. We bekijken ze hier echter afzonderlijk omdat dit het duidelijkste beeld geeft.

1.1. Praten met burens

Uit de cijfers blijkt dat de dagelijkse contacten met de burens sterk zijn afgenomen, van 37% in 1997 tot 33% in 2007 (tabel 2). Dit betekent echter niet dat men geen contact meer heeft met de burens. Het percentage Vlamingen dat niet dagelijks maar toch minstens 1 of 2 keer per maand tot 1 of 2 keer per week met zijn burens praat, is over een tijdspanne van 10 jaar met 6 procentpunten toegenomen. Voor heel wat mensen zijn de regelmatige burenscontacten dus minder frequent geworden, zonder te verdwijnen. Zij doen zich bij minder mensen dagelijks voor; bij meer mensen een paar keer per week. Het percentage respondenten dat nooit tot minder dan 1 of 2 keer per maand met zijn/haar burens praat, is over de onderzochte periode hetzelfde gebleven. Zowat 14% van de Vlamingen heeft geen of bitter weinig burenscontact. Die proportie is over de laatste 10 jaar nagenoeg niet veranderd.

Niet iedereen heeft evenveel sociale contacten met zijn burens (Gesthuizen e.a., 2008). Zo hebben hoogeschoolden minder contacten met burens dan lageropgeleiden, mensen zonder kinderen hebben minder contact met burens dan mensen met kinderen, ook vrouwen hebben minder contact met hun burens dan mannen. Gepensioneerden hebben dan weer

meer contacten met hun buren dan werkenden en (on)regelmatig praktiserende katholieken en christelijken praten vaker met hun buren dan andersgelovigen.

Tabel 2. Frequentie informele sociale contacten met buren in Vlaanderen, periode 1997-2007, in %.

	Nooit tot minder dan 1 of 2 keer per maand	1 of 2 keer per maand	1 of 2 keer per week	(Bijna) dagelijks
SCV 1997	13,9	13,4	36,0	36,7
SCV 1998	12,3	15,9	38,4	33,3
SCV 2000	10,6	15,3	37,5	36,6
SCV 2001	17,4	16,6	35,5	30,5
SCV 2002	15,4	16,6	37,5	30,4
SCV 2003	14,7	18,8	35,9	30,6
SCV 2005	12,4	19,2	37,5	30,9
SCV 2006	13,8	19,2	39,5	27,5
SCV 2007	11,0	15,9	40,2	32,8
Totaal	13,6	16,8	37,5	32,1

$(\chi^2=97,9; df=24; p=0,00)$

Bron: SCV-survey.

1.2. Ontmoeten van familie thuis of elders

Als tweede vorm van informele sociale contacten onderscheiden we het ontmoeten van (niet inwonende) familie thuis of elders (tabel 3).

Om en bij de 20% van de Vlamingen krijgt dagelijks of gaat dagelijks op bezoek bij familie; voor een andere 44% is dat één of twee keer per week. 14 procent bezoekt de familie zelden of nooit. Van een duidelijke trend is hier geen sprake. Het gaat eerder over fluctuaties over de tijd. Het aantal dagelijkse contacten met familieleden is over de laatste zes jaar vrij stabiel gebleven, net als het aantal maandelijkse ontmoetingen. We merken wel een toename in het aantal wekelijkse familiebezoeken, terwijl het aantal respondenten dat zijn familie nooit tot minder dan 1 of 2 keer per maand ontmoet lichtjes afneemt. Globaal genomen lijken de contacten met niet inwonende familieleden dus lichtjes te zijn toegenomen. Dat kan grotendeels op rekening worden geschreven van de toename van het aantal mensen dat de familie wekelijks ontmoet.

Ook de contacten met familieleden zijn niet voor iedereen even frequent. Hogeropgeleiden ontmoeten hun familie minder vaak dan lageropgeleiden. Ook ouderen hebben minder contact met familieleden dan jongeren. Vrouwen, mensen met kinderen en kerkelijke katholieken/christelijken hebben dan weer meer contacten met familieleden dan respectievelijk mannen, mensen zonder kinderen en andersgelovigen.

1.3. Ontmoeten van vrienden thuis of elders

Een laatste vorm van informele sociale contacten zijn de afspraken met vrienden en/of kennissen thuis of elders (tabel 4). Over de verschillende jaren heen spreekt gemiddeld 58% van de Vlamingen minstens één keer per week af met vrienden of kennissen. 15 procent doet dat zelden of nooit.

Uit de cijfers blijkt dat de dagelijkse contacten met vrienden en/of kennissen de laatste 10 jaren zijn afgenomen, van 24% in 1997 tot 19% in 2006. De wekelijkse contacten zijn stabiel gebleven terwijl het percentage respondenten dat maandelijks zijn vrienden en/

Tabel 3. Frequentie informele sociale contacten met familie in Vlaanderen, periode 2000-2007, in %.

	Nooit tot minder dan 1 of 2 keer per maand	1 of 2 keer per maand	1 of 2 keer per week	(Bijna) dagelijks
SCV 2000	10,7	20,8	46,7	21,8
SCV 2001	15,6	25,0	40,3	19,1
SCV 2002	16,8	24,8	41,1	17,3
SCV 2003	15,4	22,1	43,7	18,8
SCV 2005	13,3	22,0	45,2	19,5
SCV 2006	11,9	24,9	44,2	19,0
SCV 2007	10,7	23,1	44,4	21,8
Totaal	13,6	23,3	43,6	19,5
$(\chi^2=64,7; df=18; p=0,00)$				

Bron: SCV-survey.

of kennissen ontmoet gestegen is van 23% in 1997 tot 25% in 2007. Ook het percentage mensen dat nooit tot minder dan maandelijks zijn vrienden bezoekt of ontmoet is echter lichtjes toegenomen.

De contacten met vrienden zijn dus lichtjes afgenomen, vooral dan de dagelijkse en wekelijkse contacten. De maandelijks contacten daarentegen zijn toegenomen.

Niet iedereen heeft evenveel contacten met vrienden. Jongeren hebben vaker contact met vrienden dan de oudere generaties. Ook mensen zonder kinderen en mannen spreken vaker af met hun vrienden en kennissen dan respectievelijk mensen met kinderen en vrouwen. Naar onderwijsniveau, statuut en levensbeschouwing zijn er geen noemenswaardige verschillen.

1.4. Besluit

De contacten met burens en vrienden zijn minder frequent geworden. Het aantal mensen dat heel frequent (dagelijks) contact heeft, is afgenomen. Het aantal mensen dat burens en vrienden 1 à 2 keer per maand ontmoet en spreekt, is toegenomen. Voor de ontmoetingen met niet inwonende familie tekent zich een gelijkaardige tendens af, maar veel minder sterk: een kleine afname van de proportie mensen met heel frequente contacten, een toename van de proportie met minder frequente contacten. Globaal genomen is er dus toch wel een afname van het aantal mensen met zeer frequente informele contacten.

De proportie mensen die nooit of heel zelden contacten heeft met burens, vrienden en niet inwonende familieleden is over de beschouwde periode nagenoeg stabiel gebleven. Het schommelt rond de 14% voor praten met de burens en ontmoeten van niet inwonende familieleden en rond de 15% voor het ontmoeten vrienden. Aangezien die verschillende soorten contacten onderling samenhangen, tekent zich in die cijfers wel het risico op sociale isolatie af. Zo heeft 8% van de respondenten minder dan wekelijks contact met burens, familie of vrienden. Hun sociale contacten beperken zich tot ten hoogste maandelijks ontmoetingen met één van de actoren. Over de jaren is dit percentage nagenoeg stabiel gebleven. Het geeft waarschijnlijk een goede schatting van vereenzaming.

Tabel 4. Frequentie informele sociale contacten met vrienden in Vlaanderen, periode 1997-2007, in %.

	Nooit tot minder dan 1 of 2 keer per maand	1 of 2 keer per maand	1 of 2 keer per week	(Bijna) dagelijks
SCV 1997	10,7	22,6	42,8	23,9
SCV 1998	11,1	23,6	42,1	23,2
SCV 2000	10,7	25,4	42,4	21,5
SCV 2001	16,7	29,8	38,0	15,6
SCV 2002	22,6	31,1	35,3	10,9
SCV 2003	22,0	28,8	36,7	12,5
SCV 2005	12,9	25,6	40,3	21,2
SCV 2006	14,9	28,0	41,1	16,0
SCV 2007	12,6	24,7	43,5	19,2
Totaal	15,0	26,6	40,2	18,2

($\chi^2=345,9$; $df=24$; $p=0,00$)

Bron: SCV-survey.

2. Vrijwilligerswerk

Een andere bron van sociale cohesie in de samenleving is het vrijwilligerswerk (Dekker e.a., 2007; Dekker, 1999; Burger & Dekker, 2001; de Hart, 2005). Op basis van de European Values Study (EVS) kunnen we de evolutie van het vrijwilligerswerk over een langere termijn (1981-1999) bekijken.

Tabel 5. Evolutie van het vrijwilligerswerk binnen verenigingen in België en Vlaanderen, 1981, 1990 en 1999.

	N	% vrijwilligers	Evolutie	b
EVS 1981	1.145	20,7		
EVS 1990	2.792	28,0 (32,7) ^a	1981-1990	0,08***
EVS 1999	1.912	35,7 (37,6)	1990-1999	0,08***

^a Cijfers voor Vlaanderen tussen haakjes.

*** $p<0,001$; ** $p<0,01$; * $p<0,05$.

Bron: EVS.

Het vrijwilligerswerk is over de beschouwde periode en te oordelen op basis van de gegevens van de Europese waardestudie bijzonder sterk toegenomen. In 1981¹ verklaarde 21% van de respondenten vrijwilligerswerk te verrichten; in 1990 28% en in 1999 niet minder dan 36%. Over dezelfde periode doet zich een verschuiving voor in de aard van de verenigingen waar vrijwilligerswerk wordt verricht (tabel 6). Het vrijwilligerswerk in de culturele verenigingen, gezondheidsorganisaties, mensenrechten- en natuurverenigingen en sportverenigingen is toegenomen. Het vrijwilligerswerk in religieuze, liefdadigheids- en vrouwenverenigingen is daarentegen stabiel gebleven of lichtjes afgenomen.

De sterke toename van het vrijwilligerswerk blijkt een algemene Europese tendens te zijn (tabel 7) (SVR, 2008). Haast alle onderzochte landen kennen een toename van het vrijwilligerswerk. Uitzonderingen zijn Spanje en Duitsland. Het vrijwilligerswerk kende in Spanje een hoogtepunt in 1981, om na een dieptepunt in 1990, terug aan een opmars te beginnen tussen 1991 en 1999. Duitsland kende in 1990 een groot aantal vrijwilligers, dat in de latere jaren '90 afneemt om op het niveau van 1981 uit te komen.

Vergeleken met de andere Europese landen scoort België hoog wat het aantal vrijwilli-

Tabel 6. Percentage vrijwilligers in verenigingen in België, 1981, 1990 en 1999, in %.

	EVS 1981	EVS 1990	EVS 1999	Totaal	Significantie
Liefdadigheidsverenigingen,					
welzijnsorganisaties	4,2	6,1 (5,7) ^a	5,9 (5,7)	5,7	
Religieuze verenigingen	4,8	6,9 (7,2)	5,5 (6,0)	6,0	*
Culturele organisaties	6,3	7,4 (9,4)	9,2 (10,4)	7,8	**
Jeugdwerkorganisaties	3,1	5,4 (5,5)	4,6 (5,4)	4,7	**
Professionele verenigingen	2,0	2,0 (2,4)	2,7 (3,2)	2,2	
Vakbonden	1,4	2,0 (2,5)	2,2 (2,3)	2,0	
Politieke verenigingen of partijen	1,6	1,5 (2,3)	2,6 (2,5)	1,9	*
Mensenrechtenverenigingen	0,3	3,3 (4,3)	4,0 (3,8)	3,0	***
Milieuverenigingen	1,9	2,6 (3,4)	3,5 (4,5)	2,7	*
Vredesbeweging		0,9 (1,3)	1,0 (1,0)	0,9	
Gezondheidsorganisatie		2,3 (2,8)	4,6 (5,7)	3,2	***
Vrouwenorganisaties		3,1 (3,5)	2,9 (3,4)	3,0	
Lokale actiegroep		2,9 (3,3)	2,4 (2,7)	2,7	
Sportvereniging		6,0 (7,5)	7,9 (8,3)	6,7	*
Andere vereniging		2,5 (3,0)	7,0 (6,9)	4,3	***
Totaal	20,7	28,0	35,7	29,1	***

^a Cijfers voor Vlaanderen tussen haakjes.

*** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

Bron: EVS.

gers betreft. Na Zweden en Nederland heeft het van alle bestudeerde landen het hoogste percentage vrijwilligers.

Tabel 7. Percentage vrijwilligers in een aantal Europese landen, 1981, 1990 en 1999, in %.

	EVS 1981	EVS 1990	EVS 1999	Totaal
Spanje	22,6	11,7	17,6	16,9
Frankrijk	15,2	22,7	27,1	22,2
Italië	17,7	22,0	26,1	22,4
Duitsland	20,9	29,9	21,4	24,5
Ierland	22,4	26,5	31,3	26,4
Denemarken	17,0	25,6	45,1	27,7
België	20,6	27,3	35,7	28,7
Nederland	24,2	34,9	49,1	35,3
Zweden	25,3	39,1	56,1	40,4
Totaal	20,7	25,0	32,0	26,0

Bron: EVS.

Vanaf 1996 werd in Vlaanderen gepeild naar het verrichten van vrijwilligerswerk in het kader van verenigingen (tabel 8). Net als de gegevens ontleend aan de Europese waardestudie spreken ook deze data de stelling van een dalend engagement in het vrijwilligerswerk tegen. We zien zelfs een lichte toename van 1996 tot 1998 (van 15% tot 20%). Na een periode van stagnatie van 1998 tot 2000, daalt het aantal mensen dat vrijwilligerswerk verricht tot 17% in 2001. Hierna herstelt het aantal vrijwilligers zich om in 2005 op een percentage vrijwilligers te komen van bijna 20%. Er is dus wel wat fluctuatie, maar er tekent zich zeker geen dalende tendens af.

Tabel 8. Al dan niet verrichten van vrijwilligerswerk in Vlaanderen, periode 1996-2007, in %

	Ja	Neen
SCV 1996	15,5	84,5
SCV 1997	17,7	82,3
SCV 1998	18,5	81,5
TOR 1998	19,7	80,3
SCV 1999	(36,3) 19,3 ^a	63,7
SCV 2000	19,2	80,8
SCV 2001	16,5	83,5
SCV 2002	16,9	83,1
SCV 2005	19,5	80,5
SCV 2007	21,5	78,5
Totaal ($\chi^2=264,9$; $df=9$; $p=0,00$)	20,0	80,0

^a In tegenstelling tot de meeste surveys, vroeg men in de bevraging van 1999 niet uitsluitend naar het vrijwilligerswerk in het kader van verenigingen maar ook naar de intergenerationele zorg, mantelzorg, ... in één en dezelfde vraag. Op deze manier bekwam men uiteraard een veel hoger percentage vrijwilligers, met name 36,3%. In TOR 1998 vroeg men eveneens naar het verrichten van vrijwilligerswerk binnen en buiten verenigingen, maar met aparte vragen. Op deze manier kon een onderscheid worden gemaakt tussen het verrichten van vrijwilligerswerk binnen en buiten verenigingen. Hieruit bleek dat 17% van de respondenten de verschillende vormen van vrijwilligerswerk (binnen verenigingen, zorg voor zieken, bejaarden, gehandicapten en zorg voor kinderen) combineren. Door dit aandeel af te trekken van de 36,3% van de mensen die minstens één van de vormen van vrijwilligerswerk doen, krijgen we een schatting van het aantal vrijwilligers in verenigingen in 1999.

Bron: SCV-survey, TOR-survey.

Ouderen doen vaker aan vrijwilligerswerk dan jongeren. Ook wordt duidelijk dat hoger-opgeleiden vaker vrijwilligerswerk doen dan lageropgeleiden, mannen vaker dan vrouwen, huisvrouwen en studenten vaker dan werkenden, (on)regelmatig praktiserende katholieken en christelijken vaker dan ongelovigen en onverschilligen. Als na controle voor die invloeden naar de evolutie van het vrijwilligerswerk wordt gekeken, zien we dat er zich tussen 1996 en 2005 een stijgende tendens aftekent.

Wat de evolutie van het vrijwilligerswerk betreft, is er dus zeker geen reden tot zorg. De gegevens wijzen op een toename over de laatste 30 jaar.

3. Evolutie van het lidmaatschap van verenigingen

Over het lidmaatschap van verenigingen zijn in Vlaanderen betrekkelijk veel gegevens beschikbaar. Lidmaatschap en deelname aan het verenigingsleven wordt doorgaans beschouwd als een belangrijke indicator van sociaal kapitaal. Dat laatste is een nogal breed, ‘multidimensioneel’ en ook wel wat vaag begrip. Soms slaat het niet alleen op sociale participatie als dusdanig, maar op de combinatie van participatie en de houdingen en opvattingen die daarmee samenhangen. De aandacht gaat hier heel specifiek naar sociale participatie, deelname en deelhebben aan het verenigingsleven. Ook daarvan kunnen echter heel veel verschillende aspecten worden onderscheiden en in de wetenschappelijke literatuur over het verenigingsleven vindt men ook verschillende verwachtingen met betrekking tot die verschillende aspecten. Het is geenszins de bedoeling van deze tekst die verwachtingen te toetsen. Het lijkt ons wel interessant ze even op een rijtje te zetten om de verschillende aspecten van de sociale participatie te inventariseren waarnaar in de literatuur de aandacht gaat (zie ook Smits, 2007). We zullen dan in het vervolg van de bijdrage en binnen de beperkingen van de beschikbare gegevens, de evolutie van zoveel mogelijk van die aspecten beschrijven.

(1) We beginnen met de evolutie van het *al dan niet* lid zijn (passief, actief en bestuurslidmaatschap) in het algemeen van 1981 tot en met 2007 op basis van zowel nationale als internationale databanken. Voor de evolutie over een langere periode (van 1981 tot 1999) maken we gebruik van internationale data (de European Values Study). In tegenstelling tot de Vlaamse databanken wordt er in die databank geen onderscheid gemaakt tussen passief, actief of bestuurslidmaatschap. Beide *manieren* van participatie – actief en passief - blijken belangrijk te zijn. Zowel internationaal (Almond & Verba, 1963; Maloney, 1999; Wollebaek & Selle, 2002a, 2002b, 2003a, 2003b) als nationaal (Hooghe, 1999; Elchardus e.a., 2001; Smits, 2004) onderzoek stelde immers vast dat ook passief lidmaatschap positieve gevolgen heeft voor sociaal kapitaal (of burgerschap).

Naast dat onderscheid heeft participatie nog vele andere verschillende inhouden. Redig (2005) conceptualiseert participatie als een continuüm van deelhebben tot deelnemen. Aan de ene zijde van het spectrum vinden we mensen terug die aan ‘andermans’ project deelnemen. Men is eerder gebruiker of klant van een aanbod waarvoor men slechts een gedeelde verantwoordelijkheid draagt. Bestuursleden, kernleden en vrijwilligers kunnen daarentegen worden beschouwd als deelhebbers. Zij geven mee vorm aan het project. Voor het onderscheiden van deelnemers en deelhebbers zullen we dus minstens de actieve leden en bestuursleden van de andere deelnemers en leden moeten onderscheiden.

(2) Vervolgens brengen we de evolutie in kaart van het *aantal* actieve en bestuurslidmaatschappen en van de *duur* van het lidmaatschap.

Naast de manier van participeren kan immers ook de kwantiteit een rol spelen in de vorming van burgerschapshoudingen en maatschappelijke betrokkenheid. Volgens sommigen kunnen meervoudige lidmaatschappen zelfs meer bijdragen tot sociaal kapitaal dan enkelvoudige lidmaatschappen, ook al gaat het om passieve lidmaatschappen (Almond & Verba, 1963).

Ook de *duur* van de betrokkenheid blijkt van belang (Stolle, 1998). Socialisatie is immers een langdurig leerproces waarin men zich de gewoontes en gebruiken eigen maakt van een bepaalde vereniging of sociaal netwerk. Hoe langer iemand in zijn/haar (passieve) rol blijft, des te sterker de invloed van het lidmaatschap op zijn/haar attitudes (Maloney, 1999).

(3) Een ander belangrijk gegeven is de *frequentie van deelname aan activiteiten* van verenigingen. Dat geeft ons een idee van de evolutie van de activiteitsgraad.

(4) Naast de evolutie van het lidmaatschap van verenigingen in het algemeen, maken we eveneens een onderscheid naar de soorten verenigingen. Naast de vorm (de intensiteit en aantal lidmaatschappen) speelt ook de inhoud een rol, namelijk de activiteiten waarbij leden betrokken zijn (Stolle & Rochon, 1998). Voor Putnam lijkt het *type van vereniging* virtueel irrelevant te zijn voor de mate waarin sociaal kapitaal wordt ontwikkeld (1993), wat overeenstemt met het standpunt van Almond & Verba (1963). Zij stellen dat ook lidmaatschap van niet-politieke organisaties tot meer competente burgers leidt.

(5) De evolutie over de tijd vullen we ten slotte aan met de evolutie van het lidmaatschap over de levensloop. Daar socialisatie een langdurig proces is, is het zinvol de lange termijn invloed van participatie te onderzoeken (Fendrich & Turner, 1989; Hooghe, 1999; Hoge & Ankney, 1982). Als vrijwillige organisaties inderdaad functioneren als ‘leerscholen’ voor democratie (zoals De Tocqueville zegt), zou het absurd zijn te stellen dat deze invloed enkel bestaat zolang mensen lid zijn van een vereniging. Het belangrijkste kenmerk van socialisatie is immers dat haar effecten aanwezig blijven, zelfs nadat de socialisatie-erva-

ring zelf gestopt is. Uit Vlaams onderzoek blijkt immers dat het jeugdlidmaatschap een doeltreffende leerschool is voor een democratisch, verdraagzaam en betrokken burgerschap (Elchardus e.a., 2001; Smits, 2008).

Het in kaart brengen van de participatieloopbaan is ook interessant in het licht van een levensloopperspectief. De vrijetijdsbesteding en zeker de georganiseerde activiteiten zijn immers sterk verbonden aan de levensfase waarin mensen zich bevinden.

3.1. Al dan niet lid

Op basis van de European Values Study kunnen we de evolutie van het lidmaatschap (al dan niet lid) van verenigingen schetsen over de periode gaande van 1981 tot 1999. De gegevens gelden voor de Belgische² bevolking tussen 18 en 75 jaar. Men stelde de respondenten de volgende vraag 'Bent u lid of doet u mee met volgende verenigingen?'. Het gaat met andere woorden om lidmaatschap (zowel passief, actief als bestuurslidmaatschap) versus niet lidmaatschap.

Tabel 9. Evolutie van het lidmaatschap van verenigingen in België en Vlaanderen, 1981, 1990 en 1999.

	N	% passief, actief of bestuurslid	Evolutie	b
EVS 1981	1.145	41,6		
EVS 1990	2.792	58,0 (66,8) ^a	1981-1990	0,15***
EVS 1999	1.912	68,2 (77,4)	1990-1999	0,10***

^a Cijfers voor Vlaanderen tussen haakjes.

*** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

Bron: EVS.

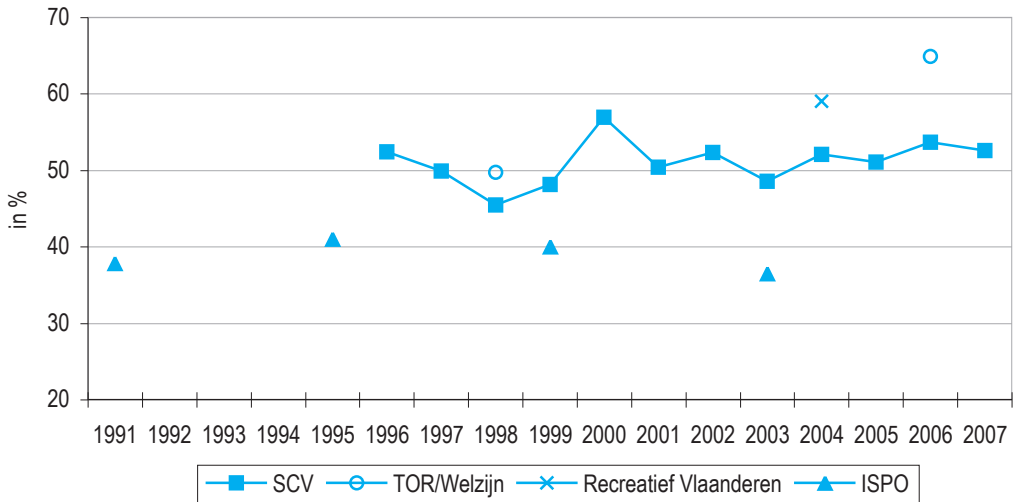
Het is duidelijk dat we kunnen spreken van een sterke en significante toename van het lidmaatschap van verenigingen (tabel 9). In 1981 was 42% lid, in 1990 58% en in 1999 68%. Deze stijgende tendens kan voor een deel te maken hebben met de verschillende vraagstellingen die werden gehanteerd, in die zin dat de voorgelegde lijst met verenigingen in 1981 merkelijk korter was dan in de latere bevestigingen. Zo werden de sportverenigingen in de survey van 1981 niet in de lijst opgenomen, wat gezien hun huidige populariteit, wel opmerkelijk is.

De stijgende trend tekent zich niet alleen af in België. Ook in andere Europese landen³ kunnen we spreken van een stijgende tendens. Het engagement in verenigingen is in alle beschouwde landen, met uitzondering van Spanje, Ierland en Duitsland, tussen elke bevestiging toegenomen.

Hoewel een vergelijking tussen landen niet gemakkelijk is, omwille van eventuele 'verplichte' lidmaatschappen in bepaalde landen, geeft een vergelijking met andere Europese landen toch een indicatie dat België, ook in vergelijkend perspectief, een bloeiend verenigingsleven kent. Met een vierde plaats, na Zweden en Denemarken, landen die een zeer hoog vakbondslidmaatschap kennen (resp. 80% en 78%) en Nederland scoort België (57%) ver boven het gemiddelde (52%).

Op basis van de beschikbare Vlaamse databanken kunnen we minder ver teruggaan in de tijd. Toch beschikken we over gegevens van 1991 tot 2007, zodat we de evolutie van het lidmaatschap van verenigingen (actief en bestuurslidmaatschap) kunnen schetsen over een periode van 16 jaar. De leeftijdsgroep die gemeenschappelijk is voor alle databanken is 19 tot en met 75 jaar.

Figuur 1. Evolutie actief en/of bestuurslidmaatschap van verenigingen in Vlaanderen, periode 1991-2007, in %.



Bron: SCV-survey, TOR-survey, Welzijnssurvey, survey Recreatief Vlaanderen, ISPO-survey.

Het eerste wat opvalt in figuur 1, waarin de actieve en de bestuurslidmaatschappen worden bekeken, zijn de fluctuaties. Deze kunnen afhankelijk zijn van steekproeffluctuaties maar ook van de manier van operationaliseren.⁴ Zo werd in het ISPO-onderzoek participatie bevraagd op basis van een enkelvoudige vraag: *'Bent u actief lid? Ja/nee. En zo ja, van welk soort vereniging (voor drie verenigingen)?'* In de surveys naar Sociaal-Culturele Verschuivingen (SCV) van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (1996 tot 2007), het TOR-onderzoek van 1998 en Recreatief Vlaanderen van 2004 daarentegen, werd een lijst met verenigingen voorgelegd waarop men kon antwoorden of men *'geen lid'*, *'vroeger lid'*, *'passief'*, *'actief'* of *'bestuurslid'* is. Zo'n vraagstelling biedt een betere geheugensteun aan de respondent en geeft daarom systematisch hogere en hoogstwaarschijnlijk betrouwbaarder participatiecijfers.

In tegenstelling tot de vaak gehoorde onheilsberichten over dalende lidmaatschapscijfers, geven de cijfers (figuur 1) geen indicatie van een afname van het actief lidmaatschap van verenigingen. Omdat een evolutie jaar na jaar sterk onderhevig is aan steekproeffluctuaties, de fouten van verschillende steekproeven elkaar kunnen uitbalanceren en we een uitspraak willen doen over de evolutie van het actieve lidmaatschap, splitsen we de hele periode op in twee delen: de periode voor het jaar 2000 en de periode vanaf het jaar 2000. We doen dit voor de SCV-bevragingen, de TOR-surveys en de ISPO-bevragingen apart, om de resultaten van verschillende methoden van bevraging niet te mengen (zie figuur 2), hoewel de bevragingsmethode in de SCV- en de TOR-survey van 1998 sterk op elkaar lijkt.

Als we de jaren '90 (1991-1999) vergelijken met de jaren na de eeuwwisseling (2000-2007) stellen we, afhankelijk van de bevraging, twee maal een significante toename vast (SCV en TOR), één maal een niet significante afname of stabiliteit (ISPO) (tabel 10). Op basis van de SCV-surveys is er een lichte toename van 49% voor het jaar 2000 naar 52% na het jaar 2000. De stijging is meer uitgesproken in de TOR- en Recreatief Vlaanderensurveys waar we een toename vaststellen van 50% in 1998 naar 65% in 2006. Volgens de ISPO-bevragingen zou er een lichte, niet betekenisvolle daling zijn van 39% voor de eeuwis-

seling, naar 37% na 2000. Gegeven de wat gebrekkige vraagstelling in de ISPO-enquêtes, lijkt het uitermate plausibel te besluiten dat we tussen de twee beschouwde periodes een betrekkelijk grote (SCV) tot zeer grote (TOR) toename van het actieve lidmaatschap vaststellen.

Tabel 10. Actief en bestuurslidmaatschap (19-75 jarigen) in Vlaanderen, voor en na 2000, in %.

	Voor 2000	Na 2000	Significantie
SCV 1996-2007	49,1	52,1	***
TOR 1998 vs Welzijn 2006/Recreatief Vlaanderen 2004	49,7	61,9	***
ISPO 1991-1995-1999-2003	39,1	36,6	

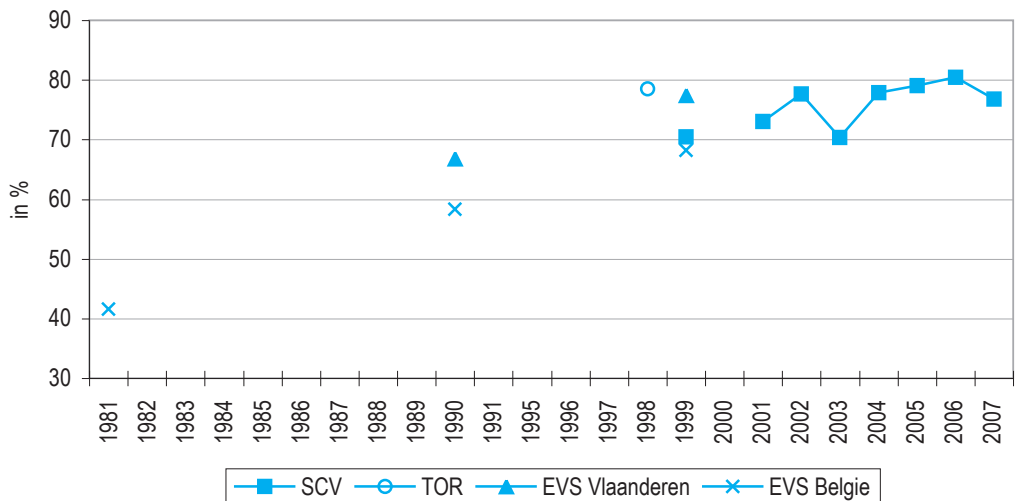
*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Bron: SCV-survey, TOR-survey, Welzijnsurvey, survey Recreatief Vlaanderen, ISPO-survey.

Het jaar 2000 is uiteraard, zoals elke in de tijd getrokken grens, ten dele arbitrair.⁵ Als we de grafische weergave van de evolutie per jaar bekijken (figuur 1, best merkbaar in de 13 datapunten van de SCV-surveys) is duidelijk dat het jaar 2000 een scharniermoment, met een sterke toename van het actieve lidmaatschap gevolgd door een stabilisering.

Om een uitspraak te kunnen doen over de lange termijn evolutie van het lidmaatschap baseren we ons echter op de gegevens over een langere periode en combineren de nationale (SCV en TOR) en internationale databanken (EVS). Aangezien in EVS geen onderscheid wordt gemaakt tussen actief en passief lidmaatschap, vergelijken we de EVS-cijfers met het totale lidmaatschap (passief, actief en bestuurslidmaatschap) in de Vlaamse databanken (figuur 2). Ook uit die benadering blijkt dat we van een stijgende tendens kunnen spreken.

Figuur 2. Evolutie van het passief, actief en bestuurslidmaatschap van verenigingen in België en Vlaanderen, periode 1981-2007, in %.



Bron: SCV-survey, TOR-survey, EVS.

Het ronde jaar 2000 is een goed breekpunt omdat het Vlaamse beleid vanaf dan ook meer aandacht is gaan besteden aan het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk. Dat blijkt onder meer uit de beleidsnota Cultuur 2000-2004. Het is mogelijk dat de toegenomen beleidsaandacht die is gevolgd op het wetenschappelijk onderzoek naar de functies van het maatschappelijk middenveld, er heeft toe bijgedragen dat mensen zich meer zijn gaan engageren in het verenigingsleven.

2.2. Meervoudige lidmaatschappen

Vanaf het jaar 1996 kunnen we het *aantal* actieve en bestuurslidmaatschappen meten (tabel 11). In tegenstelling tot de hypothesen van Putnam, stellen voorstanders van de individualiseringstheorie, omwille van het grotere aanbod van vrijetijdsactiviteiten alsook de grotere keuzevrijheid, dat mensen lid zijn van een groter *aantal* verenigingen, maar dat de duur van het lidmaatschap minder lang zou zijn. Men zou meer shoppen tussen verenigingen (Scheepers & Janssen, 2001; de Hart e.a., 2002). We beschikken slechts over heel gedeeltelijke gegevens over de duur van het lidmaatschap en kunnen dus de hypothese van een dubbele evolutie naar meer maar kortstondiger lidmaatschappen niet echt toetsen. We bekijken eerst de evolutie van het aantal lidmaatschappen en proberen daarna enig zicht te krijgen op de evolutie van de duur van het lidmaatschap bij een deel van de bevolking.

Tabel 11. Gemiddeld aantal actieve en bestuurslidmaatschappen per respondent (18-75 jaar) in Vlaanderen, periode 1996-2007.

	Gemiddeld aantal actieve en bestuurslidmaatschappen	Standaardafwijking	N
SCV 1996	0,812	1,051	1.519
SCV 1997	0,796	1,139	1.307
SCV 1998	0,604	0,816	1.430
TOR 1998	0,938	1,358	1.340
SCV 1999	0,707	1,040	1.181
SCV 2000	1,005	1,306	1.130
SCV 2001	0,940	1,252	1.325
SCV 2002	1,070	1,327	1.335
SCV 2003	0,767	1,101	1.308
SCV 2004	0,824	1,072	1.426
SCV 2005	0,847	1,073	1.408
SCV 2006	0,883	1,173	1.278
SCV 2007	0,892	1,168	1.137
Totaal ($\chi^2=0,01$; $p=0,00$)	0,850	1,154	17.124

Bron: SCV-survey, TOR-survey.

Om een duidelijker beeld te krijgen van de evolutie van het aantal lidmaatschappen, splitsen we de tijdspanne van 11 jaar op in twee perioden, voor en na 2000. Op basis van deze cijfers (tabel 12) zien we dat er inderdaad een significante toename is van het aantal actieve en bestuurslidmaatschappen per lid van de bevolking, van 0,77 in de jaren '90, tot 0,90 in de periode tussen 2000 tot 2007.⁶

Tabel 12. Gemiddeld aantal actieve en bestuurslidmaatschappen per respondent (18-75 jaar) in Vlaanderen, voor en na 2000.

	Gemiddelde	Standaardafwijking	N
1996-1999	0,771	1,097	6.777
2000-2007	0,901	1,188	10.346
Totaal ($\eta^2 = 0,003$; $p = 0,00$)	0,850	1,154	17.124

Bron: voor 2000: SCV-surveys 1996-1999, TOR-survey; na 2000: SCV-surveys 2000-2007.

In tabel 13 zien we dat het percentage mensen dat 2 lidmaatschappen combineert, is toegenomen van 11% in de periode 1996-1999 naar 14% in de periode 2000-2007. Ook het combineren van 3 en meer lidmaatschappen komt na 2000 vaker voor dan voor 2000. Zo is 7% van de respondenten in de jaren '90 lid van 3 of meer verenigingen tegen 9% na het jaar 2000.

Tabel 13. Meervoudige lidmaatschappen over de tijd (18-75 jaar) in Vlaanderen, voor en na 2000, in %.

	0	1	2	3 en meer	Totaal	N
1996-1999	52,0	30,8	10,6	6,7	100,0	6.777
2000-2007	48,5	28,8	13,6	9,2	100,0	10.346
Totaal ($\chi^2 = 77,0$; $df = 3$; $p = 0,00$)	49,9	29,6	12,4	8,2	100,0	17.123

Bron: voor 2000: SCV-surveys 1996-1999, TOR-survey; na 2000: SCV-surveys 2000-2007.

Over de evolutie van de duur van het lidmaatschap hebben we jammer genoeg geen cijfergegevens. We beschikken echter wel over gegevens die ons iets kunnen vertellen over de duur van het lidmaatschap tijdens de jeugdijaren (van 6 tot en met 18 jaar) van respondenten tussen 19 en 36 jaar (tabel 14). Een vergelijking van de duur van het jeugdlidmaatschap van volwassen respondenten in verschillende leeftijdsgroepen, geeft immers een beeld van de verandering in de duur van het jeugdlidmaatschap voor verschillende generaties en dus ook over de tijd. Tabel 14 toont dat naarmate de respondenten ouder zijn, ze systematisch minder lang lid zijn geweest tijdens hun jeugdijaren dan de jongere respondenten. Hierop is één uitzondering, namelijk de jeugdbewegingen, waar alle respondenten, ongeacht hun leeftijd, even lang lid van zijn geweest.

Wat betreft het aantal actieve en bestuurslidmaatschappen per lid van de bevolking wordt de verwachting van Putnam (andermaal) ontkracht: we zien geen afname maar een toename. Of deze toename kan worden gekaderd in de individualiseringstheorie is onzeker. We beschikken niet over gegevens om dit afdoende te toetsen. We hebben enkel (retrospectieve) gegevens over de duur van het lidmaatschap tijdens de jeugdijaren. Deze spreken de individualiseringstheorie tegen: de duur lijkt langer, niet korter te zijn geworden. De meest waarschijnlijke tendens is die van een groter aantal lidmaatschappen, die langer duren.

3.3. Frequentie deelname aan activiteiten van verenigingen

Als maat voor het engagement in verenigingen, werd gepeild naar de frequentie van deelname aan activiteiten van verenigingen, waarvan men al dan niet lid is (tabel 15). 44% van de Vlamingen is het jaar voorafgaand aan de bevraging nooit naar een activiteit van een vereniging gegaan. 9% gaat één keer per jaar naar activiteiten van een vereniging,

Tabel 14. Duur lidmaatschap van verschillende soorten verenigingen tijdens de jeugdjaren (van 6 tot 18 jaar) in Vlaanderen, in aantal leeftijdperiodes (6-9 jaar, 10-12 jaar, 13-15 jaar, 16-18 jaar).

Leeftijd respondent	Jeugdorganisaties			Ontspanningsverenigingen			Sociaal-culturele verenigingen			
	Totaal	Jeugdbeweging	Jeugdhuis	Gemeentelijk jeugdwerk	Totaal	Sportvereniging	Hobbyclub	Totaal	Culturele verenigingen	Sociale bewegingen
19-20 jaar	2,26	1,40	0,33	0,53	2,39	2,13	0,25	1,51	0,96	0,19
21-25 jaar	2,15	1,43	0,33	0,40	2,12	1,92	0,19	1,24	0,79	0,15
26-30 jaar	1,92	1,38	0,28	0,27	1,74	1,58	0,16	1,09	0,71	0,14
31-36 jaar	1,70	1,28	0,22	0,20	1,51	1,40	0,11	0,78	0,48	0,08
Totaal	1,97	1,37	0,28	0,32	1,86	1,70	0,17	1,08	0,69	0,13
Significantie	***		***	***	***	***	***	***	***	***

*** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

Bron: Onbehagen survey.

28% neemt één tot meerdere keren per maand deel en 19% participeert één tot meerdere keren per week.

Tabel 15. Frequentie deelname aan activiteiten van verenigingen (18-75 jaar) in Vlaanderen, voor en na 2000, in %.

	Nooit	1 keer per jaar	1 tot meerdere keren per maand	1 tot meerdere keren per week
SCV 1996-1997-1999	51,1	8,6	18,2	22,0
SCV 2000 & Welzijn 2006	38,7	8,9	35,7	16,7
Totaal	44,0	8,8	28,3	19,0

Bron: voor 2000: SCV-surveys 1996-1999; na 2000: SCV-survey 2000-2007, Welzijnssurvey.

Als we de vergelijking maken van voor en na 2000, zien we dat de frequentie is toegenomen. Vooral de maandelijkse deelname aan activiteiten is gestegen, van 18% naar 36%. De wekelijkse contacten zijn lichtjes gedaald (van 22% naar 17%). Ook hier kunnen we de stelling van Putnam dus niet bevestigen. Na 2000 neemt meer dan 1 Vlaming op 2 minstens eens per maand deel aan een activiteit van een vereniging.

3.4. Evolutie van lidmaatschap van verschillende soorten verenigingen

Alle uitgevoerde analyses, met de uitzondering van die uitgevoerd op de ISPO-data, laten een betekenisvolle toename van de deelname aan het verenigingsleven zien. Ook als we het jaar 2000, toen zich een stijgende tendens heeft ingezet, bij de eerste periode rekenen, zien we geen afname. Het lijkt ons plausibel te besluiten dat meer Vlamingen dan voorheen actief participeren aan het verenigingsleven en dat het aantal lidmaatschappen per hoofd eveneens is gestegen. Ook de frequentie van deelname aan activiteiten is toegenomen (alleszins de maandelijkse). In deze sectie stellen we ons de vraag: heeft die stijging zich voorgedaan in bepaalde soorten verenigingen, terwijl het lidmaatschap in andere is gedaald of kan die stijging worden beschouwd als een algemeen verschijnsel dat zich in min of meer gelijke mate in alle soorten verenigingen heeft voorgedaan. We bekijken daarom per soort vereniging de evolutie en gaan na welk type vereniging populairder is geworden, dan wel aan belang heeft ingeboet over een periode van 18 jaar. We voeren die analyse eerst uit op basis van de gegevens van het Europese waardeonderzoek (EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999) (tabel 16).⁷

Volgens de gegevens van het Europese waardeonderzoek zijn de Belgen mettertijd meer lid geworden van nagenoeg alle soorten verenigingen. Vooral de culturele verenigingen, mensenrechtenorganisaties, natuurverenigingen en sportorganisaties kennen een sterke groei. Verenigingen die een stabilisering kennen over de tijd zijn de vakbonden, religieuze en vrouwenverenigingen.

Vlaamse surveys bevatten gegevens over het lidmaatschap van verschillende soorten verenigingen voor de periode 1995 tot en met 2007.⁸ Om daarvan een duidelijker en betrouwbaarder beeld te krijgen, kijken we weer naar de periode voor en na 2000 (tabel 17). Het ledenkorps van bijna alle soorten verenigingen is significant toegenomen. Sociale bewegingen, religieuze, cultuur- en kunstverenigingen stagneren. Vrijtijds- en ontspanningverenigingen, jongerenverenigingen, sport- en caféverenigingen, sociopolitieke verenigingen, religieuze verenigingen, wijk- en buurtcomités en helpende verenigingen hebben over de tijd in mindere of meerdere mate leden gewonnen. De toename van het lidmaatschap in het algemeen is in grote mate toe te schrijven aan het lidmaatschap van

Tabel 16. Evolutie van passief, actief en bestuurslidmaatschap van verschillende soorten verenigingen in België en Vlaanderen, 1981, 1990 en 1999, in %.

	EVS 1981	EVS 1990	EVS 1999	Totaal	Significantie
Liefdadigheids- of welzijnsorganisatie	5,3	11,7 (12,1) ^a	12,3 (14,4)	10,6	***
Religieuze organisatie	9,3	11,8 (13,1)	11,9 (14,0)	11,4	*
Kunst of culturele vereniging	10,4	17,1 (21,9)	20,4 (26,1)	16,9	***
Jeugdwerkorganisatie	4,8	8,2 (8,7)	8,1 (10,0)	7,5	***
Professionele vereniging	4,2	6,5 (7,6)	8,9 (11,6)	6,8	***
Vakbond	15,4	15,7 (20,4)	17,6 (22,6)	16,3	
Politieke partij of vereniging	2,8	5,8 (7,7)	7,0 (8,0)	5,6	***
Mensenrechtenorganisatie	0,6	6,5 (7,1)	9,4 (10,0)	6,3	***
Milieuvereniging	3,2	7,7 (10,0)	11,4 (14,9)	8,0	***
Vredesbeweging		2,2 (3,1)	1,9 (2,1)	2,1	
Gezondheidsvrijwilligersorganisatie		4,0 (3,9)	5,4 (6,2)	4,6	*
Vrouwenvereniging		9,3 (13,2)	9,3 (12,3)	9,3	
Lokale actiegroep		4,7 (5,3)	5,0 (5,8)	4,8	
Sport recreatie		19,7 (23,5)	25,5 (30,2)	22,1	***
Andere vereniging		5,2 (6,4)	10,6 (10,9)	7,4	***
Totaal	41,6	58,0 (66,8)	68,2 (77,4)	58,2	***

^a Cijfers voor Vlaanderen tussen haakjes.

*** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

Bron: EVS.

sport- en caféverenigingen (van 22% tot 27%). Maar ook als we de evolutie bekijken van het lidmaatschap van alle verenigingen, zonder de sport- en jeugdverenigingen, merken we toch nog een toename van drie procentpunten (van 32% tot 35%).

De toegenomen deelname aan het verenigingsleven is dus een nagenoeg algemeen verschijnsel. Het treft haast alle soorten verenigingen (tabel 17). De ene winnen al meer leden dan de andere, maar haast alle soorten verenigingen gaan erop vooruit.

Tabel 17. Evolutie actief lidmaatschap van verschillende soorten verenigingen in Vlaanderen, voor en na 2000, in %.

	1996 tot 1999	2000 tot 2007	Verskil in ppt.	Totaal	Significantie
Sociale beweging	3,8	3,4	-0,4	3,6	
Culturele en kunstverenigingen	6,5	6,5	0,0	6,5	
Religieuze vereniging	2,8	3,3	0,5	3,1	
Jongerenvereniging	3,2	4,4	1,2	3,9	***
Wijk- of buurtcomité	2,7	4,0	1,3	3,5	***
Helpende vereniging	4,4	5,8	1,4	5,2	***
Vrijtijds- of ontspanningsvereniging	14,6	16,3	1,7	15,6	**
Sociopolitieke vereniging	10,1	12,5	2,4	11,6	***
Alle verenigingen zonder sport en jongerenvereniging	31,5	34,9	3,4	33,6	***
Sport- en cafévereniging	21,5	26,6	5,1	24,6	***
Alle verenigingen	49,2	52,1	2,9	51,0	***

*** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

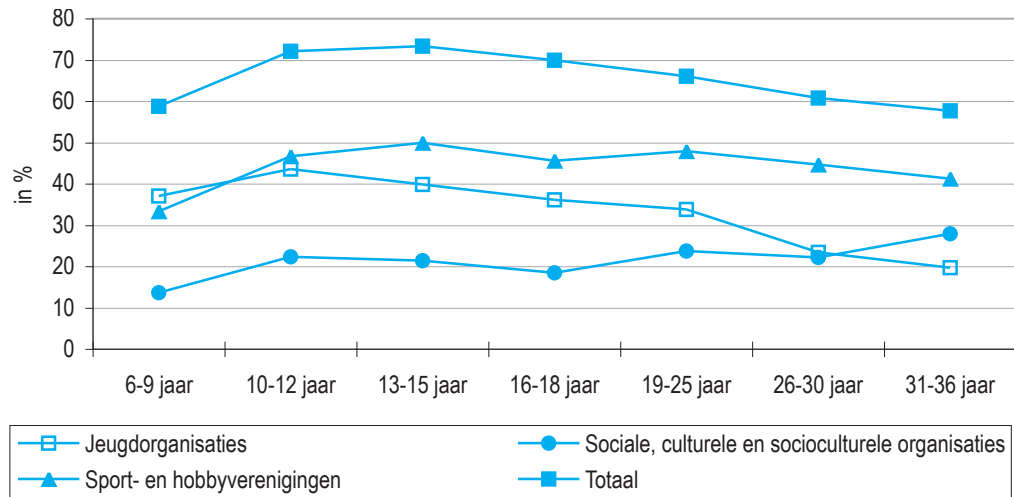
Bron: voor 2000: SCV-surveys 1996-1999, TOR-survey; na 2000: SCV-surveys 2000-2007.

3.5. Participatie over de levensloop

Naast de evolutie over de tijd kunnen we ook de evolutie over de levensloop bekijken. Doorheen de levensloop kan de participatie immers sterke schommelingen vertonen, afhankelijk van de levensfase en de sociale context waarin mensen zich bevinden. De gegevens zijn gebaseerd op een steekproef van jongvolwassen bevolking tussen 19 en 36 jaar (N=3.251), bevraagd in 2004. We vroegen hen retrospectief in welke leeftijdperiode ze lid waren van verschillende soorten verenigingen (Smits, 2008).

Als we het geheel van verenigingen bekijken, stellen we vast dat er in de loop van het volwassen leven een afname is van het lidmaatschap, die zich inzet vanaf de leeftijdperiode van 16-18 jaar, maar die zich vooral na de leeftijd van 18 jaar manifesteert (figuur 3).

Figuur 3. Actief en organiserend lidmaatschap van verenigingen over de levensloop in Vlaanderen, in %.



Bron: Onbehagen survey.

Een opsplitsing naar verschillende soorten verenigingen maakt duidelijk dat het voornamelijk de jeugd- en jongerenorganisaties zijn die, logischerwijze, minder populair worden na de leeftijd van 18 jaar. De sport- en hobbyverenigingen nemen na de leeftijd van 18 jaar lichtjes af en de participatie aan sociale, culturele en socioculturele verenigingen neemt toe na de leeftijd van 18 jaar, maar compenseert de uittrede uit de jeugdverenigingen slechts voor een klein deel.

Het zou kunnen dat de participatie zich hervat na de leeftijd van 36 jaar (nadat men uit de drukke leeftijdsfase is van de combinatie gezin en arbeid). Gegevens over de ganse levensloop hebben we niet, maar we kunnen wel de participatie afzetten tegen de leeftijd. Hierin zitten naast de leeftijdseffecten uiteraard ook cohorte-effecten (tabel 18). Die gegevens zijn dus niet meteen vanuit een levensloopperspectief te interpreteren en worden hier slechts als indicatie gepresenteerd.

Tabel 18. Lidmaatschap van verenigingen naar leeftijd in Vlaanderen, in %.

	Jongerenverenigingen	Sportverenigingen	Sociale, culturele en vrijtijdsvereniging	Actief & bestuurslid	Actief lid	Bestuurslid	Aantal verenigingen lid
19-25 jaar	13,8	33,2	23,3	55,3	46,6	8,3	0,82
26-30 jaar	4,9	30,5	25,8	49,9	42,3	7,3	0,75
31-40 jaar	2,9	29,7	33,8	53,1	43,7	9,8	0,87
41-50 jaar	2,3	26,1	36,6	52,4	39,5	13,0	0,90
51-60 jaar	1,4	18,4	37,6	47,9	35,9	12,2	0,86
61-75 jaar	1,2	13,7	37,4	45,8	35,3	9,6	0,83
Totaal	3,7	24,3	33,7	50,6	40,0	10,4	0,85

Bron: Gekoppelde data 1996-2007 (SCV-surveys 1996-2007, TOR-survey).

De actieve participatie in de jongerenorganisaties neemt af na de leeftijd van 25 jaar, in de sportverenigingen na 40 jaar. De participatie in de andere verenigingen neemt toe met de leeftijd. Als we echter een opsplitsing maken in actief en bestuurslidmaatschap, wordt duidelijk dat de bestuursfuncties vaker worden uitgeoefend door oudere personen. Ook het aantal lidmaatschappen lijkt niet af te nemen met de leeftijd (afgezien van de dip in de leeftijdscategorie 26-30 jaar).

Uit het retrospectief bevroegde levensloopperspectief blijkt dat de participatie vanaf 18 jaar afneemt. Zo'n afname wordt niet tegengesproken door de leeftijdspecifieke participatiecijfers. Het lijkt derhalve plausibel te besluiten dat de participatie vanaf 18 jaar afneemt met de leeftijd. Daarbij kan wel worden opgemerkt dat de oudere participanten vaker bestuursfuncties opnemen. Het verenigingsleven is dus blijkbaar ook een milieu waarin ervaring wordt gewaardeerd en gevaloriseerd.

4. Verklaringen voor de opmars van het verenigingsleven

In dit deel proberen we een aantal van de maatschappelijke ontwikkelingen te achterhalen, die een rol hebben gespeeld in de geschetste evolutie van het verenigingsleven. We kijken daarbij ook naar welke groepen over de tijd meer of minder zijn gaan participeren. We doen dit in twee luiken. In het eerste luik toetsen we de hypothese dat het aantal passieve of 'chequeboek'-leden is toegenomen ten opzichte van het totale aantal leden. In het tweede deel overlopen en toetsen we een reeks hypothesen betreffende de evolutie van het ledenbestand van verenigingen.

4.1. Meer passieve lidmaatschappen?

Sommige auteurs verwachten dat er wel een toename is van het aantal lidmaatschappen, maar zijn van oordeel dat het voornamelijk om passieve of 'chequeboek'-lidmaatschappen zou gaan (Stolle & Rochon, 1998; Wollebaek & Selle, 2002a, 2002b; Skocpol, 2003), wat de vastgestelde toename flink zou relativeren. Om te onderzoeken of de toename van het lidmaatschap te verklaren is door een stijging van het aantal passieve leden, bekijken we de evolutie van enerzijds de verhouding van het aantal passieve leden op het totaal aantal leden en anderzijds het aantal bestuursleden op het totaal aantal actieve leden.

Vanaf 1998 kunnen we de evolutie bekijken van het soort lidmaatschap (vroeger lid, passief lid, actief lid en bestuurslid) van de verschillende types verenigingen.⁹ Om de evolutie van het aantal passieve leden te bestuderen, is het aangewezen met een relatieve maat te werken, namelijk de verhouding van het aantal passieve leden op het totaal aantal leden. Het is immers mogelijk dat het aantal passieve leden over de tijd hetzelfde is gebleven maar dat het aantal actieve leden is gedaald. In dit geval is de verhouding van passieve leden op alle leden toegenomen. Anderzijds is het ook mogelijk dat zowel het aantal passieve leden als het aantal actieve leden is toegenomen. In dit geval blijft de verhouding tussen passieve leden en alle leden ongeveer dezelfde (dat is het geval voor de vakbond).

Het aandeel passieve leden op het totaal aantal leden (passief, actief en bestuurslidmaatschap) is toegenomen voor de sociale bewegingen (milieu- en natuurverenigingen en verenigingen voor internationale vrede en derde wereld). Ook de wijk- of buurtcomités en de hulpdiensten zoals het Rode Kruis en de vrijwillige brandweer kennen een toename van het aandeel passieve leden op het totaal aantal leden en dus een afname van het aandeel

actieve en bestuursleden op het totaal. De meeste soorten verenigingen kennen echter een relatieve afname van het aandeel passieve leden. Dit kan door een afname van het aantal passieve leden zoals onder andere bij de religieuze verenigingen, maar ook door een toename van het aantal actieve leden. Dit is het geval bij de helpende verenigingen, caféverenigingen en ontspanningsverenigingen zoals hobbyclubs, vrouwenbewegingen en ouderenverenigingen.

Hoewel we een toename van het aandeel passieve leden vaststellen voor die verenigingen die omwille van hun activiteiten vooral uit passieve leden bestaan (nieuwe sociale bewegingen), is het niet onmogelijk dat deze verenigingen eveneens een stijging kennen van het aandeel bestuursleden.

De sociale bewegingen (milieu- en derde wereld verenigingen), hulpdiensten, helpende verenigingen en hobbyclubs kennen inderdaad een toename van het aandeel bestuursleden op het totaal aantal actieve leden. Het aantal bestuursleden van socioculturele verenigingen, vrouwenbewegingen, ouderenverenigingen, en sociopolitieke verenigingen is daarentegen minder snel gestegen dan het aantal actieve leden.

De hypothese dat het aantal ‘chequeboek’-leden zou zijn toegenomen ten koste van het aantal actieve en/of bestuursleden wordt dus niet bevestigd. In de periode 1998-2002 was een derde van het totale ledenkorps passief lid. Dit aandeel is in de periode 2003-2007 hetzelfde gebleven (33%). Ook het aandeel bestuursleden op het totaal aantal leden is nauwelijks veranderd. In de periode 1998-2002 was 21% van het totale ledenkorps bestuurslid. In 2003-2007 was een vergelijkbaar aandeel bestuurslid, namelijk 2 op 10 van de leden nam een bestuursfunctie op zich.

Naar soort vereniging zijn er wel verschuivingen over de tijd. De sociale bewegingen en hulpdiensten kennen zowel een toename van het aandeel passieve leden als van het aandeel bestuursleden. Andere verenigingen zoals de helpende verenigingen, caféverenigingen en vrijetijds- of ontspanningsverenigingen (hobbyclubs, vrouwenbewegingen en ouderenverenigingen) kennen dan weer een toename van het aandeel actieve leden op het totaal aantal leden, maar een afname van het aandeel bestuursleden.

4.2. Evolutie van het verenigingsleven: verklaringen

In dit deel toetsen we een aantal verklaringen voor de mate en evolutie van de participatie aan het verenigingsleven. In de wetenschappelijke literatuur werden al heel wat mogelijke verklaringen voorgesteld. We overlopen die zo meteen. Zij bieden doorgaans zowel een verklaring voor de verdeling van de mate van participatie in de bevolking als voor de evolutie van de participatie over de tijd. Zo biedt de stelling dat een hogere graad van opleiding vaardigheden en houdingen vereist die sociale participatie bevorderen en/of dergelijke houdingen bijbrengt, zowel een verklaring voor participatieverschillen tussen laag- en hogeschoolden als een mogelijke verklaring voor een toename van de participatie over de tijd ten gevolge van de onderwijsexpansie. We overlopen nu eerst een aantal invloedrijke verklaringen. We toetsen die dan met betrekking tot het verschil tussen actieve participatie versus niet actieve of geen participatie en gaan daarbij ook na of de aldus gecontroleerde invloeden de evolutie over de tijd kunnen verklaren. Daarna herhalen we die toets voor de participatie aan verschillende soorten verenigingen en gaan daarbij ook na of het belang van de verklaringen – de effecten van bijvoorbeeld het onderwijspeil – veranderd is over de tijd.

Putnam (2000) stelt dat er zich een proces van generationele vervanging heeft voorgedaan waardoor er een generatie komt die zich niet meer inzet voor anderen (Scheepers & Jansen, 2001; Hooghe & Quintelier, 2007). Putnam veronderstelt met andere woorden een cohorte-effect waarbij het gedragspatroon van de jongere generaties ook in de toekomst zal blijven afwijken van het gedragspatroon van de huidige, oudere generaties. Het is natuurlijk ook mogelijk dat het niet om een cohorte-effect gaat, maar om een leeftijdseffect waarbij de jongere generaties geleidelijk het patroon van de oudere generaties zullen overnemen naarmate ze zelf ouder worden. We onderzoeken het verband tussen leeftijd en participatie door in de analyses de leeftijd van de respondent op te nemen.

De groei van de gemiddelde scholingsgraad van de Belgische bevolking in de afgelopen decennia zou een toename van de participatie kunnen verklaren. Rekening houdend met de stelselmatig hogere participatiecijfers van de hogergeschoolden, zou dit normaliter moeten gepaard gaan met een stijging van de globale participatiecijfers (Elchardus e.a., 2001; Elchardus & Glorieux, 2002; Verba e.a., 1995; Gesthuizen e.a., 2008; Bourdieu, 1985). Vandaar dat we ook het onderwijsniveau van de respondenten als determinant van het participatiegedrag hebben opgenomen. Voor deze analyse hebben we gebruik gemaakt van een driedeling, met respectievelijk lageropgeleiden (alles tot en met lager secundair onderwijs, 42%), middelhoog opgeleiden (hoger secundair onderwijs, 32%) en hoger opgeleiden (hogeschoolen en universitair onderwijs, 26%).

Over de relatie tussen participatie en tijdsbesteding bestaan verschillende en tegenstrijdige verwachtingen. Enerzijds zijn er een aantal verklaringen die kunnen worden omschreven als de stelling van 'de vermenigvuldiging van de tijd', in de Engelstalige literatuur ook wel 'spill-over'-hypothese genoemd (Mutz e.a., 1993; Wilson & Musick, 1997). Anderzijds is er de zogeheten 'displacement'-hypothese of de stelling van de 'verdringing van de tijd'. Bondig geformuleerd stelt de these van de vermenigvuldiging van de tijd dat een engagement mobiliseert en activeert, het leidt tot een betere beheersing van de tijd zodat één engagement een ander engagement niet uitsluit maar daarentegen meer waarschijnlijk maakt. Die stelling roept het beeld op van een bevolking verdeeld in actieven en niet-actieven en legt beleidsmatig de nadruk op het bevorderen van het eerste engagement. De stelling van de verdringing van de tijd stelt daarentegen dat hoe meer tijd men besteedt aan een bepaalde activiteit, hoe minder tijd men kan besteden aan andere activiteiten.

Vermenigvuldiging van de tijd zou er toe leiden dat mensen met kinderen sterker betrokken zijn bij het verenigingsleven dan mensen zonder kinderen. Kerkse katholieken, die al tijd investeren in de cultus, zouden meer participeren dan de levensbeschouwelijk onverschilligen. De werkenden zouden, volgens die stelling, actiever moeten zijn in het verenigingsleven dan de niet-werkenden. In tijdsbudgetonderzoek wordt steeds opnieuw vastgesteld dat in gezinnen waar de vrouw huisvrouw is, veel meer tijd aan huishoudelijk werk wordt besteed dan in gezinnen waar de vrouw voltijds werkt (Elchardus, 1996; Knulst & Schoonderwoerd, 1983; Verba e.a., 1995). Ook hier weer geldt dat huisvrouwen waarschijnlijk meer huishoudelijke taken verrichten dan voltijds werkende vrouwen en daarbij misschien ook wel strengere, meer tijdrovende normen hanteren, maar het uitdijen van activiteiten dat we waarnemen bij de werklozen, zal waarschijnlijk eveneens een deel van het grote geobserveerde verschil verklaren. Als we rekening houden met het mechanisme van de vermenigvuldiging van de tijd, kan de drukke leeftijdshypothese in een aantal deelhypotheseën worden gespecificeerd.

De laatste jaren is de arbeidsdeelname van vrouwen sterk toegenomen. We kunnen ons

de vraag stellen of de bloei van het verenigingsleven (ten dele) te verklaren is door een stijgende deelname van vrouwen aan het publieke leven in het algemeen en het verenigingsleven in het bijzonder. Is er sprake van een vervrouwelijking van het ledenkorps of zijn ook mannen meer gaan participeren aan (bepaalde) soorten verenigingen. Nederlandse tijdsbudgetonderzoekers (Knulst & Schoonderwoerd, 1983) stelden bovendien vast dat buitenshuis werkende vrouwen, ondanks een groter gebrek aan tijd (in feite precies juist daardoor), een actievare en meer gevarieerde vrijetijdsbesteding hebben. Om de hypothese van de vermenigvuldiging van de tijd te toetsen en hiermee ook de vervrouwelijking van het ledenkorps van verenigingen, maken we gebruik van het beroepsstatuut van de respondent. In de steekproef onderscheiden we de werkenden (58%), de gepensioneerden (19%), de huisvrouwen (9%), de zieken, arbeidsongeschikten en werkonbekwamen (3%), de werklozen (5%) en de studenten of zij die op zoek zijn naar hun eerste job (6%). We verwachten een vervrouwelijking daar over de tijd (voor en na 2000) het aantal vrouwen dat werkt is toegenomen van 46% in de periode 1996-1999 tot 53% in de periode 2000-2007, terwijl het aandeel huisvrouwen is gedaald van 22% tot 15%.

Ook stelt Putnam (2000) dat een proces van gezinsverdunding mee verantwoordelijk is voor de vermeende daling van de participatieniveaus in de VS. Volgens deze visie zouden gehuwde gezinnen met kinderen het sterkst in het gemeenschapsleven participeren (Durkheim, 1967 [1897]). Ook in Vlaanderen worden de huishoudens kleiner en neemt het aantal alleenstaanden toe. Terhell (2004) stelde vast dat mensen die gescheiden zijn en alleenstaand minder vaak en minder diverse sociale contacten hebben dan hertrouwde personen. Bij de operationalisering is het van belang niet alleen rekening te houden met de strikt juridische toestand, maar veeleer met de feitelijke gezinssituatie. Voor de gekoppelde data (SCV-surveys en TOR-survey) hebben we enkel gemeenschappelijke informatie over het al dan niet hebben van kinderen. 7 op 10 respondenten (71%) heeft kinderen, 29% heeft (nog) geen kinderen. Dit blijkt echter een goede proxy te zijn voor de feitelijke gezinssituatie en het toetsen van de these van gezinsverdunding. Het merendeel van de respondenten met kinderen (78%) woont immers samen met een partner. Slechts 7% is niet-samenwonend maar heeft wel een vaste partner en 16% woont niet samen en heeft ook geen vaste partner. Naar burgerlijke staat zien we dat het voornamelijk de gehuwden zijn die kinderen hebben. Meer dan twee derde (67%) van de mensen met kinderen zijn gehuwd, 13% is gehuwd geweest en nu gescheiden, 10% is ongehuwd en 10% is weduw(e) (naar).

De afname van religieuze betrokkenheid zou eveneens leiden tot een daling van het participatieniveau over de jaren. Dit is omdat leden van een kerkgenootschap vaker zouden participeren in het verenigingsleven in het algemeen, en het vrijwilligerswerk in het bijzonder (de Hart & Dekker, 1999; Bekkers & de Graaf, 2002). De mispraktijk in ons land is al sinds de jaren '50 voortdurend gedaald. Het verlies van aanhang van de katholieke kerk wordt niet gecompenseerd door een gelijke opgang van de vrijzinnigheid of van andere godsdiensten. Als we dan zien dat vooral de kerkse gelovigen bijzonder sterk geëngageerd zijn in het verenigingsleven, dan zou de marginalisering van het levensbeschouwelijke binnen onze samenleving in principe gepaard moeten gaan met een daling van de participatiebereidheid van de bevolking. In de gebruikte databanken werd hierover een dubbele vraag opgenomen. Niet alleen werd gevraagd naar de religieuze zelfidentificatie, bovendien werd ook nog eens gevraagd naar de intensiteit van de religieuze praktijk. Meerdere onderzoeken tonen aan dat het vooral de kerkse katholieken zijn die het meest actief zijn in het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk. We maakten daarom een gecombineerde variabele aan die zowel naar de zelfidentificatie als naar de mate van kerksheden peilt.

In tegenstelling tot de hypothese van de vermenigvuldiging van de tijd, gaat de ‘displacement’-hypothese er van uit dat de tijd die besteed wordt aan één activiteit niet gestoken kan worden in een andere activiteit.

Een evidente toepassing hiervan is de invloed van televisie, en recenter van het ICT-gebruik, op participatie (de zogenaamde ‘videomalaisestelling’): hoe meer tijd mensen besteden voor de buis, hoe minder tijd er overblijft voor maatschappelijk engagement (Wellman e.a., 2001; Moy e.a., 1999; Norris, 1996, 2000; Kraut e.a., 2002; Ladd, 1999; Shah e.a., 2001). Om na te gaan in hoeverre het televisiekijkgedrag een invloed heeft op de participatie-indicatoren, hebben we ook het aantal uren dat wordt besteed aan televisiekijken als onafhankelijke variabele in de analyse mee opgenomen. Daarbij werken we met een driedeling. Het gaat respectievelijk om de groep die gemiddeld minder dan 1 uur 40 min per dag kijken, een groep die tussen 1 uur 40 min en 3 uur per dag kijkt, en ten slotte een groep ‘zware’ kijkers die per dag gemiddeld meer dan 3 uur voor de buis zit. In elke groep zit ongeveer een derde van het totale aantal respondenten. We gaan er van uit dat het aantal uren dat men voor televisie doorbrengt, niet kan investeren in maatschappelijk engagement. We verwachten dan ook dat zware televisiekijkers minder participeren dan mensen die minder tijd doorbrengen voor televisie.

Als we de resultaten globaal bekijken en voor alle verenigingen samen, valt allereerst op dat een aantal frequent gemaakte vaststellingen nogmaals worden bevestigd: hoger opgeleiden participeren meer, vrouwen minder, kerngelovigen meer, werkenden meer en tv-kijken drukt enigszins de participatie. Zowel de stelling van de vermenigvuldiging als van de verdringing van de tijd krijgt steun, maar de steun voor de eerste is groter dan voor de tweede. Er is geen samenhang met de leeftijd of het aantal kinderen.

Opvallend is ook wel dat na controle voor al die mogelijke verklaringen van een verschuiving in de participatie er nog een significant periode-effect overblijft. De participatie na 2000 is hoger dan daarvoor.

In de volgende delen toetsen we de verschillende hypothesen met betrekking tot de evolutie van participatie op een meer genuanceerde manier. We beginnen met de verouderingshypothese, vervolgens toetsen we het effect van de toename van het onderwijsniveau, de vervrouwelijkingshypothese, de toenemende tijdsdruk, de invloed van het proces van gezinsverduunning, het effect van de afname van de religieuze betrokkenheid en de videomalaisestelling. Om deze analyse zo overzichtelijk en toegankelijk mogelijk te maken onderzoeken we telkens of een specifiek kenmerk een invloed heeft op de participatie aan verschillende soorten verenigingen (via logistische regressie). We gaan ook na of de invloed van dit kenmerk gewijzigd is over de tijd (via anova).¹⁰ Als een kenmerk over alle datapunten tezamen geen invloed heeft, betekent dit immers niet noodzakelijk dat er geen differentiële invloed zou zijn over de tijd. Het is best mogelijk dat de participatie van mensen met dit kenmerk veranderd is over de jaren.

Tabel 19a. Logistische regressie op al dan niet actief of bestuurslid van verschillende soorten verenigingen in Vlaanderen, voor en na 2000.

	Lid alle verenigingen	Lid jongerenvereniging	Lid sportvereniging	Lid alle verenigingen zonder sport en jeugd
	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Intercept	0,817**	0,020***	0,521***	0,198***
Periode 2000-2007 (ref.=1996-1999)	1,155***	1,899***	1,204***	1,239***
Onderwijsniveau				
Lager secundair onderwijs (ref.)	***	***	***	***
Hoger secundair onderwijs	1,473***	1,933***	1,275***	1,402***
Hogeschool/universitair onderwijs	2,181***	2,284***	1,503***	2,220***
Leeftijd				
19-35 jaar (ref.)		***	***	***
36-55 jaar	1,049	0,577***	0,820***	1,423***
56-75 jaar	1,014	0,521*	0,602***	1,559***
Kinderen nee (ref.=ja)	0,926	1,582***	1,042	0,812***
Geslacht vrouw (ref.=man)	0,664***	0,643***	0,481***	1,018
Arbeidsstatuut				
Werkend (ref.)	**	***	***	
Pensioen	0,879	0,681	0,784*	0,976
Huisvrouw	0,839*	0,912	0,630***	0,948
Ziek, arbeidsongeschikt, werkonderbreking	0,774*	0,541	0,663**	0,918
Werkloos	0,764**	0,921	0,618***	0,919
Student, 1 ^{ste} job	1,399*	3,464***	1,028	1,014
Levensbeschouwing				
Ongelovig, geen, onverschillig, zelf (ref.)	***	***	***	***
Vrijzinnig	1,111	1,030	1,016	1,357***
Randkerkelijk kath./christ.	1,032	0,797	0,940	1,212**
Onregelmatig pratikerend kath./christ.	1,470***	1,430*	0,958	1,992***
Kerngelovig kath./christ.	2,340***	1,386	0,641***	3,580***
Ander geloof	1,022	0,452	0,688**	1,582***
Tv kijken (aantal uur per dag)				
Minder dan 1u40 (ref.)	***			***
Tussen 1u40 en 3u	0,886**	0,887	0,931	0,817***
Meer dan 3u	0,789***	0,727	0,861*	0,735***
R ²	8,2	9,3	10,1	10,0

*** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

Bron: voor 2000: SCV-surveys 1996-1999, TOR-survey; na 2000: SCV-surveys 2000-2007.

Tabel 19b: Logistische regressie op al dan niet actief of bestuurslid van verschillende soorten verenigingen in Vlaanderen, voor en na 2000 (vervolg).

	Lid sociale beweging	Lid culturele vereniging	Lid vrijtijdsvereniging	Lid sociopolitieke vereniging	Lid religieuze vereniging	Lid wijk en buurt- vereniging	Lid helpende vereniging
	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Intercept	0,013***	0,025***	0,035***	0,111***	0,001***	0,027***	0,012***
Periode 2000-2007 (ref.=1996-1999)	0,966	1,092	1,359***	1,050	1,525***	1,287*	1,526***
Onderwijsniveau							
Lager secundair onderwijs (ref.)	***	***	***	***	***	***	***
Hoger secundair onderwijs	2,039***	2,097***	1,381***	1,347***	1,910***	1,523***	1,315**
Hogeschool/universitair onderwijs	4,405***	3,654***	1,707***	2,024***	2,924***	2,006***	1,647***
Leeftijd							
19-35 jaar (ref.)	***	**	***	**	***		***
36-55 jaar	1,847***	1,301**	1,633***	1,253**	1,752**	1,251	1,848***
56-75 jaar	1,395	1,683***	2,403***	1,154	2,246***	1,010	2,263***
Kinderen nee (ref.=ja)	1,148	1,091	0,688***	0,640***	1,040	0,556***	1,073
Geslacht vrouw (ref.=man)	0,691***	0,834	1,660***	0,666***	0,969	0,612***	1,225*
Arbeidsstatuut							
Werkend (ref.)			***	***			
Pensioen	1,384	0,976	1,324**	0,525***	0,804	0,705	1,188
Huisvrouw	1,193	0,899	1,406***	0,372***	1,029	0,806	0,893
Ziek, arbeidsongeschikt, werkonderbreking	1,195	1,091	0,952	0,604*	1,314	0,686	1,594*
Werkloos	0,902	0,826	0,936	0,855	1,314	0,861	1,078
Student, 1 ^{ste} job	0,638	2,136**	0,476	0,281**	2,287	0,598	2,028
Levensbeschouwing							
Ongelovig, geen, onverschillig, zelf (ref.)	***	***	***	***	***	*	***
Vrijzinnig	1,780**	1,481*	1,09	1,749***	0,461	0,929	1,439
Randkerkelijk kath./christ.	0,938	1,132	1,265*	1,299**	3,176*	1,238	1,219
Onregelmatig pratikerend kath./christ.	1,271	1,550***	2,556***	1,676***	14,040***	1,373	1,893***
Kerangelovig kath./christ.	2,235***	2,760***	3,718***	2,521***	96,940***	1,776**	3,101***
Ander geloof	1,561	1,262	1,074	1,356	60,320***	0,754	1,236
Tv kijken (aantal uur per dag)							
Minder dan 1u40 (ref.)	***	***	**	***	***		
Tussen 1u40 en 3u	0,725**	0,671***	0,865*	0,825**	0,573***	0,933	0,796*
Meer dan 3u	0,530***	0,566***	0,798*	0,755***	0,404***	0,775	0,857
R ²	8,8	8,1	14,2	8,4	29,2	4,3	5,3

*** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

Bron: voor 2000: SCV-surveys 1996-1999, TOR-survey, na 2000: SCV-surveys 2000-2007.

4.2.1. Leeftijd

Over de effecten van de leeftijd en de levensloop is het participatieonderzoek niet eenduidig. Sommige onderzoeken vinden geen verband (Gijselinckx & Loose, 2007), anderen een rechtlijnig verband (Hooghe & Quintelier, 2007), nog anderen een curvilineair verband (Knoke & Thomson, 1977) of een dat verschilt naargelang de soort vereniging (Elchardus e.a., 2001; Decraene e.a., 2007). Putnam (1995a, 1995b) verdedigt de stelling dat we niet zozeer te maken hebben met een leeftijdseffect, maar wel met een cohorte-effect. Hij meent dat de oudere cohorten nog sterker doordrongen zijn van noties als plichtsbesef en religiositeit, en daaruit ook inspiratie putten voor een intensievere participatie in het vrijwilligerswerk en in het verenigingsleven. De jongere cohorten zouden daarentegen wat hedonistischer en individualistischer zijn ingesteld, en zouden dan ook minder belangstelling hebben voor dergelijke vormen van inzet. Het is belangrijk hierbij het onderscheid tussen leeftijds- en cohorte-effecten goed voor ogen te houden. Het poneren van een leeftijdseffect impliceert dat de jongere generaties geleidelijk het patroon van de oudere generaties zullen overnemen naarmate ze zelf ouder worden. Het poneren van een cohorte-effect impliceert daarentegen dat het gedragspatroon van de jongere generaties ook in de toekomst zal blijven afwijken van het gedragspatroon van de huidige oudere generaties. We hebben in dat geval te maken met een culturele verschuiving.

Uitspraken over leeftijds- en cohorte-effecten hebben dikwijls een speculatief karakter omdat men op basis van gegevens op een bepaald moment niet kan besluiten welk van de twee soorten effecten zich voordoet. Uit de logistische regressie (tabel 19) blijkt dat als we alle verenigingen samen bekijken, alle leeftijdsgroepen even sterk vertegenwoordigd zijn. Dat zou kunnen betekenen dat er noch leeftijds- noch cohorte-effecten spelen, maar het kan ook betekenen dat beide spelen maar op een manier dat ze elkaar opheffen (bijvoorbeeld jongere generaties participeren minder, maar met de leeftijd neemt de participatie af). Naar soort vereniging zien we dat jongeren sterker aanwezig zijn in sport- en jongerenverenigingen, ouderen in de andere verenigingen. In de sociale bewegingen en sociopolitieke verenigingen zijn de 36-55-jarigen sterker vertegenwoordigd dan de jongste en oudste leeftijdsgroep. In de culturele, vrijetijds-, religieuze en helpende verenigingen zijn de jongeren (18-35-jarigen) duidelijk minder sterk aanwezig dan de oudere bevolkingsgroepen (36-75-jarigen). In de wijk- en buurtcomités zijn er geen leeftijdsverschillen. Zonder voldoende longitudinale gegevens is het onmogelijk deze verbanden met de leeftijd te duiden als cohorte- of leeftijdseffecten. De gegevens waarover we beschikken zijn onvoldoende om betrouwbare uitspraken over het onderscheiden belang van leeftijds- en cohorte-effecten te schragen.

Wat wel kan worden gedaan, is nagaan of er zich een daadwerkelijke veroudering van de participanten heeft voorgedaan en hoe en waar deze zich gebeurlijk heeft voorgedaan. Om dat te doen, dient rekening te worden gehouden met de gewijzigde samenstelling van de bevolking.¹¹ Als we de gemiddelde niet-gecorrigeerde leeftijd van de leden van de verschillende verenigingen bekijken, stellen we inderdaad een lichte veroudering vast. In de periode 1996-1999 was de gemiddelde leeftijd van de leden van alle verenigingen samen 43 jaar, in 2000-2007 was dit gestegen tot 44,2 jaar, een significante toename. Vooral de gemiddelde leeftijd van de leden van sport- en religieuze verenigingen is toegenomen, met ongeveer drie jaar (van 38,4 naar 41,0 jaar voor de sportverenigingen en van 47,2 naar 50,5 jaar voor de religieuze verenigingen).

Als we echter corrigeren voor de veroudering (tabel 20), en dus kijken naar de gecorrigeerde leeftijden van de leden, is er enkel een significante veroudering van het ledenkorps van sportverenigingen, met twee jaar (van 39,3 naar 41,0 jaar).

Tabel 20. Gemiddelde gecorrigeerde leeftijd van actieve en bestuursleden van de verschillende types verenigingen in Vlaanderen, voor en na 2000, in jaren.

	Gemiddelde gecorrigeerde leeftijd van de leden		
	1996-1999	2000-2007	Vershil
Vrijtijdsvereniging	52,8	52,3	-0,2
Sociopolitieke vereniging	44,6	43,9	-0,7
Alle verenigingen zonder sport en jeugd	47,1	47,2	0,1
Sociale beweging	46,3	46,5	0,2
Culturele vereniging	44,5	44,8	0,3
Helpende vereniging	49,5	50,1	0,6
Wijk- of buurtvereniging	44,3	45,6	1,3
Sportvereniging	39,3	41,0	+1,7**
Religieuze vereniging	48,3	50,5	2,2
Jongerenvereniging	30,2	33,2	+3,0*
Alle verenigingen	43,9	44,2	0,3

*** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

Bron: voor 2000: SCV-surveys 1996-1999, TOR-survey; na 2000: SCV-surveys 2000-2007.

De invloed van de leeftijd op het lidmaatschap van sportverenigingen blijkt te verschillen naargelang het meetpunt. Na 2000 ligt het effect van leeftijd significant hoger dan voor 2000. Dat betekent dat de stijging van het aantal leden van sportverenigingen voor een groot deel te wijten is aan de stijgende populariteit bij de 56- tot 75-jarigen. Ook bij de jongere leeftijdsgroepen is er een toename van het aantal leden, maar deze stijging is minder groot dan bij de oudste leeftijdsgroep. De veroudering is dus niet, zoals Putnam suggereert, het gevolg van het afhaken van de jongere generaties, maar van het actiever worden, vooral in verband met sport, van de oudere generaties.

Eenzelfde fenomeen stellen we vast bij de vrijetijdsverenigingen. De toename van het ledenkorps van vrijetijdsverenigingen na 2000 is vooral toe te schrijven aan een stijging van het aantal 56- tot 75-jarigen. Dit heeft echter niet geleid tot een grote veroudering van het ledenkorps. Er is immers geen sprake van een afname van het aantal jongere participanten. De participatie van deze laatste groep is daarentegen over de tijd ook toegenomen maar in mindere mate dan bij de oudste leeftijdsgroep.

Voor de sport- en vrijetijdsverenigingen stellen we vast dat de relatie tussen leeftijd en participatie tussen 1996 en 2007 is veranderd. Er is een vrij sterke toename geweest van de oudere leeftijdsgroepen (oudere generaties) aan vrijetijds- en sportverenigingen. Deze vaststelling ondersteunt echter geenszins de stelling van Putnam dat er veroudering is omdat de jonge generaties afhaken (ontgroening). We zien over de tijd immers ook een toename van de deelname van de jonge leeftijdsgroepen (en generaties) aan die activiteiten, alleen is die (veel) minder sterk dan die van de oudere leeftijdsgroepen en van de senioren. Eerder dan in die ontwikkeling een afhaken van de jonge generaties te zien, lijkt het ons veel plausibeler en veel dichter bij het observeerbare, daarin een activering van de oudere leeftijdsgroepen te zien, die vooral tot uiting komt in de groei van senioren sport.

4.2.2. Toename van onderwijsniveau

De ongelijkheid op basis van scholingsniveau is persistent: uit alle onderzoek komt naar voor dat hooggeschoolden meer en intensiever deelnemen aan het verenigingsleven dan laaggeschoolden. Het verband tussen onderwijsniveau en participatie kan op twee manieren causaal worden geïnterpreteerd. Het is mogelijk dat actieve mensen met sociale vaardigheden het ook beter doen op school en hogere onderwijsniveaus bereiken, terwijl hun actief karakter en sociale vaardigheden ook tot hogere niveaus van participatie lei-

den. Daarnaast is er ook de mogelijkheid dat net de onderwijservaring een aantal vaardigheden en mogelijkheden bijbrengt, die de leerlingen later toelaten een sociaal actiever rol te spelen. Zo gaan Verba e.a. (1995) uit van een 'resources model': participatie in het publieke leven wordt pas mogelijk en zinvol indien men daartoe over de nodige hulpbronnen of resources beschikt, bijvoorbeeld tijd, geld en mobiliteit maar ook de integratie in reeds bestaande netwerken of het beschikken over voldoende cognitieve vaardigheden. Heel veel activiteiten binnen het verenigingsleven vergen inderdaad enige kwalificaties, in de vorm van vergadertechnieken, rapportering, het woord voeren, het organiseren van activiteiten,... Hoe dan ook: we hebben hier te maken met een cumulatieve verhouding: diegenen die in het onderwijssysteem de meeste kansen hebben gekregen en/of hebben kunnen benutten, zullen ook later in het culturele, het politieke en het verenigingsleven het sterkst tot participatie overgaan (Elchardus & Glorieux, 2002; Wilson & Musick, 1997).

De logistische regressie (tabel 19) toont inderdaad dat hogeropgeleiden significant vaker lid zijn van alle soorten verenigingen. Deze oververtegenwoordiging is het grootst in de sociale bewegingen, gevolgd door de culturele verenigingen en de religieuze verenigingen.

Het scholingsniveau van de Vlaamse bevolking is over de jaren heen lichtjes gewijzigd, in die zin dat het aantal respondenten met een diploma hoger secundair onderwijs licht is toegenomen. De invloed van het scholingsniveau op het lidmaatschap van verenigingen in het algemeen blijkt ook te verschillen naargelang het meetpunt. Het verschil tussen hoger- en lageropgeleiden is over de tijd nog groter geworden in het voordeel van de eersten.

De toename van het lidmaatschap situeert zich voornamelijk bij de hogeropgeleiden. Voor het jaar 2000 was 60% van de hogergeschoolden actief lid van een vereniging, in de periode na 2000 was twee derde (66%) van hen actief of bestuurslid van een vereniging. Dezelfde trend vinden we terug bij de middengeschoolden, maar in minder sterke mate. Deze stijgende trend vinden we echter niet terug bij de lageropgeleiden. Deze vaststelling bevestigt de stelling dat de invloed van het onderwijsniveau steeds sterker wordt en het risico op sociale uitsluiting en niet-participatie van de laaggeschoolden steeds groter (Elchardus & Glorieux, 2002).

4.2.3. *Vervrouwelijking*

Uit participatieonderzoek blijkt meestal dat vrouwen in geringere mate dan mannen deelnemen aan het verenigingsleven, en aan het publieke leven in het algemeen. Specifiekere analyses tonen echter dat vrouwen niet minder lid zijn van verenigingen, wel minder bestuursfuncties uitoefenen en enkel ondervertegenwoordigd zijn in sportverenigingen. De participatiepatronen van vrouwen en mannen zijn bovendien duidelijk verschillend. Mannen participeren meer in sportverenigingen, vrouwen in sociaal-culturele verenigingen (Elchardus & Smits, 2000; Stevens & Elchardus, 2001; Smits, 2004).

De logistische regressie-analyse (tabel 19) bevestigt dat vrouwen minder lid zijn van verenigingen in het algemeen, een ondervertegenwoordiging die volledig te wijten is aan de lagere participatie van vrouwen in sportverenigingen. Als we het lidmaatschap van alle verenigingen bekijken zonder sport- en jeugdverenigingen verdwijnt immers het gendersverschil. Binnen deze groep van verenigingen zijn er echter nog verschillen. Mannen zijn vaker lid van sociale bewegingen, sociopolitieke verenigingen, wijk- en buurtverenigingen en van culturele verenigingen. Vrouwen zijn dan weer sterker vertegenwoordigd

in vrijetijdsverenigingen en in helpende verenigingen. In de religieuze verenigingen zijn mannen en vrouwen even sterk vertegenwoordigd.

Vrouwen zijn dan wel minder lid van verenigingen in het algemeen. Het zou best kunnen dat ze bezig zijn met een inhaalbeweging en dat er in bepaalde verenigingen dan ook sprake is van een vervrouwelijking. Over de beschouwde periode stellen we een significante stijging vast van het aantal vrouwelijke leden (tabel 19). In de periode 1995-1999 was 42% van de vrouwen lid van een vereniging, in de periode 2000-2007 was dit 46%. Dit is een toename van 4 procentpunten. Bij de mannen is het lidmaatschap echter nog sterker toegenomen, namelijk met 6 procentpunten, van 50% naar 56% leden. Het gevolg hiervan is dat de genderkloof met 2 procentpunten is toegenomen.

De genderkloof bij de sportverenigingen, toch een klassiek mannenbastion, is daarentegen heel lichtjes afgenomen, van 15 procentpunten in de jaren '90 naar 14 procentpunten na 2000. Het lidmaatschap van mannen is minder sterk gestegen (met 5 procentpunten) dan het lidmaatschap van de vrouwen (met 6 procentpunten).

De genderkloof bij alle verenigingen zonder sport- en jeugdverenigingen, waarbij er een overwicht van vrouwen is, is eveneens verkleind, van 4 procentpunten in de jaren '90 tot 1 procentpunten na het jaar 2000. Het lidmaatschap van mannen is gestegen met 5 procentpunten, terwijl de toename bij de vrouwen minder sterk was, met 2 procentpunten.

We kunnen dus stellen dat vrouwen een inhaalbeweging hebben gemaakt voor wat de sportverenigingen betreft, en mannen een inhaalbeweging voor de andere verenigingen. Omdat de inhaalbeweging van mannen groter is geweest dan deze van de vrouwen, is de globale genderkloof voor de totale participatie licht toegenomen (van 8 naar 10 procentpunten).

4.2.4. Tijdsdruk

De auteurs die een daling van de maatschappelijke participatie menen te onderkennen, schrijven deze niet zelden toe aan verhoogde tijdsdruk. Sommige leeftijdsgroepen worden geconfronteerd met het zogeheten spitsuur van het leven - de cumulatieve tijdsaanpakken van beroep en gezin - waardoor er nog relatief weinig tijd zou overblijven voor vrijetijdsactiviteiten. Men kan verwachten dat het uitoefenen van bezoldigde arbeid en het tweeverdienerschap bijdragen tot tijdsdruk. In die zin vinden we in onze gegevens een duidelijke aanwijzing van toegenomen tijdsdruk. Het aantal werkenden is immers toegenomen met 3 procentpunten en het aantal huisvrouwen afgenomen met bijna 4 procentpunten.

De hypothese dat toenemende tijdsdruk naar afnemende participatie leidt, wordt echter geenszins door de observaties bevestigd en verdient op zijn minst flinke nuancering. Mensen die nauwelijks tijdsverplichtingen hebben, bijvoorbeeld omdat ze geen werk hebben, blijken ook nauwelijks actief te zijn in het verenigingsleven. Zoals al eerder gemeld, blijkt de stelling van de vermenigvuldiging van de tijd vruchtbaarder in het verklaren van participatiepatronen dan de stelling van de verdringing van de tijd. Engagements op verschillende maatschappelijke domeinen blijken elkaar veeleer aan te zwengelen dan af te remmen of uit te sluiten.

De logistische regressie (tabel 19) wijst inderdaad uit dat de huisvrouwen, werklozen en zieken, arbeidsongeschikten en werkonderbrekers minder participeren dan de werkenden. Als we dan kijken naar het soort verenigingen waar ze minder participeren, blijkt dat ze minder lid zijn van sportverenigingen dan werkenden. Ook gepensioneerden zijn minder lid van sportverenigingen dan de werkenden. Gepensioneerden zijn eveneens minder lid van sociopolitieke verenigingen maar zijn daarentegen sterker vertegenwoor-

digd in de vrijetijdsverenigingen, net als de huisvrouwen. Studenten zijn dan weer sterker vertegenwoordigd in de culturele verenigingen.

Tabel 21. Evolutie van actief en bestuurslidmaatschap bij mannen en vrouwen in Vlaanderen, voor en na 2000, in %.

	1995-1999			2000-2007			Genderkloof	
	Man	Vrouw	Totaal	Man	Vrouw	Totaal	Jaren '90	Na 2000
Jongerenvereniging	4,3	3,2	3,7	5,3	3,4	4,4	+1,1***	+1,9***
Sport- en cafévereniging	26,8	11,8	19,3	31,9	17,8	24,8	+15,0***	+14,1***
Alle verenigingen zonder sport en jongerenorganisatie	25,5	29,8	27,6	30,6	31,8	31,2	-4,4***	-1,2
Sociale beweging	3,4	2,3	2,8	4,0	2,8	3,4	+1,1***	+1,2***
Culturele en kunstverenigingen	6,0	5,4	5,7	6,8	5,9	6,4	+0,6	+0,9*
Vrijetijds- of ontspanningsvereniging	7,9	17,2	12,6	8,2	15,9	12,1	-9,3***	-7,7***
Sociopolitieke vereniging	10,3	6,5	8,4	13,7	7,5	10,6	+3,8***	+6,2***
Religieuze vereniging	1,9	2,3	2,1	3,5	3,4	3,5	-0,4	+0,1
Wijk- of buurtcomité	2,4	1,7	2,1	4,6	2,9	3,8	+0,7**	+1,7***
Helpende vereniging	2,7	3,6	3,1	5,9	6,5	6,2	-0,9**	-0,6
Totaal	50,0	41,9	45,9	56,2	46,1	51,1	8,1	10,1

*** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

Bron: voor 2000: SCV-surveys 1996-1999, TOR-survey; na 2000: SCV-surveys 2000-2007.

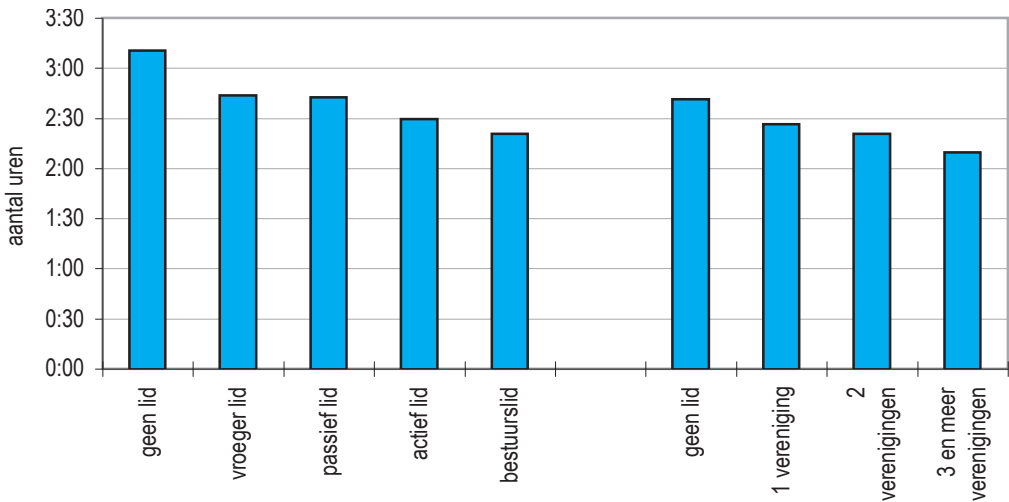
4.2.5. Tv kijken

Voorals de Amerikaanse auteur Putnam gaat ervan uit dat de bereidheid tot participatie onder meer wordt aangetast door wat hij de 'videomalaise' noemt. De ruimere verspreiding van televisie zorgt er volgens hem voor dat veel mensen tegenwoordig hun vrije tijd voor hun televisietoestel doorbrengen en niet langer tijd investeren in gemeenschapsactiviteiten ('displacement'-hypothese). Hetzelfde zou kunnen worden verondersteld met de opgang van het internet. De opgang van de nieuwe technologieën, zowel voor communicatie als voor het zoeken naar informatie, kan in principe grote effecten hebben op sociaal kapitaal en sociale cohesie. Zij zouden zowel sociale netwerken kunnen bestendigen en versterken als mensen weghouden van het publieke leven en zinvolle interactie.

Als we alle verenigingen samen beschouwen, brengen leden per dag 20 minuten minder voor de televisie door dan niet-leden en passieve leden (2u22min tegenover 2u42min) (tabel 22).¹² Zoals te verwachten heeft ook het aantal verenigingen waarvan men lid is en de aard van de vereniging een invloed op de tijd die men voor de televisie doorbrengt (figuur 4). Mensen die lid zijn van één vereniging kijken al beduidend minder naar televisie dan niet-leden. Zij kijken 2u27min. Mensen die lid zijn van meerdere verenigingen kijken het minst televisie. Zij die lid zijn van twee verenigingen kijken 6 minuten minder televisie dan mensen die lid zijn van één vereniging. Leden van drie verenigingen of meer kijken een kwartier minder tv dan leden van één vereniging en 32 minuten minder dan niet-leden.

Het zal niemand verwonderen dat het vooral de bestuursleden¹³ zijn die minder televisiekijken. Zij kijken gemiddeld 2u21min naar televisie. De actieve leden brengen gemiddeld 2u30min voor televisie door. Opvallend is dat mensen die nu geen lid meer zijn, maar dat vroeger wel waren, veel minder tv kijken dan de nooit-leden, namelijk 27 minuten minder.

Figuur 4. Aantal uren tv kijken per dag naar aantal lidmaatschappen en manier van participeren in Vlaanderen.



Bron: Gekoppelde data 1996-2007 (SCV-surveys 1996-1997, 1999-2002, 2005-2007; TOR-survey).

Terwijl zware tv-kijkers minder lid zijn van verenigingen, is de relatie met internetgebruik net omgekeerd. De regelmatige internetgebruikers¹⁴, engageren zich vaker in verenigingen dan de mensen die geen of weinig internet gebruiken. 59% van de regelmatige internetgebruikers is actief lid van een vereniging, slechts 38% van de niet-internetters is actief betrokken bij het verenigingsleven. Ook na controle voor onderwijsniveau, leeftijd, geslacht en tv-gebruik blijft het positieve verband tussen internetgebruik en lidmaatschap bestaan. Terwijl de ‘displacement’-hypothese opgaat voor het tv-kijken, moeten we de ‘engagement’- of ‘the more, the more’-hypothese bevestigen voor wat de relatie tussen het internetgebruik en de participatie in verenigingen betreft. Frequent internetgebruik gaat samen met minder tv kijken en een sterk engagement in organisaties. Een verklaring hiervoor is dat frequente internetgebruikers besparen op het aantal uren tv kijken. De cijfers tonen inderdaad aan dat de respondenten die regelmatig online zijn, 1u14min minder tv kijken per dag dan de mensen die geen of weinig internet gebruiken. De regelmatige internetgebruikers kijken gemiddeld 1u55min naar televisie, de mensen die geen of weinig internet gebruiken, brengen gemiddeld 3u09min voor televisie door.

Vervolgens kijken we naar het tv-kijkgedrag van de leden van verschillende soorten verenigingen (tabel 22). Actieve leden van eender welke vereniging, behalve de vrijetijds- en helpende verenigingen, kijken significant minder uren televisie dan niet-leden of passieve leden. Zo kijken actieve leden van sportverenigingen gemiddeld 13 minuten minder televisie per dag dan niet-leden.

Leden van een andere dan een sport- en jeugdvereniging kijken 16 minuten minder televisie per dag dan niet-leden. Leden van sociale bewegingen, van culturele verenigingen en van religieuze verenigingen kijken het minst televisie. Leden van vrijetijdsverenigingen en helpende verenigingen kijken het meest televisie.

Tabel 22. Aantal uur televisie kijken per dag naar soort vereniging in Vlaanderen.

	Geen/passief lid	Actief/bestuurslid	Significantie
Sociale beweging	2:33:08	1:56:15	***
Culturele vereniging	2:34:05	1:59:48	***
Vrijtijdsvereniging	2:31:43	2:33:45	
Sociopolitieke vereniging	2:34:50	2:11:04	***
Religieuze vereniging	2:32:58	1:58:46	***
Wijkvereniging	2:32:24	2:17:27	**
Helpende vereniging	2:32:18	2:24:20	
Alle verenigingen zonder sport en jeugd	2:37:09	2:21:19	***
Jongerenvereniging	2:33:01	2:02:27	***
Sportvereniging	2:35:15	2:21:46	***
Totaal	2:41:43	2:21:52	***

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Bron: Gekoppelde data 1996-2007 (SCV-surveys 1996-1997, 1999-2002, 2005-2007; TOR-survey).

Als we alle respondenten samen nemen, is er over de tijd slechts een lichte stijging van de tijd die men voor televisie doorbrengt, van 2u31min eind jaren '90 naar 2u33min in de periode 2000-2007.

Opvallend is dat de stijging over de jaren in het aantal uren dat men voor de televisie doorbrengt enkel van toepassing is op de niet-leden en passieve leden, en niet op de actieve leden. Het aantal uren tv kijken is bij deze laatste groep over de jaren hetzelfde gebleven. Een uitzondering hierop zijn de jongerenverenigingen. Leden van jeugdbewegingen kijken na het jaar 2000 veel minder televisie dan voor het jaar 2000. Ten gevolge van die verschillende veranderingen is de kloof in tv-consumptie tussen leden en niet-leden over de tijd dan ook groter geworden.

Hoewel het kijkgedrag van de leden van sportverenigingen over de beschouwde periode niet is veranderd, blijkt de invloed van televisiekijken op het lidmaatschap van sportverenigingen over de jaren heen veranderd te zijn. De toename van het aantal leden van sportverenigingen is vooral toe te schrijven aan de mensen die weinig tv kijken. Het lijkt erop dat de mensen die relatief weinig tv keken, de stap naar de sportbeoefening in verenigingsverband hebben gezet. De intense tv-consumenten zijn zichtbaar aan het scherm gekluisterd.

4.2.6. *Proces van gezinsverduunning*

Een andere belangrijke factor die een invloed kan uitoefenen op het participatiegedrag, is de gezinssituatie. Het al dan niet samenwonen met een partner, de aanwezigheid van kinderen of de ervaring van een echtscheiding, kunnen een invloed laten gelden op zowel het tijdsbudget van de respondent als op de participatiebereidheid. Zo stelt Putnam (2000) dat een proces van gezinsverduunning mee verantwoordelijk is voor de vermeende daling van de participatieniveaus in de VS. Hij stelt dat gehuwde gezinnen met kinderen het sterkst aan het gemeenschapsleven zullen participeren. Dit zou impliceren dat diegenen die alleen wonen of geen kinderen hebben, lagere participatieniveaus zullen vertonen dan de gehuwden met kinderen. Voor de gekoppelde data (SCV-surveys en TOR-survey) hebben we enkel informatie over het al dan niet hebben van kinderen. We zagen reeds dat het hebben van kinderen een goede proxy is voor de gezinssamenstelling en het toetsen van de these van gezinsverduunning.

Als we het geheel van de verenigingen beschouwen, is er geen verschil in participatiegedrag tussen mensen met en zonder kinderen. Bekijken we de verschillende soorten

verenigingen afzonderlijk, dan is er geen verschil voor de sportverenigingen, de sociale bewegingen, de culturele verenigingen, de religieuze verenigingen en de helpende verenigingen. In de andere soorten verenigingen zijn de mensen met kinderen duidelijk oververtegenwoordigd. Het gaat dan om de vrijetijdsverenigingen, de sociopolitieke verenigingen en de wijk- en buurtverenigingen. In de jongerenverenigingen zijn, uiteraard, de respondenten zonder kinderen oververtegenwoordigd. Dit geldt voor zowel de periode voor als na het jaar 2000.

4.2.7. *Afname van religieuze betrokkenheid*

Ook de factor levensbeschouwing is van belang. Leden van een kerkgenootschap zouden vaker participeren in het verenigingsleven. Doordat gelovigen op geregelde basis deelnemen aan collectieve rituelen, zullen ze niet alleen gesterkt worden in hun geloofsovertuiging, maar zullen ze ook in sterkere mate een wij-identiteit ontwikkelen die aanleiding kan geven tot vormen van samenwerking (de Hart & Dekker, 1999; Elchardus e.a., 2001; Dekker & de Hart, 2001).

Als we alle verenigingen samen bekijken, stellen we vast dat vooral de kerngelovigen en in iets mindere mate de onregelmatig praktiserende katholieken en christelijken vaker participeren dan de andere levensbeschouwelijke zelfplaatsingen (tabel 19). Er zijn echter wel verschillen naar het soort engagement. In de sportverenigingen zijn de gelovigen (zowel katholieke of christelijke kerngelovigen als andersgelovigen) ondervertegenwoordigd terwijl in de andere verenigingen de gelovigen (randkerkelijke, onregelmatig praktiserend en kerngelovige katholieken, andersgelovigen) en de vrijzinnigen duidelijk oververtegenwoordigd zijn in vergelijking met de ongelovigen en onverschilligen. De vrijzinnigen zijn oververtegenwoordigd in de sociale bewegingen, de sociopolitieke verenigingen en in iets mindere mate in de culturele verenigingen. De onregelmatig praktiserende katholieken en christelijken en de kerngelovigen zijn sterk vertegenwoordigd in de culturele verenigingen, de vrijetijdsverenigingen, de sociopolitieke verenigingen, de helpende verenigingen, de sociale bewegingen en de wijk- en buurtverenigingen maar uiteraard vooral in de religieuze verenigingen. Ook de andersgelovigen zijn oververtegenwoordigd in de religieuze verenigingen.

Over de bestudeerde periode hebben er zich verschuivingen voorgedaan naar levensbeschouwelijke zelfplaatsing. Zo is het aantal kerngelovigen en onregelmatig praktiserende katholieken of christelijken (met feestdagen of maandelijks naar de kerk) respectievelijk met 5 en 8 procentpunten afgenomen ten voordele van het aantal randkerkelijken (nooit tot zelden naar de kerk) (toename van 15 procentpunten) en de andersgelovigen (een toename van 2 procentpunten). Hoewel het aantal onregelmatig praktiserende en kerngelovigen is afgenomen over de tijd, is de levensbeschouwelijke onverschilligheid niet toegenomen. Dit kan verklaren waarom de bezorgdheid over dalende participatieniveaus tengevolge van een dalende levensbeschouwelijke betrokkenheid ongegrond is. Het zijn immers vooral de levensbeschouwelijk onverschilligen die weinig participeren.

De invloed van religie op het lidmaatschap van verenigingen in het algemeen en voor vrijetijdsverenigingen in het bijzonder, blijkt te verschillen naargelang het meetpunt. Na 2000 is de participatie van de randkerkelijken, onregelmatig praktiserende katholieken en vrijzinnigen toegenomen. Deze van de kerngelovige katholieken en andersgelovigen daarentegen is lichtjes afgenomen. Het participatieverschil tussen de kerngelovigen en de andere gelovigen of levensbeschouwelijk geëngageerden is dus met de tijd kleiner geworden.

4.3. Besluit

In de zoektocht naar verklaringen voor de opmars van het verenigingsleven kwamen we tot een aantal belangrijke vaststellingen.

De verwachting dat de verenigingen een veroudering doormaken van hun ledenkorps, kan enkel worden bevestigd voor de sport- en vrijetijdsverenigingen en dan nog met een heel belangrijke nuance. De stelling van de veroudering heeft een dramatische connotatie omdat men ze interpreteert als een gevolg van ontgroening, van het afhaken van de jongere leeftijdscohorten. Dat is echter geenszins het geval. De vastgestelde veroudering is niet het gevolg van het afhaken van de jongere leeftijdsgroepen, maar van een toegenomen participatie van de oudere leeftijdsgroepen. Deze laatste doet zich vooral voor in de sportverenigingen. Bekeken vanuit het standpunt van de volksgezondheid en de levenskwaliteit is dit waarschijnlijk een van de meest hoopgevende vaststellingen van deze bijdrage.

De al heel dikwijls gemaakte vaststelling dat het onderwijspeil een belangrijke rol speelt in de maatschappelijke participatie wordt hier nogmaals bevestigd. Hoger geschoolden participeren veel meer dan laaggeschoolden. Er is echter meer. We stellen vast dat over de tijd de kloof tussen de hoog- en laaggeschoolden niet is afgenomen, maar toegenomen. Het zijn de hooggeschoolden die meer zijn gaan participeren en aldus de participatiekloof hebben verbreed. Die vaststelling bevestigt de stelling van de symbolische samenleving dat de invloed van het onderwijs en van andere socialiserende en beïnvloedende instellingen groter wordt in de verdeling van allerhande levenskansen, houdingen en praktijken (Elchardus & Glorieux, 2002). Die vaststelling geldt ook voor sportverenigingen. Het engagement van de hogeropgeleiden in sportverenigingen is over de tijd toegenomen, terwijl de lageropgeleiden achterblijven. Door deze dynamiek is het democratische bereik van het verenigingsleven minder groot geworden en in die vaststelling tekent zich ook het toegenomen risico op sociale isolatie van de laaggeschoolden af.

Vrouwen participeren minder aan het verenigingsleven dan mannen, maar het verschil kan volkomen op rekening van hun lagere participatie aan sportverenigingen worden geschreven. Over de tijd werd de genderkloof echter niet gedicht, integendeel. Ze werd zelfs iets groter. Vrouwen zijn weliswaar meer gaan sporten en zijn in grotere mate dan voorheen lid van sportverenigingen. De sportverenigingen hebben de vrouwen als doelgroep dan wel ontdekt, de inhaalbeweging van de vrouwen wordt echter gecompenseerd door een stijgende participatie van mannen in de andere soorten verenigingen. De participatie van de mannen aan sportverenigingen en aan haast alle andere soorten verenigingen is nog sterker toegenomen dan die van de vrouwen, waardoor het genderverschil in participatie nog werd aangedikt.

Bij de populaire stelling dat het verenigingsleven onder een toenemende tijdsdruk lijdt, moeten we heel wat vraagtekens en nuances plaatsen. We konden tijdsdruk weliswaar enkel heel onrechtstreeks meten, maar een aantal vaststellingen spreken de these van tijdsdruk en tijdsverdringing tegen. Ten eerste participeren de werkenden meer dan de niet-werkenden. Enkel in de vrijetijdsverenigingen, die zich expliciet richten op een specifiek doelpubliek, participeren huisvrouwen en gepensioneerden meer dan de werkenden. Een duidelijke doelgroepgerichte werking blijkt zijn effect dus niet te missen. Ten tweede participeren frequente internetgebruikers vaker dan de mensen die weinig gebruik maken van het internet. Ten derde stellen we vast dat het hebben van kinderen - wat toch een grote tijdsinvestering vereist - geen invloed heeft op de participatieniveaus van de respondenten. Wel wijzen de analyses uit dat ouders lid zijn van andere verenigingen dan

mensen zonder kinderen. Het lijkt er op dat vooral de mensen die weinig met tijdsaanpakken worden geconfronteerd ook minder participeren. Een mate van tijdsdruk blijkt bevorderlijk voor de participatie.

Het tv-kijken drukt de participatie. De tijd die voor televisie wordt doorgebracht, wordt in betrekkelijk grote mate onttrokken aan het verenigingsleven. Over de tijd is de kloof tussen zwakke en intense kijkers zelfs groter geworden, vooral omdat de zwakke kijkers nu meer dan vroeger participeren aan het verenigingsleven, iets wat vooral merkbaar is in de sportverenigingen. De mensen die veel voor de televisie zaten, zijn daar als het ware blijven zitten. Van degenen die minder beeldbuisgeklonken waren, zijn er heel wat gaan sporten.

Het ene medium is het andere niet. Terwijl televisie en het verenigingsleven in een negatieve verhouding staan, die mettertijd nog negatiever is geworden, staan internet en het verenigingsleven in een positieve verhouding. Wie meer gebruik maakt van internet dan de gemiddelde Vlaming heeft ook een grotere kans sterker aan het verenigingsleven deel te nemen. Die vormen van verbondenheid zijn dus geen alternatief, maar complementair. Gezien de recente opkomst van internetgebruik, kan zelfs worden verondersteld dat deelname aan het verenigingsleven dat gebruik bevordert; een te onderzoeken hypothese. Het verband tussen de verschillende vormen van verbondenheid wijst in elk geval op het cumulatieve karakter van sociale participatie en dus ook op het risico dat er een groep groeit die noch door werk, noch door het verenigingsleven, noch door internet met de anderen in contact staat: een groep die enkel de televisie als venster op de wereld heeft.

Kerngelovigen en kerkse gelovigen participeren ook sterk aan het verenigingsleven. Het zijn de onverschilligen die in mindere mate participeren. De daling van het aantal kerngelovigen heeft echter niet geleid tot een daling van de participatiecijfers omdat de participatie van de randkerkelijken en de onregelmatig praktiserenden - de levensbeschouwelijk betrokkenen - is toegenomen. Dat betekent ook dat het verschil in de intensiteit tussen de kerngelovigen en de andere levensbeschouwelijk betrokkenen over de tijd is afgenomen.

Uitleiding

In tegenstelling tot de pessimistische verwachtingen stellen we over de laatste dertig jaar geen daling van het engagement in verenigingen vast. Het beschikbare materiaal wijst veeleer op een toename van zowel het actieve lidmaatschap als van het vrijwilligerswerk. Het percentage mensen dat vrijwilligerswerk verricht en/of actief of bestuurslid is van verenigingen blijkt te zijn toegenomen. Er zijn daarenboven niet alleen meer mensen lid van verenigingen, ze zijn bovendien ook lid van meer verenigingen. Die toename van het aantal lidmaatschappen lijkt ook niet gepaard te gaan met kortere, meer wisselende lidmaatschappen. Op basis van de weliswaar gebrekkige informatie over dat aspect van het lidmaatschap lijkt de participatie van de leden integendeel duurzamer te zijn geworden. In dat verband is er echter een grote behoefte aan het beter meten van de duur van het lidmaatschap. Een andere onderzoeksvraag die door deze vaststellingen wordt aangereikt, is waarom kernleden van verenigingen de indruk hebben dat het lidmaatschap achteruitgaat en de participatie minder duurzaam wordt. Aan welke waarnemingen, verwachtingen en perceptieschema's ontspringt die onbehaaglijke diagnose?

De toegenomen deelname aan het verenigingsleven is daarenboven een algemeen verschijnsel. Het valt nagenoeg alle soorten verenigingen te beurt, de ene al meer dan de

andere. De cultuur- en kunstverenigingen, de sociale bewegingen en de religieuze verenigingen stagneren. Alle andere soorten verenigingen boeken vooruitgang. De grootste toename van de participatie werd verwezenlijkt in de sportverenigingen. De verschuivingen in het relatieve belang van de verschillende soorten verenigingen weerspiegelen duidelijk culturele trends, in dit geval de groeiende belangstelling voor het lichaam, zijn vorm en conditie.

De participatie aan het verenigingsleven blijft wel ongelijk verdeeld over de bevolking. Als we alle verenigingen samen beschouwen, participeren hoogopgeleiden veel meer dan laagopgeleiden, mannen meer dan vrouwen, werkenden meer dan zieken en werklozen. Studenten zijn actiever in het verenigingsleven dan niet-studenten. Ook naar levensbeschouwing zijn er duidelijke verschillen. De kerkelijk katholieken en christelijken zijn actiever in het verenigingsleven dan de andere levensbeschouwelijke groepen. De levensbeschouwelijk onverschilligen participeren het minst. Televisiekijken en het engagement in verenigingen leven op gespannen voet. Intense tv-kijkers participeren minder. Internet- en pc-gebruik zijn echter meer verspreid onder de leden van verenigingen. De nieuwe en de oude vormen van verbondenheid zijn geen alternatief, maar wederzijds ondersteunend. Dit globale beeld van de participatie aan alle soorten verenigingen laat uiteraard niet zien dat bepaalde bevolkingsgroepen zich sterker aangesproken voelen door bepaalde soorten verenigingen dan door andere. Die diversiteit van het verenigingsleven is belangrijk. Zij wijst erop dat het verenigingsleven zich aan de verwachtingen en verzuchtingen van verschillende deelpublieken aanpast.

Zo stellen we vast dat het gendersverschil volledig toe te schrijven is aan de oververtegenwoordiging van mannen in de sportverenigingen. Naar leeftijd zijn de verschillen omgekeerd. Jongeren zijn oververtegenwoordigd in de sportverenigingen, ouderen in de andere verenigingen (culturele, vrijetijds, religieuze en helpende verenigingen). Mensen met kinderen zijn sterker vertegenwoordigd in de vrijetijds-, sociopolitieke en wijk- of buurtverenigingen, terwijl de sportverenigingen in gelijke mate rekruteren uit gezinnen met en gezinnen zonder kinderen. Naar arbeidsstatuut zijn er grote verschillen in de sportverenigingen, niet in de andere verenigingen. In de sportverenigingen zijn de werkenden duidelijk oververtegenwoordigd, terwijl de werklozen, huisvrouwen en arbeidsongeschikten er sterk ondervertegenwoordigd zijn. Alle levensbeschouwelijke overtuigingen zijn in gelijke mate vertegenwoordigd in de sportverenigingen, behalve de kerngelovigen. Zij zijn duidelijk minder lid van sportverenigingen, maar des te meer van de andere soorten verenigingen. De onverschilligen en ongelovigen zijn ondervertegenwoordigd in alle soorten verenigingen behalve in de sportverenigingen. Televisiekijken heeft geen invloed op het engagement in sportverenigingen, maar wel op de deelname aan de andere soorten verenigingen. Zowel gematigde kijkers als veelkijkers zijn duidelijk ondervertegenwoordigd in alle soorten verenigingen, behalve in de sportverenigingen.

Ondanks de vele verschillende soorten verenigingen, met elk hun specifieke werkvormen, activiteiten en, tot op zekere hoogte, doelgroepen en publieken, zijn er toch nog bepaalde bevolkingsgroepen die systematisch minder deelnemen aan het verenigingsleven van welke aard dan ook. Het meest opvallende is de lagere participatie van laaggeschoolden aan alle soorten verenigingen. Die participatiekloof naar onderwijs is al aanwezig in het secundair onderwijs. Jongeren uit het beroepsonderwijs participeren (veel) minder dan jongeren uit het algemeen vormend onderwijs. Het verschil naar onderwijsniveau wordt na de leeftijd van 18 jaar verder gezet. Blijkbaar slaagt geen enkele soort vereniging erin de laaggeschoolden voldoende aan te spreken. Over de tijd zien we die kloof trouwens verbreden en verdiepen. De vastgestelde groei van het verenigingsleven is immers in grote

mate het gevolg van de stijgende participatie van de hoogopgeleiden. Zo bekeken dienen we vast te stellen dat het verenigingsleven groeit omdat het soort mensen dat vroeger al werd bereikt nu nog meer en talrijker wordt bereikt, niet omdat de verenigingen er in slagen de mensen te bereiken die ze vroeger ook al niet bereikten. Eenzelfde dynamiek kan trouwens worden vermoed op basis van het verband tussen televisiegebruik en sociale participatie. Gematigde kijkers lijken over de tijd meer te zijn gaan participeren, terwijl intense kijkers aan de buis gekluisterd bleven. Het vergroten van de democratische reikwijdte van het verenigingsleven wordt een nog belangrijker opdracht dan voorheen.

Toenemende participatie kan ook worden toegeschreven aan de actievare deelname van de onregelmatig praktiserende en randkerkelijke katholieken en christelijken. Dat heeft tot gevolg dat het grote verschil in participatie tussen kern- en kerkse gelovigen enerzijds, randkerkelijke anderzijds, afneemt. Er is allengs ook een actievare deelname van oudere leeftijdsgroepen gegroeid. Deze manifesteert zich vooral in de sportverenigingen.

Naast de verbondenheid die verwezenlijkt wordt via het verenigingsleven zijn er ook de zogeheten ‘informele’ sociale contacten, met burens, familie, vrienden en kennissen. Hoewel het verre van zeker is dat aan dergelijke contacten dezelfde of gelijkaardige gevolgen kunnen worden gekoppeld als aan de participatie aan verenigingen, werd hun evolutie in deze bijdrage toch kort geschetst. De proportie mensen (19- tot 75-jarigen) die weinig of geen contact hebben met burens, vrienden, kennissen en niet inwonende familie, ligt rond de 8%. Die proportie vereenzaamde mensen vertoont wat schommelingen, maar geen duidelijke trend tussen 1997 en 2007.

In dezelfde periode praat gemiddeld 70% van de Vlamingen minstens eens per week met de burens, 64% ontvangt of gaat minstens eens per week op bezoek bij niet inwonende familie en 58% doet minstens eens per week iets samen met vrienden of kennissen. Vlaanderen lijkt ook informeel sterk sociaal bekabeld. Toch zien we dat de proportie mensen die heel frequent informele contacten heeft, afneemt. De heel frequente, dagelijkse contacten nemen, in het geval van burens, vrienden en kennissen, af ten voordele van de minder frequente wekelijkse of zelfs maandelijkse contacten. Ook de intensiteit van informele contacten is ongelijk verdeeld over de bevolking. Opmerkelijk is dat laaggeschoolden systematisch meer informeel contact hebben met anderen dan hooggeschoolden. De laatsten verwezenlijken sociale verbondenheid relatief meer via verenigingen en ICT, de eersten via burens, familie, vrienden en kennissen.

Noten

- 1 Net als bij de bevraging van het lidmaatschap van verenigingen, werden ook bij het vrijwilligerswerk in het kader van verenigingen de sportorganisaties niet opgenomen in 1981 (zie verder).
- 2 De gegevens voor Vlaanderen zijn beschikbaar voor de EVS-databanken in 1990 en 1999, niet voor 1981. Om de evolutie over een zo lang mogelijke periode te bekijken, besloten we om de evolutie te baseren op de Belgische data.
- 3 Spanje, Italië, Frankrijk, Ierland, Duitsland, Nederland, Denemarken, Zweden en België.
- 4 SCV-survey: in 1999, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 en 2007 werd lidmaatschap (lijst van verenigingen) bevraagd in vijf categorieën (nooit, ooit, passief, actief, bestuurslid). De andere jaren (1996, 1997, 1998 en 2000) werd een ja/nee vraag gesteld naar actief lidmaatschap (lijst van verenigingen). TOR-survey 1998: lijst van verenigingen met vijf antwoordcategorieën (nooit, ooit, passief, actief, bestuurslid).
Welzijnssurvey 2006: vraag naar het aantal verenigingen waarvan men actief en bestuurslid is.
Survey Recreatief Vlaanderen 2004: lijst van verenigingen met drie antwoordcategorieën (geen lid, actief lid, deelnemer maar geen lid).

- ISPO-survey: in 1991 en 2003 werd een ja/nee vraag gesteld naar actief lidmaatschap, in 1995 en 1999 werd eveneens een ja/nee vraag gesteld naar actief lidmaatschap die als filter fungeert om te peilen naar de drie belangrijkste soorten verenigingen (voorgelegde lijst).
- 5 Omdat het lidmaatschap van verenigingen in het jaar 2000 een piek kende, zou het toekennen van dit meetpunt bij de periode voor of na het jaar 2000 een vertekend beeld kunnen geven van de evolutie van de participatie. Als we echter het meetpunt 2000 bij de eerste periode, 1996 tot en met 2000, rekenen en de tweede periode laten starten vanaf 2001 tot en met 2007, stellen we eveneens een lichte stijging vast van het actief lidmaatschap, al is deze niet significant. In de eerste periode 1996 tem 2000 was 50,5% van de Vlamingen actief of bestuurslid, in de periode vanaf 2001 tem 2007 was 51,5% actief lid.
 - 6 Ook als we het jaar 2000 tot de eerste periode rekenen, stellen we een significante toename vast van het aantal lidmaatschappen. Gemiddeld aantal lidmaatschappen in de periode 1996-2000 = 0,81; in de periode 2001-2007 = 0,89 (p=0,000).
 - 7 De gegevens voor Vlaanderen zijn beschikbaar voor de EVS-databanken in 1990 en 1999, niet voor 1981. Om de evolutie over een zo lang mogelijke periode te bekijken, besloten we om de evolutie te baseren op de Belgische data.
 - 8 Om de evolutie van de verschillende soorten verenigingen over een zo lang mogelijke periode te bekijken, zijn we genoodzaakt bepaalde soorten verenigingen samen te nemen. We doen dit op basis van zowel inhoudelijke als statistische argumenten. Voorwaarde is dat het lidmaatschap van minstens één vereniging van een bepaald type in de survey bevestigd is, om een score te kunnen krijgen op dat bepaald type vereniging. Zo werden vrouwenbewegingen en ouderenverenigingen vóór het jaar 1998 niet apart in de lijst met verenigingen opgenomen. Socioculturele verenigingen in het algemeen werden wel bevestigd. We gaan er van uit dat mensen die lid zijn van vrouwen- of ouderenverenigingen een lidmaatschap van een socioculturele vereniging rapporteerden. Inhoudelijk gezien kan men inderdaad vrouwenverenigingen en ouderenorganisaties onder de noemer van socioculturele vereniging plaatsen. Naast de inhoudelijke criteria, worden verenigingen samengenomen op basis van een hoofdcomponentenanalyse met oblieke rotatie. Cafeverenigingen werden bijvoorbeeld niet apart bevestigd vóór het jaar 1998. Door ze samen te nemen met sportverenigingen, wat wel bevestigd is vóór 1998, kunnen we de evolutie bekijken van 1995 tot 2006. Hierbij gaan we er van uit dat mensen die lid zijn van een cafévereniging in de surveys van 1995 tot 1998, aangeven dat ze lid zijn van een sportvereniging.
 - 9 Om de evolutie van het aantal passieve leden te bestuderen, vergelijken we het aantal passieve leden op het totaal aantal leden in de periode 1998-2002 (SCV-surveys 1998-2002, TOR 1998) met de periode 2003-2007 (SCV-surveys 2003-2007).
 - 10 Of de invloed van het kenmerk in kwestie gewijzigd is over de tijd (interactie-effect tussen het kenmerk en de meting aan de ene kant en lidmaatschap aan de andere kant), werd niet alleen nagegaan via anova. De interactie-effecten werden eveneens mee opgenomen in de logistische regressie, maar staan omwille van de leesbaarheid niet in de tabel vermeld. Beide technieken leverden dezelfde resultaten op.
 - 11 In de periode voor en na 2000 is er een lichte veroudering van de bevolking waar te nemen, van 44,1 naar 45,1 jaar. Om te corrigeren op deze veroudering, maakten we een verouderingscoëfficiënt aan (45,1/44,1=1,0227) die we vermenigvuldigden met de leeftijd van de respondenten. Op deze manier blijft de gemiddelde leeftijd over de ganse periode constant.
 - 12 Deze cijfers zijn gebaseerd op de databanken waarin zowel het aantal uren tv kijken als het al dan niet lidmaatschap van verenigingen is bevestigd (SCV 1996, SCV 1997, TOR 1998, SCV 1999, SCV 2000, SCV 2001, SCV 2002, SCV 2005, SCV 2006 en SCV 2007).
 - 13 We kunnen niet in alle databanken een onderscheid maken tussen vroegere, passieve, actieve en bestuursleden. Deze cijfers zijn bijgevolg gebaseerd op de databanken waarin we informatie hebben over zowel de tijd besteed aan televisiekijken als de aard van het lidmaatschap (TOR 1998, SCV 1999, SCV 2001, SCV 2002, SCV 2003, SCV 2005, SCV 2006 en SCV 2007). Volgens deze selectie van databanken kijken de leden (actieve en bestuursleden) gemiddeld 2u28min televisie en de niet-leden 2u49min.
 - 14 Respondenten die het internet 3 tot 5 dagen per week gebruiken of 1 à 2 dagen in het weekend. Deze groep mensen maakt 40% van de totale steekproef uit. De cijfers over internetgebruik zijn gebaseerd op de data van de SCV-survey 2003.

Bibliografie

- Almond, G. & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. New Jersey: Princeton University Press.
- Anciaux, B. (2000). *Beleidsnota Cultuur 2000-2004*. Brussel.
- Bekkers, R. & de Graaf, N.D. (2002). Verschuivende achtergronden van verenigingsparticipatie. In: *Mens & Maatschappij*, 77 (4), 338-360.
- Bourdieu, P. (1985). Forms of Capital. In: Richardson J.G. (ed.). *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood Press, 241-258.

- Breedveld, K., Van den Broek, A., De Haan, J., Harms, L., Huysmans, F. & Van Ingen, E. (2006). *De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Burger, A. & Dekker, P. (2001). *Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Caen, M., Lievens, J. & Waeghe, H. (2005). Het sociale netwerk van de culturele participant. In: Lievens, J. & Waeghe, H. (red.). *Cultuurkijker. Cultuurparticipatie in breedbeeld. Eerste analyses van de survey 'Cultuurparticipatie in Vlaanderen 2003-2004'*. Antwerpen: De Boeck, 191-232.
- de Hart, J. (2005). *Landelijk verenigd. Civil society en vrijwilligerswerk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- de Hart, J. & Dekker, P. (1999). Kerkelijkheid en maatschappelijke participatie. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 20 (3-4), 303-332.
- de Hart, J., Knol, F., Maas-de Waal, C. & Roes, T. (2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- De Tocqueville, A. (1961 [1835/1840]). *De la démocratie en Amérique*. Paris: Gallimard.
- Decraene, M., Glorieux, I. & Moens, M. (2007). De participatie aan het sociaal-cultureel volwassenenwerk, de bibliotheken, de cultuurcentra en de amateurkunsten. In: Laermans, R. (red.). *Cultuurkijker: Cultuurparticipatie in meervoud. Empirische bouwstenen voor een genuanceerde visie op de cultuurdeelname in Vlaanderen*. Antwerpen: De Boeck, 190-220.
- Dekker, P. (1999). *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. & de Hart, J. (2001). Levensbeschouwing en vrijwilligerswerk, het belang van netwerken in een seculariserende samenleving. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*, 2 (8), 9-17.
- Dekker, P., de Hart, J. & Faulk, L. (2007). *Toekomstverkenning vrijwilligere inzet 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Durkheim, E. (1967 [1897]). *De la division du travail social*. Paris: Les Presses universitaires de France.
- Elchardus, M. (1996). *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Elchardus, M., Huysse, L. & Hooghe, M. (2001). *Het maatschappelijke middenveld in Vlaanderen. Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M. & Glorieux, I. (red.) (2002). *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tielt: Lannoo.
- Elchardus, M. & Smits W. (2007). *Het grootste geluk*. Tielt: Lannoo Campus.
- Fendrich, J. & Turner, R. (1989). The transition from Student to Adult Politics. In: *Social Forces*, 67(4), 1049-1057.
- Flap, H. (1999). Creation and returns of social capital, a new approach. In: *La Revue Tocqueville*, 20, 5-26.
- Gesthuizen, M., van der Meer, T. & Scheepers, P. (2008). Education and Dimensions of Social Capital: Do Educational Effects Differ due to Educational Expansion and Social Security Expenditure? In: *European Sociological Review*, 24 (5), 617-632.
- Gijssels, C. & Loose, M. (2007). Wie participeert er (toch)? Patronen en factoren van verwachte en onverwachte participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen Gepeild! 2007. SVR-Studie 2007/2*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 114-140.
- Glorieux, I., Minnen, J. & Vandeweyer, J. (2005). *De tijd staat niet stil. Veranderingen in de tijdsbesteding van Vlamingen tussen 1999 en 2004*. Brussel: TOR.
- Hoge, D. & Ankney T. (1982). Occupations and Attitudes of Former Student Activist: Ten Years Later. In: *Journal of Youth and Adolescence*, 11(5): 355-371.
- Hooghe, M. (1999). *Voluntary Associations and Social Capital. An Empirical, Survey-Based Test of the Putnam Hypothesis*. Paper gepresenteerd op de 'Annual Meeting of the American Political Science Association', Atlanta (VS), 2-5 september 1999.
- Hooghe, M. & Quintelier, E. (2007). Naar een vergrijzing van het verenigingsleven? Trends in de participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen, 1998-2006. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen Gepeild! 2007. SVR-Studie 2007/2*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 141-166.
- Knoke, D. & Thomson, R. (1977). Voluntary Association Membership Trends and the Family Life Cycle. In: *Social Forces*, 56 (1), 48-65.
- Knulst, W. & Schoonderwoerd, L. (1983). *Waar blijft de tijd. Onderzoek naar de tijdsbesteding van Nederlanders*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Komter, A., Burgers, J. & Engbersen, G. (2000). *Het cement van de samenleving, een verkennende studie naar solidariteit en cohesie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kraut, R., Kiesler, S., Boneva, B., Cummings, J., Helgeson, V. & Crawford, A. (2002). Internet Paradox Revisited. In: *Journal of Social Issues*, 58, 49-74.
- Ladd, E. (1999). *The Ladd Report. The surprising news of an explosion of voluntary groups, activities, and charitable donations that is transforming our towns and cities*. New York: The Free Press.
- Maloney, W.A. (1999). Contracting Out the Participation Function: Social Capital and Cheque-Book Participation. In: van Deth, J., Maraffi, M., Newton, K. & Whiteley, P.F. (eds.). *Social Capital and European Democracy*. New York: Routledge.

- Moy, P., Scheufele, A.D. & Holbert, L.R. (1999). Television use and social capital: testing Putnam's time displacement hypothesis. In: *Mass communication and society*, 2 (12), 27-46.
- Mutz, C.D., Roberts, F.D. & van Vuuren, D.P. (1993). Reconsidering the displacement hypothesis. Television's influence on children's time use. In: *Communication Research*, 20 (1): 51-75.
- Norris, P. (1996). Did television erode social capital? A reply to Putnam. In: *Political Science and Politics*, 29, 474-480.
- Norris, P. (2000). The impact of television on civic malaise. In: Pharr, S.J. & Putnam R.D. (eds.). *Disaffected democracies: What's troubling the trilateral countries?*. New Jersey: Princeton University Press, 231-251.
- Paxton, P. (1999). Is Social Capital declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment. In: *American Journal of Sociology*, 105 (1), 88-127.
- Putnam, D.R. (1993). *Making democracy works. Civic traditions in modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Putnam, D.R. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. (1995a). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. In: *Journal of Democracy*, 6 (1), 65-78.
- Putnam, R. (1995b). Tuning In, Tuning Out. The Strange Disappearance of Social Capital in America. In: *Political Science and Politics*, 28 (4), 664-683.
- Redig, G. (2005). *Deelnemen of deelhebben. Een verkenning op weg naar een nieuwe regelgeving*. Presentatie op het ISB-congres 'De sportdienst: consultant voor de sportactoren, gangmaker van het lokale sportbeleid', Leuven, 16 en 17 maart 2005.
- Scheepers, P. & Janssen J. (2001). Informele aspecten van sociaal kapitaal. Ontwikkelingen in Nederland 1970-1998. In: *Mens & maatschappij*, 76 (3), 183-201.
- Scheepers, P., & Janssen, J. (2003). Informal aspects of social capital: developments in the Netherlands. In: *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 39 (2), 87-106.
- Shah, D.V., Kwak, N. & Holbert, R.L. (2001). "Connecting" and "disconnecting" with civic life: Patterns of Internet use and the production of social capital. In: *Political Communication*, 18, 141-162.
- Skocpol, T. (2003). *Diminished Democracy. From membership to management in American Civic Life*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Smits, W. (2000). Maatschappelijke participatie van vrouwen in Vlaanderen. In: *Ethiek & Maatschappij*, 3 (2), 80-102.
- Smits, W. (2004). *Maatschappelijke participatie van jongeren. Beweging in de sociale, vrijetijds- en culturele ruimte. Eindverslag van het PBO-project (PBO99A114/85)*. Brussel: TOR.
- Smits, W. (2007). *Participatie: met mate(n) gemeten. Operationalisering van sociale participatie en vrijetijdsbesteding*. Steunpunt Beleidsgericht Onderzoek, Cultuur, Jeugd en Sport & TOR.
- Smits, W. (2008). *The social participation career: effects of early participation on participation and citizenship values in young adulthood*. Paper gepresenteerd op 'The Social Capital Foundation Conference', Malta, 19-22 september 2008.
- Stevens, F. & Elchardus, M. (2001). *De speelplaats als cultureel centrum. De beleving van de leefwereld van jongeren. Eindverslag voor het PBO-project (PBO 97/16/115)*. Brussel: TOR.
- Stolle, D. (1998). *Making Associations Work. Group Characteristics, Membership and Generalized Trust*. Paper gepresenteerd op 'The Annual Meeting of the American Political Science Association', Boston (VS), 3-6 september 1998.
- Stolle, D. & Rochon R.T. (1998). Are all associations alike? Membership diversity, associational type, and the creation of social capital. In: *American Behavioral Scientist*, 42 (1): 47-65.
- SVR - Studiedienst van de Vlaamse Regering (2008). *Het verenigingsleven in Vlaanderen, Een verkennende nota*. Onuitgegeven nota, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Terhell, L. (2004). *Veranderingen in het persoonlijke netwerk na echtscheiding*. Amsterdam.
- Tönnies, F. (1935 [1887]). *Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffen der reinen Soziologie*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Van den Broek, A., De Haan, J. & de Hart, J. (2007). Sociale participatie. In: Sociaal en Cultureel Planbureau, *De Sociale Staat van Nederland 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 189-213.
- Vandeweyer, J. (2002). Sociaal gebabbel. Het verband tussen sociale interactie, de diversiteit van interactiepartners en democratische waardepatronen nader bekeken. In: Elchardus, M. & Glorieux, I. (red.). *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tiel: Lannoo, 151-174.
- Verba, S., Schlozman, K.L. & Brady, H.E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wellman, B., Haase, A.Q., Witte, J. & Hampton, K. (2001). Does the Internet increase, decrease or supplement social capital? Social networks, participation and community commitment. In: *American Behavioral Scientist*, 45, 436-455.
- Wilson, J. & Musick, M.A. (1997). Work and Volunteering: The Long Arm of the Job. In: *Social Forces*, 76 (1), 251-72.

- Wollebaek, D. & Selle, P. (2002a). Passive Support. No Support at All? In: *Nonprofit Management & Leadership*, 13 (2), 187-203.
- Wollebaek, D. & Selle P. (2002b). Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The Impact of Intensity, scope, and Type. In: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 31 (1), 32-61.
- Wollebaek, D. & Selle P. (2003a). Participation and Social Capital Formation: Norway in a Comparative Perspective. In: *Scandinavian Political Studies*, 26 (1), 67-91.
- Wollebaek, D. & Selle P. (2003b). The importance of Passive Membership of Social Capital Formation. In: Hooghe, M. & Stolle, D. (eds.). *Generating social capital. Civil society and institutions in comparative perspective*. New York: Palgrave MacMillan, 67-88.

Inleiding

In de loop van de laatste decennia heeft het begrip ‘mobiliteit’ zich opgewerkt tot een concept dat niet enkel de economische en technische componenten van verplaatsingen en verkeer dekt, maar evenzeer de sociale en milieuaspecten.

Met name het sociale luik van dit vernieuwde maatschappelijke debat heeft haar stempel gedrukt op tal van nieuwe dynamieken en daaruit volgende beleidsvoornemens. Een belangrijk basisidee is dat eenieder recht heeft op mobiliteit, waarmee de vrijheid om zich te verplaatsen op hetzelfde niveau getild wordt als het recht op voedsel, kleding, huisvesting, gezondheidszorg, vrije meningsuiting, onderwijs, ... (LIN, 2001).

De mogelijkheid om zich te verplaatsen is een basisvoorwaarde geworden om op een volwaardige manier deel te nemen aan economische en sociale activiteiten. Recht op mobiliteit houdt in dat het zich vlot verplaatsen niet langer een voorrecht is van de autobestuurder, die op zichzelf al deel uitmaakt van een bijzondere sociale groep. Er kan namelijk nog steeds een duidelijk verband vastgesteld worden tussen de mate van bewegingsvrijheid die een individu ervaart, en de sociale groep waartoe het beschouwde individu behoort. Leeftijdsklasse, inkomenscategorie, geslacht en afkomst zijn slechts enkele relevante indicatoren hiervoor. Binnen dit discours is mobiliteit een thema geworden dat gevat wordt binnen de tendens tot herverdeling van de welvaart.

In deze bijdrage proberen we deze verschillende aspecten van mobiliteit te bekijken specifiek voor de Vlaming. Vertrekpunt daarbij is de combinatie van een aantal basisgegevens en -statistieken over elk onderdeel, aangevuld met bijkomende, meer gedetailleerde informatie. In eerste instantie nemen we het verplaatsingsgedrag onder de loep, wat een antwoord moet bieden op de vraag hoe de Vlaming zich verplaatst. We schetsen hierbij kort de geschiedenis en kijken naar het huidige verplaatsingsgedrag van de Vlaming, inclusief de verschillen in dat verplaatsingsgedrag naargelang persoonskenmerken en ruimtelijke context. Een item over snelheid sluit dit onderdeel af.

Vervolgens focussen we op de toegankelijkheid en de bereikbaarheid als voorwaarde voor dit verplaatsingsgedrag. Toegang tot individuele of collectieve vervoermiddelen is noodzakelijk voor wie deel wil uitmaken van het vervoersysteem. Maar deze toegang is niet gelijk verdeeld over alle Vlamingen. Daarnaast bekijken we ook de kwaliteit van een aantal voorzieningen in de openbare ruimte omdat gebreken hier vaak de toegang tot of het gebruik van individuele of collectieve vervoermiddelen in de weg staan.

Tot slot is er ook aandacht voor de negatieve effecten van mobiliteit. Hinder door verkeer brengt de leefbaarheid en de volksgezondheid van de Vlaming in het gedrang. Bovendien veroorzaakt verkeersonveiligheid dagelijks veel menselijk leed.

* Vakgroep Geografie, Universiteit Gent.

** Promotor van de bijdrage, Vakgroep Geografie, Universiteit Gent. E-mail: frank.witlox@ugent.be.

1. Verplaatsingsgedrag

1.1. Verplaatsingsgedrag in historisch perspectief

Als we mobiliteit als een consumptiegoed beschouwen, dan kunnen we stellen dat de consument kiest voor snelheid, comfort en betaalbaarheid; factoren die de perceptie van mobiliteit en bereikbaarheid bepalen. Ondanks de onheilspellende fileberichten op de radio en de schommelende energieprijzen zijn we in Vlaanderen nog nooit zo mobiel en bereikbaar geweest als vandaag.

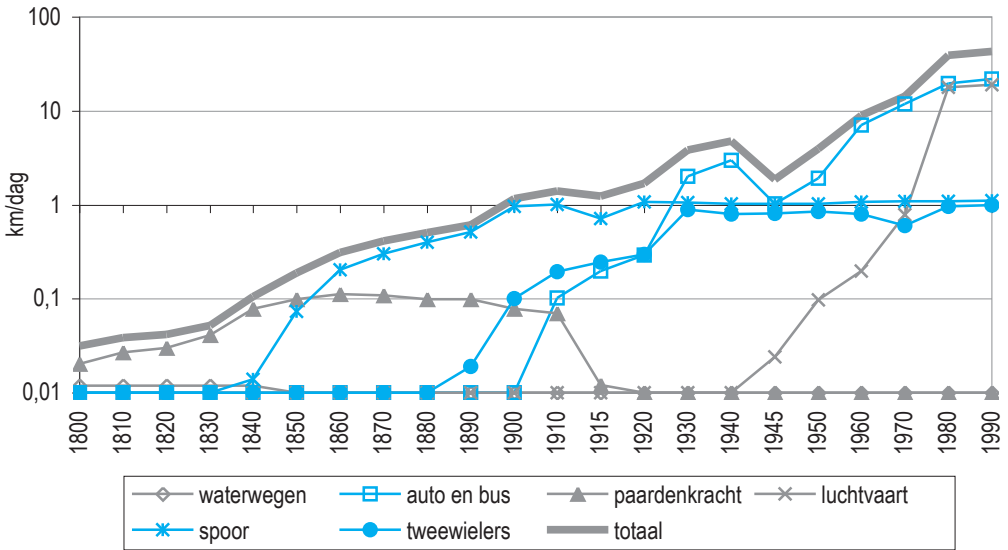
De kostenfactor is steeds van doorslaggevend belang geweest voor de reismogelijkheden waarover mensen beschikken. Niet enkel de prijs per kilometer, maar ook de prijs van snellere technologie speelt een belangrijke rol. Een hogere snelheid betekent over het algemeen een betere bereikbaarheid, in de zin dat meer bestemmingen binnen eenzelfde actieradius komen te liggen. Filarski (1997) wijst er bijvoorbeeld op dat een Nederlandse handarbeider in het midden van de 19de eeuw voor een dagloon slechts 18 kilometer kon reizen. Vandaag reizen we voor een dagloon naar de andere kant van Europa. Bovendien kost het ons zowat evenveel tijd als de 18 kilometer die de handarbeider toentertijd aflegde.

Technologie heeft steeds een erg belangrijke rol gespeeld in het tot stand komen van de verplaatsingsmogelijkheden van de mens (figuur 1). Tot halverwege de 19de eeuw was te voet gaan zowat de enige manier waarop de modale burger zich kon verplaatsen. De diligence en de trekschuit vulden de markt van het personenvervoer aan. Pas rond 1850 kwam de trein op, een nieuwe technologie die in eerste instantie enkel beschikbaar was voor de gegoede klassen in dichtbevolkte regio's, en die spoedig gevolgd werd door democratischer tramnetwerken. Tegen het einde van dezelfde eeuw kwam de fiets op het voorplan. De fiets vormde een goedkoop vervoermiddel voor de korte afstand, en werd bovendien het ideale voor- of natransportmiddel voor trein en tram. De mobiliteit, uitgedrukt in het aantal afgelegde kilometers per persoon, nam explosief toe, en de dominante positie van de combinatie spoor en fiets werd pas rond 1930 ingehaald door de auto (Bleijenberg, 2003).

Sindsdien is het autobezit blijven groeien, en is de mobiliteit exponentieel blijven toenemen (Witlox, 2003). De diligence en trekschuit zijn van het toneel verdwenen, terwijl spoorvervoer (deels vervangen door de autobus) en fiets (met allerlei varianten) zich hebben weten te handhaven binnen nicheposities. Sinds enkele jaren zijn er indicaties dat ook de automobilititeit stilaan tegen de grenzen, in dit geval voornamelijk capaciteitsgrenzen, begint te botsen. Het vliegtuig en de hogesnelheidstrein kunnen als nieuwkomers worden beschouwd, die nog volop bezig zijn hun positie in de vervoersmarkt te veroveren.

In België werd de nieuwe reiscultuur al sinds 1870 omarmd door de politiek, die het invoeren van goedkope treinabonnementen als gedroomde oplossing zag om de politieke rust van het platteland te verenigen met het industrialisatieproces. De langeafstandspendel werd in België dus geïnstitutionaliseerd vanaf het moment waarop dit technisch mogelijk was (Verhetsel e.a., 2007). We kunnen stellen dat het pendelen, en daarmee het reizen in het algemeen, in België meer nog dan in andere landen van meet af aan ingebakken zat in alle institutionele, economische en ruimtelijke ontwikkelingen. Tengevolge hiervan kennen we in België, en in Vlaanderen in het bijzonder, een hoge graad van bereikbaarheid, die bovendien vrij homogeen over het grondgebied verdeeld is. De economische voorde-

Figuur 1. Dagelijks afgelegde afstand per persoon (wandelen niet opgenomen), Frankrijk, periode 1800-1990.



Bron: Bleijenberg (2003).

len hiervan zijn legio. Maar ook de goede woonkwaliteit die Vlaanderen kenmerkt vindt hierin zijn oorsprong. Er zijn in de wereld slechts weinig regio's te vinden waar het voor een gewone burger mogelijk is om mee te draaien in een stedelijke economie, en toch in een ruime woning met tuin te kunnen wonen.

Een systeem dat oorspronkelijk in sterke mate op het spoor- en buurtspoorwegennetwerk was gestoeld, hervormde zich echter tot een autogeoriënteerde structuur. Kenmerkend hiervoor is de evolutie van het wagenbezit, die sinds het einde van WO II een steile groei-curve kent. De curve vertoont slechts 2 rimpels: de eerste in de periode van de oliecrisis (rond 1980), en een tweede die zich op dit ogenblik wellicht nog aan het vormen is onder invloed van de verzadiging van de wegen, de onzekerheid over de brandstofprijzen en de financieel-economische crisis. De lengte van het wegennet kent een gelijkaardige evolutie: de naoorlogse periode kent een steile groei met een onderbreking rond 1980, en een afvlakking vanaf 1991. De lengte van de Belgische wegen nam sinds de eerste helft van de jaren '70 toe met ongeveer 50%. Dat de groei sinds 1991 teruggevallen is, heeft wellicht te maken met een toenemende schaarste aan ruimte en maatschappelijk draagvlak voor nieuwe infrastructuur (Witlox, 2002, 2004; Witlox & Notteboom, 2003).

Samen met de veralgemening van het wagenbezit en de aanleg van infrastructuur groeide het aantal afgelegde kilometers. In België nam het aantal afgelegde voertuigkilometers over de periode 1970-2007 toe met 234%. Het aantal reizigerskilometers nam iets minder snel toe, gezien de afname van de bezettingsgraad. Het openbaar vervoer toont heel andere groeicijfers: in 1986 bereikten de reizigersaantallen een absoluut dieptepunt, waarna opnieuw een stijgende lijn kon worden opgetekend (ADSEI, 2009a).

We mogen echter de menselijke kant van dit technologisch-optimistische verhaal niet uit het oog verliezen. Doorheen de geschiedenis van de mobiliteit hebben zich ook steeds belangrijke negatieve sociale effecten voorgedaan. We willen deze als volgt groeperen: a) uitsluiting van bepaalde bevolkingsgroepen, b) regionale verschillen in mobiliteit, c) verschillen in blootstelling aan onveiligheid, en d) milieueffecten:

a) Uitsluiting van bevolkingsgroepen: Een hoger inkomen gaat vooraf aan een grotere mobiliteit. Een hoog inkomen geeft namelijk toegang tot duurdere en dus snellere of flexibelere vervoermiddelen (zoals de auto, de hogesnelheidstrein, of het vliegtuig). Mensen met een lager inkomen hebben minder interactiemogelijkheden. Dit is in het bijzonder het geval voor kansarmen die zich geen wagen kunnen permitteren. Binnen gezinnen hebben vrouwen minder vaak toegang tot een auto dan mannen. Ook voor kinderen, ouderen en mindervaliden is het vervoersysteem minder toegankelijk.

b) Regionale verschillen in mobiliteit: Zelfs al is de bereikbaarheid in Vlaanderen met de meeste vervoersmodi beter en homogener gespreid dan in veel andere regio's in Europa en in de rest van de wereld, toch hebben bewoners van sommige regio's minder gemakkelijk toegang tot jobs en diensten dan in andere streken. In het bijzonder in gebieden met een beperkte lokale werkgelegenheid en dienstenaanbod, een minder goede toegang tot het hoofd- en spoorwegennet of een bescheiden aanbod aan regionaal of lokaal openbaar vervoer, kunnen we stellen dat de bereikbaarheid van de bewoners zo laag is dat ze significant minder maatschappelijke interactiemogelijkheden hebben.

c) Voornamelijk zachte weggebruikers, maar ook mensen die met kleinere en dus minder zware auto's rijden, zijn meer dan gemiddeld blootgesteld aan de risico's van het verkeer. Dit is in het bijzonder het geval voor specifieke groepen zoals (jonge) fietsers, (oudere) voetgangers en minder- en andersvaliden. Voor hen is het veiligheidsaspect vaak problematisch. Voor kinderen geldt daarenboven dat ze minder rechtstreekse politieke invloed kunnen uitoefenen om dit soort problemen aan te pakken.

d) Woonlocaties die ernstig blootstaan aan de milieueffecten van het verkeer (uitstoot, trillingen, lawaaihinder) worden doorgaans ingenomen door mensen met een relatief laag inkomen. Toch veroorzaken net de lagere inkomensgroepen door hun bescheidener verplaatsingspatroon in het verkeer minder vervuiling dan gemiddeld. Verder zijn het vooral de inwoners van stedelijke gebieden die aan hogere concentraties van gevaarlijke stoffen (met fijn stof en stikstofoxiden als koplopers) blootgesteld worden. Verder kan gesteld worden dat met de groeiende mobiliteit nog steeds een toenemende uitstoot van broeikasgassen en fossiel energieverbruik verwacht kan worden. De uitstoot van de meeste gezondheidsbedreigende stoffen is echter in belangrijke mate gedaald over de periode 1990-2005 (De Vlieger e.a., 2006).

1.2. Vlamingen en hun mobiliteit

Heel wat informatie over het verplaatsingsgedrag van de Vlaming is afkomstig uit de Onderzoeken Verplaatsingsgedrag (OVG). Deze grootschalige, hoofdzakelijk schriftelijke surveys bij minimaal 2.500 huishoudens in Vlaanderen werden tot nu toe driemaal voor Vlaanderen uitgevoerd, eenmaal in 1994-1995 (OVG 1), een tweede maal in 2000-2001 (OVG 2). Onlangs werd de derde dataverzameling afgesloten, die op dit moment (2009) wordt geanalyseerd. In de Onderzoeken Verplaatsingsgedrag worden er gegevens gevraagd op het niveau van huishoudens en op het niveau van de leden van deze huishoudens (vanaf 6 jaar). Aan elk lid van het huishouden wordt gevraagd om gedurende 2 dagen informatie over de verplaatsingen (gebruikte vervoermiddelen, afstand, duur, vertrek, bestemming) bij te houden in een verplaatsingsdagboekje. Omwille van verschillen in methodiek en vraagstelling zijn vergelijkingen tussen OVG 1 en OVG 2 niet opportuun. De cijfers over verplaatsingsgedrag die verder besproken worden komen, tenzij

anders aangegeven, uit OVG 2 (Zwerts e.a., 2001; Zwerts & Nuyts, 2002a, 2002b, 2003; Nuyts & Zwerts, 2001; Witlox, 2007).

Naast gegevens op het niveau van Vlaanderen werd hetzelfde onderzoek ook uitgevoerd in 6 stadsgewesten (Antwerpen, Hasselt-Genk, Gent, Leuven, Mechelen, Aalst) en de rand rond Brussel.

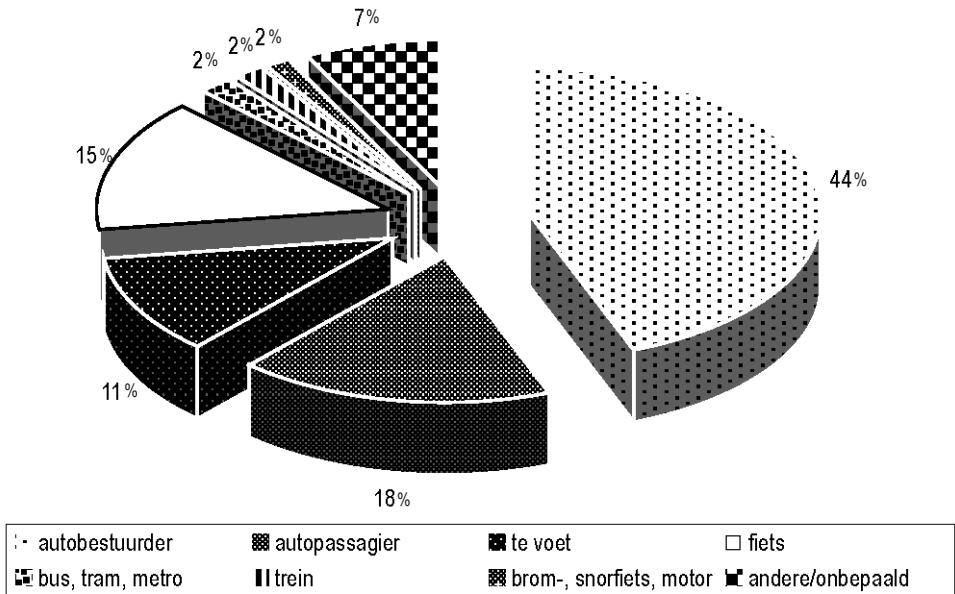
Gemiddeld één vijfde van alle Vlamingen (vanaf 6 jaar) verplaatst zich op een willekeurige dag niet buitenshuis. De belangrijkste reden die hiervoor wordt aangegeven is het eenvoudige feit dat men er geen behoefte aan gehad heeft (47%) of dat dit onmogelijk was door ziekte of een handicap (19%). Het idee dat we ons elke dag met zijn allen verplaatsen, klopt dus niet echt.

Elke Vlaming verplaatst zich gemiddeld 2,8 keer per dag en legt daarbij gemiddeld 32,7 kilometer af. In deze berekening zijn ook de niet-verplaatsers mee opgenomen. Rekening houdend met het bevolkingsaantal levert dat een dagelijks totaal op van bijna 15,5 miljoen verplaatsingen voor alle Vlamingen samen. Als we weten dat de gemiddelde afstand per verplaatsing 12,5 km bedraagt, dan leggen alle Vlamingen samen gemiddeld bijna 200 miljoen kilometer per dag af.

Een verplaatsing duurt gemiddeld 22 minuten. Wanneer we dit gemiddelde vermenigvuldigen met het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag, dan merken we dat we ons per dag gemiddeld 59 minuten verplaatsen.

De meeste van onze verplaatsingen zijn over korte afstand. 18% is korter dan 1 kilometer en 54% is korter dan 5 kilometer. Ook qua tijd zijn onze verplaatsingen kort: amper 27 % duurt langer dan 20 minuten.

Figuur 2. Gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag naar gebruikt hoofdvervoermiddel, Vlaams Gewest, 2000-2001, in %.



Bron: OVG 2.

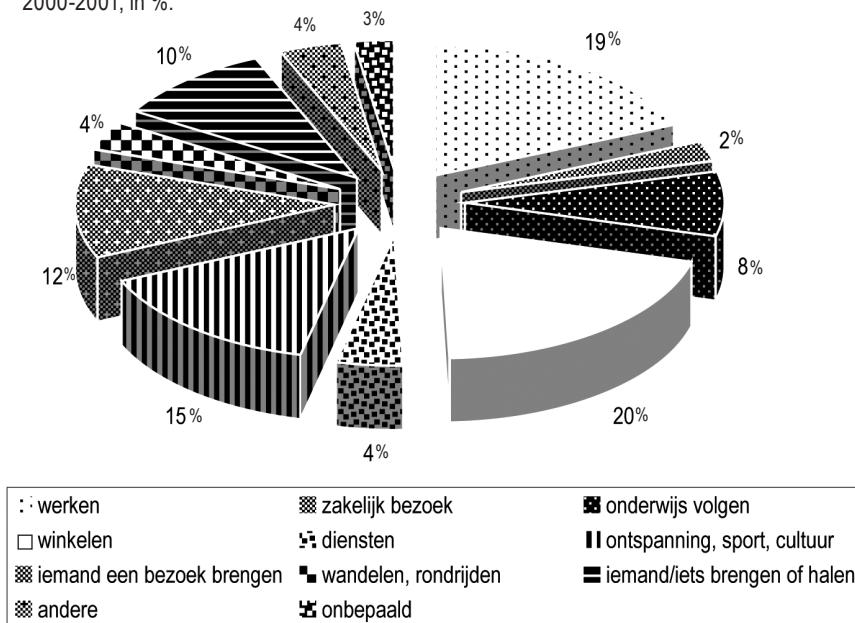
Van al onze verplaatsingen leggen we 62% af met de auto¹, bestuurder en passagier samen. In het aantal afgelegde kilometers nemen autoverplaatsingen 77% voor hun rekening. Dit is logisch gelet op het grote kilometerbereik van een auto.

Fietsverplaatsingen maken ongeveer 15% uit van het totaal aantal verplaatsingen (Tindemans & Witlox, 2003), verplaatsingen te voet zijn goed voor 11% van alle verplaatsingen. Het aantal afgelegde kilometers met deze 2 vervoerswijzen ligt natuurlijk een stuk lager dan bij autoverplaatsingen. Kilometers te voet en met de fiets zijn goed voor iets meer dan 7% van het totaal aantal afgelegde kilometers. Uiteraard worden deze vervoerswijzen vooral gebruikt op korte afstanden: van alle verplaatsingen tot 5 km worden er 42% afgelegd met de fiets of te voet. Openbaar vervoer zat in 2000 in een niche van de verplaatsingsmarkt: bijna 4% van alle verplaatsingen gebeurde met de trein, lijnbus, tram of metro.

Verplaatsingen met trein, bus en tram duren gemiddeld wat langer dan andere verplaatsingen, maar dat is logisch: de trein wordt vooral voor lange afstanden gebruikt, en bus en tram worstelen al eens met de drukte van het stadsverkeer. Bovendien wordt het voor- en natransport meegerekend in de cijfers van de tijd van het openbaar vervoer. De wandeling naar de bushalte en de wachttijd aan deze halte worden dus bij de eigenlijke rijtijd geteld.

Sinds 2000 is er veel veranderd. Het aantal reizigers van De Lijn is verdubbeld in de periode 2000-2007 en het aantal afgelegde kilometers is er met meer dan 50% op vooruitgegaan (De Lijn, 2000-2007). De NMBS vervoerde in diezelfde periode 35% meer reizigers (NMBS, 2000-2007). In de resultaten van het laatst uitgevoerde OVG zou deze evolutie duidelijk naar voor moeten komen.

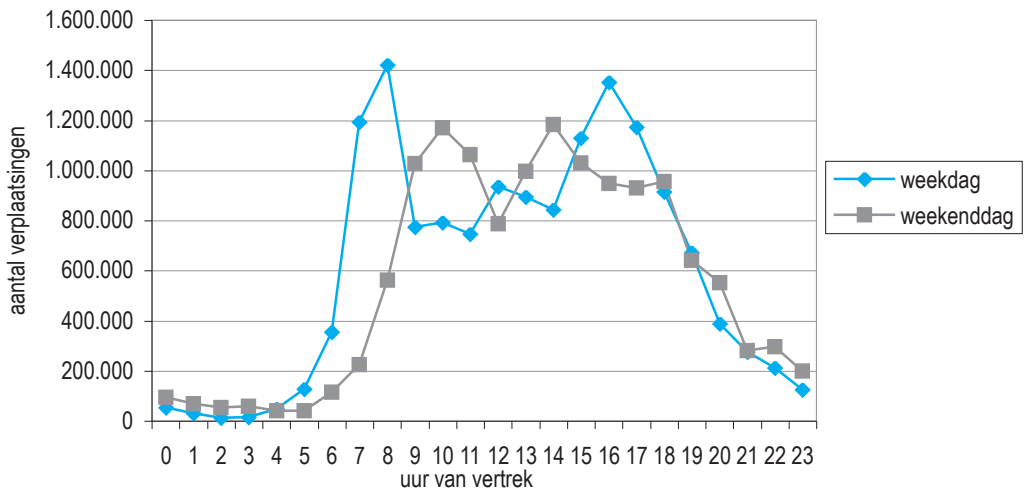
Figuur 3. Gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag naar motief van de verplaatsing, Vlaams Gewest, 2000-2001, in %.



Bron: OVG 2.

Mensen gaan zelden zomaar de deur uit: de meeste van onze verplaatsingen hebben een duidelijk doel of motief. Verrassend genoeg is gaan werken niet ons belangrijkste verplaatsingsmotief. Van alle motieven neemt winkelen het grootste deel voor zijn rekening (20%), maar in afgelegde afstanden scoort dat winkelbezoek veel lager, met iets minder dan 11% van de afgelegde kilometers. Winkelen doen de meeste Vlamingen dus dicht bij de deur. Er zijn 3 grote motiefgroepen: werken/onderwijs volgen/zakelijk bezoek, winkelen/dienstverlening en vrijetijdsactiviteiten elk goed voor respectievelijk 29%, 25% en 30% van onze verplaatsingen. Voor ons werk (zakelijk bezoek inbegrepen) en het onderwijs leggen we wel langere afstanden af: bijna 37% van de afgelegde kilometers. Vrijetijdsactiviteiten (bezoek afleggen, wandelen of rondrijden en ontspanning, sport en cultuur) halen samen bijna 34% van het aantal afgelegde kilometers. We malen dus bijna evenveel kilometers af in onze vrije tijd als voor ons werk en onderwijs. De Vlaming besteedt een groot aantal kilometers aan het brengen of halen van mensen of dingen: bijna 8% van onze kilometers wordt daaraan besteed.

Figuur 4. Verdeling van het totaal aantal verplaatsingen volgens vertrekur van de dag in de werkweek en in het weekend, Vlaams Gewest, 2000-2001.



Bron: OVG 2.

In tegenstelling tot wat er verwacht wordt, zijn weekenddagen bijna even belangrijke verplaatsingsdagen als weekdays. Op weekdays is er een duidelijke ochtendspits tussen 7 en 9 uur, met een piek tussen 8 en 9 uur. De avondspits situeert zich tussen 16 en 19 uur met een piek tussen 16 en 17 uur. In het weekend verschuiven deze pieken naar respectievelijk 10 en 11 uur en naar 14 en 15 uur. Het weekend heeft dus in feite geen avondspits, wel eerder een namiddagspits. Het is iets minder druk in het weekend, maar veel scheelt het niet.

Tijdens de spits (ochtendspits van 7 tot 9 uur en avondspits van 16 tot 19 uur) malen we 43% van ons totaal aantal verplaatsingen per dag af in de werkweek, maar we leggen wel 53% van het totaal aantal kilometers af. Overigens: tijdens de spitsuren staat niet iedereen in de file. Natuurlijk zijn er wel files tijdens de spitsuren, maar die maken slechts een klein deel uit van het totale verkeer dat tijdens de spitsuren op de baan is. Daardoor komt het dat onze spitsuurverplaatsingen gemiddeld slechts bijna 4 minuten langer duren dan onze verplaatsingen buiten de spitsuren. Maar het hoeft geen betoog dat deze files

maatschappelijk en economisch een veel negatievere impact hebben dan dit cijfer zou doen vermoeden.

Dat werk- en schoolgebonden verplaatsingen de hoofdmoot van de verplaatsingen tijdens het spitsuur uitmaken, is eerder een mythe: hun aandeel stijgt weliswaar tijdens bijvoorbeeld de avondspits van bijna 27% (zonder zakelijk verkeer) tot bijna 32%, maar ze blijven toch maar goed voor ongeveer een derde van alle verplaatsingen tijdens de avondspits.

Wat zorgt er nu voor dat een bepaalde vervoerswijze gekozen wordt boven een andere vervoerswijze? Een idee over hoe mensen vervoermiddelen beoordelen en volgens welke criteria dat gebeurt, is terug te vinden in OVG 1 (Hajnal & Miermans, 1996). Hier werd aan de respondenten gevraagd om verschillende vervoerwijzen te rangschikken volgens 7 criteria (comfort, aanzien, snelheid, milieuvriendelijkheid, contact, kostprijs en veiligheid). Vervolgens werd gevraagd om deze criteria te ordenen naar belangrijkheid.

Voor de criteria comfort, snelheid en aanzien scoort de auto het hoogst, gevolgd door de trein, en vervolgens door de combinatie 'bus-tram-metro'. De fiets en vooral zich te voet verplaatsen scoren laag op deze 3 criteria. Op de 3 volgende criteria, namelijk milieuvriendelijkheid, kostprijs en mate van sociaal contact is de interne consistentie kleiner, maar toch kan men besluiten dat in het algemeen de volgorde hier wordt omgedraaid. Het laatste criterium tenslotte, veiligheid, staat min of meer los van de andere 'factoren'. De trein scoort hierbij het beste, gevolgd door bus-tram-metro en te voet. De auto komt op de vierde plaats, en fiets als laatste (en dus gepercipieerd als de onveiligste vervoerswijze).

Uit de rangschikking van de verschillende criteria blijkt dat veiligheid van de vervoerswijze het belangrijkste criterium is, gevolgd door comfort en kostprijs. Milieuvriendelijkheid komt op de vierde plaats, vóór snelheid en contact. Het minst belangrijke criterium is het aanzien van de vervoerswijze.

1.3. Verschillen tussen Vlamingen

De 'gemiddelde' Vlaming bestaat uiteraard niet, laat staan een 'gemiddeld' verplaatsingspatroon. In dit deel gaan we daarom dieper in op verschillen tussen Vlamingen op basis van een aantal kenmerken.

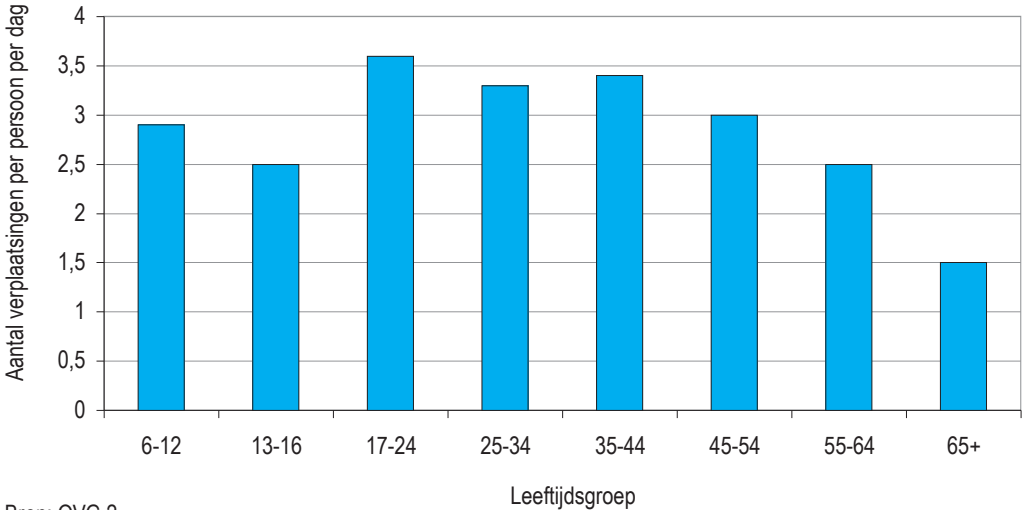
We vinden een erg traditioneel patroon voor het verplaatsingsgedrag van de verschillende seksen: mannen verplaatsen zich meer en verder, en leggen vaker verplaatsingen af als autobestuurder. Vrouwen verplaatsen zich procentueel vaker dan mannen om te winkelen en om 'taxi' te spelen.

Vrouwen verplaatsen zich gemiddeld 2,7 keer per dag, mannen 2,8 keer. Het verschil in kilometers is veel groter: vrouwen leggen gemiddeld 26 kilometer per dag af, mannen 40 kilometer per dag, of 50% meer dan de vrouwen.

Mannen en vrouwen gebruiken voor hun verplaatsingen ongeveer even vaak de auto (63% tegenover 61%), maar als ze in de auto zitten rijden mannen veel vaker: mannen sturen 4/5 van hun verplaatsingen, vrouwen slechts 3/5. Voor mannen zijn de voornaamste redenen om zich te verplaatsen werken, winkelen en ontspanning. Voor vrouwen zijn dat dezelfde motieven maar de volgorde wijzigt: winkelen, werken en ontspanning.

Leeftijd is een ander kenmerk dat zorgt voor een verschil in verplaatsingsgedrag. Tussen 6 en 12 jaar maken kinderen gemiddeld 2,9 verplaatsingen per dag. In de leeftijdsklasse van 13 tot 15 jaar daalt dit tot 2,5 verplaatsingen per dag. Deze daling komt er vooral door een daling van het (al dan niet verplicht) meerijden op de achterbank, ten voordele van autonome mobiliteit van jongeren.

Figuur 5. Gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag naar leeftijdsklasse, Vlaams Gewest, 2000-2001.



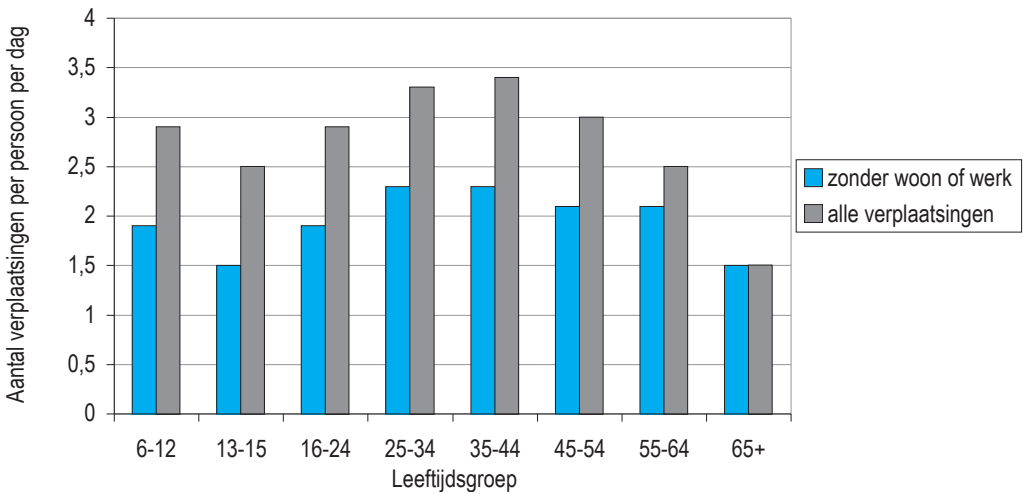
Bron: OVG 2.

Vanaf 16 jaar is er een gestage stijging tot 44 jaar. Vanaf 45 jaar daalt het aantal verplaatsingen weer. 65-plussers maken gemiddeld nog 1,5 verplaatsing per dag. Uiteraard speelt het afbouwen van professionele activiteiten hierin een rol: wie geen woon-werkverplaatsing maakt, maakt al meteen heel wat minder verplaatsingen. Maar zelfs zonder deze woon-werkverplaatsingen blijft dezelfde leeftijdsevolutie in het verplaatsingsgedrag merkbaar (zie figuur 6).

De groep van 25 tot 34 jaar legt gemiddeld het meeste kilometers per dag af (44,8 km), de 65-plussers het minst (13,1 km). Naast het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag speelt de gemiddelde lengte van een verplaatsing hierin ook een rol. Tussen beide is niet steeds symmetrie: bij de 45- tot 54-jarigen vinden we de hoogste gemiddelde lengte van een verplaatsing (14,1 km), en niet bij de 25- tot 34-jarigen, terwijl de kortste terug te vinden is bij de 6- tot 12-jarigen (7,2 km), en niet bij de 65-plussers.

Naast leeftijd zorgt ook het opleidingsniveau voor een verschil in mobiliteitskenmerken. Naarmate het opleidingsniveau stijgt, stijgt ook het gemiddelde aantal verplaatsingen. De orde van grootte is enorm: hoger opgeleiden (universitair) maken gemiddeld 3 keer zoveel verplaatsingen dan respondenten zonder een diploma. Niet alleen het aantal verplaatsingen per dag verschilt enorm; het aantal kilometers dat er op een dag wordt afgelegd laat nog grotere verschillen zien. Respondenten zonder een diploma leggen gemiddeld 9,8 kilometer af per dag, respondenten met een universitair diploma 61,1 km, of zomaar even 6,3 keer meer. Een verschil dat kan tellen!

Figuur 6. Gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag, opgesplitst per leeftijdsgroep: eenmaal voor alle verplaatsingen, en eenmaal zonder woon - werkverplaatsingen, Vlaams Gewest, 2000-2001.



Bron: OVG 2; Nuys (2003).

Uiteraard speelt hier deels een logische verklaring: ouderen hebben vaak de kans niet gehad om te studeren en maken geen woon-werkverplaatsingen meer. Toch blijkt dat zelfs wanneer we de woon-werkverplaatsingen uit de analyses halen, dit verschil blijft, zij het minder extreem.

Mensen met lagere inkomens zijn duidelijk minder mobiel en gebruiken ook niet dezelfde vervoermiddelen als mensen met een hoger inkomen. Ze doen per dag minder verplaatsingen, leggen duidelijk minder kilometers af en gebruiken veel minder vaak de auto en de trein. Vaak wordt dat verschil toegeschreven aan het al dan niet hebben van werk. Werklozen, maar ook gepensioneerden, die vaak eerder een lager inkomen hebben, verplaatsen zich niet voor hun werk, wat meteen een vijfde van het aantal verplaatsingen en een derde van het aantal kilometers doet wegvallen. Maar zelfs als we het werk- en zakelijk verkeer uit de cijfers filteren, blijft het verschil tussen de hogere en lagere inkomens nog vrij groot. Mensen die minder verdienen dan 1.240 euro per maand, leggen ongeveer 18 kilometer per dag af voor niet-werkgebonden verplaatsingen. Wie meer dan dat bedrag verdient, besteedt daar elke dag 10 kilometer meer aan. Vooral aan ontspanning, sport en cultuur besteden de hogere inkomens duidelijk meer kilometers.

Uiteraard hangen de bovenvermelde factoren onderling samen. Zo hangt leeftijd samen met opleidingsniveau, opleidingsniveau met inkomen, en leeftijd met inkomen. De effecten op mobiliteit die beschreven werden zijn dan ook niet eenduidig te herleiden tot het effect van dat ene kenmerk op mobiliteit. Een multivariate analyse zou kunnen nagaan welk van deze variabelen – naast andere variabelen – het meest effect heeft.

Voor vervoermiddelengebruik in het woon-werkverkeer werd er per vervoermiddel een logistische regressie uitgevoerd op basis van de data van OVG 2. Op basis van een combinatie van al deze logistische regressies bleek dat parkeerproblemen en woon-werkafstand een belangrijke invloed hebben in de keuze voor een bepaald vervoermiddel. Vrouwen en zij die een hoger inkomen hebben kiezen dan weer vaker voor de auto. Ook Pickery (2005) maakte dezelfde oefening, maar dan op basis van de gegevens van de algemene so-

cio-economische enquête 2001 (SEE 2001)² en voor de dichotome, afhankelijke variabele ‘gebruikt uitsluitend de auto als bestuurder om naar het werk te gaan’. Uit de resultaten van zijn analyse blijkt dat, tegengesteld aan de resultaten op basis van OVG-data, mannen een grotere kans hebben om de auto te nemen om te gaan werken. Daarnaast spelen er ook effecten van leeftijd, woon-werkafstand en ruimtelijke locatie mee bij de keuze voor de auto in het woonwerkverkeer: voor kleine en heel grote woon-werkafstanden zijn er minder autogebruikers, wonen in een centrumgebied leidt tot minder autogebruik en, globaal genomen³, hoe jonger hoe minder autogebruik.

Voor 2 specifieke groepen gaan we wat dieper in op hun mobiliteit: de kinderen en de ouderen.

Mobiliteit van *kinderen* wordt gekenmerkt door een grote afhankelijkheid van de mobiliteit van de ouders. Ouders in Vlaanderen, en dan specifiek de moeders, besteden een groot deel van hun verplaatsingen en hun afgelegde kilometers aan het brengen en halen van kinderen (Zwerts e.a., 2006). Keerzijde is dat kinderen net als in andere Europese landen (Hillman, 1997) op steeds latere leeftijd leren zelfstandig deel te nemen aan het verkeer en dat hun vervoersautonomie (het zelfstandig beslissen over het al dan niet maken van een verplaatsing en de vrije keuze van het vervoermiddel) afneemt. Voor de groep van 10 tot 13 jaar werd in 2005 nagegaan hoe hun verplaatsingspatroon eruit ziet en hoe ze dit zelf beleven (Meire & Vleugels, 2005; Meire, 2005; Petermans & Zwerts, 2006). De keuze voor deze leeftijdsgroep was niet toevallig: op deze leeftijd neemt door de overstap van het lager naar het secundair onderwijs de vervoersautonomie van de jongeren toe.

Gemiddeld genomen maken jongeren tussen 10 en 13 jaar 2,9 verplaatsingen per dag. Meer dan 44% van alle verplaatsingen zijn gerelateerd aan onderwijs volgen. De duur van hun verplaatsingen is eerder kort te noemen: zowat 67% duurt hoogstens 10 minuten.

Meisjes maken op een dag gemiddeld meer verplaatsingen dan jongens in deze leeftijdsgroep: 3,0 tegenover 2,8. Bijna 42% van deze verplaatsingen wordt afgelegd met de auto, gevolgd door bijna 27% verplaatsingen met de fiets. Opvallend is dat jongens meer verplaatsingen met de fiets afleggen dan meisjes en minder met de auto, wat meteen ook betekent dat ze vaker verplaatsingen alleen afleggen of samen met vrienden (maar zonder volwassenen). De autonome mobiliteit is dus hoger voor jongens dan voor meisjes (Petermans & Zwerts, 2006). De grootste verklaring ligt vermoedelijk bij de ouders. Ouders blijken een belangrijke invloed te hebben op het verplaatsingspatroon van kinderen, en dan vooral op de keuze van het vervoermiddel. Uiteindelijk hebben zij in de meeste gevallen het laatste woord in de beslissing over welk vervoermiddel er gebruikt wordt. Als we hen expliciet de vraag stellen welke factoren het belangrijkste zijn in de keuze van het vervoermiddel voor hun kind, zetten ze verkeersveiligheid en sociale veiligheid bovenaan het lijstje. Op de derde plaats speelt de leeftijd van het kind in kwestie een doorslaggevende rol. Deze top 3 blijft ongewijzigd of het nu gaat om verplaatsingen naar school of verplaatsingen in de vrije tijd. Ouders van meisjes hechten, meer dan ouders van jongens, belang aan verkeersveiligheid, sociale veiligheid en de weersomstandigheden. Die hogere beschermende reflex naar meisjes blijkt uit meerdere elementen van het onderzoek. Zo scoren de meisjes minder hoog op de items die peilden naar het zelfstandig gebruik van openbaar vervoer, de afstand die kinderen alleen mogen afleggen, enzovoort. Het lijkt erop dat de subjectieve onveiligheidsgevoelens van kinderen – en dan vooral voor meisjes – (deels) gevormd worden door de subjectieve onveiligheidsgevoelens van de ouders (Zwerts & Witlox, 2008).

Kinderen beleven mobiliteit op een andere wijze dan volwassenen. Waar voor volwassenen mobiliteit vooral een verplaatsing is van A naar B, is dat voor kinderen niet het geval. Het buiten zijn, het beleven van allerlei dingen, het gewoon rondtoeren, zijn elementen die minstens even belangrijk zijn als de verplaatsing zelf (Meire, 2005; Meire & Vleugels, 2005). Dit vertaalt zich ook in de beleving van verschillende vervoermiddelen. Kinderen zouden het liefst zoveel mogelijk verplaatsingen met de fiets maken (Petermans & Zwerts, 2006). Bovendien appreciëren ze vooral de sociale aspecten ('samen met vrienden') van het te voet gaan en het fietsen. De auto wordt dan weer vooral leuk gevonden omwille van zijn comfortelementen (je zit droog, er is een radio, het is handig als er veel rondgereden moet worden). Openbaar vervoer blijkt dan weer een nobele onbekende te zijn: het wordt enkel positief beoordeeld door de jongeren die er gebruik van maken. Onbekend maakt onbemind (Petermans & Zwerts, 2006).

Ouderen vormen een belangrijke groep in onze samenleving. Op 1 januari 2008 maakten 1,1 miljoen Vlamingen deel uit van de groep 65-plussers of bijna 18% van de bevolking in Vlaanderen (ADSEI, 2009c). Gemakshalve duiden we deze groep aan met de benaming '65-plussers'. Het is evenwel een zeer heterogene groep met daarin zowel 100-plussers als jongere ouderen. Het leeftijdsverschil binnen deze groep is zo groot dat we er meerdere generaties in kunnen onderkennen. En dat heeft ook gevolgen voor de mobiliteit en verplaatsingsbehoeften. Waar we gemiddeld genomen voor de Vlaming één derde 'noodzakelijke verplaatsingen' vinden (werk, school) is dit niet het geval voor 65-plussers. Hun belangrijkste verplaatsingsmotief is winkelen met 39%; het tweede belangrijkste motief is iemand een bezoek brengen (22%) (Nuyts, 2003). De helft van de verplaatsingen gebeurt met de auto, als bestuurder én als passagier. Het aandeel autogebruik is het laagst van alle leeftijdsgroepen. Het gebruik van openbaar vervoer is vergelijkbaar met dat van de leeftijdsgroepen 45-54 jaar en 55-65 jaar. Maar doordat 65-plussers zich minder verplaatsen, ligt hun procentueel aandeel OV-gebruik hoger (Nuyts, 2003).

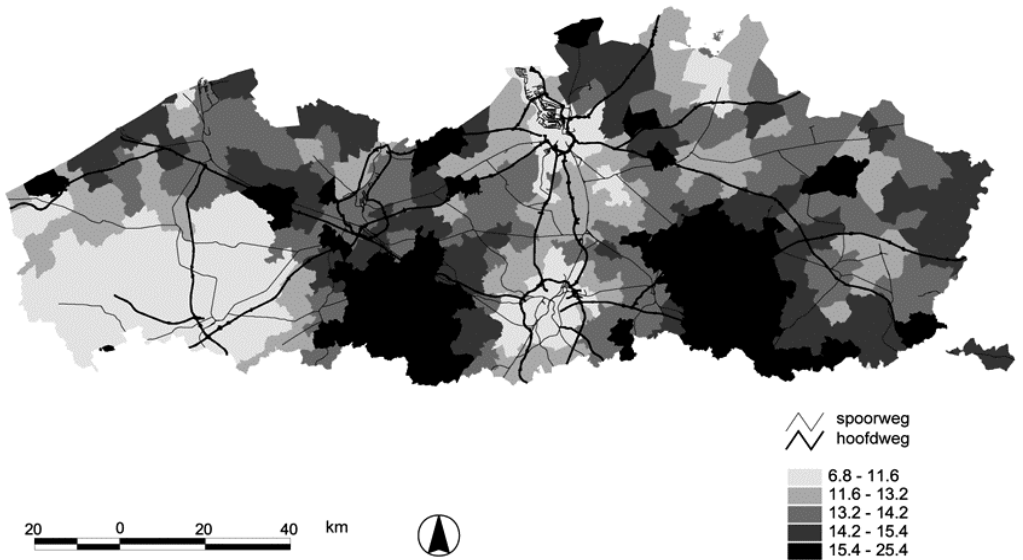
1.4. Ruimtelijke variaties inzake verplaatsingsgedrag

De keuze van een woonplaats is in sterke mate en vaak op lange termijn bepalend voor het verplaatsingsgedrag van de gezinnen. Voor de locatie waarop andere activiteiten dan wonen zich afspelen is de keuzevrijheid vaak veel beperkter dan voor de woonplaatskeuze. Afhankelijk van de streek kan het veelvuldig moeilijk zijn een geschikte job, of zelfs het gewenste onderwijs, op korte afstand van de woning te vinden. Als voorbeeld voor de regionale verschillen inzake bereikbaarheid werd in figuur 7 de gemiddelde afstand gekarteerd die een inwoner dagelijks aflegt om op het werk te geraken. Regio's van waaruit dagelijks grote afstanden overbrugd moeten worden om op het werk te geraken, zoals dat het geval is in het Hageland, de Vlaamse Ardennen of de Voorkempen, springen in het oog. De gezinnen die in deze regio's wonen zijn het meest gevoelig voor een disproportioneel groot aandeel 'verplaatsing' in hun beschikbare tijd en budget. Bovendien dragen zij meer dan gemiddeld bij aan de negatieve externe effecten van het verkeer.

1.5. De snelheid (van de Vlaming)

Internationaal onderzoek wijst het uit: gemiddeld genomen blijft de tijd die we aan verplaatsingen besteden quasi constant. Deze empirische wetmatigheid staat bekend als de wet van behoud van reistijd en verplaatsingen, of kortweg: de BREVER-wet (Hupkes, 1977). De 'wet' geldt zowel in ontwikkelingslanden als in de westerse wereld, en lijkt algemeen geldig te zijn wanneer we het verplaatsingsgedrag van grote bevolkingsgroepen

Figuur 7. Pendelafstand op basis van woonplaats in het Vlaamse en Brusselse Hoofdstedelijk Gewest, in 2001, in km.



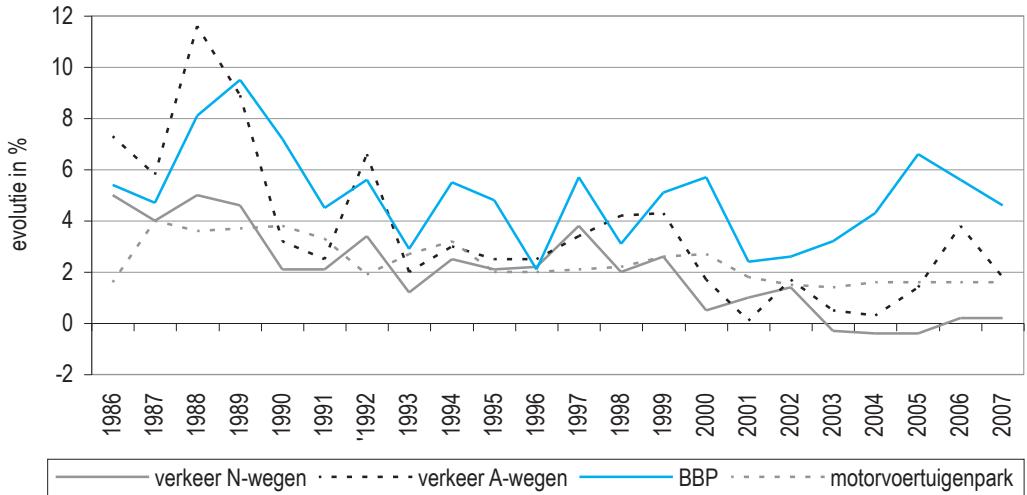
Bron: SEE 2001. Cartografie: Boussauw, Vakgroep Geografie, UGent

over langere perioden observeren. De in internationaal onderzoek waargenomen gemiddelde reistijd schommelt rond de 70 minuten per dag (Schafer, 2000). We kunnen dit interpreteren als een streefwaarde. In Vlaanderen (enkel Vlamingen tussen 18 en 75 jaar) werd in het Tijdsbudgetonderzoek vastgesteld dat er gemiddeld dagelijks 1u02 wordt besteed aan mobiliteit (Glorieux e.a., 2006). Hoewel er in verschillende onderzoeken naar tijdsbesteding vaak verschillen in methodologie bestaan, kunnen we toch besluiten dat het Tijdsbudgetonderzoek een indicatie geeft dat de Vlaming geen uitzondering vormt op de BREVER-wet.

Individuele afwijkingen in tijdsbesteding voor mobiliteit hangen af van de sociale groep waartoe het individu behoort en van de maximalisatie van het nut van de verplaatsing voor die persoon. Zo zal iemand die aan het begin van zijn loopbaan staat sneller een job ver van huis aanvaarden, met het impliciete idee dat er zich op termijn wel mogelijkheden dicht bij huis zullen aanbieden. Op korte termijn (een periode van enkele jaren) worden schommelingen in de gemiddelde dagelijkse reistijd voor een stuk aanvaard. Wie een huis afbetaalt dat ooit op een half uur van het werk lag, zal niet onmiddellijk verhuizen omdat er nu meer files zijn dan vroeger. Op lange termijn wordt de druk echter groot om de streefreistijd te gaan benaderen, zodat mensen hun verplaatsingsgedrag uiteindelijk toch gaan aanpassen aan gewijzigde omstandigheden. Maar van het ogenblik dat mensen door omstandigheden verplicht worden om dagelijks veel langer onderweg te zijn, zonder perspectief op een verbetering van deze situatie, kunnen we van een sociaal probleem spreken.

Uit alle tellingen blijkt echter dat het totale verkeersvolume, gemeten in persoonskilometers, de laatste decennia gestadig toegenomen is, zelfs al vlakt de groeicurve langzaam maar zeker af (figuur 8) (Goossens, 2008). Hieruit volgt dat, opnieuw gemiddeld en over langere termijn genomen, de reissnelheid steeds toegenomen is. Volgende fenomenen liggen aan de basis hiervan:

Figuur 8. Jaarlijkse groei van het verkeer op de N- en A-wegen en van het motorvoertuigenpark in het Vlaamse Gewest, periode 1986-2007, in %.



Bron: Goossens (2008).

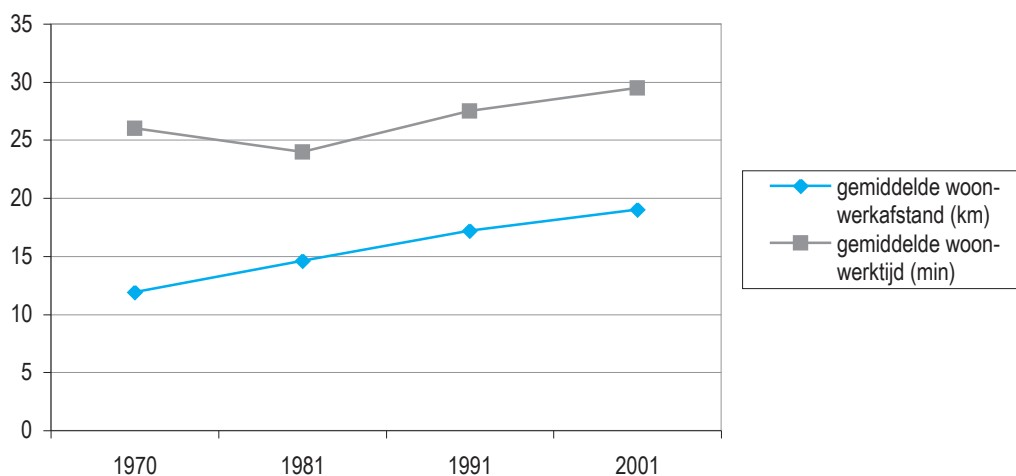
- Zelfs al vlt de groei van het autogebruik af, toch blijft het wagenbezit snel toeneemen. Heel wat prognoses uit de jaren '70 over de toename van het aantal auto's gingen uit van alternatieve scenario's, zoals een negatievere perceptie van de auto als vervoermiddel en een grootschalige ontwikkeling van deelautosystemen, die echter niet uitgekomen zijn (Annema & de Jong, 2008). Het is voornamelijk echter wachten op een afvlakking van de groei van het wagenbezit, een evolutie die welvaartsgegreven is. De gemiddelde Vlaming heeft dus vaker dan vroeger de kans om zich met de wagen te verplaatsen. De afstand die bij een gemiddelde verplaatsing afgelegd wordt, bedraagt zoals al eerder gezegd 12,5 km, typisch een trip die in bijna alle gevallen het snelste overbrugd wordt met de auto. Meer auto's betekent dus snellere verplaatsingen, tenminste op de trajecten die niet verzadigd zijn door al die extra wagens.
- Zelfs al is het tempo waarin bijkomende infrastructuur aangelegd wordt sterk afgeremd, toch wordt er nog steeds hard gewerkt aan de optimalisering van het bestaande verkeersnetwerk. Dit heeft tot gevolg dat er extra capaciteit wordt gecreëerd, zodat meer verkeer (en in het bijzonder meer auto's) plaats vindt op de wegen.
- Hoewel het leeuwendeel van de verplaatsingen met de auto wordt afgelegd, is ook het openbaar vervoer er op een aantal verbindingen een stuk sneller op geworden. Bij wijze van voorbeeld: de reistijd per trein tussen Brussel en Luik is de laatste jaren teruggebracht van 74 naar 46 minuten, een winst van maar liefst 38%. Een deel van de snelheidswinst situeert zich in het toegenomen aanbod: een meer uitgebreide dienstregeling betekent kortere wachttijden. Trams en bussen rijden vaker dan vroeger op eigen beddingen. Op sommige trajecten zijn treinen significant sneller gaan rijden. De (her)opening van een tiental (nieuwe) treinstopplaatsen sinds 1995 betekende voor een groep van reizigers een snellere verbinding. De bouw van nieuwe spoorinfrastructuur (in casu het geplande station Noorderkempen op de

HST-lijn Antwerpen-Nederland) zal in de toekomst wellicht een belangrijke dynamiek met zich meebrengen.

- Door de democratisering van het vliegverkeer is de toename van de snelheid het meest indrukwekkend in het toeristische verkeer en het zakelijke langeafstandsverkeer. Vliegen is zo goedkoop geworden, dat bredere lagen van de bevolking verder weg op vakantie vertrekken.

Maar er zijn ook dompers op de feestvreugde. Structurele congestie is daarvan de meest opvallende. We kunnen de opkomst van dit fenomeen in de jaren '90 situeren. Structurele congestie vormt in vele gevallen een natuurlijke bovengrens voor de toename van het verkeersvolume op een bepaald traject. Capaciteitsverhoging kan hier slechts in zeer beperkte mate aan verhelpen, gezien de beperkte ruimte op het onderliggende wegennet en de latent aanwezige vraag naar mobiliteit, die eventueel vrijgekomen capaciteit meteen weer opvult. Hoewel structurele congestie een belangrijke invloed uitoefent op de activiteit in de economische kerngebieden van Vlaanderen, is het grootste deel van de Vlaamse wegen op de meeste momenten niet verzadigd. Het is zelfs zo dat de gemiddelde snelheid van een individuele verplaatsing die over wegen zonder structurele congestie verloopt, vermoedelijk nog steeds toeneemt (Rietveld, 2000). We kunnen verder vaststellen dat de gemiddelde filerijder tot de meest mobiele bevolkingscategorie behoort: behorend tot de hogere inkomensklasse, vaak mannelijk, en automobilist. De tijd die deze filerijder in het verkeer verliest, is in vele gevallen reeds ingerekend in de maximalisatie van het nut van zijn verplaatsing. Hoewel congestie een vervelend fenomeen is, mag het belang van de structurele files als sociaal probleem niet overdreven worden. Structurele congestie heeft er wel voor gezorgd dat de snelheidswinst in de niche van het woon-werkverkeer, die in de jaren '80 tot stand kwam door veralgemening van het autobezit, sindsdien ten dele weer teniet is gedaan (figuur 9) (Verhetsel e.a., 2007). De onvoorspelbaarheid van de file is wellicht een belangrijker probleem dan de gemiddelde tijd die men ermee verliest. Onvoorspelbare reistijden kunnen een extra druk op bijvoorbeeld het gezinsleven met zich meebrengen.

Figuur 9. Evolutie van de gemiddelde reisafstand en reistijd in het woon-werkverkeer, op basis van de tienjaarlijkse volkstelling in België, 1970, 1981, 1991, 2001.



Bron: Verhetsel e.a. (2007).

De structurele files en de verminderde voorspelbaarheid van het pendelen oefenen hun invloed uit op migratiegedrag. Wanneer het moeilijker wordt om elke dag op tijd op het werk te geraken, dan wordt de prikkel groter om hetzij een job dichterbij huis te zoeken, hetzij te verhuizen. In regio's met een belangrijk onevenwicht tussen jobs en woningen zal de eerste optie vaak niet realistisch zijn. Verhuizen omwille van het verkeer lijkt maatschappelijk gezien een correct antwoord op het mobiliteitsvraagstuk, maar kan negatieve effecten hebben voor de personen en gezinnen in kwestie, alsook voor de sociale netwerken waar zij deel van uitmaken. Bovendien zijn de vanuit de economische kerngebieden beter bereikbare woonlocaties over het algemeen duur, waardoor verhuizen weleens het inleveren van woonkwaliteit zou kunnen betekenen. Ondanks belangrijke fiscale stimuli, met name het invoeren van de meeneembaarheid van registratierechten (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 2002), kan voorlopig slechts een minimale stijging van het aantal verhuizers worden opgetekend.

Een tweede domper vinden we in de externe effecten die snellere verplaatsingen met zich meebrengen. De mogelijkheid om zich sneller te verplaatsen leidt er op de lange termijn toe dat mensen zich ook over grotere afstanden gaan verplaatsen. Dit heeft meer ongewenste externe effecten, zoals energieverbruik, uitstoot en vervuiling, en voor wat betreft het wegverkeer ook ongevallen en congestie tot gevolg. Bovendien materialiseert dit fenomeen zich in een verdere uitspreiding van ruimtelijke ontwikkelingen, die een omgekeerde evolutie (waarbij de afgelegde afstanden weer kleiner zouden worden) hypothetiseert (Boussauw & Witlox, 2008).

2. Toegankelijkheid

Mobiliteit kan nooit los gezien worden van toegankelijkheid. Onder toegankelijkheid wordt in het Mobiliteitsplan Vlaanderen (LIN, 2001) verstaan 'het faciliteren van de verplaatsingsbehoefte' waarbij het streefdoel een zo groot mogelijke 'toegang' tot de mobiliteit is. Die toegang bestaat zowel uit toegang tot het vervoerssysteem als geheel als tot de individuele of collectieve vervoermiddelen.

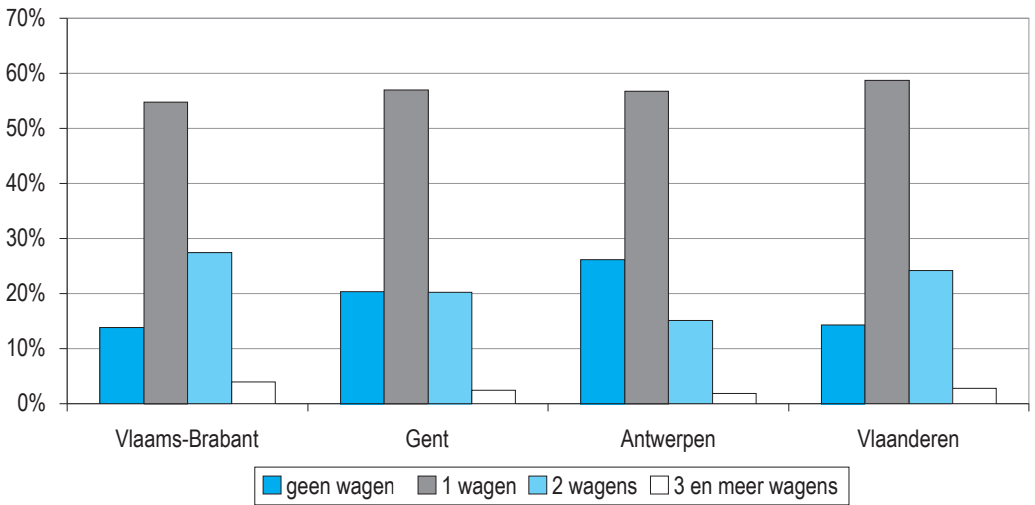
Het eerste element in de definitie van toegankelijkheid houdt in dat de maatschappelijke behoefte tot verplaatsen van individuen kan ingevuld worden. Deze verplaatsingsbehoefte is uiteraard niet voor iedereen gelijk. In het Mobiliteitsplan Vlaanderen (LIN, 2001) wordt er daarom gewerkt met een opdeling naar leeftijd om de verplaatsingsbehoeften per groep in kaart te brengen en na te gaan aan welke voorwaarden het vervoerssysteem moet voldoen om hieraan tegemoet te komen.

In tweede instantie is toegankelijkheid de toegang tot individuele en collectieve vervoermiddelen. Momenteel is deze toegang tot de mobiliteit erg ongelijkmatig verdeeld over de verschillende groepen van de samenleving. Het streven naar een sociaal duurzame mobiliteit impliceert dan ook een herverdeling van de mobiliteit. Streefdoel hierbij is het garanderen van de mobiliteit voor iedereen, ook voor mensen die geen auto bezitten of mogen/kunnen besturen, zodat vervoersarmoede niet of nauwelijks meer bestaat (of tenminste waar armoede geen vervoersarmoede impliceert) en de vervoersongelijkheden tussen de verschillende maatschappelijke groepen tot een aanvaardbaar niveau zijn teruggebracht (LIN, 2001).

2.1. Individuele vervoermiddelen

Autobezit is dan ook een bijzonder belangrijke mobiliteitsfactor in onze maatschappij. Zowat 86% van de Vlaamse huishoudens bezit minstens één auto. Daartegenover staan dus 14% huishoudens die geen auto bezitten. De cijfers van de SEE 2001 (ADSEI, 2001) geven voor Vlaanderen met 19,4% een hoger percentage autoloze huishoudens. Het autobezit is niet overal even hoog. In meer stedelijke gebieden ligt het aantal gezinnen zonder auto hoger dan het gemiddelde van 14% voor Vlaanderen. De socio-economische enquête uit 2001 bevestigt deze vaststelling: in Antwerpen heeft 34,3% van de huishoudens geen auto.

Figuur 10. Verdeling van de huishoudens naar het aantal auto's in het Vlaamse Gewest, 1999, 2000, 2001, in %.



Bron: OVG Vlaams-Brabant, OVG Gent, OVG Antwerpen en OVG 2.

Het al dan niet bezitten van een auto is gerelateerd aan meerdere factoren. Inkomen speelt daarbij een belangrijke rol. Meer gegoede huishoudens, met een gezinsinkomen van ongeveer 1.860 euro per maand hebben zo goed als altijd minstens één auto. Het autobezit bij huishoudens met een lager inkomen ligt lager dan bij huishoudens met een hoger gezinsinkomen, maar het is niet zo dat er in de groep huishoudens met lage inkomens geen auto's te vinden zijn.

Uiteraard speelt niet alleen het autobezit een rol. Naast de mogelijkheid van het bezitten van een auto moet je ook een rijbewijs bezitten. Ongeveer 81% van de Vlamingen boven 18 jaar heeft een rijbewijs. Het rijbewijsbezit ligt voor de mannen (91%) een stuk hoger dan voor de vrouwen (72%). Het grote verschil tussen mannen en vrouwen is deels te verklaren door het lage rijbewijsbezit bij oudere vrouwen. Waar bij de mannelijke 65-plussers nog steeds 90% een rijbewijs heeft, is dit voor de vrouwelijke 65-plussers maar 37%. Toch blijft er een verschil in rijbewijsbezit tussen mannen en vrouwen bestaan in de jongere leeftijdsgroepen, waarbij het rijbewijsbezit bij de mannen steeds een paar procenten hoger ligt dan bij de vrouwen.

We kunnen stellen dat het aandeel van het gezinsbudget dat aan vervoer wordt gespendeerd, de laatste jaren eveneens vrij constant gebleven is. Het relatieve aandeel vervoer

in de uitgaven van van de Vlaamse huishoudens schommelt sinds 1999 rond 13% van het totale huishoudbudget (ADSEI, 2006). De uitgaven voor voertuigen nemen hierin het grootste deel voor hun rekening. In absolute termen zien we de laatste 3 decennia wel een stijging in de uitgaven voor vervoer: deze is toe te schrijven aan het gestegen aandeel gezinnen met tenminste één wagen. Uiteraard moeten we er rekening mee houden dat, in tegenstelling tot de beschikbare tijd, het totale beschikbare gezinsbudget over de jaren heen in absolute waarde gemiddeld eveneens is toegenomen.

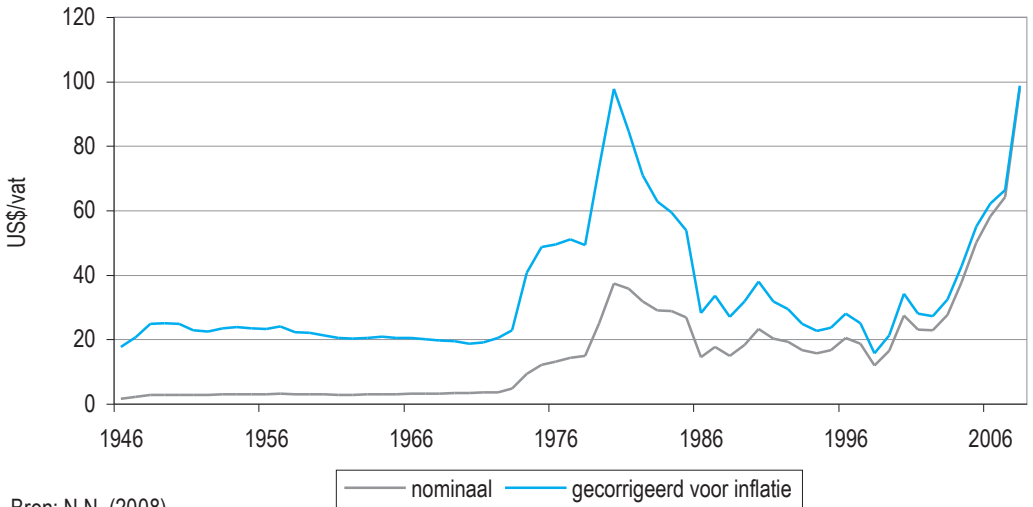
Het resultaat van deze evolutie is dat we op snellere vervoermiddelen zijn overgeschakeld (meer autoverplaatsingen, ten nadele van de fiets en het lokale openbaar vervoer), dat we ons met comfortabelere wagens verplaatsen, en vooral dat we meer kilometers zijn gaan afleggen. Ook het aantal toeristische uitstappen en reizen is toegenomen.

Dit geldt uiteraard niet voor alle bevolkingsgroepen. Met name het verschil tussen de middenmoot van huishoudens die over ten minste één wagen beschikken, en zij die niet over een wagen beschikken, is erg groot. De belangrijke verbetering van het openbaarvervoersaanbod van de laatste jaren, alsook de beleidsgestuurde democratisering van de tarieven voor deze diensten, heeft het verschil echter kunnen verkleinen.

De hogere inkomenscategorieën beschikken vaker dan gemiddeld over een bedrijfswagen, vaak met tankkaart, die wordt toegekend als extralegaal voordeel. Zowat 6% van de auto's in Vlaanderen zouden bedrijfswagens zijn die ook buiten de diensturen ter beschikking staan van de werknemer. Het aandeel in het totale verkeersvolume dat door bedrijfswagens wordt afgelegd, ligt echter een stuk hoger. Bovendien neemt het aandeel bedrijfswagens jaarlijks toe (Cornelis e.a., 2007). Het beschikken over een bedrijfswagen die ook voor privéverplaatsingen kan worden gebruikt, betekent een belangrijke ontlasting van het aandeel van het gezinsbudget dat aan vervoer wordt besteed, ook al moet de auto in die gevallen als een deel van het loon worden gezien. In die zin kunnen bedrijfswagens mee verantwoordelijk gesteld worden voor de mobiliteitskloof die bestaat tussen verschillende sociale groepen. Bij de werknemers die niet over een bedrijfswagen beschikken, zijn het overigens ook weer vaak de hogere inkomens voor wie de werkgever tegemoet komt in het woon-werkverkeer.

Rekening houdend met de koopkracht is de aanschaf van een auto van langsom goedkoper geworden. Gezien het een typisch massaproduct betreft, en gezien de bloeiende tweedehandsmarkt, is dat niet verwonderlijk. Anders is het gesteld met de kost van de brandstof, een schaars en eindig goed dat in België enkel via import beschikbaar is. Tijdens de zomer van 2008 schoot de olieprijs naar een niveau dat, rekening houdend met de koopkracht, ongezien hoog was, een stuk hoger zelfs dan de bedragen die tijdens de oliecrisisen moesten worden neergeteld (figuur 11) (N.N., 2008). De financiële en economische crisis die op dit moment van olieschaarste volgde, veroorzaakte een sterke daling van de vraag zodat de prijs op zijn oude niveau terugviel. Gezien het eindig karakter van de olievoorraden is deze lage prijs wellicht slechts een tijdelijk verschijnsel, dat bovendien het perverse effect met zich meebrengt dat investeringen in energie-efficiëntie en ontginning van nieuwe olievelden opnieuw minder rendabel zijn en op de lange baan geschoven worden. Wanneer door het aantrekken van de wereldeconomie de vraag naar olie opnieuw zal stijgen, zal dit ongetwijfeld weer tot zeer hoge olieprijsen leiden. Aangezien alternatieven voor fossiele brandstoffen niet op grote schaal beschikbaar en dus ook niet betaalbaar zijn, moet er ernstig rekening mee gehouden worden dat vervoer in de toekomst een stuk duurder zou kunnen worden dan dit vandaag het geval is.

Figuur 11. Evolutie van de ruwe olieprijs op de wereldmarkt, periode 1946-2008, in US\$.



Bron: N.N. (2008).

Een dergelijk scenario heeft belangrijke sociale implicaties. Zo zullen gezinnen uit de hogere inkomensklassen, die vandaag met grotere wagens rijden, hun verbruik gemakkelijk kunnen reduceren door bijvoorbeeld op een zuiniger auto over te schakelen. Voor de lagere inkomens zal dat al heel wat moeilijker worden. Er dreigt ook een ruimtelijke segregatie. In de stedelijke gebieden, waar de afstanden korter zijn en de bereikbaarheid van jobs en diensten dus heel wat beter, is het mogelijk om verplaatsingen kort te houden of ze zonder auto te maken. De landelijke gebieden, in het bijzonder de regio's die veraf gelegen zijn van de economische kerngebieden van Vlaanderen en die niet goed per trein bereikbaar zijn, zijn op dat vlak heel wat kwetsbaarder (Boussauw e.a., 2008) (zie figuur 7 voor een illustratie aan de hand van de gemiddelde pendelafstand in Vlaanderen).

Behalve het naar verwachting toenemende aandeel van de brandstofkost in het gezinsbudget, zal in de toekomst ook rekening moeten worden gehouden met toenemende kosten tengevolge van de verzadiging van wegen en parkeerplaatsen. In stedelijke gebieden zullen parkeerheffingen steeds gebruikelijker worden, terwijl op termijn ook slimme kilometerheffingen te verwachten zijn op de meest congestiegevoelige wegen. Dat betekent dat het financiële aspect op vele trajecten zwaarder zal beginnen doorwegen in vergelijking met het tijdsaspect. Ook hier zullen de effecten zich gedifferentieerd voordoen, zowel ruimtelijk gesproken als naar inkomensklasse.

Naast het wagenbezit ligt ook het fietsbezit hoog in Vlaanderen. In het OVG geeft meer dan 80% van de huishoudens aan over minstens één fiets te beschikken. Het fietsbezit neemt overigens snel toe. In 2001 bezaten 78,1% van de huishoudens in Vlaanderen een fiets, tegenover 72,1% in 1991 (ADSEI, 2001). De stijging heeft wellicht te maken met de populariteit van de fiets voor recreatieve verplaatsingen, want voor de dagelijkse verplaatsingen kunnen we niet zeggen dat de fiets aan marktaandeel wint. In het woon-werkverkeer neemt het gebruik van de fiets wel toe in de stedelijke gebieden; in de rest van Vlaanderen kunnen we doorgaans van een achteruitgang spreken. Voor België nam het aandeel van de fiets als hoofdvervoermiddel naar het werk af van 7,5% in 1991 tot 6,5% in 2001 (Verhetsel e.a., 2007). Wellicht speelt hier een welvaartseffect, en in recente jaren mogelijk ook een substitutie door het openbaar vervoer. De lage kostprijs is voor

een groot deel van de fietsers namelijk weggevallen als reden om de fiets te gebruiken, gezien de betere betaalbaarheid van de auto en het in vele gevallen quasi gratis openbaar vervoer. Enkel in congestiegevoelige regio's waar de woon-werkafstanden kort zijn, met name de stedelijke gebieden, wint de fiets relatief gesproken aan snelheid, en wordt daar dan ook populairder in het woon-werkverkeer.

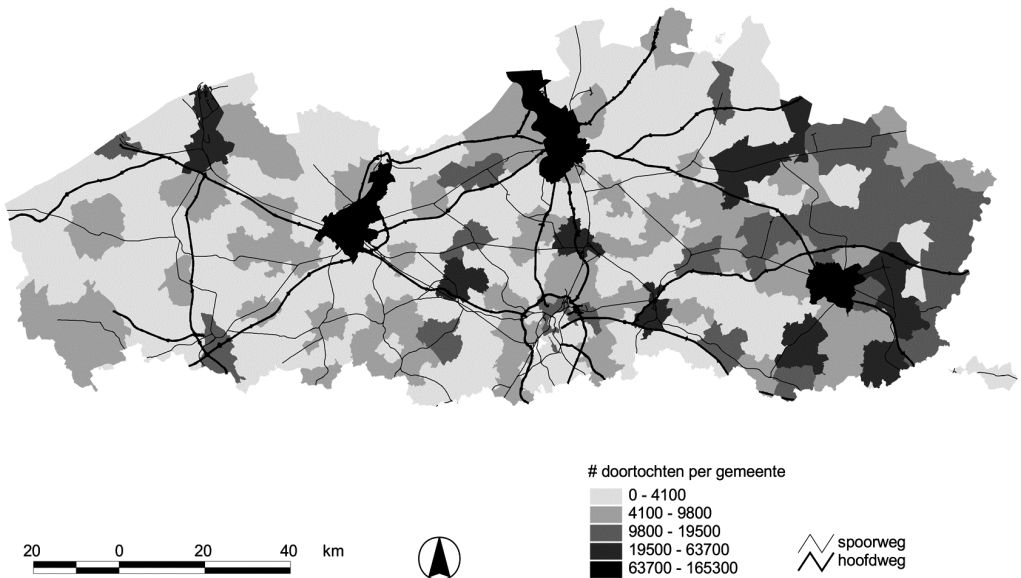
Motors en brom- en snorfietsen zijn, in tegenstelling tot de fiets, veel minder verspreid. Meer dan 90% van de huishoudens heeft deze vervoermiddelen niet. Daar staat tegenover dat het aantal in België ingeschreven motorrijwielen (motors en bromfietsen sneller dan 40 km/u) over de periode 1999-2008 met 49% toegenomen is.

2.2. Collectieve vervoermiddelen

Nabijheid tot collectieve vervoermiddelen is eveneens een vorm van toegankelijkheid die onderzocht werd. De nabijheid van het openbaar vervoer in Vlaanderen was (in 2000) vrij goed te noemen. Meer dan 70% van de gezinnen gaf aan dat ze hoogstens op één kilometer van een bus-, tram- of metrohalte wonen en de helft gaf aan dat deze halte op maximaal 500 meter van de woonplaats lag. Ook de nabijheid van de treinstations is behoorlijk te noemen: meer dan de helft van de gezinnen moet maximaal 5 kilometer afleggen tot aan het dichtstbijzijnde station. Uiteraard zegt nabijheid van een openbare vervoerhalte niet alles. Ook frequentie en lijnvoering spelen een niet te onderschatten rol bij de keuze voor een bepaald vervoermiddel.

We mogen echter niet uit het oog verliezen dat ook de ruimtelijke context een belangrijk sociaal onderscheid maakt. Sociaal zwakkeren die niet in de stedelijke gebieden wonen, bevinden zich vaak in de onmogelijkheid om gebruik te maken van deze vervoersdien-

Figuur 12. Aantal doortochten van bussen en trams van De Lijn per gemeente (alle haltes samen, werkdag) in het Vlaamse en Brusselse Hoofdstedelijk Gewest, 2008.



Bron: De Lijn.

Verwerking en cartografie: Kobe Boussauw, Vakgroep Geografie, UGent.

sten, en worden nu relatief gesproken in nog sterkere mate uitgesloten dan voorheen het geval was (figuur 12).

Op basis van de Huishoudbudgetenquête is na te gaan hoe de kostprijs van collectieve vervoermiddelen in het huishoudbudget is geëvolueerd in de periode van 1979 tot nu. In absolute cijfers is er een sterke stijging op te merken voor het treinvervoer (+167%) en een lichte stijging voor het streekvervoer (+14,2%). De absolute kostprijs voor stadsdiensten is dan wel weer gedaald met 46%. In relatieve cijfers ziet het beeld er helemaal anders uit. Het aandeel van treinvervoerskosten in de huishouduitgaven is constant gebleven, terwijl dat van het streekvervoer en van de stadsdiensten is gedaald met respectievelijk 57% en 80%.

2.3. Kwaliteit

Daarnaast wordt toegankelijkheid ook bepaald door de kwaliteit van de voorzieningen. In de socio-economische enquête (ADSEI, 2001) werd gepeild naar de tevredenheid over straten, fietspaden, voetpaden en openbaar vervoer.

Globaal genomen zijn de Vlaamse huishoudens tevreden over de straten in hun buurt. De tevredenheidsindex⁴ bedraagt 112,1, wat een heel stuk hoger ligt dan de 103,4 die er voor heel België wordt gevonden. Een heel ander beeld krijgen we over de fietspaden. De tevredenheidsindex bedraagt hier 62,8 voor Vlaanderen. Meer dan de helft van de huishoudens in Vlaanderen is niet tevreden met de fietspaden in hun buurt. Voor de voetpaden ligt de tevredenheidsindex op 92,8, waarbij de helft van de Vlaamse huishoudens aangeeft dat ze normaal voorzien zijn van voetpaden. Voor het openbaar vervoer geeft 50,3% van de Vlaamse huishoudens aan dat ze normaal voorzien zijn van openbaar vervoer in hun buurt. De tevredenheidsindex bedraagt in Vlaanderen 99,6, wat betekent dat het percentage niet-tevreden huishoudens lichtjes hoger ligt dan het aantal zeer tevreden huishoudens (24,7% vindt dat ze heel goed voorzien zijn van openbaar vervoer terwijl 25,1% vindt dat ze slecht voorzien zijn).

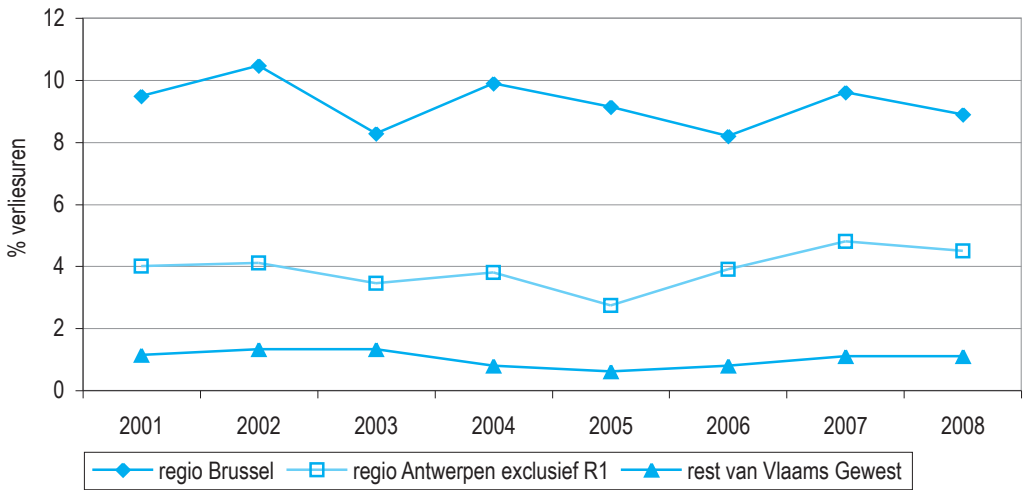
3. De bereikbaarheid van de Vlaming

Wanneer we 'bereikbaarheid' definiëren als het aantal personen, jobs of diensten dat door elk individu binnen een bepaalde gegeneraliseerde reiskost (een combinatie van tijds- en kostenvenster) kan worden bereikt, dan bestaat er een sterk lineair verband tussen reissnelheid en bereikbaarheid. Zoals hierboven gesteld heeft het toenemende wagenbezit, de verbeterde infrastructuur en het ruimere aanbod aan openbaar vervoer de reissnelheid, en dus de bereikbaarheid, gedurende de laatste decennia systematisch verhoogd.

Dit is echter niet op elk traject en voor elke verplaatsing het geval. In het bijzonder voor het woon-werkverkeer naar de economische kerngebieden (in het bijzonder de ruime regio Brussel-Antwerpen) dat in de spits plaatsvindt en met de auto gebeurt, blijft de snelheid afnemen (Witlox, 2006). Als we naar alle verkeer samen op de hoofdwegen kijken, dan zien we dat het congestieniveau inderdaad hoog ligt in de regio Brussel, gevolgd door Antwerpen, maar dat er nog slechts een zeer beperkte toename waargenomen wordt (figuur 13). Voor werknemers en werkgevers die zich in deze situatie bevinden is de bereikbaarheid dan ook afgenomen. Dit doet echter niets af van het feit dat de gebieden die het meest congestiegevoelig zijn toch nog steeds het beste bereikbaar zijn, in de zin dat hier

ondanks de congestie nog steeds het meest mensen, jobs en diensten op een korte reistijd van elkaar te vinden zijn.

Figuur 13. Verliesuren op het hoofdwegennet in het Vlaamse Gewest, 2001-2008, in %.



Bron: SVR (2008c).

Voor mensen die niet met de auto rijden, is de bereikbaarheid de laatste jaren toegenomen. Dat is te danken aan de systematische inspanningen voor het verbeteren van het openbaar vervoer, zowel op het vlak van het aanbod als op vlak van betaalbaarheid. Dankzij de introductie van het vraaggestuurd openbaar vervoer (belbus) is de invloed wellicht het grootst op het platteland. Ook de verbetering van de objectieve en subjectieve veiligheid van fiets- en voetgangersinfrastructuur heeft bijgedragen tot het vergroten van de bereikbaarheid voor zachte weggebruikers.

Ook op macroniveau is de bereikbaarheid van Vlaanderen in het algemeen toegenomen. Dit heeft voornamelijk te maken met de democratisering van het luchtverkeer en de uitbouw van het HST-netwerk (Witlox, 2001). Het aantal Vlamingen dat verre bestemmingen uitkiest om op vakantie te gaan, stijgt exponentieel. Relaties met familie en vrienden die ver van huis wonen worden gemakkelijker onderhouden. Studenten volgen vaker een deel van hun opleiding in het buitenland. Door de gedaalde kost is het langeafstandsverkeer niet langer een privilege van zakenreizigers, en daarmee is de bereikbaarheid van de wereld voor de gemiddelde Vlaming in belangrijke mate toegenomen.

De in het algemeen toenemende bereikbaarheid wijzigt echter ook de randvoorwaarden binnen dewelke het verplaatsingsgedrag van de Vlaming tot stand komt. Hogere snelheden en een betere bereikbaarheid werken een ruimtelijke spreiding van sommige functies (in het bijzonder de woonfunctie) in de hand, terwijl andere functies net een neiging tot overconcentratie vertonen (bijvoorbeeld kantoren). De suburbanisatiegolf die zich in vele regio's richtte op de op- en afrittencomplexen van autosnelwegen in het landelijk gebied lijkt te stabiliseren sinds het ontstaan van de structurele files. Toch wordt nog elk jaar bijkomende grond, verspreid over heel Vlaanderen, ingenomen door nieuwe woningen. Gespecialiseerde functies concentreren zich dan weer vaker dan vroeger op knooppunten met een zeer hoge bereikbaarheid op een ander schaalniveau: Brussel, Antwerpen en de nationale luchthaven. Terwijl de suburbanisatie van het wonen grotere pendelafstanden

en dus meer pendelverkeer genereert, kan ook de overconcentratie van gespecialiseerde functies leiden tot het genereren van grote verkeersvolumes. Bovendien vindt de ruimtelijke uitspreiding van interacties ook vaker plaats op internationaal niveau. Internationale contacten, migratie en de daaruit volgende langeafstandsrelaties, bijvoorbeeld in familieverband, leiden tot een bijkomende vraag naar langeafstandsverkeer.

De revolutie op het vlak van informatie- en communicatietechnologie heeft het begrip 'bereikbaarheid' nog verruimd. Hoewel het gebruik van internet en mobiele telefonie in essentie op het zelfde concept gestoeld is als de klassieke telefonie, namelijk interactie op afstand, zijn de communicatiemogelijkheden hierdoor toch in belangrijke mate verruimd. Dat betekent dat interactie die tot stand komt zonder dat men zich hoeft te verplaatsen vanzelfsprekender is dan vroeger. Voor groepen die een beperktere toegang hebben tot het vervoersysteem dan gemiddeld (jongeren, ouderen, niet-automobilisten, bewoners van meer afgelegen regio's) betekent dit meer mogelijkheid tot participatie. We mogen echter de digitale kloof niet uit het oog verliezen. Minder mobiele groepen die slechts in beperkte mate toegang hebben tot informatietechnologie zijn in die zin wellicht het meest benadeeld. Informatie- en communicatietechnologie moet vooral gezien worden als complementair aan fysieke verplaatsingen. Er bestaan voorlopig geen aanwijzingen dat deze technologie tot een substitutie van verplaatsingen zou leiden (zie onder meer Rietveld, 2000).

Hierboven werd al melding gemaakt van het toenemende wagenbezit. Door massaproductie is de auto een gedemocratiseerd product geworden. Het aantal wagens per persoon neemt in een nog sneller tempo toe dan het aantal wagens per gezin, dit omwille van de gezinsverdunding. Er bestaat een sterk verband tussen autobezit en autogebruik: wie een wagen ter beschikking heeft zal slechts in uitzonderlijke gevallen toch voor een ander vervoermiddel opteren.

Een nieuw fenomeen dat hoofdzakelijk in de stedelijke gebieden voorkomt, is het deelautosysteem. Zowel de commerciële variant (Cambio) als particuliere systemen zijn in opmars en vullen hiermee een niche in de stedelijke vervoersmarkt op. Het systeem wordt hoofdzakelijk gebruikt door mensen die geen auto nodig hebben om op het werk te geraken, en door gezinnen die slechts af en toe een tweede wagen nodig hebben.

Het aantal met het openbaar vervoer afgelegde kilometers zit duidelijk in de lift. Het verhogen van het aantal bus-, tram- en treinlijnen, het invoeren van vraaggestuurd openbaar vervoer (belbus), het opwaarderen van het comfort van rollend materieel, stations en haltes en het verlagen van de ritprijzen op basis van een doelgroepenbeleid vormen de belangrijkste beleidsgestuurde oorzaken. Dat de omvangrijke budgetten die hiervoor noodzakelijk zijn uit belastinggeld worden geput, past binnen het concept van welvaarts-herverdeling. Het globale aantal reizigers van het openbaar vervoer (spoorverkeer, stadsverkeer en regionaal verkeer samen) neemt systematisch toe sinds het keerpunt, dat zich rond 1986 situeert. In de jaren '90 vervoerde de Vlaamse Vervoermaatschappij (De Lijn) zowat 220 miljoen klanten, in 2007 lag dit aantal met 462,8 miljoen ruim dubbel zo hoog. Ook de spoorwegen boerden goed in deze periode. Over de periode 1999-2007 noteerde de NMBS een toename van het aantal reizigers met 45%.

De wellicht meest dynamische sector in het personenvervoer is de luchtvaart (Derudder & Witlox, 2008). Ondanks het failliet van Sabena in 2001 volgt het luchtverkeer de wereldwijd stijgende trend. In 2007 werden in België 7,9% meer vliegtuigreizigers geno-

teerd dan in 2006. De ontwikkeling van hogesnelheidsspoorlijnen betekent op sommige verbindingen (Brussel-Parijs en Brussel-Londen) belangrijke concurrentie voor de luchtvaart, maar op quasi alle andere verbindingen is het vliegverkeer sterk toegenomen. Bovendien zijn er de laatste jaren heel wat vliegverbindingen bijgekomen vanuit luchthavens in Vlaanderen en omgeving (met de luchthaven van Charleroi als grote uitschieter). De toename van de mobiliteit is wellicht het grootst binnen deze markt, die een belangrijk democratiseringsproces doormaakt. Een typisch kenmerk van het luchtverkeer is de grote prijselasticiteit. De vraag is sterk afhankelijk van prijsschommelingen, wat de sector erg kwetsbaar maakt voor prijsstijgingen van fossiele energie. Een hoge prijselasticiteit wijst er ook op dat een groot deel van het vliegverkeer als niet-essentieel verkeer kan worden beschouwd. Mensen hebben er weinig moeite mee om een vlucht over te slaan als die te duur zou zijn.

Hoewel de lokale milieueffecten van vliegverkeer beperkt blijven tot geluidsoverlast, betekent bijkomend vliegverkeer een exponentiële toename van afgelegde afstanden, en dus van energieverbruik en uitgestoten broeikasgassen. Deze elementen moeten dan ook als een potentiële barrière worden gezien voor de verdere ontwikkeling van de luchtvaart.

4. Externe negatieve effecten van verkeer

Onmiskenbaar hebben mobiliteit en alle recente en minder recente ontwikkelingen binnen mobiliteit positieve gevolgen gehad voor de mens. Toch zijn er ook minder positieve gevolgen aan deze evolutie. Het verkeer is een belangrijke doodsoorzaak geworden, direct door het aantal verkeersongevallen, en indirect door de hinder en problemen die verkeer met zich meebrengt.

Zelfs al begint de stijgende curve van het jaarlijkse aantal afgelegde autokilometers langzamerhand af te vlakken, toch kunnen we stellen dat groei een belangrijke constante is wanneer we het over mobiliteit hebben. Wanneer we ook het toeristische verkeer, en dan in het bijzonder het luchtverkeer, meetellen, dan is het einde nog lang niet in zicht.

4.1. Hinder en leefbaarheid

Verkeer zorgt ook op veel vlakken voor hinder. Heel wat mensen hebben last van geluid, licht en geur afkomstig van verkeer. Ook de fysieke aanwezigheid van wagens in het openbaar domein kan vaak als hinderlijk worden beschouwd. Deze hinder heeft een grote invloed op de leefbaarheid in Vlaanderen. Overmatige blootstelling aan geluid in de woonomgeving heeft een aantal negatieve effecten op de gezondheid van de mens (risico op verhoging van de bloeddruk en daarmee op hart- en vaatziekten, risico op mentale gezondheidsproblemen).

Ook lawaaihinder blijft hoog op de maatschappelijke prioriteitenlijst staan. Hoewel het tempo waarmee bijkomende infrastructuur aangelegd wordt afgenomen is, betekent elke nieuwe weg (vaak 'missing link' genoemd) of spoorweg een nieuwe bron van geluid. Het concept 'stiltegebied' heeft zijn intrede gedaan. Daarbij worden stille gebieden beschouwd als erfgoed. Ook al bestaat er geen wet- of regelgeving met betrekking tot stiltegebieden, toch is het de bedoeling om bronnen van lawaai zoveel mogelijk te ontmoedigen, bijvoorbeeld door snelheidsbeperkingen met het beperken van het verkeerslawaai als doel. Het meest in het oog springende debat in verband met lawaaihinder is dat over de aan-

vliegroutes van de luchthavens en de nachtvluchten, in het bijzonder die van de nationale luchthaven, maar ook die van een aantal regionale vliegvelden (Oostende, Bierset).

Wegverkeer levert een belangrijke bijdrage tot de geluidshinder in Vlaanderen, en dit vooral omwille van de alomtegenwoordigheid van dit verkeer (Botteldooren e.a., 2007). Zoals hoger al gesteld, is de verkeersdichtheid op de Vlaamse wegen blijven toenemen. Ondanks de productie van stillere individuele voertuigen is de geluidshinder door het wegverkeer niet afgenomen.

In veel gevallen is de verkeerslawaaiproblematiek nauw verbonden met een sociale problematiek: woningen en wijken die het meest van lawaai te lijden hebben, worden vaker dan gemiddeld bewoond door de lagere inkomensklassen. Dat is het geval langs invalswegen in de stedelijke gebieden en nabij autosnelwegen, maar de problematiek speelt ook in de discussie over welke wijken meer of minder blootgesteld zouden moeten worden aan vliegroutes van de nationale luchthaven.

In het derde Schriftelijk Leefomgevingsonderzoek (SLO-2) (LNE, 2008) dat werd uitgevoerd in de loop van 2008 geeft 13% van de Vlamingen aan extreem of in ernstige mate geluidshinder te ondervinden van verkeer. Verkeer is daarmee de belangrijkste bron van geluidshinder. In vergelijking met de vorige golven van het Schriftelijk Leefomgevingsonderzoek (SLO-0 en SLO-1) zien we wel een beperkte daling van het aandeel gehinderden door verkeer (15% voor SLO-0; 14,1% voor SLO-1). De grootste bijdrage (voor de 3 golven 83%) aan deze geluidshinder is voor rekening van het straatverkeer. Luchtvaart en treinverkeer nemen een veel kleinere rol voor hun rekening.

Ook een groot deel van de gerapporteerde geurhinder in het recentste SLO-2 wordt toegeschreven aan het verkeer. Het aandeel extreem en ernstig gehinderden is met 5% weliswaar lager dan voor geluidshinder. Ook hier is het grootste aandeel van de geurhinder voor rekening van het straatverkeer.

Lichthinder door verkeer is in hoofdzaak afkomstig van straatverlichting. Deze verlichting verhoogt het comfort van de rijtaak en draagt bij tot meer verkeersveiligheid, maar overmatig gebruik leidt tot lichthinder. Het aandeel extreem en ernstig gehinderden door licht afkomstig van wegverkeer is eerder beperkt met 1,4%. Dit percentage is constant sinds 2000.

Ook de aanwezigheid van auto's in het openbare domein brengt een beperking van de leefbaarheid met zich mee. Geparkeerde auto's hebben vaak nog een belangrijker impact op de omgeving en op de kwaliteit van de openbare ruimte dan de auto in het verkeer, en dit in het bijzonder in stedelijke milieus. Vele dichtbevolkte wijken in de historische stads- en dorpscentra en de 19de-eeuwse stadsgordels zijn ontwikkeld in een tijd toen er nog lang geen sprake was van algemeen wagenbezit. De gevel van een klassieke rijwoning bijvoorbeeld is minder breed dan de lengte van één parkeerplaats. In deze wijken wordt de openbare ruimte meer en meer gedomineerd door geparkeerde wagens en verliest daardoor aan kwaliteit, terwijl parkeren er steeds problematischer wordt.

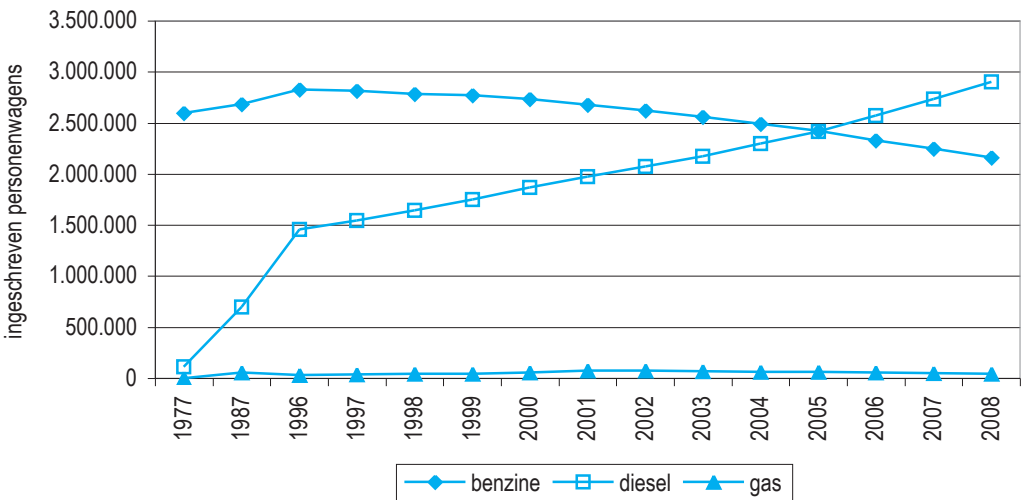
4.2. Emissies en energieverbruik

Theoretisch gesproken betekent meer verkeer niet noodzakelijk meer negatieve milieueffecten. In de praktijk is milieuschade echter een extern effect waarvoor de individuele

verkeersdeelnemer weinig verantwoordelijkheid opneemt. Voor de bescherming van het milieu als collectief goed wordt initiatief van de overheid verwacht. De milieuwinst die de laatste decennia bij nieuwe voertuigen geboekt werd, is dan ook voor een groot deel op rekening te schrijven van wettelijke normen of fiscale stimuli. Bovendien speelt de milieucomponent in een aantal beleidsmaatregelen geen enkele rol, zoals bijvoorbeeld in het geval van het verschil in accijnzen tussen benzine- en dieselveertuigen.

Behalve een vaak onontbeerlijk vervoermiddel is de auto voor velen ook een liefhebberij en een statussymbool. Ondanks het belangrijke maatschappelijk debat rond de milieuproblematiek en het broeikas effect in het bijzonder, beschikt de gemiddelde nieuwe wagen elk jaar over een groter vermogen, een hogere topsnelheid en nieuwe energieverstrijkende gadgets. Bovendien is de ‘verdieseling’ van het wagenpark onder invloed van het voor diesel voordelige fiscaal regime een feit, hetgeen door de bijkomende uitstoot van fijn stof een extra milieubelasting betekent van de steden en de omgeving van belangrijke transportinfrastructuur. Automotoren worden langzaam maar zeker efficiënter, hoewel het grootste deel van de winst in grotere vermogens wordt geïnvesteerd. Toch zijn nieuwe wagens het laatste decennium globaal genomen ook iets zuiniger geworden. Auto’s die op LPG rijden werden talrijker aan het einde van de jaren ‘90, maar verminderen sinds 2002 weer in aantal, en vormen steeds een bijzonder klein marktaandeel (figuur 14). De aanwezigheid van andere alternatieve krachtbronnen (elektriciteit, waterstof) is nauwelijks significant, hoewel hybride aandrijving vaker voorkomt dan vroeger.

Figuur 14. Aantal ingeschreven personenwagens volgens brandstof in België, periode 1977-2008.



Bron: ADSEI (2009b).

In technologisch opzicht zijn automotoren de laatste decennia een stuk efficiënter en schoner geworden. Door de beperkte financiële prikkels heeft dat echter nauwelijks in zuiniger auto’s geresulteerd. De winst werd doorgaans in krachtiger motoren en hogere topsnelheden geïnvesteerd. Enkele uitzonderingen daargelaten, zoals de relatief populaire hybride Toyota Prius, of de minimale auto Smart, zijn wagens die een trendbreuk op milieuvlak beoogden geen commercieel succes geworden (bijvoorbeeld de extreem zuinige Volkswagen Lupo 3L, die alweer enkele jaren uit de handel is). Hoewel de gemiddelde auto slechts langzaam zuiniger wordt, lijkt de stijgende curve van het totale ener-

gieverbruik van het personenvervoer over de weg sinds 2004 af te vlakken, en kunnen we wellicht zelfs van een stagnatie spreken. Per gereden kilometer zijn we echter wel degelijk zuiniger geworden: over de periode 1995-2005 werd per gereden persoonskilometer 6% minder energie verbruikt.

Hoewel klimaatwijziging vandaag het meeste aandacht geniet, is ook peak-oil een fenomeen waar in de toekomst ernstig rekening mee zal moeten worden gehouden. De term peak-oil verwijst naar het tijdstip waarop de wereldwijde olie-extractie haar maximum-volume zal bereiken, om vervolgens weer in te krimpen. Aangezien de vraag naar olie zal blijven stijgen, worden exorbitante prijsstijgingen verwacht met ernstige economische gevolgen, in het bijzonder voor die economieën die het meest afhankelijk zijn van (geïmporteerde) olie. Een stijgend verbruik van fossiele brandstoffen betekent voor Vlaanderen dan ook een toenemende economische kwetsbaarheid.

De emissie van de meeste schadelijke stoffen, anders dan broeikasgassen, is echter wel in belangrijke mate verminderd. Ammoniak vormt zowat de uitzondering op deze regel. Ook de uitstoot van fijn stof is door technologische ontwikkelingen en normering in sterke mate gereduceerd, zij het dat deze evolutie wellicht stilgevallen is door de verdieseling van het wagenpark, die de curve weer in negatieve richting dreigt om te buigen.

Alternatieve brandstoffen zijn in slechts zeer beperkte mate op de markt aanwezig. De indertijd veelbelovende waterstoftechnologie lijkt de laboratoriumfase niet te kunnen ontgroeien. Elektrische auto's met een vermogen en actieradius op maat van de consument zijn nergens te vinden. Hier en daar is wel een wagen met hybride aandrijving in het straatbeeld verschenen. De belangrijkste innovatie van de laatste jaren op dit vlak is wellicht de introductie op de markt van biobrandstoffen (biodiesel en bio-ethanol) als bijmenging van de klassieke diesel en benzine. Wegens de deels gesloten productiecyclus wordt een deel van de bij de verbranding geproduceerde koolstofdioxide geabsorbeerd door de groeiende planten waaruit de brandstof gewonnen wordt. Aan de productie van biobrandstoffen is echter een heel eigen milieuproblematiek verbonden. Door de beperkte beschikbaarheid van landbouwgrond lijkt zelfs een graduele overstap van fossiele naar biobrandstoffen slechts op zeer beperkte schaal haalbaar. Door het in het aanhoudende debat gelegde verband met de voedselproblematiek is het aanvankelijk groene imago van deze technologie zelfs voor een stuk in het gedrang gekomen. Wellicht zullen biobrandstoffen de komende jaren hun rol spelen in de nichemarkt van de bijmenging, en zo een beperkt steentje bijdragen tot de reductie van de uitstoot van broeikasgassen en de afhankelijkheid van fossiele brandstoffen. Niet onbelangrijke neveneffecten van deze ontwikkeling zijn de herwaardering van de landbouw als economische sector en de invloed op het landschap door onder andere de gele koolzaadvelden. In 2008 zou niet veel meer dan 1% van de diesel die in België werd getankt uit biobrandstof hebben bestaan, terwijl de doelstelling voor 2010 op 5,75% ligt. De zogenaamde biobrandstoffen van de tweede generatie zouden een aantal van de genoemde nadelen missen. Er zijn voorlopig echter geen aanwijzingen dat deze voornamelijk uit afval gewonnen brandstoffen tot een belangrijker substitutie van fossiele brandstoffen zullen leiden.

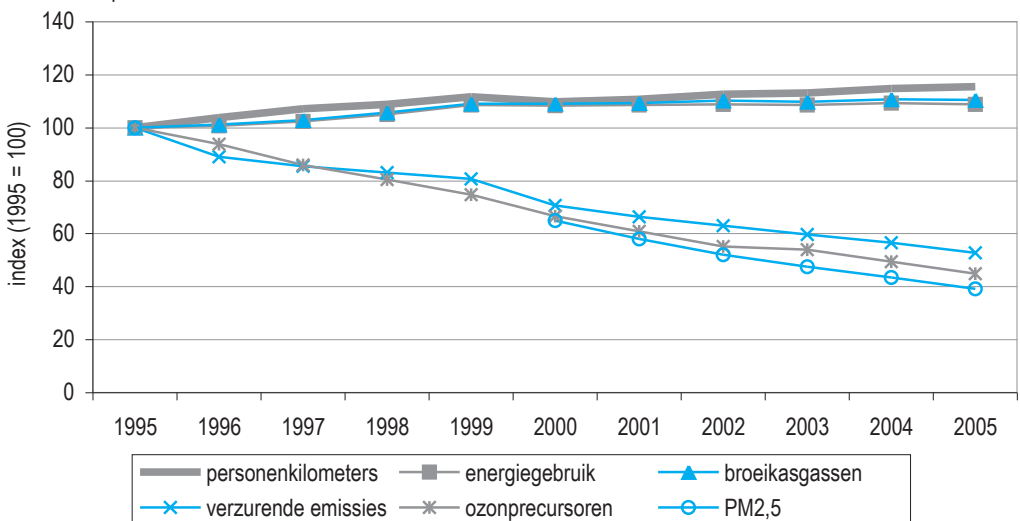
Een belangrijke 'nieuwkomer' in het maatschappelijk debat is de uitstoot van fijn stof. Onrustwekkende smogconcentraties die bedreigend zijn voor de gezondheid, in het bijzonder in de stedelijke gebieden, trekken steeds vaker de aandacht van publiek en politiek. Hoewel fijn stof in belangrijke mate afkomstig is van andere bronnen dan het verkeer, zijn de hoge waarden die in woonomgevingen worden gemeten vaak te wijten aan de daar aanwezige concentraties van wegverkeer. Bij grootschalige stedelijke ontwikkelingen wordt de fijn-stofproblematiek door milieubewegingen steeds vaker als argu-

ment aangevoerd om de schaal van stedelijke vastgoedprojecten in vraag te stellen en om autoluwe omgevingen te gaan stimuleren. In de toekomst zou de fijn-stofproblematiek weleens een rem kunnen vormen voor autogerichte ontwikkelingen. Daarnaast is er ook een technologisch antwoord in opmars in de vorm van de roetfilter voor dieselloertuigen. Deze is niet verplicht, maar wordt wel fiscaal gestimuleerd. Vanaf september 2009 moeten nieuwe wagens aan de Euro-5-norm voldoen, die op dit ogenblik enkel door middel van een roetfilter kan worden gehaald. Een wagenpark dat evolueert naar een kleiner aandeel dieselloertuigen (ten opzichte van benzine en gas) is een andere optie, die op politiek niveau nog niet overwogen werd. Bij extreme smogconcentraties worden vandaag de dag snelheidsbeperkingen ingevoerd op de snelwegen, zij het met beperkt succes. Het Brusselse Gewest zal in de toekomst een alternerend deel van het autoverkeer de toegang tot de stad ontzeggen bij overschreden normen.

Ook bij andere vervoermiddelen dan de auto zien we slechts een zeer langzame evolutie in de richting van een lager energieverbruik. In Vlaanderen zet De Lijn proefprojecten op met hybride bussen. Vervoermiddelen die in de loop der jaren sneller zijn geworden, zoals bijvoorbeeld treinen op bepaalde (HST-)lijnen, verbruiken echter zelfs meer energie dan hun voorgangers. Voor het vliegverkeer zijn er anderzijds helemaal geen alternatieven voor fossiele brandstoffen bekend die op commerciële schaal inzetbaar zijn.

Globaal genomen kunnen we stellen dat de combinatie van een absolute stijging van de mobiliteit en slechts langzaam dalende externe effecten per gereden kilometer betekent dat de druk op het globale leefmilieu die van het personenvervoersysteem uitgaat jaar na jaar groter wordt. De toename van de milieudruk zal echter voor een stuk verschuiven van het wegverkeer naar het vliegverkeer, zeker met betrekking tot uitstoot van broeikasgassen en lawaaihinder.

Figuur 15. Eco-efficiëntie van het personenvervoer (exclusief internationaal luchtverkeer) in het Vlaamse Gewest, periode 1995-2005.



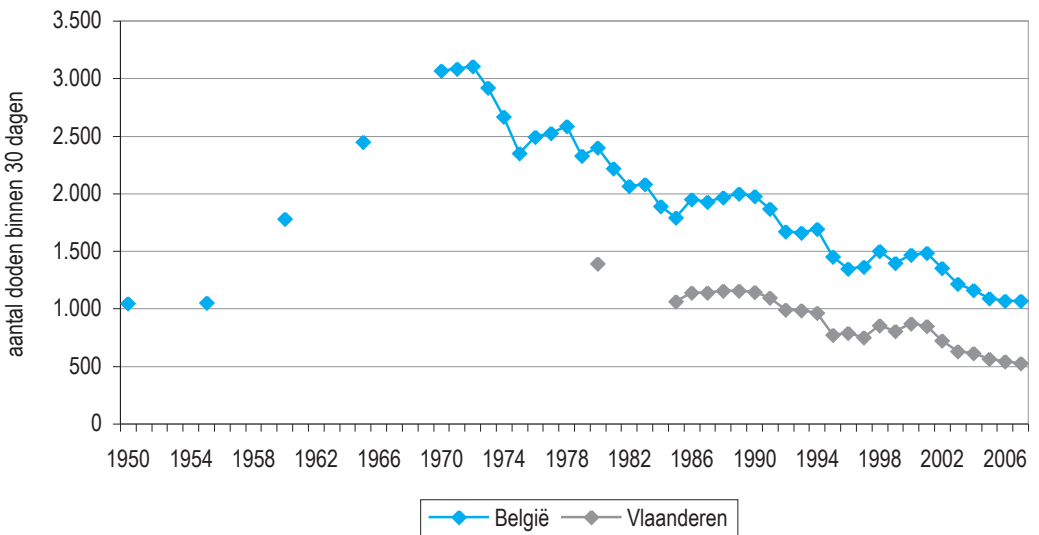
Bron: SVR (2008b).

4.3. Verkeersonveiligheid

Veiligheid is een belangrijk item in het functioneren van een maatschappij. Om zicht te krijgen op de bronnen van onveiligheidsgevoelens voert de Federale Politie op regelmatige basis de Veiligheidsmonitor uit. Daaruit blijkt dat verkeer beschouwd wordt als de belangrijkste bron van onveiligheidsgevoelens bij burgers (Federale Politie, 2006).

Verkeersongevallen maken in het geheel van de doodsoorzaken in Vlaanderen maar een kleine fractie uit. In 2006 ging het over minder dan 1% (Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid, 2006). Maar in tegenstelling tot natuurlijke doodsoorzaken treffen verkeersongevallen vooral jonge en actieve mensen. Verkeersongevallen zijn de belangrijkste doodsoorzaak in de groep van 15- tot 29- jarigen en voor mannen zelfs in de leeftijdsgroep 10 tot 29 jaar.

Figuur 16: Evolutie van het aantal verkeersdoden (30 dagen) in België en het Vlaamse Gewest, periode 1950-2007.



Bron: MOW (2008); ADSEI (2009a).

Met de toename van het aantal voertuigen groeide ook de verkeersonveiligheid in België en Vlaanderen. In 1972 bereikte de verkeersonveiligheid een absolute piek. Vanaf 1973 zet een duidelijk dalende trend zich in. De oliecrisis speelde daarbij een rol, maar ook een aantal belangrijke beslissingen rond snelheidsbeperkingen, gordelplicht, het invoeren van een alcohollimiet, ... (MOW, 2008; ADSEI, 2009d).

In Vlaanderen kenden de ongevalcijfers een zelfde evolutie. In vergelijking met 1990 vielen er in 2007 meer dan de helft minder dodelijke slachtoffers. Niet alleen het aantal dodelijke slachtoffers daalde, ook het aantal zwaargewonde slachtoffers daalde.

Verkeersongevallen zijn evenwel niet gelijkmatig verdeeld over de bevolking. De helft van alle dodelijke en zwaargewonde verkeersslachtoffers valt in de leeftijdscategorie 16 tot 34 jaar. Voor de 16- tot 24-jarigen is dit aandeel 2,5 keer groter dan hun aandeel in de bevolking en meer dan 2 keer groter dan hun verkeersdeelname. Ook 65-plussers lopen een hoger risico in vergelijking met hun aandeel in het verkeer.

Mannen maken het grootste deel uit van de verkeersslachtoffers in Vlaanderen. Bijna drie vierde van de verkeersdoden zijn mannen, en daarbij gaat het vooral om jonge mannen. Eén derde van alle verkeersdoden zijn mannen tussen 16 en 34 jaar. Niet alleen bij de dodelijke slachtoffers ligt het aandeel van de mannen hoger dan voor de vrouwen. Dit is ook zo voor zwaar- en lichtgewonden, alleen is het verschil daar minder uitgesproken.

Autobestuurders en autopassagiers vormen het grootste deel van de dodelijke en zwaar-gewonde slachtoffers (55%). Fietsers komen op de tweede plaats met 13,3%, gevolgd door bromfietzers (11,5%) en motorrijders (8,3%). Voetgangers komen op de vijfde plaats met 5,7% van deze slachtoffers. Gerelateerd aan het aantal afgelegde kilometers en de verplaatsingstijd lopen motorrijders het grootste risico gevolgd door de bromfietzers. Autorijden is per kilometer veel veiliger dan de overige vervoerswijzen, met uitzondering van het openbaar vervoer. In relatie tot de verplaatsingsduur is het risico van autobestuurders, passagiers, voetgangers en fietsers ongeveer gelijk. Motorrijders en bromfietzers blijven een risico hebben dat vele keren hoger ligt (MOW, 2008).

De oorzaken van ongevallen zijn zeer moeilijk tot onmogelijk af te leiden uit de beschikbare statistieken. In de zoektocht naar oorzaken van ongevallen wordt er in de verkeerswereld klassiek gedacht aan de 3 componenten Mens-Voertuig-Omgeving. Uit buitenlandse studies (Hillier, 2002) blijkt dat falend menselijk gedrag (in al zijn facetten) een rol speelde bij meer dan 9 op 10 ongevallen. De rol van de andere 2 ligt veel lager. De belangrijkste reductie in het aantal ongevallen is slechts haalbaar als alle weggebruikers een aangepast en veilig verkeersgedrag gaan tonen (MOW, 2008).

De Belgische resultaten uit het SARTRE-onderzoek (Social Attitudes to Road Traffic Risk in Europe) en de attitudemeting van het BIVV (Silverans, 2007) tonen aan dat Vlaamse bestuurders zich voldoende bewust zijn van de omvang van de verkeersonveiligheid in Vlaanderen. Het merendeel van Belgische bestuurders steunt ook het huidige handhavingsbeleid, zowel voor snelheid als voor alcoholmisbruik. Ook blijkt er een breed draagvlak te zijn voor de intensivering van handhaving (Drevet, 2004; Silverans, 2007; SVR, 2008a). Toch zijn de respondenten niet meteen gewonnen voor het toepassen van telematica om snelheidsovertredingen en alcoholmisbruik te voorkomen. Deze toepassingen genieten wel sympathie, maar gemiddeld slechts de helft van de respondenten vindt het nuttig om een aantal geselecteerde voorzieningen in de eigen auto te hebben. Het 'algemeen' opleggen van de toepassingen zou wel een groter draagvlak creëren (Drevet, 2004). Specifiek voor Vlaanderen leert het Gentse ISA (Intelligent Speed Adaptation) - demonstratieproject evenwel dat de aanvaardbaarheid van een telematicatoepassing door het effectieve gebruik wel kan verhogen (Vlassenroot & De Mol, 2004).

Uitleiding

Uit de geschiedenis leren we dat verplaatsingsgedrag en de evolutie ervan sterk verbonden is met technologische vernieuwingen en dalende kostprijs. Ondanks die dalende kostprijs is mobiliteit ook in de loop van de geschiedenis steeds verbonden geweest met negatieve sociale effecten.

In deze bijdrage lag de focus in hoofdzaak op het huidige vervoermiddelenbezit en het verplaatsingsgedrag. En dan blijkt dat mobiliteit nog steeds geen gelijk verdeeld goed is. Zowat 62% van alle verplaatsingen van de Vlamingen wordt afgelegd met de auto. Daar-

tegenover staan 14% van de huishoudens die niet (kunnen/willen) beschikken over een auto; dit aandeel auto-loze huishoudens ligt in de stedelijke gebieden nog hoger.

Ook rijbewijsbezit mag een evidentie lijken, het is het niet. Vrouwen hebben – ook in de jongere leeftijdsklassen – steeds een lager rijbewijsbezit dan mannen, en bij de oudere vrouwen heeft slechts 1 op 3 een rijbewijs.

Verplaatsen doen we niet altijd en overal. Gemiddeld per dag verplaatst één Vlaming op 5 zich niet. Toch legt een Vlaming gemiddeld 2,8 verplaatsingen af per dag en daarbij wordt er gemiddeld 32,7 km afgemaakt. In het weekend leggen Vlamingen evenveel verplaatsingen af als op weekdays, alleen zijn de verplaatsingen meer verspreid over de dag. Vrouwen, ouderen en mensen met een laag inkomen verplaatsen zich per dag minder en leggen minder kilometers af. Daarnaast blijkt ook dat woonplaatskeuze een bepalende factor is in het verplaatsingspatroon van de Vlaming.

Mobiliteit kan nooit los gezien worden van toegankelijkheid. Daarbij gaat het zowel om toegang tot het globale vervoerssysteem als tot individuele en collectieve vervoermiddelen. Het autobezit en fietsbezit in Vlaanderen zijn hoog. Kostprijs is hierbij een belangrijk element, maar daartegenover staat dat het aandeel van 13% in het huishoudbudget dat de Vlaamse huishoudens aan vervoer besteden de laatste 10 jaar niet gewijzigd is. De toegang tot collectief vervoer in Vlaanderen is behoorlijk goed. Gemiddeld genomen wonen Vlamingen op een redelijke afstand van openbare vervoerhaltes. Maar ook hier maakt de ruimtelijke context een belangrijk sociaal onderscheid: wie niet in een centrumgebied woont en geen auto ter beschikking heeft, ondervindt grote moeilijkheden om gebruik te maken van dit openbaar vervoer. Over de kwaliteit van de voorzieningen in zijn buurt (straten, fietspaden, voetpaden en openbaar vervoer) is de Vlaming tevreden.

Toegankelijkheid is één aspect van mobiliteit, bereikbaarheid een ander. Globaal genomen is de bereikbaarheid in Vlaanderen toegenomen. Daartegenover staat dat voor het woon-werkverkeer met de auto tijdens de spits, in economische kerngebieden, de bereikbaarheid is afgenomen. Bovendien bestaan er belangrijke ruimtelijke variaties in het aanbod aan jobs en diensten en dus in de afhankelijkheid van vervoer.

Huishoudens bezitten steeds vaker een auto en ook het aantal auto's in de huishoudens neemt toe. Ook het openbaar vervoer kent de laatste jaren een duidelijke stijging van het aantal reizigers en het aantal afgelegde kilometers.

Naast congestie en verminderde bereikbaarheid heeft mobiliteit ook nog andere negatieve gevolgen. Zo hebben heel wat Vlamingen last van geluid, licht en geur afkomstig van verkeer, wat een grote invloed heeft op de leefbaarheid en de gezondheid van de Vlaming. Ook het ruimtebeslag door het toenemend aantal auto's is een negatief element.

De nieuwe generatie voertuigen wordt steeds zuiniger en stoot minder schadelijke stoffen uit. Toch wordt het positieve effect van deze evolutie teniet gedaan door de absolute stijging van de mobiliteit.

Daarnaast is ook verkeersonveiligheid een negatief effect van mobiliteit met grote impact op de maatschappij, in hoofdzaak omdat slachtoffers vooral vallen in de jongere leeftijdsklassen. Autobestuurders en –passagiers vormen het grootste aandeel van de ernstige slachtoffers. Het risico op een ongeval is evenwel het grootst voor motorrijders en bromfietzers. Sinds 1970 daalt het aantal slachtoffers van verkeersongevallen en dit vooral door verschillende beleidsmaatregelen. Vlamingen zijn zich voldoende bewust van de

omvang van deze verkeersonveiligheid en er bestaat een breed draagvlak voor de intensivering van handhavingmaatregelen.

Noten

- 1 De vervoerswijzen voor een verplaatsing die hier vermeld worden, zijn de hoofdvervoerswijzen: de vervoerswijze waarmee binnen één verplaatsing het grootste deel van de afstand werd afgelegd. Het gevolg van deze berekening is dat het voor- en natransport onderbelicht blijft. Dit is vooral het geval bij verplaatsingen met het openbaar vervoer.
- 2 Eind 2001 organiseerde het Nationaal Instituut voor de Statistiek (nu ADSEI) de algemene socio-economische enquête (SEE 2001) als opvolger van de tienjaarlijkse volkstellingen. Deze enquête werd gehouden bij alle inwoners van België. Elk huishouden ontving één woning/huishoudformulier en één individueel formulier voor elke persoon in het huishouden. De individuele formulieren bevatten onder meer vragen over het gevolgde onderwijs en de tewerkstellingssituatie van de persoon en ook over de woon-werkverplaatsing of woon-schoolverplaatsing.
- 3 Leeftijd is gemodelleerd tot een vierde machtsterm.
- 4 Aan de hand van de antwoorden werd een tevredenheidsindex berekend, waarin 'tevredenheid' het saldo is van de negatieve en positieve antwoorden. De tevredenheidsindex houdt zowel rekening met het aantal tevreden als met het aantal ontevreden huishoudens. Een tevredenheidsindex van 100 betekent dat precies evenveel huishoudens zich positief uitlaten over het onderzochte item als er huishoudens zijn die er negatief tegenover staan. Een index boven de 100 betekent dat er meer tevreden dan ontevreden huishoudens zijn. Ligt de index onder de 100, dan is het omgekeerde het geval en zijn er meer ontevreden dan tevreden huishoudens. Hoe hoger de index, hoe groter de verhouding tussen het aantal erg tevreden en weinig tevreden huishoudens.

Bibliografie

- ADSEI - Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (1978/1979 – 2006). *Huishoudbudgetonderzoek*. <http://statbel.fgov.be/surveys/hbs.asp>.
- ADSEI - Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2001). *Algemene sociaal-economische enquête 2001*. http://www.statbel.fgov.be/census/home_nl.asp.
- ADSEI – Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2009a). *Mobiliteitsportaal*. http://www.statbel.fgov.be/port/mob_nl.asp.
- ADSEI – Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2009b). *Grootte van het voertuigenpark (1977-2008)*. http://www.statbel.fgov.be/figures/d37_nl.asp#Ibis, geraadpleegd op 2 januari 2009.
- ADSEI – Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2009c). *Structuur van de bevolking*. http://www.statbel.fgov.be/figures/d21_nl.asp#3, geraadpleegd op 2 januari 2009.
- ADSEI – Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2009d). *Statistiek van de verkeersongevallen*. http://www.statbel.fgov.be/fiGurEs/d364_nl.asp, geraadpleegd op 2 januari 2009.
- Annema, J. A. & de Jong, M. (2008). *Verkeersscenario's in historisch perspectief*. Colloquium Vervoersplanning Speurwerk 2008. Santpoort: CVS.
- Bleijenberg, A. (2003). The driving forces behind transport growth and their implications for policy. In: *Managing the Fundamental Drivers of Transport Demand: Proceedings of the International Seminar*. Paris: OECD Publishing.
- Botteldooren, D., Dekoninck L., Van Renterghem T., Philips G., Van Elst T., Van Tichelen P., De Roo K., Van Langenhove H. & Bossuyt, M. (2007). Hinder. Verschillende wegen voor aanpak van hinder door wegverkeer. In: Van Steertegem M. (red.). *MIRA-T Milieuraapport Vlaanderen. Focusrapport '07*. Brussel: Vlaamse Milieumaatschappij.
- Boussauw, K. & Witlox, F. (2008). *Kilometers malen: maatschappelijke dwangneurose of ruimtelijk probleem?* In: Allaert, G. & Witlox, F. (red.). *Duurzame mobiliteit Vlaanderen: De leefbare stad*. Gent: Instituut voor Duurzame Mobiliteit.
- Boussauw, K., Lauwers, D. & Witlox, F. (2008). Ruimtelijke structuur en energieverbruik voor vervoer: een eerste verkenning voor Vlaanderen. In: *Ruimte & Planning*, 28 (3), 35-48.
- Cornelis, E., Malchair, A., Asperges, T. & Ramaekers K. (2007). *Company Cars Analysis: Rapport final*. Brussel: Belgian Science Policy.
- De Lijn (2000-2007). *Jaarverslag*. <http://www.delijn.be/over/organisatie/index.htm#2>, geraadpleegd op 29 januari 2009.

- Derudder, B. & Witlox, F. (2008). Physical connection: Airline networks and cities. In: Johnson, C., Hu, R. & Abedin, S. (eds.). *Connecting Cities: Networks. A Research Publication for the 9th World Congress of Metropolis*. Sydney, Metropolis Congress, 73-99.
- De Vlieger, I., Cornelis, E., Panis, L., Schrooten, L., Govaerts, L., Pelkmans, L., Logghe, S., Vanhove, F., De Ceuster, G., Macharis, C., Pekin, E., Van Mierlo, J., Timmermans, J.-M., Matheys, J., van Bladel, K., de Jong, M., De Geest, C. & van Walsum, E. (2006). *MIRA (2006) Milieurapport Vlaanderen, Achtergrond-document 2006, Transport*. Aalst: Vlaamse Milieumaatschappij.
- Drevet, M. (2004). *Social attitudes to road traffic risk in Europe – SARTRE. Resultaten voor België*. Brussel: BIVV.
- Federale Politie (2006). *Veiligheidsmonitor 2006*. http://www.polfed-fedpol.be/pub/veiligheidsMonitor/2006/monitor2006_nl.php.
- Filarski, R. (1997). Opkomst en verval van vervoerssystemen; de ontwikkeling vanuit een historisch perspectief. In: *Tijdschrift Vervoerswetenschap*, 97(2), 107-132.
- Glorieux, I., Koelet, S. & Moens, M. (2006). Tijd voor mobiliteit. Verplaatsingspatronen bekeken vanuit de tijdsbesteding. In: Despontin, M. & Macharis, C. (red.). *Mobiliteit en (groot)stedenbeleid*. Brussel: VUB-PRESS, 49-80.
- Goossens, S. (2008). *Verkeerstellingen 2007*. Brussel: Departement Mobiliteit en Openbare Werken, Afdeling Verkeerskunde.
- Hajnal, I. & Miermans, W. (1996). *Onderzoek Verplaatsingsgedrag Vlaanderen. Analyseopdracht. Eindverslag*. Diepenbeek: Provinciale Hogeschool Limburg, Departement Architectuur.
- Hillier, P. (2002). *Highways liability and the investigation of road traffic accidents*. IPWEA NSW Division Annual Conference.
- Hillman, M. (1997). Children, transport and the quality of urban life. In: Camstra, R. (ed.). *Growing up in a changing urban landscape*. Assen: Van Gorcum.
- Hupkes, G. (1977). *Toekomstscenario's voor ons vervoerssysteem*. Deventer-Antwerpen: Kluwer.
- LIN – Departement Leefmilieu en Infrastructuur (2001). *Mobiliteitsplan Vlaanderen - ontwerp*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, LIN - Mobiliteitscel.
- LNE – Departement Leefmilieu, Natuur en Energie (2008). Uitvoering van een schriftelijke enquête ter bepaling van het percentage gehinderden door geur, geluid en licht in Vlaanderen. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, LNE.
- Meire, J. (2005). *Gaandeweg. Een belevingsonderzoek over de (autonome) mobiliteit van 11- tot 13-jarigen*. Meise: Kind en Samenleving vzw.
- Meire, J. & Vleugels, I. (2005). *Onderzoek betreffende de vervoersautonomie van kinderen. Fase 1: Literatuurstudie*. Meise: Kind en Samenleving vzw.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (2002). *Decreet houdende wijziging van het wetboek der registratie-, hypotheek- en griffierechten*. In: *Belgisch Staatsblad*, 172 (68), 7912-7915.
- MOW – Departement Mobiliteit en Openbare Werken. (2008). *Verkeersveiligheidsplan Vlaanderen*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, MOW.
- NMBS (2000-2007). *Jaarverslag*. <http://www.b-rail.be/corp/N/group/annualreport/archive/index.php>, geraadpleegd op 29 januari 2009.
- N.N. (2008). *Historical Crude Oil Prices*. http://www.inflationdata.com/inflation/Inflation_Rate/Historical_Oil_Prices_Table.asp, geraadpleegd op 28 januari 2009.
- Nuyts, E. (2003). Het gebruik van openbaar vervoer bij 65-plussers. In: *Wijs over grijs*, 7 (1), 3-6.
- Nuyts E., & Zwerts, E. (2001). *Onderzoek Verplaatsingsgedrag Stadsgewest Gent (januari 2000 – januari 2001). Deel 2: Analyse huishouden vragenlijst*. Diepenbeek: Provinciale Hogeschool Limburg, Departement Architectuur.
- Petermans, A. & Zwerts, E. (2006). *Vervoersafhankelijkheid en –autonomie van kinderen tussen 10 en 13 jaar. Rapport kwantitatief onderzoek*. Diepenbeek: Universiteit Hasselt.
- Pickery, J. (2005). Pendelgedrag en attitudes tegenover aspecten van het mobiliteitsbeleid in Vlaanderen. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen Gepeild! 2005*. Brussel: Administratie Planning en Statistiek
- Rietveld, P. (2000). *Snelheid en bereikbaarheid: snelheidsverlaging tussen feit en fictie*. Serie Research Memoranda, Vrije Universiteit Amsterdam, 2000 (6).
- Schafer, A. (2000). Regularities in Travel Demand: An International Perspective. In: *Journal of Transportation and Statistics*, 3 (3), 1-31.
- Silverans, P. (2007). *Attitudemeting verkeersveiligheid 2006*. Brussel: BIVV.
- SVR - Studiedienst van de Vlaamse Regering (2008a). *VRIND 2008. Vlaamse regionale indicatoren*. Brussel: SVR.
- SVR - Studiedienst van de Vlaamse Regering (2008b). *Eco-efficiëntie van het personenvervoer, index 1995 = 100*. http://aps.vlaanderen.be/statistiek/cijfers/stat_cijfers_mobiliteit.htm, geraadpleegd op 4 maart 2009.
- SVR - Studiedienst van de Vlaamse Regering (2008c). *Verliesuren hoofdwegenet, Vlaams Gewest (2001 – 2007)*. http://aps.vlaanderen.be/statistiek/cijfers/stat_cijfers_mobiliteit.htm, geraadpleegd op 2 januari 2009.

- Tindemans, H. & Witlox, F. (2003). Onderzoek verplaatsingsgedrag in het Gentse stadsgewest: het fietsgedrag nader geanalyseerd. In: BEVAS/SOBEG (ed.) *Les Journées des Géographes Belges – De Belgische Geografendag «Évaluer la capacité du milieu – De capaciteit van het milieu geëvalueerd» (Tome I)*. Liège, BEVAS/SOBEG, 73-79.
- Verhetsel, A., Thomas, I., Van Hecke, E. & Beelen, M. (2007). *Pendel in België. Deel I: de woon-werkverplaatsingen*. Brussel: Federale Overheidsdienst Economie, K.M.O., Middenstand en Energie.
- Vlaams Agentschap Zorg en Gezondheid (2006). *Oorzaakspecifieke sterftecijfers*. <http://www.zorg-en-gezondheid.be/sterftecijfers.aspx>.
- Vlassenroot, S. & De Mol, J. (2004). ISA-gebruikers kunnen niet meer zonder: Gentse demoproject wijst op grote aanvaarding van ISA. In: *Verkeersspecialist*, 112, 12-16.
- Witlox, F. (red.) m.m.v. Vernimmen B. (2001). *Transportstudiedag 2000 – De hogesnelheidstrein op volle toeren – Verslagboek*. Gent: Academia Press.
- Witlox, F. (2002). Het economisch belang van de Belgisch-Nederlandse verkeersverbindingen. In: Van Hooydonk R. (red.). *De Belgisch-Nederlandse verkeersverbindingen. De Schelde in de XXIste eeuw?*. Antwerpen en Apeldoorn: Maklu Uitgevers, 31-69.
- Witlox, F. (2003) *Jaarverslag over de ontwikkeling van het personen- en goederenvervoer over de weg*. Brussel: Federale Overheidsdienst Mobiliteit en Vervoer.
- Witlox, F. (2004). Logistieke ruimte, ruimte voor logistiek. Een analyse van de ruimtelijk-economische ontwikkelingen voor de logistieke sector in Vlaanderen. In: Blauwens, G., d'Haens, P. & Van Breedam, A. (red.). *Logistiek: Laatste front in de concurrentieslag*. Antwerpen en Apeldoorn: Garant, 265-296.
- Witlox, F. (2006). Mobiliteit in en rond Brussel. In: *Rail meets Road III Ontmoetingen rond mobiliteit – Mobiliteit in en rond Brussel*. Brussel: Koninklijk Instituut voor het Duurzame Beheer van de Natuurlijke Rijkdommen en de Bevordering van Schone Technologie (KINT), Verhandeling nr. 12, 52-54.
- Witlox, F. (2007). Evaluating the reliability of reported distance data in urban travel behaviour analysis. In: *Journal of Transport Geography*, 15 (3), 172-183.
- Witlox, F. & Notteboom, T. (red.) (2003). *Eerlijke concurrentie in het wegvervoer: realiteit of mythe?* Antwerpen en Apeldoorn: Garant.
- Zwerts, E., Nuyts E. & Miermans, W. (2001). *Onderzoek Verplaatsingsgedrag Stadsgewest Antwerpen (april 1999-april 2000). Deel 2: analyse huishouden vragenlijst*. Diepenbeek: Provinciale Hogeschool Limburg, Departement Architectuur.
- Zwerts, E. & Nuyts E. (2002a). *Onderzoek Verplaatsingsgedrag Vlaanderen (januari 2000- januari 2001). Deel 2: Analyse Huishouden vragenlijst*. Diepenbeek: Provinciale Hogeschool Limburg, Departement Architectuur.
- Zwerts, E. & Nuyts E. (2002b). *Onderzoek Verplaatsingsgedrag Vlaanderen (januari 2000- januari 2001). Deel 3A: Analyse Personen vragenlijst*. Diepenbeek: Provinciale Hogeschool Limburg, Departement Architectuur.
- Zwerts, E., & Nuyts E. (2003). *Onderzoek Verplaatsingsgedrag Vlaams-Brabant. Deel 2: Analyse Huishouden vragenlijsten*. Diepenbeek: Provinciale Hogeschool Limburg, Departement Architectuur.
- Zwerts, E., Janssens, D. & Wets, G. (2006). *De invloed van het hebben en krijgen van kinderen op de mobiliteit van de ouders*. Dag van de sociologie, Tilburg, Nederland, 8 juni 2006.
- Zwerts, E. & Witlox, F. (2008). *Kinderen en verkeersveiligheid: hoe kijken ze er zelf tegen aan?*. Nationaal Verkeersveiligheidscongres (NVVC), Rotterdam, De Doelen, 24 april 2008.

**DEEL II: DE LEEFSITUATIE VAN DE VLAMING:
GEFOCUST**

Inleiding

Levenslang leren vormt binnen het hedendaagse onderwijsdebat een belangrijk thema. De Europese top in Lissabon besliste in maart 2000 dat Europa tegen 2010 geëvolueerd moet zijn tot de meest competitieve en kennisgebaseerde economie ter wereld (Europese Commissie, 2001). Levenslang leren wordt in dit streven vooropgesteld als één van de hefboomen om dit proces te bewerkstelligen. Samen met deze afspraken werd een doelstelling van 12,5% deelnemers aan levenslang leren vastgelegd, te behalen tegen 2010 (Europese Commissie, 2000). Ook Vlaanderen erkent levenslang leren als een ideaal middel om burgers de kans te geven zich verder te ontplooiën op economisch, sociaal en cultureel vlak met het oog op het verhogen van de employability en de sociale cohesie. Vlaamse beleidsmakers zetten deze Europese afspraken om in regionale doelstellingen in het actieplan ‘Een leven lang leren in goede banen’, ‘het Pact van Vilvoorde’, het ‘Strategisch plan geleerdheid’ en het ‘Pact Vlaanderen 2020’ (Vlaamse Regering, 2000, 2001, 2005, 2009).

In deze bijdrage zoomen we in op de formele volwasseneneducatie, en meer bepaald 4 typen voorzieningen daarbinnen: de Centra voor Volwasseneneducatie, en meer bepaald 4 typen voorzieningen daarbinnen: de Centra voor Volwasseneneducatie, het Deeltijds Kunstonderwijs, hogescholen en universiteiten. Op basis van een survey bij cursisten bestuderen we eerst hun profielen, en vervolgens hun motieven. De profielbeschrijving verschaft inzicht in de groepssamenstelling van deze cursussen. Uit voorgaand onderzoek en empirisch materiaal stellen we keer op keer vast dat bepaalde sociale groepen ondervertegenwoordigd zijn. Motivatie is een belangrijk concept omdat het een wetenschappelijk aangetoond effect heeft op het participatiegedrag van cursisten en op het al dan niet succesvol doorlopen van een opleiding. In een eerste sectie beschrijven we de 4 opgenomen typen van educatieve aanbieders, gevolgd door een literatuuroverzicht met betrekking tot profielen en motieven in sectie 2. In een derde sectie formuleren we de onderzoeksvragen die we binnen deze bijdrage willen beantwoorden. Elke onderzoeksvraag wordt vergezeld door een reeks van hypothesen. Deze sectie beschrijft verder de methodologische aspecten en de dataverzameling en bevat een formulering van de afhankelijke en onafhankelijke variabelen. De vierde sectie geeft eerst een beschrijvend profieloverzicht van cursisten binnen de 4 geselecteerde educatieve aanbieders en analyseert vervolgens welke profielkenmerken samengaan met bepaalde onderscheiden typen van motivatie. In de bespreking van deze resultaten koppelen we steeds terug naar literatuur en hypothesen.

1. Formele volwasseneneducatie: een begripsafbakening

De term levenslang leren is eerder vaag en leidt tot verschillende interpretaties (English, 2005). Enerzijds kan hij duiden op alle leeractiviteiten die gedurende het ganse leven worden ondernomen, van in de wieg tot in het graf, maar anderzijds staat levenslang leren vaak synoniem voor volwasseneneducatie waarbij bedoeld wordt op extra leeractiviteiten

* Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA), Katholieke Universiteit Leuven (K.U.Leuven). E-mail: ellen.boeren@hiva.kuleuven.be.

** Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA) en Departement Pedagogische Wetenschappen, K.U.Leuven.

die ondernomen worden na het beëindigen van de initiële leerloopbaan tijdens de jeugd. In onze bijdrage gaan we uit van deze laatste zienswijze.

Traditioneel maakt de onderzoeksliteratuur naar leeractiviteiten voor volwassenen een onderscheid tussen 3 vormen van leren (Colley e.a., 2003). De eerste vorm is het formele leren dat plaatsvindt in geïnstitutionaliseerde contexten zoals scholen en opleidingsinstellingen. Na een succesvolle beëindiging van de leeractiviteit ontvangt de volwassene een certificaat of diploma waarmee hij zich kan inschrijven voor een cursus van het volgende niveau. Het tweedekansonderwijs waar volwassenen alsnog een diploma van het secundair onderwijs kunnen behalen is een voorbeeld van formeel leren. Ten tweede onderscheiden we het nonformele leren. Dit vindt ook plaats in een geïnstitutionaliseerde context, maar reikt geen erkende diploma's uit. Het is mogelijk dat een attest van deelname wordt uitgereikt, maar dit heeft geen civiele waarde. Voorbeelden van nonformeel leren zijn lezingenreeksen of workshops georganiseerd door Vorming Plus, de vroegere volkshogescholen. Tot slot spreken we van informeel leren. Deze laatste vorm vindt spontaan plaats in ons alledaagse leven en is vaak incidenteel en niet-intentioneel aanwezig. Zo goed als alle volwassenen komen in aanraking met informeel leren door het lezen van een krant, het bekijken van televisieprogramma's en informatieve conversaties met burens, vrienden en familieleden.

De 3 bovenstaande vormen van leren vatten we samen onder de noemer 'levenslang leren'¹.

Op het vlak van deelname aan levenslang leren scoort Vlaanderen eerder matig (Van Woensel, 2006). Volgens de Enquête naar de Arbeidskrachten zou in 2007 slechts 7,9% van de ondervraagde 25-64 jarigen in de voorbije 4 weken aan een leeractiviteit deelgenomen hebben (Vlaamse Regering, 2008). In 2004 was dat 9,8%. Zo is Vlaanderen tot onder het EU-gemiddelde (= 9,7%) gezakt. De Scandinavische landen en het Verenigd Koninkrijk halen cijfers gaande van 20 tot 30% en behoren dan ook tot de best presterende landen (OECD, 2005). Voornamelijk de zuiderse landen zoals Portugal en Griekenland scoren erg zwak. Hun statistieken tonen dat amper 5% van de bevolking deelneemt. Algemeen genomen mogen we besluiten dat het behalen van de norm van 12,5% zoals voorgeschreven door de Europese Commissie voor vele landen een hopeloze zaak dreigt te worden. Binnen deze statistieken wordt geen opdeling gemaakt tussen formeel en non-formeel leren, informeel leren wordt buiten beschouwing gelaten wegens het niet-intentionele en alledaagse karakter.

Niet enkel tussen landen, maar ook tussen de verschillende lagen uit de bevolking zien we duidelijke participatieverschillen. Gegevens tonen het bestaan van een 'Mattheüseffect' (Van Woensel, 2006). Wie reeds een diploma hoger onderwijs behaald heeft, neemt 2 à 3 maal meer deel aan een educatieve activiteit dan iemand die geen eindkwalificatie van het middelbaar onderwijs behaalde. Ook ouderen en inactieven scoren eerder zwak. Verschillen in geslacht zijn eerder minimaal.

In het vervolg van deze bijdrage focussen we uitsluitend op de formele volwasseneneducatie.

Afhankelijk van de gehanteerde definitie, kunnen we binnen de Vlaamse context verschillende aanbieders van formele volwasseneneducatie terugvinden. Een beroepsopleidingengroep met cursussen die specifiek gericht zijn op de arbeidsmarkt en die voornamelijk gesteund worden vanuit het Vlaamse Departement Werk zoals VDAB-opleidingen vinden plaats in een geïnstitutionaliseerde context, maar reiken geen diploma's uit die als dusdanig erkend worden door het departement onderwijs. In dit opzicht wordt deze groep van cursussen ook vaak tot de nonformele educatie gerekend. Naast deze be-

roepsopleidingengroep onderscheiden we een onderwijsgroep. Deze opleidingen worden georganiseerd door het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming en richten zich eveneens tot volwassenen. Een afgeronde cursus leidt tot een getuigschrift of diploma dat later ingezet kan worden als toegangsticket tot een aansluitende cursus op een hoger niveau (Eurostat, 2005). In onze bijdrage beperken we ons tot deze laatste onderwijsgroep, met specifieke aandacht voor 4 verschillende educatieve aanbieders. Deze 4 groepen zijn de Centra voor Volwassenenonderwijs, het Deeltijds Kunstonderwijs, de hogescholen en de universiteiten. De Centra voor Basiseducatie en Begeleid Individueel Studeren horen evengoed thuis in de onderwijsgroep, maar laten we in tabellen opgesplitst naar aanbieder buiten beschouwing wegens het beperkt aantal steekproefgegevens. In de totaalcijfers zijn deze 2 educatieve aanbieders wel opgenomen.

De Centra voor Volwassenenonderwijs (CVO) bieden het secundair en hoger beroepsonderwijs aan. Samen met de Centra voor Basiseducatie werden de CVO's hervormd onder het nieuwe decreet voor Volwassenenonderwijs. Het secundair volwassenenonderwijs bestaat uit een brede waaier van cursussen aangeboden in alle regio's van Vlaanderen zodat iedere Vlaamse burger de mogelijkheid heeft om aan een cursus deel te nemen in zijn regio. De talencursussen zijn zeer populair, maar ook het tweedekansonderwijs is een onderdeel van het secundair volwassenenonderwijs. Diverse studiegebieden geven Vlamingen de kans iets nieuws bij te leren of vroegere kennis en vaardigheden up-to-date te houden of verder te verfijnen. Het hoger beroepsonderwijs biedt studierichtingen aan die behoren tot het hoger onderwijs, maar niet leiden tot de graad van bachelor of master, wel tot een graduaat. Deze opleidingen bereiden voor op een intrede in de arbeidsmarkt, maar maken het ook mogelijk om over te stappen naar verkorte bachelortrajecten aan de hogescholen. De studiegebieden binnen het hoger beroepsonderwijs zijn biotechniek, gezondheidszorg, handelswetenschappen en bedrijfskunde, industriële wetenschappen en technologie, onderwijs en sociaalagogisch werk.

De inschrijfcijfers voor het onderwijs georganiseerd in de Centra voor Volwassenenonderwijs voor de referentieperiode 01/02/2006 – 31/01/2007 staan afgebeeld in tabel 1. De cijfers zijn opgesplitst naar lineaire en modulaire organisatie. Lineaire systemen volgen het klassieke standaard schooljaar van september tot juni met eindexamens gedurende de laatste weken. Modulaire systemen bestaan uit een aaneenschakeling van kleinere cursuspakketten waarbij na iedere afronding direct een deelcertificaat wordt uitgereikt.

Tabel 1. Inschrijfcijfers Centra voor Volwassenenonderwijs naar type, 01/02/2006 – 31/01/2007.

Type	Lineair		Modulair		Totaal		Totaal
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	
Secundair	9.780	20.915	111.568	159.331	121.348	180.246	301.594
Hoger	1.835	2.142	9.126	12.982	10.961	15.124	26.085

Bron: Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming (2008).

Het Deeltijds Kunstonderwijs richt zich op jongeren en volwassenen en stimuleert de persoonlijke ontplooiing door middel van kunstzinnige vorming. De meerderheid van de leerlingen in het kunstonderwijs zijn jongeren, maar er worden ook speciale lessen ingericht die zich richten op volwassenen vanaf 18 jaar. Deze vorm van onderwijs bestaat uit 4 grote studierichtingen namelijk beeldende kunst, muziek, woord en dans. Het aantal deelnemers aan het Deeltijds Kunstonderwijs, inclusief een specifieke vermelding van het aantal cursisten in de volwassenenoptie zijn af te lezen in tabel 2.

Tabel 2. Inschrijfcijfers Deeltijds Kunstonderwijs naar doelgroep, schooljaar 2006 – 2007.

Deeltijds Kunstonderwijs	Jongeren	Volwassenen	Totaal
Beeldende kunst	39.912	18.591	58.503
Muziek, Woordkunst en Dans	89.480	20.083	109.563
Totaal	129.392	38.674	168.066

Bron: Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming (2008).

De hogescholen vormen samen met de universiteiten het tertiair onderwijs en reiken de erkende bachelor- en masterdiploma's uit. De vakgebieden zijn zeer divers. Sinds de ondertekening van de Bolognaverklaring worden hogescholen en universiteiten meer aangespoord om samen te werken en wordt een grotere Europese mobiliteit nagestreefd. Aangezien er binnen het tertiair onderwijs geen afdeling is die zich exclusief toespit op extra onderwijs aan volwassenen, is het moeilijker om een inschatting te maken van de inschrijfcijfers voor deze specifieke doelgroep. De algemene inschrijfcijfers voor het hoger onderwijs worden samengevat in tabel 3.

Tabel 3. Inschrijfcijfers hoger onderwijs naar geslacht, academiejaar 2006 – 2007.

Hoger onderwijs	Man	Vrouw	Totaal
Professioneel gericht hoger onderwijs	33.581	46.429	80.010
Academisch gericht hoger onderwijs, hogescholen	14.187	9.977	24.164
Academisch gericht hoger onderwijs, universiteiten	28.734	35.638	64.372
Totaal	76.502	92.044	168.546

Bron: Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming (2008).

De Universiteit van Antwerpen voerde tijdens het academiejaar 2005 – 2006 een onderzoek uit naar de herintrede van volwassenen in het hoger onderwijs (De Lathouwer e.a., 2006). Het finale onderzoeksrapport beschrijft het specifieke onderwijsaanbod gericht op volwassenen, het profiel van de herintreders en de motivaties van deze studenten om terug aan onderwijs te participeren. Het onderzoek concludeert dat 29 opleidingen specifiek werden ingericht met als doelgroep volwassen herintreders. Opleidingen onderwijs (32%), sociaalagogisch werk (28%) en gezondheidszorg (24%) waren het best vertegenwoordigd. Aan het volledige aanbod van deze basisopleidingen zouden 5.196 volwassen studenten hebben deelgenomen, waarvan 40% aan een opleiding binnen de Open Universiteit Nederland, 16% aan een Vlaamse universiteit en 44% aan een Vlaamse hogeschool.

De Centra voor Basiseducatie en Begeleid Individueel Studeren worden weggelaten in de analyses en worden niet apart vermeld in de tabel met profielbeschrijvingen (tabel 7). In de totalen worden ze wel opgenomen. Vandaar toch enkele woorden uitleg bij deze educatieve aanbieders.

De Centra voor Basiseducatie richten zich op volwassenen die over onvoldoende kennis en basisvaardigheden beschikken om op een normale wijze mee te draaien in de maatschappij. Het aanbod bestaat uit cursussen taal, rekenen, maatschappijleer en computervaardigheden. De cursussen worden modulair aangeboden. De begeleiding van de cursisten is zeer intensief en er moet geen inschrijfgeld betaald worden. Tijdens het werkjaar 2006-2007 telden de Centra voor Basiseducatie 33.463 cursisten onderverdeeld in diverse

studiegebieden zoals Nederlands Tweede Taal, Nederlands moedertaal, rekenen, informatie- en communicatietechnologie. Nederlands Tweede Taal vormt veruit het populairste studiegebied (Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, 2008).

Begeleid Individueel Studeren (B.I.S.) was de dienst afstandsonderwijs van het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming. Begin 2007 werd aangekondigd dat B.I.S. afgebouwd zou worden en dat de rol van het afstandsonderwijs in de toekomst verder opgenomen zou worden door de Centra voor Volwassenenonderwijs, hoewel dit momenteel nog niet volledig geïmplementeerd is. Tijdens het jaar 2007 waren 13.688 volwassenen ingeschreven voor een cursus. Het populairste studiegebied was talen (44,3%) gevolgd door informatica (15,0%) en techniek (10,0%). Momenteel kunnen enkel cursisten die zich willen voorbereiden op examens van de Examencommissie van de Vlaamse Gemeenschap alsook gedetineerden nog gebruik maken van een aanbod via afstandsonderwijs.

2. Status questionis

2.1. Wie neemt deel? Profielen van cursisten

Het is bekend dat de participatie aan levenslang leren ongelijk gespreid is over de bevolking. Profielbeschrijvingen gebaseerd op empirisch wetenschappelijk onderzoek of gegenereerd uit databanken zoals de Enquête naar Arbeidskrachten tonen ons dat hogeropgeleiden, werkenden en jongeren oververtegenwoordigd zijn ten opzichte van de algemene populatie. Zoals in het initieel onderwijs zijn er ook in de volwasseneneducatie ongelijke kansen, die deels te maken hebben met ongelijkheden in sociaal en cultureel kapitaal (Bourdieu, 1979). De kans om sociaal en cultureel kapitaal te kunnen verhogen wordt volgens Bourdieu bepaald door iemands habitus, wat beschouwd kan worden als de heersende normen, waarden, denk- en handelwijzen waarin iemand opgroeit. Kinderen die opgroeien in de lagere sociale klassen zijn weinig vertrouwd met de sociale, culturele en economische gebruiken van de hogere klassen waardoor het voor hen moeilijker is om door te stoten tot de bovenlaag van de samenleving. Levenskansen worden met andere woorden al voor een groot deel bepaald van bij de geboorte, door het aanwezige kapitaal bij de ouders en andere gezinsleden. Het nastreven van deze opwaartse mobiliteit is een belangrijk thema binnen de onderwijssociologie. Deelname aan volwasseneneducatie zou beschouwd kunnen worden als een middel hiertoe, maar een beschrijving van socio-demografische, socio-economische en socio-culturele profielen geeft ons eerder een ongelijk beeld.

Socio-demografische profielen tonen een oververtegenwoordiging van vrouwen, maar duiden eveneens op verschillende motieven naar geslacht. Mannen participeren meer omwille van jobgerelateerde redenen, vrouwen meer omwille van vrijetijdsgelateerde redenen. Ook tussen jongeren en ouderen vinden we gelijkaardige onderzoeksbevindingen terug. Jongeren zijn in de meerderheid en nemen meer deel om hun kansen op de arbeidsmarkt te vergroten of te behouden.

Op socio-economisch vlak halen we de aan elkaar verwante Rational Choice Theory en Human Capital Theory aan (Becker, 1964; Allingham, 2002) Volgens deze stromingen nemen individuen deel aan een vorm van levenslang leren om bepaalde voordelen te bekomen, maar met als voorwaarde dat de investeringen niet al te zwaar hoeven doorwegen. Groepen die minder participeren aan levenslang leren hebben ofwel hogere kos-

ten (bijvoorbeeld personen met jonge kinderen, omwille van de kost van kinderopvang), ofwel minder baten bij zo'n investering (bijvoorbeeld ouderen, omdat ze minder lang gebruik gaan kunnen maken van de verworven vaardigheden). Voor sommige groepen zijn dan weer de risico's hoger (niet-tewerkgestelden zijn bijvoorbeeld niet zeker of ze een opleiding op de arbeidsmarkt gaan kunnen verzilveren). Andere groepen hebben dan weer onvoldoende draagkracht om in levenslang leren te investeren (bijvoorbeeld laaggeschoolden, personen met een laag inkomen) (Nicaise, 2003). Het hebben van een job en het reeds behaalde opleidingsniveau zijn doorgaans zeer dominant aanwezig binnen bestaande profielbeschrijvingen van volwassen cursisten.

Noteer hierbij dat niet alleen individuen investeren in volwassenenonderwijs: ook de werkgevers spelen een niet te onderschatten rol in deze investering. Hun kosten-baten-calculus interfereert met die van het individu. Werkenden krijgen bijvoorbeeld vaak financiële steun en de benodigde tijd van hun werkgever om aan een educatieve activiteit deel te nemen. Op deze manier liggen de kosten aanzienlijk lager en zijn de opbrengsten meer gegarandeerd. De nieuw opgedane kennis en vaardigheden kunnen namelijk direct benut worden op de werkvloer. Hogeropgeleiden hebben het voordeel dat ze in het verleden reeds hebben leren studeren en dat ze vertrouwd zijn met de educatieve context. Dit maakt dat hun trainbaarheid hoger ligt, wat het voor de werkgevers interessant maakt om in hen te investeren omdat op deze manier de opbrengsten beter gewaarborgd zijn. Op deze manier vallen groepen met een hoge nood aan opleiding, zoals werklozen en laaggeschoolden maar al te vaak uit de boot.

Ook sociaal-culturele profielen tonen over- en ondervertegenwoordigingen van bepaalde maatschappelijke groepen. Vroegere analyses over cultuurparticipatie uitgevoerd door de Studiedienst van de Vlaamse Regering maakten een onderscheid tussen het kernpubliek, de belangstellende participant die regelmatig deelneemt, de incidentele participant en de non-participant (Pauwels & Pickery, 2007). Uit de analyses door de Studiedienst op basis van de Survey naar Sociaal-culturele verschuivingen (SCV-survey) bleek dat jongeren, burgers met een hoog opleidingsniveau, mensen zonder functiebeperkingen en met een hoger inkomen het vaakst deelnemen aan cultuur. In totaal behoort 7,4% van de burgers tot het kernpubliek, 40,7% tot de belangstellende participanten, 35,4% tot de incidentele participanten en 16,5% tot de niet-participanten. Uit hetzelfde rapport blijkt dat 53,9% van de bevolking actief lid is van een vereniging en dat 47,4% positief scoort op actief politiek burgerschap. Mannen, hogeropgeleiden en Vlamingen in de hoogste inkomensklasse zijn het actiefst. Opnieuw vinden we dus een oververtegenwoordiging van bepaalde lagen terug.

Socio-demografische, socio-economische en socio-culturele profielen van cursisten aan onze 4 geselecteerde vormen van formele volwasseneneducatie zullen in de sectie 'resultaten en bespreking' besproken worden aan de hand van concreet recent cijfermateriaal.

2.2. Waarom neemt men deel? Motivatie-studies

Martens & Boekaerts (2008, 23) hanteren volgende definitie van motivatie: '*Mensen zijn gemotiveerd als zij bereid zijn zich te engageren in een taak of activiteit en inzet te leveren om de taak of activiteit af te ronden.*' De best gekende motivationele opdeling binnen de sociale psychologie is die tussen *intrinsieke en extrinsieke motivatie* (Deci & Ryan, 1985). Bij intrinsieke motivatie neemt men deel omdat men dit echt zelf wil en het als een persoonlijke verrijking ziet, bij extrinsieke motivatie neemt men deel om aan een druk van buitenaf te voldoen, zoals het verkrijgen van een beloning of het voorkomen

van een straf. Ryan & Deci (2002) spreken de laatste jaren meer over *autonome en gecontroleerde motivatie*. De autonome motivatie zien ze als een synoniem voor ‘willen’, de gecontroleerde voor ‘moeten’. Deze nieuwe zienswijze vatten zij samen onder de noemer zelfdeterminatietheorie. Uit voorgaand onderzoek is duidelijk gebleken dat autonome motivatie uiterst positieve effecten heeft op het leergedrag van cursisten (Vansteenkiste e.a., 2005). Autonomo gemotiveerden beschikken over meer doorzettingsvermogen, ronden een cursus vaker positief af, genereren meer inzichten in de leerstof en geven blijk van een grotere nieuwsgierigheid. Gecontroleerd gemotiveerden komen sneller terecht in de groep van de zogenaamde drop-outs of ongekwalificeerde uitstromers.

Met betrekking tot de deelname aan de volwasseneneducatie wordt vaak een opdeling gemaakt tussen *werkgerelateerde* motieven en *persoonlijke* niet-werkgerelateerde motieven (Courtney, 1992). Toch is het niet altijd even makkelijk om de scheidingslijn tussen deze 2 velden te trekken en lopen ze vaak in elkaar over. Werken met schalen die verschillende items van beide sferen hanteren is daarom een betere oplossing. Hoe we dit concreet hebben opgevangen in ons onderzoek wordt in de sectie data en methode beschreven.

3. Profielstudie van Vlaamse cursisten

3.1. Onderzoeksvragen en -hypothesen

Bovenstaande tekst maakt ons duidelijk dat profielbeschrijvingen ons een goed inzicht geven in welke groepen over- en ondervertegenwoordigd zijn in geselecteerde vormen van formele volwasseneneducatie. Daarnaast hebben we ook aangetoond dat motivatie zeer divers kan zijn en een grote rol kan spelen in het al dan niet slagen van een cursist.

Vanuit deze theoretische bevindingen formuleren we 3 onderzoeksvragen: (1) Welke socio-demografische, socio-economische en socio-culturele kenmerken typeren de populatie van Vlaamse volwassenen die deelnemen aan een cursus binnen de Centra voor Volwassenenonderwijs, het Deeltijds Kunstonderwijs, de hogescholen en de universiteiten? (2) Welke motieven tot deelname kunnen we onderscheiden? (3) Welke profielkenmerken kunnen we in verband brengen met de onderscheiden vormen van motivatie?

Op basis van de internationale literatuur kunnen we volgende hypothesen formuleren: (1) Jongeren, hoger opgeleiden, werkenden en volwassenen actief op sociaal en cultureel vlak zijn oververtegenwoordigd in de profielstatistieken levenslang leren. (2) Motivatie kan opgedeeld worden in 2 subdimensies: het echt zelf willen (autonome motivatie) en het door externe druk moeten (gecontroleerde motivatie). (3) Groepen met minder gunstige of duurzame perspectieven op de arbeidsmarkt zijn meer gecontroleerd gemotiveerd.

3.2. Data

De gegevens waarop deze bijdrage gebaseerd is, zijn verzameld in het kader van het Europese project ‘LLL2010, Towards a lifelong learning society in Europe, the contribution of the education system’ waaraan het Hoger Instituut voor de Arbeid aan de K.U.Leuven meewerkt. In elk van de 13 deelnemende landen² werd gedurende het jaar 2007 een vragenlijst afgenomen bij een vooropgestelde steekproefomvang van 1000 volwassenen die effectief participeren aan een vorm van formele volwasseneneducatie. Een volwassen cursist werd door het consortium gedefinieerd als iemand die het initiële onderwijs, dat hij onafgebroken gevolgd heeft vanaf de start van de leerplicht, reeds minimaal 2 jaar verlaten heeft. Op deze manier zijn we zeker dat de respondenten in onze survey volwas-

sen herintreders in het formele onderwijssysteem zijn. Om alle onderwijsniveaus te vertegenwoordigen, werden quota vooropgesteld van 250 cursisten op het niveau van het lager en lager secundair onderwijs, 250 op het niveau van het hoger secundair onderwijs, 250 op ‘postsecundair’ niveau en 250 op bachelor- en masterniveau.³ Om een juist beeld te krijgen van de huidige situatie worden de gegevens tijdens de analyses herwogen zodat ze de huidige inschrijfcijfers op de verschillende niveaus beter afspiegelen. In deze bijdrage worden enkel de Vlaamse gegevens verwerkt. Daarbij laten we de opdeling in onderwijsniveaus los en focussen we op de verschillende typen van aanbieders, namelijk de Centra voor Volwassenenonderwijs, het Deeltijds Kunstonderwijs, de hogescholen en de universiteiten. Zoals eerder aangegeven zijn de aantallen observaties voor de Basiseducatie en het Begeleid Individueel Studeren te laag om zinvolle opsplitsingen te maken. Totaalcijfers met inbegrip van de cursisten uit de Basiseducatie en Begeleid Individueel Studeren worden voor de profielbeschrijvingen wel weergegeven. Tabel 4 geeft een verdeling weer van het aantal cursisten in onze dataset, opgesplitst naar aanbieder.

Tabel 4. Aantal respondenten naar type educatieve aanbieder.

Centra voor Basiseducatie	44
Deeltijds Kunstonderwijs	282
Centra voor Volwassenenonderwijs	614
Begeleid Individueel Studeren	28
Hogescholen	123
Universiteiten	134
Totaal	1.225

Bron: LLL2010-SP3 Vlaanderen.

De vragenlijst omvat 4 rubrieken. De eerste rubriek gaat dieper in op het reeds doorlopen leertraject van de volwassene. Vragen die hier aan bod komen zijn het hoogst behaalde diploma, het jaar waarin men het voltijds dagonderwijs voor het eerst verlaten heeft en de redenen om dit effectief te doen. Ook wordt gevraagd naar opleidingen die gevolgd werden, maar waarvoor het einddiploma niet behaald werd. De tweede rubriek gaat dieper in op de eigenlijke participatie aan de cursus binnen het formele onderwijssysteem. De vragen binnen deze sectie behandelen de motieven om aan de cursus deel te nemen, de problemen die men ervaart tijdens de deelname, de financiële aspecten, de didactische werkvormen, het vertrouwen in eigen kunnen en de tevredenheid met de verschillende facetten van de cursus. De derde rubriek peilt naar traditionele socio-demografische kenmerken zoals geslacht, leeftijd, gezinssamenstelling, moedertaal, nationaliteit en opleidingsniveau van de ouders. De laatste rubriek verzamelt gegevens over de beroepsituatie, maar brengt eveneens de tijdsbesteding en de deelname aan sociale en culturele activiteiten in kaart. De allerlaatste vraag in deze rubriek handelt over het netto maandelijks inkomen. Dit laatste luik behandelt dus de socio-economische en socio-culturele kenmerken van de cursist.

3.3. Methode

Het bespreken van de resultaten in de volgende sectie gebeurt in 2 stappen. Ten eerste beschrijven we de profielen aan de hand van socio-demografische (geslacht, leeftijd en nationaliteit), socio-economische (arbeidsstatus, netto maandelijks inkomen en oplei-

dingsniveau) en socio-culturele variabelen (cultuurparticipatie en sociale participatie). Ten tweede gebruiken we deze profielvariabelen ook als onafhankelijke variabelen in 2 regressiemodellen met respectievelijk autonome en gecontroleerde motivatie als afhankelijke variabele.

De afhankelijke variabelen construeren we door middel van principaal componentenanalyse⁴ op 18 Likertitems. Deze items, afkomstig uit de Education Participation Scale van Boshier (1991), worden gebruikt om te peilen naar specifieke motieven om aan een cursus deel te nemen. Elk van de 18 items werd gemeten aan de hand van een vijfledige ordinale schaal waarbij '1' staat voor 'helemaal niet akkoord' en '5' voor 'helemaal akkoord'. Tabel 5 geeft per item, de inhoud van het item, de gemiddelde score en de standaardafwijking weer.

Tabel 5. Gemiddelde en standaardafwijking van de 18 items uit de Education Participation Scale.

Ik neem aan deze opleiding deel...	Gemiddelde	Standaardafwijking
1. om meer te leren over een onderwerp dat mij interesseert.	4,29	0,77
2. om meer te kunnen verdienen.	2,77	1,37
3. omdat mijn werkgever mij verplichtte me in te schrijven voor deze opleiding.	1,39	0,76
4. om deel te nemen aan groepsactiviteiten.	2,59	1,34
5. om meer bij te dragen aan de gemeenschap.	2,60	1,13
6. om mij beter bewust te worden van mijzelf en anderen.	3,22	1,15
7. om de sleur van thuis en werk te doorbreken.	2,46	1,23
8. om mijn werk beter te kunnen doen.	2,96	1,38
9. omdat iemand mij aangeraden heeft dit te doen.	2,24	1,21
10. om mijn eigen zaak te kunnen starten.	1,83	1,08
11. omdat ik me verveelde.	1,61	0,88
12. omdat ik ertoe verplicht werd, bijvoorbeeld om in aanmerking te komen voor uitkeringen, om niet te worden ontslagen.	1,35	0,67
13. om werk te kunnen vinden.	2,19	1,42
14. om kennis en vaardigheden op te doen die mij van pas kunnen komen in het dagdagelijkse leven.	3,80	1,09
15. om meer te kunnen bijdragen als burger.	2,71	1,20
16. om nieuwe mensen te leren kennen.	3,22	1,15
17. om de kansen om mijn huidige job te verliezen te verminderen.	1,88	1,12
18. om een getuigschrift / diploma te behalen.	3,46	1,45

Bron: LLL2010-SP3 Vlaanderen.

De 2 items (1. en 14.) die globaal genomen het sterkst scoren, bevinden zich in de sfeer van het opdoen van nieuwe interessante kennis en vaardigheden, nuttig voor het eigen leven. De zwakst scorende items (12. en 3.) hebben te maken met verplichtingen tot deelname.

Tabel 6. Dimensies van motivaties. Principaal componenten structuur, componentladingen groter dan 0,400.*

Ik neem aan deze opleiding deel...	Gecontroleerde motivatie	Autonome motivatie
1. om meer te leren over een onderwerp dat mij interesseert.		
2. om meer te kunnen verdienen.	0,741	
3. omdat mijn werkgever mij verplichtte me in te schrijven voor deze opleiding.	0,508	
4. om deel te nemen aan groepsactiviteiten.		0,618
5. om meer bij te dragen aan de gemeenschap.		0,676
6. om mij beter bewust te worden van mijzelf en anderen.		0,682
7. om de sleur van thuis en werk te doorbreken.		0,595
8. om mijn werk beter te kunnen doen.	0,648	
9. omdat iemand mij aangeraden heeft dit te doen.	0,493	
10. om mijn eigen zaak te kunnen starten.	0,448	
11. omdat ik me verveelde.		
12. omdat ik ertoe verplicht werd, bijvoorbeeld om in aanmerking te komen voor uitkeringen, om niet te worden ontslagen.	0,502	
13. om werk te kunnen vinden.	0,591	
14. om kennis en vaardigheden op te doen die mij van pas kunnen komen in het dagdagelijkse leven.		0,528
15. om meer te kunnen bijdragen als burger.		0,701
16. om nieuwe mensen te leren kennen.		0,755
17. om de kansen om mijn huidige job te verliezen te verminderen.	0,641	
18. om een getuigschrift / diploma te behalen.	0,663	
Eigenwaarde	3,566	3,206
Proportie van totale variantie	0,190	0,180

* Lege velden hebben een componentlading < 0,400.

Bron: LLL2010-SP3 Vlaanderen.

Tabel 6 toont ons de resultaten van de principaal componentenanalyse. De 18 items kunnen samengevat worden in 2 motivationele dimensies. De eerste component bevat voornamelijk items die ingaan op het verplichte karakter van de deelname aan de cursus, de noodzaak van het halen van een diploma met het oog op het vinden, het behouden of het optimaliseren van een positie op de arbeidsmarkt. De tweede component gaat dieper in op het plezier dat beleefd wordt door de deelname aan de activiteit zelf, het nut voor het eigen leven en de anderen rondom de cursist. Het eigen engagement en de wil van het individu om effectief deel te nemen is meer aanwezig binnen deze tweede component. Gelijklopend aan de theorie van Ryan & Deci (2002) zoals hierboven beschreven, labelen we deze 2 dimensies als gecontroleerde motivatie en autonome motivatie. Beide componenten vatten ongeveer evenveel procent van de variantie. Dit betekent nog niet dat volwassen cursisten evenzeer door noodzaak als door belangstelling gedreven worden. Het betekent wel, dat onder de participanten de verschillen in beide typen motieven even groot zijn.

Beide concepten van motivatie zullen we in het verdere verloop van de tekst gebruiken als 2 aparte afhankelijke variabelen.

4. Resultaten en bespreking

4.1. Profielen

In deze sectie beschrijven we de profielen aan de hand van bovenstaande profielvariabelen. We geven tekst en uitleg bij tabel 7, achtereenvolgens voor de socio-demografische,

socio-economische en socio-culturele variabelen. We gaan eveneens na of de hypothesen uit sectie 3 al dan niet bevestigd worden.

Tabel 7. Profielkenmerken van cursisten naar geselecteerde vormen van formele volwasseneneducatie, in %.

Profielkenmerken	Centra voor				Totaal
	Volwassenen onderwijs	Deeltijds Kunstonderwijs	Hogeschool	Universiteit	
Socio-demografisch profiel					
Geslacht					
<i>man</i>	34,6	32,4	26,8	34,2	34,1
<i>vrouw</i>	65,4	67,6	73,2	65,8	65,9
Leeftijd					
<i>- 25 jaar</i>	9,8	1,1	9,8	6,2	10,9
<i>25 – 40 jaar</i>	47,6	26,3	73,2	48,5	39,9
<i>41 – 65 jaar</i>	40,3	62,3	17,1	44,6	44,7
<i>+ 65 jaar</i>	2,3	10,3	-	0,8	4,4
Nationaliteit					
<i>Belg</i>	95,4	87,5	98,4	92,4	93,5
<i>andere</i>	4,6	12,5	1,6	7,6	6,5
Socio-economisch profiel					
Arbeidsstatus					
<i>werkend</i>	71,6	57,3	63,4	78,7	66,2
<i>werkloos</i>	10,9	3,6	13,0	5,3	8,8
<i>inactief</i>	17,5	39,1	23,6	16,0	25,0
Inkomen					
<i>quintiel 1</i>	22,6	12,6	31,1	16,0	20,4
<i>quintiel 2</i>	20,1	16,7	10,1	11,5	17,1
<i>quintiel 3</i>	27,9	22,6	33,6	16,0	24,8
<i>quintiel 4</i>	13,4	18,5	12,6	24,4	14,6
<i>quintiel 5</i>	6,2	13,7	4,2	25,2	9,5
<i>antwoord geweigerd</i>	9,8	15,9	8,4	6,9	13,6
Opleidingsniveau					
<i>laag</i>	20,2	9,4	2,4	2,3	15,7
<i>midden</i>	43,4	28,5	33,3	10,0	35,5
<i>hoog</i>	36,5	62,3	64,2	87,7	48,8
Socio-cultureel profiel					
Cultuurparticipatie					
<i>sporadische deelname</i>	50,5	28,3	55,4	46,5	70,5
<i>regelmatige deelname</i>	49,5	71,7	44,6	53,5	29,5
Sociale participatie					
<i>ja</i>	70,9	68,5	81,7	79,1	72,4
<i>nee</i>	29,1	31,5	18,3	20,9	27,6
Onderwijskenmerk					
Starter					
<i>ja</i>	49,4	26,7	63,7	56,9	47,8
<i>nee</i>	50,6	73,3	36,3	43,1	52,2

Bron: LLL2010-SP3.

4.1.1. Socio-demografische profielen

Dat vrouwen beter vertegenwoordigd zijn binnen de geselecteerde aanbieders van formele

volwasseneneducatie is algemeen geweten. Ook de gegevens in tabel 7 voor het secundair en het hoger volwassenenonderwijs alsook voor het hoger onderwijs in het algemeen bevestigen dit: vrouwen zijn binnen alle typen van voorzieningen telkens in de meerderheid. De 25- tot 40-jarigen zijn het best vertegenwoordigd behalve in het Deeltijds Kunstonderwijs, dat een groter aandeel oudere cursisten telt. In de literatuur vinden we eveneens aanwijzingen dat ouderen minder aanwezig zijn in de educatieve systemen en bij deelname andere patronen aanhouden (Bélanger, 1997). Met betrekking tot de nationaliteit zijn we genoodzaakt onze cijfers wat te nuanceren. Het relatief hoge aandeel niet-Belgen in het Deeltijds Kunstonderwijs is vooral te wijten aan de aanwezigheid van Nederlanders uit de grensstreek. Ook aan de universiteiten bestaat de groep niet-Belgen vooral uit Nederlanders, aan de hogescholen is het aandeel niet-Belgen sowieso heel klein. Met betrekking tot de Centra voor Volwassenenonderwijs vermelden we dat we enkel beschikten over Nederlandstalige vragenlijsten. We moeten ons dus bewust zijn van het feit dat anderstaligen ondervertegenwoordigd zijn in onze steekproef.

4.1.2. Socio-economische profielen

In ons bestand valt het op dat er meer inactieven dan werklozen participeren. Dit spreekt de Rational Choice Theorie niet tegen, omdat inactieven relatief meer participeren aan niet-arbeidsmarktgerichte cursussen. Het aandeel inactieven bestaat in het Deeltijds Kunstonderwijs grotendeels uit gepensioneerden, aan de hogescholen en universiteiten gaat dit voornamelijk om voltijdse dagstudenten. Toch stellen we vast dat de groep van werkenden het grootst is in de profielbeschrijving naar activiteitsgraad. Het inkomen van onze universiteitsstudenten ligt het hoogst, in de laagste inkomensklasse vinden we de meeste hogeschoolstudenten terug. Gezien het hogere aandeel werklozen en inactieven binnen deze vorm van onderwijs is dit resultaat niet geheel verrassend. Met uitzondering van de Centra voor Volwassenenonderwijs wordt vooral door hooggeschoolden deelgenomen aan het formele volwassenenonderwijs. Eens te meer blijkt dus dat het Vlaamse onderwijs geconfronteerd wordt met een Mattheüseffect.

4.1.3. Socio-culturele profielen

Bij het meten van verschillen in cultureel kapitaal hebben we ons gebaseerd op het bezoeken van live concerten, het bijwonen van theater-, opera of balletvoorstellingen en bioscoop- of museumbezoeken. We hebben een onderscheid gemaakt tussen cursisten die niet of slechts sporadisch deelnemen aan dergelijke culturele activiteiten en deelnemers die regelmatig aan cultuur participeren. In onze beschrijving voegen we, naar analogie met Pauwels & Pickery (2007), incidentele en non-participanten samen tot één categorie van sporadische participanten en benoemen de andere categorie als de regelmatige cultuurbezoekers. In onze definitie zetten we regelmatig participeren dus af tegen 48,1% deelnemers uit Pauwels & Pickery (2007). In onze survey scoren cursisten uit het Deeltijds Kunstonderwijs het hoogst op cultuurparticipatie, waarbij we kunnen opmerken dat culturele ontplooiing één van de hoofddoelstellingen van deze onderwijsvorm is. De 3 overige onderwijsvormen zijn goed vergelijkbaar met het resultaat zoals beschreven in Pauwels & Pickery (2007).

Sociaal kapitaal hebben we gemeten aan de hand van lidmaatschap van een politieke partij, een vakbond, een beroepsvereniging, een religieuze organisatie en een sportclub of recreatieve organisatie of een liefdadigheidsorganisatie. We hebben een opdeling gemaakt tussen deelname aan verenigingen inclusief het opnemen van een bestuursfunctie enerzijds en een niet-deelname anderzijds. Meer dan 2 op 3 cursisten binnen alle typen van aanbieders binnen de formele volwasseneneducatie in ons gegevensbestand blijken naast het volgen van deze cursus ook nog sociaal actief te zijn, wat inderdaad een hogere score is dan in Pauwels & Pickery (2007).

4.1.4. Starters

Binnen het bestek van deze profielbeschrijving hebben we eveneens nagegaan of de cursisten nieuwkomers waren binnen de volwasseneneducatie (hoogstens een jaar), dan wel of zij reeds langer meedraaiden (meer dan een jaar). Deze informatie is niet geheel onbelangrijk gezien het grote aandeel vroegtijdige uitstromers. Aan de hogescholen en universiteiten is meer dan de helft van de cursisten hoogstens 1 jaar ingeschreven voor de opleiding, aan de Centra voor Volwassenenonderwijs iets minder dan de helft. Bijna 3 op 4 cursisten uit het Deeltijds Kunstonderwijs draait reeds langer mee. Verschillende verklaringen zijn voor dit resultaat aan te halen. Ten eerste zijn de structuur en de duur van de opleidingen verschillend. Wie in het Deeltijds Kunstonderwijs een instrument wil leren bespelen vanaf nul heeft 9 jaar nodig om de ganse cyclus te doorlopen. Een opleiding binnen het Hoger Beroepsonderwijs, georganiseerd in de Centra voor Volwassenenonderwijs, kan maximaal 3 jaar tellen. Daarnaast moeten we aangeven dat zowel binnen deze Centra voor Volwassenenonderwijs als binnen de universiteiten de lerarenopleidingen goed vertegenwoordigd zijn in onze steekproef. Deze opleidingen duren sowieso slechts 1 of 2 jaar, afhankelijk van het volgen van de voltijdse of de deeltijdse variant. Daarnaast bieden de Centra voor Volwassenenonderwijs ook meer kortlopende modules aan die apart gevolgd kunnen worden zonder dat ze daarom voor de cursist hoeven te kaderen in een volledig opleidingstraject.

4.1.5. Algemeen

Algemeen genomen kunnen we stellen dat onze hypothesen goed bevestigd worden. De jongste groepen tot 40 jaar zijn goed vertegenwoordigd, voornamelijk in het hoger onderwijs. Ook werkenden en hoger opgeleiden waarvan we vermoedden dat ze dominant aanwezig zouden zijn, blijken goed vertegenwoordigd. Toch moeten we hier enkele kanttekeningen plaatsen. In de totaalcijfers zien we dat de groep 41 – 65 jaar het grootst is, merken we dat 1 op 4 cursisten in ons gegevensbestand inactief is en zakt het cijfer voor hoogopgeleide cursisten weg tot onder de 50%. Hoe valt dit te verklaren? Ten eerste bevatten de totaalcijfers naast de 4 geselecteerde vormen van volwassenenonderwijs ook nog de cursisten uit de Centra voor Basiseducatie en Begeleid Individueel Studeren. Deze 2 groepen bevatten meer ouderen dan gemiddeld, daarmee samenhangend ook meer gepensioneerden. Het opleidingsniveau bij deze ouderen ligt historisch gezien ook lager. Daarnaast zijn de cijfers ook gewogen. Cursisten die herintreden in het hoger onderwijs vormen ten opzichte van het Deeltijds Kunstonderwijs en de Centra voor Volwassenenonderwijs een eerder beperkte groep. In een weging van resultaten tellen zij dus voor een kleiner aandeel mee. Het is juist aan de hogescholen en de universiteiten dat we de meeste cursisten terugvinden die reeds hoog opgeleid zijn. Aan de hogescholen vinden we nauwelijks ouderen terug, aan de universiteiten ligt het aandeel werkenden het hoogst. Ook de regelmatige deelname aan culturele participatie wordt in het totaalcijfer omlaag getrokken door de cursisten uit de Centra voor Basiseducatie.

4.2. Motieven

In de methodesectie bleek dat 2 motivatietypes aanwezig zijn in de steekproef, namelijk gecontroleerde motivatie en autonome motivatie. Dit is een bevestiging van de hypothese dat motivatie grofweg opgesplitst kan worden in ‘moeten’ en ‘willen’ wat mooi aansluit bij de dominante motivatiepsychologie van Ryan & Deci (2002). Verderop in deze bijdrage zullen we nagaan in welke mate diverse groepen participanten gecontroleerd en/of autonoom gemotiveerd zijn.

Maar eerst beschouwen we de eerder artificiële opdeling tussen werkgerelateerde en persoonlijke (niet werkgerelateerde) motieven. De resultaten per type aanbieder kunnen afgelezen worden in tabel 8. We vermelden hierbij dat het gaat om de persoonlijke interpretatie van de cursisten zelf. In de vragenlijst waren zij verplicht het voor hen meest belangrijke motief te selecteren.

Tabel 8. Hoofdrede tot deelname naar type aanbieder, in %.

	Centra voor Volwassenenonderwijs	Deeltijds Kunstonderwijs	Hogeschool	Universiteit
Hoofdrede				
Werk	28,7	1,8	40,5	36,2
Persoonlijk	71,3	98,2	59,5	63,8

Bron: LLL2010-SP3 Vlaanderen.

Persoonlijke motieven primeren in elk van de 4 onderwijstypen. Op het eerste zicht lijkt dit, met uitzondering van het Deeltijds Kunstonderwijs, een verrassend resultaat aangezien opleidingen aan de Centra voor Volwassenenonderwijs, de hogescholen en de universiteiten toch vaak een arbeidsmarktspecifieke finaliteit hebben. Toch kunnen we een aantal factoren aanhalen die deze cijfers kunnen duiden. Ten eerste schrijft het nieuwe decreet Volwassenenonderwijs duidelijk voor dat het onderwijs georganiseerd door de Centra voor Volwassenenonderwijs ook ten dienste staat van de verdere individuele ontplooiing van de Vlaming. Niet enkel arbeidsmarktgerichte kennis en vaardigheden, maar ook de algemene ontwikkeling van de deelnemer is belangrijk. Als we kijken naar het specifieke opleidingsaanbod binnen deze Centra merken we op dat deze cursussen een breed doelpubliek aantrekken. Wie een kookcursus volgt kan dit enerzijds doen met het oog op het bekomen van een baan in de horeca, maar anderzijds ook met als doel om zich te ontspannen of zijn kookkunsten bij te schaven vanuit een persoonlijke interesse. Beide motieven worden weerspiegeld in de cijfers. Uit tabel 7 viel reeds af te leiden dat een groot deel van de hogeschool- en universiteitscursisten al over een diploma hoger onderwijs beschikt. We kunnen hier dus de hypothese naar voren schuiven dat naarmate het reeds behaalde opleidingsniveau hoger is, de druk lager is om alsnog een extra diploma hoger onderwijs te behalen.

Om na te gaan wat de effecten zijn van diverse profielkenmerken op zowel gecontroleerde als autonome motivatie, voeren we twee afzonderlijke regressies uit met respectievelijk gecontroleerde en autonome motivatie als afhankelijke variabele. Als onafhankelijke variabelen fungeren 4 categorieën profielvariabelen: socio-demografische, socio-economische, socio-culturele en onderwijskenmerken.

In een eerste deel van deze sectie bespreken we het gecontroleerde model, in een tweede sectie het autonome model. In de bespreking van de resultaten hebben we aandacht voor de interpretatie van de coëfficiënten, de proportie verklaarde variantie, de linken met de literatuur en het al dan niet bevestigen van de hypothesen.

Tabel 9. Resultaten van regressie-analyse van gecontroleerde en autonome motivatie naar profielkenmerken van cursisten aan 4 vormen van formele volwasseneneducatie.

Parameters	Gecontroleerde motivatie	Autonome motivatie
	Beta	Beta
Intercept	0,186	-0,016
Socio-demografische kenmerken		
geslacht (ref. = man)	-0,172 *	0,333
geboortejaar	0,350 ***	-0,125***
nationaliteit (ref. = Belg)	0,273	0,051**
Socio-economische kenmerken		
werkloos (ref. = werkend)	0,315**	-0,058
inactief (ref. = werkend)	-0,082	0,217
inkomsquintiel 2 (ref. = inkomensquintiel 1)	0,176	-0,164
inkomsquintiel 3 (ref. = inkomensquintiel 1)	0,110	-0,083
inkomsquintiel 4 (ref. = inkomensquintiel 1)	-0,147	-0,400
inkomsquintiel 5 (ref. = inkomensquintiel 1)	-0,196	-0,488**
opleidingsniveau gemiddeld (ref. =laag)	-0,119	0,023**
opleidingsniveau hoog (ref. =laag)	-0,392***	0,001
Socio-culturele kenmerken		
cultuurbezoek (ref. = sporadisch)	-0,159*	0,006
sociale participatie (ref. = nee)	0,196**	-0,062
Onderwijskenmerken		
starter (ref. = nee)	-0,154*	-0,048
Deeltijds Kunstonderwijs (ref. = CVO)	-0,512*	0,115
hogeschool (ref. = CVO)	0,274	-0,100
universiteit (ref. = CVO)	0,270	0,028
F-waarde	14,188	4,919
Adjusted R ²	0,212	0,074

*** $p \leq 0,001$; ** $p \leq 0,010$; * $p \leq 0,050$.

Bron: LLL2010-SP3 Vlaanderen.

4.2.1. Gecontroleerde motivatie

We bekijken nu voor de ganse set onafhankelijke variabelen welke coëfficiënten significant zijn.

Van de opgenomen socio-demografische kenmerken zijn de effecten voor geslacht en geboortejaar significant. Geslacht heeft in ons model een negatief effect op gecontroleerde motivatie, vrouwen zijn dus minder gecontroleerd gemotiveerd. Deze bevinding stemt overeen met de literatuur terzake. Eerder onderzoek heeft aangetoond dat mannen meer ingeschreven zijn in job-gerelateerde opleidingen en ook meer participeren vanuit een druk om hun plaats op de arbeidsmarkt te behouden of te verbeteren (Sargant & Tuckett, 1999; Blais e.a., 1989). Jongere deelnemers zijn meer gecontroleerd gemotiveerd. Ook dit resultaat is een bevestiging van eerder onderzoek (Bélanger, 1997). Jongeren hebben nog een lang traject op de arbeidsmarkt af te leggen: als zij een plek op de arbeidsmarkt willen veroveren, behouden of verbeteren is een investering in kennis en vaardigheden dus noodzakelijk. Voor ouderen daarentegen is de druk om nog te presteren op de arbeidsmarkt een heel stuk lager.

Van de opgenomen socio-economische variabelen blijkt dat vooral werklozen meer gecontroleerd gemotiveerd zijn. Het bekomen van een plaats op de arbeidsmarkt brengt een grote druk met zich mee en zoals hoger reeds beschreven zijn de baten voor werklozen nu eenmaal minder zeker dan voor werkenden. Deze prestatiedruk ligt duidelijk lager bij

hoger opgeleiden. Doerbecker & Hake (1979) gaven in hun onderzoek al aan dat burgers met een hoog opleidingsniveau niet alleen over kennis en vaardigheden beschikken om in de samenleving (inclusief arbeidsmarkt) beter te functioneren, maar ook dat ze beter weten hoe ze moeten studeren. Hun voorgaande leerervaringen zijn positief waardoor ook hun attitude ten opzichte van leren en hun vertrouwen in eigen kunnen vaak hoger zijn dan die van de laaggeschoolden. Daarnaast kunnen we deze bevindingen linken met de habitustheorie van Bourdieu: hoger opgeleiden zijn meer vertrouwd met de studiecultuur. In tabel 9 wordt dit gegeven duidelijk weerspiegeld door de sterk negatieve coëfficiënt voor het hoogste opleidingsniveau. Cursisten met een diploma hoger onderwijs ervaren dus minder gecontroleerde motivatie.

Ook regelmatige cultuurbezoekers zijn minder gecontroleerd gemotiveerd, daarentegen zijn sociaal actieven dan weer meer gecontroleerd gemotiveerd. Vanuit diverse bronnen (Pauwels & Pickery, 2007; Colpaert e.a. 2007) weten we dat bepaalde groepen minder deelnemen aan dergelijke activiteiten. Een antwoord op de vraag wie al dan niet deelneemt aan bepaalde activiteiten geeft nog altijd geen antwoord op de vraag waarom of vanuit welk motief men deelneemt. Lievens e.a. (2005) beschrijven een cultuursurvey en geven aan dat de ene groep deelnemers dit doet omwille van een interesse in de culturele activiteit zelf, een andere groep omwille van het sociale plezier en alles wat er aan toegevoegde waarde bij komt. Ook in deze literatuur vinden we dus geen afdoend bewijs om het ervaren van gecontroleerde motivatie bij sociaal actieven te verklaren.

Daarnaast blijken cursisten die minder dan 1 jaar participeren aan een formele leeractiviteit minder gecontroleerd gemotiveerd te zijn dan zij die al langer deelnemen. We zouden dit hypothetisch kunnen verklaren door te stellen dat zij die reeds langer participeren een grotere druk voelen om de opleiding effectief succesvol af te ronden en het eindgetuigschrift van de opleiding te behalen. Op het moment van de bevraging hebben zij ook al effectief meer in hun cursus geïnvesteerd, zowel financieel als tijdsmatig, dus is het eveneens mogelijk dat zij meer druk ervaren om de verhoopte baten te realiseren.

Tot slot halen we ook nog aan dat cursisten uit het Deeltijds Kunstonderwijs minder gecontroleerd gemotiveerd zijn. In onze tabel met betrekking tot persoonlijke of jobgerelateerde motieven scoorde dit onderwijstype al zeer laag op het arbeidsmarktgerelateerde aspect en gezien de specificiteit van deze onderwijsvorm is dit resultaat niet verrassend te noemen.

4.2.2. Autonome motivatie

De effecten voor geslacht en leeftijd zijn beiden significant. Vrouwen zijn meer autonoom gemotiveerd. Vrouwen zouden zoals hogerop aangegeven meer participeren om hun sociale relaties met anderen te onderhouden en als een vorm van zinvolle vrijetijdsbesteding. Deze sociale dimensie zit ook duidelijk vevat in de autonome component. Jongere deelnemers zijn minder autonoom gemotiveerd. Ouderen zien deelnemen meer als een persoonlijke verrijking met aandacht voor sociale contacten en een blijvende individuele ontplooiing (Price & Lyon, 1982). De interpretatie van een verminderde autonome motivatie bij cursisten in de hogere inkomensklassen is een moeilijker gegeven. Wel weten we uit de profielbeschrijvingen dat het hier voornamelijk gaat om hoger opgeleide universiteitsstudenten. Uit descriptieve gegevens voor deze groep alleen blijkt dat zij voornamelijk deelnemen uit interesse voor de opleidingsinhoud an sich, maar minder bezig zijn met de sociale aspecten van het opleidingsgebeuren. Een bevestiging voor deze hypothese vinden we echter niet direct terug in de literatuur.

Een kanttekening bij het model voor autonome motivatie is dat de totale verklaarde variantie slechts 7,4 % bedraagt, wat toch eerder laag is. Een mogelijke verklaring hiervoor is

dat in het model een aantal relevante onafhankelijke variabelen ontbreken.

4.2.3. Algemeen

Algemeen genomen worden de vooropgestelde hypothesen bevestigd. Jongeren en werklozen ervaren duidelijk de hoogste graad van gecontroleerde motivatie. Net deze 2 groepen moeten voortdurend knokken om hun plaatsje op de arbeidsmarkt te bemachtigen of te bewaren. Met betrekking tot autonome motivatie zijn de resultaten minder eenduidig. De verklarende kracht van het model is aan de zwakke kant. Toch wordt aan autonome motivatie binnen de sociale psychologie veel belang gehecht omdat deze het leerproces zou versterken. Aanvullend onderzoek naar de autonome motivatie binnen de volwasseneneducatie lijkt ons dus aangewezen.

Uitleiding

Levenslang leren is de laatste jaren sterker in de schijnwerpers komen te staan. De Europese top van Lissabon en het Pact van Vilvoorde hebben ambitieuze doelstellingen naar voren geschoven die, ondanks een heleboel inspanningen zoals het nieuwe decreet volwassenenonderwijs en incentives zoals de opleidingscheques, nog niet volledig gerealiseerd zullen zijn tegen 2010. Onze analyse van de profielen en motivaties van een 1000-tal cursisten in het Vlaamse volwassenenonderwijs wil bijdragen tot een beter begrip van wat mensen beweegt respectievelijk afremt in het leren.

De profielbeschrijving in deze bijdrage leunt nauw aan bij de reeds bestaande onderzoeksliteratuur met betrekking tot dit thema. De Vlaamse volwassen cursist uit de Vlaamse LLL2010-survey is voornamelijk vrouwelijk, hoger opgeleid en velen hebben een modaal betalende baan. Niet-Belgen zijn ondervetegenwoordigd, en de deelnemer is naast educatief ook cultureel, maar vooral sociaal actief. Kansengroepen zoals langdurig werklozen, laaggeschoolden en allochtonen zijn relatief weinig aanwezig.

Onze studie van de relaties tussen motivaties en profielkenmerken bevestigt nogmaals de minder gunstige positie van deze kansengroepen. Werklozen ervaren relatief veel gecontroleerde motivatie, bij hoger opgeleiden is dit totaal niet aan de orde. Toch blijft de vraag of een verplichte deelname of een deelname onder druk een negatieve connotatie moet oproepen. Gecontroleerde motivatie staat in de literatuur vaak synoniem voor een verhoogd risico op ongekwalificeerde uitstroom, minder diepgaand leren en minder leerplezier. En voorgaand onderzoek heeft meermaals de negatieve effecten van gecontroleerde motivatie aangetoond (Vansteenkiste e.a., 2005). Het is echter niet uitgesloten dat een gedwongen participatie bij aanvang voor een beduidende groep een eerste stap naar meer autonoom gecontroleerd leren kan zijn. De motivatieleer sluit niet uit dat gecontroleerde motivatie na een tijdje omgezet kan worden in autonome motivatie, iets wat het leerproces an sich aanzienlijk kan bevorderen.

Een belangrijke nuance is dat onderzoek naar profielen en motieven van deelnemers aan educatieve activiteiten een eenzijdige nadruk legt op de verantwoordelijkheid van het individu. Wanneer we de literatuur omtrent de rol van de onderwijsinstellingen in het stimuleren van de participatie zouden doornemen, dan merken we direct op dat het vergaren van informatie over het bestaande opleidingsaanbod een belangrijke stap is in de beslissing naar een mogelijke participatie. Vaak gaan we er ten onrechte van uit dat de vraag naar - en het aanbod van educatieve activiteiten naadloos op elkaar aansluiten. Vanuit het schooleffectiviteitsonderzoek weten we dat school- en klaskenmerken de motivaties en prestaties van leerlingen wel degelijk kunnen beïnvloeden en dat deze impact niet on-

derschat mag worden (De Fraine e.a., 2003). Ook met betrekking tot de volwasseneneducatie kunnen we stellen dat er een belangrijke rol is weggelegd voor het stimuleren van de vraag via de onderwijsinstellingen. Door beter in te spelen op de noden en behoeften van de burgers moet het mogelijk zijn drempels te verlagen. Voorbeelden hiervan zijn het aanbieden van een modulaire structuur zodat een opleiding in kleinere stapjes doorlopen kan worden en het verlenen van vrijstellingen op basis van reeds behaalde diploma's of elders opgedane kennis en vaardigheden. Ook het beperken van de studiekosten, het aanbieden van werkvormen aangepast aan het beginniveau van de deelnemers en het aanbieden van ondersteunende diensten zoals bijvoorbeeld een internetklas of een dienst voor studieadvies kunnen ervoor zorgen dat kansengroepen hun participatie verhogen. We mogen ook niet vergeten dat bepaalde kenmerken van de volwasseneneducatie grotendeels bepaald worden door de heersende beleidslijnen in een land. Toelatingsvoorwaarden, de hoogte van het inschrijfgeld, de inhoud van de leerplannen en de finaliteit van de opleidingen zijn in vele Europese landen wettelijk vastgesteld (Rubenson, ter perse). Ook de wisselwerking tussen de structuur van de opleidingsmarkt en de arbeidsmarkt kan het educatieve gebeuren sterk mee bepalen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat landen die eenzelfde sociale, culturele, economische en politieke achtergrond delen ook erg gelijkend zijn met betrekking tot de participatiecijfers aan levenslang leren.

Kortom, deze bijdrage bevestigt meermaals dat deelname aan educatieve activiteiten voornamelijk is weggelegd voor mensen die al een zekere positie in het maatschappelijk leven bereikt hebben. Inzichten vergaren in factoren die deze ongelijke participatie verder kunnen minimaliseren, ook rekening houdende met de kenmerken van de onderwijsinstellingen en de institutionele en beleidscontext is een belangrijke onderzoekslijn die in de zeer nabije toekomst verder aangeboord moet en zal worden.

Noten

- 1 Merk op dat levenslang leren ook gezien wordt als het leren in alle levensstadia, dus met inbegrip van het initieel onderwijs.
- 2 Naast Vlaanderen participeren ook Bulgarije, Engeland, Estland, Hongarije, Ierland, Litouwen, Noorwegen, Oostenrijk, Rusland, Schotland, Slovenië en Tsjechië.
- 3 De gegevens werden verzameld door middel van een gesloten vragenlijst. Voor de laagste niveaus werd deze lijst door middel van face-to-face interviews ingevuld, voor de 2 volgende onderwijsniveaus werden de vragenlijsten individueel ingevuld in een klaslokaal met de aanwezigheid van een interviewer die kon helpen waar nodig. Volwassen cursisten aan de hogescholen en de universiteiten vulden de vragenlijst individueel in en stuurden deze terug met de post.
- 4 De afweging van het aantal dimensies hebben we gebaseerd op de statistische literatuur die voorschrijft dat componenten best een eigenwaarde hebben groter dan 1, dat elke component minstens 10% variantie moet verklaren, dat componenten eenduidig interpreteerbaar moeten zijn en dat componentladingen ten minste 0,40 moeten bedragen (Mortelmans & Dehertogh, 2007).

Bibliografie

- Allingham, M. (2002). *Choice theory: a very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Becker, G. (1964). *Human capital*. New York: NBER.
- Bélanger, P. (1997). *New patterns of adult learning: a six-country comparative study*. New York: Pergamon Press.
- Blais, J.G., Duquette, A. & Painchaud, G. (1989). Deterrents to women's participation in work-related educational activities. In: *Adult Education Quarterly*, 39 (4), 224-234.
- Boshier, R.W. (1991). Psychometric properties of the education participation scale. In: *Adult Education Quarterly*, 41 (3), 150-167.
- Bourdieu, P. (1979). *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit.

- Colley, H., Hodkinson P. & Malcolm, J. (2003). *Informality and formality in learning*. London: Learning and Skills Research Centre.
- Colpaert, J., Glorieux, I., Lauwerysen, K., Moens, M. & Vandebroeck, D. (2007). *Cultuurkijker. Er is genoeg voor iedereen. Empirische bouwstenen voor een genuanceerde visie op cultuurdeelname in Vlaanderen*. Antwerpen: De Boeck.
- Courtney, S. (1992). *Why adults learn: towards a theory of participation in adult education*. New York: Routledge.
- Deci, E.L. & Ryan, R.M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum.
- De Fraine, B., Van Damme, J., Van Landeghem, G., Opendakker, M.-C. & Onghena, P. (2003). The effects of schools and classes on language achievement. In: *British Educational Research Journal*, 29 (6), 841-889.
- De Lathouwer, L., Cantillon, B., Augustyns, M. & Dillen, H. (2006). *Levenslang leren en de terugkeer van volwassenen naar het hoger onderwijs. Een exploratieve studie*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck.
- Doerbecker, C. & Hake, B. (1979). Educatieve motivaties, educatieve behoeften en de activering van de vraag naar educatie. In: *Tijdschrift voor Agologie*, 8 (3), 187-206.
- English, L. (2005). *International encyclopedia of adult education*. New York: Palgrave Macmillan.
- Europese Commissie (2000). *Een memorandum over levenslang leren*. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2001). *Een Europese ruimte voor levenslang leren realiseren*. Brussel: Europese Commissie.
- Eurostat (2005). *Task force report on Adult Education Survey*. Luxemburg: Eurostat.
- Lievens, J., Waeghe, H. & De Meulemeester, H. (2005). *Cultuurkijker. Cultuurparticipatie gewikt en gewogen. Basisgegevens van de survey 'cultuurparticipatie in Vlaanderen 2003 – 2004'*. Antwerpen: De Boeck.
- Martens, R. & Boekaerts, M. (2008). *Motiveren van studenten in het hoger onderwijs. Theorie en interventies*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Mortelmans, D. & Dehertogh, B. (2007). *Factoranalyse*. Leuven: Acco.
- Nicaise, I. (2003). Levenslang leren herverdelen. In: Vanhoren, I. (red.). *Jaarboek levenslang en levensbreed leren 2002, deel 2: capita selecta*. Brussel: Ministerie Vlaamse Gemeenschap, Administratie Permanente Vorming / Leuven: HIVA, 181-205.
- OECD (2005). *Promoting adult learning*. Paris: OECD.
- Pauwels, G. & Pickery, J. (2007). *Wie participeert niet? Ongelijke deelname aan het maatschappelijke leven in verschillende domeinen*. SVR-Rapport 2007/5, Brussel: Studiedienst Vlaamse Regering.
- Price, W.F. & Lyon, B.L. (1982). Education orientations of the aged: an attitudinal inquiry. In: *Educational Gerontology*, 8 (5), 473-484.
- Rubenson, K. & Desjardins, R. (in press). The impact of welfare state regimes on barriers to participation in adult education: a bounded agency model. In: *Adult Education Quarterly*, in press.
- Ryan, R.M. & Deci, E.L. (2002). *Handbook of self-determination research*. Rochester: The University of Rochester Press.
- Sargent, N. & Tuckett, A. (1999). *Marking time. The NIACE survey on adult participation in learning 1999*. London: NIACE.
- Vansteenkiste, M., Soenens, B., Sierens, E. & Lens, W. (2005). Hoe kunnen we leren en presteren bevorderen? Een autonomie-ondersteunend versus controlerend schoolklimaat. In: *Caleidoscoop*, 17 (4), 18-25.
- Van Woensel, A. (2006). *In het lang en in het breed. Levenslang leren in Vlaanderen en Europa. WAV-rapport februari 2006*. Leuven: Steunpunt WAV.
- Vlaamse Regering (2000). *Actieplan 'Een leven lang leren in goede banen'*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Vlaamse Regering (2001). *Het Pact van Vilvoorde*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Vlaamse Regering (2005). *Strategisch Plan Geletterdheid*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Vlaamse Regering (2008). *Vlaamse Lissabonrapportering 2008*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Vlaamse Regering (2009). *Pact 2020*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming (2008). *Statistische jaarboek van het Vlaams Onderwijs 2006-2007*. Brussel: Ministerie van Onderwijs en Vorming.

De ongekende samenleving: schattingen en inzichten over irreguliere migranten en economische schaduwactiviteiten

Stef Adriaenssens*, Masja Van Meeteren**, Jozef Pacolet***,
Frederic De Wispelaere***, Jef Hendrickx* & Godfried Engbersen****

Inleiding en probleemstelling

Overheden in landen met een hoge economische ontwikkeling beschikken doorgaans over een uitgebreid systeem om hun economie en bevolking te monitoren. Door de uitgebreidheid en de effectiviteit van deze systemen wordt er meestal van uitgegaan dat de gegevens van overheden een adequaat beeld schetsen van de werksituatie, het economische en het sociale leven 'zoals ze zijn'. Niets is minder waar. De beschikbare informatie lijdt structureel onder het euvel dat ze voorbijgaat aan een samenleving die weliswaar reëel bestaat, maar die grotendeels verborgen blijft voor het oog van officiële waarneming en registratie. Deze ongekende samenleving geeft haar geheimen slechts mondjesmaat prijs. Tussen de gedocumenteerde werkelijkheid en het ware sociaaleconomische en werkzame leven van de inwoners van Vlaanderen gaapt een kloof.

Over de oorzaken, de grootte en de veranderingen van deze kloof kan gedebatteerd worden - en dat wordt daadwerkelijk gedaan – maar dat ze bestaat en significant is, wordt zelfs door oppervlakkige waarneming bevestigd. Waar hebben we het dan over, wanneer we spreken over een kloof tussen het werkelijke land en datgene dat gedocumenteerd is? Een drietal illustraties zal duidelijk maken waar het probleem zich situeert.

Een eerste illustratie ligt voor de hand: belastingontduiking. Wanneer 2 partijen overeenkomen om een bepaalde transactie bewust buiten de geregistreerde economie te houden met het oog op een vermindering van een of andere belasting, spreken we over ontduiking (een ruime definitie in Pacolet & Marchal, 2003; Pacolet e a., 2007). In dat geval is de kans groot dat de activiteiten nooit geregistreerd worden en dus ook geen deel uitmaken van de rekeningen van het land. Ondanks de neiging tot onderrapportering van dit soort zwarte transacties door respondenten, gaf ongeveer een derde van de Vlaamse respondenten in de enquête van de European Social Survey (ESS)¹ toe wel eens cash te hebben betaald zonder ontvangstbewijs met de bedoeling geen BTW of andere belastingen te betalen. Dit aandeel is significant hoger dan het gemiddelde van alle aan de ESS deelnemende landen namelijk 1 op 4, maar loopt ongeveer gelijk met de rest van België. Tussen de Belgische regio's bestaat dus geen significant verschil.

Uiteraard is het mogelijk dat de algemeenheid van de vraag ertoe leidt dat ze anders geïnterpreteerd wordt in verschillende landen, bijvoorbeeld door verschillen in de regelgeving. Bovendien is het mogelijk dat er een onderschatting van de werkelijkheid bestaat

* Hogeschool-Universiteit Brussel. E-mail: stef.adriaenssens@hubrussel.be.

** Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek en Vakgroep Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam (Nederland).

*** Onderzoeksgroep Verzorgingsstaat en Wonen van het Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA), Katholieke Universiteit Leuven.

**** Faculteit der Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam.

omwille van sociaal wenselijke antwoorden. Maar het lijkt wel gerechtvaardigd om te besluiten dat ook in Vlaanderen een betekenisvol deel van de economische transacties niet geregistreerd wordt.

Deze uitspraak zal omwille van haar algemeenheid uiteraard nauwelijks verbazing wekken. Om dit verwijt van een te grote algemeenheid van de vraag te verhelpen, introduceren we als tweede illustratie een onderzoek naar meer concrete vormen van ongeken- de economische transacties. In een recente survey werd een steekproef van de Vlaamse huishouden bevestigd over het onderhoud aan hun gezinswoning. Ook hier blijkt dat ongeveer een vijfde van de uitgaven in het zwart gebeuren, dit wil zeggen zonder factuur en met de uitdrukkelijke intentie om kosten te besparen door fiscale ontduiking² (Adriaenssens & Hendrickx, 2008). Een vergelijkbare conclusie dringt zich dus op: een belangrijk deel van de economische activiteiten wordt niet geregistreerd, en is bijgevolg ongekend door de overheden.

Deze ‘ongekende samenleving’ beperkt zich echter niet tot de wereld van strikt economische gebeurtenissen en feiten, zoals de derde illustratie toont. Ook de kennis over de bewoners van het Vlaamse of Belgische grondgebied is niet erg precies. Op het domein van de bevolkingsstatistiek leveren de gegevens van de overheden immers geen getrouwe weergave van het werkelijke aantal bewoners. Of we deze bewoners nu betitelen als ‘illegale vreemdelingen’, ‘mensen zonder papieren’ of ‘ongedocumenteerde migranten’, twee zaken staan buiten kijf: ze bestaan, en verder blijft onze kennis over aantal, levensstandaard, overtuigingen en gedrag ver beneden de kennis over gedocumenteerde bewoners. Over de grootte van de afwijking is discussie nodig en nuttig.

Uit de illustraties hierboven kunnen we opmaken dat een belangwekkend deel van de samenleving zich onder de waterlijn van de officiële waarneming bevindt. We beseffen en kunnen aantonen dat deze ongekende samenleving bestaat, maar de grootte en de logica ervan kunnen we niet onmiddellijk inschatten of verklaren. Een andere vraag is of dit vanuit maatschappelijk oogpunt relevant, problematisch of interessant is? Om zich een idee te vormen van het maatschappelijk actuele gehalte van deze ongekende samenleving, volstaat het om te kijken naar het publieke debat. Over irreguliere migratie, zwartwerk en fiscale fraude bijvoorbeeld wordt met enige regelmaat en zorg gedebatteerd en bericht. Naast de gebruikelijke ongerustheid over de gevolgen voor de overheidsfinanciën en de economie, spreekt men in deze discussies ook over de kwetsbare positie van personen die op een of andere manier deel uitmaken van deze ongekende samenleving. Deze bijdrage neemt dit laatste probleem als uitgangspunt. Daarom concentreren wij ons niet zozeer op informeel werk in het algemeen, maar kijken we voornamelijk naar de ervaringen van de individuen die dat werk verrichten, in het bijzonder irreguliere migranten. Niet alleen ‘gewone’ Vlamingen zijn namelijk actief in het informele circuit; irreguliere migranten zijn omwille van hun juridische statuut (geen wettig verblijf) per definitie en feitelijk aangewezen op inkomensverwerving buiten het formele circuit, en zijn dus min of meer veroordeeld tot de informele arbeidsmarkt.

Deze focusbijdrage zal voornamelijk materiaal bevatten dat terugvalt op het onderzoek dat de auteurs zelf hebben gevoerd. Dat is niet ingegeven door een drang om andermans werk te negeren, maar op de spijtige vaststelling dat er weinig sociaalwetenschappelijk empirisch onderzoek wordt verricht naar de ongekende samenleving in Vlaanderen. In tegenstelling tot de populaire verbeelding en de massamedia, heeft academisch Vlaanderen bijzonder weinig aandacht besteed aan deze problematiek. De schaarse uitzonde-

ringen zijn het pionierswerk van Max Frank (1973), de bijdragen van Hans Geeroms in de jaren '80 (1983, 1984) en een reeks bijdragen uit het begin van de jaren '90, gebundeld in een uitgave getiteld 'De donkere kant van de maan' (Desaeyere & Van Haegendoren, 1993).

Deze bijdrage wordt als volgt opgebouwd. In een eerste onderdeel worden de belangrijkste concepten besproken die ons in staat stellen om de problematiek te schetsen. Nadat de centrale concepten zijn verduidelijkt, wordt aangegeven op welke wijze de hechte relatie tussen informeel werk en de bestaansmiddelen van irreguliere migranten gedacht kunnen worden.

Bij wijze van situering van het probleem volgt nadien een overzicht van de schattingen van de grootte van de informele sector en het aantal irreguliere migranten. Voor de zoektocht naar het meten van de omvang van de ondergrondse economie en informele tewerkstelling, situeren we Vlaanderen in de Belgische en internationale context. Daarbij wordt kort ingegaan op macro-economische schattingen en schattingen op basis van enquêtegegevens. Daarbij wordt nagegaan of deze gegevens consistent zijn.

Om ons een idee te vormen van het aantal irreguliere migranten en hun relatieve deelname in de informele sector wordt gebruik gemaakt van statistieken van de sociale inspectiediensten en van de federale politie gecombineerd met bestaand onderzoek. Deze benaderingen worden eveneens kort gepresenteerd.

Het derde onderdeel geeft een overzicht van onderzoek naar informele markten aan de hand van 2 recente onderzoeken waarvan de resultaten samengevat worden. In een eerste casus wordt zwartwerk in de bouwsector gepresenteerd en verklaard. Deze belangrijke fraudegevoelige sector is recent onderzocht door middel van een enquête bij een steekproef van aannemers en bouwbedrijven. We presenteren de resultaten voor Vlaanderen en vergelijken ze met de globale resultaten van het onderzoek. De tweede casus is een studie naar de kwaliteit van het werk van informele huishoudelijke werkers. Deze data zijn gebaseerd op een bevraging van een staal van Vlaamse huishoudens en hun huishoudelijke helpers in 2007 en 2008.

In het vierde en laatste onderdeel van de bijdrage worden de voornaamste inzichten over informeel werk door irreguliere migranten gepresenteerd. Daarbij wordt dieper ingegaan op de rol die verscheidene kapitaalsoorten spelen bij de (informele) activiteiten van irreguliere migranten.

1. Begrippen

Wanneer het gaat over informele economische activiteiten, dan valt vooreerst op dat heel veel verschillende begrippen gebruikt worden: informele, ongedocumenteerde ongerapporteerde, illegale, secundaire, marginale, huishoudelijke, verborgen, onbelaste, parallelle, schaduw, grijze, zwarte, ondergrondse of verborgen economie (Kazemier, 2003). De begripsverwarring is dan ook groot. Om enige kans te maken op een sociaalwetenschappelijke verduidelijking en verklaring bestaat de eerste taak erin om het probleem conceptueel te duiden.

Hoewel weinig overeenstemming bestaat over de precieze begrippen, lijkt er wel overeenstemming te bestaan om minstens 3 belangrijke dimensies te onderscheiden in de

economische taxonomie van de ongekeerde samenleving (zie bijvoorbeeld Pacolet & Marchal, 2003; Portes & Haller, 2005; Schneider & Enste, 2002). Ze worden in deze bijdrage aangeduid met de begrippen huishoudelijke, informele en criminele economie.

Vooreerst wordt een deel van de 'economie', dit wil zeggen van de activiteiten die een toegevoegde waarde creëren, beschouwd als ongeregistreerd uit zijn aard. Deze *huishoudelijke arbeid en nauw daarmee verbonden activiteiten* (zoals onbetaalde hulp aan familie, burens of vrienden) zijn in principe niet vermarkt en worden niet verrekend in de nationale rekeningen (Chadeau, 1992; Landefeld & McCulla, 2000). Deze sector van huishoudelijke economie is nauwelijks gereguleerd, en druist evenmin principieel in tegen bestaande wetgeving met betrekking tot belastingen of arbeid. Haar belang kan nauwelijks onderschat worden. Uit tijdsbudgetonderzoek blijkt bijvoorbeeld dat in de hele samenleving ongeveer evenveel gewerkt wordt binnen de huishoudelijke economie als in formeel werk. Deze bijdrage besteedt echter verder geen aandacht aan deze ongeregistreerde economische activiteiten, omdat we ons willen concentreren op activiteiten die onwettelijk zijn qua procedure of organisatie, eerder dan niet geregeld door de wet.

Dat is dan ook de tweede dimensie van de ongekeerde samenleving, die doorgaans wordt aangeduid met begrippen zoals informele (Castells & Portes, 1989), ondergrondse (OECD, 2002) of schaduw economie (Schneider & Enste, 2002). Wij zullen in deze bijdrage consequent spreken over *de informele economie*. Wat is dan deze informele economie? Een goede omschrijving van dit concept kan enkel gegeven worden door middel van een tegenstelling: de informele economie is het geheel van economische fenomenen dat niet tot de formele economie behoort. Dat betekent dat de informele economie slechts kan bestaan in zoverre er een geïnstitutionaliseerd en gereguleerd economisch systeem bestaat. Maar daarmee is het probleem alleen maar verschoven. De nieuwe vraag luidt dan immers wat de formele economie is, of wat formele economische activiteiten zijn. Formele economische fenomenen behelzen het deel van de economie dat officieel geregistreerd en gereguleerd wordt. Dat betekent dat de lijn tussen formele en informele economie alleen duidelijk getrokken kan worden door de overheid of de staat te betrekken. De formele economie is het geheel van activiteiten dat van staatswege gereguleerd en geregistreerd wordt. Daarop voortbouwend, is de informele economie het geheel van economische activiteiten dat zich aan het regulerende kader van de staat onttrekt (vergelijk Feige, 1990). Informeel werk is het geheel van werkzaamheden die plaatsvinden zonder bescherming van en melding aan de overheid.

Een derde dimensie van de ongekeerde samenleving tot slot, is *de criminele economie*. Bij informele activiteiten is er sprake van een normovertreding. Het criterium om een onderscheid te maken met criminele activiteiten, is de vraag of de regelovertrading zich beperkt tot het proces van productie en distributie, dan wel of ook het eigenlijke product (de dienst of het goed) illegaal is. In het eerste geval spreken we over informele economie: overtredingen bevinden zich op het niveau van regels met betrekking tot arbeidstijden, veiligheid of hygiëne en - de dimensie die verreweg het meeste aandacht krijgt - aangifte en betaling van belastingen. Bij de criminele economie zijn deze overtredingen doorgaans ook aanwezig, maar is ook het eigenlijke product door de wet verboden. Klassieke voorbeelden zijn illegale drugs en wapenhandel, maar ook bijvoorbeeld seksuele dienstverlening (prostitutie en enkele varianten) is in vele landen een deel van de illegale economie.

Sommige auteurs verzetten zich tegen de scheiding tussen de criminele en de informele economie, onder meer omdat in overlevingsactiviteiten van armen vaak slechts een theo-

retisch onderscheid bestaat tussen beide (bijvoorbeeld Venkatesh, 2006). Bovendien lijkt de grens tussen informele en criminele economie bij fraudebestrijding en het meten van de omvang van de fraude vaak erg dun: vaak gaan sociaal- en fiscaalrechtelijke inbreuken gepaard met criminele activiteiten (Pacolet & De Wispelaere, 2008).

Voor de rest van deze bijdrage concentreren wij ons op de tweede dimensie van de ongekeerde samenleving: de informele economie. Het aspect van informeel werk dat de meeste aandacht krijgt is ongetwijfeld zwartwerk. Een invalshoek die vaak wordt gehanteerd in de sociaalwetenschappelijke literatuur is gericht op de inkomsten die de overheid misloopt door zwartwerk. Hoe belangrijk en belangwekkend deze schattingen ook mogen zijn, het hoofddaccent van deze bijdrage ligt op de levensomstandigheden van de betrokkenen. We zullen nagaan op welke wijze mensen hun activiteiten in de ongekeerde samenleving ervaren, welke sociale determinanten en voorwaarden informeel werk mogelijk maken, en wat de effecten zijn voor participanten in de informele sector. Daarbij wordt bijzondere aandacht besteed aan het belang van economisch, cultureel en sociaal kapitaal bij vragers naar en aanbieders van informeel werk.

Irreguliere migranten hebben vanwege de aard van hun statuut, of precies door het ontbreken van een wettelijk statuut formeel geen toegang tot de reguliere arbeidsmarkt. Hoewel een enkeling erin slaagt om tussen de mazen van de wet door te glippen of om formeel werk te bemachtigen met behulp van valse documenten, zijn irreguliere migranten primair aangewezen op informeel werk om in hun levensbehoeften te voorzien. Toch zijn er cruciale verschillen tussen Vlamingen die zich engageren in de informele sector en irreguliere migranten die hier hun arbeid aanbieden. Zo hebben Vlamingen doorgaans ook andere mogelijkheden, terwijl de informele markt meestal de enige toegankelijke bron van inkomsten is voor irreguliere migranten. De mechanismen achter informele tewerkstelling zijn voor deze groepen dus verschillend, wat de waarde van hun economisch, cultureel (of human) en sociaal kapitaal vermoedelijk beïnvloedt.

2. Schattingen van de grootte van de ongekeerde samenleving

2.1. De grootte van de informele sector

De laatste decennia is een hele verzameling methoden ontwikkeld om de economische dimensie van de ongekeerde samenleving te schatten: directe en indirecte methoden en macro-economische of micro-economische methoden (voor een overzicht zie Kazemier, 2003; Pacolet e.a., 2007). Hierna volgt een kort overzicht van de meest gebruikte bronnen: enquêtegegevens, macro-economische schattingen en ramingen op basis van controlegegevens.

Grosso modo is de macro-economische methode gebaseerd op indirecte informatie zoals de omvang en circulatie van chartaal geld, fysieke inputvariabelen zoals de consumptie van elektriciteit, of latente variabelen zoals belastingdruk die de omvang van de fraude kunnen helpen schatten.

Directe methodes zijn gebaseerd op de rechtstreekse bevraging van consumenten, werkers of ondernemers, of op het gebruik van administratieve data, doorgaans controlegegevens. Een tussenvorm bestaat in het combineren en verzoenen van tal van informatiebronnen in het schema van de nationale rekeningen. Deze benadering heeft als dubbel voordeel dat een geaggregeerd cijfer van het aandeel van de informele economie in het

BBP wordt bekomen, maar ook dat zwartwerk kan uitgesplitst worden naar inkomenscategorieën, sectoren of de belangrijkste actoren.

Het gebruik van administratieve gegevens van de sociale en fiscale inspectiediensten heeft het voordeel van informatie te verzamelen bij diegenen die de fraude moeten bestrijden, en dus ook het direct zicht moeten hebben op de vormen en het voorkomen en de omvang. Nadelen zijn dat de controles niet random gebeuren, dat sommige informele activiteiten geheel of gedeeltelijk aan controle ontsnappen, en dat internationale vergelijkingen moeilijk zijn.

2.1.1. Enquêtes

De directe raming op basis van enquêtes is voorhanden in België. Zo werd al in de jaren 1980 een raming gemaakt door Hans Geeroms (1984) met een inschatting van de totale omvang, en specifieke risicocategorieën. In 2007 is een nieuwe inschatting beschikbaar gekomen op basis van een Europese enquête in het kader van de Eurobarometer (European Commission, 2007). Zij reveleerde vooral een bijzonder lage raming van de ongekende economie³. Niettemin kunnen deze resultaten al een eerste indicatie geven van het aanbod van en de vraag naar informele activiteiten.

Uit tabel 1 blijkt dat ongeveer 1 op 4 Vlamingen (23%) wel eens goederen of diensten in het zwart kopen, tegenover 15% in Europa (EU-27). Het is opvallend dat het verschil tussen Europa en Vlaanderen verdwijnt voor wat het zelfgerapporteerde aanbod van zwartwerk aangaat. Ongeveer 5% van de Vlaamse respondenten geeft toe zelf in het zwart te werken. Op basis van de vragen of men zelf in het zwart werkt, en hoeveel weken per jaar en hoeveel uren in die weken kan men het volume ramen en dit vergelijken met een gemiddelde voltijdse baan voor België. Dit zou voor 0,6% staan van het totale werkvolume in een economie, ongeveer gelijk aan de schatting voor Europa. Het gepercipieerde aanbod van zwartwerk bedraagt 25,4% voor België wat heel wat hoger ligt in vergelijking met het cijfer voor Europa (19,3%) en het zelfgerapporteerde aanbod van zwartwerk (6%) in België.

Een andere vraag peilt naar onder de tafel betaald loon (de zogenaamde ‘envelope wages’). Ook hier is het verschil tussen de Vlaamse en de Europese melding klein (5,3 tegenover 5%). Op Belgisch niveau ligt dit met een aandeel van 0,9% van de totale loonmassa zelfs lager dan de Europese raming (2,2%).

De Eurobarometer levert nog andere interessante informatie op. Zo is gepeild naar de inschatting van de pakkans. Merkwaardig is dat slechts 25,6% van de Vlaamse respondenten deze pakkans als zeer hoog of redelijk hoog inschatten. Dat is een opvallend lager aandeel dan de Europese en Waalse respondenten met 33% respectievelijk 36,6%. Anderzijds verwachten meer Vlamingen een boete te moeten betalen indien ze betrapt worden.

Ten slotte wordt ook gevraagd om de categorieën aan te duiden waar men het meeste fraude vermoedt, en dan blijken dit in afnemende volgorde de werklozen te zijn, de irreguliere migranten en de zelfstandigen. Enkel voor de zelfstandigen is de inschatting van de Vlaamse respondenten hoger dan in heel Europa. Deze antwoorden zijn veeleer te lezen als een opinieonderzoek, eerder dan een solide basis voor het werkelijk ramen van de omvang van de informele economie. Merkwaardig is wel dat een verschil schijnt te bestaan tussen de regio's in België in de perceptie op informele activiteiten. Zo antwoorden de respondenten in Wallonië opvallend minder vaak dan in Vlaanderen dat zelfstandigen actief zijn in zwartwerk, terwijl zij dit in vergelijking met Vlaanderen meer verwachten

van de werklozen. Hetzelfde verschil werd vastgesteld in een onderzoek bij ondernemingen in de bouwsector (zie verder 3.1).

Tabel 1. Ramingen van de omvang van zwartwerk in Vlaanderen, Wallonië, België en EU-27, 2007, in %.

	Vlaanderen	Wallonië	België	EU-27
Vraag naar zwartwerk				
- diensten verworven die zwartwerk veronderstellen	15	16	15	9
- goederen verworven die zwartwerk veronderstellen	8	8	8	6
- diensten en/of goederen verworven die zwartwerk veronderstellen	23	24	23	15
Aanbod van zwartwerk				
- voert zelf zwartwerk uit	4,8	5,3	6	5
als deel van totale productie	nb	nb	0,6	0,6
- ontvangt cash in de hand (onder tafel)	5,3	4,6	6	5
als deel van totaal inkomensvolume	nb	nb	0,9	2,2
- perceptie over geschatte deel van de bevolking dat aan zwartwerk doet	nb	nb	25,4	19,3
Perceptie van zwartwerk				
- pakkans zeer hoog en redelijk hoog	25,6	36,6	31	33
- verwachte sancties: normaal verschuldigde belasting + boete	74,4	84,6	78	60
Opinie over categorieën meest vatbaar voor zwartwerk				
- werklozen	42	62	47	41
- irreguliere immigranten	22	19	23	23
- zelfstandigen	18	11	16	13

nb=gegevens niet beschikbaar

Bron: European Commission (2007) en berekeningen voor de gewesten door E. Fegatilli, CREPP, ULg.

2.1.2. Nationale en regionale rekeningen

In België zijn in het verleden tal van macro-economische schattingen geweest die tot een redelijk hoog percentage van zwartwerk leidden. Ook recente buitenlandse schattingen op basis van indirecte methoden leveren een hoge raming op (een overzicht in Pacolet e.a., 2007).

De Belgische nationale rekeningen bieden een goed vertrekpunt voor de inschatting van de hoegrootheid van de informele economie. Het vertrekpunt van de constructie van macro-economische aggregaten is te streven naar zo precies mogelijke metingen van productie, inkomen en consumptie van de verschillende economische actoren. Zoals in de inleiding geïllustreerd, ontsnapt een deel van de economische activiteiten aan deze registratie. Om de economische activiteiten van deze ‘ongekende samenleving’ toch enigszins op te nemen, wordt soms gebruik gemaakt van een schatting op een ad hoc basis. Deze schatting neemt dan de vorm aan van een percentage van de geregistreerde activiteiten in sommige sectoren (Pacolet & Marchal, 2003). Het Instituut van de Nationale Rekeningen (INR) gebruikt hiervoor het begrip ‘ophogen’ en spreekt zodoende over ‘ophogingscoëfficiënten’. Deze coëfficiënten zijn het resultaat van een schatting van de informele activiteiten gedeeld door de geregistreerde activiteiten in een bepaalde sector. Door de officiële

schatting te verhogen met de ophogingscoëfficiënt, zou het resultaat preciezer moeten zijn.

De Belgische nationale rekeningen bevatten al sinds jaren een inschatting van de ophogingscoëfficiënten voor informele activiteiten in een aantal inkomenscategorieën en sectoren. Het Instituut voor de Nationale Rekeningen vermoedt dat informele activiteiten het meest voorkomen waar aan particulieren wordt geleverd, zoals in (een deel van) de bouwsector, detailhandel, onderhoud van voertuigen, horeca, activiteiten van medici en paramedici.

Tabel 2. Informele bruto toegevoegde waarde en lonen voor enkele sectoren in het Vlaamse Gewest, 2006, in miljoenen euro.

Sectoren	Correcties		Eindbedrag (incl. correctie)		Correctie als % van eindbedrag	
	Bruto toegevoegde waarde	Lonen	Bruto toegevoegde waarde	Lonen	Bruto toegevoegde waarde	Lonen
Industrie	307,4	37,1	33.433,7	20.636,4	0,9	0,2
Bouwnijverheid	2.171,8	391,9	9.441,5	5.040,4	23,0	7,8
Groot- en kleinhandel, reparatie van auto's en huishoudelijke artikelen	1.854,3	144,3	23.465,5	12.089,0	7,9	1,2
Hotels en restaurants	398,7	28,0	2.565,6	1.316,0	15,5	2,1
Vervoer, opslag en communicatie	192,6	15,3	12.801,0	7.444,4	1,5	0,2
Onroerende goederen, verhuur en diensten aan bedrijven	1.640,7	78,9	38.337,8	11.567,6	4,3	0,7
Gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening	616,1	9,8	11.266,6	8.072,7	5,5	0,1
Gemeenschapsvoorzieningen, sociaal-culturele en persoonlijke diensten	174,4	11,6	3.255,8	1.766,3	5,4	0,7
Particuliere huishoudens met huishoudpersoneel	0	0	453,1	453,1	0	0
Totaal Vlaanderen	7.359,0	717,0	162.817,9	89.566,7	4,5	0,8
België (ter vergelijking)	10.129,0	1.017,0	245.686,0	142.597,0	4,1	0,7

Bron: Eigen berekeningen op basis van toepassing nationale ophogingspercentages INR (2006) op Regionale Rekeningen Vlaanderen, Belgostat.

In tabel 2 schatten wij de informele activiteiten voor Vlaanderen door de ophogingscoëfficiënten voor België uit de nationale rekeningen toe te passen op de Regionale Rekeningen voor het Vlaamse Gewest van 2006⁴. Omdat de coëfficiënten behouden zijn, is het eindpercentage verschillend onder invloed van het verschil in sectorale structuur. Blijkbaar heeft Vlaanderen een productiestructuur waar relatief meer fraude wordt verondersteld zodat wij voor Vlaanderen op een totaal percentage van het BBP van 4,5 uitkomen tegenover 4,1 voor België. Dit is te verklaren doordat in Wallonië bijvoorbeeld meer overheid aanwezig is, waar geen informele activiteiten worden verondersteld. Uiteraard wringt hier het schoentje voor deze methode: ze kan niet toetsen of de informele economie verschillend is tussen de regio's, zelfs niet voor eenzelfde sector.

Een extra nadeel is dat een aantal assumpties lager liggen dan blijkt uit empirische detail-

studies. Zo is de verhoging van de loonmassa beperkt tot 0,7%. In een recent onderzoek op basis van controlegegevens wordt datzelfde cijfer op 6% geschat (Pacolet e.a., 2007). Hetzelfde geldt voor 'particuliere huishoudens met huishoudpersoneel'. Deze sector is volgens de definitie van de nationale rekeningen zelfs 'fraudeon gevoelig' (Pacolet & Marchal, 2003). Nochtans is uit eigen onderzoek gebleken dat ongeveer een derde van de betaalde huishoudelijke helpers informeel tewerkgesteld zijn (zie 3.2).

2.1.3. Administratieve ramingen

Op basis van de resultaten van de 2 voornaamste sociale inspectiediensten bij 26 à 30% van het totaal aantal ingeschreven werkgevers (65.106 gecontroleerde bedrijven) werd gemiddeld 521,5 miljoen euro per jaar geregulariseerd. Aan een geschat bijdragepercentage van 45% zou dat leiden tot 234,7 miljoen euro extra inkomsten per jaar. Door deze resultaten te extrapoleren naar de niet gecontroleerde en dus ook niet geregulariseerde bedrijven, schatten wij in recent onderzoek dat 6% van de bijdragen ontdoken wordt (Pacolet, Marchal, 2001, 2003 en Pacolet e.a., 2007). Het verschil met de schatting van de nationale rekenaars (0,7% van de loonmassa) is dus groot.

Een update en verdere sectorieel verfijning is mogelijk. Een belangrijk ander segment van niet aangegeven inkomsten betreft de zelfstandige arbeid in diverse sectoren. Het verruimen van deze methodiek tot de informatie beschikbaar bij de inspectie van het Rijksinstituut voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen (RSVZ) kan een inschatting maken van het zwartwerk in dit segment. Ten slotte is ook een confrontatie van de informatie met de fiscale administraties noodzakelijk, onder meer naar beroepsgroepen.

De voordelen van deze aanpak zijn dat geen aparte dataverzameling nodig is, dat de gegevens erg gedetailleerd zijn en dat de betrouwbaarheid van de informatie vrij hoog is. Bijkomend voordeel is dat gebruik van deze informatie de effectiviteit van de controle kan verbeteren. Hierna wordt binnen de administratieve gegevens gezocht naar de omvang van zwartwerk door illegale arbeidskrachten.

2.2. Irreguliere migranten en hun informele activiteiten

Van Meeteren en anderen (2007) maakten in een eerdere publicatie een schatting van het aantal personen dat zonder wettige verblijfsvergunning in België verblijft. Aan de hand van een methode ontwikkeld door Burgers (1996) werd het aantal personen dat op jaarbasis⁵ onwettig in België verblijft op ruim 100.000 geraamd. De schatting betreft een toepassing van de multiplier-methode en kwam tot stand door informatie uit politiestatistieken en medische statistieken te combineren met informatie verkregen uit eigen interviews.

In Nederland werd het aantal mensen zonder wettig verblijf in 2005 geschat op ruim 120.000 (van der Heijden e.a., 2006). Op basis van deze schattingen kunnen we concluderen dat er in België in verhouding tot de totale bevolking meer mensen zonder wettig verblijf zijn dan in Nederland. Gezien de relatieve omvang van de informele sector in deze landen is dat niet verwonderlijk. Uit ander onderzoek weten we namelijk dat de relatieve grootte van de Belgische informele economie bijna tweemaal die van de Nederlandse is (Schneider & Klinglmair, 2004), en dat er een positieve relatie bestaat tussen de omvang van de informele sector en de aanwezigheid van irreguliere migranten (Brochmann, 1999; Jahn & Straubhaar, 1999; Reyneri, 1999; Samers, 2005; Sassen, 1999).

Op basis van de politiestatistieken die werden gebruikt voor het maken van de schatting, afkomstig uit de operationele gegevensbank van de Belgische politiediensten (Algemene

Nationale Gegevensbank), documenteren we hoeveel aanhoudingen de Belgische politiediensten in verband met zwartwerk verrichtten, en welk het aandeel is van personen die onwettig in België verblijven. Deze gegevens vormen samen een ruwe indicator van de relatieve deelname van irreguliere migranten in de informele sector in België. In tabel 3 zien we dat de deelname over de periode 2001-2005 ongeveer 19% bedraagt en daarmee aanzienlijk is.

Tabel 3. Aandeel van irreguliere migranten bij aanhoudingen naar aanleiding van controle op zwartwerk in België, periode 2001-2005.

Aantal aanhoudingen in verband met zwartwerk	2001	2002	2003	2004	2005	Totaal
Aantal irreguliere migranten (1)	503	499	539	585	609	2.735
Totaal: alle aanhoudingen (2)	1.192	2.004	3.284	3.488	4.263	14.231
(1) in % van (2)	42	25	16	17	14	19

Bron: Algemene Nationale Gegevensbank (ANG).

De politiestatistiekken lijken erop te wijzen dat het aandeel van irreguliere migranten in de informele sector in België is afgenomen. Terwijl het aantal aanhoudingen van irreguliere migranten in verband met zwartwerk in de periode 2001-2005 redelijk stabiel is gebleven, is het totale aantal aanhoudingen sterk gestegen. Vermoedelijk is dit het gevolg van wijzigingen in het uitvoeringsbeleid van de politiediensten. De laatste jaren zijn zij steeds strenger op zwartwerk gaan controleren. Het gevolg hiervan kan zijn dat werkgevers de voorkeur geven aan meer hybride vormen van informele arbeid (Iskander, 2000), bijvoorbeeld wettig verblijvende personen wier werk slechts gedeeltelijk wordt opgegeven. Hierdoor wordt het voor irreguliere migranten moeilijker om werk te vinden en worden zij gedwongen om meer ‘ondergronds’ en meer verborgen vormen van werk te verrichten (Van der Leun & Kloosterman, 2006).

Een mogelijk probleem bij voorgaande gegevens is dat de politie doorgaans niet expliciet zoekt naar zwartwerk en dat aanhoudingen naar aanleiding van zwartwerk enkel zullen plaatsvinden bij zware inbreuken. Daarom is het beter een zicht te krijgen op het aantal onregelmatigheden dat men bij de controle op zwartwerk vaststelt en de personen die hierbij betrokken zijn. Sociale inspecties focussen hierop. Om die reden kan worden gesteld dat informatie beschikbaar bij de sociale inspecties een waardevolle bron kan zijn, ook om het aandeel van irreguliere migranten in de informele economie te schatten. Zo is het de moeite waard om na te gaan welk aandeel van de door de sociale inspecties vastgestelde onregelmatigheden betrekking hadden op de categorie ‘vreemde arbeiders’, wat niet noodzakelijk irreguliere migranten zijn. Uit de recente jaarverslagen van het ‘Toezicht op Sociale Wetten’ (TSW) voor gans België blijkt dat bij ongeveer 40% van de controles onregelmatigheden worden vastgesteld, en dat tussen de 6,9 en 9,4% van de onregelmatigheden (dus bij ongeveer 4% van het totaal) ook slaan op ‘vreemde arbeiders’. Doorheen de jaren blijft dit aandeel vrij stabiel; er is geen expliciete trend van een stijgend of dalend aandeel.

De Vlaamse sociale inspectiedienst van Werk en Sociale Economie (IWSE, jaarrapport 2005-2007) heeft in het bijzonder de opdracht buitenlandse werknemers te controleren, meer bepaald op basis van de wetgeving op arbeidskaarten en –vergunningen. Voor de jaren tussen 2005 en 2007 schommelt het aandeel opgestelde Pro Justitia’s tussen de 6 en

de 9,4%. Bij 5,7% van de onderzoeken werd een inbreuk vastgesteld betrekking hebbende op ‘een illegaal verblijf en geen arbeidskaart’.

De rode draad doorheen de gegevens over controles op zwartwerk, zowel door politiediensten als door de sociale inspecties, is dat de proportie van vaststellingen met betrekking tot (irreguliere) migranten vrij stabiel is. De gegevens geven geen uitsluitel over het precieze aandeel van irreguliere migranten in informeel werk, maar ze lijken wel in de richting te wijzen dat een vrij stabiel maar beperkt deel ervan door irreguliere migranten wordt verricht.

Tabel 4. Vastgestelde onregelmatigheden inzake zwartwerk in België, periode 2000-2006, in absolute cijfers en in %.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
- Aantal instellingen gecontroleerd op zwartwerk	12.028	12.894	14.611	14.547	14.500	14.397	15.532
- Totaal vastgestelde onregelmatigheden	4.693	5.442	6.190	6.218	6.115	6.022	6.483
- waarvan aantal vreemde arbeiders	326	510	563	586	526	554	514
- % onregelmatigheden in verhouding tot het aantal gecontroleerde inrichtingen	39,0	42,2	42,4	42,7	42,2	41,8	41,7
- % onregelmatigheden 'vreemde arbeiders' in verhouding tot het aantal gecontroleerde inrichtingen	2,7	4,0	3,9	4,0	3,6	3,8	3,3
- % onregelmatigheden 'vreemde arbeiders' in verhouding tot het totaal aantal onregelmatigheden	6,9	9,4	9,1	9,4	8,6	9,2	7,9

Bron: Toezicht op sociale wetten (TSW), Activiteitenverslag 2000-2006.

3. De sociale werkelijkheid van informeel werk

In dit onderdeel schetsen wij 2 sectoren waar informeel werk vaak voorkomt. De 2 casussen geven tegelijk een zicht op de moeizame methoden en benaderingen die denkbaar zijn om de informele economie beter te leren begrijpen. Beide onderzoeken zijn gebaseerd op gestandaardiseerde vragenlijsten als basis voor gegevensverzameling, maar in het eerste geval werden bouwondernemingen rechtstreeks bevraagd, terwijl in het tweede geval de huishoudelijke helpers en het gezin waar ze werkten benaderd werden.

3.1. Casus 1: de bouwsector

Een vaak genoemde sector waar informele activiteiten en belastingontduiking vaak zouden voorkomen, is ongetwijfeld de bouwsector. Het is ook de meest gecontroleerde sector. Toch lijkt het erop dat zwartwerk hier onder telkens nieuwe vormen voorkomt. Een recent onderzoek (Pacolet & Baeyens, 2007) maakt een inventaris van nieuwe fraudevormen en tracht hierop ook empirisch greep te krijgen. Het fenomeen werd aangepakt door bouwondernemingen te bevragen onder de verbloemde terminologie van ‘deloyale concurrentie’. Door de medewerking van de Vlaamse en de Waalse bouwfederaties⁶ kan

een beeld van Vlaanderen worden geschetst in vergelijking met Wallonië. Aan de bouwondernemingen werd gevraagd of en hoe vaak zij deloyale concurrentie onder allerlei vormen van fraude ondervinden van concurrenten, wat hun inschatting is van zwartwerk in de sector, wat de voornaamste vormen zijn en wat de gevolgen zijn voor hen. Wat niet gevraagd is, is of zij zelf aan zwartwerk doen of belastingen ontduiken.

Tabel 5. Gepercipieerde omvang van deloyale concurrentie en de impact op de bouwsector, Vlaanderen en Wallonië, 2006, in % tenzij anders vermeld.

Omvang van de deloyale concurrentie	VCB* (Vlaanderen)	Bouwunie (Vlaanderen)	CCW** (Wallonië)
- % ondernemingen dat zegt deloyale offertes te ontvangen (a)	36	53	31
- % deloyale offertes van de ontvangen offertes (b)	31	24	38
- % deloyale offertes van het totaal aantal offertes (c) = (a) x (b), in percentage	11	13	12
- % dat gebruik maakt van deloyale offertes	29	19	17
- % van de ondernemingen dat nadelen ondervindt van deze deloyale concurrentie (d)	51		61
- waarvan nadelen onder de vorm van minder werk (e)	59		71
- % van het totaal aantal ondernemingen dat nadelen ondervindt onder de vorm van minder werk (f) = (d) x (e), in percentage	30		43
- aantal verloren jobs omwille van deloyale concurrentie (in voltijdse banen) dat benadeelde ondernemingen ondervinden	8		5
- aantal verloren jobs voor gemiddeld bouwbedrijf (in voltijdse banen)	2,3		1,8
- aandeel (in %) van de verloren gegane jobs ten opzichte van totaal aantal jobs in een gemiddeld bouwbedrijf	31		25
- impact op de prijs van de deloyale concurrentie (prijsdaling in % van gemiddelde prijs)	17		17

* Vlaamse Confederatie van de Bouw ** Confédération Construction Wallonne.

Bron: Pacolet & Baeyens (2007).

Uit de resultaten van het onderzoek blijkt dat bij gemiddeld 12 à 13% van alle offertes in de sector een vermoeden bestaat dat het gaat om deloyale aanbiedingen. Iets meer dan de helft van de bouwondernemingen in Vlaanderen geeft aan nadelen te ondervinden van deloyale concurrentie. Hiervan geeft 59% van de ondernemingen aan dat de deloyale concurrentie geleid heeft tot minder werk.

De aanbieders van deloyale offertes lijken te verschillen in Vlaanderen en Wallonië. In bovenstaand onderzoek blijkt immers dat de ondernemingen in Vlaanderen meer verdachte offertes krijgen met vermoedelijke betrokkenheid van buitenlandse uitzendkantoren en (bouw)ondernemingen en ook iets meer Belgische zelfstandigen, terwijl men in Wallonië relatief meer Belgische zwartwerkers vermoedt, maar ook buitenlandse. De constructies die men daarvoor hanteert, en dat hangt samen met het soort aanbieder van zwartwerk, zijn in Vlaanderen voornamelijk het niet betalen van sociale zekerheidsbijdragen, BTW, en belastingen ‘in welk land dan ook’, dus ook in het buitenland. Kortom, het gaat ook over misbruik via detachering, interim, of illegale arbeid uit het buitenland (Pacolet & Baeyens, 2007).

Op basis van bovenvermeld onderzoek wordt het verlies aan werk door deloyale concurrentie geschat op gemiddeld 1,8 tot 2,3 voltijdse banen per onderneming, wat zou neerko-

men op 25% tot 31% van het totaal aantal werknemers in de sector. Ook op de prijs heeft deze deloyale concurrentie een merkbaar negatief effect, wat een invloed heeft op de leefbaarheid van de bonafide ondernemingen. Volgens de ondernemers beïnvloedt de deloyale concurrentie de prijzen aanzienlijk (prijstdruk van gemiddeld 17%). In dit onderzoek worden verdere negatieve gevolgen voor de werknemers als werkloosheid, vervanging van reguliere jobs door zwartwerk, het niet-respecteren van loon- en arbeidsvoorwaarden, en het niet betalen van sociale zekerheidsbijdragen in de verf gezet. Maar niet alleen in het frauderende bedrijf worden deze loon- en arbeidsvoorwaarden onder druk gezet. Door de neerwaartse druk kunnen de bonafide ondernemingen uit de markt geconcentreerd worden door malafide ondernemingen. Hiermee wordt het aanzienlijke belang van deze deloyale concurrentie geïllustreerd. Ook micro-economisch is het belang veelzeggend. Voor kleinere ondernemingen in de bouwsector betekent een dergelijk verlies aan werk vermoedelijk het verschil tussen een duurzame uitbouw van de activiteiten en doorgroei naar een grotere schaal versus stagnatie en schaalnadelen. De effecten beperken zich uiteraard niet tot kleinere ondernemingen: grote ondernemingen schijnen vaker deloyale offertes te ontvangen en geven aan er ook vaker nadelige gevolgen van te ondervinden. Ook valt op dat ondernemingen die werken in de grootstedelijke gebieden en in achtergebleven regio's vaker deloyale concurrentie ondervinden. Deze concentratie in grootstedelijke en verarmde regio's dringt het beeld op van een neerwaartse spiraal waarbij zwartwerk, economische achterstand en werkloosheid de basis kunnen vormen voor een nog sterker groeiende informele economie en zwartwerk. Om de getroffen ondernemingen en zelfs hele regio's uit deze neerwaartse spiraal te houden of te halen, zal minstens een beleid van doorgedreven controle verder gezet worden.

3.2. Casus 2: huishoudelijke helpers

Huishoudelijke helpers verrichten arbeid die ertoe leidt dat het huis geïmagineerd en onderhouden wordt en dat gezorgd wordt voor de gezinsleden die behoefte hebben aan zorg. In tegenstelling tot de gezinsleden zelf, verrichten huishoudelijke helpers deze diensten tegen betaling. In die zin is de markt van huishoudelijke helpers een arbeidsmarkt zoals vele andere. Aanbieders van werk verkopen er hun arbeidsvermogen tegen een bepaald loon. Het bijzondere aan deze markt is dat de arbeid geleverd wordt aan een gezin in de woning. Ongetwijfeld bestaat er een relatie tussen deze afscheiding van de publieke ruimte en de vaststelling dat in de markt voor huishoudelijke helpers veel informele arbeid voorkomt.

De arbeidsmarkt voor huishoudelijke hulp is welhaast een *locus classicus* voor de analyse van informele markten (Akalin, 2007; Anderson, 2007; Cole & Booth, 2007; Glantz, 2005; Harzig, 2006; Hondagneu-Sotelo, 2001; Lan, 2003; Pisani & Yoskowitz, 2002; Salazar-Parreñas, 2008). Soms lijkt het er wel op dat huishoudelijke helpers, voor de overgrote meerderheid vrouwen, alle vormen van uitsluiting en uitbuiting combineren. Deze voorstelling van zaken heeft meerdere oorzaken. Ten eerste is het ongetwijfeld zo dat huishoudelijke helpers, omwille van de aard van hun baan, van hun werkplaats, en omwille van de structuur van deze markt meerdere vormen van mogelijke uitsluiting combineren. We onderscheiden minstens 3 domeinen die aanleiding geven tot deze zwakke positie: de beslotenheid van het huishouden, informeel werk en een irregulier verblijfsstatuut.

Ten eerste wordt er in de literatuur vaak van uitgegaan dat huishoudelijke helpers bijzonder kwetsbaar zijn omdat ze in een private omgeving werken, ver weg van sociale con-

trole. Dat is bijvoorbeeld voor ongewenste seksuele intimiteiten of pesten op het werk een mogelijk probleem. De literatuur gaat er terecht van uit dat dit voornamelijk inwonende huishoudelijke helpers bijzonder kwetsbaar maakt (Ramirez-Machado, 2003). Hen wordt immers niet alleen de bescherming en de openbaarheid van de publieke ruimte ontzegd *tijdens* het werk, maar even vaak ook erbuiten.

Ten tweede wijzen tal van detailstudies uit dat de markt van huishoudelijke helpers een markt is met een hoge prevalentie van informeel werk. Informele werkers die in deze vorm van tewerkstelling terecht komen omwille van hun gebrek aan toegang tot formele markten, worden doorgaans gedwongen tot laagbetaald en precair werk met een verhoogd risico op lage kwaliteit (Rinehart, 2004; Trejos Solorzano & Del Cid, 2003). Er bestaan indicaties dat het enorme succes van het stelsel van de dienstencheques – een door de overheid opgezet en betoelaagd systeem van volwaardige maar gesubsidieerde banen in huishoudelijke hulp en enkele andere diensten – het aandeel zwartwerkers heeft doen afnemen (Peeters e.a., 2008). Er is echter geen enkele reden om aan te nemen dat de informele tewerkstelling van poetshulp en andere huishoudelijke helpers is verdwenen. Uit het onderzoek dat hier wordt gepresenteerd, en dat gebaseerd is op een rechtstreekse bevraging van een staal van Vlaamse huishoudens in de eerste maanden van 2007 en 2008, kan geschat worden dat het aandeel informele huishoudelijke helpers schommelt rond een derde van de markt (34,3%). De reden waarom informaliteit als een vorm van uitsluiting beschouwd kan worden, vindt in de eerste plaats zijn redenen in het feit dat de sociale bescherming van informele huishoudelijke helpers per definitie zwak is. Ze kunnen immers niet terugvallen op de sociale en arbeidswetgeving, die een relatief sterk geheel van beschermende maatregelen vormen voor werkenden. Bovendien valt het geheel van inkomensbeschermende en inkomensvervangende maatregelen zoals ziekte- en werkloosheidsverzekering weg. Zonder enige twijfel zijn informele huishoudelijke helpers op deze dimensie uitgesloten van kwaliteitsvol werk.

Tot slot bestaat een betekenisvol deel van de huishoudelijke helpers uit migranten zonder verblijfsvergunning. Meestal gaat het om Oost-Europese migranten, en in het bijzonder om Polen (Grzymala-Kazłowska, 2005). Een terugkerend thema in het sociaalwetenschappelijk onderzoek naar irreguliere migratie is dat een belangrijke aantrekkingsfactor ontstaat door de vraag naar goedkope arbeid (bijvoorbeeld Morris, 1994).

Samenvattend: het is een interessante vraag om na te gaan of betaalde huishoudelijke helpers door de aard van hun werk en door de aanwezigheid van informele arbeidsrelaties en irreguliere migranten lijden onder laagkwalitatief werk. Zoals hierboven geargumentteerd, kan deze vraag enkel met ja beantwoord worden als het op de dimensie sociale bescherming aankomt. Het centrale probleem is immers dat informele werkers op geen enkele wijze aanspraak kunnen maken op rechten voortvloeiend uit hun baan, zoals publieke gezondheidszorg, werkloosheidsuitkeringen of een bescherming vanwege de overheid in de afdwinging van rechten.

De vraag is of de lage kwaliteit van de arbeid ook kan veralgemeend worden naar andere dimensies van kwaliteit van het werk. In een recent onderzoek hebben Adriaenssens & Hendrickx (2009) gecontroleerd of de informaliteit en het verblijfsstatuut van betaalde huishoudelijke werkers een negatieve impact hebben op arbeidsinhoudelijke kwaliteitsaspecten van hun baan. 'Kwaliteit van het werk' kent evenwel nog andere aspecten, waarop informele werkers zoals gezegd zwakker kunnen scoren. Het doel van het onderzoek was dus om de hypothese te toetsen dat huishoudelijke helpers, en meer nog informele

huishoudelijke helpers en irreguliere migranten met deze baan, een groter risico lopen op een laagkwalitatieve werkinhoud.

Met het oog hierop werd in 2 golven (in de eerste maanden van 2007 en van 2008) een steekproef van Vlaamse gezinnen met minstens één huishoudelijke helper bevroegd. Een meertalige schriftelijke vragenlijst voor de huishoudelijke helper werd achtergelaten en later terugbezorgd. De bevraging was gebaseerd op een vragenlijstonderzoek door de Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen (SERV) dat in 2007 ook werd afgenomen bij een uitgebreide steekproef van de Vlaamse werknemers (Bourdeaud'hui & Vanderhaeghe, 2007). Op die manier was het mogelijk om de scores van huishoudelijke helpers te vergelijken met de kwaliteit van het werk van andere laaggeschoold werkenden in Vlaanderen.

We beperken ons hier tot enkele centrale kenmerken van het werk van de bestudeerde populatie: risico-indicatoren en werkbaarheidsindicatoren. Werkbaarheidsindicatoren refereren aan psychologische toestanden in hoofde van de werkende die de werkbaarheid of de ervaren kwaliteit van het werk vatten. Ze vallen uiteen in 3 dimensies: psychische vermoeidheid, welbevinden in het werk en leermogelijkheden⁷. Volgens het model worden deze werkbaarheidsindicatoren veroorzaakt door een aantal kenmerken van het werk. Deze laatste worden in het SERV-onderzoek risico-indicatoren genoemd. In dit onderzoek zijn de volgende 6 dimensies bevroegd: werkdruk, emotionele belasting, taakvariatie, autonomie, ondersteuning van het gezin (of van de leiding bij de laaggeschoolden) en arbeidsomstandigheden. De gemiddelde scores op deze dimensies zijn genormeerd tussen 0 en 100. Een hogere score (dichter bij 100) betekent dat het werk problematischer is, dus een lagere kwaliteit heeft.

In een eerste beweging is de kwaliteit van het werk van huishoudelijke helpers vergeleken. De verschillen tussen de gemiddeldes zijn getoetst met een t-test. Dat laat ons toe om uit te maken of eventuele verschillen toevallige schommelingen kunnen zijn, dan wel of ze met enige waarschijnlijkheid gebaseerd zijn op werkelijke verschillen.

Tabel 6. Gemiddelde scores voor laaggeschoolden en huishoudelijke helpers op een aantal werkbaarheidsindicatoren en risico-indicatoren (schaal tussen 0 en 100, waarbij hogere score = lagere kwaliteit).

	Laaggeschoolden		Huishoudelijke helpers		Significantie
	Gemiddelde score	N	Gemiddelde score	N	
Werkbaarheidsindicatoren					
Werkdruk	42,7	1214	33,5	268	**
Emotionele belasting	16,2	1213	13,5	267	**
Taakvariatie	57,5	1209	50,5	261	**
Autonomie	56,2	1215	24,4	266	**
Relatie met leiding/gezin	29,7	1220	11,9	269	**
Arbeidsomstandigheden	36,6	1334	15,6	263	**
Risico-indicatoren					
Psychische vermoeidheid	38,9	1299	33,5	259	*
Welbevinden in het werk	28,4	1299	26,2	259	ns
Leermogelijkheden	68,1	1219	52,9	250	**

** p<0,01; * p<0,05; ns=niet significant.

Bron: Adriaenssens & Hendrickx (2008).

Uit tabel 6 blijkt dat, tegen de teneur in de sociaalwetenschappelijke literatuur in, huishoudelijke helpers systematisch beter scoren inzake werkbaarheidsindicatoren. Iets minder duidelijk, maar met eenzelfde tendens, scoren huishoudelijke helpers ook iets sterker op de risico-indicatoren vermoeidheid en leermogelijkheden. Vermoedelijk is één van de voornaamste verklaringen voor deze vaststelling dat in Vlaanderen nauwelijks inwonende huishoudsters bestaan. Terecht wordt er in de literatuur op gewezen dat bij uitstek deze categorie van huishoudhulpen erg kwetsbaar is (bijvoorbeeld Glantz, 2005; Hondagneu-Sotelo, 2001). Omdat de Vlaamse markt voor betaalde huishoudelijke hulp zo goed als volledig bestaat uit werknemers die een dagtaak komen verrichten, is deze groep veel minder kwetsbaar. Een tweede argument is dat werken binnen een private woning en bij een gezin ook een aantal voordelen heeft, zoals een grotere kans op (aangenaam) sociaal contact en een relatief grote autonomie.

Tabel 7. Gemiddelde scores voor formele/informele helpers enerzijds, reguliere/irreguliere huishoudelijke helpers anderzijds op een aantal werkbaarheidsindicatoren en risico-indicatoren (schaal tussen 0 en 100, waarbij hogere score = lagere kwaliteit).

	Formele helpers		Informele helpers		Significantie
	Gemiddelde score	N	Gemiddelde score	N	
Werkbaarheidsindicatoren					
Werkdruk	36,5	175	27,8	93	**
Emotionele belasting	15,6	175	9,6	92	**
Taakvariatie	48,5	175	54,5	89	**
Autonomie	27,2	175	19,4	90	*
Relatie met leiding/gezin	11,7	175	12,4	92	ns
Arbeidsomstandigheden	18,5	175	9,8	88	**
Risico-indicatoren					
Psychische vermoeidheid	36,6	169	28,0	89	**
Welbevinden in het werk	27,8	168	23,6	90	ns
Leermogelijkheden	51,3	163	56,1	86	ns

	Reguliere helpers		Irreguliere helpers		Significantie
	Gemiddelde score	N	Gemiddelde score	N	
Werkbaarheidsindicatoren					
Werkdruk	34,0	245	28,4	23	ns
Emotionele belasting	13,6	244	14,0	23	ns
Taakvariatie	50,3	238	53,0	23	ns
Autonomie	24,4	242	25,4	23	ns
Relatie met leiding/gezin	11,8	245	13,3	23	ns
Arbeidsomstandigheden	16,1	244	9,7	19	ns
Risico-indicatoren					
Psychische vermoeidheid	33,2	236	37,4	22	ns
Welbevinden in het werk	26,2	235	28,0	23	ns
Leermogelijkheden	54,0	226	42,6	23	*

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; ns=niet significant.

Bron: Adriaenssens & Hendrickx (2008).

De centrale vraag is echter of informele arbeidsrelaties en een irregulier statuut aanleiding geven tot een lagere kwaliteit van het werk van huishoudelijke helpers. Zoals uit tabel 7 mag blijken, is dat niet het geval. Voor de irreguliere migranten in de steekproef is er evenmin sprake van een lagere kwaliteit van het werk. Bij de analyse van deze groep is echter voorzichtigheid geboden: door de lage aantallen respondenten die tot de groep van de irreguliere migranten behoren, is de kans groot dat de afwezigheid van significante verschillen te wijten is aan hoge betrouwbaarheidsintervallen.

De voornaamste reden voor de afwezigheid van een systematisch verschil tussen de reguliere en irreguliere huishoudelijke helpers ligt ongetwijfeld in de structuur van de markt voor huishoudelijke diensten. Er zijn heel wat indicatoren die erop wijzen dat de vraag ruimschoots het aanbod overstijgt. Dit creëert een relatief sterke positie voor de huishoudelijke helpers, zelfs in informele banen. Als een huishouden niet voldoet, bijvoorbeeld omdat de ondersteuning te zwak is of de werkgever beknibbelt op de autonomie van de huishoudelijke helper, dan kan deze laatste relatief gemakkelijk elders aan de slag. Informele huishoudelijke helpers hebben vaak ook alternatieven buiten deze markt. Wie legaal in ons land verblijft, kan bijvoorbeeld aan de slag in het systeem van de dienstencheques. En de meeste Oost-Europese irreguliere migranten pendelen doorgaans vaak naar het thuisland, waardoor zij ook de mogelijkheden daar relatief goed kennen (Grzymala-Kazłowska, 2005). Als deze verklaring correct is, is het natuurlijk mogelijk dat plotse veranderingen op de arbeidsmarkt ten gevolge van een recessie de situatie van voornamelijk informeel werkenden sterk verzwakken.

Samenvattend kunnen we besluiten dat informele tewerkstelling ondanks de onbestaande of zwakke sociale bescherming niet noodzakelijk leidt tot een laagkwalitatieve arbeidsin-houd. Afhankelijk van de structuur van de markt, van het soort werk en van de houding en positie van de deelnemers aan een informele markt, is de kwaliteit van de inhoud van het werk verschillend.

4. Irreguliere migranten en de informele sector

Voor irreguliere migranten is het doorgaans moeilijk om werk te vinden op de reguliere arbeidsmarkt. Formeel hebben zij hier geen toegang toe waardoor zij alleen met behulp van valse documenten of door handig gebruik te maken van enkele mazen in de wet in staat zijn om formeel werk te bemachtigen. Velen van hen zijn daarom gedwongen om werk te vinden in de informele sector. In tabel 3 werd al duidelijk dat het aandeel van irreguliere migranten bijna 20% uitmaakt van het totaal aantal personen dat door politiediensten is aangehouden bij gerichte controles op zwartwerk. Hierboven nuanceerden wij deze statistieken en blijkt uit cijfers van de sociale inspectiediensten dat het probleem persistent is maar gelukkig minder omvangrijk.

In het navolgende baseren wij ons op bevindingen uit de literatuur en op resultaten uit eigen onderzoek. Dit laatste betreft 2 uitgebreide empirische studies in Vlaanderen en Brussel van 2004 tot 2006. Voor deze bijdrage putten wij uit de diepte-interviews die hiervoor met 155 irreguliere migranten werden gehouden⁸.

In dit laatste deel van onze bijdrage gaan wij eerst in op de relatie van irreguliere migranten tot informeel werk en vervolgens gaan we na wat de rol van verschillende kapitaal-soorten is voor de toegang tot informeel werk voor irreguliere migranten.

4.1. Relatie van irreguliere migranten met de informele sector

Volgens sommige wetenschappers trekt een grote informele sector irreguliere migranten aan (Reyneri, 1999). Anderen zijn hier minder zeker van. Zij zeggen bijvoorbeeld dat het net zo goed andersom kan zijn, dat de aanwezigheid van irreguliere migranten informele arbeid creëert. Hoewel het onzeker is in welke richting de relatie werkt, zijn de meeste onderzoekers ervan overtuigd dat de 2 elkaar versterken (Brochmann, 1999; Sassen, 1999), of dat irreguliere migratie de groei van de informele sector vergemakkelijkt in plaats van creëert (Jahn & Straubhaar, 1999; Reyneri, 1999; Samers, 2005). Recent is deze breed gedeelde consensus in twijfel getrokken door Iskander (2000). Uit haar onderzoek blijkt namelijk dat het steeds moeilijker wordt om een onderscheid te maken tussen formele en informele arbeid, omdat er in de grote informele sectoren hybride vormen van informaliteit ontstaan, zoals voltijds werk dat wordt gedeclareerd als parttime werk, tijdelijke contracten en het werken met onderaannemers. Op een dergelijke hybride arbeidsmarkt vormt de onwettige verblijfsstatus van irreguliere migranten een groot nadeel omdat zij niet kunnen werken met semiformele regelingen.

In Nederland wordt deze trend naar meer hybride vormen van informaliteit tevens waargenomen. Van der Leun & Kloosterman (2006) stellen vast dat werkgevers onder druk van de strengere controles op illegale arbeid meer en meer de voorkeur geven aan hybride vormen van informaliteit, waardoor het voor irreguliere migranten moeilijker is geworden om werk te vinden. Werkgevers nemen bij voorkeur mensen met papieren semiformeel in dienst, zodat zij zich kunnen verantwoorden voor het aanwezige personeel wanneer er een controle plaatsvindt. Het wordt hierdoor niet alleen moeilijker om werk te vinden, het werk dat irreguliere migranten wel kunnen blijven doen, gaat steeds meer 'ondergronds' en de werkomstandigheden verslechteren.

Ook uit onze gegevens blijkt dat irreguliere migranten in Vlaanderen en Brussel het de laatste tijd steeds moeilijker vinden om werk te bemachtigen, met name in de sectoren die steeds vaker worden gecontroleerd:

'Soms hebben ze echt mensen nodig, in het weekend bijvoorbeeld in de kassen, peren of tomaten (...) Doordeweeks kan dan niet hè want dan is er controle. Het is een beetje moeilijk, vroeger was het gemakkelijker. (...) In Brussel werkte ik in een restaurant. Maar vroeger was dat allemaal wat makkelijker dan nu. Vroeger was er geen controle, zie je, en zelfs als er controle was dan waren ze coulant, maar nu zijn de zaken een beetje veranderd, en met de komst van de Oost-Europeanen, de Polen, het is nu een heel delicat probleem geworden om werk te vinden.' (Man, Algerije)

Het gevolg hiervan is dat het vandaag de dag voor vrouwen veel gemakkelijker is om werk te vinden dan voor mannen, omdat zij meestal schoonmaakwerk doen bij mensen thuis:

'Voor vrouwen, wij kunnen werk vinden in huizen en in huizen is geen controle. Mijn man daarentegen had een goede baan die hij heeft moeten opzeggen omdat er controle was. (...) Voor een vrouw is het veel gemakkelijker omdat ze naar een huis gaan, naar binnen, en in de huizen komt de controle niet, dus zijn er geen problemen.' (Vrouw, Ecuador)

Van de 155 respondenten hadden 109 personen werk op het moment dat het interview plaatsvond. Geen van onze respondenten was werkzaam op de formele arbeidsmarkt. Wel werken 13 respondenten in de tuinbouw, 18 doen schoonmaakwerk, 27 verrichten

werkzaamheden in de bouwsector, ofwel voor een baas, ofwel bij particulieren thuis. Daarnaast werken 21 respondenten in de horeca, 10 in de overige persoonlijke dienstverlening en 9 personen in de handel en detailhandel. De overige respondenten verdienen op een andere wijze hun brood, soms op bijzonder creatieve wijze (zie ook Van Nieuwenhuyze, 2007a). Zo vertelt een respondent dat hij zijn huis gebruikt als hotel:

'Ze komen voor een week of 2 weken en ze zijn liever bij mij dan in een hotel (...) Een hotel kost 40 euro per dag of zelfs 50 zie je. (...) Ze slapen hier en ik kook voor ze. (...) Voor 2 weken betalen ze misschien 600, 1000 euro.' (Man, Rwanda)

Dit fragment illustreert niet alleen hoe creatief irreguliere migranten kunnen zijn in het vinden van inkomsten, het laat ook zien hoe breed het begrip informeel werk is.

4.2. Het belang van kapitaalsoorten voor de toegang tot arbeid

Er zijn cruciale verschillen tussen Vlamingen die zich engageren in de informele sector en irreguliere migranten die hier hun arbeid aanbieden. Zo hebben Vlamingen doorgaans ook andere mogelijkheden, terwijl de informele markt voor veel irreguliere migranten de enige toegankelijke bron van inkomsten is. De mechanismen achter informele tewerkstelling zijn voor deze groepen dus verschillend, wat de waarde van hun economisch, cultureel en sociaal kapitaal vermoedelijk beïnvloedt. In het navolgende analyseren we welke rol kapitaalsoorten spelen bij de toegang tot informele inkomsten voor irreguliere migranten.

4.2.1. Sociaal kapitaal

Sociaal kapitaal wordt vaak naar voren geschoven als belangrijkste verklaring voor het succes van irreguliere migranten op de informele arbeidsmarkt (Adam e.a., 2002; Burgers & Engbersen, 1999; Chavez, 1998; Engbersen e.a., 2006; Massey e.a., 1994; Van der Leun, 2004). Uit onze analyse blijkt ook dat het meerderdeel (104) van de 155 respondenten hun laatste baan via familie, een vriend of een kennis heeft gevonden. Slechts 20 respondenten hebben hun huidige of laatste baan zelf gevonden, door bijvoorbeeld op een werkgever af te stappen of te reageren op een advertentie in een lokale krant. Tien respondenten vonden hun laatste baan via een koppelbaas. De overige 21 respondenten hebben nog nooit gewerkt in België. Aangezien de meeste respondenten via andere personen werk vinden in de informele sector lijkt sociaal kapitaal dus van het grootste belang. Een aantal respondenten geeft dan ook aan dat het erg belangrijk is om veel mensen te kennen die weten dat je werk zoekt:

'Soms word ik gebeld en dan vraagt iemand "Pablo kun je gaan, wil je werken, heb je tijd?" (...) en dan zeg ik "oké ik kan maandag komen", dan heb ik 3 of 4 uur, zoiets. [Dus het is belangrijk om mensen te kennen?] Dat is belangrijk ja want kijk, als ik tegen een vriend zeg dat ik werk zoek, dat is belangrijk, deze telefoon is heel belangrijk. Dat is het eerste wat je moet hebben.' (Man, Chili)

Het is dus belangrijk om aan veel mensen bekend te maken dat je werk zoekt, je telefoonnummer te geven en dan te wachten tot je gebeld wordt voor werk. Daarnaast zijn er ook speciale locaties, zoals theehuizen waarvan het bekend is dat irreguliere migranten die werk zoeken zich daar ophouden. Irreguliere migranten houden dus voor elkaar in de gaten wie er werk zoekt en wie er eventueel werk aanbiedt. Er zijn personen die zich hiermee profileren, die zeer actief vraag en aanbod van arbeid samenbrengen, zoals deze vrouw:

'Er is niet iets geregeld, er is geen organisatie die dit regelt. Iedereen werkt in het zwart dus niets kan in open zicht gedaan worden. Maar wat ik doe bijvoorbeeld, ik help veel mensen aan werk maar ik reken daar niets voor. (...) Ik zeg bijvoorbeeld tegen illegale personen, als je een baan weet, ik ben altijd op zoek maar niet voor mezelf. Dus als je stopt met een baan dan licht je me in. En als je werk zoekt dan zeg je het me ook. Dus iedereen belt mij wanneer ze met een baan stoppen en als ze weggaan dan weet ik wie nog werk zoekt. Dus ze informeren mij.' (Vrouw, Bolivia)

Deze respondente zegt dit vrijwillig te doen, maar het bijeenbrengen van vraag en aanbod gebeurt ook vaak tegen betaling. Deze mensen staan bekend als koppelbazen. Men zou hier de conclusie uit kunnen trekken dat het hebben van een groot sociaal netwerk van groot belang is voor irreguliere migranten, of het kennen van de juiste personen. Het sociaal kapitaal dat potentieel aanwezig is in een sociaal netwerk moet echter ook nog daadwerkelijk worden geactiveerd. Uit ander onderzoek blijkt dat mensen niet zomaar iedere kennis doorverwijzen aan een werkgever (Cranford, 2005). Het hebben van een goede reputatie is cruciaal. Irreguliere migranten moeten zorgen dat ze een goede reputatie hebben waardoor ze worden aanbevolen door anderen:

'Is het wel eens gebeurd dat mensen je om werk vragen en dat je iets weet maar dat je ze hiervoor niet wilt aanbevelen?

Ja (...) Het is niet omdat ik het niet wil, het is omdat, hoe kan ik dat uitleggen, het is omdat ik de garantie ben.' (Man, Chili)

Irreguliere migranten bevelen elkaar dus niet zomaar aan. Ze moeten elkaar goed kennen omdat zij de consequenties dragen wanneer de door hen aanbevolen zwartwerker niet voldoet. Zij staan namelijk, zoals de respondent hierboven aangeeft, als het ware garant voor deze persoon:

'Als ik iemand doorverwijs ben ik er zeker van dat deze persoon goed werkt en dat hij geen problemen heeft, dat hij geen problemen gaat creëren voor mijn baas want in dat geval ben ik de collega. Want mijn baas zegt als je iemand kent (...) en hij steelt van de baas, en zelfs als je dit aan de baas vertelt, dan in dit geval, zelfs als ik niets heb gedaan ik heb niks gestolen, dan zegt hij het is iemand die je kent. Dus voor hem heb je hetzelfde imago als hij heeft, dus het is heel belangrijk dat als je iemand aanraadt dat je deze persoon kent. Vertrouwen is heel belangrijk.' (Man, Mauritanië)

Ze moeten weten of iemand 'serieus' is. Dit is het woord dat veel respondenten in dit verband gebruiken. Door zich garant te stellen voor personen die ze goed kennen kunnen irreguliere migranten soms een redelijk groot netwerk creëren waarin ze elkaar doorverwijzen voor werk. Wanneer persoon B garant staat voor persoon A, en persoon C vertrouwt persoon B, dan is persoon C soms ook bereid om persoon A aan te bevelen. De garantie die een persoon voor iemand anders geeft, kan op deze manier ver reiken:

'Ze brengen ons in contact met een andere persoon (...) ze zeggen goed ik ken deze mensen, ik denk dat ze serieus en verantwoordelijk zijn, hoe zeg je dat, ik steek mijn hand in het vuur voor deze persoon, dat jou niks zal gebeuren. (...) En deze andere persoon die je net hebt ontmoet, opent deuren voor je alsof hij je al kent.' (Man, Ecuador)

Naar aanleiding van het bovenstaande is men geneigd te denken dat het voor irreguliere migranten altijd goed is om ingebed te zijn in een sterk sociaal netwerk, vanwege deze

positieve effecten. De effecten van het uitmaken van een sociaal netwerk hoeven echter niet per definitie positief te zijn. Zo gelden er binnen sociale netwerken bijvoorbeeld regels van reciprociteit. Wie niet in staat is om op termijn iets terug te doen voor de hulp die is ontvangen, kan uitgesloten raken van deze netwerken (Komter, 2004; Tilly, 1990). Bovendien kenmerken sociale netwerken zich door interne machtsrelaties en sociale stratificaties, waardoor er concurrentieverhoudingen en praktijken van uitbuiting kunnen ontstaan (Cranford, 2005; Mahler, 1995). De werking van sociaal kapitaal laat daarom een ambigu beeld zien. De ‘grootte’ van iemands persoonlijk netwerk of de sterkte van de verbanden hierin zegt dus niets over de mogelijke effecten die het netwerk sorteert. Zo komt uitbuiting zelfs binnen familieverbanden voor (Cranford, 2005).

Wij hebben slechts een verhaal gehoord van een respondent die gedurende een jaar stelselmatig is uitgebuit. Ook in dit geval was dit door zijn eigen familie. Een klein aantal respondenten gaf aan wel eens niet te zijn betaald voor verrichte werkzaamheden. Het merendeel van onze respondenten was echter blij dat dit hen nog nooit was overkomen. Wel zijn velen van hen van mening dat het gemakkelijk is om te profiteren van irreguliere migranten omdat zij niet naar de politie kunnen gaan en omdat ze vaak geen andere keuze hebben. Waar de grens van uitbuiting ligt is echter afhankelijk van de persoon in kwestie. Of iemand uitbuiting ervaart, hangt bijvoorbeeld samen met het gegeven of een migrant hier wil blijven of terug wil keren naar zijn land van herkomst, zo legt een respondent uit:

‘Voor hen in hun land is 1 euro veel waard, dus zij hebben de mogelijkheid om minder te verdienen en om dat te investeren in hun land dus het is veel gemakkelijker voor hen om hier te zijn en ook al verdienen ze minder, het geld vermenigvuldigt zichzelf daar. Wij aan de andere kant hebben geen andere mogelijkheid. Wij zijn Latino’s en wat we hier verdienen investeren we hier, op deze plek zelf. En dat is het verschil want alles is heel duur hier dus wij kunnen niet zeggen oké we gaan 6 euro per uur verdienen want ik moet ook leven daarvan en dat is niet mogelijk met dat bedrag.’ (Man, Guatemala)

Deze man is een *verblijfsmigrant* (Van Meeteren, 2007; Van Meeteren e.a., 2008) die gericht is op het opbouwen van een bestaan in België. Om dit te kunnen doen is het verdienen van 6 euro per uur volgens hem niet genoeg. Een verblijfsmigrant ervaart dit daarom als uitbuiting. *Investeringsmigranten* echter, die naar België komen om geld te verdienen en dat willen investeren in het land van herkomst zijn wel tevreden met een dergelijk uurloon. Zij werken vaak 60 uur in de week en wonen in goedkope panden om zoveel mogelijk te kunnen sparen (zie ook Paspalanova, 2006). Het verdiende geld is in het herkomstland veel meer waard waardoor zij concurrerende uurlonen kunnen vragen. Investeringsmigranten komen uit landen waar het economisch redelijk gaat, omdat het vertrouwen aanwezig moet zijn dat men daar met het verdiende geld ook werkelijk wat kan beginnen. Zij komen dus relatief vaak uit Turkije of Oost-Europa. Omdat het aantal Oost-Europese migranten dat naar België komt de laatste jaren flink is gestegen, worden verblijfsmigranten weggeconcurrereerd door deze investeringsmigranten, die bereid zijn voor lagere lonen te werken. Zo zegt een vrouw uit Colombia: *‘omdat de Polen voor minder werken nemen ze hen in de plaats van ons. Zij werken voor 6 euro’.*

4.2.2. Cultureel kapitaal

Terwijl menig onderzoeker een cruciale rol ziet weggelegd voor sociaal kapitaal wordt het belang van cultureel kapitaal soms onderschat. Zo wijst tal van onderzoek uit dat irreguliere migranten nauwelijks in staat zijn om hun cultureel kapitaal te benutten, omdat hun opleidingsniveau niet aansluit bij het werk dat zij doen (Adam e.a., 2002; Engber-

sen, 2001; Paspalanova, 2006; Van der Leun & Kloosterman, 2006; Van Nieuwenhuyze, 2007b). Onderzoeksresultaten over het belang van cultureel kapitaal zijn echter niet eenduidig. Cultureel kapitaal wordt immers op meer dan een manier gedefinieerd. Waar er doorgaans slechts weinig belang wordt gehecht aan het opleidingsniveau, wordt het spreken van talen wel van belang geacht. De laatste jaren zijn er zelfs onderzoekers die stellen dat cultureel kapitaal belangrijker is geworden voor irreguliere migranten dan sociaal kapitaal (Grzymala-Kazłowska, 2005). Een vergelijkbare bevinding komt naar voren in de Italiaanse literatuur over de bandante, de meestal Oost-Europese verzorgster van kinderen of grootouders. Zij die het Italiaans machtig zijn, en vertrouwd zijn met de gewoontes en rituelen binnen Italiaanse families, zijn in het voordeel ten opzichte van irreguliere migranten die over minder taal- en culturele vaardigheden beschikken (Colombo, 2007; Lyon, 2006). Onderzoek uit de Verenigde Staten wijst ook uit dat migranten die de Engelse taal machtig zijn meer verdienen dan migranten die enkel de taal van hun herkomstland spreken (Chavez, 1998).

Uit onze analyse blijkt dat cultureel kapitaal in de vorm van beroepscompetenties een snelle entree tot de informele arbeidsmarkt vergemakkelijkt (zie ook Van Meeteren, 2007; Van Meeteren e.a., 2008). Zo regelen 14 respondenten hun verblijf in België en de werkzaamheden die zij daar verrichten al voor hun komst naar België. Deze migranten laten zich van tevoren uitgebreid voorlichten over de mogelijkheden voor werk en verblijf. Door middel van deze vorm van 'geregisseerde migratie' (Burgers & Engbersen, 1999; Staring, 2001) zijn zij in staat werk te vinden dat aansluit bij hun eigen capaciteiten. Irreguliere migranten die het meest verdienen, oefenen vaak hetzelfde beroep uit in België als in het herkomstland. Door hun werkervaring hebben zij een gunstige onderhandelingspositie, waardoor zij niet de laagste lonen ontvangen. Zo was een aantal respondenten in het herkomstland bakker, kapper of bouwvakker. Wanneer men over speciale vakkennis beschikt blijkt men dus gemakkelijker werk te kunnen vinden. In de bouw verdienen onervaren krachten meestal 30 euro per dag. Een bouwvakker met veel ervaring die ingewikkelder klusjes kan doen, verdient echter meer. Beroepscompetenties stellen iemand dus niet alleen in staat om snel werk te vinden, maar ook om een beter loon te verdienen dan irreguliere migranten met minder ervaring. Het hebben van beroepscompetenties werkt dus op 2 manieren in hun voordeel.

'Iemand die geen ervaring heeft en die niet weet hoe hij het werk goed moet doen verdient heel weinig. Ze betalen zo iemand een bepaald bedrag per dag dat heel laag is. Bijvoorbeeld 20 euro per dag of 30 om een hele dag te werken en zij doen het meest zware werk. Ik heb dat gedaan toen ik hier kwam omdat ik niet wist hoe ik het werk hier moest doen, ik deed het zwaarste werk, het moeilijkste werk en ik verdiende heel weinig en ze betaalden me niet. Dus het is een groot nadeel als je niet weet hoe je het werk moet doen. Je moet ervaring hebben, en als je dat niet hebt dan kun je het leren, kijken hoe anderen het doen, literatuur kopen zodat je het kan het leren.' (Man, Guatemala)

Het is dus niet zo dat irreguliere migranten altijd zulk laaggeschoold werk doen dat ze onderling inwisselbaar zijn. Respondenten met bepaalde kwalificaties verdienen beter dan respondenten zonder kwalificaties: hun cultureel kapitaal is dus waardevol op de informele arbeidsmarkt in België. De waarde van cultureel kapitaal volgt in dit geval echter niet de hiërarchie die op de formele arbeidsmarkt geldt. Respondenten die hoog zijn opgeleid kunnen hun kwalificaties meestal niet omzetten in België. Er is sprake van een legaal plafond (Van der Leun & Kloosterman, 1999): kwalificaties boven een bepaald niveau hebben nauwelijks waarde op de informele markt, terwijl irreguliere migranten met bepaalde technische en handmatige vaardigheden hier juist wel hun voordeel mee

kunnen doen, omdat deze vaardigheden gemakkelijker vermarkt kunnen worden in de informele economie.

Voor respondenten die niet over dergelijke beroepscompetenties beschikken, geldt dat zij in het begin van hun verblijf erg weinig verdienen. Zij werken dan tegen de laagste lonen en vaak ook onder de slechtste arbeidsomstandigheden. Zoals een respondent in bovenstaand fragment al uitlegde, kan men wel proberen om beroepscompetenties te verwerven. Naast het lezen van vakliteratuur wordt ervaring ook op het werk zelf opgedaan:

'Voor ander soort werk zoals bijvoorbeeld het plaatsen van ramen of deuren is er normaal gesproken iemand die dat werk doet en dan help ik hem met het materiaal en ik houd de deur vast en op deze manier kijk ik en leer ik. En wanneer er een soort activiteit is die ik niet ken dan zeg ik (...), nee ik heb dat nog nooit gedaan (...) maar ik kan het leren. Als je me de kans geeft, help me zeg ik zodat ik het kan leren. En dat doen ze in veel gevallen.' (Man, Chili)

We gaven al aan dat de meeste respondenten altijd betaald werden. Toch blijft de afhankelijkheid van werkgevers iets waar veel irreguliere migranten zich onprettig bij voelen. Degenen die erin slagen om voor zichzelf te kunnen beginnen zijn vaak het beste af. Zij werken dan voor de Belgische middenklasse, bij mensen thuis, als poetshulp of door klusjes in huis te verrichten. De Belgische particulieren voor wie zij werken zijn over het algemeen geen geroutineerde oplichters en betalen uurlonen tussen de 7 en de 10 euro. Bovendien zijn de migranten op deze manier relatief veilig voor controles op illegale arbeid. Deze respondenten zijn er doorgaans van overtuigd dat zij goed (zullen) worden behandeld:

'Belgen zijn het beste, het zijn eerlijke mensen en de meerderheid toont veel eerbied. Ze behandelen de mensen die voor ze werken als een normaal persoon, snap je? De Belgen doen dat.' (Vrouw, Cuba)

Over het werken voor personen uit de eigen etnische groep zijn de meningen verdeeld. Turken en Bulgaren zijn over het algemeen vrij positief over hun werkgevers. Voor de meeste andere migranten geldt echter dat ze expliciet aangeven niet te willen werken voor mensen met dezelfde etnische achtergrond omdat ze het gevoel hebben door hen te worden uitgebuit. Omdat zij zouden weten wat ze in het herkomstland verdienen, passen zij de lonen aan de maatstaven van het herkomstland aan. Respondenten blijken daarom het liefst voor Belgische particulieren te werken. Zij betalen vaak het meest en zij behandelen hun werknemers met respect. Hier komt naast inhoudelijke vakkennis vanzelfsprekend ook het belang van het spreken van de taal bij kijken.

Of het belangrijk is om een vreemde taal te spreken hangt samen met de talen die (potentiële) werkgevers spreken. Iets meer dan de helft van de respondenten heeft een werkgever die dezelfde nationaliteit heeft. Voor hen is het niet van belang om de Belgische landstalen te spreken. Iets minder dan de helft van de respondenten werkt voor Belgen. Dit kunnen particulieren zijn bij wie thuis wordt schoongemaakt, maar ook bedrijven. In sommige gevallen is het bij Belgische werkgevers relevant om hun taal te spreken, al volstaat een minimale beheersing doorgaans. Vaak volstaat het ook een gemeenschappelijke derde taal te spreken. Migrantten die afkomstig zijn uit landen waar Frans wordt gesproken zijn hierbij vanzelfsprekend in het voordeel.

Naar onze mening heeft het weinig zin om te spreken over het belang van cultureel ka-

pitaal voor irreguliere migranten in het algemeen of voor een hele etnische groep, zoals Gryzmala-Kazłowska (2005) dat doet. Het is primair van belang je verstaanbaar te kunnen maken en welke taal hiervoor nodig is, is erg situatieafhankelijk. Wanneer men uit het etnische circuit wil geraken en een brug wil slaan naar de veelal hogere lonen die Belgische particulieren bieden, is het meestal wel nodig om iets meer te spreken dan alleen de taal van het herkomstland.

4.2.3. Economisch kapitaal

Op het eerste gezicht is het paradoxaal om te spreken over het belang van economisch kapitaal bij de toegang tot arbeid. De manifeste functie van werk is immers om economisch kapitaal te verwerven. Dat neemt niet weg dat economisch kapitaal soms een drempel kan vormen voor die toegang, zoals het begrip ‘kapitaal’ overigens veronderstelt. Wanneer werkgevers in toenemende mate de voorkeur geven aan hybride vormen van informaliteit, wordt het voor irreguliere migranten steeds belangrijker om valse papieren – veelal tegen betaling – van anderen te lenen:

‘Ik heb vaak in het veld gewerkt, ik werk in het veld, fruit, aardappelen, tomaten. Er zijn vaak mensen die dat doen. Maar zelfs daar vragen ze tegenwoordig om papieren. (...) Als je geen papieren hebt kun je die papieren van iemand anders lenen en daarmee werken.’ (Man, Mauritanië)

Met behulp van valse papieren is men wel in staat om te werken met semiformele arrangementen. Mocht de huidige trend zich voortzetten dan zal het voor irreguliere migranten belangrijker worden om valse papieren te bemachtigen, en het belang van economisch kapitaal zal dan logischerwijze toenemen.

Uitleiding

De samenleving wordt voortdurend gemonitord, gemeten en gescreend. Aan de grondige kennis die daaruit resulteert, ontsnapt een aantal mensen en activiteiten evenwel vrij systematisch. Deze noemen we de ‘ongekende samenleving’. De ‘ongekende samenleving’ refereert dus aan alle personen en activiteiten die niet door de officiële wereld worden geregistreerd. Daar behoren informele economische activiteiten zoals zwartwerk en belastingontduiking toe, maar ook die inwoners van Vlaanderen die niet geregistreerd zijn, doorgaans aangeduid met het begrip ‘irreguliere migranten’. Deze bijdrage doet een poging om een status quaestionis te geven van de recent verworven kennis over beide dimensies van de ongekende samenleving.

Er kan gediscussieerd worden over de hoegrootheid van deze fenomenen. Er bestaat helemaal geen schatting die boven de normale twijfel verheven is. Uit de bestaande schattingen komt doorgaans wel naar voren dat in België een relatief grote sector bestaat van zwartwerk. Er bestaan weinig indicaties dat er een significant verschil zou bestaan tussen de regio’s. Het is met andere woorden niet aan te tonen dat de informele sector in Vlaanderen groter of kleiner zou zijn dan in Wallonië.

Hetzelfde geldt voor irreguliere migranten. De meest beloftevolle schattingen werken met indicatoren die via zwartwerk verzameld zijn: gegevens van controle-instanties die bij hun controles op zwartwerk ook geregeld geconfronteerd worden met irreguliere migranten die tewerkgesteld worden in ondergrondse activiteiten. Hoewel de schattingen enorm kunnen uiteenlopen afhankelijk van de bron, blijft een constante dat irreguliere

migranten een minderheid uitmaken van de vaststellingen van zwartwerk, weliswaar een significante minderheid. Dat is consistent met het theoretische uitgangspunt dat irreguliere migranten voor hun overleving grotendeels aangewezen zijn op informeel werk, maar dat tegelijkertijd vele anderen om vergelijkbare of andere redenen participeren aan de informele economie.

Uit de behandelde casussen van huishoudelijke hulp en de bouwsector kunnen eveneens enkele besluiten getrokken worden. Uit het onderzoek naar deloyale concurrentie in de bouwsector blijkt dat aannemers aanzienlijke economische schade lijden. Dat de sociale bescherming uiteindelijk ondermijnd wordt door een florerende informele bouwsector hoeft nauwelijks betoog. Tegelijkertijd toont de tweede casus dat de geringe sociale bescherming van zwartwerkers niet hoeft te betekenen dat andere dimensies van de kwaliteit van het werk ook laag moeten zijn. Zo zijn de meeste arbeidsinhoudelijke aspecten van huishoudelijk werk *niet* lager voor informele werkenden dan voor huishoudelijke helpers die voornamelijk met dienstencheques tewerkgesteld worden. Het ondersteunt eens te meer het pleidooi om de kwaliteit van werk niet te reduceren tot één dimensie, maar om de relatieve autonomie van verschillende dimensies van werk te onderzoeken. Sociale bescherming net zozeer als een kwalitatief hoogstaande arbeidsinhoud zijn elk op zich noodzakelijke voorwaarden om over kwaliteitsvol werk te kunnen spreken.

Uit het onderzoek naar overlevingsactiviteiten van irreguliere migranten blijkt alleszins dat de mechanismen van de gekende en van de ongekende samenleving niet altijd heel verschillend zijn. Zo zijn sociale contacten, vaardigheden en wederzijds vertrouwen ook voor irreguliere migranten van het grootste belang. Wel nemen deze kapitaalsvormen vaak een heel eigen vorm aan bij irreguliere migranten.

De ongekende samenleving zal altijd een harde noot om kraken zijn voor sociale wetenschappers. De moeilijkheidsgraad om betrouwbare en valide gegevens te verzamelen schijnt velen af te schrikken. Niettemin is het beleidsmatige, ethische en sociale belang van een betere kennis van de ongekende dimensie van onze samenleving nauwelijks te overschatten.

Noten

- 1 De gegevens werden verzameld in de tweede ronde van de ESS (2004), waaraan 26 Europese landen deelnamen, en zijn gebaseerd op zelfgerapporteerd gedrag van respondenten. Meer informatie op <http://www.europeansocialsurvey.org/>
- 2 In de bouwsector gelden bijzondere bepalingen met betrekking tot het uitreiken van facturen. Voor zowat alle onderhoud en verbeteringen aan gebouwen moet een factuur uitgereikt worden, in het bijzonder ten gevolge van de BTW-wetgeving (met name artikels 1, § 1, 2° en 20, § 2 van het Koninklijk Besluit van 29 december 1992).
- 3 Een recent opgestart onderzoek SUBLEC van Federaal Wetenschapsbeleid wenst dit te remediëren door de enquête op een grotere schaal en meer gefocust op alle risicocategorieën te organiseren. Deze enquête wordt thans voorbereid door een equipe van 3 universiteiten (KUL, ULB en ULg).
- 4 In tabel 2 is het bruto-exploitatieoverschot niet meegenomen, terwijl dit wel berekend is in de nationale rekeningen (Pacolet e.a., 2007). Voor 2003 bedraagt de correctie van het bruto-exploitatieoverschot 9,1% van het eindbedrag. Het cijfer reveleert dat de fraude niet het minst bij kleinere ondernemingen en zelfstandige arbeid dient te worden gesitueerd.
- 5 Berekend aan de hand van gegevens over de periode 2001-2005.
- 6 De Vlaamse Confederatie voor de Bouw (VCB), de Bouwunie en de Confédération Construction Wallonne (CCW).
- 7 In het SERV-onderzoek wordt werk-privé balans als een vierde dimensie bevestigd. Die dimensie is in dit onderzoek niet opgenomen.

8 Er werden in 2004 en 2005 120 interviews gehouden in het kader van de studie *Irreguliere migranten in België* (Van Meeteren e.a., 2007). In Gent vonden interviews plaats met 30 Turkse en 30 Bulgaarse irreguliere migranten. De Bulgaren waar het hier over gaat maken deel uit van een Turkse minderheid in Bulgarije en zijn de Turkse taal machtig. Gent kent een grote Turkse gemeenschap waardoor hier ook veel Turkse Bulgaren worden aangetroffen. Daarnaast werden 30 Marokkaanse irreguliere migranten in Antwerpen, waar een grote Marokkaanse gemeenschap aanwezig is, geïnterviewd. Verder zijn er 30 Congolezen in Brussel geïnterviewd vanwege de omvangrijke Congolese gemeenschap in en rondom de Matongéwijk. Er is voor deze 4 groepen gekozen omdat zij de hedendaagse complexiteit van irreguliere migratie weerspiegelen. Enerzijds gaat het om 2 klassieke migrantengroepen die in het voetspoor van gevestigde gastarbeidersmigrant (Turken en Marokkanen) naar België komen. Anderzijds gaat het om nieuwe arbeidsmigranten uit Oost-Europa die vaak op en neer reizen (moderne pendelmigratie) en om irreguliere migranten met een asielerachtergrond. De interviews zijn uitgevoerd door een team van interviewers, die werden geselecteerd op hun etnische achtergrond, ervaring met de onderzoeksgroepen en interviewvaardigheden. De interviews met de Turkse en Bulgaarse irreguliere migranten werden afgenomen door 2 Nederlandse onderzoeksassistenten van Turkse origine, de interviews met de Marokkaanse irreguliere migranten door 2 Nederlandse onderzoeksassistenten van Marokkaanse afkomst. De interviews met de Congolezen werden gedaan door 2 Belgische onderzoeksassistenten, waarvan er een met een Afrikaanse achtergrond. De interviews met de Marokkanen, Turken en Bulgaren werden afgenomen in de moedertaal van de respondenten. De interviews met de Congolezen werden afgenomen in het Frans. Om een informele en vertrouwelijke sfeer te scheppen werden de gesprekken niet op de band opgenomen. Voor de interviews werd gebruik gemaakt van een vragenlijst waarin zowel gesloten als open vragen waren opgenomen. De open vragen boden aan respondenten de ruimte voor het vertellen van hun verhaal. De interviews duurden gemiddeld ongeveer 2 uur. Daarnaast heeft Masja van Meeteren in Antwerpen en Brussel 35 interviews afgenomen en participierend veldwerk verricht in het kader van haar promotieonderzoek in 2006. Dit zijn met name interviews met personen die juist geen deel uitmaken van een grote etnische gemeenschap om de diversiteit van de onderzochte onderzoekspopulatie verder te kunnen uitbreiden. Zo komen de migranten bijvoorbeeld uit landen als Bolivia, Guatemala, Mauritanië, of Nepal. De interviews werden afgenomen in het Nederlands, Engels, Frans of Spaans al naargelang de wensen van de respondenten en de mogelijkheden van de onderzoekster. Er werden open vragen gesteld aan de hand van een topiclijst en de interviews varieerden in lengte van anderhalf tot 9 uur. Op 2 interviews na werden zij op band opgenomen. De respondenten werden in beide onderzoeken geworven via sleutelfiguren uit de wijken en via organisaties. Daarnaast werden potentiële respondenten aangesproken in cafés, theehuizen, kerken, een parochiehuus of op straat. Tot slot werd aan de respondenten gevraagd ons door te verwijzen naar andere irreguliere migranten. Deze zogenoemde 'sneeuwbalmethode' werd eerder al op een succesvolle manier toegepast bij de werving van irreguliere migranten (Engbersen e.a., 2002). De geïnterviewde respondenten werden dus selectief geworven en kunnen daarom niet worden gezien als representatief voor de grotere groep irreguliere migranten die in België verblijft.

Bibliografie

- Adam, I., Ben Mohammed, N., Martiniello, M. & Rea, A. (2002). *Histoires sans papiers*. Brussel: Vista.
- Adriaenssens, S., & Hendrickx, J. (2008). *Choices in threelfold. Home maintenance and improvement between household production, informal outsourcing and the formal economy*. Brussel: HUB - University College Brussels.
- Adriaenssens, S. & Hendrickx, J. (2009). *Work quality of informal and irregular domestics. Are social protection and job content quality related?* Brussel: HUB - University College Brussels.
- Akalin, A. (2007). Hired as a caregiver, demanded as a housewife. Becoming a migrant domestic worker in Turkey. In: *European Journal of Women's Studies*, 14 (3), 209-225.
- Anderson, B. (2007). A very private business: exploring the demand for migrant domestic workers. In: *European Journal of Women's Studies*, 14 (3), 247-264.
- Bourdeaud'hui, R. & Vanderhaeghe, S. (2007). *Vlaamse Werkbaarheidsmonitor loontrekkenden 2007. Indicatoren voor de kwaliteit van de arbeid op de Vlaamse arbeidsmarkt, evolutie 2004-2007*. Brussel: SERV - STV Innovatie & Arbeid.
- Brochmann, G. (1999). Controlling immigration in Europe In: Brochmann, G. & Hammar, T. (Eds.). *Mechanisms of immigration control. A comparative analysis of European regulation policies* Oxford: Berg, 297-334.
- Burgers, J. (1996). Natte vingers en vuile handen. Over het schatten van het aantal illegale vreemdelingen. In: *Migrantenstudies*, 1, 14-33.
- Burgers, J., & Engbersen, G. (Eds.). (1999). *De ongekende stad 1. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Castells, M., & Portes, A. (1989). World underneath: the origins, dynamics, and effects of the informal eco-

- nyom In: Portes, A., Castells, M. & Benton, L. A. (Eds.). *The informal economy. Studies in advanced and less developed countries*. Baltimore: John Hopkins University Press, 11-37.
- Chadeau, A. (1992). What is households non-market production worth? In: *OECD Economic Studies*, 18, 85-103.
- Chavez, L. (1998). *Shadowed lives. Undocumented immigrants in American society*. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- Cole, J. E., & Booth, S. S. (2007). *Dirty work. Immigrants in domestic service, agriculture and prostitution in Sicily*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Colombo, A. D. (2007). "They call me a housekeeper, but I do everything". Who are domestic workers today and what do they do? In: *Journal of modern Italian Studies*, 12 (2), 207-237.
- Cranford, C. J. (2005). Networks of exploitation: Immigrant labor and the restructuring of the Los Angeles janitorial industry. In: *Social Problems*, 52 (3), 379-397.
- Desaeyere, W., & Van Haegendoren, M. (Eds.). (1993). *De donkere kant van de maan. Over informele economie*. Leuven: Acco.
- Engbersen, G. (2001). The unanticipated consequences of panopticon Europe: residence strategies of illegal immigrants In: Guiraudon, V. & Joppke, C. (Eds.), *Controlling a new migration world* Londen: Routledge, 222-246.
- Engbersen, G., van San, M. & Leerkes, A. (2006). A room with a view. Irregular migrants in the legal capital of the world In: *Ethnography*, 7 (2), 209-242.
- Engbersen, G., Staring, R., van der Leun, J., de Boom, J., van der Heijden, P. & Cruijff, M. (2002). *Illegale vreemdelingen in Nederland. Omvang, overkomst, verblijf en uitzetting*. Rotterdam: RISBO.
- European Commission. (2007). *Undeclared work in the European Union*. Brussels.
- Feige, E. L. (1990). Defining and estimating underground and informal economies: the new institutional economics approach. In: *World development*, 18 (7), 989-1002.
- Frank M. (1973). *L'exacte perception de l'impôt*, éd. Bruylant.
- Geeroms, H. (1983). De ondergrondse economie in België In: *Tijdschrift voor economie en Management*, 28 (1), 77-92.
- Geeroms, H., & Wilmots, H. (1984). Poging tot multidisciplinaire benadering van de fiscale fraude. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 5 (3), 409-440.
- Glantz, N. M. (2005). Moving maids: dynamics of domestic service and development. In: *Politica y Cultura*, 23, 83-102.
- Grzymala-Kazłowska, A. (2005). From ethnic cooperation to in-group competition: undocumented Polish workers in Brussels. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(4), 675-697.
- Harzig, C. (2006). Domestics of the world (unite?): labor migration systems and personal trajectories of household workers in historical and global perspective. In: *Journal of American Ethnic History*, 25 (2/3), 48-73.
- Hondagneu-Sotelo, P. (2001). *Doméstica: immigrant workers cleaning and caring in the shadows of affluence*. Berkeley: University of California Press.
- INR (2006), *De berekeningsmethode voor het bruto binnenlands product en het bruto nationaal inkomen volgens het ESR 1995, versie 2006*. Brussel
- Iskander, N. (2000). Immigrant workers in an irregular situation: the case of the garment industry in Paris and its suburbs In: OECD (Ed.), *Combating the illegal employment of foreign workers*. Parijs: OECD, 45-52.
- Jahn, A., & Straubhaar, T. (1999). A survey of the economics of illegal migration. In: Edwards, B.-M. & Arango, J. (Eds.). *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*. Londen: Frank Cass., 16-42.
- Kazemier, B. (2003). De zwarte economie: een overzicht van methoden en ramingen. In: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 45 (3), 913-955.
- Komter, A. E. (2004). *Social solidarity and the gift*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lan, P.-C. (2003). Maid or Madam? Filipina migrant workers and the continuity of domestic labor. In: *Gender & Society*, 17 (2), 187-208.
- Landefeld, J. S. & McCulla, S. H. (2000). Accounting for nonmarket household production within a national accounts framework In: *Review of Income and Wealth*, 46 (3), 289-307.
- Lyon, D. (2006). The organization of care work in Italy: Gender and migrant labor in the new economy. In: *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 13 (1), 207-224.
- Mahler, S. J. (1995). *American dreaming: Immigrant life on the margins*. Princeton: Princeton University Press.
- Massey, D., Goldring, L., & Durand, J. (1994). Continuities in transnational migration: an analysis of nineteen Mexican communities. In: *American Journal of Sociology*, 99 (6), 1492-1533.
- Morris, L. (1994). *Dangerous classes: the underclass and social citizenship*. London: Routledge.
- OECD. (2002). *Measuring the non-observed economy. A handbook*. Parijs: OECD.
- Pacolet, J. & Baeyens, K. (2007). *Deloyale concurrentie in de bouwsector. Een terreinverkenning van mechanismen van sociale fraude, hun omvang en hun gevolgen voor de sector*. Leuven: HIVA.
- Pacolet, J. & Geeroms, H., (1995). *Sociale fraude in België. Situering, vormen en omvang*. in Despontin, M., Jegers, M (eds.), *De sociale zekerheid verzekerd?* Brussel. Volume 1, 619-670..

- Pacolet, J. & Marchal, A. (2001). *Sociale fraude in België. Controle en bestrijdingsmechanismen*. Leuven: HIVA.
- Pacolet, J. & Marchal, A. (2003). Sociale fraude en zwartwerk in België: zoektocht naar het ondefinieerbare? In: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 45 (3), 697-733.
- Pacolet, J. & De Wispelaere, F. (2008). *Ontwikkelen van een conceptueel methodologisch kader voor risicoanalyse binnen de entiteit Inspectie Werk en Sociale Economie*. Leuven: HIVA.
- Pacolet, J., Perelman, S., Pestieau, P. & Baeyens, K. (2007). *Een indicator voor de omvang en evolutie van het zwartwerk in de Belgische economie. Samenvatting en beleidsaanbevelingen*. Leuven: HIVA.
- Paspalanova, M. (2006). *Legal and undocumented Eastern European immigrants in Brussels*. Brussel: IWOIB.
- Peeters, A., Van Pelt, A. & Valsamis, D. (2008). *Evaluatie van het stelsel van de dienstencheques voor buurtdiensten en -banen 2007*. Brussel: Federale Overheidsdienst Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg.
- Pisani, M. J. & Yoskowitz, D. W. (2002). The maid trade: cross-border work in South Texas. In: *Social Science Quarterly*, 83 (2), 568-579.
- Portes, A. & Haller, W. (2005). The informal economy In: Smelser, N. J. & Swedberg, R. (Eds.). *The handbook of economic sociology*. Princeton: Princeton University Press, 403-425.
- Ramirez-Machado, J. M. (2003). *Domestic work, conditions of work and employment: a legal perspective*. Geneva: International Labour Office.
- Reyneri, E. (1999). The mass legalization of migrants in Italy: permanent or temporary emergence from the underground economy In: Baldwin-Edwards, M. & Arango, J. (Eds.). *Immigrants and the informal economy in Southern Europe*. London: Frank Cass., 83-104.
- Rinehart, R. D. (2004). *Designing programmes to improve working and employment conditions in the informal economy: a literature review*. Geneva: International Labour Office.
- Salazar-Parrenas, R. (2008). *The force of domesticity. Filipina migrants and globalization*. New York: New York University Press.
- Samers, M. E. (2005). The 'underground economy', immigration and economic development in the European Union: an agnostic-skeptical perspective. In: *International Journal of Economic Development*, 6(2), 199-272.
- Sassen, S. (1999). *Guests and aliens*. New York: The new Press.
- Schneider, F. & Enste, D. H. (2002). *The shadow economy: an international survey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, F. & Klinglmair, R. (2004). *Shadow economies around the world: what do we know?* Institute for the Study of Labor.
- Staring, R. (2001). *Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Tilly, C. (1990). Transplanted networks. In: Yans-McLaughlin, V. (Ed.), *Immigration reconsidered: history, sociology, and politics*. New York: Oxford University Press, 79-95.
- Trejos Solorzano, J. D., & Del Cid, M. (2003). *Decent work and the informal economy in Central America*. Geneva: International Labour Office.
- van der Heijden, P., van Gils, G., Crujff, M. & Hessen, D. (2006). *Een schatting van het aantal in Nederland verblijvende illegale vreemdelingen in 2005, in opdracht van het Ministerie van Justitie 2006-2*.
- Van der Leun, J. (2004). Lokale solidariteit met illegale migranten. In: Entzinger, H. & Van der Meer, J. (Eds.). *Grenzeloze solidariteit. Naar een migratiebestendige verzorgingsstaat*. Amsterdam: De Balie, 73-85.
- Van der Leun, J. & Kloosterman, R. (1999). Loopbanen onder het legale plafond. De arbeidsmarktpositie van illegale migranten in Rotterdam. In: Burgers, J. & Engbersen, G. (Eds.). *De ongekende stad 1. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom, 118-160.
- Van der Leun, J. & Kloosterman, R. (2006). Going underground: immigration policy changes and shifts in modes of provision of undocumented immigrants in the Netherlands. In: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 97 (1), 59-68.
- Van Meeteren, M. (2007). Naar een betere positie. Migratiedoelen en het belang van kapitaalsoorten voor irreguliere migranten in Vlaanderen en Brussel. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 28 (3-4), 296-320.
- Van Meeteren, M., van San, M. & Engbersen, G. (2007). *Irreguliere immigranten in België. Inbedding, uitsluiting en criminaliteit*. Rotterdam: RISBO.
- Van Meeteren, M., Van San, M. & Engbersen, G. (2008). 'Zonder Papieren'. *Over de positie van irreguliere migranten en de rol van het Belgische vreemdelingenbeleid*. Leuven: Acco.
- Van Nieuwenhuyze, I. (2007a). *Getting by in Europe's urban labour markets: the case of Senegambian migrants in Antwerp and Barcelona*. Londen: King's College, University of London.
- Van Nieuwenhuyze, I. (2007b). Senegalese arbeidsmigratie naar Antwerpen: een levensloopenanalyse. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 28(3/4), 321-343.
- Venkatesh, S. A. (2006). *Off the books. The underground economy of the urban poor*. Cambridge: Harvard University Press.

Inkomensongelijkheid, migratiepatronen en sociale ongelijkheid in Vlaanderen

Tuba Bircan, Marc Hooghe* & Aysegul Kayaoglu***

Inleiding

De Vlaamse samenleving is de afgelopen decennia duidelijk diverser geworden als gevolg van een instroom van nieuwe inwoners, zowel van de andere lidstaten van de Europese Unie als van buiten de Europese Unie. De maatschappelijke en economische integratie van deze nieuwkomers geeft vaak aanleiding tot een zekere bezorgdheid, zowel in het maatschappelijk als het wetenschappelijk discours. Op het vlak van onderwijs weten we dat kinderen van allochtone oorsprong een blijvende achterstand vertonen inzake studiekeuze en schoolloopbaan. Mede als gevolg van deze geringere scholingsgraad vertonen allochtonen in het algemeen ook een minder gunstige positie op de arbeidsmarkt. Hun kwalificaties sluiten niet noodzakelijk aan bij de vereisten van de arbeidsmarkt, terwijl ook discriminerende praktijken in het aanwervingsproces de aansluiting op de arbeidsmarkt kunnen bemoeilijken.

De bezorgdheid omtrent de economische integratie van allochtonen en immigranten gaat echter ook verder dan enkel deze patronen van ongelijkheid en uitsluiting (Neckerman & Torche, 2007; OECD, 2008). Een aantal economische benaderingen gaan immers nog een stap verder. Borjas (2003) en andere auteurs gaan er van uit dat immigratie leidt tot een toename van het aanbod van lager of matig opgeleide arbeidskrachten. Dit grotere aanbod vertaalt zich in een daling van de lonen voor deze groep. De stelling van Borjas is bovendien dat dit verschijnsel zich niet zal beperken tot de allochtone arbeidskrachten zelf, maar ook een effect zal hebben op alle lager geschoolde arbeidskrachten (Borjas e.a., 1996). Immigratie kan op deze wijze leiden tot een sterkere mate van sociaal-economische ongelijkheid (Friedberg, 2001). Concreet zou dit betekenen dat immigratie leidt tot een neerwaartse druk op inkomens uit arbeid, niet alleen bij de nieuwkomers, maar ook bij de oorspronkelijke inwoners van het land.

Het empirisch materiaal over de validiteit van deze stelling is eerder gemengd (Longhi e.a., 2005). Voor wat de situatie in de Verenigde Staten betreft, lijkt er inderdaad sprake van een zeker negatief effect van immigratie op het inkomensniveau van de laagste onderwijsgroep. Er bestaat echter heel wat discussie over de grootte van dit effect (Borjas, 1995, 1999). Voor wat de Europese context betreft, ontbreken daarentegen duidelijke conclusies. We kunnen er van uitgaan dat de resultaten van de Verenigde Staten niet zomaar geldig zijn voor de Europese context: terwijl de loonvorming in de Amerikaanse context sterk onderhevig is aan de wetten van vraag en aanbod, is dat in de Europese verzorgingsstaat in veel mindere mate het geval. Bovendien is er ook een sterk verschil in de aard van de migratiestromen in Europa en de Verenigde Staten.

In deze bijdrage zullen we nagaan welke rol immigratie en diversiteit spelen bij de totstandkoming van inkomensongelijkheid en werkloosheid in Vlaanderen. Meer specifiek

* Departement Politieke Wetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven. E-mail: tuba.bircan@soc.kuleuven.be.

** Institut de Recherches Économiques et Sociales (IRES), Université Catholique de Louvain.

willen we hierbij ingaan op de vraag of er inderdaad sprake is van een polarisatie van de arbeidsmarkt, waarbij de groep met lagere inkomens en weinig aantrekkelijke jobs het steeds moeilijker krijgt aansluiting te vinden bij de middengroep op de arbeidsmarkt (Goos & Manning, 2007).

Een begrip als inkomensongelijkheid is inherent verbonden aan een bepaalde plaats, dit wil zeggen dat het hier om een eigenschap gaat van een lokaliteit, en niet van een individu. Om de onderlinge samenhangen tussen zulke variabelen te begrijpen, dient verder onderzoek zich toe te spitsen op de plaats waar mensen wonen eerder dan op het gedrag van de individuele personen (MacIntyre & Hunt, 1997). Daarom zal deze bijdrage zich beperken tot een analyse van het gemeentelijk niveau: in welke mate vertonen de Vlaamse gemeenten een patroon van ongelijkheid en/of uitsluiting, en welke rol speelt etnische diversiteit hierin? Al onze analyses verlopen dus op het niveau van de Vlaamse gemeenten (N=308), omdat we er van uitgaan dat de aanwezigheid van een groep laaggeschoolde arbeidskrachten een sterk omgevingseffect zal hebben op de lonen in die gemeente. In deze analyse zullen we vooral gebruik maken van economische benaderingen, omdat die stellen dat migratie een sterke invloed heeft op de arbeidsmarkt, en daardoor ook op de patronen van ongelijkheid.

1. Theorie: migratie en ongelijkheid

De verwachting dat migratie leidt tot nieuwe patronen van ongelijkheid is goed gefundeerd in het wetenschappelijk onderzoek (Chiswick, 1978; Leerkes e.a., 2007). Zoals wetenschappers uit verschillende disciplines hebben vastgesteld, vertonen migranten de neiging om een geografische cluster te vormen, die het hen vergemakkelijkt zich aan te passen aan een nieuwe omgeving en te overleven in die nieuwe wereld. De hulpbronnen binnen deze geografische cluster maken het immers, zowel cultureel als materieel, gemakkelijker zich te vestigen in een nieuwe samenleving. Clustervorming kan ook optreden als gevolg van netwerk- of kettingmigratie, waarbij de nieuwkomers zich vestigen in de geografische nabijheid van reeds bestaande etnische minderheden. Dit soort clustergedrag kan echter een onzichtbare beschermingsmuur bouwen rond deze gemeenschappen, waardoor het sociale cohesieniveau in de samenleving als geheel kan verminderen. Er ontstaan dan immers getto's of etnische enclaves in de samenleving. Borjas (2001) toont aan dat etnische minderheden op korte termijn voordelen halen uit dergelijk clustergedrag: men omringt zich immers met diegenen die dezelfde taal spreken en dezelfde waardepatronen delen. Binnen deze netwerken kan informatie worden uitgewisseld, en speelt ook solidariteit een belangrijke rol. Op langere termijn kan deze vorm van etnisch sociaal kapitaal echter ook een belemmering vormen voor opwaartse sociale mobiliteit: men blijft immers in één bepaalde cultuurkring verkeren, en men maakt onvoldoende gebruik van de mogelijkheden tot sociale en culturele mobiliteit die door de samenleving in haar geheel worden geboden. Zeker voor wat betreft de slaagkansen in het onderwijssysteem en op de arbeidsmarkt kan dergelijke clustervorming enkel negatieve effecten hebben. De verwachting is dat geografische clustervorming onder etnische minderheden alleen maar negatieve gevolgen zal hebben voor deze groep, zowel wat betreft onderwijsniveau, werkgelegenheid als inkomen (Pedace & Rohn, 2008).

De verwachting is dan ook dat deze vorm van clustervorming de sociale ongelijkheid zal versterken: deze groep krijgt minder onderwijskansen, en zal dus de arbeidsmarkt betreden met slechts een gering niveau van kwalificaties (Winter-Embler & Zweimuller, 1996). Vooral de Amerikaanse econoom George Borjas heeft de afgelopen jaren onderzoek verricht over de mogelijke invloed van immigratie op het functioneren van de arbeidsmarkt. Borjas

(2001) stelt dat vooral vroegtijdige schoolverlaters het slachtoffer zullen zijn van deze evolutie: zij ondervinden immers een sterkere mate van concurrentie op de arbeidsmarkt, wat tot een lager inkomenspeil voor deze groep zal leiden. Borjas schat dat bijna de helft van de inkomensdaling in de VS tussen 1980 en 1995 aan de invloed van immigratie kan toegeschreven worden. Aangezien een groot deel van de migranten in de VS na de jaren 1980 ongeschoold waren, hebben zij onvermijdelijk voor een toename gezorgd van het aanbod vroegtijdige schoolverlaters en bijgevolg voor een vermindering van hun loonpeil, omdat de vraag naar dit soort werknemers niet in dezelfde mate toenam. Deze onverwachte toename van het aantal ongeschoolde werknemers heeft ook voor werkloosheid gezorgd bij deze bevolkingsgroep omdat de vraag naar laaggeschoolde arbeidskrachten niet in dezelfde mate is toegenomen. Bovendien kan aangevoerd worden dat het verminderende loonpeil van de bevolking met een lager inkomen de inkomensongelijkheid in een land kan versterken: het zijn immers vooral de laagopgeleiden (met een laag inkomensniveau) die het slachtoffer zijn van deze toegenomen concurrentie, terwijl de hoogopgeleiden hun inkomen verder zien blijven stijgen. Het netto-resultaat is dan ook dat de totale inkomensongelijkheid in een samenleving zal stijgen door deze evolutie (Borjas, 1999, 2005). Grossman (1982) bevestigt de stelling van Borjas als hij aantoont dat migratie leidt tot een daling van de netto-lonen onder autochtone werknemers in de Verenigde Staten. LaLonde & Topel (1991) breiden het onderzoek nog verder uit: zij tonen aan dat ook onder etnische minderheden zelf de instroom van nieuwe arbeidsmigranten een negatieve invloed heeft op de loonvorming.

De stelling van Borjas heeft echter ook heel wat kritiek gekregen in het empirisch onderzoek. Vooral Card (1990, 2001, 2005) stelt dat de impact van immigratie op het gemiddelde inkomensniveau over het algemeen bijzonder gering, zometeen onbestaande is. Ook het onderzoek van Dustmann e.a. (2005) en Manacorda e.a. (2006) slaagde er niet in een vergelijkbaar effect aan te tonen.

Het onderzoek naar de invloed van immigratie op inkomensniveaus en inkomensongelijkheid is technisch ook relatief moeilijk. Het is immers noodzakelijk de verschuivingen in de ex-ante en ex-post niveaus van lonen en tewerkstelling te bestuderen. Meestal wordt beweerd dat migratie een negatieve invloed heeft op het loonpeil van de autochtone bevolking omdat de nieuwkomers het arbeidsaanbod doen toenemen. Hetzelfde soort studies voor de Europese Unie is evenwel nog heel zeldzaam. Hoogstens blijkt uit eerder onderzoek voor Frankrijk (Hunt, 1992) en voor Duitsland (De New & Zimmermann, 1993) dat de aankomst van immigranten een licht negatief effect zou kunnen hebben voor sommige economische sectoren, maar van een veralgemeend verband is zeker geen sprake. Het is in elk geval duidelijk dat de onderzoeksresultaten voor de Verenigde Staten niet zomaar mogen overgezet worden op een Europese context, al was het maar doordat binnen de Europese Unie een sterkere bescherming geldt van de minimumlonen.

De stelling van Borjas lijkt op het eerste gezicht moeilijk te rijmen met recent onderzoek van Hooghe e.a. (2008) waaruit blijkt dat immigratie vooral kan worden beschouwd als een reactie op tekorten op de arbeidsmarkt. Op basis van een grootschalige vergelijking van immigratiestromen, zoals die door de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) werden gedocumenteerd, komt deze studie tot de conclusie dat werkloosheidsniveaus een belangrijke voorspellende factor zijn voor de aantrekkelijkheid van een land voor immigranten. Vooral landen met een tekort aan arbeidskrachten blijken immigranten aan te trekken, terwijl het omgekeerde geldt voor landen met relatief hoge niveaus van werkloosheid. Als in een land de werkloosheid toeneemt, hebben migranten minder reden om zich in dat land te vestigen.

Deze macro-analyse belet echter niet dat er op meer beperkte schaal en op korte termijn een positief verband kan bestaan tussen migratie en werkloosheid. Migranten worden dan wel aangetrokken door tekorten op de arbeidsmarkt, juist omwille van hun specifiek profiel (scholing, taal...) kunnen zij moeilijker plaatsbaar zijn op de arbeidsmarkt, en kan de werkloosheid onder dit segment van de beroepsbevolking dus juist hoger komen te liggen.

Uiteraard moeten we er bij deze analyse rekening mee houden dat inkomensongelijkheid meerdere oorzaken heeft en zeker niet alleen aan migratie kan worden toegeschreven (Stiglitz, 1993). In het algemeen geldt dat de ongelijkheid vooral uitgesproken zal zijn in arme samenlevingen: hoe hoger het gemiddeld inkomensniveau, hoe lager de ongelijkheid zal zijn. Bovendien heeft ook het overheidsingrijpen op de economie een belangrijke impact op ongelijkheid: zowel het fiscaal regime als het systeem van sociale zekerheid hebben een belangrijke herverdelende functie. Een sterkere mate van overheidsingrijpen op de economie zal dus normaliter gepaard gaan met een vermindering van de ongelijkheid binnen de samenleving. Deze vaststelling impliceert dat de resultaten van het onderzoek in de Verenigde Staten – waar de diverse overheden slechts een geringe inspanning tot herverdeling doen – zeker niet zullen kunnen vergeleken worden met de situatie in een volledig uitgebouwd sociale zekerheidssysteem zoals we dat in Vlaanderen kennen.

2. Werkloosheid en migratie

Bij de analyse van de invloed van de migratie op de arbeidsmarkt worden gewoonlijk twee effecten verondersteld, namelijk op het loon- en op het werkloosheidspeil. Aan de ene kant kunnen we er van uitgaan dat immigratie een neerwaartse druk zal uitoefenen op het loonpeil, vooral dan bij die groepen die het sterkst onderhevig zijn aan de toegenomen concurrentie op de arbeidsmarkt. Aan de andere kant kan men veronderstellen dat de instroom van arbeidskrachten die niet de gevraagde kwalificaties hebben, kan leiden tot een (tijdelijke) verhoging van de werkloosheid. Dit gestegen werkloosheidsniveau kan geconcentreerd zijn bij de migranten zelf, omwille van hun zwakke netwerken of door een gebrek aan de noodzakelijke vaardigheden, zoals de kennis van de taal van hun land van bestemming. Sommige auteurs gaan er echter ook van uit dat de werkloosheid kan stijgen bij de autochtone inwoners, omwille van de toegenomen concurrentie binnen sommige segmenten van de arbeidsmarkt.

Op korte termijn, en binnen een beperkte geografische schaal kan immigratie dus leiden tot hogere werkloosheidsniveaus. Ten eerste bij de betrokken groep zelf. Hun opleidingsniveau en talenkennis sluiten immers niet naadloos aan bij de vereisten van de arbeidsmarkt, en deze groep zal dus moeilijker betaald werk vinden dan de autochtone groep. Maar ook bij de autochtone groep kan de werkloosheid stijgen, omwille van de toegenomen concurrentie op de arbeidsmarkt. Het feit dat relatief veel werknemers zich aanbieden, zal er daardoor voor zorgen dat het ook voor de autochtone werknemers moeilijker wordt een baan te vinden of te behouden (Harris & Todaro, 1970; Ortega, 2000; Berry & Soligo, 1969). Ook hier moeten we echter vaststellen dat de empirische literatuur ons in dit verband weinig houvast biedt. Blanchflower e.a. (2007) stellen in elk geval vast dat er geen eenduidig of duidelijk verband optreedt tussen immigratie en werkloosheidsniveaus.

In deze bijdrage gaan we na of de hypothesen in verband met de invloed van immigratie op loonniveau, ongelijkheid en werkloosheid, die vaak tot stand zijn gekomen naar aanleiding van onderzoek in de Amerikaanse context, ook geldig zijn voor de situatie in Vlaanderen.

Daarbij gaan we vooral uit van het onderzoek van Borjas e.a. (1996) en Pedace (1998). Hun stelling is dat immigratie leidt tot een toegenomen concurrentie op de arbeidsmarkt, met als gevolg een minder gunstige situatie voor diverse categorieën werknemers.

De relevantie van dit onderzoek mag duidelijk zijn. Niet alleen stellen we vast dat dergelijke vooroordelen over de invloed van immigratie een rol blijven spelen in het politiek en maatschappelijk discours, bovendien moeten we ook vaststellen dat het hier om belangrijke maatschappelijke processen gaat. We weten dat ongelijkheid en werkloosheid kunnen leiden tot belangrijke en persistente vormen van maatschappelijke uitsluiting. Als immigratie inderdaad een positief effect zou hebben op ongelijkheid en werkloosheid, dan betekent dit dat immigratie een verwantschap vertoont met belangrijke maatschappelijke problemen, die een aantasting van de sociale cohesie binnen de samenleving zouden kunnen betekenen.

Op basis van de theoretische literatuur en de empirische onderzoeken die vooral in de Verenigde Staten werden uitgevoerd, kunnen we dan ook een aantal hypothesen formuleren. In eerste instantie wordt gesteld dat grote aantallen migranten een neerwaartse druk zullen uitoefenen op het inkomensniveau van een regio. Doordat migranten over het algemeen een geringe scholingsgraad en een beperkte mate van beroepsvaardigheden zullen hebben, leidt dit tot een daling van het gemiddelde inkomen uit arbeid. Bovendien zal het grotere aanbod van migranten leiden tot een ongunstiger verhouding van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, waardoor het gemiddelde inkomen van arbeid kan dalen. In overeenstemming met de internationale literatuur kunnen we dan ook van de hypothese uitgaan dat een sterke aanwezigheid van allochtonen in een regio een negatieve impact heeft op het gemiddelde inkomen in een gemeente. Dit effect treedt niet alleen op bij de allochtone bevolking zelf, maar ook bij de autochtone arbeidskrachten die mee onderhevig zijn aan deze neerwaartse druk, vooral dan bij de laaggeschoolde segmenten van die arbeidsbevolking.

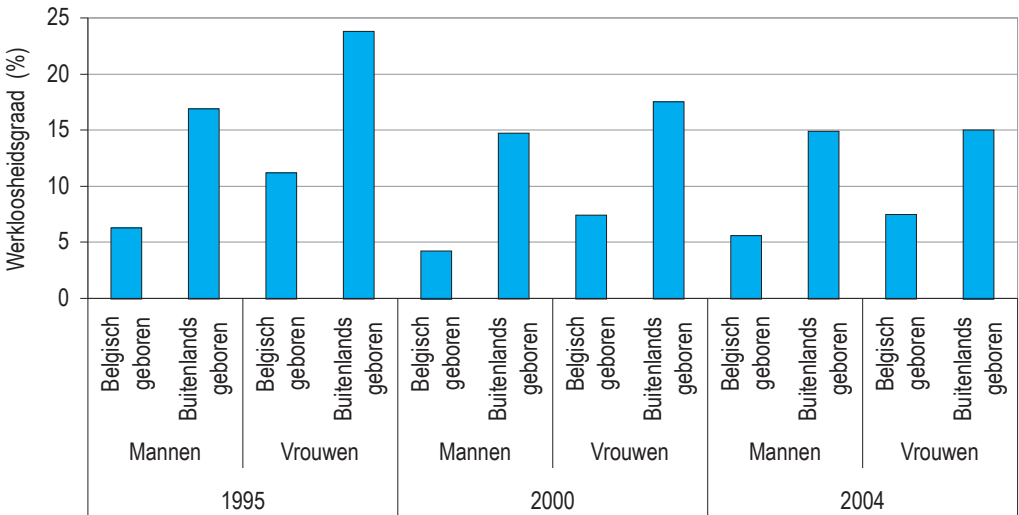
Een tweede hypothese is dat de aanwezigheid van immigranten gepaard zal gaan met een grotere mate van economische ongelijkheid. Uitgaande van dezelfde veronderstelling dat immigranten een lager vaardigheids- en opleidingspeil hebben dan de autochtone bevolking, is het voorspelbaar dat de aanvoer van arbeidskrachten op het laagste niveau van de loonsverdeling kan zorgen voor een verlaging van het loonpeil bij ongeschoolde arbeiders in het algemeen. Bij de hoogstopgeleide segmenten van de arbeidsmarkt is een dergelijk fenomeen echter afwezig, zodat daar de lonen op hetzelfde niveau gehandhaafd worden. Dat betekent dan ook dat de totale inkomensverdeling minder gelijkmatig zal zijn bij de hele bevolking in een regio. Bijgevolg verwachten we een grote inkomensongelijkheid in gemeentes met een groter aantal allochtonen.

Uitgaande van een gelijkaardige redenering als bij de twee vorige hypothesen, stellen we dat hoe groter het aantal migranten in een gemeente, des te hoger het werkloosheidscijfer zal zijn. Door gebruik te maken van de logica van vraag en aanbod, kan men verklaren dat een betrekkelijke toename van het aanbod aan werkkrachten werkloosheid zal veroorzaken vermits de vraag naar arbeid niet in dezelfde mate toeneemt als het aanbod. Doordat er een relatief grote instroom is van nieuwe arbeidskrachten, zal de totale werkloosheid stijgen, zo stelt deze hypothese, en ook diegenen die al gevestigd zijn in het land, worden het slachtoffer van die toegenomen concurrentie.

De stelling dat immigratie een positief verband vertoont met werkloosheid lijkt op het eerste gezicht ook plausibel voor de Vlaamse arbeidsmarkt. We weten immers dat de werk-

loosheidsgraad onder leden van de allochtone gemeenschap veel hoger ligt dan onder de autochtone arbeidsbevolking. Dit fenomeen treffen we zowel aan bij vrouwen als bij mannen, en ondanks de daling van de werkloosheid blijft het ook stabiel voor de gehele periode 1995-2004 (figuur 1). Weliswaar daalt de werkloosheid bij allochtonen sterk (zowel bij vrouwen als bij mannen), maar de kloof met het werkloosheidsniveau bij autochtone werknemers blijft wel degelijk intact.

Figuur 1. Werkloosheidsgraad volgens afkomst en geslacht in België, 1995, 2000 en 2004, in %.



Bron: RVA.

3. Data en methoden

De belangrijkste bron voor zowel migratie- als economische gegevens is de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) van de FOD Economische Zaken. In deze analyse gaan we steeds het effect na van de aanwezigheid van niet-Belgen op een aantal sociaal-economische variabelen. Uit het overzicht van de theoretische literatuur is duidelijk geworden dat er hier steeds sprake is van *omgevingseffecten*. We zijn in deze analyse niet zozeer geïnteresseerd in het feit dat allochtonen, omwille van een hele reeks factoren, over het algemeen een lager gemiddeld inkomen zullen vertonen. Veeleer willen we nagaan welk effect de aanwezigheid van allochtonen heeft op de totale omgeving, en dus ook op de autochtone arbeidskrachten. Onze analyse speelt zich dus af op een geaggregeerd niveau, meer bepaald dat van de gemeente. Een bijkomend voordeel is dat op dat bestuursniveau alle noodzakelijke statistische gegevens beschikbaar zijn om onze analyse adequaat uit te voeren.

Voor zo goed als alle variabelen in deze analyse nemen we het gemiddelde voor de waarnemingen in de periode 2001-2005 (dus vijf waarnemingen in totaal). We doen dit op deze manier om de mogelijke invloed van jaarlijkse fluctuaties te kunnen neutraliseren.

Wat de afhankelijke variabele betreft, hanteren we in eerste instantie het mediaan inkomen van de gemeente. We opteren voor de mediaan-inkomens en niet voor de vaker gebruikte gemiddelde inkomens, omdat het gemiddeld inkomen sterker onderhevig is aan de invloed

van enkele extreme waarnemingen. Deze gegevens zijn gebaseerd op de fiscaal gerapporteerde inkomens. Uiteraard kunnen we veronderstellen dat deze inkomens een onderschatting zullen vormen van de reële inkomens (ze houden geen rekening met de informele economie), maar anderzijds is de assumptie dat de trend tot onderrapportering constant zal zijn voor de verschillende gemeenten. Als dusdanig mogen de gegevens tussen de gemeenten onderling vergeleken worden.

Een maatstaf voor inkomensongelijkheid is het interkwartielcoëfficiënt, dat eveneens berekend wordt op basis van de fiscaal gerapporteerde inkomens. Het interkwartielcoëfficiënt geeft het verschil weer tussen het 25^{ste} versus het 75^{ste} percentiel van de inkomens, in procent van het mediaaninkomen. Een hoge coëfficiënt duidt dus op een sterke mate van ongelijkheid binnen een samenleving. De interkwartielcoëfficiënt wordt frequent gebruikt voor dit soort analyses. Deze indicator is iets minder performant dan andere indicatoren voor ongelijkheid, maar die meer gedetailleerde indicatoren zijn eenvoudigweg niet beschikbaar op het gemeentelijk niveau. Gini-coëfficiënten op gemeentelijk niveau dienen nog aangemaakt te worden voor Vlaanderen.

Ten derde gebruiken we het percentage volledig uitkeringsgerechtigde werklozen binnen de gemeente als een element van uitsluiting en een te groot aanbod op de arbeidsmarkt. Het gaat hier om de officiële gegevens van de VDAB, die allicht nog een onderrapportering vormen van de totale frictie op de arbeidsmarkt. Sommige categorieën van niet-benut arbeidspotentieel komen immers niet in aanmerking voor een werkloosheidsuitkering (leefloon, asielzoekers, ...) en zij komen als dusdanig niet voor in deze statistieken. De werkloosheidscijfers zijn onderzocht in twee groepen, de totale werkloosheid in Vlaanderen en de werkloosheid onder de Belgische onderdanen in Vlaanderen. Dit laat ons toe het argument te toetsen dat immigratie niet alleen een invloed heeft op de werkloosheidsniveaus bij de immigranten zelf, maar ook op die bij de autochtone inwoners.

Bij de onafhankelijke variabelen spitsen we ons toe op verschillende metingen van immigratie. Meer specifiek gebruiken we: (1) het aandeel niet-Belgen onder de totale bevolking (per 1.000 inwoners); (2) het aandeel niet-EU-onderdanen onder de totale bevolking (per 1.000 inwoners) en (3) het aandeel niet-Belgische EU-onderdanen onder de totale bevolking (per 1.000 inwoners).

Al deze gegevens zijn eveneens afkomstig van ADSEI. We werken telkens met de indicator 'aandeel', waarbij de absolute aantallen zoals die door ADSEI worden aangeleverd worden uitgezet naar het totale aantal inwoners van de gemeente. De opsplitsing tussen EU-onderdanen en niet-EU-onderdanen moet het ons mogelijk maken op een meer betrouwbare wijze de invloed van diverse vormen van immigratie in kaart te brengen.

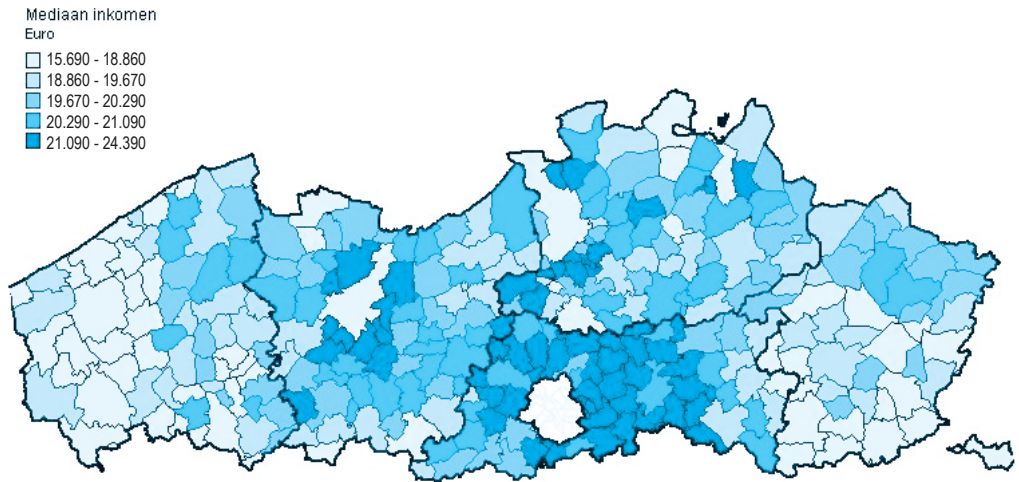
4. Beschrijving van de gegevens

Vooraleer we overgaan tot een analyse van de gegevens, lijkt het nuttig een overzicht te geven van de belangrijkste variabelen.

Wat betreft het mediaan inkomen, zien we een duidelijk geografisch patroon (figuur 2). De hoogste mediane inkomens in Vlaanderen worden opgetekend in een ruime cirkel rond Brussel, en zij het op een meer bescheiden schaal ook rond Gent en Antwerpen. Figuur 2 alleen reeds maakt duidelijk dat de aanwezigheid van Brussel een bijzonder grote invloed heeft op het economisch ontwikkelingspeil in het grootste deel van de provincie Vlaams-

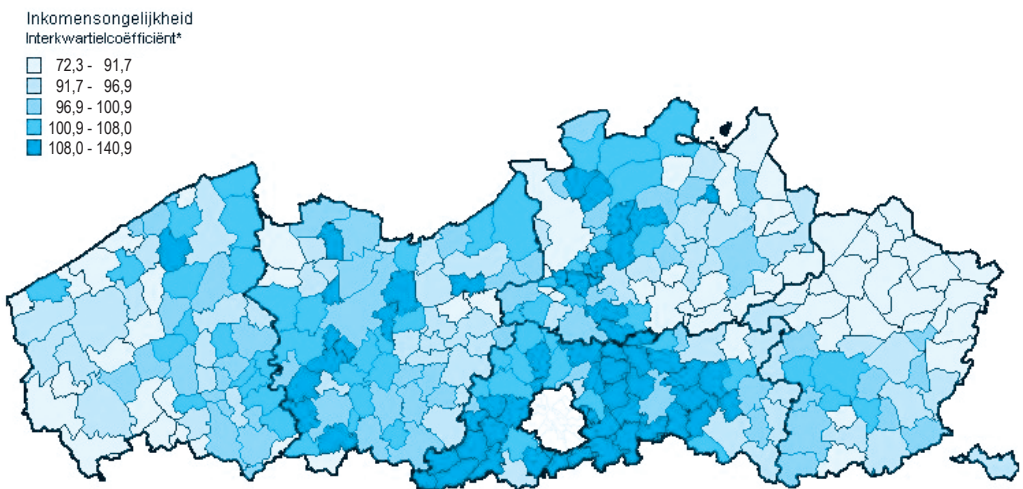
Brabant. De centrumsteden zelf kenmerken zich daarentegen door lage inkomensniveaus. Lage inkomensniveaus vinden we tevens in het zuiden van Limburg en in West-Vlaanderen. Vooral voor West-Vlaanderen kunnen we daarbij gewagen van indicatoren voor plattelandsarmoede. De Vlaamse economie blijkt dus wel degelijk te functioneren volgens een concentrisch model, met Brussel als kern. De inkomens liggen het hoogst in een cirkel rond Brussel, met gelijkaardige maar kleinere fenomenen rond Gent en Antwerpen. Hoe verder men zich verwijderd van Brussel (grote gedeelten van West-Vlaanderen, het Meetjesland, de Noorderkempen en zuidelijk Limburg), hoe lager het gemiddeld inkomen.

Figuur 2. Mediaan inkomen in Vlaanderen, 2001-2005 gemiddelde, in euro.



Bron: ADSEI.

Figuur 3. Inkomensongelijkheid in Vlaanderen, 2001-2005 gemiddelde, interkwartielcoëfficiënt.

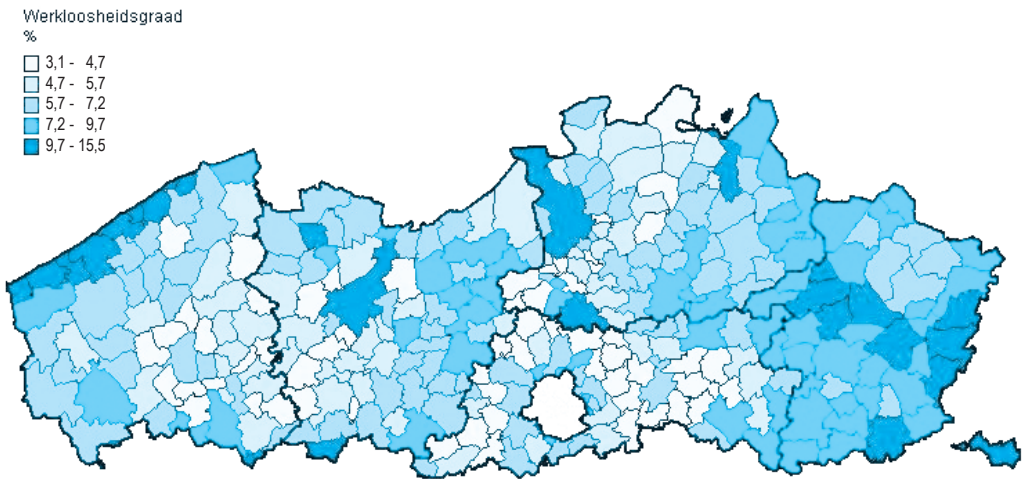


* Interkwartielcoëfficiënt: verschil tussen 25^{ste} en 75^{ste} percentiel in % van het mediaaninkomen.

Bron: ADSEI.

Als we de inkomensongelijkheid per gemeente bekijken (figuur 3), dan valt het op dat de gemeenten die de hoogste mediane inkomens laten noteren, over het algemeen ook worden gekenmerkt door een sterke mate van ongelijkheid. Als de centrumsteden hier laag scoren, dan valt dat vooral te verklaren door de afwezigheid van de hoge inkomensklassen die de binnenstad ontvlucht zijn. Toch zien we ook dat de correlatie tussen inkomensniveau en inkomensongelijkheid niet volledig is. De meest gelijke gemeenten in Vlaanderen vallen te situeren in Limburg, de provincie met de geringste graad van socio-economische segregatie. Ondanks het feit dat het mediaan inkomen op het platteland van West-Vlaanderen lager ligt dan in Limburg, zien we dat de ongelijkheid in West-Vlaanderen groter is dan in Limburg.

Figuur 4. Werkloosheidsgraad in Vlaanderen, 2001-2005 gemiddelde, in %.

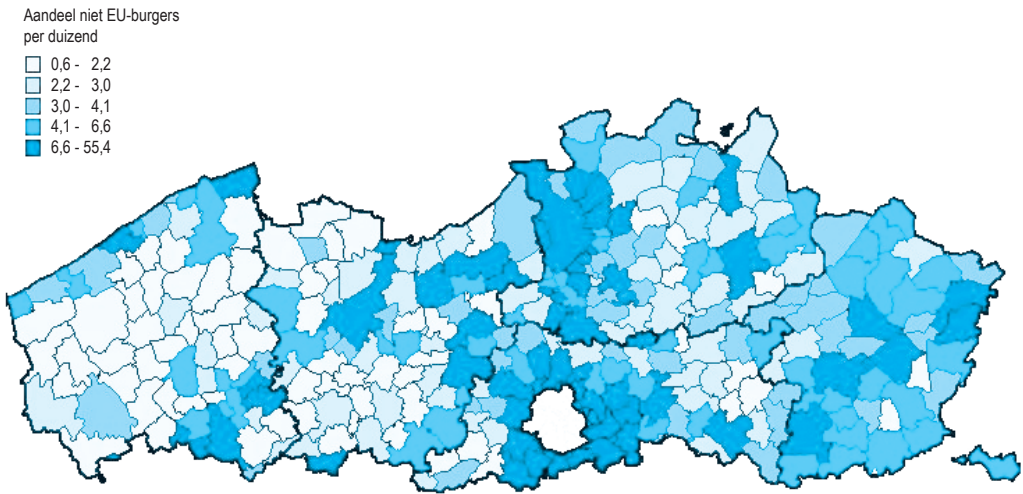


Bron: RVA.

Als we ten slotte kijken naar de werkloosheidsgraad in Vlaanderen zien we opnieuw grote verschillen (figuur 4). Ook hier nemen we het gemiddeld cijfer voor de periode 2001 tot en met 2005, zodat korte termijn-fluctuaties uitgevlakt worden. We zien vooral hoge werkloosheidscijfers in de centrumsteden en in de provincie Limburg. Ook Ronse en de kuststeden vormen een negatieve uitschieter. De as Tienen-Leuven-Mechelen kenmerkt zich door bijzonder lage werkloosheidscijfers.

Als de negatieve veronderstellingen over de relatie tussen migratie en werkloosheid zouden kloppen, dan zouden we moeten zien dat de gemeenten met de hoogste werkloosheidsgraad ook tegelijk de meest diverse gemeenten zijn. De kaart met de percentages niet-EU-burgers onder de bevolking laat echter een meer genuanceerd beeld zien (figuur 5). Voor een gedeelte is er inderdaad een overlap, en dat komt ondermeer tot uiting in de centrumsteden Antwerpen en Gent, en in de provincie Limburg. Maar anderzijds vinden we ook hoge concentraties buitenlanders in de gemeenten rond Brussel, een regio die juist gekenmerkt wordt door lage niveaus van werkloosheid. Uit deze eenvoudige grafische weergave mag dus al duidelijk zijn dat de verhouding tussen werkloosheid en immigratie zeker niet eenduidig zal zijn. West-Vlaanderen, daarentegen, valt op als de regio met de kleinste aanwezigheid van niet-EU-buitenlanders.

Figuur 5. Aandeel niet-EU-burgers in Vlaanderen, 2001-2005 gemiddelde, per duizend.



Bron: ADSEI.

Als we het geheel van de cijfers bekijken, dan zien we dat 3,6 % van de bevolking van het Vlaamse Gewest uit buitenlanders bestaat (dit is, personen die niet de Belgische nationaliteit bezitten). Het overgrote deel van deze buitenlanders is echter afkomstig uit de overige lidstaten van de Europese Unie, en slechts 0,6 % van de bevolking heeft een nationaliteit van buiten de Europese Unie. Dit betekent dat het Vlaamse Gewest veel minder divers is dan de andere twee gewesten van het land. Het criterium van nationaliteit kan overkomen als zijnde te strikt, omdat grote groepen allochtonen al de Belgische nationaliteit hebben verworven. Als we echter uitgaan van de schatting van het totale aantal allochtonen in Vlaanderen, zoals die eerder door de Studiedienst van de Vlaamse Regering werd opge- maakt, dan zien we dat dit bijzonder sterk correleert met de aanwezigheid van buitenlan- ders. Gemeenten met een hoog aandeel 'buitenlanders' zijn ook gemeenten met een hoog aandeel 'allochtonen' (in de ruimere betekenis van het begrip). Als dusdanig kan het strikte criterium van de 'buitenlandse nationaliteit' worden gebruikt in het verdere verloop van deze analyse.

Tabel 1. Scores voor diverse afhankelijke en onafhankelijke variabelen, het Vlaamse Gewest, 2001-2005 gemiddelde.

Variabele	Score
Bevolkingsdichtheid (per km ²)	514,54
Aandeel buitenlanders (per duizend)	36,44
Aandeel niet-EU-buitenlanders (per duizend)	5,85
Aandeel EU-buitenlanders (per duizend)	30,99
Werkloosheidsgraad (in %)	6,53
Mediaaninkomen (in euro)	19.950,56
Interkwartielcoëfficiënt (in % van mediaaninkomen)	100,2

Bron: ADSEI.

Als we bovendien kijken naar de plaatsen waar buitenlanders zich vestigen, dan zien we op- nieuw andere patronen voor EU-onderdanen en voor niet-EU-onderdanen. Het overgrote

deel van de immigranten in Vlaanderen zijn afkomstig uit de Europese Unie, en vooral dan uit Nederland. Dat blijkt ook als we het lijstje nemen van de meest diverse gemeenten in Vlaanderen (tabel 2). Baarle-Hertog, Hamont-Achel en Lanaken prijken daar op een prominente plaats. Als we het daarentegen enkel hebben over de niet-EU-onderdanen, dan zien we een volstrekt ander patroon (tabel 3). Het zijn dan gemeenten als Antwerpen, Mechelen, Vilvoorde, Boom en Lokeren die het hoogste aandeel laten optekenen. Het gaat hier dus wezenlijk om twee verschillende fenomenen die niet zomaar door elkaar mogen worden gebruikt. Gelet op de veel grotere aantallen EU-onderdanen is het risico dan immers groot dat de invloed van de niet-EU-onderdanen volledig zou verdwijnen in de analyse.

Tabel 2. Gemeenten met grootste aandeel niet-Belgen, 2001-2005 gemiddelde, per duizend.

Gemeente	Aandeel niet-Belgen
Baarle-Hertog	396,60
Kraainem	249,19
Hamont-Achel	247,73
Lanaken	236,39
Tervuren	235,23
Ravels	223,56
Voeren	214,79
Wezembeek-Oppem	201,11
Overijse	200,27
Maasmechelen	189,04

Bron: ADSEI.

Tabel 3. Gemeenten met grootste aandeel niet-EU-burgers, 2001-2005 gemiddelde, per duizend.

Gemeente	Aandeel niet-EU-burgers
Antwerpen	55,38
Leuven	47,54
Mechelen	44,75
Kraainem	44,49
Vilvoorde	35,66
Zaventem	35,12
Tervuren	31,19
Overijse	31,18
Boom	30,39
Lokeren	30,32

Bron: ADSEI.

5. Analyse

Na deze eerste voorstelling van de gegevens komen we nu tot onze eigenlijke analyse, waarbij we de invloed van immigratie nagaan op werkloosheidsniveau, mediaan loon en inkomensongelijkheid. Als variabelen in deze analyse gebruiken we de logaritmische waarden, omdat we door deze transformatie een normale distributie van de data krijgen, wat een voorwaarde is om een geldige regressie te kunnen uitvoeren. Alle verdere gegevens in deze analyse hebben dus telkens betrekking op de logaritmische waarde.

Als analyse-methode gebruiken we een ‘kleinste-kwadratenmethode in twee stappen (2SLS)’ regressie met instrumentele variabelen (IV). Op deze wijze kunnen we een controle uitoefenen op de mogelijke correlatie tussen migratiemetingen en niet-geobserveerde onafhankelijke variabelen. Het is bijvoorbeeld mogelijk te veronderstellen dat migranten zullen kiezen om in gebieden met hogere inkomensniveaus te wonen. Door deze vorm van zelf-selectie kan een positieve correlatie ontstaan tussen inkomen en diversiteit (Gurak & Kritz, 2000). De IV-methode laat ons toe dit probleem van endogeniteit op te lossen. Deze methode biedt dus consistente schattingen omdat de correlatie tussen de endogene variabele en de errorterm wordt verwijderd. De instrumenten die gebruikt worden in elk model staan vermeld onder elke tabel. Uit significantietests blijkt inderdaad dat het invoegen van dergelijke instrumentele variabelen noodzakelijk was en bovendien de correlatieproblemen op een bevredigende wijze kan oplossen.

5.1. Modelspecificatie

We vertrekken dus van drie verschillende onderzoeksvragen. We willen de invloed van diversiteit nagaan op werkloosheid, inkomensniveau en inkomensongelijkheid. Voor wat betreft werkloosheid kunnen we bovendien een onderscheid maken tussen de totale werkloosheidsgraad, de werkloosheidsgraad bij Belgen en bij niet-Belgen. Dit betekent dat we vijf afhankelijke variabelen in onze analyse opnemen: (1) werkloosheidsgraad; (2) werkloosheidsgraad Belgen; (3) werkloosheidsgraad niet-Belgen; (4) mediaan inkomen en (5) interkwartielcoëfficiënt. Zoals reeds gemeld gaat het telkens om de log-waarden van de gemiddelden over de periode 2001-2005.

Als onafhankelijke variabelen hanteren we: (1) bevolkingsdichtheid, als een indicator van stedelijkheid; (2) aandeel van buitenlanders; (3) aandeel van buitenlanders van binnen de EU en (4) aandeel van buitenlanders van buiten de EU.

De gemeenten fungeren als instrumentele dummy-variabelen. Deze variabelen zijn dus vooral opgenomen om het model juist te kunnen inschatten, en worden inhoudelijk niet geïnterpreteerd. We zullen ze in de modellen dan ook enkel pro memoria (p.m.) vermelden.

5.2. Resultaten

Eerst gaan we na of diversiteit een invloed heeft op de algemene werkloosheidsgraad (tabel 4). De analyse toont aan dat in armere en minder ongelijke gemeenten de werkloosheidsgraad hoger ligt, en bovendien zien we ook een hogere werkloosheidsgraad in de verstedelijkte gebieden met een hogere bevolkingsdichtheid. We zien echter dat zowel de aanwezigheid van niet-EU-burgers (Model I) als van buitenlandse EU-burgers (Model II) een significant positieve invloed hebben op de werkloosheidsgraad. Het effect van de niet-EU-onderdanen is echter beduidend sterker dan het effect van de Europese onderdanen.

De literatuur voorspelt echter dat de aanwezigheid van niet-Belgen niet alleen een invloed zal hebben op de werkloosheid onder deze groep zelf. Als we alleen de werkloosheid onder de Belgen als afhankelijke variabele nemen (tabel 5), dan wordt deze hypothese bevestigd. Controlerend voor mediaan inkomen en voor bevolkingsdichtheid, observeren we nog steeds een significant positief effect tussen de aanwezigheid van buitenlanders (zowel van buiten als van binnen de Europese Unie) en de werkloosheidsgraad onder de Belgen. Een zekere mate van verdringingseffect is dus inderdaad verzoenbaar met deze resultaten.

Tabel 4. Werkloosheidsgraad^a: resultaten van een 2SLS regressie.

Parameter	Model I			Model II		
	Coef		Beta coef	Coef		Beta coeff
Inkomensongelijkheid	-1,04	***	-0,36	-0,91	***	-0,31
Bevolkingsdichtheid	-0,06	*	-0,13	0,09	***	0,20
Mediaan inkomen	-1,59	***	-0,40	-1,80	***	-0,45
Niet-EU-buitenlanders	0,24	***	0,64	-	-	-
EU-buitenlanders	-	-	-	0,20	***	0,42
Gemeentelijke Dummies ^b	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.
F-Statistic	4,14			5,22		
N	306			307		

^a Log-getransformeerd.

^b Gemeentelijke dummies als instrumentele variabelen.

* p<0,10; **p<0,05; ***p<0,01.

Tabel 5. Werkloosheidsgraad^a bij Belgen: resultaten van een 2SLS regressie.

Parameter	Model I			Model II			Model III		
	Coef		Beta coef	Coef		Beta coeff	Coef		Beta coeff
Interkwartielcoëfficiënt	-1,29	***	-0,47	-1,05	***	-0,38	-1,09	***	-0,40
Bevolkingsdichtheid	0,07	*	0,17	0,10	***	0,27	0,08	***	0,21
Mediaan inkomen	-1,33	***	-0,35	-1,40	***	-0,37	-1,27	***	-0,34
Niet-EU-buitenlanders	0,11	**	0,30	-	-	-	-	-	-
EU-buitenlanders	-	-	-	0,16	***	0,58	-	-	-
Totaal buitenlanders	-	-	-	-	-	-	0,15	***	0,49
Gemeentelijke dummies ^b	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.
F-Statistic	4,69			4,48			5,07		
N	286			306			306		

^a Log-getransformeerd.

^b Gemeentelijke dummies als instrumentele variabelen.

* p<0,10; **p<0,05; ***p<0,01.

De effecten zijn echter vooral groot voor de gemiddelde werkloosheidsgraad onder de niet-Belgen zelf (tabel 6). Zowel de immigratie van binnen als van buiten de Europese Unie blijken een sterk positief verband te vertonen met de werkloosheidsgraad onder de niet-Belgen. We observeren hier met andere woorden een concentratiefenomeen: immigranten vormen duidelijke geografische clusters, en binnen die clusters hebben we te maken met een hoge mate van werkloosheid.

We gingen er ook van uit dat de aanwezigheid van buitenlanders een negatief effect zou hebben op het mediaan inkomen van een gemeente. Die hypothese wordt echter niet bevestigd (tabel 7). In de analyse zien we uiteraard vooral het negatieve verband tussen de werkloosheidsgraad in een gemeente en het mediaan inkomen: gemeenten die te maken hebben met een hoge graad van werkloosheid, kennen over het algemeen een laag inkomensniveau. De aanwezigheid van buitenlanders heeft echter een significant positief effect op het inkomensniveau, en dit geldt zowel voor de Europeanen als voor de niet-Europeanen. We moeten hier opnieuw benadrukken dat het om gecontroleerde effecten gaat op basis van een multivariate analyse. Controlerend voor onder meer het niveau van werkloosheid, blijkt diversiteit dus nog steeds een positief effect te hebben op het mediaan inkomen. Dit zou kunnen impliceren dat de relatie tussen inkomen en diversiteit volledig via werkloosheid verloopt. We hebben eerder al gezien dat er in Amerikaans onderzoek soms ook een

Tabel 6. Werkloosheidsgraad^a bij niet-Belgen: resultaten van een 2SLS regressie.

Parameter	Model I			Model II			Model III		
	Coef		Beta coef	Coef		Beta coeff	Coef		Beta coeff
Inkomensongelijkheid	-5,53	***	-0,26	-3,93	**	-0,19	-4,28	***	-0,21
Bevolkingsdichtheid	0,30		0,09	0,62	***	0,20	0,42	**	0,14
Mediaan inkomen	-14,71	***	-0,52	-15,27	***	-0,54	-14,27	***	-0,50
Niet-EU-buitenlanders	0,90	**	0,33	-	-	-	-	-	-
EU-buitenlanders	-	-	-	1,20	***	0,59	-	-	-
Totaal buitenlanders	-	-	-	-	-	-	1,13	***	0,51
Gemeentelijke dummies ^b	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.
F-Statistic	3,55			4,06			4,47		
N	286			306			306		

^a Log-getransformeerd.

^b Gemeentelijke dummies als instrumentele variabelen.

* p<0,10; **p<0,05; ***p<0,01.

rechtstreeks verband wordt teruggevonden tussen diversiteit en loonniveau, maar dit wordt hier niet bevestigd. Een van de oorzaken voor dit verschil zou kunnen zijn dat de loonvorming in de Amerikaanse context meer aan de mechanismen van de markt worden overgelaten, waardoor de Amerikaanse lonen gevoeliger zijn voor vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. In een gereguleerde vrijemarkteconomie zoals de onze, berust loonvorming ook op een complex geheel van collectieve arbeidsovereenkomsten en diverse vormen van overheidsingrijpen, zodat het marktmechanisme hier blijkbaar niet, of toch niet op significante wijze, speelt.

Tabel 7. Mediaan inkomen^a: resultaten van een 2SLS regressie.

Parameter	Model I			Model II		
	Coef		Beta coef	Coef		Beta coeff
Inkomensongelijkheid	0,24	***	0,33	0,23	***	0,32
Bevolkingsdichtheid	0,01	**	0,12	0,01		0,05
Werkloosheidsgraad	-0,14	***	-0,56	-0,13	***	-0,50
Niet-EU-buitenlanders	-	-	-	0,02	**	0,20
EU-buitenlanders	0,02	***	0,24	-	-	-
Gemeentelijke Dummies ^b	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.
F-Statistic	3,50			3,29		
N	307			306		

^a Log-getransformeerd.

^b Gemeentelijke dummies als instrumentele variabelen.

* p<0,10; **p<0,05; ***p<0,01.

Als we ten slotte kijken naar de relatie tussen diversiteit en inkomensongelijkheid op het gemeentelijk niveau, dan vinden we daar geen enkel significant effect, ongeacht welke vorm van diversiteit we invoegen als onafhankelijke variabele (tabel 8). De vrees dat immigratie de ongelijkheid in de samenleving drastisch zal doen toenemen, wordt hier dus niet bewaarheid. Wel moeten we uiteraard opnieuw rekening houden met een mogelijk onrechtstreeks effect. In de analyse zien we dat werkloosheid zeer sterk samenhangt met inkomensongelijkheid. In de mate waarin immigratie een positief verband vertoont met werkloosheid, is er dus met andere woorden nog steeds de mogelijkheid van een onrechtstreeks verband tussen diversiteit en inkomensongelijkheid.

Tabel 8. Inkomensongelijkheid^a: resultaten van een 2SLS regressie.

Parameter	Model I			Model II		
	Coef		Beta coef	Coef		Beta coef
Mediaan inkomen	0,50	***	0,36	0,43	***	0,31
Bevolkingsdichtheid	0,03	**	0,22	0,02	**	0,12
Mediaan inkomen	-0,11	***	-0,31	-0,14	***	-0,42
Niet-EU-buitenlanders	-0,03		-0,19	-	-	-
EU-buitenlanders	-	-	-	0,00		0,04
Gemeentelijke Dummies ^b	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.	p.m.
F-Statistic	3,14			3,43		
N	306			307		

^a Log-getransformeerd.

^b Gemeentelijke dummies als instrumentele variabelen.

* p<0,10; **p<0,05; ***p<0,01.

Uitleiding

Immigratie speelt een belangrijke rol bij de totstandkoming van de Vlaamse samenleving, en dit zowel op economisch als op cultureel domein. Alle prognoses wijzen er bovendien op dat migratiestromen naar de Europese Unie ook de komende decennia enkel aan betekenis zullen winnen. Een omvangrijk aantal economische werken werd reeds gewijd aan de impact van de migratie op de inkomensongelijkheid en op de groeipatronen van een land. Immigratie vergroot de voorraad aan menselijk kapitaal van een land, wat heel wat implicaties heeft met betrekking tot lonen, tewerkstelling en economische groei in de gastlanden. Borjas (1994) stelt in dit verband dat de gevolgen van immigratie bijzonder divers zijn, en dat afhankelijk van de precieze context, die gevolgen zowel negatief als positief kunnen zijn. Samenvattend kan men stellen dat de economische gevolgen van migratie in grote mate bepaald worden door de eigenschappen of kenmerken van de migranten en van die van de economie van het gastland (en uiteraard van de interactie tussen beiden). Dit alles zorgt er voor dat de stellingen uit de vakliteratuur, die grotendeels afkomstig zijn van onderzoek uit de Verenigde Staten, zeker niet mogen overgeplaatst worden naar de Vlaamse context.

Voor de stelling uit de Amerikaanse literatuur dat immigratie en aanwezigheid van buitenlandse arbeidskrachten een neerwaartse druk uitoefenen op de loonvorming, vinden we in elk geval geen enkele bevestiging voor wat Vlaanderen betreft. De resultaten zijn immers niet-significant en in sommige gevallen zelfs positief. Dit geldt zowel voor de aanwezigheid van Europese als van niet-Europese buitenlanders. Het is dus blijkbaar niet zo dat werkgevers systematisch lagere lonen zullen uitkeren als ze geconfronteerd worden met een ruimer aanbod van arbeidskrachten, afkomstig uit immigratie. Idealiter zouden we ook hier een onderscheid moeten kunnen introduceren tussen de inkomensniveaus van Belgen en die van niet-Belgen, maar dergelijke gegevens zijn niet beschikbaar. De meest waarschijnlijke verklaring voor het niet-verband is dat loonvorming in de Belgische context niet wordt overgelaten aan een marktwerking, maar geregulariseerd wordt. Als dusdanig leidt het grotere aanbod van arbeidskrachten niet tot een daling van de gemiddelde verloning.

Er is daarentegen wel een bijzonder sterk verband met werkloosheid: de gemeenten met de grootste aanwezigheid van buitenlanders zijn ook diegene met de hoogste werkloosheidsniveaus. De reeds vermelde gegevens omtrent werkloosheid bij allochtonen doen bovendien vermoeden dat deze werkloosheid grotendeels bij de allochtonen zelf dient gesitueerd te

worden, maar we vinden ook een relatie met het werkloosheidsniveau onder de Belgische bevolking. Theoretisch is dit een uitdaging, omdat uit eerder onderzoek op landenniveau juist was gebleken dat immigranten worden aangetrokken door tekorten op de arbeidsmarkt: landen met een laag niveau van werkloosheid zullen meer immigranten aantrekken dan landen waar de werkloosheid relatief hoog is (Hooghe e.a., 2008; Meuleman e.a., 2007). Op landenniveau verwachten we dus eerder een negatief verband tussen werkloosheid en immigratie. Op het eerste gezicht lijkt de eerdere analyse (op landenniveau) in strijd met de huidige analyse (op gemeentelijk niveau). Dit hoeft echter niet noodzakelijk zo te zijn.

Vanuit een rationeel verklaringsmodel zullen immigranten inderdaad kiezen voor een samenleving met een tekort aan arbeidsplaatsen. Dat verklaart de 'populariteit' van landen met een geringe werkloosheid. Eenmaal ze in de ontvangende samenleving zijn aangekomen, zullen migranten echter vaststellen dat zij over het algemeen een minder gunstige positie hebben op de arbeidsmarkt dan de oorspronkelijke werknemers, onder meer omwille van een mismatch tussen opleiding en arbeidsmarkt, een tekort aan adequate scholing, een gebrek aan informele netwerken of een gebrek aan talenkennis. Vanuit die structurele achtergrondpositie kan verklaard worden dat zij een hoger werkloosheidspeil zullen hebben dan de autochtone bewoners van de gemeente waarin zij zich vestigen. Afhankelijk van het niveau waarover men het heeft kan men dus zowel een negatief als een positief verband hebben tussen immigratie en werkloosheid.

Op het lokale niveau duidt het waargenomen verband op een risico voor een 'concentratie'-effect, zoals dat reeds in diverse internationale studies werd aangehaald. In de huidige analyse zien we dat een dergelijk concentratie-effect vooral zal optreden in de centrumsteden van het Vlaamse Gewest. Dit concentratie-effect zorgt er voor dat de grootsteden niet zozeer te maken hebben met enkel een toegenomen diversiteit. Op zich reeds zou men kunnen stellen dat door het samenwonen van diverse culturen een aantal samenlevingsproblemen allicht meer uitgesproken worden. Alleen al de taalbarrières kunnen er immers voor zorgen dat de normale communicatiepatronen binnen een samenleving verstoord worden. Die diversiteit als dusdanig kan dus, in sommige gevallen reeds beschouwd worden als een mogelijke aantasting van de sociale cohesie van een samenleving (zie ook de bijdrage van Reeskens & Hooghe in dit boek). Uit de analyse blijkt echter dat er een heel sterke relatie optreedt tussen diversiteit en werkloosheid. Dat betekent met andere woorden dat diverse gemeenten en wijken bijna automatisch ook geconfronteerd zullen worden met hoge werkloosheidscijfers. Uit eerder onderzoek weten we echter ook dat werkloosheid een groot aantal ongewenste maatschappelijke neveneffecten heeft, onder de vorm van overlast, problematisch gezondheidsgedrag en verlies aan maatschappelijke rol. In de praktijk ontstaat daardoor het risico van een cumulatief voorkomen van risicofactoren voor sociale cohesie. Het risico is niet denkbeeldig dat deze situatie door de autochtone bevolking grotendeels wordt toegeschreven aan de aanwezigheid van andere culturen, terwijl objectief kan worden aangetoond dat het veeleer de concentratie van werkloosheidservaringen is dat verantwoordelijk is voor deze negatieve effecten.

Uit deze analyse blijkt met andere woorden dat werkloosheid een kernvariabele is in het verklaren van het verband tussen immigratie, diversiteit, sociale ongelijkheid en uitsluiting. Dit sluit aan bij een ruimere traditie in de sociologische onderzoeksliteratuur, die stelt dat integratie op de arbeidsmarkt niet alleen financiële voordelen heeft onder de vorm van een ruimer inkomen, maar een belangrijke culturele en mentale weerslag heeft. Via hun integratie op de arbeidsmarkt verwerven actoren een sociaal gewaardeerde rol en krijgen ze ook de mogelijkheid om diverse werkgerelateerde vaardigheden te verwerven. De sterke associatie tussen migratiestatus en werkloosheid dient daarom nader onderzocht te worden, niet al-

leen vanuit het standpunt van het integratiebeleid, maar ook vanuit het standpunt van het vrijwaren van de sociale cohesie binnen de Vlaamse samenleving.

Bibliografie

- Blanchflower, D.G., Saleheen, J. & Shadforth, C. (2007). The impact of recent migration from Eastern Europe on the UK Economy. IZA Discussion Paper, 2615. Bonn: IZA.
- Berry, A. & Soligo, R. (1969). Some welfare aspects of international migration. In: *Journal of Political Economy*, 77 (5), 778–794.
- Borjas, G. (1994). The economics of immigration. In: *Journal of Economic Literature*, 32 (4), 1667–1717.
- Borjas, G. (1995). The economic benefits from immigration. In: *Journal of Economic Perspectives*, 9 (2), 3–22.
- Borjas, G., Freeman, R. B. & Katz, L. F. (1996). Searching for the effect of migration on the labor market. In: *American Economic Review*, 86, 246–251.
- Borjas, G. J. (1999). Immigration and welfare magnets. In: *Journal of Labor Economics*, 17 (4), 607–637.
- Borjas, G. (2001). *Heaven's door: immigration policy and the American economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Borjas, G. (2003). The labour demand curve is downward sloping: Reexamining the impacts of immigration on the labour markets. In: *Quarterly Journal of Economics*, 118 (4), 1335–1374.
- Borjas, G. (2005). The labor market impact of high-skill immigration. In: *American Economic Review*, 95 (2), 56–60.
- Card, D. (1990). The impact of the Mariel Boatlift on the Miami labor market. In: *Industrial and Labor Relations Review*, 43 (2), 245–257.
- Card, D. (2001). Immigrant inflows, native outflows and the local labor market impacts of higher immigration. In: *Journal of Labor Economics*, 19 (1), 22–64.
- Card, D. (2005). Is the new immigration really so bad? In: *Economic Journal*, 115 (507), 300–323.
- Chiswick, B.R. (1978). The effects of Americanization on the earnings of foreign-born men. In: *Journal of Political Economy*, 86 (5), 897–921.
- De New, J.P. & Zimmermann, K.F. (1993). Native wage impacts of foreign labour: A random effects panel analysis. In: *Journal of Population Economics*, 7 (2), 177–192.
- Dustmann, C., Fabbri, F. & Preston, I. (2005). The impact of immigration on the UK labor market. In: *CreAm Discussion Paper Series 0501*, Centre for Research and Analysis of Migration (CREAM), Department of Economics, University College London.
- Friedberg, R. (2001). The Impact of Mass Migration on the Israeli Labor Market. In: *Quarterly Journal of Economics*, 116 (4), 1373–1408.
- Goos, M. & Manning, A. (2007). Lousy and lovely jobs: The rising polarization of work in Britain. In: *Review of Economics and Statistics*, 89 (1), 118–133.
- Grossman, J.B. (1982). The substitutability of natives and immigrants in production. In: *Revue Economics and Statistics*, 64 (4), 596–603.
- Gurak, D.T. & Kritiz, M.M. (2000). Context determinants of interstate migration of US Immigrants. In: *Social Forces*, 78 (3), 1017–1039.
- Harris, J. & Todaro, M. (1970). Migration, unemployment and development: A two-sector analysis. In: *American Economic Review*, 60 (1), 126–142.
- Hooghe, M., Trappers, A., Meuleman, B. & Reeskens, M. (2008). Migration to European countries. A Structural explanation of patterns, 1980–2004. In: *International Migration Review*, 42 (2), 476–504.
- Hunt, J. (1992). The Impact of the 1962 Repatriates from Algeria on the French labor market. In: *Industrial and Labour Relations Review*, 45 (3), 556–572.
- LaLonde, R. & Topel, R.H. (1991). Labour market adjustments to increased immigration. In: Abowd, J. & Freeman, R. (eds.). *Immigration, Trade and the Labour Market*. Chicago: University of Chicago Press, 167–199.
- Leerkes, A., Engbersen, G. & Van San, M. (2007). Shadow places: Patterns of spatial concentration and incorporation of irregular immigrants in the Netherlands. In: *Urban Studies*, 44 (8), 1481–1516.
- Longhi, S., Nijkamp, P. & Poot, J. (2005). A meta-analytic assessment of the effect of immigration on wages. In: *Journal of Economic Surveys*, 85 (3), 451–477.
- MacIntyre, S. & Hunt, K. (1997). Socio-economic position, gender and health: How do they interact? In: *Journal of Health Psychology*, 2 (3), 315–334.
- Manacorda, M., Manning, A. & Wadsworth, J. (2006). The Impact of immigration on the structure of male wages: Theory and evidence from Britain. In: *CreAm Discussion Paper Series 0608*, Centre for Research and Analysis of Migration (CREAM), Department of Economics, University College London.
- Meuleman, B., Reeskens, T., Trappers, A. & Hooghe, M. (2007). Arbeidsmigratie naar Europa. Een economische verklaring van migratie-stromen, 1980–2004. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 28 (3–4), 272–295.
- Neckerman, K.M. & Torche, F. (2007). Inequality: Causes and consequences. In: *Annual Review of Sociology*, 33, 335–357.

- OECD (2008). *Growing unequal? Income distribution and poverty in OECD countries*. Paris: OECD.
- Ortega, J. (2000). Pareto improving immigration in an economy with equilibrium unemployment. In: *Economic Journal*, 110 (460), 92–112.
- Pedace, R. (1998). The impact of immigration on the labor market for native-born workers: incorporating the dynamics of internal migration. In: *Eastern Economic Journal*, 24 (4), 449-462.
- Pedace, R. & Rohn, S. (1998). *A warm embrace or the cold shoulder? Wage and employment outcomes in ethnic enclaves*. Washington, DC: US Census Bureau Center for Economic Studies.
- Stiglitz, J. E. (1993). *Economics*. New York: W.W. Norton & Company.
- Winter-Embler & Zweimuller, J. (1996). Immigration and the earnings of young native workers. In: *Oxford Economic Papers*, 48, 473–491.

De invloed van individuele en gemeentelijke kenmerken op het formele en informele zorggebruik van Vlaamse ouderen

Anja Declercq, Melanie Demaerschalk,
Lut Vanden Boer, Joost Bronselaer, Nico De Witte,
Dominique Verté & Geert Molenberghs*

Inleiding

Dat onze bevolking verouderd, is stilaan tot iedereen doorgedrongen. Een vergrijzende bevolking is echter niet noodzakelijk minder gezond. *'Gezond ouder worden houdt in dat de afhankelijkheid in de zin van zorgvraag niet noodzakelijk toeneemt naarmate de samenstelling van de bevolking verouderd. Momenteel lijkt expansie van morbiditeit vooral problematisch bij vrouwen op de oudste leeftijden. Het absoluut aantal personen dat hulpbehoevend is zou echter sterk kunnen toenemen eenmaal de babyboomgeneratie de kritieke leeftijd bereikt vanaf 2020-2030'* (Deboosere e.a., 2009, 27). In Vlaanderen zal naar verwachting juist de oudste leeftijdsgroep sterk groeien: tussen 2000 en 2060 wordt een toename van het aantal 80-plussers met bijna 580.000 in het vooruitzicht gesteld. Hun aandeel stijgt van 3% in 2000 tot 11% in 2060 (Federaal Planbureau & FOD Economie, 2008). Een belangrijke factor met betrekking tot de toekomstige zorgvraag en -gebruik is de sterke stijging van het aantal alleenwonenden. Tussen 2007 en 2021 zal het aantal alleenwonende 80-plussers met 49% toenemen (Surkyn e.a., 2007). Dat heeft uiteraard gevolgen: alleenwonenden doen minder een beroep op mantelzorg en maken frequenter gebruik van voorzieningen (Jacobs & Lodewijckx, 2006; Jacobs e.a., 2004). Bovendien bestaat een grote diversiteit binnen de ouderenpopulatie. Verschillen in leeftijd, inkomen, gezinsamenstelling, opleiding, afkomst, arbeidshistoriek, maatschappelijke participatie en gezondheid maken dat de ouderengroep zeker geen homogene groep is, wat repercussies heeft voor het (toekomstige) zorglandschap.

Dat zoveel mensen oud worden, is een verrijking voor de samenleving én tegelijkertijd ook een uitdaging. De korte situatieschets hierboven illustreert de maatschappelijke relevantie van de ouderenzorg: méér en ándere ouderen in de toekomst. En bovendien, meer zorgbehoevend. Diverse vooruitzichten wijzen op een toename van het aantal ouderen met beperkingen (onder meer OECD, 2005; Lafortune & Balestat, 2007; Pelfrene, 2009; Geerts, 2009). Mede daardoor zullen ook de zorguitgaven stijgen (zie onder meer de jaarlijkse rapporten van de Studiecommissie voor de Vergrijzing). Zeker in tijden van economische recessie wordt dan de roep naar (meer) efficiëntie en effectiviteit in de zorg luider. Een brede of juist een selectieve zorg, gericht op de meest kwetsbaren? Een professioneel aanbod dat tegemoetkomt aan elke zorgvraag of de 'gebruikelijke zorg'¹ overlaten aan de mantelzorg? Het zijn enkele vragen die de maatschappelijke discussie ter zake illustreren. Een analyse van het huidige zorggebruik van ouderen en informatie over de

* Anja Declercq, Lucas en Centrum voor Sociologisch Onderzoek, Katholieke Universiteit Leuven (K.U.Leuven) en Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin (WVG), anja.declercq@med.kuleuven.be; Melanie Demaerschalk, K.U.Leuven en Steunpunt WVG; Lut Vanden Boer en Joost Bronselaer, Kenniscentrum van het Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin, Vlaamse overheid; Nico De Witte, Departement Gezondheidszorg, Hogeschool Gent; Dominique Verté, Vakgroep Agogische Wetenschappen, Vrije Universiteit Brussel; Geert Molenberghs, I-BioStat, Universiteit Hasselt en K.U.Leuven

determinanten ervan, kunnen elementen aanreiken om de discussie op een gedegen wijze te onderbouwen.

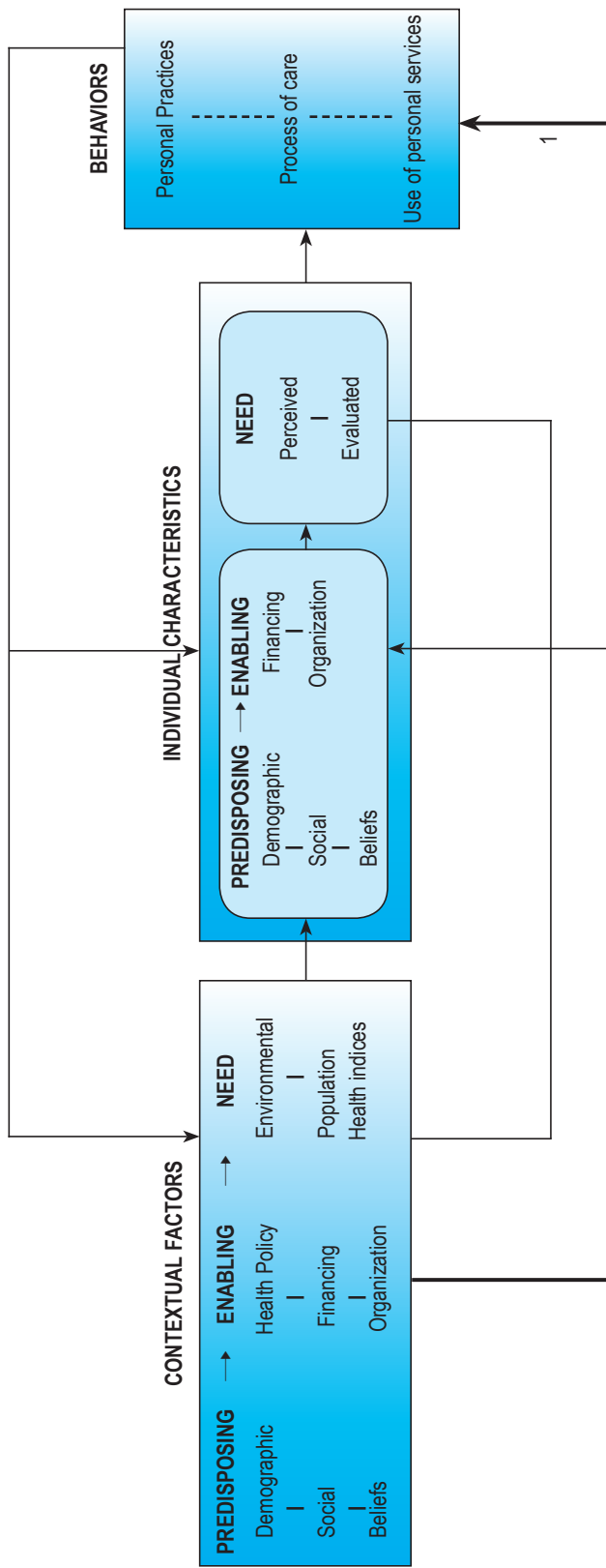
De voorbije jaren werden verschillende surveys bij Vlaamse ouderen verricht zoals het LeefsituatieOnderzoek Vlaamse Ouderen (LOVO), het OuderenBehoefteOnderzoek als ook de gezondheidsenquêtes (met een oversampling van ouderen in 2004 en 2008). De Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE) maakt het bovendien mogelijk om het zorggebruik van Vlaamse ouderen op te volgen doorheen de tijd. Hoewel deze gegevensbanken aanleiding gaven tot interessante inzichten over het zorggebruik van Vlaamse ouderen (Jacobs e.a., 2004; Bayingana e.a., 2006; Vanden Boer, 2006; Verté e.a., 2007; Geerts, 2009) is opvallend dat zorggebruik ofwel uitvoerig wordt beschreven of uitsluitend wordt verklaard vanuit kenmerken van de ouderen zelf (individuele kenmerken). Meer en meer gaan echter stemmen op om ook de context waarin de oudere zich bevindt niet uit het oog te verliezen (Diez Roux, 2008; Auchincloss, 2001; Pickett & Pearl, 2001; Law e.a., 2005; Prentice, 2006; Geerlings e.a., 2005; Jacobs, 2008; Van der meer, 2006).

De vraag die we in deze bijdrage centraal stellen is dan ook: Biedt de context waarin de oudere zich bevindt (kenmerken van zijn/haar gemeente) een verklaring voor het al of niet gebruiken van formele en informele zorg, naast individuele kenmerken van de oudere zelf? Het betrekken van gemeentelijke kenmerken bij de analyse van het zorggebruik is bij ons weten nog niet gebeurd in Vlaanderen. Door de LOVO-gegevensbank te koppelen aan kenmerken van de gemeente waar de respondent woont, kunnen we hiertoe een eerste aanzet geven. Een expliciete meerwaarde is dat de invloed van een verscheidenheid van gemeentelijke en individuele kenmerken wordt nagegaan waarbij een aantal kenmerken onderzocht wordt waarvan de invloed tot nog toe onderbelicht bleef. Bovendien beperken we ons niet tot één type zorg: zowel de determinanten van professionele als van niet-professionele hulp komen aan bod. Naast de beantwoording van de centrale onderzoeksvraag biedt het beschikbare materiaal tevens stof voor discussie rond een ander actueel aandachtspunt, met name de relatie tussen professionele en niet-professionele zorg.

1. Theoretisch kader

Andersen (1968) ontwikkelde een theoretisch model dat het gebruik van gezondheidszorg beschrijft in functie van individuele kenmerken. Hoewel dit theoretische model een halve eeuw oud is, blijft het in theoriegestuurd onderzoek naar het gebruik van gezondheidszorg een centraal referentiepunt. Volgens dit 'Behavioral Model of Health Services Use' zijn de determinanten van toegang en gebruik van zorg op individueel niveau toewijsbaar aan 3 categorieën van factoren² (Andersen & Newman, 2005; Andersen, 1995). De eerste, 'predisposing factors', zijn kenmerken die bestaan voorafgaand aan de ziekte. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen 'demografische kenmerken' (bijvoorbeeld leeftijd, geslacht en burgerlijke staat), 'sociaalstructurele kenmerken' (bijvoorbeeld opleidingsstatus, beroepsstatus en huishoudomvang) en 'houdingen en overtuigingen' (waarden over ziekte en gezondheid, zorgvoorkeuren, kennis over ziekte). De 'enabling factors' verwijzen naar de middelen die mensen al dan niet ter beschikking hebben om zorg te gebruiken, zoals kostprijs van zorg, kwaliteit/kwantiteit van sociale relaties, het aantal gekende voorzieningen. De 'need factors' ten slotte betreffen de behoefte aan zorg. Ze hebben te maken met de individuele gezondheidsstatus en de functiebeperkingen.

Figuur 1. Theoretisch model ter verklaring van zorggebruik.



Bron: Andersen (2008) (eigen bewerking).

Later bleek echter dat kenmerken van de omgeving en het zorgaanbod belangrijke factoren zijn wanneer men welzijn, gezondheid en zorggebruik wil verklaren (Diez-Roux, 2007; Auchincloss, 2001; Pickett & Pearl, 2001; Law e.a., 2005; Prentice, 2006; Basta, 2008). In lijn met deze tendens naar contextualisering herwerkte Andersen zijn oorspronkelijk model. In de laatste herziene versie wordt, ter verklaring van zorggebruik, aan contextkenmerken een evenwaardige plaats gegeven als aan individuele kenmerken (zie figuur 1). In wat volgt wordt vooral de nadruk gelegd op pijl 1 in de figuur: de invloed van de contextvariabelen op het individuele zorggebruik.

Net als de individuele kenmerken worden de contextkenmerken ingedeeld in 3 clusters: 'predisposing', 'enabling' en 'need' factoren³ (Andersen, 2008). In tegenstelling tot de individuele kenmerken worden contextkenmerken toegewezen aan een welomschreven geografische entiteit zoals een buurt of een gemeente. De 'predisposing factors' omvatten 'demografische factoren' (zoals de leeftijdsstructuur of de bevolkingssamenstelling), 'sociale factoren' (zoals etniciteit, tewerkstelling of onveiligheidsgevoelens) en 'lokale waarden en houdingen' ten opzichte van de zorg en het zorggebruik. De 'enabling factors' verwijzen op het lokale niveau naar de gezondheids- en welzijnspolitiek die wordt nagestreefd, hoe de financiering ervan verloopt en hoe de diensten georganiseerd zijn. De 'need factors' duiden op de noden binnen de lokale bevolking. Hier doelt Andersen op bevolkingsindexen met betrekking tot welzijn en gezondheid en omgevingsfactoren met betrekking tot het milieu.

Al onderging het model ettelijke wijzigingen op basis van kritieken en empirische haalbaarheid (Andersen, 1995; Andersen, 2008), toch blijven anno 2009 nog enkele lacunes aanwezig. Het grote hiaat is de prominente afwezigheid van de informele zorg. Zo ontbreken de predisposing, enabling en need factoren van de mantelzorger zelf (Bass & Noelker, 1987) en wordt informeel zorggebruik niet meegenomen als verklarende factor voor het formele zorggebruik (Kadushin, 2004). In deze bijdrage wordt deels aan deze beperking tegemoet gekomen door informeel zorggebruik zowel als verklarende als te verklaren variabele op te nemen.

2. Empirische bevindingen

Eerder onderzoek toont aan dat zowel individuele kenmerken als omgevingskenmerken van invloed zijn op het formele en informele zorggebruik van ouderen. Opmerkelijk is dat zorggebruik op uiteenlopende manieren wordt geoperationaliseerd in de onderzoeksliteratuur. Zowel de invloed op thuiszorg, informele zorg, formele ondersteuning als informele thuiszorg komt aan bod.

Op *individueel niveau* spelen '*predisposing factoren*' zeker een rol. van Campen & De Klerk (2004) vinden bij Nederlandse ouderen dat ze een grotere kans hebben om thuiszorg te gebruiken naarmate ze ouder zijn. Ook Geerts (2009) stelde dit vast voor verschillende landen. Mannen en oudere ouderen hebben een hogere kans om informele zorg te gebruiken (van Campen, 2004; Geerlings e.a., 2005). Davey e.a. (2007) treffen bij Zweedse 80-plussers een grotere kans om informele zorg te ontvangen met of zonder formele hulp dan bij hun 75- tot 79-jarige landgenoten. De 85-plussers hebben een grotere kans om enkel formele hulp te ontvangen vergeleken met 75- tot 79-jarigen. Voor Vlaanderen merken Vanderleyden & Vanden Boer (2004) op dat zelfzorg afneemt met de leeftijd. Bij de vrouwen blijkt dit voornamelijk als gevolg van fysieke beperkingen, terwijl dit bij mannen veel

minder het geval is. Mannen doen immers op elke leeftijd in belangrijke mate een beroep op de echtgenote. De ontvangen hulp van de echtgenote blijkt veeleer een zaak van rol- en taakverdeling dan van zorgverlening. Op vlak van leefsituatie vinden van Campen & De Klerk (2004) dat alleenwonenden een grotere kans hebben om meer informele zorg en meer thuiszorg te gebruiken. De bevindingen van Geerlings e.a. (2005) geven echter aan dat het ontbreken van een partner de kans verkleint op een transitie van geen zorggebruik naar het gebruik van informele thuiszorg, gedefinieerd als 'onbetaalde en niet-georganiseerde hulp van partners, volwassen kinderen en andere verwanten, vrienden en burens'. Auchincloss e.a. (2001) stellen vast dat alleenwonende ouderen een grotere kans hebben op toegankelijkheidsproblemen tot de gezondheidszorg. Volgens Davey e.a. (2007) ontvangen alleenwonenden dan weer minder enkel informele ondersteuning en meer enkel formele ondersteuning. Ouderen die samenwonen met hun kinderen hebben bovendien een kleinere kans om enkel formele zorg te ontvangen.

Ook de opleiding en het inkomen van ouderen, '*enabling factoren*' in het model van Andersen, blijken bepalend in de toegang tot en het gebruik van zorg. Een laag opleidingsniveau en een beperkt inkomen vergroten de kans van ouderen om problemen te onderkennen bij toegang tot de gezondheidszorg (Auchincloss e.a., 2001). Volgens Geerts (2009) vertoont opleidingsniveau dan weer weinig samenhang met zorggebruik. van Campen & De Klerk (2004) stellen vast dat ouderen met een middelmatig en hoog gezinsinkomen een kleinere kans hebben om thuiszorg te gebruiken dan degenen met een gering gezinsinkomen. Zorgvoorkeuren spelen eveneens een rol bij het zorggebruik van ouderen. Eén van de vaststellingen van Luijkx (2001) is dat ouderen bewust kiezen voor professionele zorg óf voor mantelzorg. Ouderen die een voorkeur hebben voor professionele zorg benadrukken hun gevoelens van onafhankelijkheid in de zorgrelatie. Ouderen die een voorkeur hebben voor mantelzorg benadrukken juist de wederzijdse betrokkenheid tussen hulpverlener en hulpontvanger. Zij vinden het vooral prettig dat de zorg dicht bij hen staat. Het sociaal netwerk wordt in het Andersen-model tot de *enabling factoren* gerekend. Het kunnen beschikken over uitgebreide en vooral vertrouwelijke sociale relaties is een belangrijke hulpbron waarop ouderen een beroep kunnen doen, indien nodig. Naast het bieden van sociale steun zijn ze tevens een informatiebron. Zo stelt onder meer Sussman (1976) dat iemands informele netwerk het gebruik van formele voorzieningen faciliteert door hen in contact te brengen met diensten en voorzieningen.

Need factoren zoals het voorkomen van beperkingen en de algemene gezondheidstoestand blijken eveneens de kans te vergroten op het gebruik van verschillende vormen van zorg. Davey e.a. (2007) vinden dat het voorkomen van beperkingen bij 75-plussers samenhangt met een grotere kans op het ontvangen van verschillende vormen van ondersteuning. Het onderzoek van van Campen & De Klerk (2004) suggereert dat ernstige beperkingen op vlak van mobiliteit, matige of ernstige beperkingen inzake huishoudelijke activiteiten en incontinentie de kans vergroten op thuiszorg en informele zorg. De bevindingen uit het onderzoek van Geerlings e.a. (2005) liggen in dezelfde lijn. Het voorkomen van beperkingen bij activiteiten van het dagelijks leven (ADL) samen met beperkingen bij instrumentele activiteiten van het dagelijks leven (IADL) vergroot de kans op toegang tot de gezondheidszorg.

Verschillende onderzoeken gaan naast individuele kenmerken ook de invloed na van *kenmerken van geografische entiteiten* (zoals de buurt, de gemeente, of de regio) op het zorggebruik bij uiteenlopende doelgroepen (Prentice, 2006; Kirby & Kaneda, 2005; Muramatsu & Campbell, 2002; Auchincloss e.a., 2001). Twee Amerikaanse onderzoeken zijn

exemplarisch. Auchincloss e.a. (2001) vinden na controle voor individuele kenmerken dat vier omgevingskenmerken de toegankelijkheid tot de gezondheidszorg bemoeilijken namelijk: wonen in een landelijk gebied, in een verarmde buurt, in een buurt met een heterogene bevolkingssamenstelling en met een lager percentage 65-plussers. Muramatsu & Campbell (2002) constateren in hun onderzoek bij 70-plussers met functionele beperkingen dat degenen die wonen in staten met hogere uitgaven voor 'home and community-based services' meer gebruik maken van formele ondersteuning, maar niet minder gebruik maken van informele ondersteuning.

Andere onderzoeken gaan wel de invloed na van de verstedelijkingsgraad op het zorggebruik van ouderen (van Campen & De Klerk, 2004; Geerlings e.a., 2005; Muramatsu & Campbell, 2002; Geerts, 2009) maar beschouwen dit als een individueel kenmerk eerder dan als een omgevingskenmerk. De gehanteerde statistische modellen in deze enkelvoudige niveau onderzoeken leveren als gevolg geen juiste inschatting van de effecten van de individuele en omgevingskenmerken. Zoals al aangehaald, is een meerwaarde van dit onderzoek dat de invloed van een verscheidenheid van gemeentelijke en individuele kenmerken wordt nagegaan op zowel het formele als het informele zorggebruik, gebruik makend van een aangepaste analysetechniek die rekening houdt met de geneste datastructuur (individuen in gemeenten).

Een bijkomend aandachtspunt is de *relatie tussen formeel en informeel zorggebruik*. Daarover bestaat geen eensgezindheid in de onderzoeksliteratuur (onder meer Geerlings e.a., 2005; Davey e.a., 2007). Volgens Luijkx (2001) moet professionele zorg niet beschouwd worden als een aanvulling op of als een substituut voor mantelzorg maar eerder als een alternatief. Greene (1983) verdedigt het substitutiemodel: formele zorg vervangt informele zorg of met andere woorden er bestaat een negatieve relatie tussen beide zorgcircuits. De substitutietheorie wordt empirisch nauwelijks ondersteund (Tennstedt e.a., 1993). Andere auteurs wijzen daarentegen op de complementariteit (Litwak, 1985) — beide circuits hebben hun eigen specialisatie (het 'task-specificity model') — en de gedeeltelijke substitueerbaarheid (Cicirelli, 1983) van mantelzorg en professionele hulp. Chappell & Blandford (1991) ten slotte oordelen dat noch het 'task-specificity model' noch de substitutiehypothese een accurate weergave is van de realiteit. Professionele hulp en mantelzorg zijn complementair, niet omdat elk zijn eigen specialisatie heeft, wél omdat formele hulp wordt ingeschakeld als het te veel wordt voor de mantelzorg. Volgens Noelker & Bass (1989) leidt het 'task-specificity model' tot het meest optimale zorgarrangement voor kwetsbare ouderen.

3. Beschrijving van de gegevensbanken

De individuele variabelen zijn afkomstig uit het LOVO-onderzoek bij thuiswonende ouderen. De contextvariabelen die in deze bijdrage worden gebruikt om zorggebruik te verklaren, zijn afkomstig uit de gegevensbank lokale statistieken van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR) (zie 3.2).

3.1. LeefsituatieOnderzoek Vlaamse Ouderen (LOVO)

Het eerste deelonderzoek⁴ van het LeefsituatieOnderzoek Vlaamse Ouderen (LOVO) richt zich tot alle personen met domicilie in het Vlaamse Gewest die beantwoorden aan de volgende criteria: (1) tussen 55 en 90 jaar oud zijn, (2) over de Belgische nationaliteit

beschikken en (3) deel uitmaken van een privaat huishouden. Het onderzoek is gestroomlijnd rond een aantal thema's met als centraal aandachtspunt 'kwaliteit van het leven'. Een brede waaier van topics kwam aan bod, waaronder zorgbehoeften, zorggebruik en zorgvoorkeuren. In de loop van 2001-2002 werden - verdeeld over 100 gemeenten - 2.462 steekproefpersonen mondeling ondervraagd aan de hand van een gestructureerde vragenlijst (Vanden Boer e.a., 2004). De steekproef is representatief voor Vlaanderen en op gemeentelijk niveau. Voor deze bijdrage werden de 60- tot 90-jarigen geselecteerd.

3.2. Gegevensbank lokale statistieken

De Studiedienst van de Vlaamse Regering is één van de nieuwe agentschappen binnen de Vlaamse overheid. Ze stelt momenteel 161 reeksen 'ratio's'⁵ en 449 reeksen 'absolute cijfers' met betrekking tot verschillende beleidsdomeinen (onder andere: arbeidsmarkt, cultuur, demografie) ter beschikking. Deze cijferreeksen, de 'lokale statistieken', nemen het gemeentelijk niveau als basis. Ze kwamen tot stand naar aanleiding van het pact met de gemeenten en het éénloketprincipe dat door de Vlaamse Regering wordt gehanteerd. De cijfers zelf zijn afkomstig uit verschillende primaire bronnen als het Rijksregister en de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid. Ze worden trimestrieel, halfjaarlijks of jaarlijks geactualiseerd.

De gegevensbank lokale statistieken kwam tot stand dankzij een samenwerkingsverband tussen de Vlaamse overheid en de lokale besturen. De Studiedienst van de Vlaamse Regering, het Agentschap voor Binnenlands Bestuur, de Vereniging Vlaamse Provincies en de Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten maken er momenteel deel van uit (Studiedienst Vlaamse Regering, 2008).

De gegevens uit deze gegevensbank zijn populatiegegevens, waardoor de vertekening minimaal blijft. Voor het merendeel van de gemeentelijke indicatoren werd 2001 als richtjaar gebruikt. Indien dit cijfer niet beschikbaar was, werd gekozen voor gegevens uit 2002⁶ of 2003⁷. Aangezien deze verschillende indicatoren doorheen de tijd in principe relatief constant zijn, zou dit verschil in jaartal maar voor een minimale vertekening mogen zorgen.

4. Operationalisering

Zowel informeel als formeel zorggebruik worden in brede zin geoperationaliseerd. 'Informele hulp' verwijst naar niet-professionele hulp die men ontvangt van verwanten (echtgenoot(ote)/partner, verticale en collaterale relaties) en niet-verwanten (buren, vrienden en kennissen, andere personen). 'Formele hulp' verwijst naar het gebruik van professionele diensten en voorzieningen (inclusief privékrachten zoals bijvoorbeeld traiteur, zelfstandig verpleegster).

Voor de analyse worden de antwoordcategorieën gedichotomiseerd: krijgt (in)formele hulp/krijgt geen (in)formele hulp. Wel of geen (in)formele hulp wordt afgeleid uit de antwoorden op de vraag wie meestal de activiteit verricht bij 17 huishoudelijke activiteiten (bijvoorbeeld zwaar huishoudelijk werk, wassen en strijken, warm maal klaarmaken), persoonsverzorgende activiteiten (bijvoorbeeld zich aankleden en schoenen aantrekken, de dagelijkse wasbeurt) en 'bijzondere' activiteiten (bijvoorbeeld financiële verrichtingen, medicamenten klaarzetten). Indien de activiteit meestal niet zelf wordt uitgevoerd, konden maximaal 3 hulpverleningsbronnen worden aangeduid.

Op die manier geoperationaliseerd, krijgt 79% van de thuiswonende 60-tot 90-jarigen informele hulp⁸ en doet 38% een beroep op formele hulp.

Tabel 1 geeft de verdeling en de operationalisering weer van de op basis van literatuuronderzoek en aanwezigheid in de LOVO-databank geselecteerde verklarende variabelen op individueel niveau. Als ‘predisposing factoren’ werden opgenomen: leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, opleiding, de mate waarin men volgens eigen zeggen kan rondkomen met het inkomen, het vroeger beroep, het bezit van een woning, de huishoudomvang, de mate waarin men deelneemt aan het verenigingsleven, de mate waarin men eenzaamheid ervaart en de zorgvoorkeuren die men heeft. ‘Enabling factoren’ verwijzen naar de zelf ervaren kwaliteit van het sociaal netwerk, de kennis van voorzieningen en diensten en het al dan niet hebben van een vertrouwenspersoon. Ook formeel en informeel zorggebruik worden als enabling factoren gezien. Bij het verklaren van formeel zorggebruik wordt informeel zorggebruik mee in rekening genomen en vice versa. De ‘need factoren’ ten slotte duiden op de subjectieve gezondheid; de beperking bij het uitvoeren van activiteiten van het dagelijks leven (ADL), van huishoudelijke activiteiten (IADL) en van verplaatsingen; de schaalscore voor subjectief welbevinden (SSWO).

Tabel 1. Procentuele verdeling en operationalisering van de verklarende variabelen op individueel niveau, gerangschikt volgens het Andersen-model.

Verklarende variabelen	Operationalisering	%
Predisposing factoren		
leeftijd	80-plus (ref.)	16,0
	70-79	41,3
	60-69	42,6
geslacht	vrouw (ref.)	48,7
	man	51,3
burgerlijke staat	geen partner (ref.)	34,6
	partner	65,4
opleiding	geen opleiding (ref.)	9,6
	lager onderwijs	40,1
	middelbaar + hoger	50,3
rondkomen met inkomen	moeilijk (ref.)	31,3
	gemakkelijk	68,7
	arbeider (ref.)	33,2
vroeger beroep	bediende of zelfstandige	66,8
	huurder (ref.)	17,9
	andere	4,0
eigenaar vs. huurder	eigenaar	78,2
	alleenwonend (ref.)	25,6
	2 personen	62,3
huishoudomvang	3 en meer	12,1
	geen lid (ref.)	43,7
	lid (excl. mutualiteit)	56,0
verenigingsleven	dikwijls eenzaam (ref.)	7,5
	soms eenzaam	20,6
	nooit eenzaam	72,0
eenzaamheid	geen voorkeur (ref.)	3,3
	informele zorg	17,9
	formele zorg	17,4
	gemengde voorkeur	61,4

Enabling factoren		
kwaliteit sociaal netwerk	niet tevreden / onbevredigend (ref.)	22,4
	tevreden / bevredigend	77,6
kennis diensten	aantal gekende diensten (continu)	8,4 (0-11)*
	vertrouwenspersoon	nee (ref.)
formeel zorggebruik	ja	71,3
	geen formeel zorggebruik (ref.)	62,0
informeel zorggebruik	formeel zorggebruik	38,0
	geen informeel zorggebruik (ref.)	21,0
	informeel zorggebruik	79,0
Need factoren		
subjectieve gezondheid	(zeer) slecht (ref.)	9,0
	gaat wel	31,8
	(zeer) goed	59,2
activiteiten van het dagelijks leven (ADL)	beperkt (ref.)	17,4
	niet beperkt	82,6
huishouden (IADL)	beperkt (ref.)	30,6
	niet beperkt	69,4
verplaatsingen	beperkt (ref.)	26,4
	niet beperkt	73,6
(on)welbevinden	schaal Subjectief Welzijn Ouderen (SSWO); hoe hoger de score, hoe beter het welzijn	15,5 (0-20)*

* Gemiddelde (minimum - maximum).

Bron: LOVO.

Tabel 2 geeft de verdeling en de operationalisering van de gemeentelijke kenmerken weer. De selectie gebeurde op basis van literatuuronderzoek en de beschikbaarheid in de gegevensbank lokale statistieken. Als ‘predisposing factoren’ werden opgenomen: de familiale zorgindex; het aantal alleenstaanden ten opzichte van het aantal inwoners; het aantal langdurig werkzoekenden met werkloosheidsuitkeringsaanvraag; het aantal diefstallen en afpersingen per 1000 inwoners en de tevredenheidsindex ten aanzien van gezondheidsvoorzieningen en straten in de buurt. De ‘enabling factoren’ verwijzen naar de realisatiegraad van het aantal plaatsen in rusthuizen en serviceflats ten opzichte van het geprogrammeerde aantal; het aantal gepresteerde uren gezinszorg ten opzichte van de programmacijfers gezinszorg; het aantal gepresteerde uren door poetsdiensten; het gemiddeld inkomen per inwoner; het aandeel gerechtigden op de InkomensGarantie voor Ouderen en op het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden; het aandeel leefloners; het aantal inwoners per km² en de tevredenheid van de inwoners met het aanbod aan openbaar vervoer. De ‘need factoren’ ten slotte, werden op gemeentelijk niveau geoperationaaliseerd als het aandeel gerechtigden op een tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden; het aandeel traditionele WIGW (Weduwen, Invaliden, Gepensioneerden en Wezen) en het aandeel rechthebbenden met voorkeursregeling in de ziekteverzekering.

Tabel 2. Operationalisering van de verklarende variabelen op gemeentelijk niveau, gerangschikt volgens het Andersen-model.

Predisposing factoren	
familiale zorgindex	Omschrijving Het aantal 80+ ten opzichte van de bevolking van 50 tot 59 jaar. Aanduiding van de potentieel zorgbehoevende populatie in verhouding tot de potentiële zorgverleners in de gemeente.
aantal alleenstaanden t.o.v. aantal inwoners	Zelf geconstrueerde index.
aantal langdurige WZUA	Werkzoekenden met werkloosheidsuitkeringsaanvraag (WZUA) die langer dan een jaar: 1) -voldoen aan de toelaatbaarheids- en toekenningsvoorwaarden met betrekking tot volledige werkloosheidsuitkeringen, op basis van vroegere arbeidsprestaties; - voldoen aan de toelaatbaarheids- en toekenningsvoorwaarden met betrekking tot wacht- of werkloosheidsuitkeringen op basis van gedane studies; 2) recht hebben op werkloosheidsuitkeringen op basis van een vrijwillige deeltijdse tewerkstelling.
aantal diefstallen en afpersingen per 1.000 inwoners	Een index om de criminaliteitsgraad in een gemeente na te gaan.
tevredenheidsindex gezondheidsvoorzieningen	De verhouding tevreden/ontevreden huishoudens. Bij een score van 100 zijn er evenveel huishoudens tevreden als ontevreden. Een score boven de 100 betekent dat er iets meer tevreden dan ontevreden huishoudens zijn.
tevredenheidsindex straten in de buurt	De verhouding tevreden/ontevreden huishoudens. Bij een score van 100 zijn er evenveel huishoudens tevreden als ontevreden. Een score boven de 100 betekent dat er iets meer tevreden dan ontevreden huishoudens zijn.
Enabling factoren	
invulling programmatie rusthuizen	De invulling van de programmatie is een momentopname van het aantal gerealiseerde woongelegenheden in rusthuizen in verhouding tot het geplande aantal.
invulling programmatie serviceflats	De invulling van de programmatie is een momentopname van het aantal gerealiseerde wooneenheden in serviceflats in verhouding tot het geplande aantal.
aantal gepresteerde uren gezinszorg t.o.v. programmacijfers gezinszorg	Gezinszorg : het hulp- en dienstverleningsaanbod dat bestaat uit persoonsverzorging, huishoudelijke hulp en schoonmaakhulp, alsook de daarmee verband houdende algemene psychosociale en pedagogische ondersteuning en begeleiding. Deze index werd zelf geconstrueerd, en komt theoretisch overeen met invulling programmatie. De statistiek komt niet overeen met het aantal 'subsidiabele' en effectief 'gesubsidieerde' uren gezinszorg. De gepresteerde uren via dienstencheques zijn onder andere niet opgenomen.
aantal gepresteerde uren poetsdiensten	Poetshulp: de hulp- en dienstverlening die bestaat uit werkzaamheden die het reinigen van en het bevorderen van de hygiëne in de woning van de gebruiker tot doel heeft. In deze statistiek zijn de gepresteerde uren via dienstencheques niet opgenomen.
gemiddeld inkomen per inwoner	Het totaal netto belastbaar inkomen gedeeld door de gemiddelde bevolking. Gemiddelde bevolking wordt als volgt berekend: gemiddelde van de bevolking op 1 januari en 31 december.

aandeel gerechtigden op IGO en GIB (per 1.000 inwoners vanaf 65 jaar)	Zowel het GIB (Gewaarbord Inkomen voor Bejaarden) als de IGO (InkomensGarantie voor Ouderen) zijn bijstandsregelingen die de overheid verstrekt aan ouderen die de pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar bereikt hebben en die door omstandigheden geen of geen voldoende loopbaan hebben kunnen opbouwen. Het is een soort leefloon dat wordt toegekend aan ouderen die over onvoldoende bestaansmiddelen beschikken.
aandeel leefloners (per 1.000 inwoners)	Het leefloon is een minimuminkomen voor wie niet over toereikende bestaansmiddelen beschikt, noch er aanspraak op kan maken, noch in staat is deze te verwerven. Het bedrag is afhankelijk van de gezinssituatie.
aantal inwoners per km ²	Zelf geconstrueerde index, om verstedelijkingsgraad van een gemeente te meten.
tevredenheidsindex aanbod openbaar vervoer	De verhouding tevreden/ontevreden huishoudens. Bij een score van 100 zijn er evenveel huishoudens tevreden als ontevreden. Een score boven de 100 betekent dat er iets meer tevreden dan ontevreden huishoudens zijn.
Need factoren	
aandeel gerechtigden op een tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden (per 1.000 inwoners vanaf 65 jaar)	De tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden wordt toegekend aan de bejaarde persoon, bij wie een gebrek aan of een vermindering van zelfredzaamheid werd vastgesteld.
aandeel traditionele WIGW (per 1.000 inwoners)	WIGW staat voor Weduwen, Invaliden, Gehandicapten, Wezen. Dit is een van de groepen met bijzondere voorrechten binnen het sociale zekerheidsstelsel. Ze hebben onder meer recht op een verhoogde tussenkomst in de terugbetaling van hun medische kosten binnen de ziekteverzekering.
aandeel rechthebbenden met voorkeursregeling in de ziekteverzekering (per 1.000 inwoners)	Deze groep personen geniet een verhoogde tussenkomst in de terugbetaling van hun medische kosten binnen de ziekteverzekering. Er is wel een strenge inkomensvoorwaarde.

Bron: gegevensbank lokale statistieken.

5. Beschrijving van de methodologie

Een antwoord op de onderzoeksvragen werd gezocht aan de hand van multilevel logistische regressie. Aangezien het ouderen (niveau 1), in gemeenten (niveau 2) betreft, werd gebruik gemaakt van een multilevel analyse. Deze werkwijze houdt rekening met de mogelijkheid dat ouderen binnen eenzelfde gemeente niet onafhankelijk zijn van elkaar.

Om na te gaan welke gemeentelijke kenmerken een invloed hebben op formeel en informeel zorggebruik, werd de volgende analysestrategie toegepast:

1. Schatting van het nulmodel
2. Schatting van het model met individuele variabelen
3. Schatting van het model met zowel individuele als gemeentelijke variabelen
4. Schatting van een definitief model aan de hand van de log odds of oddsratio's

Een eerste stap is de schatting van een nulmodel, dat enkel een afhankelijke variabele⁹ bevat. Het nulmodel gaat na of gemeentelijke kenmerken in het algemeen invloed hebben op het zorggebruik van ouderen. In deze stap wordt dus geen rekening gehouden met het effect van individuele kenmerken of specifieke gemeentelijke kenmerken, zoals de zorgnood van de oudere of het zorgaanbod in de gemeente. In het nulmodel wordt met een Chi-kwadraattoets gekeken of de interceptvariantie significant is (zie tabel 3). Deze va-

riantie meet immers in welke mate de intercepten voor de gemeenten onderling verschillen. Indien de interceptvariantie niet significant is, dan hebben gemeentelijke kenmerken geen invloed op de afhankelijke variabele en eindigt de analyse. Is de interceptvariantie wél significant, dan oefenen gemeentelijke kenmerken mogelijks een invloed uit op het al dan niet gebruiken van zorg en loont het de moeite om na te gaan of dit zo blijft na het toevoegen van individuele kenmerken aan het model (stap twee).

In stap twee worden aan het nulmodel individuele kenmerken als verklarende variabelen toegevoegd, waarna opnieuw een Chi-kwadraattoets uitgevoerd wordt om de significantie van de interceptvariantie na te gaan. Op die manier wordt onderzocht of gemeentelijke kenmerken nog steeds een significant effect hebben op het zorggebruik, na controle voor individuele kenmerken (zie model 1 in tabel 3).

In een derde stap wordt gekeken welke gemeentelijke kenmerken ertoe bijdragen of iemand formele dan wel informele zorg gebruikt. Hiertoe worden aan het vorige model met individuele kenmerken specifieke gemeentelijke kenmerken toegevoegd en wordt opnieuw middels een Chi-kwadraattest gekeken naar de significantie van de interceptvariantie (zie model 2 in tabel 3).

In het finale model (vierde stap) worden omwille van overzichtelijkheid, statistische spaarzaamheid en kwaliteit van het onderzoeksmodel, enkel de individuele en gemeentelijke kenmerken weerhouden die een significante invloed uitoefenen op de afhankelijke variabele. Tabel 4 geeft de oddsratio's (OR) weer van deze kenmerken. De OR kwantificeert de mate waarin een toename in de onafhankelijke variabele X (bijvoorbeeld de familiale zorgindex) een invloed heeft op de odds dat de afhankelijke variabele Y (bijvoorbeeld het gebruik van formele zorg) voorkomt. Indien $OR=1$ dan is er geen effect, indien $OR>1$ dan neemt de kans op Y toe met X en indien $OR<1$ dan neemt de kans op Y af met X. Telkens wordt de kans van een bepaalde categorie ten opzichte van de referentiecategorie (aangeduid met ref.) weergegeven (de referentiecategorie voor de variabele geslacht is bijvoorbeeld 'vrouw').

6. Resultaten

De significantie van de interceptvariantie van het nulmodel in tabel 3 geeft aan dat kenmerken van de gemeente waar de oudere woont van invloed zijn op zowel formeel als informeel zorggebruik. Na toevoegen van individuele kenmerken (model 1) daalt de interceptvariantie in omvang maar blijft ze significant zowel voor formeel als informeel zorggebruik. Dit wijst erop dat na controle voor de onderzochte individuele kenmerken, kenmerken van de gemeente invloed uitoefenen op zowel formeel als informeel zorggebruik. Wanneer echter de gemeentelijke kenmerken zoals weergegeven in tabel 2 worden toegevoegd aan het onderzoeksmodel (model 2) dan blijkt de interceptvariantie niet langer significant. Dit suggereert dat niet onderzochte gemeentelijke kenmerken geen additionele verklaring kunnen bieden voor het gebruik van formele en informele zorg.

Tabel 3. De schatting en significantie van de interceptvariantie van formeel en informeel zorggebruik.

	Nulmodel	Model 1	Model 2
	Interceptvar.	Interceptvar.	Interceptvar.
Formeel zorggebruik	0,4736***	0,1694*	0,1127
Informeel zorggebruik	0,3625***	0,2675*	0,3091

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

6.1. Individuele kenmerken en zorggebruik

Wanneer we de beïnvloedende factoren van formeel en informeel zorggebruik op individueel niveau naast elkaar plaatsen, dan blijken ze maar ten dele dezelfde te zijn.

De leeftijd, het geslacht en de huishoudomvang beïnvloeden zowel het informele als het formele zorggebruik en blijken in beide gevallen belangrijke *predisposing factoren*. De invloed van deze 3 factoren is echter niet steeds gelijklopend voor formeel en informeel zorggebruik. De leeftijd heeft op beide soorten zorggebruik eenzelfde invloed: Hoe ouder, hoe meer kans op het gebruik van formele en informele zorg. Dit sluit aan bij het onderzoek van van Campen & De Klerk (2004) en Davey e.a. (2007). De invloed van het geslacht verschilt naargelang de zorgvorm. Weerom conform de studie van van Campen & De Klerk (2004) lijken mannen ook hier eerder informele zorg te gebruiken. Vrouwen gebruiken meer formele zorg. Wat niet strookt met de bevindingen van van Campen & De Klerk (2004) maar wel met Geerlings e.a. (2005) is het feit dat alleenwonenden in onze studie minder geneigd zijn tot informeel zorggebruik. Wel wordt ook hier opgemerkt dat ouderen die alleen wonen meer geneigd zijn om formele zorg te gebruiken. Opvallend is dat het al dan niet hebben van een partner enkel invloed heeft op informeel zorggebruik. Dit strookt met de bevinding van Tennstedt e.a. (in Kadushin, 2004) dat de leefsituatie (al dan niet alleenwonend) een grotere invloed heeft op formeel zorggebruik dan de relationele status. De bevinding dat een hogere opleiding de kans op formeel zorggebruik groter maakt (maar geen invloed heeft op het informele zorggebruik) strookt met de bevindingen van Auchincloss e.a. (2001). Het inkomen echter, dat volgens van Campen & De Klerk (2004) de kans op thuiszorg beïnvloedt, heeft in deze studie geen significant effect noch op formeel noch op informeel zorggebruik. Het lidmaatschap van een vereniging ten slotte oefent een significante invloed uit op het formele zorggebruik. Ouderen die lid zijn van een vereniging en op die manier een breder sociaal netwerk kunnen uitbouwen, maken meer gebruik van professionele zorg. Dit ligt in de lijn van het 'supplementary model' van Sussman (1976) dat stelt dat iemands informele netwerk het gebruik van formele voorzieningen faciliteert door hen in contact te brengen met diensten en voorzieningen.

De enige *enabling factor* die in deze studie invloed heeft op het formeel zorggebruik is de tevredenheid met het eigen sociale netwerk. Deze invloed is echter niet meer significant in het finale model. Verder blijkt dat er geen samenhang is tussen het gebruik van formele zorg en het gebruik van informele zorg. Het is dus bijvoorbeeld niet zo dat het informele zorggebruik daalt naarmate de formele zorg stijgt, of dat beide samen toenemen.

De *need factoren* die een invloed hebben op formeel en informeel zorggebruik zijn eveneens verschillend. Daar waar ADL-beperkingen – indicatief voor ernstige zorgbehoefte - enkel van invloed zijn op het gebruik van formele zorg, hebben beperkingen op het vlak van huishoudelijke activiteiten enkel invloed op het informele zorggebruik.

Deze opmerkelijke dualiteit bevestigt het ‘task-specificity model’ van Litwak (1985): formele en informele zorg hebben elk hun eigen specialisatie. Ook Pommer e.a. (2007) bevestigen de taakverdeling en specialisatie van informele en formele zorg (cf. infra): licht huishoudelijke taken behoren tot het werkdomein van de mantelzorg, zwaardere verzorgende en verplegende tot de specialisatie van de professionele hulp. Verder blijkt dat het welbevinden van de oudere eveneens enkel het informele zorggebruik beïnvloedt: hoe hoger het welbevinden, hoe lager het gebruik van informele zorg.

Tabel 4. De oddsratio's met bijhorend significantieniveau voor individuele en gemeentelijke kenmerken met invloed op informeel en formeel zorggebruik.

		Informeel zorggebruik	Formeel zorggebruik
		OR	OR
Individuele kenmerken			
<i>Pre-disposing factoren</i>			
leeftijd (80-plus= ref.)	70-79	0,401 ***	0,525 ***
	60-69	0,237 ***	0,301 ***
geslacht (vrouw=ref.)	man	2,596 ***	0,577 ***
burgerlijke staat (geen partner=ref.)	partner	2,801 ***	
opleiding (geen opleiding=ref.)	lager onderwijs		1,287
	middelbaar + hoger		2,042 ***
huishoudomvang (alleenwonend=ref.)	2 personen	2,789 ***	0,579 ***
	3 en meer	6,722 ***	0,344 ***
verenigingsleven (geen lid=ref.)	lid (excl. mutualiteit)		1,541 ***
<i>Enabling factoren</i>			
kwaliteit sociaal netwerk (niet tevreden=ref.)	tevreden		0,798
<i>Need factoren</i>			
subjectieve gezondheid ((zeer) slecht=ref.)	gaat wel		1,090
	(zeer) goed		0,716
ADL (beperkt=ref.)	niet beperkt		0,150 ***
huishouden (beperkt=ref.)	niet beperkt	0,273 ***	
(on)welbevinden		0,948 *	
Gemeentelijke kenmerken			
<i>Pre-disposing factoren</i>			
familiale zorgindex			1,027 **
<i>Enabling factoren</i>			
aantal gepresteerde uren gezinszorg / programmacijfers aantal uren gezinszorg			1,747 **
gemiddeld inkomen per inwoner		1,000 *	
aantal inwoners per km ²		1,000 *	

In deze tabel werden parameters die op geen enkel model effect hadden weggelaten. Alle parameters die werden getest, zijn terug te vinden in tabel 1 en 2.

ref. = referentiecategorie.

*** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

Bron: LOVO.

6.2. Gemeentelijke kenmerken en zorggebruik

Ook de gemeentelijke kenmerken die een invloed hebben op het zorggebruik verschillen voor het formele of informele gebruik van zorg.

Het aantal 80-plussers ten opzichte van het aantal 50- tot 59-jarigen heeft een invloed op het formele zorggebruik, zoals Auchincloss e.a. (2001) reeds suggereerden. Naarmate in de gemeente de familiale zorgindex stijgt (dat wil zeggen, naarmate er meer 80-plussers zijn ten opzichte van het aantal 50- tot 59-jarigen), wordt de kans groter dat ouderen in die gemeente formele zorg gebruiken. Op het informele zorggebruik heeft dit geen invloed. De invloed van het aantal uren gezinszorg (aantal gepresteerde uren ten opzichte van het programmacijfer) sluit dan weer aan bij Muramatsu & Campbell (2002). Naarmate de verhouding aantal gepresteerde uren gezinszorg ten opzichte van aantal geprogrammeerde uren gezinszorg stijgt, stijgt ook het gebruik van formele zorg van ouderen in die gemeente. De bevinding dat de aanwezigheid van voorzieningen in een gemeente – in onze studie onder meer geïndiceerd aan de hand van de invulling van het programmacijfer van rusthuizen en serviceflats - niet van invloed is op het gebruik van informele hulp, wordt eveneens bevestigd door Muramatsu & Campbell (2002). Het aantal inwoners per km² heeft, in tegenstelling tot wat door Auchincloss e.a. (2001) gesuggereerd wordt, geen invloed op formeel zorggebruik. Wel valt een kleine invloed op informeel zorggebruik waar te nemen. Het gemiddelde inkomen per inwoner heeft eveneens een kleine invloed op informele zorg, maar niet op het gebruik van formele zorg. Ouderen uit landelijke en meer welstellende gemeenten hebben een grotere kans op informeel zorggebruik.

6.3. Formele en informele zorg: substitutie en/of complementariteit?

Hierboven stelden we vast dat formeel zorggebruik geen invloed heeft op het al dan niet gebruiken van informele zorg, en omgekeerd. Deze vaststelling steunt de these van Luijkx (2001) dat ouderen bewust kiezen voor professionele zorg óf voor mantelzorg. De onderzoeksresultaten bevestigen tevens de complementariteitshypothese. Op welk zorgcircuit ouderen een beroep doen, hangt inderdaad samen met de aard van de hulp die men nodig heeft. Ouderen met een ADL-beperking die op het vlak van persoonsverzorgende activiteiten hulp nodig hebben - en meer dan waarschijnlijk ook in het huishouden waardoor de zorglast stijgt - doen meer een beroep op professionele zorg. Informeel zorggebruik hangt significant samen met beperkingen op het vlak van huishoudelijke activiteiten, niet met ADL-beperkingen. Deze bevindingen ondersteunen de hypothese van de complementariteit - elk heeft zijn eigen specialisatie - van informele en formele hulp (Litwak, 1985). Ook Pommer e.a. (2007) kwamen tot dezelfde bevindingen voor Nederland. *'Blijkbaar werkt in Nederland het task-specificitymodel, waarbij de familie licht huishoudelijke taken uitvoert en zwaardere verzorgende en verplegende taken overlaat aan de professionele hulp'* (Pommer e.a., 2007, 101). Er bestaat evidentie dat zowel informele als formele hulpverleners worden ingeschakeld wanneer het teveel wordt voor de mantelzorg alleen (Chappell & Blandford, 1991; De Koker, 2009).

Uitleiding

De centrale vraag in deze bijdrage luidt als volgt: biedt de gemeentelijke context waarin de oudere leeft een verklaring voor het al of niet gebruiken van zorg, naast individuele kenmerken van de persoon in kwestie? Daartoe worden twee deelvragen gesteld: 1) welke individuele en gemeentelijke kenmerken bepalen het wel of niet beroep doen op informele, niet-professionele zorg 2) welke individuele en gemeentelijke kenmerken bepalen het gebruik van formele, professionele zorg? Een derde, aanvullende vraag heeft te maken met de relatie tussen informele en formele hulp: is er sprake van substitutie en/of van complementariteit? Om deze vragen te beantwoorden voerden we een multilevel

logistische regressie-analyse uit op de gegevens van de databank 'LeefsituatieOnderzoek Vlaamse Ouderen' (LOVO), die werd gekoppeld aan de gegevensbank lokale statistieken. De analyses laten toe om tot nu toe onderbelichte verklarende factoren voor het zorggebruik van ouderen te onderzoeken. De resultaten geven tevens indicaties over de allocatie tussen behoeften en zorggebruik.

Met betrekking tot het *informele zorggebruik*, stellen we vast dat bijna 8 op 10 thuiswonende ouderen tussen 60 en 90 jaar een beroep doen op één of meer mantelzorgers, met dien verstande dat informele hulp breed werd geïnterpreteerd en in een aantal gevallen wellicht eerder terug te brengen is tot taakverdeling dan tot hulpverlening. Op individueel niveau zijn het vooral predisponing of geneigdheidsfactoren die het informele zorggebruik bepalen: wie ouder is, van het mannelijk geslacht, een partner heeft en in een groter gezin leeft, doet meer een beroep op zijn onmiddellijke omgeving. Ook behoeftevariabelen (need factoren) spelen een rol, maar in mindere mate. Een opvallende vaststelling is dat er wél een significant positief verband bestaat tussen informeel zorggebruik en beperkingen op het vlak van huishoudelijke activiteiten, maar geen significant verband met beperkingen op het vlak van persoonsverzorging. Een andere opvallende vaststelling is dat enabling factoren die te maken hebben met de beschikbare hulpbronnen, zoals de kwaliteit van het sociaal netwerk en het hebben van een vertrouwenspersoon, geen invloed uitoefenen.

Ook de invloed van gemeentelijke kenmerken op het informele zorggebruik is eerder gering. Ouderen uit landelijke en meer welstellende gemeenten hebben meer kans op informele zorg, maar de samenhang is klein. Enigszins tegen de verwachtingen in, hebben factoren die te maken hebben met het zorgaanbod of de zorgnood in de gemeente geen invloed op het gebruik van informele zorg.

Formele zorg betreft in deze bijdrage zowel hulp van professionele diensten en voorzieningen als van privé instanties. Bijna 4 op 10 60-plussers in de LOVO-enquête maken er gebruik van. Opnieuw zijn het op individueel niveau in hoofdzaak predisponing factoren die het gebruik van professionele zorg bepalen: het geslacht, de leeftijd, de huishoudomvang, de genoten opleiding en de betrokkenheid in het verenigingsleven. Vooral die laatste factor is opmerkelijk. Ouderen die lid zijn van een vereniging en op die manier een breder sociaal en informatienetwerk kunnen uitbouwen, maken meer gebruik van professionele zorg. Dit zou kunnen betekenen dat inspanningen om de netwerken van ouderen te verstevigen en uit te breiden, tot een verhoogd gebruik van professionele diensten leidt. Enerzijds is dit een goede zaak omdat gebrek aan informatie vaak een reden is voor kwetsbare ouderen om geen beroep te doen op zorg, terwijl ze het wel nodig hebben. Het verenigingsleven kan een uitstekende gangmaker zijn om de informatie te brengen waar ze nodig is. Anderzijds moeten we ons behoeden voor overconsumptie. In het licht van het toenemend aantal zorgbehoevenden zal ook in Vlaanderen de discussie rond een grotere selectiviteit van professionele zorg moeten gevoerd worden.

In dit verband blijkt uit de resultaten dat formeel zorggebruik positief samenhangt met ADL-beperkingen – een indicator van ernstige zorgbehoevendheid - maar niet met IADL-beperkingen. Dit zou kunnen betekenen dat er sprake is van een goede afstemming van de formele zorg op de zorgbehoeften, in die zin dat professionele zorg samenhangt met ernstige beperkingen. Enige nuance is echter nodig. We beschikken niet over informatie met betrekking tot de duur en de intensiteit van de verleende professionele zorg. Geerts (2009) stelde inderdaad vast dat in vergelijking met andere Europese landen de Belgische allocatiepraktijk er minder goed in slaagt om te garanderen dat wie de zwaarste

zorgbehoeften heeft ook de meeste ondersteuning krijgt. Dit wijst op een zogenaamde zorgverdunding waarbij relatief veel ouderen formele zorg krijgen, maar met een matige intensiteit. Zoals hierboven al gesteld, is een betere targetting van professionele zorg een belangrijke uitdaging voor de toekomst.

Het al of niet gebruik van professionele zorg hangt ook samen met gemeentelijke kenmerken. Zowel een gemeentelijke indicator van de zorgnood (predisposing factor) in de gemeente, als een gemeentelijke indicator van het zorgaanbod in de gemeente (enabling factor) hangen samen met de kans dat ouderen formele zorg gebruiken. Naarmate de familiale zorgindex stijgt – met andere woorden, meer potentiële zorgvragers ten opzichte van potentiële zorgverleners - wordt de kans groter dat ouderen in die gemeente een beroep doen op professionele hulp. De impact van het aanbod aan gezinszorg is nog groter: meer gepresteerde uren gezinszorg ten opzichte van het geprogrammeerde aantal betekent ook meer formeel zorggebruik van ouderen in die gemeente.

Bij het antwoord op vraag 3 trachten we nader te duiden of *de formele en informele zorg meer als substituten dan wel als complementen* functioneren. We vonden aangrijpingspunten voor beide. Formele en informele zorg hangen niet samen. Het is dus bijvoorbeeld niet zo dat het informele zorggebruik daalt naarmate de formele zorg stijgt, of dat beide samen toenemen. Dit kan erop wijzen dat ouderen bewust kiezen voor het ene of het andere. Wel stellen we vast dat de aard van de zorg die men nodig heeft, bepaalt welk zorgcircuit wordt aangesproken. Ouderen met een ADL-beperking die dus op het vlak van persoonsverzorgende activiteiten hulp nodig hebben, doen meer een beroep op professionele zorg. Informeel zorggebruik hangt significant samen met beperkingen op het vlak van huishoudelijke activiteiten, niet met ADL-beperkingen. Deze bevindingen ondersteunen de hypothese van de complementariteit: elk heeft zijn eigen specialisatie. Belangrijker echter dan de vraag of mantelzorg en professionele zorg elkaars substituten dan wel complementen zijn, is de uitdaging om ‘als partners in de zorg’ te werken. Het is immers zo dat zowel informele als formele hulpverleners worden ingeschakeld wanneer het teveel wordt voor de mantelzorg alleen. Zorg wordt dan een samenspel tussen partners waarbij de oudere zelf zoveel als mogelijk de regie over het eigen leven dient te behouden. Dat ook deze laatste opdracht geen sinecure is, wordt bevestigd door de resultaten. We stelden immers vast dat de zorgvoorkeur van de oudere geen invloed heeft op het zorgcircuit dat wordt aangesproken. Of met andere woorden: de weg van een aanbodgestuurde naar een vraaggestuurde ouderenzorg is nog lang.

Noten

- 1 ‘Gebruikelijke zorg’ is de normale, dagelijkse zorg, bijvoorbeeld partners die voor elkaar zorgen. In Nederland wordt dergelijke ‘gebruikelijke zorg’ niet meer betaald uit publieke middelen.
- 2 De individuele kenmerken die werden opgenomen in deze bijdrage zijn terug te vinden in tabel 1.
- 3 De gemeentelijke kenmerken die werden opgenomen in deze bijdrage zijn terug te vinden in tabel 2.
- 4 Het tweede deelonderzoek richtte zich tot ouderen in de residentiële zorg. Van die data maken wij hier geen gebruik.
- 5 Ratio's zijn verhoudingen, en worden weergegeven in percentages.
- 6 Dit was het geval voor het aantal gepresteerde uren gezinszorg tov programmacijfer aantal uren gezinszorg, het aantal gepresteerde uren poetsdiensten, het aandeel gerechtigden op IGO en GIB en het aandeel gerechtigden op een tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden.
- 7 2003 werd als richtjaar gebruikt voor het aandeel leefloners.
- 8 Hulp in het huishouden is grotendeels een zaak van verwanten, vooral van de echtgenote/partner. Het kan dus niet om hulp, maar om taakverdeling binnen het gezin gaan. Het is dus mogelijk dat het percentage ouderen met informele hulp sterk wordt overschat (Vanden Boer, 2006).

- 9 De afhankelijke - te verklaren - variabelen zijn: informeel zorggebruik (ja/nee) en formeel zorggebruik (ja/nee).

Bibliografie

- Andersen, R. (1968). *A behavioral model of families' use of health services*. Chicago: Center for Health Administration Studies.
- Andersen, R. & Newman, J.F. (1973). Societal and individual determinants of medical care utilization in the United States. In: *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 51 (1), 95-124.
- Andersen, R. (1995). Revisiting the behavioural model and access to medical care: does it matter? In: *Journal of health and social behavior*, 36 (1), 1-10.
- Andersen, R. M. (2008). National health surveys and the behavioral model of health services use. In: *Medical care*, 46, 647-653.
- Auchincloss, A.H., Nostrand, J.F. & Ronsaville, D. (2001). Access to health care for older persons in the United States. In: *Journal of Aging and Health*, 13, 329-354.
- Basta, N. M. (2008). Community-level socio-economic status and cognitive and functional impairment in the older population. In: *The European journal of public health*, 18, 48-54.
- Bass, D.M. & Noelker, L.S. (1987). The influence of family caregivers on elder's use of in-home services: an expanded conceptual framework. In: *Journal of Health and Social Behavior*, 28(2), 184-196.
- Bayingana, K., Demarest, S., Gisle, L., Hesse, E., Miermans, P. J. & Tafforeau, J. (2006). *Gezondheidsenquête door middel van interview. België, 2004*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, afdeling Epidemiologie.
- Breivik, H., Collett, B., Ventafridda, V., Cohen, R. & Gallacher, D. (2006). Survey of chronic pain in Europe: prevalence, impact on daily life, and treatment. In: *European Journal of Pain*, 10 (4), 287-333.
- Chappell, N. & Blandford, A. (1991). Informal and formal care: exploring the complementarity. In: *Ageing and society*, 11, 299-317.
- Cicirelli, V. (1983). Adult children and their elderly parents. In: Brubaker T.H. (Ed.), *Family relationships in later life*. Beverly Hills CA: Sage, 191-232.
- Davey, A., Savla, J., Sundström, G., Zarit, S.H. & Malmberg, B. (2007). How equitable is Sweden's changing care-mix? Linking individual and regional characteristics over time. In: *Ageing & Society*, 27, 511-532.
- Deboosere, P., Lammens, L. & Surkyn, J. (2009). De goocheltruc met de afhankelijkheidsratio of een pleidooi voor het invoeren van een onderhoudscoëfficiënt. In: Cantillon, B., Van den Bosch, K. & Lefebure, S. (Red.). *Ouderen in Vlaanderen en Europa. Tussen vermogen en afhankelijkheid*. Leuven / Voorburg: Acco, 19-52.
- De Koker, B. (2009). Gedeelde zorg is halve zorg? De betekenis van professionele hulp voor partners en kinderen van een zorgbehoevende oudere. In: Cantillon, B., Van den Bosch, K. & Lefebure, S. (Red.). *Ouderen in Vlaanderen en Europa. Tussen vermogen en afhankelijkheid*. Leuven / Voorburg: Acco, 191-232.
- Diez Roux, A.V. (2007). Neighborhoods and health: where are we and where do we go from here? In: *Revue d'Epidémiologie et de Santé Publique*, 55 (1), 13-21.
- Diez Roux, A.V. (2008). Next steps in understanding the multilevel determinants of health. In: *Journal of epidemiology and community health*, 62, 957-959.
- Federaal Planbureau & FOD Economie (2008). *Bevolkingsvooruitzichten 2007-2060*. Planning paper 105, Brussel: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie.
- Geerlings, S., Pot, A. M., Twisk, J. W. & Deeg, D. (2005). Predicting transitions in the use of informal and professional care by older adults. In: *Ageing & Society*, 25, 111-130.
- Geerts, J. (2009). Gebruik van formele en informele zorg door ouderen. Vlaanderen/België in Europees vergelijkend perspectief. In: Cantillon, B., Van den Bosch, K. & Lefebure, S. (Red.). *Ouderen in Vlaanderen en Europa. Tussen vermogen en afhankelijkheid*. Leuven / Voorburg: Acco, 155-190.
- Greene, V.L. (1983). Substitution between formally and informally provided care for the impaired elderly in the community. In: *Medical care*, 21 (6), 609-619.
- Huijsman, R. (1990). *Model van voorzieningen voor ouderen*. Proefschrift R.U. Maastricht, Zeist: Kerkebosch.
- Jacobs, T. (2008). Boekbespreking Older adults and their sociospatial integration in The Netherlands. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 29 (1), 123-125.
- Jacobs, T., Vanderleyden, L. & Vanden Boer, L. (Red.) (2004). *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*. CBGS-Publicaties, Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Jacobs, T. & Lodewijckx, E. (Red.) (2006). *Grenzen aan mantelzorg. Sociaaldemografische hypothesen over de toekomst van de zorg*. CBGS-Publicaties, Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Kadushin, G. (2004). Home health care utilization: a review of the research for social work. In: *Health & social work*, 29 (3), 219-244.

- Kempen, G.I. & Suurmeijer, T.P. (1990). The development of a hierarchical polychotomous ADL-IADL scale for noninstitutionalized elders. In: *Gerontologist*, 30(4), 497-502.
- Kempen, G.I. & Ormel, J. (Red.) (1996). *Dagelijks functioneren van ouderen*. Assen: Van Gorcum.
- Kirby, J.B. & Kaneda, T. (2005). Neighborhood socioeconomic disadvantage and access to health care. In: *Journal of Health and Social Behavior*, 46, 15-31.
- Lafortune, G. & Balestat, G. (2007). *Trends in Severe Disability Among Elderly People: Assessing the Evidence in 12 OECD Countries and the Future Implications*. OECD Health Working Papers, No. 26, OECD Publishing.
- Law, M., Wilson, K., Eyles, J., Elliott, S., Jerrett, M., Moffat, T. & Luginaah, I. (2005). Meeting health need, accessing health care: the role of neighbourhood. In: *Health & Place*, 11, 367-377.
- Lawton, M.P. (1991). A multidimensional view of quality of life in frail elders. In: J.E. Birren, Lubben, J.E., Rowe, R.C. & Deutchman, D.E. (eds.). *The concept and measurement of quality of life in the frail elderly*, 3-27.
- Litwak, E. (1985). *Helping the elderly: the complementary roles of informal networks and formal systems*. New York: the Guilford press.
- Luijckx, K.G. (2001). *Zorg; wie doet er wat aan. Een studie naar zorgarrangementen van ouderen*. Wageningen: Proefschrift Wageningen Universiteit.
- Muramatsu, N. & Campbell, R.T. (2002). State expenditures on home and community based services and use of formal and informal personal assistance: a multilevel analysis. In: *Journal of Health and Social Behavior*, 43, 107-124.
- Noelker, L.S. & Bass, D.M. (1989). Home care for elderly persons: linkages between formal and informal caregivers. In: *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 44 (1), S63-70.
- OECD (2005). *Long-term care for older people*. Paris: OECD.
- Pelfrene, E. (2009). *De nieuwe 'bevolkingsvooruitzichten 2007 – 2060'. Een situering ten opzichte van vorige prognoses*. SVR-Rapport 2009/3, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Pickett, K. E. & Pearl, M. (2001). Multilevel analyses of neighbourhood socioeconomic context and health outcomes: a critical review. In: *Journal of epidemiology and community health*, 55, 111-122.
- Pommer, E., van Gameren, E., Stevens, J. & Woittiez, I. (2007). *Verschillen in verzorging. De verzorging van ouderen in negen EU-landen*. Gebaseerd op de eerste versie van het SHARE-bestand 2004, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Prentice, J. (2006). Neighborhood effects on primary care access in Los Angeles. In: *Social Science & Medicine*, 62, 1291-1303.
- Studiedienst Vlaamse Regering (2008). *Lokale Statistieken toegangspoort tot cijfers*. http://laps.vlaanderen.be/lokaal/lokale_statistieken.htm [On-line].
- Surkyn, J., Willaert, D. & Deboosere, P. (2007). *LIPRO-huishoudensprojecties voor Vlaanderen 2006 – 2031 (-2051)*. VUB, CoViVE, 17 oktober 2007.
- Sussman, M. (1976). The family life of old people. In: Binstock, R. & Shanas, E. *Handbook of aging and the social sciences*. New York: Van Nostrand Reinhold, 218-243.
- Tennstedt, S., Crawford, S.L. & McKinlay, J.B. (1993). Is family care on the decline? A longitudinal investigation of the substitution of formal long-term care services for informal care. In: *Milbank Quarterly*, 71 (4), 601-624.
- van Campen, C. & De Klerk, M. (2004). Zorggebruik. In: De Klerk, M. (Red.). *Zorg en wonen voor kwetsbare ouderen*. LASA, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 35-63.
- Vanden Boer, L., Jacobs, Th., Vanderleyden, L., Audenaert, V. & Pauwels, K. (2001). *Het leefsituatieonderzoek Vlaamse Ouderen (LOVO). 1. Thuiswonende 55-plussers. Onderzoeksdesign – Theoretische achtergronden – Concepten – Meetinstrumenten*. CBGS-Werkdocument 2001/8, Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie.
- Vanden Boer, L., Vanderleyden, L. & Callens, M. (2004). LOVO: design en methode. In: Jacobs, T., Vanderleyden, L. & Vanden Boer, L. (red.). *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*. CBGS-Publicaties, Antwerpen-Apeldoorn: Garant, 41-59.
- Vanden Boer, L. (2006). Tien vragen over zorg. Een ouderenperspectief. In: Deven, F. & Jacobs, Th. (red.). *Vooruitdenken over zorg in Vlaanderen*. CBGS-Publicaties, Antwerpen-Apeldoorn: Garant, 225-252.
- Vanderleyden, L. & Vanden Boer, L. (2004). Zorg en ondersteuning. In: Jacobs, T., Vanderleyden, L. & Vanden Boer, L. (red.). *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*. CBGS-Publicaties, Antwerpen-Apeldoorn: Garant, 139-180.
- Van der Heyden, J. H. A., Demarest, S., Tafforeau, J. & Van Oyen, H. (2003). Socio-economic differences in the utilisation of health services in Belgium. In: *Health Policy*, 65, 153-165.
- Van der meer, M. J. (2006). *Older adults and their sociospatial integration in the Netherlands*. Universiteit van Amsterdam, Utrecht.
- Verté, D., De Witte, N. & De Donder, L. (2007). *Schaakmat of aan zet? Monitor voor lokaal ouderenbeleid in Vlaanderen*. Brugge: Vanden Broele.

Dorpsverschraling in kleine landelijke dorpen in Vlaanderen

Oswald Devisch*, An Dreesen*,
An Jammers* & Patrick De Groot**

Inleiding

Recent onderzoek (o.a. Vande Vyvere & Vanneste, 2002; Segers & Van Molle, 2004; Schrooten, 2004; Van Zeebroeck e.a., 2008) toont aan dat het Vlaamse platteland lijdt onder fenomenen als vergrijzing van de bevolking, afnemende mantelzorg, een zwak woningaanbod, achteruitgang van het verenigingsleven en een krimpend aanbod van openbare en privédienstverlening. Deze fenomenen kunnen zowel absoluut zijn (bijvoorbeeld de hoeveelheid voorzieningen in een dorp valt terug) als relatief (bijvoorbeeld de bevolkingstoename ligt lager dan het nationale gemiddelde). Als verklaring wordt verwezen naar zaken als schaalvergroting in de landbouw, toegenomen individuele mobiliteit en veranderend consumptiegedrag. Het resultaat is verschraling: het dorp dat een halve eeuw geleden nog zelfbedruipend was, een rijk verenigingsleven kende en een heterogene bevolking telde, is vandaag een woondorp geworden met een eerder homogene bevolking die voor haar activiteiten grotendeels afhankelijk is van een nabijgelegen centrum (Thissen & Droogleever Fortuijn, 1998).

Al deze fenomenen worden in het kader van deze bijdrage samengevat onder de term 'dorpsverschraling' en gedefinieerd als het proces waarbij de leefbaarheid van een dorp afneemt. Leefbaarheid is een maat voor de kwaliteit van de interactie tussen de mens en zijn omgeving (Van Dorst, 2005). Dorpsverschraling is dan het proces waarbij de kwaliteit van de interactie tussen mens en omgeving afneemt. Deze afname kan zo fundamenteel zijn dat bewoners besluiten om weg te trekken uit hun dorp.

Het hoeft geen betoog dat veranderingen in de leefomgeving door iedereen anders ervaren worden. Zo betekent de afname van het aantal voorzieningen op het platteland voor de ene misschien een meer rustige woonomgeving terwijl dit voor de andere neerkomt op een toenemend isolement (Kesteloot & Meys, 2008). Mensen kunnen daarenboven hun verwachtingen, voorkeuren en gedrag aanpassen. Zo blijkt de gemiddelde Vlaming vandaag bereid om elke dag tot een uur te pendelen om op zijn werk te raken, terwijl hij vroeger verwachtte in zijn eigen dorp werk te kunnen vinden (Kesteloot & Meys, 2008). Veranderende en hoogst individuele gedragspatronen maken dan ook dat het niet eenvoudig is om de impact van dorpsverschraling eenduidig aan te tonen.

De doelstelling van deze bijdrage is het in kaart brengen van het fenomeen dorpsverschraling in Vlaanderen. Het is een exploratieve, verkennende studie naar het voorkomen en de beleving van dorpsverschraling in kleine landelijke dorpen. In een eerste deel wordt dorpsverschraling gedefinieerd en leefbaarheid gekaderd. Het tweede deel tracht een kwantitatief beeld te schetsen van dorpsverschraling in Vlaanderen. In hoeveel gemeenten komt dorpsverschraling voor? Liggen deze gemeenten geografisch geconcentreerd of eerder verspreid? Is er een verschil tussen plattelandsgemeenten en andere gemeenten? Het derde deel peilt naar de subjectieve beleving van dorpsverschraling in 5 kleine lande-

* Departement Architectuur, Interieurarchitectuur en Beeldende Kunst, Provinciale Hogeschool Limburg.
E-mail: oswald.devisch@phl.be.

** Faculteit Bedrijfseconomische Wetenschappen, Universiteit Hasselt.

lijke dorpen in Vlaanderen. Ervaren de dorpelingen deze verschraling als negatief? Hoe wapenen zij zich hier tegen? Of overwegen ze om het dorp te verlaten? Ten slotte worden de voornaamste bevindingen samengevat.

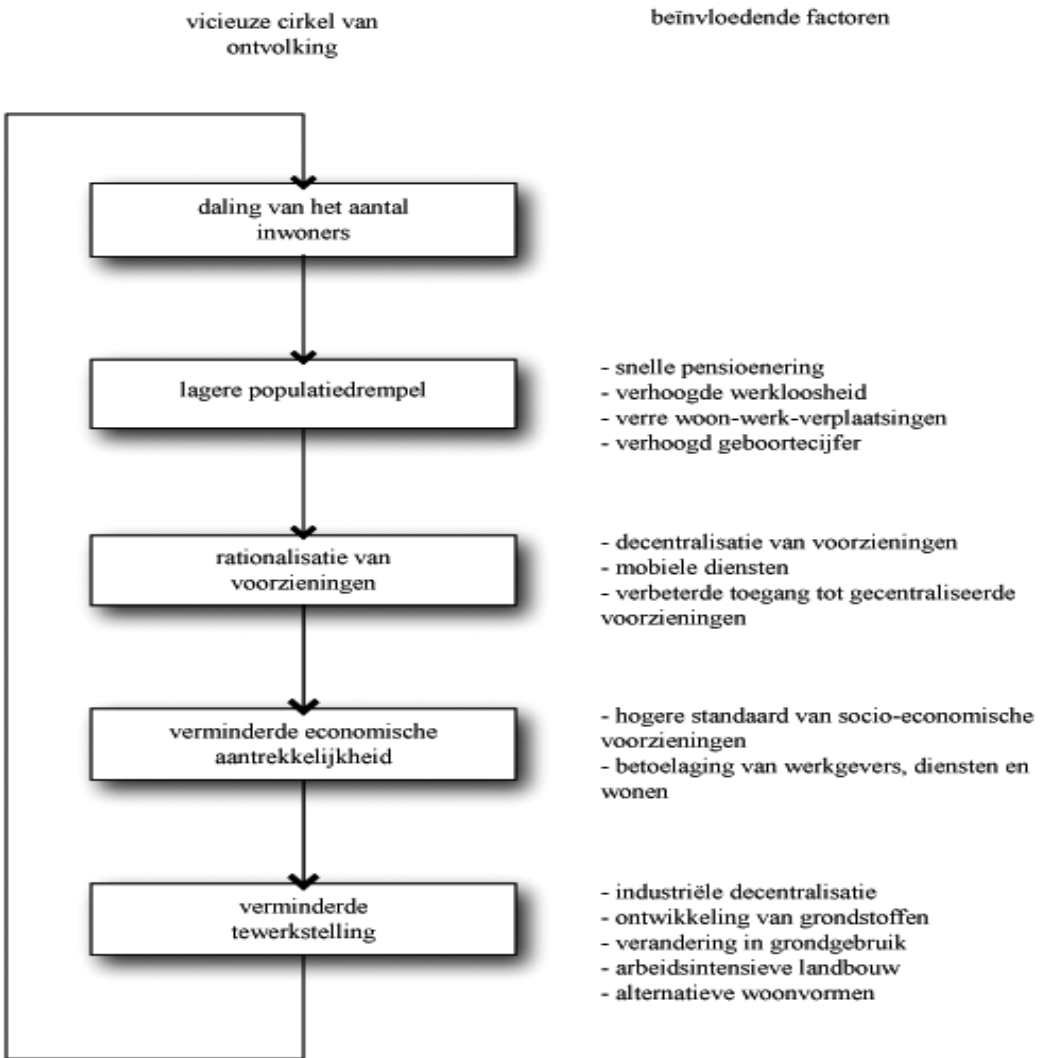
1. Verkenning van de literatuur

De term ‘verschraling’ wordt in studies naar de leefsituatie op het platteland veelal gebruikt om te wijzen op een terugval in het aantal voorzieningen en/of in het openbaarvervoersaanbod (Steenbekkers e.a., 2008; van Dam e.a., 2006). Maar, verschraling speelt ook op andere terreinen. Zo wijzen Kesteloot & Meys (2008) in hun *Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel* op volgende problemen die vandaag spelen in plattelandsgebieden: sociale uitsluiting, veroudering van de bevolking, afwezigheid van tewerkstelling en lage bestuurskracht. Het *Vlaams Programma voor Plattelandsontwikkeling 2007-2013* (Van Zeebroeck e.a., 2008) beklemtoont dan weer hoe het proces van schaalvergroting leidt tot uniformering en banalisering van het landschap. In haar beleidsnota Platteland ten slotte beschrijft de Provincie West-Vlaanderen (2003) hoe de plattelandsarchitectuur vervlakt: terwijl karakteristieke en beeldbepalende gebouwen zoals brouwerijen en boerderijen leeg staan, rijzen overal generieke fermettes, pastorijswoningen en Spaanse haciënda’s uit de grond.

De verschraling van het Vlaamse platteland kan zich dus voordoen op meerdere terreinen. In het kader van deze bijdrage is deze meerduidigheid samengevat als ‘dorpsverschraling’ en gedefinieerd als het proces waarbij de leefbaarheid van een dorp afneemt. Leefbaarheid is zelf een meerduidig begrip, maar vormt – in tegenstelling tot dorpsverschraling – reeds lang het onderwerp van onderzoek (zie onder andere: Bodd & Hofman, 1999; Leidelmeijer & Van Kamp, 2003; Heylen e.a., 2007). Volgens Van Dorst (2005, 81) heeft ‘leefbaarheid feitelijk betrekking op de kwaliteit van de interactie tussen mens en omgeving’. Dorpsverschraling zou dan wijzen op processen waarbij de kwaliteit van deze interactie afneemt. Deze afname kan zo dramatisch zijn dat bewoners besluiten uit hun dorp weg te trekken; een proces waarnaar verwezen wordt als depopulatie of ontvolking. Onderstaande figuur illustreert hoe dorpsverschraling en ontvolking een vicieus proces vormen dat resulteert in nog meer verschraling en ontvolking.

Dorpsverschraling hangt ook samen met de evolutie in het aantal voorzieningen. Een dorp waar het aantal voorzieningen afneemt, transformeert volgens Thissen & Droogleever Fortuijn (1998) van een autonoom dorp naar een woondorp. Karakteristiek voor een autonoom dorp, schrijven Thissen & Droogleever Fortuijn, is ‘*autochtoniteit, dorpsbinding, heterogeniteit in demografische en sociaaleconomische zin en homogeniteit in culturele zin*’. Winkelen en werken gebeurt in het dorp zelf en het merendeel van de bewoners is in het dorp geboren en is van plan er ook te sterven. Een woondorp daarentegen kan omschreven worden als een autonoom dorp dat zich gespecialiseerd heeft in één functie, namelijk de woonfunctie (Thissen & Droogleever Fortuijn, 1998). Winkelen en werken doen de bewoners in de omliggende stedelijke centra. De transformatie van autonome naar woondorpen komt volgens de auteurs in heel Europa voor. Onderzoek naar de leefbaarheid van dorpen in Noord-Nederland (Thissen & Droogleever Fortuijn, 1998) en in West-Vlaanderen (Thissen e.a., 2001) toont aan dat deze transformatie echter niet noodzakelijk door iedereen als negatief beleefd wordt.

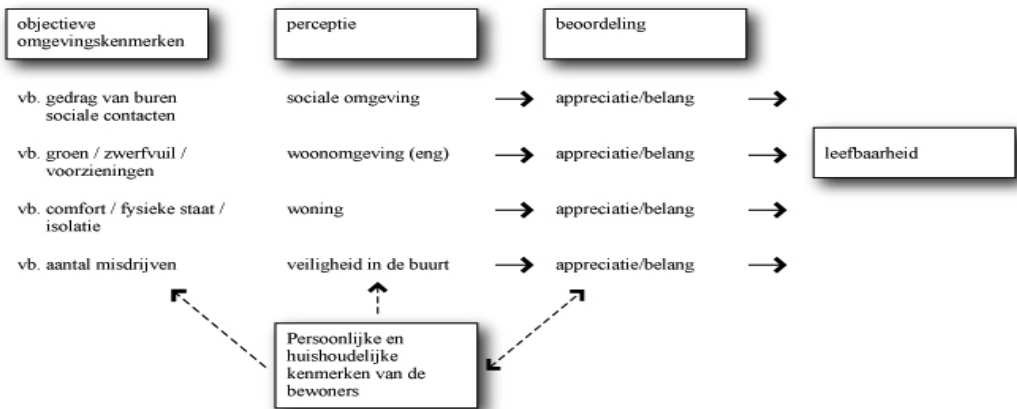
Figuur 1. De vicieuze cirkel van ontvolking.



Bron: Daniëls e.a. (2005, 235).

Om deze ogenschijnlijke tegenstelling te verklaren, dient het begrip leefbaarheid wat preciezer gedefinieerd te worden. Naast de eerder aangehaalde omschrijving, schetst Van Dorst (2005) 3 perspectieven op leefbaarheid: de 'veronderstelde leefbaarheid' die leefbaarheid meet op basis van de objectiveerbare kenmerken van de omgeving, de 'gepercipieerde leefbaarheid' die weergeeft hoe een bewoner de leefbaarheid van de omgeving ervaart en de 'kennelijke leefbaarheid' die de optimale match is tussen mens en omgeving. Een situatie die door één iemand als erg leefbaar wordt ervaren (gepercipieerd), kan voor een ander veel minder leefbaar zijn. In figuur 2 tonen Heylen e.a. (2007) aan hoe de beleving van de kwaliteit van de interactie met een omgeving niet rechtstreeks het resultaat is van fysieke of sociale omgevingselementen, maar dat ook de specifieke persoonlijke oriëntatie of achtergrond hierin een rol speelt. Volgens Heylen e.a. (2007, 6) betreft leefbaarheid dan ook 'een perceptieevaluatie van de leefomgeving en is deze dus per definitie subjectief'.

Figuur 2. De invloed van bewoners- en omgevingskenmerken op leefbaarheid.



Bron: Heylen e.a. (2007, 8).

Gegeven dat dorpsvershraling verwijst naar een afname in leefbaarheid is het belangrijk om bij het in kaart brengen van dorpsvershraling, een onderscheid te maken tussen veronderstelde en gepercipieerde dorpsvershraling; of met andere woorden, tussen de transformaties van objectieve omgevingskenmerken en de beleving van de bewoners van deze transformaties. Thissen e.a. (2001) spreken over de dialoog tussen de materieelruimtelijke structuur en de oriëntatie van bewoners en tonen aan hoe verschillende groepen bewoners, gedreven door hun oriëntatie, uiteenlopende waarderingen vertonen voor eenzelfde materieelruimtelijke structuur. Zo zouden relatief bemiddelde huishoudens voor een woondorp kiezen omwille van de goede ligging ten opzichte van werkgelegenheidscentra, de natuurlandschappelijke of recreatieve omgeving of omwille van de cultuurhistorische waarde van het dorp, terwijl minder bemiddelde huishoudens in een dergelijk dorp 'terecht' komen omwille van de lage prijzen. Voor de eerste groep is de beleving van hun woonomgeving positief, voor de tweede niet noodzakelijk. De materieelruimtelijke structuur van een dorp trekt dus een bepaald publiek aan. Thissen e.a. beargumenteren dat dit een zelfversterkend proces is: eens dat er een bepaald publiek zich in een dorp gevestigd heeft, trekt het meer gelijkgestemden aan en gaat dit ten koste van de oorspronkelijke bevolking. Zo doet de komst van meer bemiddelde huishoudens de bouwgrondprijzen stijgen waardoor kinderen van autochtone bewoners soms noodgedwongen moeten uitwijken (Willaert, 1999). Volgens Thissen & Droogleever Fortuijn (1998) hebben woondorpen daardoor de neiging om homogeen te zijn naar welstand en levensfase. De transformatie van autonome naar woondorpen maakt nu dat er zich op het platteland een nieuwe ruimtelijke verscheidenheid ontwikkelt gebaseerd op de 'ruimtelijke kwaliteit van cultuurhistorische en landschappelijke waarden en de identiteit van 'dorpse' woonmilieus' (Thissen e.a., 2001, 344). Bepaalde plattelandskernen oefenen als woondorp een zekere aantrekkingskracht uit door hun natuurlandschappelijke of recreatieve waarde of door hun interessante ligging in de buurt van werkgelegenheids- of dienstencentra. Andere kernen hebben die troeven niet en zijn daardoor minder aantrekkelijk als woondorp.

De beleving van dorpsvershraling blijkt erg samen te hangen met de persoonlijke oriëntatie of achtergrond van de bewoner. Thissen & Droogleever Fortuijn (1998) tonen aan dat deze beleving bovendien tijdsgebonden is. Structurele veranderingen, zoals schaalvergroting en regiovorming, gaan volgens de auteurs gepaard met culturele veranderingen. Zo vermelden Thissen e.a. (2001) de overgang van een samenleving gebaseerd op productie naar een samenleving gebaseerd op consumptie. De leefbaarheid van een woonlocatie is

in die zin voor de meeste mensen dan ook niet langer louter afhankelijk van de mogelijkheden om er een bestaan op te bouwen of van plaatselijke voorzieningen, maar steeds vaker van de kwaliteit van de woningvoorraad en de woonomgeving (Thissen & Linseele, 2001). De terugval in het aantal voorzieningen wordt simpelweg gecompenseerd door een toename in autogebruik, tenminste voor diegenen die mobiel zijn. Voor de vervoersarme plattelandsbewoner dreigt het isolement (Kesteloot & Meys, 2008).

Onderzoek toont dus aan dat veronderstelde dorpsverschraling niet altijd en overal tot een negatieve beleving leidt. Om inzicht te krijgen in de toestand in Vlaanderen zullen in wat volgt eerst een aantal ruimtelijke en sociale omgevingskenmerken in kaart gebracht worden. Het doel is om na te gaan of en waar de evolutie van deze kenmerken op verschraling zou kunnen wijzen. Hoe vaak komt dorpsverschraling voor in Vlaanderen? Is er sprake van een geografische concentratie?

2. Dorpsverschraling in Vlaanderen

Om het voorkomen en de geografische spreiding van dorpsverschraling in Vlaanderen in kaart te brengen, moet er eerst een meetinstrument ontwikkeld worden waarmee de verschraling van een gemeente of regio gemeten kan worden. In het kader van leefbaarheidstudies bestaat een lange traditie in het ontwikkelen van dergelijke instrumenten. Zo suggereert Van Dorst (2005) dat een instrument dat de veronderstelde leefbaarheid van een leefomgeving moet meten 2 domeinen in kaart moet brengen: de kwaliteit van de woning (onder andere grootte, staat en privacy) en de kwaliteit van de woonomgeving (onder andere aanwezigheid en kwaliteit van voorzieningen en groen, gemiddeld inkomen en bevolkingssamenstelling van de buurt, woning- en bevolkingsdichtheid). Heylen e.a. (2007) voegen hier nog 2 domeinen aan toe: de kwaliteit van de sociale omgeving en de veiligheid in de buurt.

Dorpsverschraling is gedefinieerd als het proces waarbij de leefbaarheid van een dorp afneemt. Het in kaart brengen van veronderstelde dorpsverschraling gebeurt hier door het in kaart brengen van de evolutie in de vermelde domeinen. Niet alle aspecten van deze domeinen kunnen hier behandeld worden. Voorliggende studie is verkennend en wil in de eerste plaats het bestaan van dorpsverschraling in Vlaanderen nagaan en de meerduidigheid ervan illustreren. Daarom werd voortbouwend op het werk van Van Dorst (2005) en Heylen e.a. (2007) en rekening houdend met wat cijfermatig beschikbaar is een selectie gemaakt. Volgende aspecten komen aan bod:

1. de bevolkingsevolutie;
2. de evolutie van het aantal huishoudens;
3. de groene en grijze druk;
4. de evolutie van de bouwgrondprijzen;
5. kansarmoede;
6. de demografie van de ondernemingen;
7. werkzaamheid en werkloosheid;
8. de evolutie in het aantal actieve ondernemingen in de dienstensector;
9. de tevredenheid over de aanwezige voorzieningen;
10. de intensiteit aan sociale contacten.

Bij de beschrijving van deze aspecten wordt de focus gelegd op de Vlaamse plattelandsgemeenten. De ontwikkelingen in het landelijke gebied worden tegelijk vergeleken met de rest van Vlaanderen. Er wordt gebruik gemaakt van de zogenaamde VRIND-gebiedsindeling (SVR, 2008). Daarbij worden de Vlaamse steden en gemeenten ingedeeld in 9 groepen:

1. de grootsteden;
2. de grootstedelijke rand;
3. de centrumsteden;
4. het Vlaams stedelijk gebied rond Brussel;
5. het provinciaal kleinstedelijk gebied;
6. het regionaalstedelijk gebied;
7. het structuurondersteunend kleinstedelijk gebied;
8. het overgangsgebied;
9. het platteland.

De situatie in 2007 wordt geanalyseerd en waar mogelijk vergeleken met 1997 (of een vergelijkbare periode van 10 jaar). De interpretatie van dit cijfermateriaal is gebaseerd op de drie volgende bronnen: *VRIND 2008* (SVR, 2008), het *Vlaams Programma voor Plattelandsontwikkeling 2007-2013* (Van Zeebroeck e.a., 2008) en de *Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel* (Kesteloot & Meys, 2008).

2.1. Bevolkingsevolutie

Vlaanderen kent de laatste 10 jaar een positieve bevolkingsevolutie. De toename in aantal inwoners is het grootst in de kleinstedelijke en de overgangsgebieden. Op het platteland is deze relatief gezien sterker dan in de grote steden en de stedelijke rand. Een studie van Willaert (1999) naar stadsvlucht bevestigt deze cijfers. Hij spreekt over stadsvlucht in 2 fasen: van stad naar rand, en van rand naar platteland, waarbij de eerste fase sterker is dan de tweede, zoals de cijfers in tabel 1 ook aangeven.

Een opsplitsing van het migratiesaldo naar leeftijd leert dat de stad de attractiepool blijft voor jongeren. De 18-24-jarigen trekken nog steeds naar de stedelijke gebieden. Het migratiepatroon van jonge gezinnen vertoont daarentegen een duidelijke suburbanisatiebeweging (SVR, 2008). Het platteland en het overgangsgebied zijn een aantrekkelijke vestigingsplaats voor jonge gezinnen.

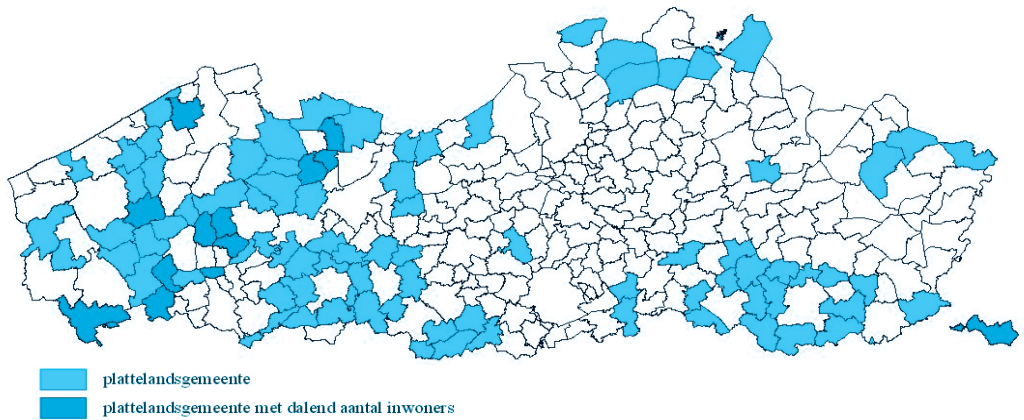
Tabel 1. Evolutie van de bevolking in de gemeenten van het Vlaamse Gewest, periode 1997-2007.

	2007	Evolutie tussen 1997 en 2007 in %
Centrumsteden	809.332	+ 2,7
Grootstedelijke rand	278.234	+ 2,2
Grootsteden	701.346	+ 3,4
Provinciaal kleinstedelijk gebied	631.537	+ 4,8
Overgangsgebied	1.448.089	+ 4,2
Platteland	970.545	+ 3,9
Regionaalstedelijk gebied	358.452	+ 3,0
Vlaams stedelijk gebied rond Brussel	260.158	+ 4,6
Structuurondersteunend kleinstedelijk gebied	659.747	+ 3,6
Vlaams Gewest	6.117.440	+ 3,7

Bron: Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR) (2008).

Ondanks de algemene bevolkingstoename kent 11% van alle Vlaamse gemeenten (35 op 308) in een absolute daling van het aantal inwoners tussen 1997 en 2007. Kijken we enkel naar de plattelandsgemeenten, dan gaat het om 14 van de 101 gemeenten. Deze daling doet zich vooral voor in West- en Oost-Vlaanderen.

Figuur 3. Vlaamse plattelandsgemeenten met een absolute daling van het aantal inwoners tussen 1997 en 2007.



Bron: Portaal Lokale Statistieken (2009).

2.2. Evolutie van het aantal huishoudens

De evolutie van het aantal huishoudens is overal positief. Een huishouden telt op het platteland gemiddeld 2,5 personen, wat meer is dan in de stedelijke gebieden. Ook het percentage alleenstaanden is lager op het platteland dan in de rest van Vlaanderen. Toch kan men overall – en dus ook op het platteland – spreken van een toenemende gezinsverdunding (SVR, 2008).

Volgens Thissen e.a. (2001) is de evolutie van het aantal huishoudens een betere indicator voor de kwantitatieve ontwikkeling van het platteland dan de bevolkingsevolutie. Gezinsverdunding maakt immers dat het aantal inwoners in een dorp kan dalen zonder dat de woningbezetting daalt. In Vlaanderen is er geen enkele gemeente waar het aantal huishoudens daalt.

Tabel 2. Evolutie van het aantal huishoudens en alleenstaanden in de gemeenten van het Vlaamse Gewest, periode 1997-2007.

	Aantal huishoudens 2007	Evolutie aantal huishoudens 1997-2007 in %	Gemiddeld aantal personen per huishouden 2007	% alleenstaanden 2007
Centrumsteden	358.053	+ 8,2	2,2	15,7
Grootstedelijke rand	113.045	+ 8,8	2,4	10,6
Grootsteden	335.093	+ 3,5	2,1	21,6
Provinciaal kleinstedelijk gebied	257.308	+ 11,9	2,4	10,9
Overgangsgebied	575.713	+ 11,1	2,5	9,5
Platteland	382.404	+ 11,1	2,5	9,3
Regionaalstedelijk gebied	144.214	+ 10,8	2,5	9,9
Vlaams stedelijk gebied rond Brussel	105.119	+ 8,2	2,5	11,4
Structuurondersteunend kleinstedelijk gebied	279.139	+ 9,2	2,3	12,9
Vlaams Gewest	2.550.088	+ 9,3	2,4	12,3

Bron: SVR (2008).

2.3. Groene druk – grijze druk

De groene druk is de verhouding tussen de jeugdige bevolking en de bevolking op beroepsactieve leeftijd; de grijze druk is de verhouding tussen de leeftijdsgroep van ouderen en de bevolking op beroepsactieve leeftijd. Vlaanderen vergrijst: de grijze druk blijkt overal, uitgezonderd in het stedelijk gebied rond Brussel, groter dan de groene druk. Ook op het platteland neemt het aandeel jongeren af en stijgt het aandeel 65-plussers, zij het iets minder sterk dan in de steden en hun rand.

Tabel 3. Groene en grijze druk in de gemeenten van het Vlaamse Gewest, 2007.

	Groene druk*	Grijze druk**
Centrumsteden	38,4	44,9
Grootstedelijke rand	41,9	44,2
Grootsteden	40,4	43,1
Provinciaal kleinstedelijk gebied	40,3	41,6
Overgangsgebied	40,5	41,1
Platteland	41,8	42,2
Regionaalstedelijk gebied	41,2	42,6
Vlaams stedelijk gebied rond Brussel	46,3	44,1
Structuurondersteunend kleinstedelijk gebied	39,2	44,6
Vlaams Gewest	40,6	42,8

* Verhouding tussen de bevolking tussen 0 tot 19 jaar en de bevolking tussen 20 tot 59 jaar.

** Verhouding tussen de bevolking van 60 jaar en ouder en de bevolking tussen 20 en 59 jaar.

Bron: SVR (2008).

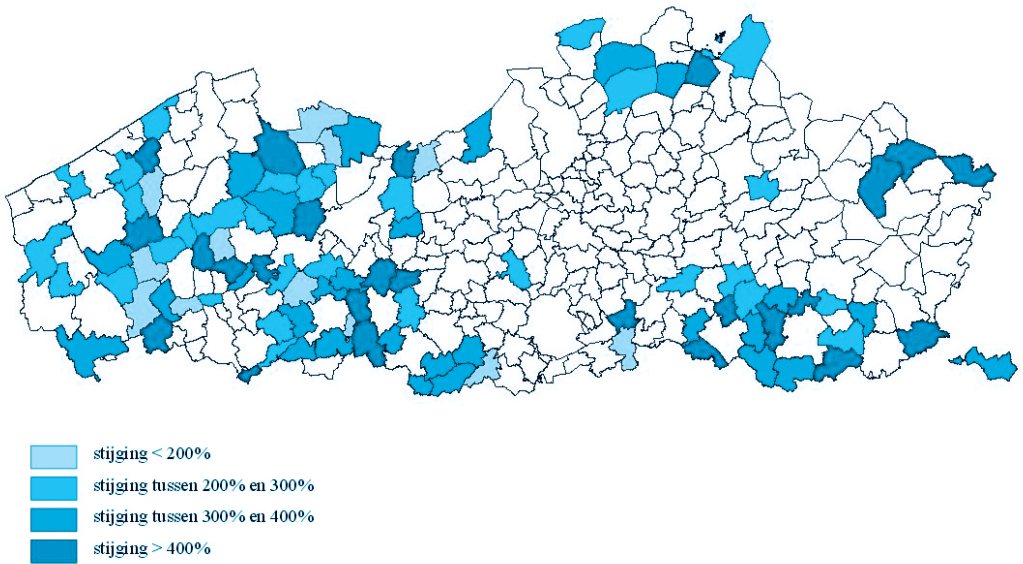
2.4. Evolutie bouwgrondprijzen

De bouwgrondprijzen zijn sinds 1997 in Vlaanderen gemiddeld gestegen met 273% (in nominale prijzen). Op het platteland is de relatieve stijging het grootst (+ 313%). Met een gemiddelde prijs van 119 euro per m² blijft bouwgrond op het platteland nog wel een stuk goedkoper dan de gemiddelde prijs van 143 euro per m² in Vlaanderen. De grote prijsstijging wordt volgens Kesteloot & Meys (2008) veroorzaakt door de komst van meer bemiddelde gezinnen die naar het platteland verhuizen met de hoop er rust en groen te vinden. Deze stijging kan volgens de auteurs zo groot zijn dat de autochtone bevolking noodgedwongen moet uitwijken.

De kwaliteit van de woningen op het platteland is relatief laag, maar de woningen zijn er wel groter dan het Vlaamse gemiddelde. Het aanbod van sociale huurwoningen is te laag in vergelijking met het aantal kandidaat-huurders (Van Zeebroeck e.a., 2008).

Zoals eerder aangegeven, wordt de aantrekkingskracht van een dorp mee bepaald door de materieelruimtelijke structuur van het dorp. Zo spreken Thissen e.a. (2001) over de ligging ten opzichte van werkgelegenheidscentra, de natuurlandschappelijke of recreatieve omgeving en de cultuurhistorische waarde van het dorp. De evolutie van bouwgrondprijzen op het platteland kan daarom erg verschillen van gemeente tot gemeente. Dat wordt geïllustreerd door figuur 4.

Figuur 4. Evolutie van de bouwgrondprijs in de Vlaamse plattelandsgemeenten, periode 1997-2007, in %.



Bron: Portaal Lokale Statistieken (2009).

2.5. Kansarmoede

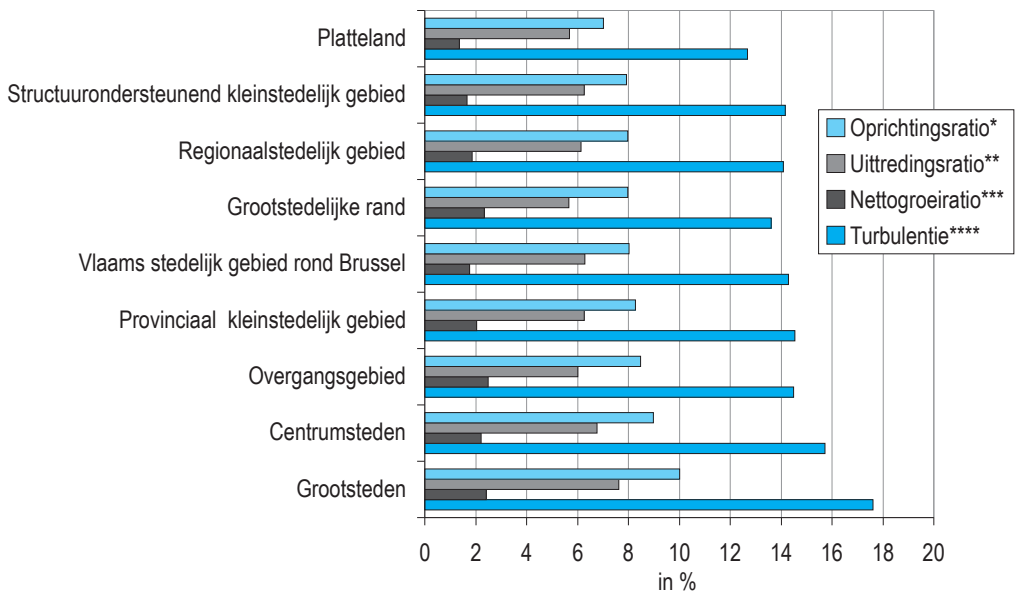
Armoede lijkt minder aanwezig op het platteland: zo zijn er relatief minder leefloners en ligt het aantal geboortes in kansarme gezinnen ruim onder het Vlaamse gemiddelde. Wel is het zo dat de plattelandsgemeenten in verhouding het hoogste aantal ouderen tellen die genieten van het gewaarborgd inkomen voor bejaarden (GIB) of een inkomensgarantie voor ouderen (IGO). Ook komen er proportioneel meer mensen in aanmerking voor een voorkeursregeling in de ziekteverzekering (SVR, 2008).

2.6. Demografie ondernemingen

Het platteland kent, in vergelijking met het Vlaamse gemiddelde, een relatief laag aantal nieuw opgerichte ondernemingen. De oprichtingsratio op het platteland is 7,0%, ten opzichte van 8,3% in het Vlaamse Gewest. Ook de uittredingsratio, die het aandeel stopzettingen en faillissementen van het aantal actieve ondernemingen aangeeft, is relatief hoog (5,7%). Dit maakt dat de nettogroeiratio op het platteland slechts 1,3% is, ten opzichte van een gemiddelde van 2,0% in het Vlaamse Gewest.

De turbulentie, gedefinieerd als de som van de oprichtings- en uittredingsratio, toont de mate waarin het economische weefsel zich hernieuwt (SVR, 2008). Deze is met 12,6% het laagst op het platteland.

Figuur 5. Demografie van de ondernemingen in de gemeenten van het Vlaamse Gewest, 2006, in %.



* Het aandeel nieuw opgerichte ondernemingen op het totale aantal actieve ondernemingen.

** Het aandeel stopzettingen en faillissementen op het totale aantal actieve ondernemingen.

*** Het verschil tussen de oprichtingsratio en de uittredingsratio.

**** Som van de oprichtings- en de uittredingsratio.

Bron: SVR (2008).

2.7. Werkzaamheid en werkloosheid

Het platteland kent een hoge werkzaamheidsgraad. Zo was in de plattelandsgemeenten in 2006 gemiddeld iets meer dan 70% van de mensen op arbeidsleeftijd effectief aan het werk (SVR, 2008). De tewerkstelling op het platteland zelf is echter laag, waardoor mensen noodgedwongen moeten pendelen (Kesteloot & Meys, 2008). Met een werkloosheidsgraad van 5,3% doet het platteland het beter dan het Vlaamse gemiddelde (SVR, 2008). Tussen 1999 en 2007 is het aantal werkzoekenden in het Vlaamse Gewest met een vijfde toegenomen. Deze trend gaat vrij ongemerkt voorbij aan het platteland.

2.8. Aanwezigheid diensten en voorzieningen

In 11% van de Vlaamse gemeenten is er tussen 1995 en 2005 een daling vast te stellen in het aantal actieve ondernemingen in de dienstensector (commerciële en niet-commerciële diensten). Deze daling doet zich zowel voor op het platteland als in de rest van Vlaanderen.

Thissen & Droogleever Fortuijn (1998) beschrijven een dorp waar het aantal voorzieningen afneemt als een dorp dat transformeert van een autonoom dorp naar een woondorp. Dergelijke transformatie kan volgens de auteurs leiden tot een afname in het aantal inwoners. Dit blijkt slechts in één Vlaamse plattelandsgemeente het geval te zijn.

Wat betreft de aanwezigheid van voorzieningen scoort het platteland relatief goed op het vlak van basismobiliteit, beschikbare plaatsen in rusthuizen en serviceflats, gezinszorg en huisartsengerichtheid (Zeebroeck e.a., 2008). Het cultuuraanbod daarentegen

is ondermaats en het aantal contactpunten voor dienstverlening daalt door rationalisering en schaalvergroting (Van Zeebroeck e.a., 2008). Vooral wie vervoersafhankelijk is, ondervindt hiervan de meest negatieve gevolgen. Kesteloot & Meys (2008) wijzen op mogelijke problemen voor alleenstaande vrouwen zonder inkomen, jongeren, senioren en gehandicapten.

2.9. Tevredenheid voorzieningen

Plattelandsbewoners blijken over het algemeen toch erg tevreden over de aanwezige voorzieningen. Op 10 van de 15 soorten voorzieningen opgenomen in tabel 4 scoort het platteland beter dan het Vlaamse gemiddelde. Over de bejaardenvoorzieningen, jongerenvoorzieningen en de staat van de wegen is de tevredenheid op het platteland zelfs relatief gezien het hoogst in Vlaanderen. Over het openbaar vervoer en de gezondheidsvoorzieningen is de tevredenheid dan weer erg laag. Dit in tegenstelling met de eerder aangehaalde goede score van het platteland op het vlak van de aanwezigheid van basismobiliteit en huisartsengerichtheid.

Tabel 4. Aandeel van de bevolking dat zegt tevreden tot zeer tevreden te zijn over voorzieningen in de gemeenten van het Vlaamse Gewest, 2007, in %.

	Plattelandsgemeenten	Alle Vlaamse gemeenten
Huisvuil	83,3	82,1
Culturele voorzieningen	82,3	83,0
Onderwijs	81,3	78,8
Openbaar groen	78,1	76,4
Gezondheidsvoorzieningen	76,8	78,1
Sportvoorzieningen	73,5	74,6
Jongerenvoorzieningen	70,8	58,3
Bejaardenvoorzieningen	61,3	50,9
Openbaar vervoer en tram	57,6	61,5
Kinderopvang	54,7	49,8
Staat wegen	47,8	41,3
Staat fiets- en voetpaden	45,1	37,0
Begeleiding werklozen	40,3	41,4
Opvang en begeleiding armen	31,7	26,1
Opvang en begeleiding vreemdelingen	31,1	26,3

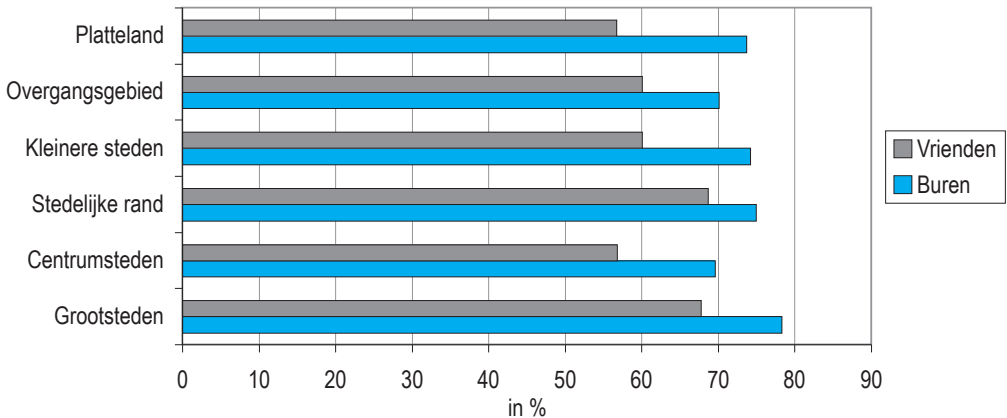
Bron: SVR (2008).

2.10. Sociale contacten

Ongeveer 70% van alle Vlamingen heeft minstens één keer per week contact met zijn burens. Het platteland scoort lager dan de steden maar beter dan het overgangsgebied. Het contact met vrienden is iets minder frequent. Hier scoort het platteland het laagst. Meer dan de helft van de plattelandsbewoners is actief lid van een vereniging. Hier doet het platteland het dan weer beter dan het stedelijk gebied maar slechter dan het overgangsgebied.

Kesteloot & Meys (2008) wijzen er op dat het sterke sociale netwerk op het platteland ondergraven wordt door het feit dat families – al dan niet noodgedwongen door financiële redenen – uitzwermen en door de komst van nieuwe bewoners die mogelijk andere verwachtingen hebben met betrekking tot hun leefomgeving. Dit kan voor spanningen zorgen.

Figuur 6. Aandeel personen dat met minstens wekelijks contact heeft met buren en vrienden in de gemeenten van het Vlaamse Gewest, in 2007, in %.



Bron: SVR (2008).

2.11. Conclusie

In een aantal (plattelands)gemeenten daalt de bevolking, al daalt in geen enkele gemeente het aantal huishoudens. Vlaanderen vergrijsjt, zowel op het platteland als in de rest van Vlaanderen. Het aantal actieve ondernemingen in de dienstensector daalt in goed 1 op 10 plattelandsgemeenten. Maar ook hierin verschilt het platteland niet drastisch van de rest van Vlaanderen. Daarnaast kent het platteland een iets lagere nettogroeiratio van de ondernemingen en vernieuwt het economische weefsel er wat trager dan in de rest van Vlaanderen. Tegelijkertijd ligt de werkzaamheidsgraad op het platteland iets hoger.

De cijfers geven aan dat dorpsverschraling wel degelijk bestaat in Vlaanderen. Maar inzake verschraling volgen de plattelandsgemeenten min of meer de evolutie in de rest van Vlaanderen. Plattelandsgemeenten nemen dus niet echt een uitzonderingspositie in. Van een geografische concentratie van dorpsverschraling lijkt geen sprake.

Wat wel opvalt, is de relatief grote stijging van de bouwgrondprijzen op het platteland. Het kan betekenen dat de minder bemiddelde huishoudens noodgedwongen moeten uitwijken en de heterogeniteit van de bevolking daalt (Thissen & Droogleever Fortuijn, 1998).

Wat ook uit de cijfers blijkt, is dat ondanks het feit dat de 'veronderstelde' leefbaarheid in sommige (plattelands)gemeenten daalt, de gemiddelde tevredenheid op het platteland erg hoog ligt en het sociale leven er relatief goed uitgebouwd is. Op zoek naar een mogelijke verklaring voor deze paradox stellen Thissen e.a. (2001) dat de traditionele indicatoren (zoals de bevolkingsevolutie en de ontwikkeling van het voorzieningenniveau) onvoldoende inzicht geven in de ervaren leefbaarheid van een woonomgeving en dat meer kwalitatieve kenmerken betekenisvoller zijn. Ook Van Zeebroeck e.a. (2008) pleiten voor meer kwalitatief onderzoek op de schaal van het dorp. Scores op gemeentelijk niveau moeten volgens hen gerelativeerd worden omdat specifieke problemen van bepaalde doelgroepen in kleine kernen en dorpen op gemeentelijk niveau onzichtbaar blijven.

In een poging om aan deze opmerkingen tegemoet te komen, wordt in het volgende deel, bij de bewoners van 5 kleine verspreide landelijke dorpen gepeild naar hoe zij veranderingen in hun leefomgeving beleven. Centraal staan de creatieve oplossingen die bewoners hanteren om met dorpsverschraling om te gaan.

3. Beleving van dorpsverschraling in Vlaanderen

De cijfers en tabellen uit voorgaande paragrafen geven een inzicht in het voorkomen en de geografische spreiding van dorpsverschraling in Vlaanderen, maar gaan niet in op de wijze waarop individuele bewoners deze verschraling beleven en ermee omgaan. Daartoe werden een aantal sleutelfiguren in 5 kleine verspreide landelijke dorpen in Vlaanderen bevestigd. Bij de selectie van deze sleutelfiguren is er naar gestreefd om telkens één vertegenwoordiger van de volgende categorieën te hebben: een oudere (65-plusser), een jongere (tussen 25 en 35 jaar), een 'native' (woont al minstens 20 jaar in het dorp), een inwijkeling (woont maximum 5 jaar in het dorp) en een bevoorrechte getuige zoals een pastoor, een schooldirecteur of een café-uitbater. De vragenlijst is opgesteld rond de deelonderwerpen uit figuur 2 en geïnspireerd op de leefbaarheidsstudies *Dorp In Zicht*¹ en *Leefbaarheids-onderzoek Lemon*².

De 5 kleine verspreide landelijke dorpen zijn geselecteerd op basis van 3 criteria. Het gaat om plattelandsgemeenten, met een beperkt inwonersaantal die geografisch afgescheiden liggen van andere dorpen. Belangrijk in dit verband is dat terwijl de veronderstelde dorpsverschraling in kaart is gebracht op schaal van de gemeente (zie boven), de interviews afgenomen zijn op schaal van het dorp (een deekern van de gemeente).

Het eerste selectie criterium bepaalt dat enkel dorpen gelegen in plattelandsgemeenten zoals gedefinieerd door de Studiedienst van de Vlaamse Regering (2008) weerhouden zijn. Op basis van de bevolkingstatistieken is vervolgens het inwoneraantal, het tweede criterium, bepaald voor elke van deze dorpen. Alleen kleine dorpen zijn weerhouden. Binnen deze studie wordt een dorp als klein beschouwd als het inwoneraantal kleiner is dan 1.500. Het derde criterium, geografische ligging, bepaalt dat enkel die dorpen weerhouden zijn die geografisch afgescheiden liggen ten opzichte van andere dorpen. Dit wil zeggen dat het dorp niet mag aansluiten bij andere dorpen of dat er geen lintbebouwing mag zijn die het dorp met een ander dorp verbindt. Deze evaluatie is gebeurd op basis van luchtfoto's.

Van alle dorpen die aan deze 3 selectiecriteria voldoen, is uiteindelijk voor elke provincie één dorp weerhouden. Deze selectie resulteerde in de volgende dorpen: deekern Zuienkerke, gelegen in de gemeente Zuienkerke, West-Vlaanderen; Sint-Maria-Horebeke in Horebeke, Oost-Vlaanderen; Eel in Ravels, Antwerpen; Grazen in Geetbets, Vlaams-Brabant en Kanne in Riemst, Limburg.

De sleutelfiguren zijn geselecteerd volgens de sneeuwbal methode³ waarbij aan één persoon in het dorp (de bevoorrechte getuige) gevraagd is om een aantal andere getuigen voor te stellen. Sommige van de sleutelfiguren werden apart bevestigd, anderen in groep. De interviews zijn door verschillende personen afgenomen maar door één en dezelfde persoon verwerkt. Telkens werd dezelfde vragenlijst gehanteerd.

Alvorens tot de rapportering van de resultaten over te gaan, is het interessant om eerst de tevredenheidsindex, van de gemeenten waartoe deze dorpen behoren, te bekijken en deze te vergelijken met het Vlaamse gemiddelde. In onderstaande tabel worden de tevredenheidsindices weergegeven, zoals bepaald in de Socio-Economische Enquête van 2001 (SEE 2001) waarin alle Belgische huishoudens bevestigd werden naar de tevredenheid over hun woonomgeving. Belangrijk is dat deze indices berekend zijn op niveau van de gemeente en dus slechts een indicatie kunnen zijn voor de tevredenheid in de geselecteerde deekernen. Wat opvalt, is dat de tevredenheid over het uitzicht van gebouwen, netheid, luchtkwaliteit, rust en groen in 4 gemeenten (uitgezonderd Riemst) hoger ligt dan gemiddeld in Vlaanderen. Wat betreft tevredenheid over gezondheidsvoorzieningen, winkels, openbaar vervoer, voetpaden en aanwezigheid van administratieve voorzienin-

Tabel 5. Tevredenheidsindices* voor de 5 geselecteerde gemeenten en het gemiddelde van het Vlaamse Gewest.

	gezondheidsvoor- zieningen	winkels	openbaar vervoer	uitzicht van gebouwen	netheid	lucht- kwaliteit	rust	voetpaden	fietspaden	straten	groene ruimten	adminis- tratieve voorzienin- gen	aan- wezigheid van vrije beroepen in de buurt
Riemst	117,3	61,2	72,5	133,2	137,4	129,7	122,7	73,5	47,1	112,4	99,8	81,0	85,7
Zuienkerke	95,6	43,6	99,7	151,2	152,3	161,1	152,2	85,9	68,1	121,6	131,5	82,7	69,2
Horebeke	116,3	46,2	58,9	142,2	143,2	158,2	151,9	40,4	28,8	108,8	131,0	88,6	83,7
Ravels	122,0	81,1	77,1	146,6	148,8	147,6	140,4	67,6	58,4	104,5	115,6	95,2	95,4
Geetbets	121,7	82,4	58,1	136,8	141,0	134,8	132,4	63,8	70,9	106,7	111,2	91,4	89,1
Heers	128,1	75,8	62,4	135,2	137,1	143,8	142,5	79,5	58,6	114,9	117,2	94,8	85,3
Vlaams Gewest	127,9	101,4	99,6	128,0	131,0	118,4	113,3	92,8	62,8	112,1	107,5	98,7	99,9

* Een tevredenheidsindex van 100 betekent dat er precies evenveel tevreden en ontevreden zijn. Is de index hoger dan 100, dan zijn méér mensen tevreden dan ontevreden. Zo zijn er in een gemeente met een tevredenheidsindex van 300 driemaal zoveel tevreden als ontevreden. In een gemeente met een tevredenheidsindex van 20 zijn er 5 maal meer ontevreden dan tevreden.

Bron: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) (2001) (eigen bewerking).

gen of vrije beroepen scoren de geselecteerde gemeenten echter heel wat lager dan de rest van Vlaanderen. Verder is het interessant om te vermelden dat Zuienkerke in de top 3 van Vlaanderen staat wat betreft tevredenheid over het uitzicht van gebouwen en de luchtkwaliteit in de gemeente. Ook wat betreft netheid, uitzicht van straten en groene ruimten telt deze gemeente heel wat meer tevredenen dan ontevredenen.

3.1 Zuienkerke, West-Vlaanderen

De gemeente Zuienkerke bestaat uit 4 deeltkernen: Meetkerke, Houtave, Nieuwmunster en Zuienkerke. De geselecteerde deeltkern, Zuienkerke, telt 1.436 inwoners (in 2007) en is gelegen op 8 km vogelvlucht van het centrum van Brugge en op 6 km vogelvlucht van de kust. Voor de kwalitatieve bevraging zijn 4 sleutelfiguren gecontacteerd: een bevoorrechte getuige van 57 jaar die al 31 jaar actief is in de dorpsschool, een inwijkeling van 49 jaar die sinds 2 jaar in het dorp woont, een native van 63 jaar die sinds haar geboorte in het dorp woont en een jongere van 22 jaar die sinds haar geboorte in het dorp woont. De interviews werden afgenomen in december 2008.

Alle sleutelfiguren menen dat het aantal inwoners de laatste jaren sterk is toegenomen en wijzen hierbij naar de nieuwe wijk aan de rand van het dorp die vooral jonge gezinnen aantrekt. Het leerlingenaantal in de lokale basisschool is volgens hen dan ook sterk gestegen. De jongere vindt dat het contact met de nieuwe inwoners vrij vlot verloopt. De inwijkeling en de native beamen dit. Als er al mensen uit het dorp wegtrekken, blijken dit vooral jongeren te zijn; de ouderen willen zo lang mogelijk in hun eigen huis blijven wonen. Er zijn amper allochtonen in Zuienkerke.

Er is praktisch geen leegstand in het dorp en de weinige bouwgrond die nog beschikbaar is, is erg duur. Boerderijen die niet meer actief zijn, ruimen plaats voor verkavelingen of worden gerenoveerd tot woning.

Zowel de werkloosheid als de werkgelegenheid ligt volgens alle sleutelfiguren zeer laag. De meeste inwoners van Zuienkerke werken buiten het dorp: in Zeebrugge, Brugge of Oostende. De werkgelegenheid in het dorp zelf blijkt beperkt tot de lagere school en het gemeentebestuur. De inwijkeling spreekt over een slaapdorp.

Over het landbouwkarakter van het dorp zijn de meningen verdeeld: zowel de inwijkeling als de jongere vindt Zuienkerke een typisch landbouwdorp. De bevoorrechte getuige en native vinden echter dat het landbouwkarakter teloor gegaan is en dat Zuienkerke nu eerder een woondorp is. Zo zijn veel boeren zonder opvolging met pensioen gegaan. Hun boerderijen hebben plaats gemaakt voor verkavelingen of zijn verkocht aan eerder bemiddelde huishoudens die deze tot woning renoveren.

In Zuienkerke is er een bakker, een slager, een kleine buurtwinkel, een apotheker, een veearts en een dokter. Volgens de sleutelfiguren is dit niet voldoende: zo heeft de buurtwinkel slechts een beperkt aanbod dat bovendien te duur is in vergelijking met de supermarkten in de buurt. Niemand van de bevroegden winkelt voor de dagelijkse behoeften in eigen dorp. De inwijkeling zegt wel grotere zaken in eigen dorp aan te kopen (zoals elektrische toestellen of centrale verwarming) omwille van de dienst na verkoop. Volgens de native waren er vroeger veel meer cafés en buurtwinkels in het dorp.

Wat betreft het openbaar vervoer is geen van de bevroegden enthousiast: de frequentie is te laag en de uren zijn slecht. De sleutelfiguren verplaatsen zich dan ook meestal met de wagen of de fiets. Er is een belbus die vooral gebruikt wordt door ouderen.

Iedereen is van mening dat er weinig echt groen is in het dorp omdat de open ruimte grotendeels ingenomen wordt door landbouwgrond. Wat betreft verkeersveiligheid klaagt

men vooral over de boeren die met zware machines aan veel te hoge snelheden door de dorpskern rijden en over het sluipverkeer van vrachtwagens doorheen de dorpskern. Iedereen voelt zich veilig in het dorp.

Alle sleutelfiguren geven aan dat ze in een levendig dorp wonen. Zo zijn er heel veel actieve verenigingen; de native waarschuwt zelfs voor een overaanbod. Er is contact met de burens en er wordt waar nodig een oogje in het zeil gehouden of een handje geholpen.

Wanneer we peilen naar de algemene tevredenheid van de sleutelfiguren blijkt deze erg hoog. Het dorp krijgt een gemiddelde score van 7 op een schaal van 1 tot 8. Toch zijn de inwoners er zich van bewust dat er een tekort is aan voorzieningen, dat het openbaar vervoersnet geen voldoende haalt, dat de plaatselijke werkgelegenheid zeer klein is en dat het aantal landbouwers drastisch is verminderd. De bevraagde personen vinden dit allemaal nog leefbaar zolang ze zelf nog mobiel genoeg zijn. De native geeft aan naar Blankenberge of Brugge te willen verhuizen wanneer ze zelf niet meer mobiel genoeg is.

Als we de resultaten uit deze subjectieve bevraging vergelijken met de tevredenheidsindex voor de gemeente Zuienkerke (zoals weergegeven in tabel 5) dan zien we dat ook daar de ontevredenheid over voorzieningen naar voor komt. De omgeving wordt, net zoals in de SEE 2001, als groen, proper en rustig beschouwd door de bevraagden. De ontevredenheid over het openbaar vervoer lijkt bij de bevraagden groter te zijn dan uit de SEE 2001 blijkt.

3.2 Sint-Maria-Horebeke, Oost-Vlaanderen

De gemeente Horebeke bestaat uit 2 deelen: Sint-Maria-Horebeke en Sint-Kornelis-Horebeke. De deelen Sint-Maria-Horebeke telt 1.458 inwoners (in 2007) en is gelegen op 9 km vogelvlucht van het centrum van Zottegem en op 7 km vogelvlucht van de taalgrens. Voor de kwalitatieve bevraging werden 6 sleutelfiguren gecontacteerd: de bevoorrechte getuige is 30 jaar en woont al 26 jaar in Horebeke, de inwieling woont sinds 3 jaar in het dorp, 2 natives (koppel) die al meer dan 20 jaar in Horebeke wonen maar er niet geboren zijn, een jongere van 23 jaar en een oudere van 73 jaar die beiden al heel hun leven in Horebeke wonen. De meeste bevraagden zijn lid van een vereniging en ze zijn allemaal op één of andere manier actief in het sociale leven in het dorp. De interviews werden afgenomen in januari 2009.

Volgens de sleutelfiguren zijn er heel wat nieuwe inwoners bijgekomen: inwoners van buurgemeenten maar ook oorspronkelijke bewoners die terug in Sint-Maria-Horebeke komen wonen. De nieuwe serviceflats trekken vooral oudere mensen van elders aan, hiervoor wordt vooral de hoge prijs als reden opgegeven. De bevoorrechte getuige verklaart dat het aantal leerlingen stijgt. Er blijken erg weinig mensen uit het dorp weg te trekken. Als dit al gebeurt, is dit naar de buurgemeenten.

Er worden weinig nieuwe woningen gebouwd; er wordt vooral gerenoveerd. Er is bijna geen leegstand en er is zo goed als geen bouwgrond te koop. De boerderijen die niet meer actief zijn worden meestal gerenoveerd tot woonhuis; één enkele tot een bed & breakfast. Vaak zijn het meer bemiddelde inwielingen die deze boerderijen opkopen en opknappen.

Er zijn weinig allochtonen in het dorp. Er zijn steeds een 3 à 4 asielzoekers die geplaatst worden door het OCMW, maar deze blijven nooit lang en men heeft er geen contact mee.

De grootste werkgever in het dorp zijn de serviceflats. Tot voor enkele jaren was dit de melkerij, die voor de sluiting ongeveer 100 mensen tewerkstelde. Verder zijn er nog enkele

kleinere werkgevers (horeca, bouwbedrijf,...) waar vooral werknemers van buiten het dorp werken. De eigen inwoners pendelen eerder naar naburige gemeenten zoals Ronse, Oudenaarde, Zottegem, maar ook verder naar Gent of Brussel. De sleutelfiguren beweren dat er zo goed als geen werklozen zijn.

Alle sleutelfiguren vinden Sint-Maria-Horebeke een landbouwdorp. Volgens hen is het aantal landbouwondernemingen gedaald, maar zijn de overblijvende ondernemingen sterk gegroeid door de overname van kleinere familiebedrijven.

Er is een grote consensus onder de bevroegden over het voorzieningenaanbod: alle noodzakelijke kleinhandel is aanwezig in het dorp: bakker, slager, buurtwinkel, bank, café... maar ook een school, post, dokter en apotheker. Er is een daling in het aantal cafés, maar sinds enkele jaren is het toeristische aanbod uitgebreid met een restaurant, een hotel en andere overnachtingsmogelijkheden. De meeste bevroegden winkelen voor dagelijkse aankopen in het dorp, meestal aangevuld met een bezoek aan een grootwarenhuis in een buurgemeente. De oudere sleutelfiguur geeft aan dat het ontbreken van een bibliotheek erg belangrijk is voor haar.

De sleutelfiguren vinden dat er redelijk wat busverbindingen zijn, zowel vaste lijnen als belbussen. Zelf maken ze er geen gebruik van, enkel scholieren en oudere mensen zouden deze regelmatig gebruiken.

Het dorp is landelijk en groen. Volgens de bevroegden komen er redelijk wat toeristen, vooral wandelaars en fietsers die het parcours van de Ronde van Vlaanderen verkennen. Het verkeer is er druk en er zijn weinig fiets- en (smalle) voetpaden. Er zijn te weinig parkeerplaatsen. Er is geen plek voor ontmoetingen in het dorpscentrum (geen bankje op het plein of een speelplek voor kinderen) en er is weinig plaats om activiteiten in het centrum te organiseren.

Volgens de sleutelfiguren zijn er heel wat verenigingen in Sint-Maria-Horebeke. Een aantal van hen vindt echter dat de deelname aan activiteiten, van zowel nieuwe als oorspronkelijke bewoners, vaak laag ligt. Er wordt weinig ondernomen om de inwijkelingen te betrekken in het verenigingsleven. Men is van mening dat de nieuwe bewoners zich afschermen van het dorpsleven en zelf geen toenadering zoeken. Diegenen die wel toenadering zoeken, worden vaak argwanend en terughoudend bekeken. Er is geen jeugdbeveging in het dorp.

De meeste sleutelfiguren vinden hun dorp, ondanks de verenigingen, niet levendig. Er wordt aangehaald dat er weinig medewerking is van het gemeentebestuur om het dorp levendig te maken, niet voor toeristen en niet voor de eigen bevolking. De bevroegden voelen zich wel veilig in hun dorp. Men is tevreden over de sociale controle; er wordt door de burens een oogje in het zeil gehouden. Ouderen vragen hulp indien nodig, zowel van familie als van zorgdiensten en willen zo lang mogelijk thuis blijven wonen.

De bevroegden zijn allen tevreden over hun dorp ondanks dat ze het niet echt een levendig dorp vinden. De gemiddelde tevredenheidsscore is 7. Een belangrijk punt dat naar voor komt uit de bevraging is het gemis aan een plek in het dorp waar zowel spontane als georganiseerde ontmoetingen tussen bewoners kunnen plaatsvinden.

De resultaten uit de bevraging komen grotendeels overeen met de tevredenheidsindices op niveau van de gemeente Horebeke: de lage tevredenheid over fiets- en voetpaden en de tevredenheid over rust en groen wordt bevestigd door de bevraging. Anderzijds resulteert het grote aanbod aan winkels niet in een hoge tevredenheidsindex in de SEE 2001: daar zijn er bijna dubbel zo veel ontevredenen als tevredenen. Het gemis aan een plaats voor ontmoetingen - wat sterk het gevoel van levendigheid bepaalt - kan niet uit de cijfers van de SEE 2001 gehaald worden.

3.3. Eel, Antwerpen

De gemeente Ravels bestaat uit 3 deeltkernen: Ravels, Weelde en Poppel. Binnen de deeltkern Ravels is Eel een duidelijk te onderscheiden entiteit. Eel telt 1.174 inwoners (in 2007) en is gelegen op 9 km vogelvlucht van het centrum van Turnhout en op 4 km vogelvlucht van de landsgrens met Nederland. Voor de kwalitatieve bevraging zijn 4 sleutelfiguren gecontacteerd: een inwijkeling van 42 jaar die sinds 2 jaar in het dorp woont, een jongere van 28 jaar die sinds zijn geboorte in het dorp woont en landbouwer is, een bevoorrechte getuige van 46 jaar die sinds haar geboorte in het dorp woont en een native van 59 jaar die al 36 jaar in Eel woont. De interviews werden afgenomen in januari 2009.

De sleutelfiguren zijn van mening dat er de laatste tijd veel nieuwe mensen in Eel zijn komen wonen. Volgens hen zijn het vooral Nederlanders die voor Eel kiezen omwille van de (voor hen) goedkope bouwgrond. De jongere en de inwijkeling vinden dat er zeer weinig mensen wegtrekken. Het aantal schoolgaande kinderen is sterk toegenomen; volgens de bevrageden dankzij de nieuwe verkaveling.

Er zijn veel allochtonen in Eel, het merendeel Nederlanders. De jongere geeft aan dat het contact met de inwoners van de verkaveling veel minder intens verloopt dan het contact met de andere dorpelingen. De inwijkeling is het hier mee eens en schrijft dit probleem vooral toe aan de Nederlanders. Deze werken in Nederland, krijgen maaltijdcheques in Nederland (die ze ook enkel daar kunnen gebruiken) en hebben andere gewoonten dan Vlamingen. De native en de bevoorrechte getuige delen deze mening niet en geven aan dat het contact met de bewoners van de verkaveling vlot verloopt.

Er is weinig leegstand in het dorp en er staan weinig bouwgronden, huizen of appartementen te koop. Volgens de jongere mogen er zelfs geen verkavelingen meer bijkomen aangezien Eel omringd wordt door agrarisch gebied.

Eel beschikt over serviceflats die vooral bevolkt worden door inwoners van Eel, maar ook door mensen uit de omliggende dorpen. De native meldt dat boerderijen die niet meer actief zijn, opgekocht zijn door onder meer een architect die er zijn praktijk in huisvest of een schilder/decorateur die er een keukenhandel/decoratiezaak van heeft gemaakt.

Zowel over de werkloosheid als over de werkgelegenheid bestaat er een consensus onder de bevrageden: deze zijn beide zeer laag. Men is van mening dat er in Eel niet meer of minder werklozen zijn dan ergens anders. De meeste mensen werken buiten het dorp zoals in Turnhout. De native verwijst naar een bedrijventerrein op 3 km van Eel.

Alle sleutelfiguren beschrijven Eel als een landbouwdorp. Volgens de jongere zijn er minder boeren dan vroeger, maar het zijn enkel de kleinere boeren die ermee stoppen. De inwijkeling geeft aan dat er zelfs boeren zijn bijgekomen, hetgeen bevestigd wordt door de native. Zo zouden Nederlanders boerderijen inpalmen en zouden heel wat boeren na hun pensioen beperkte landbouwactiviteiten uitoefenen als hobby. Volgens de inwijkeling worden de bestaande boerderijen meestal doorgegeven van vader op zoon.

Wat betreft voorzieningen is er eveneens een consensus onder alle bevrageden. In Eel is er enkel een bakker, een café, een school, een restaurant en een politiekantoor. Het aantal voorzieningen is volgens hen dan ook ondermaats, maar iedereen verwijst naar de supermarkten in Weelde, Ravels of Turnhout die met de auto of met de fiets goed en snel bereikbaar zijn. Volgens de sleutelfiguren waren er vroeger niet meer voorzieningen. Zij zijn deze situatie dan ook gewoon en hebben zich hier naar geschikt.

Enkel de inwijkeling maakt soms gebruik van het openbaar vervoer. Dit is volgens allen goed geregeld: er is elk uur een bus naar Tilburg of Turnhout.

Er is voldoende groen aanwezig in het dorp; vooral de aanwezigheid van de talrijke bossen, heide en landbouwgebieden vinden de bevrageden aantrekkelijk. Ze vinden eveneens dat hun dorp aantrekkelijk is voor wandelaars en fietsers.

Over sociale veiligheid, criminaliteit en vandalisme zijn alle sleutelfiguren het eens: iedereen voelt zich veilig in het dorp. Ook wat betreft de verkeersveiligheid zijn alle bevrageden tevreden.

Eel is volgens de respondenten een levendige, hechte gemeenschap met veel verenigingen. Men haalt het voorbeeld aan van de KLJ-lokalen (Katholieke Landelijke Jeugd) die door de ouders eigenhandig gebouwd zijn en waarvoor geld bij elkaar gehaald is door middel van allerlei dorpsactiviteiten. Ook de fanfare, de voetbalclub en de KVLV (Katholiek Vormingswerk voor Landelijke Vrouwen) hebben veel leden en de bewoners uit andere dorpen komen zelfs voor allerhande activiteiten naar Eel. Voor de rest is er nog het jaarlijkse 21-jarigenbal, een kaartclub, een petanqueclub, een touwtrekkersclub en een jaarlijkse kermis. Over de levendigheid van hun dorp zijn alle bevrageden dan ook zeer tevreden.

Er is nog contact met de burens en er wordt waar nodig een oogje in het zeil gehouden of een handje geholpen. Oudere mensen kunnen beroep doen op burens of op familie om iets mee te brengen uit de winkel, maar dit gebeurt niet frequent. Volgens de inwijkelingen blijven de meeste ouderen zo lang mogelijk thuis wonen en worden ze verzorgd door thuisverpleging en door familie of burens. Kinderen blijven meestal in Eel wonen, ze zijn niet geneigd om weg te trekken.

Wanneer we peilen naar de algemene tevredenheid van de bevrageden over hun dorp, dan blijkt dat iedereen heel erg tevreden is. Het dorp krijgt een score van 8 op een schaal van 1 tot 8. En dit ondanks het feit dat de bevrageden vinden dat er weinig of geen voorzieningen zijn en dat er praktisch geen werkgelegenheid is.

De resultaten uit de bevraging komen grotendeels overeen met de tevredenheidsindices op niveau van de gemeente Ravels. De grote tevredenheid over de sociale contacten waarover geen cijfers in de SEE 2001 zijn opgenomen, speelt duidelijk een belangrijke rol in de hoge algemene tevredenheid.

3.4. Grazen, Vlaams-Brabant

De gemeente Geetbets bestaat uit 3 dealkernen: Geetbets, Rummen en Grazen. De dealkern Grazen telt 426 inwoners (in 2007) en ligt op 7,5 km vogelvlucht van het centrum van Sint-Truiden. Voor de kwalitatieve bevraging zijn 5 sleutelfiguren gecontacteerd: een oudere van 73 jaar die altijd in het dorp heeft gewoond, een bevoorrechte getuige van 36 jaar die altijd in het dorp gewoond heeft en actief is in verenigingen, een inwijkeling van 26 jaar die sinds 4 jaar in het dorp woont, een jongere van 27 jaar die al sinds zijn geboorte in het dorp woont en een native van 59 jaar. De interviews werden afgenomen in januari 2009.

De bevrageden zijn het er over eens dat er de laatste tijd redelijk wat nieuwe mensen bij gekomen zijn in hun dorp. Eigen kinderen trekken vaak weg. Men vindt het wel goed dat er nieuwe inwoners bijkomen, want het dorp mag niet doodbloeden.

Er wordt door de nieuwkomers zowel verbouwd als nieuw gebouwd. De oorspronkelijke jonge bewoners bouwen weinig in het dorp. Dit zou volgens de sleutelfiguren liggen aan het feit dat de bouwgrond in de loop der jaren duurder geworden is. Ook zou er een mentaliteitswijziging zijn: vroeger werden woningen na een sterfgeval door de kinderen overgenomen, verkopen van het ouderlijke huis werd bijna nooit gedaan. Tegenwoordig wordt het ouderlijke huis meestal verkocht. Woningen staan volgens de bevrageden typisch enkele maanden te koop, langer als de prijs te hoog is of als er hoge renovatiekosten zijn. Oude boerderijen worden meestal opgeknapt tot woonhuizen; hier en daar worden stallingen (gedeeltelijk) afgebroken.

Er zijn op dit moment een beperkt aantal kleine zelfstandigen in het dorp (aannemers, schrijnwerker, feestzaal, ...) die enkele mensen te werk stellen. Werknemers komen meestal uit de naburige dorpen, weinig uit Grazen zelf. Eén sleutelfiguur haalt aan dat de inwijkelingen meestal beroepen uitoefenen die vroeger door niemand in het dorp uitgeoefend werden zoals architect, dokter of advocaat. Deze inwijkelingen hebben hun praktijk echter niet in het dorp.

Vroeger waren er heel wat boeren in het dorp. Potentiële opvolgers verkozen echter elders te werken omwille van hogere lonen. Op dit moment is er nog één boer actief; hij huurt land van grotere landbouwbedrijven in naburige dorpen. De sleutelfiguren vinden het niet echt erg dat dit veranderd is, ze berusten eerder in dit feit.

In het dorp is er een bank, een café, een garage, een tankstation en een bloemist, maar er zijn geen winkels voor levensmiddelen of een postkantoor aanwezig. Een bakker uit een naburig dorp doet tijdens zijn ronde Grazen aan. De sleutelfiguren menen dat inwoners wel gebruik maken van de beperkte voorzieningen in hun eigen dorp. Voor voeding gaan ze meestal winkelen tijdens hun werkverplaatsing of in naburige gemeenten. 3 bevroegden gaan zelden naar een grootwarenhuis, ze verkiezen de kleine buurtwinkels voor de sociale contacten. Vroeger waren er 2 buurtwinkels, een vijftal cafés en een lagere school. Er is geen school of kinderopvang: jonge kinderen gaan naar school in Geetbets. In het dorp is er een halte van de belbus, maar deze wordt bijna niet gebruikt, enkel door ouderen of scholieren.

De bevroegden zijn tevreden over het groen en de open ruimte in hun dorp. Het uitzicht en de rust zijn kenmerken die ze erg op prijs stellen. Anderzijds vinden ze de weg tussen Geetbets en Sint-Truiden erg druk en menen ze dat er te snel wordt gereden. Soms ligt er zwerfvuil op deze weg, maar dit wordt regelmatig opgeruimd door de gemeente.

De bevroegden vinden dat er heel wat verenigingen en activiteiten zijn in het dorp: een koor, een duivenbond, een gepensioneerdenvbond, ... Sinds enkele jaren wordt een kerstactiviteit georganiseerd die zeer veel volk trekt. De scouts van Geetbets zijn onlangs verhuisd naar de oude school in Grazen, die gedeeltelijk leeg stond.

Inwijkelingen zijn niet erg actief in het dorp, ze komen wel kijken als ze uitgenodigd worden voor activiteiten. Vroeger was er veel meer sociaal contact, de nieuwe inwoners zijn echter meer op hun privacy gesteld. Eén van de bevroegden meent dat dit een mentaliteit is die niet alleen bij inwijkelingen, maar ook bij de jonge oorspronkelijke bewoners opkomt: men gaat overdag werken en wil de avond rustig thuis doorbrengen. Het feit dat er geen buurtwinkels zijn en maar één café zorgt volgens de sleutelfiguren eveneens voor minder ontmoetingen tussen dorpsbewoners wat ze zeer spijtig vinden.

De sleutelfiguren voelen zich erg veilig in hun dorp. Er is ook heel wat sociale controle: mensen letten op elkaar en spreken met hun burens af als ze op vakantie gaan. Oudere bevroegden maken zich geen zorgen over het feit dat er geen buurtwinkels zijn en dat dit problemen kan geven als ze zich minder goed kunnen verplaatsen. Ze gaan er van uit dat ze op dat moment wel hulp zullen kunnen krijgen.

De bevroegden geven hun dorp een gemiddelde score van 7 op 8. Enkel de jonge inwijkeling geeft een opvallend lagere score (5/8) maar geeft hiervoor geen reden.

De tevredenheidsindex op niveau van de gemeente en de resultaten uit de bevraging vertellen eenzelfde verhaal. Uit de interviews blijkt in elk geval dat, ondanks de beperkte voorzieningen in Grazen, de sociale contacten en de rustige en groene omgeving belangrijke troeven zijn die wonen in Grazen aangenaam maken.

3.5. Kanne, Limburg

De gemeente Riemst bestaat uit 10 deeltkernen: Riemst, Herderen, Vlijtingen, Vroenho-

ven, Zichen-Zussen-Bolder, Valmeer, Millen, Genoelselderen, Membruggen en Kanne. De deekern Kanne telt 1.674 inwoners (in 2007) en ligt op 15 km vogelvlucht van het centrum van Tongeren, tegen de landsgrens met Nederland en op 4 km vogelvlucht van het centrum van Maastricht (NL). Voor de kwalitatieve bevraging zijn 4 sleutelfiguren gecontacteerd: een jongere van 23 jaar die sinds haar geboorte in het dorp woont, een native van 60 jaar die al 57 jaar in het dorp woont, een bevoorrechte getuige van 59 jaar die sinds zijn geboorte in het dorp woont, een inwijkeling van 34 jaar die sinds 3 jaar in Kanne woont en oorspronkelijk uit Nederland komt. De interviews werden afgenomen in december 2008.

De sleutelfiguren vinden dat er veel nieuwe mensen, overwegend Nederlanders, in Kanne zijn komen wonen. Volgens de jongere zijn het vooral jongeren die wegtrekken uit het dorp. Ze wil zelf ook graag verhuizen omdat ze vindt dat het dorp niet goed bereikbaar is en er een slecht openbaar vervoersnetwerk is. Ook de native wil niet noodzakelijk in Kanne blijven wonen. Zijn kinderen wonen ergens anders en hij heeft verder geen speciale band met het dorp. Hij merkt ook op dat de meeste jongeren wegtrekken uit het dorp omdat het volgens hem te klein is en omdat er geen grond beschikbaar is. Ook jonge mensen met een hogere opleiding trekken weg omdat er in de nabije omgeving voor hen niet veel werkgelegenheid is.

Er staan niet veel huizen of bouwgronden te koop in het dorp, maar toch meer dan vroeger. De reden hiervoor is dat oudere mensen uit noodzaak verhuizen naar een rusthuis. De bevoorrechte getuige vindt dit problematisch aangezien deze huizen meestal worden opgekocht door Nederlanders die deze renoveren en daarna opnieuw, aan zeer hoge prijzen, verkopen. Met de oude boerderijen wordt niet veel gedaan: enkele staan leeg waaronder zelfs één die geklasseerd is als beschermd patrimonium. Diegene die verkocht zijn, worden verbouwd tot woonhuis.

Ouderen blijven zo lang mogelijk in het dorp wonen. Ze kunnen rekenen op thuisverpleging, thuisverzorging en familie die boodschappen doet. Er is, vanuit het OCMW, maaltijdbedeling en men kan beroep doen op chauffeurs. Ook de burenspringen bij waar nodig.

Zowel over de werkloosheid als over de werkgelegenheid bestaat er een consensus onder de bevrageden: deze zijn beide laag. In het dorp is er enkel in de horeca wat beperkte werkgelegenheid. Ze zijn van mening dat er in het verleden nooit veel meer werkgelegenheid geweest is en ervaren dit niet als problematisch.

Volgens de native en de bevoorrechte getuige was Kanne vroeger een echt landbouwdorp met ongeveer 2 à 3 boeren in elke straat. Het zijn volgens hem de kleine boeren die gestopt zijn en er is nog slechts één grote boer die overblijft.

Alle sleutelfiguren zijn van mening dat er in Kanne te weinig voorzieningen zijn en dat er zeer veel voorzieningen verdwenen zijn ten opzichte van vroeger. Zo waren er volgens hen vroeger verschillende buurtwinkeltjes, een restaurant, 2 schrijnwerkers, een bakker, een slager, een café, een bankkantoor en een postkantoor. De jongere geeft aan dat ze het problematisch vindt dat er zo weinig voorzieningen zijn in het dorp. Alle bevrageden doen hun eigen inkopen dan ook buiten het dorp zoals in Tongeren of Maastricht. De sleutelfiguren maken allemaal gebruik van hun eigen wagen of de fiets en niet van het openbaar vervoer. De jongere is van mening dat het openbaar vervoer niet frequent genoeg is.

In het dorp zelf is niet veel groen aanwezig, maar dit wordt gecompenseerd door het aanwezige groen in de omgeving. Over sociale veiligheid, verkeersveiligheid, criminaliteit en vandalisme is iedereen het eens: iedereen voelt zich veilig in het dorp.

De sleutelfiguren geven aan dat Kanne verworden is tot een woondorp, zelfs een slaap-

dorp. Toch vinden ze dat Kanne een levendig dorp is met veel activiteiten en voldoende verenigingen: een fanfare, een carnavalsvereniging en een jeugdvereniging. Men is van mening dat de vele nieuwe Nederlandse inwoners niet deelnemen aan het dorpsleven. Ze worden niet echt betrokken door de Belgen, maar ze doen zelf ook geen moeite om deel uit te maken van de dorpsgemeenschap. De inwijkeling bevestigt dit: de kinderen gaan naar school in Kanne en daar houdt de betrokkenheid op. Ze werken in Nederland, hun familie woont in Nederland, ook voor doktersbezoeken gaan ze nog steeds naar Nederland. Ze geven aan dat het contact met de overige Nederlanders in Kanne veel vlotter verloopt dan met de Belgen.

Er is nog contact met de burens en er wordt waar nodig een oogje in het zeil gehouden of een handje geholpen. De oudere geeft aan dat de sociale controle minder is dan ongeveer 30 jaar geleden.

Wanneer we peilen naar de algemene tevredenheid van de bevroegden over hun dorp, dan blijkt dat de meningen verdeeld zijn. De oudere en de native geven een gemiddelde score van 7, de jongere echter geeft een score van 5. Niet iedereen vindt het dorp dus even leefbaar. Uit de bevraging komen vooral de slechte bereikbaarheid naar voor, de afwezigheid van voorzieningen, het gebrekkige openbare vervoer en het grote aantal Nederlandse inwoners met wie men weinig sociaal contact heeft. In de andere dorpen zijn de sleutelfiguren minder verdeeld en ligt de gemiddelde score een stuk hoger. Er moet wel opgemerkt worden dat de tevredenheid over de bereikbaarheid bij de Nederlandse inwoners een stuk hoger zou kunnen liggen omwille van de korte afstand tot Maastricht.

De lage tevredenheid over de aanwezigheid van voorzieningen is ook te zien in de lage tevredenheidsindex op niveau van de gemeente Riemst. Opvallend is dat de bewoners van Riemst volgens de SEE 2001 minder tevreden zijn over het groen in hun gemeente, wat niet strookt met de algemene tendens dat men op het platteland voor dit onderdeel hogere scores haalt dan gemiddeld in Vlaanderen. Uit de bevraging komt naar voor dat inwoners van Kanne wel tevreden zijn met het groen rond hun dorp.

3.6. Conclusie

De bevraging bevestigt de bevindingen uit deel 2 van deze bijdrage: dorpsverschraling bestaat wel degelijk in Vlaanderen. De bevroegde sleutelfiguren blijken zich bovendien van deze verschraling bewust, maar de tevredenheid van de bevroegden over hun leefomgeving blijft desondanks behoorlijk hoog.

De verklaringen die de kwalitatieve bevraging hiervoor aanreikt, lijken in lijn te liggen met de bevindingen uit de studies die in deel 1 aangehaald worden. Zo gaan structurele veranderingen, zoals schaalvergroting en regiovorming, volgens Thissen & Droogleever Fortuijn (1998) gepaard met culturele veranderingen. Dit verklaart bijvoorbeeld waarom de afname van voorzieningen bij het merendeel van de bevroegden niet als problematisch ervaren wordt: ze nemen gewoon de wagen en doen hun inkopen in een naburig dorp. Een tweede verklaring blijkt het sociale netwerk te zijn. De sleutelfiguren benadrukken hoe belangrijk de deelname aan dorpsactiviteiten en het verenigingsleven is en hoeveel waarde zij hechten aan de mogelijkheid om (frequent) contact te onderhouden met dorpsgenoten. In de dorpen waar dit ontbreekt, zijn de sleutelfiguren duidelijk minder tevreden. In bijna alle dorpen blijkt het bovendien zeer moeilijk om nieuwe bewoners te betrekken bij het gemeenschapsleven.

Thissen e.a. (2001) zoeken een verklaring voor dit laatste in de nieuwe ruimtelijke verscheidenheid die zich volgens hen op het platteland aan het ontwikkelen is, een verscheidenheid die gebaseerd is op het samenspel tussen de oriëntatie van de bewoners en de

materieelruimtelijke structuur van de dorpen. In hun studie naar de leefbaarheid van West-Vlaamse dorpen maken zij een onderscheid tussen autonome dorpen en woondorpen. Voor deze laatste definiëren zij 4 typen zogenaamde woonmilieus:

1. Plattelandskernen met een dynamiek door hun aantrekkelijkheid: kernen met een grote natuurlandschappelijke of recreatieve waarde of met een aantrekkelijke cultuur-historische woningvoorraad of woonomgeving;
2. Plattelandskernen met een dynamiek door hun mogelijkheden: kernen met een goede ligging ten opzichte van werkgelegenheden centra waar de mogelijkheden bestaan voor woonuitbreiding door verkavelingen;
3. Stagnerende oude centra: kernen met sterk functieverlies die bijvoorbeeld te maken hebben met verkeersoverlast, leegstaande fabriekspanden of verwaarloosde openbare ruimte;
4. Stagnerende kleine kernen: kernen die het functieverlies niet kunnen compenseren met hun woonfunctie.

Laat ons proberen om de 5 geselecteerde dorpen in één van deze woonmilieus onder te brengen. De kwalitatieve bevraging vormt hierbij het voornaamste criterium. De *Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel* (Kesteloot & Meys, 2008) die kaartmateriaal bevat op niveau van de gemeente, dient als referentie.

Zuienkerke telt volgens de bevrageden nog heel wat - zij het onvoldoende - voorzieningen. De dichtst bijzijnde tewerkstellingsplekken zijn Brugge en Blankenberge. Er is een levendig gemeenschapsleven met veel verenigingen. Volgens de bevrageden is het aantal inwoners de laatste jaren sterk toegenomen omwille van een nieuwe verkaveling. Volgens de Atlas telt de gemeente, in vergelijking met de rest van Vlaanderen, een hoog percentage aan boeren, is het inkomen er relatief laag, is de woonstabiliteit laag, is het aantal oude woningen relatief groot en is een behoorlijk deel van de woningen in slechte staat. Op basis van dit alles en voornamelijk omwille van het landbouwkarakter van de omgeving, zou Zuienkerke beschreven kunnen worden als een woondorp, meer bepaald als een plattelandskern met een dynamiek door aantrekkelijkheid.

Sint-Maria-Horebeke telt volgens de bevrageden alle noodzakelijke voorzieningen. Er blijkt ook een rusthuis met serviceflats te zijn. Volgens de Atlas is de gemeente Horebeke erg bereikbaar. De dichtst bijzijnde tewerkstellingsplek is Oudenaarde. De sleutelfiguren wijzen wel op de lage betrokkenheid van nieuwe bewoners bij verenigingen en vinden hun dorp niet echt levendig. Ze vinden ook dat de gemeente het dorp meer zou moeten promoten als een groen en landelijk dorp om toeristen aan te trekken. Op basis van dit alles zou Sint-Maria-Horebeke als een autonoom dorp beschreven kunnen worden, dat evenwel snel in een stagnerend oud centrum zou kunnen omslaan (althans volgens de bevrageden).

Eel wordt doorsneden door de N118 en is dus met de auto erg bereikbaar. De dichtst bijzijnde tewerkstellingsplek is Turnhout. De landsgrens met Nederland ligt 4 kilometer verderop. Volgens de bevrageden heeft Eel nauwelijks voorzieningen. Het aantal verenigingen ligt volgens hen dan weer erg hoog. Dit heeft volgens hen ook te maken met de 2 nieuwe verkavelingen in het dorp. Volgens de Atlas telt de gemeente Ravels een relatief groot aantal landbouwers, is een groot percentage van de woningen gebouwd na 1982 en is de woonkwaliteit hoog. Op basis van dit alles zou Eel als een suburbaan woondorp beschreven kunnen worden, meer bepaald als een plattelandskern met een dynamiek door mogelijkheden.

Grazen is volgens de bevrageden een erg groen en rustig dorp met een beperkt aantal voorzieningen. Ze wijzen op het grote aantal verenigingen en activiteiten. Er wordt geklaagd over het gebrekkige contact met nieuwkomers en de hoge bouwgrondprijzen. De

Atlas geeft aan dat de gemeente Geetbets een relatief hoog percentage van 65-plussers telt en dat het percentage van meer bemiddelde huishoudens toeneemt. Op basis van het natuurschoon en de toename in het aantal bemiddelde huishoudens zou Grazen als een plattelandskern met een dynamiek door aantrekkelijkheid beschreven kunnen worden. Door de hoge bouwgrondprijzen en de vergrijzing bestaat evenwel het gevaar dat het dorp stilvalt tot een stagnerende kleine kern.

Kanne ten slotte ligt tegen de landsgrens met Nederland. Maastricht ligt slechts 4 kilometer verderop. Volgens de bevroegden telt Kanne praktisch geen voorzieningen en is het percentage aan nieuwe inwoners met een Nederlandse identiteit erg hoog. Deze zorgen er volgens hen voor dat de bouwgrondprijzen stijgen en blijken geen interesse te vertonen in het dorpsleven. Jonge mensen trekken er weg omwille van de slechte bereikbaarheid en het gebrek aan werkgelegenheid. Vanuit het oogpunt van de Nederlandse bewoners zou Kanne omwille van de nabijheid van Maastricht, als een plattelandskern met een dynamiek door mogelijkheden beschreven kunnen worden. Vanuit het oogpunt van de Vlaamse bewoners is het dorp misschien eerder een stagnerende kleine kern.

De 5 geselecteerde kleine verspreide landelijke dorpen bevestigen de ontwikkeling van een nieuwe ruimtelijke verscheidenheid. Zo zijn Zuienkerke, Eel, Kanne en Grazen duidelijk woondorpen: de eerste 2 met (nieuwe) dynamiek, de laatste 2 twijfelen tussen dynamiek en stagnatie. Sint-Maria-Horebeke lijkt samen met de naburige deelkern Sint-Kornelis Horebeke eerder als een autonoom dorp te functioneren.

Uitleiding

Dorpsverschraling is gedefinieerd als het proces waarbij de leefbaarheid van een dorp afneemt. Om dorpsverschraling te meten is de evolutie van een aantal ruimtelijke en sociale omgevingskenmerken van de Vlaamse gemeenten in kaart gebracht. Een analyse van deze evolutie leert dat dorpsverschraling inderdaad speelt, maar dat dit nergens leidt tot een terugval in het aantal gezinnen. Een onderzoek naar de beleving van dorpsverschraling in 5 kleine verspreide landelijke dorpen maakt duidelijk dat de bewoners van deze dorpen inderdaad ervaren dat de leefbaarheid in hun dorp afneemt, maar toont tegelijkertijd aan dat deze bewoners in staat zijn zich aan te passen aan deze afname.

Een duidelijke illustratie van dorpsverschraling is de transformatie van wat ooit autonome dorpen waren naar woondorpen (Thissen & Droogleever Fortuijn, 1998). Thissen e.a. (2001) tonen overtuigend aan dat deze transformatie niet noodzakelijk als negatief ervaren wordt door de bewoners. Zo kunnen woondorpen erg dynamisch zijn: een nieuw publiek aantrekken, op een sterk sociaal netwerk terugvallen en een actief verenigingsleven kennen. Maar evengoed kunnen deze woondorpen stagneren en verworden tot onaan trekkelijke leefomgevingen.

Of een woondorp een (nieuwe) dynamiek kent of stagneert, is volgens Thissen e.a. (2001) afhankelijk van de mogelijkheden van het dorp en de aantrekkelijkheid. Met mogelijkheden doelen de auteurs op de goede ligging ten opzichte van werkgelegenheidscentra en op de mogelijkheid tot woonuitbreiding door verkaveling. In tegenstelling tot andere West-Europese regio's is Vlaanderen erg dicht bebouwd en uitgerust met een dicht wegennetwerk. Voorzieningen en werkgelegenheid zijn dan wel uit landelijke kernen weggetrokken, maar enkel om zich langs de meer bereikbare steen- en snelwegen te vestigen. Aangezien het overgrote deel van de Vlaamse bevolking mobiel is (SVR, 2008) betekent dit dat de locatiekeuze van de Vlaming niet zozeer bepaald wordt door de onmiddellijke

nabijheid van werkgelegenheid en voorzieningen. Uiteraard geldt dit niet voor inwoners die vervoersafhankelijk zijn (Kesteloot & Meys, 2008). De locatiekeuze van de (mobiele) Vlaming wordt eerder bepaald door grondprijzen (De Raedt e.a., 2005). Voor dorpen die in landbouw- en/of in natuurgebied liggen, is de hoeveelheid beschikbare bouwgrond beperkt. Daardoor zijn de weinige bebouwbare kavels vaak erg duur worden. Zo duur dat de jongere generatie aangezet wordt weg te trekken. Hierdoor komen de sterke sociale netwerken – die dikwijls uit familierelaties bestaan – onder druk te staan en zou de leefbaarheid kunnen afnemen.

Of een woondorp er al dan niet in slaagt een (nieuwe) dynamiek te creëren, hangt ook samen met de aantrekkelijkheid van het dorp. Daarmee doelen Thissen e.a. (2001) op de natuurlandschappelijke of recreatieve waarde van het dorp, op de cultuurhistorisch waardevolle woningvoorraad of woonomgeving en op de ‘dorpse’ identiteit. Het in stand houden van de aantrekkelijkheid van een dorp vraagt volgens de auteurs om een nauwgezet beleid op het gebied van de ruimtelijke ordening en de beeldkwaliteit. Te meer daar er vandaag erg slordig met de ruimtelijke eigenheid van landelijke dorpen wordt omgesprongen. Veel van de oorspronkelijke woningen voldoen niet aan hedendaagse comforteisen en moeten dan ook grondig verbouwd of afgebroken worden. Deze renovaties en nieuwbouw volgen typisch (inter)nationale trends zonder rekening te houden met de eigenheid van het dorp. Vlaamse landelijke dorpen verliezen dan ook langzaam hun eigen streekgebonden karakter en beginnen meer en meer op elkaar te lijken (Provincie West Vlaanderen, 2003; Van Zeebroeck e.a., 2008) wat de dynamiek van de dorpen zou kunnen ondermijnen. Ook al lijkt dorpsvershraling op het Vlaamse platteland vandaag niet echt problematisch, een vooruitziend ruimtelijk beleid lijkt toch aangewezen.

Noten

- 1 <http://www.dorpinzicht.be>.
- 2 <http://www.lemoninternet.nl>.
- 3 De sneeuwbalmethode of ‘snowball sampling’ is een selectietechniek waarbij aan proefpersonen gevraagd wordt om nieuwe proefpersonen te selecteren binnen hun kennissenkring (Goodman, 1961). De testgroep groeit als het ware zoals een sneeuwbal.

Bibliografie

- ADSEI - Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2001). *Algemene Socio-economische Enquête 2001*. http://www.statbel.fgov.be/census/localres06d_nl.asp.
- Aedes (2000). *Leefbaarheidsmonitor LeMon*. Hilversum: Aedes
- Bodd, J. & Hofman, J. (1999). *Thuis in de buurt. Leefbaarheid en de behoeftenloopbaan van bewoners*. <http://hbo-kennisbank.uvt.nl/cgi/fontys/show.cgi?fid=150>.
- Daniels, P., Bradshaw, M., Shaw, D. & Sidaway, J. (2005). *An introduction to Human Geography. Issues for the 21st Century*. Harlow: Pearson Education.
- De Raedt, B., Loorbach, D., Van Assche, J. & Van De Lindt, M. (2005). *Transitiemanagement in het kader van systeeminnovatie: de casus duurzaam wonen en bouwen*. Gent: AMINAL – Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Goodman, L.A. (1961). Snowball sampling. In: *Annals of Mathematical Statistics*, 32(1), 148-170.
- Heylen, K., Tratsaert, K. & Winters, S. (2007). *Leefbaarheid en de rol van toewijzing in de Vlaamse sociale huisvesting (samenvatting)*. Brussel: Departement Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed.
- Kesteloot, C. & Meys, S. (2008). *Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel*. Leuven: Instituut voor Sociale en Economische Geografie, K.U. Leuven i.s.m. Steunpunten Sociale Planning.
- Leidelmeijer, K. & Van Kamp, I. (2003). *Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid. Naar een begrippenkader en conceptuele inkadering*. Bilthoven: RIVM.
- Portaal Lokale Statistieken (2009). http://aps.vlaanderen.be/lokaal/lokale_statistieken.htm.

- Provincie West-Vlaanderen, (2003). *Navigatieplan voor een vitaal West-Vlaams Platteland*. Brugge: Provincie West-Vlaanderen.
- RIVM - Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (1998). *LeefOmgevingsBalans*. Bilthoven: RIVM.
- Schrooten, L. (2004). *Zo was het vroeger. Landelijk leven in Vlaanderen*. Leuven: Davidsfonds.
- Segers, Y. & Van Molle, L. (2004). *Leven van het land. Boeren in België 1750-200*. Leuven: Davidsfonds.
- Steenbekkers, A., Vermeij, L. & Mollenhorst, G. (2008). *Overgebleven dorpsleven: sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SVR – Studiedienst van de Vlaamse Regering (2008). *VRIND 2008. Vlaamse Regionale Indicatoren*. Brussel: SVR.
- Thissen, F. & Droogleevert Fortuijn, J. (1998). Sociaal-culturele veranderingen in dorpen; Van autonoom dorp naar woondorp. In: *Noorderbreedte. Themanummer 'Dorpslandschappen deel 2'*, 85-89.
- Thissen, F. & Linseele, W. (2001). *Leefbaarheid op het Vlaamse platteland vanuit het perspectief van jonge bewoners*. Amsterdam: AME Universiteit.
- Thissen, F., De Roo, N. & Linseele, W. (2001). Leefbaarheid in de dorpen van West-Vlaanderen. In: *Ruimte en Planning*, 21 (4), 333-346.
- van Dam, F., de Groot, C. & Verwest, F. (2006). *Krimp en ruimte – bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Van Dorst, M.J. (2005). *Een Duurzaam Leefbare Woonomgeving. Fysieke Voorwaarden voor Privacyregulering*. Delft: Eburon.
- Van Der Valk, A. & Musterd, S. (red.) (1998). *Leefbare Steden en een duurzame omgeving*. Assen: Van Gorcum.
- Vande Vyvere, A. & Vanneste, A. (2002). *Als Boeren overleven wordt...* Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Van De Wardt, J.W. (1994). *De buurt: illusie of hoeksteen*. Leiden: LISWO.
- Van Eijk, D. (1998). *Een atlas van de Nederlandse Steden*. Rotterdam: NRC Handelsblad.
- Van Zeebroeck, M., Carels, K. & Samborski, V. (2008). *Vlaams Programma voor Plattelandsontwikkeling 2007-2013. Jaarverslag 2007*. Brussel: Departement Landbouw en Visserij, afdeling Monitoring en Studie.
- Willaert, D. (1999). Stadsvlucht of verstedelijking? Een analyse van migratiebewegingen in België. In: *Planologisch Nieuws*, 19 (2), 109-126.

Bemoeilijkt etnisch-culturele diversiteit het samenleven in Vlaanderen? Het effect van lokale diversiteit op sociaal kapitaal in Vlaamse gemeenten

Tim Reeskens & Marc Hooghe*

Inleiding

Een van de grootste sociale veranderingen die Vlaanderen de afgelopen decennia heeft ondergaan is de toegenomen etnische en culturele diversiteit. Weliswaar was het grondgebied van het huidige Vlaamse Gewest altijd al een trekpleister voor andere nationaliteiten vanwege zijn centrale ligging en economie (Morelli, 1993), toch zien we dat de toename in zowel het aantal vreemdelingen als het aantal verschillende nationaliteiten sterk is gestegen sinds het midden van de 20^{ste} eeuw (Grimmeau, 1993). In de inleidende bijdrage van dit boek werd al aangegeven dat de groei van de bevolking in Vlaanderen tegenwoordig vooral een gevolg is van een stijging van de externe immigratie. Bovendien lijken trends en economische prognoses aan te geven dat de Vlaamse samenleving, in lijn met andere Westerse landen, in de nabije toekomst nog kleurrijker zal worden (Hooghe e.a., 2008; Willems, 2008). Ten eerste geven evoluties op de arbeidsmarkt aan dat immigratie noodzakelijk is en zal blijven. Enerzijds is immigratie noodzakelijk om de arbeidsplaatsen in te vullen die vrijkomen ten gevolge van de vergrijzing van de babyboomgeneratie. Bovendien zijn er de zogenaamde knelpuntberoepen die moeilijk ingevuld worden en waarvoor buitenlandse werkkrachten gerekruteerd worden. Het beleid van de federale regering en Europese initiatieven richting een 'blue card' lijken deze evolutie alleen maar te ondersteunen. Ten tweede blijkt ook dat de economische immigratiestop niet heeft geleid tot een minder kleurrijke Vlaamse samenleving, wel integendeel. De natuurlijke aangroei – de geboortes voortkomend uit de aanwezige allochtone bevolking – zal ertoe bijdragen dat het aandeel personen van vreemde herkomst in de totale populatie nog verder zal stijgen (De Beer, 2007).

Terwijl de etnisch-culturele diversiteit de afgelopen jaren stelselmatig is toegenomen, is het maatschappelijke discours bij sommige groepen eerder negatief van toon. Meuleman & Billiet (2005) hebben eerder aangetoond dat de perceptie van een etnische bedreiging is toegenomen sinds het einde van de jaren '90. Daarenboven suggereert recent cijfermateriaal dat de Vlamingen er in globaal vrij negatieve opinies over de islam op nahouden (Billiet & Swyngedouw, 2009). Zo geeft ongeveer de helft van de Vlamingen te kennen dat de islam niets kan bijdragen aan de Europese cultuur. Ook in de bredere politieke en maatschappelijke actualiteit zien we dat immigratie en multiculturaliteit belangrijke thema's blijven. De toegenomen diversiteit van de Vlaamse samenleving zorgt soms voor een bezorgdheid over het in stand houden van de eigen culturele identiteit.

De stelling dat diversiteit de kwaliteit van het menselijke samenleven ondergraaft, is recent ook binnen de sociale wetenschappen opnieuw als onderzoeksthema naar voren geschoven. Reeds van bij het ontstaan van de sociologie als wetenschappelijke discipline was het inzicht aanwezig dat de hedendaagse diverse en complexe samenleving op een andere, meer interdependente vorm van solidariteit berust dan de premoderne samenleving

* Centrum voor Politicologie, Katholieke Universiteit Leuven. E-mail: tim.reeskens@soc.kuleuven.be.

(Durkheim, 1972 [1893]). Meer dan een eeuw later heeft de Amerikaanse politicoloog Robert Putnam van deze diagnose een prioriteit gemaakt door – gebruikmakend van uitgebreide surveygegevens en geavanceerde analysemethoden – de potentieel gespannen verhouding tussen etnisch-culturele diversiteit en sociale cohesie in de Verenigde Staten bloot te leggen. Zijn resultaten stemden inderdaad niet tot vreugde: immigratie en etnische en culturele diversiteit zouden een belangrijke uitdaging vormen voor het in stand houden van de sociale solidariteit (Putnam, 2007).

Zowel vanuit wetenschappelijk standpunt als vanuit beleidsmatig perspectief zou het echter nefast zijn om de Amerikaanse onderzoeksresultaten zonder meer over te hevelen naar de Vlaamse context aangezien deze op verscheidene essentiële vlakken verschilt van de Amerikaanse. De centrale vraag in deze bijdrage is bijgevolg of etnisch-culturele diversiteit het sociaal kapitaal in Vlaanderen aantast. Met andere woorden: is het moeilijker samenleven in een gemeente met een grote aanwezigheid van vreemdelingen?

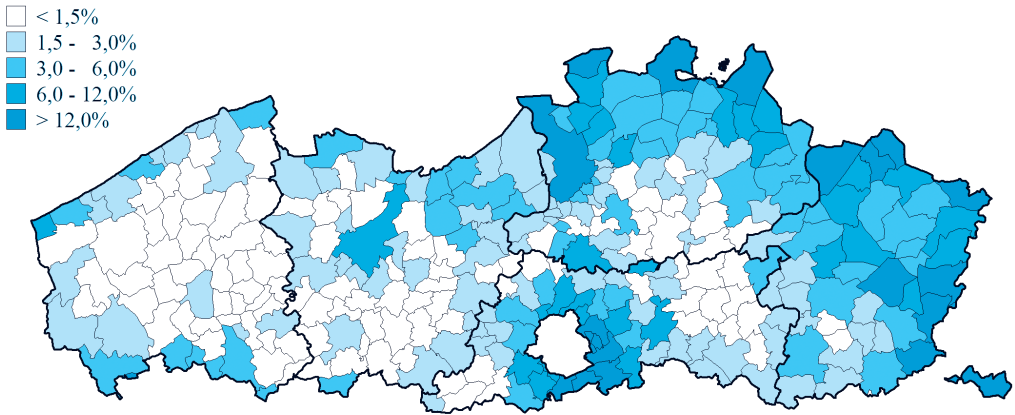
Alvorens we kunnen overstappen naar de analyse van deze onderzoeksvraag, vatten we het eerste deel van deze bijdrage aan met een weergave van de etnisch-culturele diversiteit in Vlaanderen. Meer specifiek gaan we na hoe immigratie de Vlaamse samenleving heeft vormgegeven en wat dat betekent voor dit onderzoek. In het tweede deel geven we een overzicht van het huidige onderzoek naar de effecten van diversiteit op sociale cohesie en formuleren we theorieën die deze gespannen relatie kunnen duiden. In deel 3 worden de data en de methodologie waarmee deze complexe onderzoeksvraag zal worden onderzocht, gepresenteerd. De resultaten van de analyses worden besproken in het vierde deel. In de uitleiding ten slotte zullen we reflecteren over de resultaten van dit onderzoek.

1. Diversiteit in Vlaanderen

De regio die nu bekend staat als het Vlaamse Gewest heeft doorheen haar geschiedenis een rijke traditie gekend wat betreft de invloed van andere nationaliteiten. Of het nu gaat over de Romeinse overheersing in deze gebieden of de handelaars die de welvaart van Vlaanderen op het einde van de Middeleeuwen mee gestalte gaven, het Vlaamse territorium heeft in de geschiedenis verschillende volkeren over de vloer gekregen. Grimmeau (1993) merkt echter op dat vanaf 1920 een grote ommekeer plaatsvond waarbij de herkomst van de vreemde bevolking niet langer beperkt bleef tot de buurlanden en de immigratie ook niet langer spontaan van aard was. Na 1920 vallen er in België, aldus Grimmeau, 3 grote immigratiegolven te onderkennen die voornamelijk gestuwd werden door tekorten op de arbeidsmarkt, namelijk van 1921 tot 1939, van 1948 tot 1958 en van 1962 tot 1966. Latere trendanalyses zullen uitwijzen of de huidige stijging in immigratie kan erkend worden als mogelijke vierde golf¹. De opeenvolgende immigratiegolven hebben in elk geval geleid tot een divers, of zo men wil, kleurrijk Vlaanderen (figuur 1).

Figuur 1 geeft een algemeen overzicht wat betreft het aandeel vreemdelingen op de totale bevolking in Vlaanderen. Er vallen 4 duidelijke elementen op te tekenen. Ten eerste worden alle provinciehoofdsteden – Antwerpen, Gent, Leuven, en in mindere mate Hasselt en Brugge – gekenmerkt door een groot aandeel vreemdelingen. Ten tweede is Limburg met voorsprong de provincie met het meeste aantal gemeentes met niet-Belgen. Daarnaast trekken ook de Antwerpse noorderkempen veel vreemdelingen aan terwijl de Oost- en West-Vlaamse grensgemeenten qua diversiteitsgraad niet zo hoog scoren. Ten derde wordt ook de rand rond Brussel sterk bevolkt door niet-Belgen. Ten vierde kun-

Figuur 1. Aandeel vreemdelingen (personen met een niet-Belgische nationaliteit) op de totale bevolking in de gemeenten van het Vlaamse Gewest, 2006, in %.



Bron: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) (eigen bewerking).

nen we stellen dat het Oost- en West-Vlaamse binnenland relatief weinig niet-Belgische inwoners tellen.

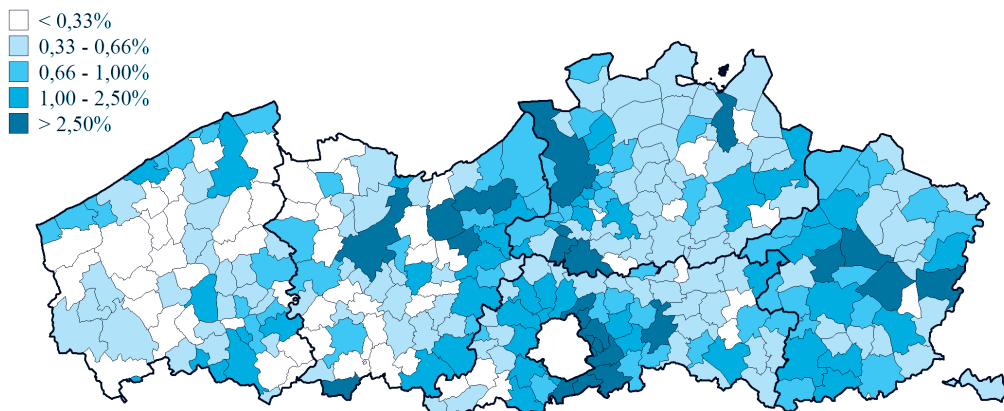
Verder blijkt dat het Vlaamse Gewest gedurende verschillende decennia telkens andere nationaliteiten heeft aangetrokken (Grimmeau, 1993). Terwijl het Interbellum vooral gekenmerkt werd door een sterke immigratie uit de buurlanden, was er ook toen reeds een hoge instroom uit de Centraal- en Oost-Europese landen. De tweede periode werd gekenmerkt door een grotere instroom van arbeidsmigranten die vooral in Italië, maar ook in Spanje en Griekenland, werden gerekruteerd. De derde periode ten slotte werd gekenmerkt door een economische hoogconjunctuur die leidde tot een explosie in het aantal arbeidsvergunningen voor immigranten uit vooral de mediterrane landen (onder meer Turkije en Marokko).

Men kan veronderstellen dat de autochtone bevolking op een andere manier zal reageren op immigratie vanuit de buurlanden (vooral Nederland en Frankrijk), dan op immigratie van buiten de Europese Unie. Daarom is het belangrijk een onderscheid te maken tussen intern-Europese migratie en immigratie van buiten de Europese Unie. Figuur 2 geeft het aandeel vreemdelingen weer met een nationaliteit van een land van buiten de EU27. Hieruit blijkt eerst en vooral dat de grootsteden een groot aandeel niet-Europese vreemdelingen op hun grondgebied hebben. Ten tweede blijkt opnieuw dat de Brusselse rand zeer divers van samenstelling is. Ten derde is de driehoek Antwerpen-Brussel-Gent een etnisch gemengd gebied waarbij vooral de Wase gemeenten Sint-Niklaas, Lokeren en Zele opvallen. De vierde vaststelling is dat ook Limburg nog een groot aandeel niet-Europese vreemdelingen op zijn grondgebied heeft, wat voor een groot deel verklaard kan worden op basis van de immigratie ten tijde van de steenkoolontginning en de daarop volgende netwerkmigratie. Ten vijfde blijkt echter dat de Antwerpse noorderkempen en Noord-Oost Limburg veel lichter kleurt in vergelijking met figuur 1, omdat de niet-Belgische bevolking in deze gebieden voornamelijk uit Nederlanders bestaat.

Samengevat kunnen we stellen dat Vlaanderen gekenmerkt wordt door een etnisch-culturele diversiteit die zich laat omschrijven door een drietal eigenschappen. Ten eerste zijn de grootsteden Antwerpen en Gent, zowel qua aandeel als qua samenstelling, behoorlijk

etnisch-cultureel divers van aard. De driehoek Antwerpen-Brussel-Gent behoort tot het meest kleurrijke gebied van Vlaanderen. Ten tweede is de huidige samenstelling van de gemeenten een afspiegeling van de vroegere industriële geschiedenis, waarbij vooral het Limburgse mijngebied in het oog springt. Ten derde is een aanzienlijk deel van West- en Oost-Vlaanderen nauwelijks gekleurd, noch wat betreft het aandeel vreemdelingen, noch wat betreft de regio van waaruit deze niet-Belgen afkomstig zijn. We kunnen daardoor stellen dat er, binnen het Vlaamse Gewest een grote verscheidenheid bestaat inzake diversiteit, zowel wat betreft de aantallen als wat betreft de oorsprong van de niet-Belgen.

Figuur 2. Aandeel niet-Europese vreemdelingen (personen met een nationaliteit van een land van buiten de EU27) op de totale bevolking in de gemeenten van het Vlaamse Gewest, 2006, in %.



Bron: ADSEI (eigen bewerking).

2. Diversiteit en sociaal kapitaal

Na deze weergave van de etnisch-culturele diversiteit in Vlaanderen, wordt in een volgende stap nagegaan hoe deze diversiteit het sociale weefsel van deze samenleving zou kunnen aantasten. We gaan met andere woorden op zoek naar theorieën die een mogelijk negatief verband kunnen duiden. Alvorens we hier dieper op ingaan, geven we een overzicht van het meest recente onderzoek naar de effecten van diversiteit op sociaal kapitaal.

2.1. Een overzicht van het onderzoek

De onderzoeksstroming naar de effecten van diversiteit op het gemeenschapsleven werd recent nieuw leven ingeblazen door de publicatie van het artikel ‘E Pluribus Unum’, waarin Robert Putnam nagaat of het sociaal kapitaal in Amerika is afgenomen onder invloed van de raciale diversiteit van de buurt waarin mensen wonen (Putnam, 2007). In dit hoofdstuk verstaan we onder sociaal kapitaal *‘de eigenschappen van sociale organisatie, zoals vertrouwen, normen en netwerken die de efficiënte werking van een samenleving verbeteren door gecoördineerde acties te vergemakkelijken’* (Putnam, 1993, 167). Verschillende studies hebben aangetoond dat sociaal kapitaal positieve externaliteiten heeft op de samenleving, zoals de efficiënte werking van democratische instituties (Putnam, 1993), het tegengaan van ethnocentrisme en uitsluiting (Hooghe, 2003), het opwerpen van een buffer tegen criminaliteit (Morenoff e.a., 2001) of het verhogen van de subjectieve levenskwaliteit.

teit (Helliwell & Putnam, 2004). Wat betreft het effect van immigratie op de samenleving stelt Putnam dat dit op lange termijn wenselijk en zelfs noodzakelijk is: immigranten dragen bij tot de economische groei van het land van bestemming maar bouwen door financiële steun aan hun familie in het land van herkomst ook bij tot meer welvaart daar. Echter, op basis van een uitgebreide cross-sectionele analyse is Putnam tot de conclusie gekomen dat raciale diversiteit en immigratie het gemeenschapsleven binnen de Amerikaanse samenleving utholt: *'Diversity, at least in the short run, seems to bring out the turtle in all of us'* (Putnam, 2007, 151). Het is, aldus Putnam, echter niet zo dat diversiteit leidt tot grotere rassentegenstellingen: diversiteit zorgt er voor dat de solidariteit binnen de samenleving daalt, zowel tussen als binnen de verschillende etnische groepen.

Binnen de Amerikaanse context staat Putnam niet alleen met dergelijke bevindingen. Eerder al kwamen Alesina & La Ferrara (2000, 2002) op basis van de 'General Social Survey' tot de conclusie dat raciale diversiteit een negatief effect heeft op veralgemeend vertrouwen en deelname aan het verenigingsleven. Daarnaast maken ook Costa & Kahn (2003) melding van een verminderd sociaal kapitaal in gebieden met een grote heterogeniteit – zowel van raciale aard alsook betreffende inkomensongelijkheid en sociaaleconomische afkomst. Rodney Hero (2007) ten slotte vond dat de raciale samenstelling van de VS te weinig aan bod kwam in Putnams oorspronkelijke 'Bowling Alone'-analyse (2000) naar een dalend gemeenschapsleven in Amerika en ging daarom zelf na of meer sociaal kapitaal samenging met meer interetnische spanningen. In zijn eigen onderzoek heeft Hero echter bevestigd dat er een sterk negatief verband is tussen etnische fractionalisering en sociaal kapitaal.

De meeste onderzoeksresultaten over deze vraagstelling zijn afkomstig uit de Verenigde Staten en het is dan ook zeer de vraag of deze resultaten mogen veralgemeend worden naar West-Europa, en meer specifiek naar Vlaanderen. Ten eerste heeft eerder onderzoek aangetoond dat een van de belangrijkste determinanten van sociaal kapitaal juist de socio-economische situatie is, met inkomensongelijkheid als een van de meest bepalende factoren (Uslaner, 2002; Bjørnskov, 2006, 2008). De inkomensongelijkheid is in de Verenigde Staten veel groter dan in het Vlaamse Gewest (World Bank, 2007), en we kunnen dan ook verwachten dat het maatschappelijke weefsel hier andere kenmerken vertoont dan in de Verenigde Staten. Ten tweede kan de analyse naar de effecten van diversiteit op sociaal kapitaal in Amerika niet losgekoppeld worden van de historische context waarin immigratie de Amerikaanse samenleving bepaald heeft. *'Community,'* aldus Hero, *'cannot be appropriately understood without reference to racial diversity in America'* (2007, 153). De etnisch-culturele diversiteit in Vlaanderen kan daarom niet zomaar vergeleken worden met de diversiteit van de Amerikaanse samenleving. Ten derde zien we in ander onderzoek naar sociaal kapitaal dat er opvallende verschillen zijn tussen de Verenigde Staten en Vlaanderen. Zo gaat de algemene stelling dat het gemeenschapsleven stelselmatig achteruit gaat niet op voor West-Europa in het algemeen (Stolle & Hooghe, 2004) en Vlaanderen in het bijzonder (Hooghe, 2003). Er is geen aanwijzing dat er in Vlaanderen de laatste 10 tot 20 jaar een systematische daling van het verenigingslidmaatschap is opgetreden (Hooghe & Quintelier, 2007; zie ook de bijdrage van Smits & Elchardus elders in dit boek), en dit in tegenstelling tot Amerika. Daarom vergt de zoektocht naar mogelijke factoren ter verklaring van wijzigingen in het sociaal kapitaal in Vlaanderen een ander perspectief dan het zomaar klakkeloos overnemen van het onderzoek uit de Verenigde Staten.

Onderzoek in andere landen sluit overigens ook niet altijd aan bij de Amerikaanse conclusies. In Canada is dat wel het geval: ook hier blijkt er een negatieve relatie, weliswaar

een zwakke, tussen diversiteit en sociaal kapitaal aanwezig te zijn (Soroka e.a., 2007). We moeten er echter rekening mee houden dat recente onderzoeksresultaten ook aantonen dat dit negatieve effect getemperd kan worden door sociale interacties (Stolle e.a., 2008). Aan de andere kant van de wereld, in Australië, blijkt dat naast etnische fractionalisering vooral linguïstische fractionalisering tot een sterke daling in het veralgemeend vertrouwen leidt (Leigh, 2006). Op het Europese continent zijn de schaarse resultaten al evenmin eenduidig. In Groot-Brittannië wijzen analyses van Letki (2008) uit dat in heterogene buurten minder veralgemeend vertrouwen aanwezig is, maar dat, globaal genomen, alledaagse interacties nauwelijks lijden onder lokale heterogeniteit. Belangrijker voor het voorliggende Vlaamse onderzoek zijn de Nederlandse onderzoeksresultaten. Recent hebben Lancee & Dronkers (2009) een replicatie van Putnams oorspronkelijke onderzoek uitgevoerd. Gebruikmakend van een survey bij de 4 grootste allochtone groepen aangevuld met een even grote groep autochtone burgers, hebben de onderzoekers nagegaan of er een verminderd sociaal kapitaal aanwezig is onder inwoners van de meest diverse buurten van de 13 grootste Nederlandse steden. In dit onderzoek hebben Lancee & Dronkers sociaal kapitaal geoperationaliseerd aan de hand van: (1) de kwaliteit van het contact met de directe burens, (2) het vertrouwen in de buurt en (3) het interetnische vertrouwen. Na een multilevelanalyse blijkt dat er een verminderde kwaliteit optreedt van het contact met de burens en dat ook het vertrouwen in de buurt veel lager ligt in diverse gemeenschappen. Er is daarentegen geen significante samenhang tussen diversiteit en interetnisch vertrouwen. Lancee & Dronkers concluderen op basis van deze bevindingen dat de Putnamthese overeind blijft in Nederland, althans wat betreft die specifieke, zeer divers samengestelde buurten.

Naast deze verschillende landenstudies toont ook comparatief onderzoek aan dat er een negatieve relatie zou kunnen bestaan tussen diversiteit en sociaal kapitaal. In een studie op basis van de 'World Values Survey', waarbij meer dan 50 landen zijn samengebracht, vinden diverse onderzoekers een negatieve relatie tussen diversiteit en sociaal kapitaal (Zak & Knack, 2001; Delhey & Newton, 2005; Kesler & Bloemraad, 2008). Delhey & Newton stellen daarenboven vast dat naast een direct effect op veralgemeend vertrouwen, etnisch-culturele diversiteit eveneens een indirecte relatie vertoont via goed bestuur, de nationale welvaart en inkomensongelijkheid (2005). Op Europees niveau zien Hooghe e.a. (2009) echter dat hoewel verschillende diversiteitsindicatoren een consistent negatief verband met veralgemeend vertrouwen vertonen, er van sterke of significante effecten geenszins sprake is. Op basis van deze laatste studie kan men dus niét stellen dat diversiteit een negatief effect zou hebben op de culturele component van sociaal kapitaal.

Het overlopen van de literatuur toont aan dat de meeste studies voor de Verenigde Staten lijken te wijzen op een negatieve relatie tussen diversiteit en sociaal kapitaal. De vraag blijft echter of, en in hoeverre, die resultaten ook geldig zijn in de Europese context.

2.2. Verklaringen voor een negatieve relatie

In de literatuur zijn er 4 belangrijke theorieën aanwezig die verklaren waarom diversiteit zou kunnen leiden tot een aantasting van het gemeenschapsleven.

De eerste theoretische verklaring voor een negatieve relatie tussen etnisch-culturele diversiteit en sociale cohesie is het zogenaamde 'homofilie-argument', waarmee bedoeld wordt dat contact tussen gelijkaardige mensen vaker plaatsheeft dan contact tussen mensen die van elkaar verschillen (McPherson e.a., 2001). We zijn geneigd contact te zoeken met mensen die op ons lijken. Persoonskenmerken die de samenstelling van groepen be-

palen, beperken zich niet alleen tot leeftijd, geslacht of sociaaleconomische achtergrond maar ook de etnisch-culturele achtergrond bepaalt sterk de samenstelling van groepen. In de VS blijkt bijvoorbeeld dat de raciale en etnische scheidingslijnen zorgen voor het grootste onderscheid binnen sociale relaties. Eind jaren '80 gaf slechts 8% van de volwassenen aan dat ze belangrijke zaken bespreken met iemand van een ander ras of etnische achtergrond (Marsden, 1987).

Een tweede gelijkaardige verklaring is gebaseerd op de sociale psychologie. Deze benadering stelt dat vertrouwen – een kernelement in het sociaal kapitaal-concept – gemakkelijker te creëren valt in homogene settings (Abrams e.a., 2005; Uslander, 2002; Hooghe, 2007). Concreet betekent dit dat in etnisch-cultureel diverse groepen toekomstige acties van anderen moeilijker voorspeld kunnen worden (Messick & Kramer, 2001) waardoor vertrouwen en de mogelijkheid om samen te werken uitgehold worden. Niet alleen homogeniteit op zich maar ook beleid dat gericht is op het bevorderen van gelijken kansen blijkt een rol te spelen op het vlak van het genereren van sociaal kapitaal. Zo heeft onderzoek aangetoond dat zogenaamde 'universele welvaartsstaatprogramma's' – voorzieningen die zich richten op de gehele bevolking en geen onderscheid maken naar bijvoorbeeld sociale klasse (Rothstein, 2001) – sociaal kapitaal genereren (Rothstein, 2005; Kumlin & Rothstein, 2005).

De derde verklaring is de zogenaamde 'conflicttheorie'. Volgens deze theorie leidt diversiteit, vooral onder invloed van een strijd over een beperkt aantal publieke goederen – zoals bijvoorbeeld arbeidsplaatsen – tot tegenstellingen tussen groepen vanwege meer solidariteit tegenover de eigen groep en afkeer tegenover de andere groep (Blalock, 1967; Tajfel & Turner, 1986). Gedurende lange tijd heeft deze theorie zich sterk gefocust op economische goederen als bron van conflict. Echter, recent onderzoek geeft aan dat niet de economische welvaart maar wel het culturele behoud kan gezien worden als de belangrijkste motor van interetnisch conflict (Sides & Citrin, 2007; Van Oudenhoven e.a., 2002; Sniderman & Hagendoorn, 2007).

De vierde verklaring is afkomstig uit de klassieke sociologie. Die stelt dat een snelle sociale verandering de orde van een samenleving kan ondermijnen (Durkheim, 1972 [1893]; Delhey & Newton, 2005). Toegepast op het effect van etnisch-culturele diversiteit zou dit betekenen dat een snelle toename in diversiteit een toestand van anomie met zich kan meebrengen, een situatie waarin mensen zich mogelijk onzeker gaan voelen (Kesler & Bloemraad, 2008).

Alhoewel er verschillende theoretische argumenten bestaan die wijzen op een mogelijk negatieve relatie tussen etnisch-culturele diversiteit en sociaal kapitaal, is in de oorspronkelijke literatuur over sociaal kapitaal eerder sprake van een positieve relatie van diverse netwerken op het gemeenschapsleven. In de 'netwerktheorie' kunnen 2 soorten netwerken onderscheiden worden: 'sterke' en 'zwakke' netwerken (Granovetter, 1973; Newton, 2007). De eerste netwerken bestaan vooral uit eerder homogene netwerken, terwijl de tweede eerder heterogene en diffuse netwerken zijn. Onderzoek heeft aangetoond dat vooral dergelijke heterogene netwerken positieve externaliteiten hebben (Putnam, 2000; Granovetter, 1973). Doorgetrokken naar etnisch-culturele diversiteit zou dit kunnen betekenen dat meer diverse samenlevingen juist zouden moeten uitblinken in een hechter gemeenschapsgevoel.

Een andere verklaring voor een mogelijk positief effect gaat terug op de 'contacttheorie'. Deze theorie gaat er vanuit dat alledaagse interacties met mensen die verschillend zijn,

bijdragen tot meer tolerantie tegenover deze categorieën, althans wanneer er voldaan wordt aan 4 algemene voorwaarden: (1) de verschillende groepen zijn gelijkwaardig, (2) er is samenwerking tussen de 2 groepen, (3) de groepen hebben gemeenschappelijke doeleinden en (4) er zijn ondersteunende normen aanwezig (Dovidio e.a., 2003). Concreet betekent dit dat in een diverse samenleving meer tolerantie aanwezig zou moeten zijn, waardoor er globaal genomen ook meer veralgemeend vertrouwen onder de bevolking gecreëerd wordt, althans wanneer er geen sprake is van segregatie (Allport, 1954; Pettigrew, 1998).

Samengevat tonen de verschillende theorieën aan dat het onderzoek naar de effecten van diversiteit op sociaal kapitaal vanuit verschillende perspectieven benaderd moet worden. Daarbij moeten we, in de verdere operationalisering van de onafhankelijke variabele ‘diversiteit’, dus zowel rekening houden met het statische als met het dynamische karakter van diversiteit alsook met de gepercipieerde afstand tussen ‘ingroup’ en ‘outgroup’. In het verdere onderzoek zullen deze verschillende benaderingen van het diversiteitsconcept samen gehanteerd worden. De homofilietheorie en de contacttheorie kunnen getest worden op basis van het aandeel buitenlanders binnen de gemeenten. De conflicttheorie kan getest worden aan de hand van het aandeel immigranten, de anomietheorie aan de hand van het aandeel vreemdelingen en het aandeel immigranten. De sociale afstandstheorie ten slotte kan empirisch worden getoetst op basis van het aandeel niet-EU-burgers.

3. Data en analysemethode

Om na te gaan of het moeilijker samenleven is in meer heterogene gemeenten volgen we een onderzoeksstrategie waarbij we gegevens over etnisch-culturele diversiteit in Vlaamse gemeenten in het jaar 2006 koppelen aan de resultaten van de ‘Sociaal-Culturele Verschuivingen’-survey (SCV) van 2007². De SCV-survey wordt jaarlijks uitgevoerd in opdracht van de Studiedienst van de Vlaamse Regering bij ongeveer 1.500 Vlamingen en peilt naar waarden, houdingen en gedragingen met betrekking tot tal van maatschappelijke thema’s. In deze survey zijn ook telkens vragen opgenomen over veralgemeend vertrouwen en sociale participatie. Op deze manier ontstaat er een unieke onderzoeksstrategie waarbij de invloed van de context op individuele attitudes en gedrag kan onderzocht worden. We gebruiken met andere woorden statistische gegevens over de Vlaamse gemeenten om mee het antwoordpatroon van de respondenten in de SCV-survey te kunnen verklaren. Bij het verklaren van de antwoorden houden we dus rekening met de kenmerken van de gemeente waarin de respondent woont.

In dit onderzoek is sociaal kapitaal de afhankelijke variabele die we willen verklaren. Zoals hoger vermeld wordt sociaal kapitaal gedefinieerd door netwerken, normen van reciprociteit en veralgemeend vertrouwen. Op deze manier kan sociaal kapitaal worden opgedeeld in verschillende componenten. De structurele component van sociaal kapitaal verwijst meestal naar de netwerken, terwijl de culturele component verwijst naar normen van reciprociteit en veralgemeend vertrouwen (Putnam, 1993, 2000). De culturele component wordt hier geoperationaliseerd als het vertrouwen van het individu in de medemens, een attitude die gemeten wordt aan de hand van de inschatting of mensen in het algemeen betrouwbaar, hulpvaardig en eerlijk zijn (Reeskens & Hooghe, 2008). Voor de structurele component kijken we naar de participatie in het verenigingsleven, meer bepaald naar de vraag of men al dan niet actief lid is in ten minste één vereniging.

De onafhankelijke variabele of verklarende factor waar onze interesse naar uitgaat, is etnisch-culturele diversiteit. We willen weten of mensen minder vertrouwen hebben of minder vaak participeren, als ze wonen in een gemengde gemeente. Terwijl in de Angelsaksische literatuur vaak fractionaliseringsindices worden gebruikt om aan te geven hoe divers een bepaalde samenleving is (Alesina e.a., 2003; Putnam, 2007), zullen we in deze bijdrage een dergelijke index niet gebruiken omdat deze de etnisch-culturele diversiteit in Vlaanderen niet goed weergeeft³. Een algemene kritiek op dergelijke index is dat deze 'kleurenblind' is. Een gemeente met 20% Nederlanders krijgt eenzelfde score op de fractionaliseringsindex als een gemeente met 20% Maghrebijnen. In plaats daarvan gebruiken we 5 diversiteitsindicatoren op gemeenteniveau die nauw aansluiten bij het theoretische kader. Deze gegevens zijn afkomstig van de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) van de FOD Economie en hebben betrekking op de situatie op 1 januari 2006.

In lijn met de theoretische verklaringsmodellen willen we op de eerste plaats nagaan of er minder sociaal kapitaal aanwezig is in gemeenten met veel vreemdelingen en immigranten. Om die reden gebruiken we zowel het aandeel vreemdelingen als het aandeel immigranten op de totale bevolking. Onder vreemdelingen verstaan we de personen met een niet-Belgische nationaliteit (niet-Belgen) die begin 2006 in het Vlaamse Gewest wonen. Met immigranten bedoelen we de niet-Belgen die zich in de loop van 2005 in het Vlaamse Gewest hebben gevestigd.

Ten tweede is er geopperd dat vreemdelingen op zich geen bedreiging zijn voor het sociale weefsel van een samenleving. Het gaat eerder om de culturele afstand tussen de autochtone en de allochtone groep. Om de culturele afstand goed te kunnen weergeven berekenen we het aandeel niet-Europese vreemdelingen: het aantal personen met een nationaliteit van een land van buiten de Europese Unie (EU27) op de totale bevolking.

Ten derde stelt de theorie dat, anders dan louter de aanwezigheid, juist een snelle toename in diversiteit kan leiden tot een gevoel van bedreiging en tot een verminderd gemeenschapsleven. Vandaar dat we ook, zowel voor het aandeel vreemdelingen als het aandeel immigranten de stijging van 2002 tot en met 2006 berekend hebben (een tijdsspanne van 5 jaar). Stel dat in een gemeente het aandeel vreemdelingen in 2002 op 2,5% lag en in 2006 op 3,0%, dan spreken we van een toename van 0,5 tussen 2002 en 2006.

Voor elk van deze diversiteitsindicatoren willen we ook nagaan of er naast een lineair effect op sociaal kapitaal – is er minder veralgemeend vertrouwen en participatie in meer diverse gemeenten – eventueel sprake is van een zogenaamd 'curvilineair' effect. Mogelijks is de relatie tussen diversiteit en sociaal kapitaal niet gelijk voor alle niveaus van diversiteit. Het is niet ondenkbaar dat vanaf een bepaald niveau van diversiteit, het effect van diversiteit op sociaal kapitaal nog versterkt of juist omkeert.

We gaan de aanwezigheid van een dergelijke curvilineaire relatie na door in de analyse ook te testen voor negatieve of positieve kwadratische effecten van diversiteit op sociaal kapitaal. Een negatief kwadratisch effect bij het veronderstelde negatieve effect van diversiteit op sociaal kapitaal, betekent dat er vanaf een bepaald diversiteitsniveau sprake is van een nog sterkere daling in sociaal kapitaal.

Een positief kwadratisch effect bij het veronderstelde negatieve effect van diversiteit op sociaal kapitaal, betekent dat er weliswaar minder sociaal kapitaal aanwezig is in meer diverse gemeenten maar slechts tot op een bepaald niveau van diversiteit. Bij gemeenten met een diversiteit boven dit niveau, ligt het sociaal kapitaal toch weer hoger.

De relevantie van deze curvilineaire relaties in lokaal diversiteitsonderzoek is recent aangetoond door Rink e.a. (2008). Zij stelden vast dat in Vlaanderen de kans dat mensen stemmen op het Vlaams Blok (in 1991, 1995 en 1999) toeneemt tot een bepaald niveau van

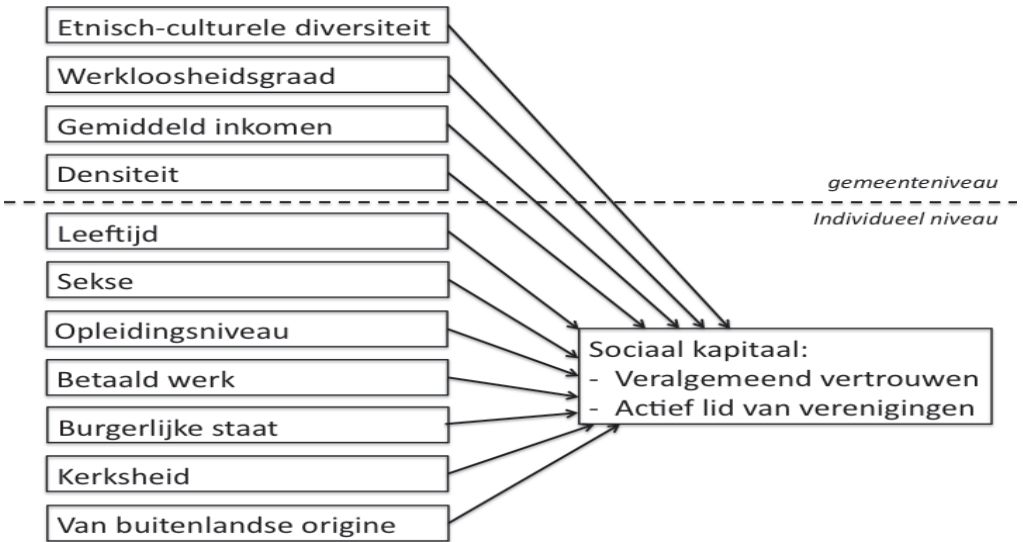
lokale diversiteit. Maar in gemeenten waar de diversiteit hoger ligt dan dit niveau, daalt de kans weer dat men op het Vlaams Blok stemt.

We zijn er ons van bewust dat bij de hier voorgestelde diversiteitsindicatoren ook vragen kunnen worden gesteld. Ben Abdeljelil en Vranken (1997) plaatsen terecht kanttekeningen bij de data over vreemdelingen in het kader van beleidsondersteunend onderzoek. Een groot deel van de bevolking van vreemde herkomst is, aldus de auteurs, ondertussen genaturaliseerd tot Belg en is daardoor verdwenen uit de vreemdelingenstatistieken. De onderzoekers waarschuwen daarom dat onderzoek op basis van deze statistieken zelfs kan leiden tot verkeerde beleidsbeslissingen, aangezien de ware diversiteit verhuuld blijft achter de voorhanden zijnde data. Om aan dit probleem tegemoet te komen, vergeleken we de cijfers over het aantal vreemdelingen (niet-Belgen) met de cijfers van de Studiedienst van de Vlaamse Regering over het aantal personen van vreemde herkomst. Deze laatste cijfers omvatten niet alleen het aantal niet-Belgen, maar ook de personen die de Belgische nationaliteit hebben verworven en zelfs een groot deel van de zogenaamde 'derde generatie'⁴ (Corijn & Lodewijckx, 2009). We komen tot een correlatie van 0,99 tussen de gemeentelijke cijfers over het aantal niet-Belgen en het aantal personen van vreemde herkomst, wat in essentie wil zeggen dat de 2 cijferreeksen zo goed als identiek zijn. De personen van vreemde herkomst wonen dus in precies dezelfde gemeenten als de vreemdelingen die (nog) niet de Belgische nationaliteit verworven hebben⁵. Daarom zullen we ons in deze analyse beperken tot het gebruik van de officiële vreemdelingendata zoals die door ADSEI werden opgesteld.

Aangezien we op zoek zijn naar het unieke effect van etnisch-culturele diversiteit op sociaal kapitaal is het noodzakelijk om te controleren voor andere factoren, zowel op individueel als op gemeentelijk niveau, die mee de variabiliteit in sociaal kapitaal verklaren. Op het individuele niveau testen we een uitgebreide set van respondentenkenmerken waarvan vorig onderzoek al heeft aangetoond dat zij in verband staan met zowel veralgemeend vertrouwen als participatie in verenigingen (Brehm & Rahn, 1997; Verba e.a., 1995; Putnam, 2000; Uslaner, 2002). Zo blijkt leeftijd in een positief verband te staan met sociaal kapitaal: hoe ouder, hoe meer geëngageerd. Mannen blijken meer betrokken te zijn bij de gemeenschap, net zoals gehuwde mensen. Daarnaast blijkt dat voornamelijk de sociaaleconomische situatie - en vooral dan het opleidingsniveau - mensen engageert en hen uitrust met capaciteiten die veralgemeend vertrouwen en verenigingsparticipatie mogelijk maken. Frequent religieuze erediensten bijwonen, blijkt het sociaal kapitaal te ondersteunen terwijl etnisch-culturele minderheden door de band minder betrokken zijn in de gemeenschap.

Wat betreft de controlevariabelen op het gemeentelijke niveau blijkt - in lijn met Amerikaanse onderzoeksuitkomsten (Sampson e.a., 2002) - ook in Vlaanderen een aantal socio-economische factoren samen voor te komen. In gemeenten die een hoge graad van werkloosheid kennen, komt er bijvoorbeeld ook veel criminaliteit voor. Vanwege dit probleem van multicollineariteit is het onmogelijk om tegelijkertijd te controleren voor een uitgebreide set van gemeentekennmerken. Om deze reden is ervoor geopteerd om enkel te controleren voor bevolkingsdichtheid (uitgedrukt in 100 inwoners per vierkante kilometer), het gemiddeld fiscaal inkomen van 2005 (in 1.000 euro) en de werkloosheidsgraad in 2006. Daarbij verwachten we dat in zeer dicht bevolkte gemeenten er een verminderd gemeenschapsgevoel is, dat het gemiddelde inkomen bijdraagt tot meer sociaal kapitaal, terwijl werkloosheid juist leidt tot een afbrokkeling van het sociale weefsel. Figuur 3 vat het onderzoeksplan schematisch samen.

Figuur 3. Conceptueel model van het onderzoeksplan naar etnisch-culturele diversiteit en sociaal kapitaal in de Vlaamse gemeenten.



Qua analysetechniek wordt gebruik gemaakt van multilevelanalyse (Hox, 2002; Gelman & Hill, 2006). Deze analysetechniek⁶ laat ons toe duidelijk te maken op welke manier sociaal kapitaal wordt beïnvloed. Zoals eerder onderzoek heeft aangetoond (Hooghe & Stolle, 2003) kunnen die invloeden individueel zijn (leeftijd, geslacht, ...), maar evenzeer voorkomen op het niveau van de gemeenschap (een individuele respondent woont in een rijke gemeente, met weinig werkloosheid, ...). De techniek van de multilevelanalyse laat toe duidelijk te maken wat de individuele invloeden zijn en op welke manier de gemeenschapskenmerken het sociaal kapitaal beïnvloeden.

Concreet worden de gegevens van 2006 op gemeenteniveau gekoppeld aan de SCV-survey van 2007 door middel van de bestaande ADSEI-gemeentecodes. Elke respondent krijgt op die manier informatie toegewezen over de gemeente waarin hij of zij woont. Op deze manier ontstaat een analyse-instrument bestaande uit 1.404 respondenten in 123 gemeenten, ofwel circa 11 respondenten per gemeente. Echter, wat betreft het aantal eenheden op elk niveau heeft ook multilevelanalyse een aantal beperkingen. Simulaties hebben aangetoond dat de zogenaamde 30/30-regel (Kreft, 1996) optimaal werkt voor multilevelanalyse: ten minste 30 groepen van elk 30 respondenten. Aangezien 11 respondenten per gemeente aan de lage kant ligt, is er de mogelijkheid dat parameterschattingen op het individuele niveau vertekend zijn en hiermee moet uiteraard rekening gehouden worden bij de verdere analyse (Meuleman e.a., 2007). Wat betreft de aard van de multilevelanalyse wordt bij veralgemeend vertrouwen gewerkt met een gewone enkelvoudige lineaire regressie en bij actieve participatie aan verenigingen met een logistische regressie (al dan niet actief lid van minstens één vereniging).

4. Resultaten

4.1. Bivariate analyse

Voordat we overgaan naar de meer complexe multivariate test van de effecten van etnisch-culturele diversiteit op sociaal kapitaal in Vlaanderen, bespreken we eerst de klassieke eenvoudige bivariate analyse van de relatie tussen diversiteit en sociaal kapitaal indicatoren op gemeenteniveau. Deze eerste beschrijving heeft dus enkel betrekking op het gemeenteniveau.

De eenvoudige correlatiecoëfficiënten in tabel 1 geven een tegenstrijdig beeld. Wat betreft de meest relevante variabelen, namelijk het aandeel niet-Europese vreemdelingen, zien we een negatief maar niet-significant effect. Op het geaggregeerde niveau is er dus lichtjes minder veralgemeend vertrouwen alsook een net iets lagere kans op participatie in het verenigingsleven in gemeenten met een groot aandeel personen met een nationaliteit van een land van buiten de Europese Unie. Ook het aandeel vreemdelingen op zich vertoont een niet-significant negatieve correlatie met veralgemeend vertrouwen maar staat anderzijds in een positieve relatie met participatie in het verenigingsleven. Ook de andere 3 relevante diversiteitsindicatoren (het aandeel immigranten en de evolutie in zowel het aandeel vreemdelingen als het aandeel immigranten) kent een positieve maar niet-significante samenhang met de structurele en culturele indicator van sociaal kapitaal.

Tabel 1. Bivariate correlatiecoëfficiënten tussen etnisch-culturele diversiteit en sociaal kapitaal in het Vlaamse Gewest, geaggregeerd op gemeentelijk niveau (N=199).

	Veralgemeend vertrouwen	Participatie in verenigingen
Aandeel vreemdelingen	-0,036	0,080
Aandeel immigranten	0,014	0,114
Evolutie aandeel vreemdelingen	0,089	0,052
Evolutie aandeel immigranten	0,084	0,046
Aandeel niet-Europese vreemdelingen	-0,062	-0,119

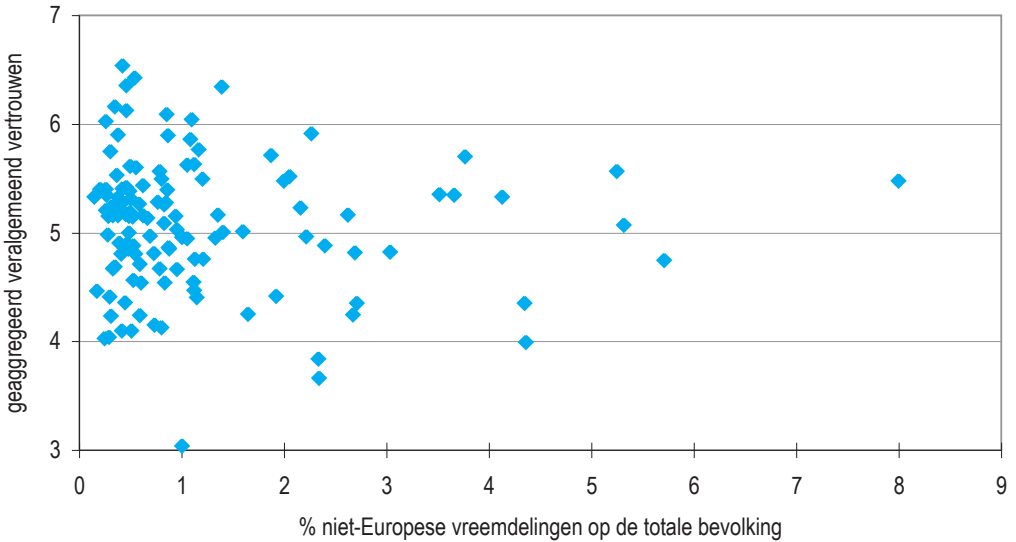
* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Bron: ADSEI, SCV-survey 2007.

Figuur 4 geeft de bivariate relatie weer tussen het aandeel niet-Europese vreemdelingen op de totale bevolking en het veralgemeende vertrouwen van de respondenten binnen een gemeente. De figuur toont het negatieve verband dat reeds duidelijk werd gemaakt in tabel 1. In gemeenten met een hoger aandeel niet-Europese vreemdelingen ligt het vertrouwen ook meestal lager. Echter, wat de grafiek bovendien aangeeft, is de grote heteroscedasticiteit in de data (zie de puntenwolk in figuur 4). Zoals figuur 2 ook al aangaf, heeft een grote cluster van gemeenten een aandeel niet-Europese vreemdelingen tussen 0% en 1,5%. Via de kwadratische effecten hopen we een zekere controle te kunnen uitoefenen op deze heteroscedasticiteit.

In de volgende multivariate analyse zullen we ons model zo opbouwen dat een deel van de variantie in veralgemeend vertrouwen en actief verenigingslidmaatschap verklaard kan worden op basis van zowel individuele variabelen als factoren op gemeenteniveau. Bovendien zullen we afzonderlijk de 5 eerder vermelde diversiteitsindicatoren in relatie brengen met sociaal kapitaal.

Figuur 4. Bivariate relatie tussen het aandeel niet-Europese vreemdelingen en veralgemeend vertrouwen* in het Vlaamse Gewest, op gemeentelijk niveau (N=199).



* Het veralgemeend vertrouwen van een gemeente werd berekend als de gemiddelde waarden van de respondenten uit deze gemeente.

Bron: ADSEI, SCV-survey 2007.

4.2. Multivariate analyse

Alvorens we kunnen nagaan of diversiteit een negatief effect heeft op het samenleven in de verschillende Vlaamse gemeenten, moet er eerst nagegaan worden of er op de indicatoren van sociaal kapitaal voldoende variantie aanwezig is tussen de gemeenten. Met andere woorden: wat is het aandeel van de variabiliteit in veralgemeend vertrouwen en in verenigingslidmaatschap dat verklaard kan worden door individuele eigenschappen en door gemeentelijke kenmerken? Door het schatten van een zogenaamd 'nulmodel' is berekend dat slechts 3,95% van de variabiliteit in veralgemeend vertrouwen en 1,91% van de variabiliteit in participatie kan verklaard worden door factoren op gemeentelijk niveau. Uit deze analyse blijkt reeds dat de invloed van gemeentekennmerken op de individuele sociaal kapitaal indicatoren eerder gering is en dat vooral de respondentenkennmerken bepalend zijn voor de variabiliteit in vertrouwen en lidmaatschap van verenigingen. Het zijn dus vooral individuele kenmerken van de respondent die bepalen of men al dan niet vertrouwen heeft. De invloed van de gemeente waarin men woont is veel beperkter.

In de analyse bekijken we eerst de individuele invloeden (tabel 2). Hier lijken de meeste variabelen in lijn te liggen met eerder onderzoek. In tegenstelling met vroeger onderzoek staat leeftijd in deze cross-sectionele analyse niet in een significant verband met sociaal kapitaal. Vrouwen hebben lichtjes minder vertrouwen en zijn significant minder lid van verenigingen. Zoals voorgaand onderzoek heeft aangetoond, blijkt dat ook de individuele sociaaleconomische situatie een sterk effect heeft op het sociaal kapitaal. Hoe hoger het genoten onderwijs, hoe meer vertrouwen iemand heeft en hoe hoger de kans dat hij of zij lid is van verschillende verenigingen. Daarentegen blijkt dat de beroepsactiviteit geen effect heeft op lidmaatschap van verenigingen noch op veralgemeend vertrouwen. Individuen die betaald werk uitoefenen, hebben niet-significant meer sociaal kapitaal dan individuen die geen betaald werk verrichten. Burgerlijke staat vertoont een verschillend

effect op sociaal kapitaal: vooral de weduwen en weduwnaars geven lagere vertrouwensniveaus aan. In lijn met voorgaand onderzoek hangt naar de kerk gaan ook significant samen met meer sociaal kapitaal: er zijn vooral sterke effecten op actieve participatie in het verenigingsleven wat aantoont dat het verenigingslandschap nog steeds ideologisch gesegregeerd is. Van vreemde herkomst zijn, hangt dan weer nauwelijks samen met veralgemeend vertrouwen maar wel met actief verenigingslidmaatschap: minderheden participeren nog steeds minder in verenigingen.

Wat betreft de variabelen op gemeenteniveau moeten we onthouden dat gebleken is dat slechts een klein deel van de variabiliteit in sociaal kapitaal kan verklaard worden door het gemeentelijke niveau. Tabel 2 geeft aan dat geen enkel van de controlevariabelen in een significante relatie staat met de sociaal kapitaal indicatoren: noch bevolkingsdichtheid, noch gemiddeld inkomen, noch werkloosheidsgraad tast het veralgemeend vertrouwen of de participatie in verenigingen aan. Zoals gezegd beschikken we over 5 diversiteitsindicatoren op gemeentelijk niveau. De indicator waarvan we theoretisch het best kunnen verwachten dat hij een negatief effect heeft op sociaal kapitaal, is het aandeel niet-Europese vreemdelingen op de totale bevolking. Deze indicator wordt dan ook opgenomen in tabel 2. Wat betreft veralgemeend vertrouwen is er een lineair negatief effect: er is minder veralgemeend vertrouwen in meer diverse gemeenten. Echter, het significante kwadratische effect nuanceert deze bevinding sterk. Het vertrouwen daalt slechts tot op een bepaald niveau van diversiteit en gaat daarna weer in stijgende lijn. Inwoners van

Tabel 2. Multilevel model: verband tussen aandeel niet-Europese vreemdelingen en sociaal kapitaal in het Vlaamse Gewest.

	Veralgemeend vertrouwen Beta	Participatie in verenigingen Exp(B)
Intercept	3,847***	0,260
Leeftijd	0,007	0,994
Vrouw (ref. man)	-0,148	1,507***
Opleidingsniveau (ref. lager of geen):		
Lager secundair	0,277*	1,616*
Hoger secundair	0,499***	2,321***
Hoger	0,903***	2,633***
Betaald werk (ref. geen betaald werk)	0,176	1,237
Burgerlijke staat (ref. gehuwd):		
Gescheiden	0,233	0,811
Weduwe/weduwnaar	-0,398*	0,689
Ongehuwd	0,230	1,289
Kerksheid ^a	0,080*	1,400***
Van vreemde herkomst (ref. Belgische herkomst) ^b	0,195	0,613*
Densiteit	-0,014	1,009
Gemiddeld inkomen	0,014	1,054
Werkloosheidsgraad	0,025	0,948
Aandeel niet-Europese vreemdelingen	-0,221*	0,870
Kwadratisch effect aandeel niet-Europese vreemdelingen	0,032*	1,015
Var. individueel niveau	2,564	3,290
Var. gemeentelijk niveau	0,060	0,177
Intraclasscorrelatie	2,28%	5,09%

Parameters verkregen op basis van multilevel regressieanalyse: lineaire regressie voor vertrouwen, logistische regressie voor lidmaatschap. N=1.404 respondenten, G=123 gemeenten.

^a Kerksheid: zevenpuntenschaal gaande van 0 (nooit naar de kerk) tot 6 (meerdere keren per week naar de kerk), in de analyse behandeld als een metrische variabele.

^b Vreemde herkomst: zelf in het buitenland geboren of één van de ouders in het buitenland geboren.

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001.

Bron: ADSEI, SCV-survey 2007.

de meest diverse gemeenten hebben dus niet minder vertrouwen dan inwoners van de meest homogene gemeenten. Alleen binnen de gemeenten die beperkt divers zijn, liggen de vertrouwensniveaus wat lager. Dit curvilineaire effect ligt in lijn met de bevindingen van Rink e.a. (2008) die een gelijkaardig effect vonden van lokale diversiteit op de kans dat mensen stemmen op het Vlaams Blok. Wat betreft actief lidmaatschap in het verenigingsleven wordt er noch een lineair noch een kwadratisch effect gevonden.

Vervolgens hebben we ook de 4 andere diversiteitsindicatoren in de analyse ingebracht (tabel 3). Voor een goed begrip: telkens werd opnieuw een volledige analyse uitgevoerd, zoals weergegeven in tabel 2. Om niet 5 keer opnieuw een volledige analyse te moeten weergeven, geven we in tabel 3 enkel de parameterschattingen weer voor de diversiteitsindicatoren met hun bijhorend kwadratisch effect. Geen enkel van de effecten staat in een significante relatie met sociaal kapitaal. Noch de structurele component van sociaal kapitaal (participatie in verenigingen), noch de culturele component (veralgemeend vertrouwen) lijken te lijden onder diversiteit binnen de Vlaamse gemeenten. De enige uitzondering is het beperkte, curvilineaire effect van het aandeel niet-Europese vreemdelingen op veralgemeend vertrouwen (zie tabel 2 en model 5 in tabel 3), zoals we hoger al hebben besproken.

Tabel 3. Afzonderlijke multilevelanalyses^a voor de curvilineaire relatie tussen diversiteit en sociaal kapitaal in het Vlaamse Gewest.

		Veralgemeend vertrouwen	Participatie in verenigingen
		Beta	Exp(B)
Model 1	Aandeel vreemdelingen	0,008	0,027
	Kwadratisch effect	-0,001	0,000
Model 2	Aandeel immigranten	0,237	0,272
	Kwadratisch effect	-0,083	-0,334
Model 3	Evolutie aandeel vreemdelingen	0,024	-0,038
	Kwadratisch effect	0,064	0,036
Model 4	Evolutie aandeel immigranten	0,128	-0,922
	Kwadratisch effect	0,810	2,266
Model 5	Aandeel niet-Europese vreemdelingen	-0,221*	-0,139
	Kwadratisch effect	0,032*	0,015

^a Elke diversiteitindicator is afzonderlijk getest in een multilevel regressiemodel met het basismodel uit tabel 2.

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001.

Bron: ADSEI, SCV-survey 2007.

Uitleiding

Dat immigratie de West-Europese samenlevingen de afgelopen halve eeuw in grote mate heeft veranderd en er nog steeds op ingrijpt, is een ontegensprekelijk feit. Echter, de overheersende toon in het debat is dat immigratie vooral op een negatieve manier de samenleving gestalte geeft. Etnisch-culturele diversiteit zou het sociale weefsel van de samenleving aantasten. Vanuit de sociale wetenschappen is er de afgelopen jaren een groeiende interesse merkbaar om op basis van beschikbaar cijfermateriaal na te gaan of deze negatieve relatie wel degelijk standhoudt. Bij gebrek aan data op wijkniveau – het niveau dat in de internationale literatuur naar het effect van de context (diversiteit) op het individu (sociaal kapitaal) wordt geprefereerd – lijkt de koppeling van de ADSEI-vreemdelingendata op gemeenteniveau aan de data van de SCV-survey een degelijk analyse-

instrument op te leveren waarmee ook Vlaanderen kan meespreken in het overwegend Angelsaksische debat.

Maar resultaten uit studies van de Angelsaksische situatie, mogen niet zomaar worden overgenomen in de West-Europese context. Dat blijkt onder meer uit een analyse van de variantiecomponenten van sociaal kapitaal. Zowel veralgemeend vertrouwen als participatie in verenigingen kunnen in Vlaanderen slechts minimaal verklaard worden op basis van factoren op gemeenteniveau. In de Verenigde Staten zien we nochtans dat contextfactoren een veel grotere invloed hebben op sociaal kapitaal. Dit betekent met andere woorden dat de mate van ongelijkheid tussen de gemeenten in Vlaanderen veel beperkter is dan in de Verenigde Staten. Ruimtelijke segregatie is in de Verenigde Staten een veel duidelijker fenomeen dan in Vlaanderen. In vergelijking met de situatie in de Verenigde Staten is gettovorming in Vlaanderen eigenlijk onbestaande. Dit toont nogmaals aan hoe gevaarlijk het is om onderzoeksresultaten uit een Amerikaanse context zomaar over te planten op de West-Europese context. Samengevat zien we voor etnisch-culturele samenstelling, inkomensongelijkheid, criminaliteit, ... misschien wel grote verschillen onder de Vlaamse gemeenten, maar qua omvang en qua effect op attitudes en gedragingen zijn deze verschillen minimaal in vergelijking met de toestand in de Verenigde Staten. Het is daarom belangrijk dat er voldoende onderzoek gebeurt in een West-Europese context, vooraleer we al te snel conclusies uit de (dominante) Amerikaanse onderzoekstraditie overnemen.

Het gebrek aan verklaarde variabiliteit op gemeenteniveau betekent dat sociaal kapitaal in Vlaanderen veel sterker door het individuele niveau wordt verklaard dan door het gemeenschapsniveau. Iemands sociaaleconomische situatie blijft vooralsnog de beste verklaring voor iemands engagement in zijn of haar gemeenschap. Niet alleen verklaren deze achtergrondkenmerken het individuele veralgemeend vertrouwen, ook het formele lidmaatschap van verenigingen wordt sterk bepaald door het opleidingsniveau. Maar ook kerkbezoek blijft sterk bepalend voor de sociale betrokkenheid: ook al is de kerkelijke betrokkenheid tanende, toch blijkt dat kerkbezoek, onder controle van belangrijke andere factoren, nog steeds een bron is van actieve participatie aan het gemeenschapsleven. De gemeentekenners die ter controle zijn toegevoegd aan het model (bevolkingsdensiteit, gemiddeld inkomen en werkloosheid) hebben in tegenstelling tot de Angelsaksische literatuur geen invloed op het sociaal kapitaal.

De relatie tussen etnisch-culturele diversiteit en sociaal kapitaal blijkt in Vlaanderen niet problematisch te zijn. Op basis van de beschikbare ADSEI-data zijn 5 diversiteitsindicatoren opgesteld. Die meten zowel de statische vorm van diversiteit (het aandeel vreemdelingen), de dynamiek van etnisch-culturele diversiteit (aandeel immigranten, toename aandeel vreemdelingen en immigranten), alsook de culturele afstand (aandeel niet-Europese vreemdelingen). Wanneer we de meest rigoureuze methodologische standaarden in acht nemen, blijkt dat etnisch-culturele diversiteit het sociale weefsel in Vlaanderen nauwelijks aantast. Er dient echter wel te worden opgemerkt dat de meest relevante indicator ter bepaling van etnisch-culturele diversiteit (het aandeel niet-Europese vreemdelingen) een curvilineair effect vertoont op veralgemeend vertrouwen. Dat betekent dat het veralgemeend vertrouwen daalt tot op een bepaald niveau van diversiteit, maar daarna weer stijgt. Een gelijkaardig curvilineair effect is recent in Vlaanderen aangetoond ter verklaring van extreem-rechts stemgedrag. Tussen diversiteit en actief lidmaatschap van verenigingen is er geen significante relatie gevonden, wat in lijn ligt met de meeste andere analyses die geen significant effect van diversiteit op interacties in lokale gemeenschappen hebben gevonden.

Wat de analyse van de 5 verschillende diversiteitsindicatoren echter ook duidelijk maakt, is dat we rekening moeten houden met de *aard* van de diversiteit. Het feit dat er een niet-significant effect is gevonden, betekent dat er gemeenten zijn die een hoge diversiteit weten te koppelen aan een hoog sociaal kapitaal. Deze gemeenten behoren stuk voor stuk tot de meest welvarende gemeenten in het Vlaamse Gewest. Diversiteit in deze gemeenten heeft vooral te maken met een toevloed van inwoners uit andere EU-lidstaten, en vooral dan Nederland. Hoewel er in de betrokken gemeenten zelf soms met gemengde gevoelens wordt gereageerd op deze instroom, moeten we vaststellen dat deze vorm van diversiteit het samenleven niet uitholt. We willen hierbij opmerken dat er zeer weinig onderzoek bestaat over de manier waarop deze gemeenschappen diversiteit en sociaal kapitaal met elkaar weten te verzoenen. Het overgrote deel van het onderzoek spitst zich immers toe op minder welvarende gemeenschappen waar het samenleven mogelijk als problematisch wordt ervaren. Vanuit theoretisch standpunt zou het echter bijzonder interessant zijn om na te gaan via welke mechanismen de welvarende diverse gemeenschappen er in slagen op deze manier te functioneren.

Men kan echter opwerpen dat zo te weinig aandacht wordt besteed aan het gangbare discours over diversiteit. Als het gaat over diversiteit, dan denken de meeste waarnemers niet onmiddellijk aan EU-burgers, maar veeleer aan de instroom van niet-Europese vreemdelingen. Als we deze laatste indicator in de analyse opnemen, dan verdwijnt het positieve verband en is de relatie eerder curvilineair. De enige veilige conclusie is dan ook dat het aandeel niet-Europese vreemdelingen onder de bevolking géén rechtlijnige invloed heeft op de hoeveelheid sociaal kapitaal in de samenleving. In een eerdere analyse toonden we al aan dat een soortgelijke conclusie geldt voor de Europese landen: op landenniveau is er géén statistisch significant verband tussen diversiteit en sociaal kapitaal (Hooghe e.a., 2009). In deze analyse komen we tot dezelfde conclusie op gemeentelijk niveau: er is géén statistisch significant verband tussen het aandeel niet-Europese vreemdelingen en het vertrouwen op gemeentelijk niveau. De pessimistische conclusie van Robert Putnam over de impact van diversiteit op de Amerikaanse samenleving kan dus niet zomaar overgeplaatst worden naar de Vlaamse context.

Noten

- 1 Hooghe e.a. (2008) tonen aan dat in de periode 1980-1990 er circa 40.500 immigranten per jaar naar België kwamen. In de periode 1991-2004 steeg dit tot gemiddeld 59.800 per jaar.
- 2 We gebruiken de diversiteitsdata van 2006 om problemen van endogeniteit uit de weg te gaan. Aangezien we op zoek gaan naar het effect van diversiteit op sociaal kapitaal komt diversiteit altijd eerder in de causale keten. Dit probleem wordt opgelost door diversiteitsindicatoren van 2006 te koppelen aan gegevens over sociaal kapitaal van 2007.
- 3 In Amerikaans onderzoek wordt een dergelijke fractionaliseringsindex opgesteld op basis van de tienjaarlijkse volkstelling waarbij fractionalisering berekend wordt op basis van de 5 grootste etnische categorieën. Voor alle zekerheid hebben wij ook een fractionaliseringsindex berekend voor de Vlaamse gemeenten, maar deze index correleert bijzonder sterk met het aandeel niet-Belgen in de totale bevolking, wat betekent dat gemeenten met een groot aandeel vreemdelingen ook de gemeenten zijn die qua omvang van de verschillende immigrantengroepen vrij divers zijn.
- 4 Met de derde generatie wordt hier bedoeld: de personen die Belg zijn vanaf hun geboorte maar een moeder hebben die zelf bij haar geboorte een niet-Belgische nationaliteit had.
- 5 De aantallen verschillen uiteraard wel. Gemiddeld kan men stellen dat het aantal personen van vreemde herkomst (ongeacht de nationaliteit) 2,2 keer hoger ligt dan het aantal vreemdelingen met een niet-Belgische nationaliteit.
- 6 Het design van de SCV-survey laat ook toe om in multileveltermen te denken, aangezien de respondenten steekproefgewijs uit verschillende gemeenten van het Vlaamse Gewest getrokken zijn. Een dergelijke datastructuur, waarbij individuele respondenten kunnen toegewezen worden aan een hogere eenheid, is een vereiste voor het gebruik van multilevelanalyse, omdat op deze manier de standaardfouten van de regressieparameters correcter worden geschat. Eén van de assumpties van gewone enkelvoudige regres-

sieanalyse, namelijk dat de foutentermen ongecorrleerd zijn (Welkenhuysen-Gybels & Loosveldt, 2002), wordt overtreden in een dergelijk design. Inwoners van De Panne hebben onderling nu eenmaal meer met elkaar gemeen dan inwoners van Maaseik.

Bibliografie

- Abrams, D., Hogg, M. & Marques, J. (2005). *The Social Psychology of Inclusion and Exclusion*. New York: Psychology Press.
- Alesina, A. & La Ferrara, E. (2000). Participation in Heterogeneous Communities. In: *The Quarterly Journal of Economics*, 115 (3), 847-904.
- Alesina, A. & La Ferrara, E. (2002). Who Trusts Others?. In: *Journal of Public Economics*, 85 (2), 207-234.
- Alesina, A., Devleeschauwer, A., Easterly, W., Kurlat, S. & Wacziarg, R. (2003). Fractionalization. In: *Journal of Economic Growth*, 8 (2), 155-194.
- Allport, G. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading: Addison-Wesley.
- Ben Abdeljelil, Y. & Vranken, J. (1997). Onbekenden van gisteren, onbeminden van vandaag, marginalen en sociaal uitgesloten van morgen. In: Foblets, M.C., Hubeau, B. & De Muynck, A. (red.). *Migrantenonderzoek voor de toekomst*. Leuven: Acco, 77-105.
- Billiet, J. & Swyngedouw, M. (2009). *Etnische minderheden en de Vlaamse kiezers. Een analyse van de postelektorale verkiezingsonderzoeken 1991-1995-1999-2003-2007*. Onuitgegeven onderzoeksnota, Leuven: ISPO.
- Bjørnskov, C. (2006). Determinants of Generalized Trust: A Cross-Country Comparison. In: *Public Choice*, 130 (1-2), 1-21.
- Bjørnskov, C. (2008). Social Trust and Fractionalization: A Possible Reinterpretation. In: *European Sociological Review*, 24 (3), 271-283.
- Blalock, H.M. (1967). *Toward a Theory of Minority-Group Relations*. New York: Wiley.
- Brehm, J. & Rahn, W. (1997). Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital. In: *American Journal of Political Science*, 41 (3), 999-1023.
- Corijn, M. & Lodewijckx, E. (2009). *Echtscheiding en leefvorm na echtscheiding in het Vlaamse Gewest: verschillen naar herkomst. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens voor volwassenen en kinderen*. SVR-rapport 2009/4, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Costa, D. & Kahn, M. (2003). Civic Engagement and Community Heterogeneity. In: *Perspectives on Politics*, 1 (1), 103-111.
- De Beer, J. (2007). Nederlandse moslims blijven in de minderheid. In: *Demos*, 23 (9), 1-5.
- Delhey, J. & Newton, K. (2005). Predicting Cross-National Levels of Social Trust. Global Pattern of Nordic Exceptionalism?. In: *European Sociological Review*, 21 (4), 311-327.
- Dovidio, J.F., Gaertner, S.L. & Kawakami, K. (2003). Intergroup Contact: The Past, Present, and the Future. In: *Group Processes and Intergroup Relations*, 6 (1), 5-21.
- Durkheim, E. (1972 [1893]). *De la Division du Travail Social*. Paris: PUF.
- Gelman, A. & Hill, J. (2006). *Data Analysis Using Regression and Multilevel/Hierarchical Models*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Granovetter, M. (1973). The Strength of Weak Ties. In: *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360-1380.
- Grimmeau, J. (1993). De immigratiegolven en de spreiding van de vreemdelingen in België. In: Morelli, A. (red.). *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België: Van de prehistorie tot nu*. Leuven: Kritak, 115-125.
- Helliwell, J.F., & Putnam, R.D. (2004). The Social Context of Well-Being. In: *Philosophical Transactions of the Royal Society: Biological Studies*, 359 (1449), 1435-1446.
- Hero, R. (2007). *Racial Diversity and Social Capital. Equality and Community in America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hooghe, M. (2003). *Sociaal kapitaal in Vlaanderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hooghe, M. (2007). Social Capital and Diversity. Generalized Trust, Social Cohesion and Regimes of Diversity. In: *Canadian Journal of Political Science*, 40 (3), 709-732.
- Hooghe, M. & Quintelier, E. (2007). Naar een vergrijzing van het Verenigingsleven? Trends in Participatie aan het Verenigingsleven in Vlaanderen, 1998-2006. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen Gepeild! 2007*. SVR-studie 2007/2, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 141-166.
- Hooghe, M., Reeskens, T., Stolle, D. & Trappers, A. (2009). Ethnic Diversity and Generalized Trust in Europe. A Cross-National Multilevel Study. In: *Comparative Political Studies*, 42 (2), 198-223.
- Hooghe, M. & Stolle, D. (eds.) (2003). *Generating Social Capital. Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*. New York: Palgrave.
- Hooghe, M., Trappers, A., Meuleman, B. & Reeskens, T. (2008). Migration to European Countries. A Structural Explanation of Patterns, 1980-2004. In: *International Migration Review*, 42 (2), 476-504.
- Hox, J.J. (2002). *Multilevel Analysis. Techniques and Applications*. Mahwah: Erlbaum.

- Kesler, C. & Bloemraad, I. (2008). *Does Immigration Erode Social Capital? The Conditional Effects of Immigration-Generated Diversity on Trust, Membership, and Participation across 19 Countries, 1981-2000*. Paper gepresenteerd op de 'Manchester Summer Workshop on Immigration and Social Change in Britain and the U.S.', Manchester (VK), 9-20 juni 2008.
- Kreft, I. (1996). *Are Multilevel Techniques Necessary? An Overview, Including Simulation Studies*. Los Angeles: California State University.
- Kumlin, S. & Rothstein, B. (2005). Making and Breaking Social Capital. In: *Comparative Political Studies*, 38 (4), 339-365.
- Lancee, B. & Dronkers, J. (2009). Ethnic Diversity in Neighborhoods and Individual Trust of Immigrants and Natives. A Replication of Putnam (2007) in a West-European Country. In: M. Hooghe (ed.). *Theoretical Perspectives on Social Cohesion*. Brussel: Koninklijke Academie.
- Leigh, A. (2006). Trust, Inequality and Ethnic Heterogeneity. In: *The Economic Record*, 82 (2), 268-280.
- Letki, N. (2008). Does Diversity Erode Social Cohesion? Social Capital and Race in British Neighborhoods. In: *Political Studies*, 56 (1), 99-126.
- Marsden, P.V. (1987). Core Discussion Networks of Americans. In: *American Sociological Review*, 52 (1), 122-131.
- McPherson, M., Smith-Lovin, L. & Cook, J. M. (2001). Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. In: *Annual Review of Sociology*, 27 (August), 415-444.
- Messick, D. & Kramer, R. (2001). Trust as a Form of Shallow Morality. In: Cook, K. (ed.). *Trust in Society*. New York: Russell Sage Foundation, 89-117.
- Meuleman, B., & Billiet, J. (2005). Etnocentrisme in Vlaanderen: opmars of afname? De evolutie van de perceptie van etnische dreiging tussen 1991 en 2004 en de relatie met institutioneel vertrouwen. In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen Gepeild! 2005*. Brussel: Administratie Planning en Statistiek, 37-60.
- Meuleman, B., Reeskens, T. & Billiet, J. (2007). *How Many Countries are Needed for Multilevel SEM? A Simulation Study*. Paper gepresenteerd op de 'Zesde Internationale Conferentie over Multilevel Analysis', Amsterdam (NL), 16-17 april 2007.
- Morelli, A. (1993) (red.). *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België: Van de prehistorie tot nu*. Leuven: Kritak.
- Morenoff, J.D., Sampson, R.J. & Raudenbush, S.W. (2001). Neighborhood Inequality, Collective Efficacy, and the Spatial Dynamics of Urban Violence. In: *Criminology*, 39 (3), 517-558.
- Newton, K. (2007). Social and Political Trust. In: Dalton, R.J. & Klingemann, H.-P. (eds.). *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press, 342-361.
- Pettigrew, T.F. (1998). Intergroup Contact Theory. In: *Annual Review of Sociology*, 49 (February), 65-85.
- Putnam, R.D. (1993). *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Putnam, R.D. (2007). E Pluribus Unum. Diversity and Community in the Twenty-First Century. In: *Scandinavian Political Studies*, 30 (2), 137-174.
- Reeskens, T. & Hooghe, M. (2008). Cross-cultural measurement equivalence of generalized trust. Evidence from the European Social Survey (2002 and 2004). In: *Social Indicators Research*, 85 (3), 515-532.
- Rothstein, B. (2001). The Universal Welfare State as a Social Dilemma. In: *Rationality and Society*, 13 (2), 213-233.
- Rothstein, B. (2005). *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rink, N., Phaet, K. & Swyngedouw, M. (2008). The Effects of Immigrant Population Size, Unemployment, and Individual Characteristics on Voting for the Vlaams Blok in Flanders, 1991-1999. In: *European Sociological Review*, aanvaard voor publicatie.
- Sampson, R.J., Morenoff, J.D. & Gannon-Rowley, T. (2002). Assessing 'Neighborhood Effects': Social Processes and New Directions in Research. In: *Annual Review of Sociology*, 28 (August), 443-478.
- Sides, J. & Citrin, J. (2007). European Opinion About Immigration. The Roles of Identities, Interests and Information. In: *British Journal of Political Science*, 37 (3), 477-504.
- Sniderman, P. & Hagendoorn, L. (2007). *When Ways of Life Collide. Multiculturalism and Its Discontents in The Netherlands*. Princeton: Princeton University Press.
- Soroka, S., Johnston, R. & Banting, K. (2007). Ethnicity, Social Capital and the Welfare State. In: Kay, F. & Johnston, R. (eds.). *Diversity, Social Capital and the Welfare State*. Vancouver: University of British Columbia, 95-132.
- Stolle, D. & Hooghe, M. (2004). Inaccurate, Exceptional, One-Sided or Irrelevant? The Debate about the Alleged Decline of Social Capital and Civic Engagement in Western Societies. In: *British Journal of Political Science*, 35 (1), 149-167.
- Stolle, D., Soroka, S. & Johnston, R. (2008). When does diversity erode trust? Neighborhood diversity, interpersonal trust and the mediating effect of social interactions. In: *Political Studies*, 56 (1), 57-75.
- Tajfel, H. & Turner, J. (1986). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In: Worchel, S. & Austin, W. (eds.). *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall, 2-24.

- Uslaner, E. (2002). *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Oudenhoven, J. P., Askevis-Leherpeux, F., Hannover, B., Jaarsma, R. & Dardenne, B. (2002). Asymmetrical international attitudes. In: *European Journal of Social Psychology*, 32 (2), 275-289.
- Verba, S., Schlozman, K.L., & Brady, H.E. (1995). *Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Welkenhuysen-Gybels, J. & Loosveldt, G. (2002). *Regressieanalyse. Een introductie in de multivariabelenanalyse*. Leuven: Acco.
- Willems, P. (2008). *Migratiebewegingen in het Vlaamse Gewest in de periode 1997-2006*. SVR-rapport 2008/2, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- World Bank (2007). *World Development Indicators 2007* [CD-ROM]. Washington: World Bank.
- Zak, P.J., & Knack, S. (2001). Trust and Growth. In: *The Economic Journal*, 111 (April), 295-321.

**SAMENVATTING: DE SOCIALE STAAT
VAN VLAANDEREN 2009**

Samenvatting: De Sociale Staat van Vlaanderen 2009

*Jo Noppe, Lieve Vanderleyden & Marc Callens**

Dit boek - de eerste uitgave van een tweejaarlijkse studie over De Sociale Staat van Vlaanderen - beoogt op een toegankelijke manier een overzicht te geven van bestaande en nieuwe wetenschappelijke analyses en inzichten over de sociale situatie in Vlaanderen.

De sociale situatie in Vlaanderen wordt in dit boek benaderd vanuit de 'leefsituatie' van de individuele Vlaming. Dit concept verwijst naar de concrete levensomstandigheden waarin individuen zich bevinden. Hoe woont de Vlaming? Hoe werkt hij? Wat is zijn gezondheids- of inkomenssituatie? Hoe is het gesteld met zijn opleidingsniveau? Op welke manier neemt hij deel aan het maatschappelijke leven? Hoe verplaatst hij zich? En hoe komt het dat de leefsituatie van de Vlaming geworden is tot wat ze vandaag is? In deze eerste uitgave wordt de huidige sociale situatie beschreven en geanalyseerd in het licht van de relevante ontwikkelingen en trends van de afgelopen 25 jaar.

Maar dé leefsituatie van dé Vlaming bestaat uiteraard niet. Aangezien er een grote variatie bestaat tussen individuen inzake persoonsgebonden eigenschappen (leeftijd, geslacht, sociale status van de ouders, etnisch-culturele achtergrond, ...) en toegang tot hulpbronnen (materieel, menselijk, sociaal en cultureel kapitaal), verschilt ook de leefsituatie van individuen. In deze studie wordt daarom uitgebreid aandacht besteed aan de situatie van die groepen die traditioneel een hoger risico lopen op achterstelling zoals vrouwen, ouderen, kinderen en jongeren, laaggeschoolden, personen met een handicap, personen met een laag inkomen of personen van vreemde herkomst.

Deel I van dit boek geeft - gespreid over 7 bijdragen - een algemene stand van zaken over de leefsituatie van de Vlaming op vlak van onderwijs, werk, inkomen, gezondheid, wonen, sociale participatie en mobiliteit. Deel II focust op een aantal specifieke maatschappelijke kwesties. Deze samenvatting beperkt zich tot de voornaamste bevindingen van de bijdragen uit deel I en hanteert daarbij hogergenoemde elementen als leidraad.

1. Onderwijs en opleiding

Het onderwijs in Vlaanderen heeft een sterke reputatie voor zijn kwaliteit, maar sociale ongelijkheid blijft een hardnekkig probleem. Deze sociale ongelijkheid doet zich voor op elk onderwijsniveau, gaande van het kleuteronderwijs en de lagere school over het secundair onderwijs tot in het hoger onderwijs, na het schoolverlaten en bij het levenslang leren. Deelname, oriëntering, vorderingen en rendement variëren naargelang sociaaleconomische afkomst, etnisch-culturele herkomst, geslacht en gezinssituatie. De empirische evidentie hierover refereert, tenzij anders aangegeven, naar de gemiddelde situatie over de jaren '90 heen.

* Studiedienst van de Vlaamse Regering. E-mail: jo.noppe@dar.vlaanderen.be.

De ongelijkheid start bij het instappen in het kleuteronderwijs: de participatie is aanmerkelijk lager bij kleuters van laaggeschoolde moeders, inactieve vaders, anderstaligen en uit eenoudergezinnen. Deze kleuters starten niet alleen later, zij lopen ook een verhoogde kans op vertraging aan het eind van het kleuteronderwijs.

In het lager onderwijs loopt de vertraging verder op. Het eerste leerjaar vormt een struikelblok voor 10% van de kinderen. Opnieuw zijn er duidelijke verschillen naar sociale afkomst. Zo is de kans op vertraging tienmaal groter bij kinderen van laaggeschoolde moeders (20%) dan bij kinderen van hooggeschoolde moeders (2%). Dezelfde verhouding vinden we terug bij doorverwijzing naar het buitengewoon lager onderwijs. Op het einde van het lager onderwijs is de schoolse vertraging opgelopen tot circa 13%. Maar ook de sociale ongelijkheid is toegenomen. Bij anderstaligen is de achterstand zelfs verdrievoudigd tot meer dan 50%.

Tijdens het secundair onderwijs neemt de sociale ongelijkheid de vorm aan van verdere schoolse vertraging en vooral van een ongelijke studieoriëntering. Zo kiest bij aanvang van het secundair onderwijs 11% voor de beroepsrichting; daarbij speelt bovenop de al eerder opgelopen vertraging vooral de sociale achtergrond een rol. In 2003 zit 1 op 10 van de kinderen uit de 10% armste gezinnen in het ASO, tegenover 9 op 10 van de kinderen uit de 10% rijkste gezinnen. De verschillen in opleidingsoriëntering kristalleren zich verder uit naarmate het secundair vordert. In het 4^{de} leerjaar volgt reeds 25% de beroepsrichting. Bij scholieren van laaggeschoolde moeders en anderstalige scholieren loopt dit op tot respectievelijk 50% en 70%. Opvallend is dat in de loop van het secundair onderwijs nu ook jongens aanzienlijk vertraging beginnen op te lopen.

15% van de jongeren verlaat het secundair onderwijs zonder diploma of getuigschrift hoger secundair onderwijs. Deze uitstroom zonder diploma of getuigschrift is de jongste jaren eerder toe- dan afgenomen. De ongekwalificeerde uitstroom ligt relatief hoog bij jongeren uit lagere sociale klassen, bij jongens, maar vooral bij jongeren van niet-westerse herkomst (tot 40%).

Al is het hoger onderwijs de laatste jaren de norm geworden, toch stroomt uiteindelijk slechts 1 op 4 kinderen van laaggeschoolde moeders tegenover 4 op 5 kinderen van hooggeschoolde moeders er naar door. Ook jongens, kinderen uit eenoudergezinnen en vooral jongeren van niet-westerse herkomst hebben opvallend lagere participatiekansen. Uiteindelijk behaalt bijna 1 op de 2 jongeren een diploma hoger onderwijs. Bij kinderen van hooggeschoolden is dit 4 op 5, bij kinderen van laaggeschoolden maar 1 op 4, bij migrantenjongeren zelfs maar 1 op 6.

De ongelijkheid op school is ook voelbaar na het schoolverlaten. Wie ongekwalificeerd uitstroomt, staat erg zwak op de arbeidsmarkt: ruim 30% heeft nog geen enkele werkervaring na 12 maanden. Bij jongeren met een diploma hoger onderwijs ligt dat met 1 op 10 een pak lager. Ook overscholing (hoger opgeleid zijn dan vereist in de praktijk) is ongelijk verdeeld. Zo lopen vooral vrouwen en personen van vreemde herkomst een groter risico om overschoold te zijn. Levenslang leren ten slotte is vooral een zaak voor hogergeschoolden.

Verskillende factoren bieden een verklaring voor deze ongelijkheid: het sociaal en economisch kapitaal van de jongere en andere aspecten van diens sociaaleconomische status (zoals geslacht, nationaliteit en thuistaal). Maar ook het onderwijssysteem zelf draagt

bij tot sociale ongelijkheid. Zo blijkt de ongelijkheid in Vlaanderen groter te zijn dan in andere OESO-landen. Dit is voor een deel toe te schrijven aan de kenmerken van het Vlaamse onderwijssysteem. Het gaat daarbij vooral om de sterke hiërarchische stratificatie van het onderwijs met een reeks watervaleffecten tussen gewoon en buitengewoon onderwijs, tussen a- en b-stroom, tussen universiteit en hogeschool, en de opbouw van het onderwijs als een quasi-markt gekenmerkt door vrije schoolkeuze en vrijheid van onderwijs.

2. Werk en arbeidsparticipatie

Voor de Vlaming anno 2009 is werken zonder twijfel belangrijk. Gevraagd naar het subjectieve belang van werk in vergelijking met andere levensdomeinen komt arbeid op de tweede plaats na familie/gezin maar voor de vrienden/kennissen en de vrije tijd. Werk heeft vooral een structurerende functie maar arbeid wordt ook beschouwd als een plicht die men heeft ten overstaan van de samenleving en schenkt mensen voldoening. Het arbeidsethos van de Vlaming kan als hoog worden ingeschat; zelfstandigen scoren gemiddeld nog iets hoger dan loontrekkenden.

Beweringen als zouden Vlamingen erg flexibel werken en meedraaien in een 24-uurs economie worden niet bevestigd. De Vlaming werkt ook anno 2009 op regelmatige tijdstippen tijdens de dag en op 'normale' werktijden. Zaterdag- en zondagwerk vormen eerder de uitzondering dan de regel. De Vlaming is vrij honkvast en getuigt van een grote jobstabiliteit, al zijn er wel sectoren waar meer mobiliteit aanwezig is. Jongeren veranderen meer van baan omdat ze aftasten en op zoek zijn naar de ideale baan.

Feit is dat het werk niet gelijk is verdeeld. Vrouwen, ouderen, allochtonen en arbeidsgehandicapten participeren in veel mindere mate aan de arbeidsmarkt, ondanks de beleidsinspanningen van de laatste jaren om die groepen naar de arbeidsmarkt te brengen. Toch wordt er door de verschillende groepen vooruitgang geboekt. Dat is onder meer het geval voor de ouderen. Lang overheerste de overtuiging dat het uittreden van ouderen uit de arbeidsmarkt een positief effect zou hebben op de jongeren. Het blijkt echter dat een hoge werkzaamheidsgraad bij ouderen perfect kan samengaan met een lage werkloosheidsgraad bij jongeren. Hoewel ook vooruitgang is geboekt wat betreft de tewerkstelling van allochtonen, geldt nog steeds de vaststelling dat zij oververtegenwoordigd zijn in specifieke beroepen en meer bepaald in banen met een hoge werkonzekerheid, slechte arbeidsomstandigheden en op de lagere echelons in bedrijven en organisaties. Maar uiteraard is hier een link te leggen met het opleidingsniveau van allochtonen: hun geringere vertegenwoordiging in sterke onderwijsrichtingen en het vaker vroegtijdig afhaken van de school, resulteren in geringere kansen op de arbeidsmarkt. Dit laatste – een lagere scholing gaat samen met beperktere kansen op de arbeidsmarkt – geldt overigens ook voor autochtonen. Wat de aanwezigheid betreft van vrouwen op de arbeidsmarkt is de vaststelling dat zij aan een inhaalbeweging bezig zijn, al blijft hun werkzaamheidsgraad heel wat lager dan bij mannen. Vrouwen zijn wel de motor achter de groei van de werkzaamheid.

De trends inzake werk en arbeidsparticipatie wijzen eerder in de richting van meer dan van minder werken. Vergeleken met de jaren '80 zijn er ongetwijfeld meer mensen aan het werk. De werkzaamheidsgraad in Vlaanderen steeg van iets meer dan 50% in 1983 naar 66% in 2007. Desondanks wordt de Lissabon doelstelling van 70% nog niet bereikt. In

een Europees perspectief behoren we niet tot de beste van de klas, al doen Vlamingen het beter dan inwoners uit het Waalse en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. Ook wat werkloosheidsgraad en inactiviteit betreft, kan men spreken van een gunstige evolutie. Het aandeel van de beroepsinactieven daalde over de afgelopen 25 jaar van 38% naar 31%. De werkloosheidsgraad was weliswaar meer onderhevig aan schommelingen maar tussen 1983 en 2007 is het aandeel toch gehalveerd.

Werkt de Vlaming meer of minder uren vergeleken met 2 decennia terug? Is er (n)iets geworden van de vrijetijdsmaatschappij die destijds door Polak werd voorspeld? Refereert men aan het gemiddelde aantal gewerkte uren, dan kan men spreken van minder uren werk, zijnde kortere werkweken. Deze vaststelling hangt samen met de stijgende arbeidsparticipatie van de vrouwen die door hun vaak deeltijdse arbeid minder uren werken.

Om tal van redenen kan men uitgaan van een vraag naar meer flexibiliteit en meer autonomie over de arbeidstijden. Zowel vanuit organisaties en bedrijven die zich bewegen in een almaar meer geglobaliseerde economie als vanuit de werknemerszijde kan deze vraag legitiem zijn. Toch is de vaststelling dat we met zijn allen meestal werken op regelmatige uren en dat het aandeel werkenden met atypische arbeidstijden nauwelijks is toegenomen; het aandeel werkenden in ploegenarbeid is zelfs afgenomen als gevolg van de dalende tewerkstelling in de industriële sectoren. Zowel de deelname aan formele opleidingen als het leren op de werkvloer vertoont een stijgende trend in de beschouwde 20 à 25 jaar maar er gaapt een kloof tussen hoger en lager opgeleiden: een illustratie van het gekende Mattheüseffect dat aan wie heeft, zal gegeven worden.

Van werken wordt bijna vanzelfsprekend aangenomen dat het bevorderlijk is voor het individuele welbevinden. Het biedt mogelijkheden tot zelfontplooiing, bevordert de sociale contacten en als dusdanig de maatschappelijke participatie. Toch zijn er ook schaduwzijden.

Wanneer wordt gepeild naar de arbeidstevredenheid die globaal genomen op een hoog niveau ligt, dan blijkt bijvoorbeeld dat de arbeidsinhoud doorslaggevend is; niet de werkzekerheid, niet de collega's, de chef, het loon of de uurregeling. Die arbeidsinhoud heeft onder meer te maken met de eisen van het werk: de werkdruk, het werktempo, al of niet kunnen beschikken over autonomie in het verrichten van werk, al of niet monotone en repetitieve taken moeten stellen. De evolutie inzake autonomie is niet eenduidig: er is op dit vlak geen uitgesproken toe- of afname. Wel is er een daling van het aandeel werkenden dat met monotone of repetitieve taken bezig is; een verdere doorgedreven automatisering is hier allicht niet vreemd aan. Wat wel sterk is toegenomen is de werkdruk: het aandeel werkenden dat melding maakt van een hoog werktempo of krappe deadlines is op een periode van 15 jaar met de helft toegenomen of zelfs verdubbeld. Stress is vaak een reden tot burn-out en een vervroegde uittreding uit de arbeidsmarkt. Dit betekent dat een beleid dat arbeidsparticipatie wil stimuleren hieraan de nodige aandacht moet besteden.

3. Inkomen en armoede

In de periode 1985-2006 zijn de inkomens in Vlaanderen sterk toegenomen tot een historisch en internationaal gezien zeer hoog niveau. De inkomensongelijkheid en relatieve inkomensarmoede (inkomen beneden armoedelij) zijn licht toegenomen, maar veel minder dan in de meeste buurlanden.

Het aandeel materieel gedepriiveerde huishoudens (ongewild gebrek aan 2 of meer van volgende items: auto, tv, telefoon of week vakantie per jaar) is duidelijk gedaald. Ook bij financieel arme gezinnen is er een duidelijke afname van het percentage gedepriiveerden. De subjectieve appreciatie van het inkomen is licht verbeterd. Deze appreciatiewinst deed zich vooral voor rond 1990 (een tijd van sterke economische groei); sindsdien is er geen duidelijke trend meer waarneembaar in de ene of de andere richting.

Het gezinsbudget in reële termen, maar ongecorrigeerd voor de gedaalde gezinsgrootte, is de afgelopen 25 jaar slechts beperkt gestegen. Per capita zou de evolutie dus gunstiger moeten zijn. Sinds begin jaren '80 zijn er duidelijke verschuivingen opgetreden tussen de bestedingscategorieën. Van voeding, kleding, meubelen en huishoudtoestellen is het relatieve aandeel gedaald, vooral omwille van gedaalde relatieve prijzen. De uitgaven voor vervoer, communicatie, horeca-uitgaven, maar vooral voor financiële diensten en verzekeringen zijn relatief sterk gestegen. Ook de uitgaven voor gezondheidszorg zijn toegenomen, maar in mindere mate.

De beschikbare indicatoren voor inkomen, deprivatie, subjectieve inkomensbeleving en bestedingen wijzen dus op een vrij breed gedeelde stijging van de economische welvaart. Dit globaal positieve beeld gaat echter niet volledig op voor huishoudens die aangewezen zijn op sociale uitkeringen. Zo is de inkomenskloof tussen werkenden en niet-werkenden en daarmee samenhangend die tussen ouderen en volwassenen op actieve leeftijd toegenomen. Op individueel niveau is voor een aantal groepen onderaan de inkomensverdeling (eenoudergezinnen, werklozen, laaggeschoolden en huurders) de inkomensevolutie niet altijd eenduidig positief.

De inkomens- en armoedekloof tussen huishoudens met en zonder personen met een betaalde baan (< 65 jaar) is tussen 1985 en 1997 toegenomen, maar nadien lijkt er van een verdere toename geen sprake meer. Duidelijk is wel dat de kloof tussen het gemiddelde arbeidsinkomen en het gemiddelde vervangingsinkomen aanzienlijk is toegenomen. De arbeidsinkomens zijn immers voortdurend gestegen, vooral tengevolge van fiscale lastenverminderingen op arbeid voor de laagste arbeidsinkomens, terwijl de evolutie van de vervangingsinkomens een veel vlakker verloop heeft gekend. Het aantal werkende armen - onder meer wegens de hoge minimumlonen en een sterke kostwinnersrationale - is laag en er zijn geen indicaties voor een toename.

De gemiddelde welvaart van oudere gezinnen bedraagt thans 72% van de welvaart van gezinnen op actieve leeftijd. 25 jaar geleden was dat nog 77%. De inkomenskloof tussen actieven en ouderen is dus over de tijd heen steeds breder geworden: bij volwassenen (en ook bij kinderen) was er een quasi-voortdurende stijging van de welvaart; bij ouderen stagneerde de welvaart. De inkomensval bij de overgang van arbeid naar pensioen is dus steeds breder geworden. Ook het armoederisico onder 65-plussers is de afgelopen 25 jaar quasi-constant op een hoog niveau gebleven (zo'n 3 keer hoger dan bij -50 jarigen). De armoede onder ouderen is echter ongelijk verdeeld: gezinspensioentrekkers hebben - in vergelijking met dubbelpensioentrekkers en vooral alleenstaande gepensioneerden - het hoogste armoederisico. Deze verschillen zijn de afgelopen decennia stelselmatig toegenomen. De welvaart tussen hoogbejaarden en jongere bejaarden is dan weer eerder afgevlakt.

Op basis van de voortgaande emancipatie van vrouwen (en hun toegenomen arbeidsmarktparticipatie) valt te verwachten dat de inkomenssituatie van alleenstaande ouders

over de tijd heen zou verbeteren. De cijfers spreken dit echter tegen: hun inkomen is wel gestegen maar minder dan dat van de gehele bevolking.

Bij gebrek aan arbeidsinkomen en gegeven de relatief lage uitkeringen, is de inkomenspositie van werklozen niet zo gunstig. Na 1992 zien we vrij duidelijk een groeiende kloof tussen het inkomen van werkenden en dat van werklozen. Ook de armoedepercentages van werklozen zijn vrij sterk gestegen. Deze evoluties hangen wellicht samen met een daling van de werkloosheidsgraad, waarbij vooral kansrijke werklozen werk hebben gevonden.

Tussen eind jaren '80 en begin jaren '90 is de inkomens- en vooral de armoedekloof tussen laag- en hogeschoolden, onder meer tengevolge van een verminderde vraag naar laaggeschoolde arbeid, sterk gestegen. Nadien is de trend onduidelijk, maar de onderlinge verschillen zijn zeker niet afgenomen.

De armoedekloof tussen huurders en eigenaars is op 25 jaar tijd verdubbeld. De toename van het aantal eigenaars heeft de groep overblijvende huurders dus verder gemarginaliseerd.

Leven met een inkomen beneden de armoedegrens markeert een maatschappelijk breukpunt. Zeker op de langere termijn kunnen arme gezinnen niet menswaardig deelnemen aan de samenleving. Een te laag inkomen leidt vaak tot diverse problemen: problematische schulden, lage scholing, geen werk, moeilijke arbeidsomstandigheden, slechte huisvesting, zwakke gezondheid, kleine sociale netwerken, depressies, schuldgevoelens, suïcidale gedachten, ... Bovendien hebben kinderen uit arme gezinnen relatief gezien veel meer schoolse achterstand, vertonen problematisch gedrag, hebben moeite om zich te concentreren, maken zich zorgen, zijn bang, worden gepest of zijn overactief.

4. Gezondheid en zorg

'Een goede gezondheid', dat wensen mensen elkaar bij momenten van transitie zoals van oud naar nieuw. Inderdaad, gezondheid is een belangrijk goed in het leven. Hoe staat de Vlaming er voor? Op het vlak van levensverwachting wordt er nog steeds winst geboekt: wie vandaag wordt geboren heeft een gemiddelde levensverwachting van 78,1 jaar indien het gaat om een man en van 83,3 jaar indien het gaat om een vrouw. Het verschil tussen mannen en vrouwen is nog steeds betekenisvol maar de afstand verkleint geleidelijk. Als er wordt ingezoomd op een aantal andere objectieve gezondheidselementen dan blijkt dat de grote meerderheid van de Vlamingen vrij is van ziekte. Van de Vlamingen op actieve leeftijd lijdt 14 à 22% aan een langdurige aandoening of handicap wat in een aantal gevallen belangrijke mobiliteitsproblemen met zich meebrengt. Implicaties zijn er ook op het vlak van werkzaamheid. Zo blijkt dat mensen met een handicap of functiebeperkingen minder vaak participeren aan de arbeidsmarkt. Bovendien hebben ze minder sociale contacten en nemen ze minder deel aan vrijetijdsactiviteiten wat hen in een sociaal geïsoleerde positie terecht brengt.

Elke dag krijgen 95 Vlamingen te horen dat ze kanker hebben. Bij Vlaamse vrouwen komt borstkanker op de eerste plaats, gevolgd door dikkedarmkanker en baarmoederkanker. Mannen lijden vooral aan prostaatkanker, gevolgd door longkanker en dikke darmkanker.

Hoewel het uiteraard niet zo is dat alle ziekten en aandoeningen kunnen voorkomen worden, is een gezonde leefstijl en het vermijden van risicovolle gedragingen belangrijk voor het verbeteren of in stand houden van de gezondheid. Toch blijkt dat 1 op de 4 Vlamingen ouder dan 15 jaar dagelijks rookt, dat alcohol – de meest gebruikte en sociaal aanvaarde drug – door een grote meerderheid van de Vlamingen wekelijks wordt geconsumeerd en dat 8% dagelijks alcohol gebruikt. Ten slotte blijkt ook regelmatig druggebruik geen uitzondering te zijn (met het grootste gebruik in de leeftijdsgroep 19 tot 24 jaar).

Aan gezond eten en voldoende beweging schort het zeker. Vlamingen eten te weinig groenten en fruit en nemen te weinig melkproducten op. Het verbruik van vetten en suikers is dan weer te hoog met overgewicht tot gevolg. Opmerkelijk is wel dat de afwijkingen van de gezonde aanbevelingen die door de Hoge Gezondheidsraad zijn opgesteld, al zeer sterk zijn terug te vinden bij kleuters. Niet te verwonderen dat overgewicht vaak voorkomt (bijna een derde van alle Vlamingen kampt ermee) en dat 1 op de 10 obesitas heeft.

Hoe schat de Vlaming zelf zijn gezondheid in? Het belang hiervan moge blijken uit de vaststelling dat de subjectieve inschatting van de gezondheid een goede graadmeter is voor de objectieve gezondheidstoestand van de bevolking. Diverse studies zijn het er over eens: de Vlaming schat zijn gezondheid positief in. 80% van de Vlamingen zegt dat zijn/haar gezondheid goed tot zeer goed is.

Maar naast de objectief fysieke gezondheid is de mentale gezondheid een essentieel element van het welbevinden en de levenskwaliteit van de Vlaming. Zo heeft afwezigheid op het werk vaak niet alleen te maken met objectief vaststelbare ziekte maar meer nog met ongenoegen bijvoorbeeld over werkomstandigheden, zware werkdruk en een onaangename werksfeer. En net op die punten scoort Vlaanderen minder goed.

De meeste indicatoren van gezondheid, of we nu de subjectieve of objectieve gezondheid beschouwen, variëren naar een aantal karakteristieken. Het voorkomen van een langdurige aandoening of functiebeperking is bijvoorbeeld leeftijdsgeboden. Ouderen hebben er vaker mee te maken dan jongeren. Gezondheid volgt tevens een sociale gradiënt: bij een afnemende sociaaleconomische positie heeft de individuele gezondheid de neiging om te verslechteren en daalt de levensverwachting. Ook zijn er verschillen tussen de regio's: zo scoren Vlamingen op de meeste van de gezondheidsindicatoren beter dan Walen en dan Brusselaars. Hiervoor kunnen verschillende verklaringen worden ingeroepen. Het demografisch profiel in het noorden van het land is anders dan in het zuiden van het land – in de contextbijdrage wordt aangegeven dat Vlaanderen op dit moment de meest vergrijsde regio is –, daarnaast kunnen verschillen op sociaal-cultureel vlak (andere waarden en opvattingen over ziekte en gezondheid) en sociaaleconomisch vlak een invloed uitoefenen.

De vraag of Vlamingen van nu gezonder zijn dan 20 à 25 jaar terug is niet zomaar met ja of nee te beantwoorden. Enige nuancering dringt zich op. Kijkt men naar de subjectieve gezondheidsbeoordeling dan kan men gewagen van een zekere stabiliteit: het aandeel dat de gezondheid bevredigend vindt, is stabiel gebleven. Als men kijkt naar prevalentie van ziekten en aandoeningen dan is de conclusie eerder dat er een toename is. Dat geldt zeker voor kankers. Ook voor langdurige aandoeningen als hoge bloeddruk, allergie, rugaandoeningen, kan men gewagen van een stijging. Gegeven de 'druk, druk, druk'-maatschappij van vandaag, is die toename niet verwonderlijk. Hoge bloeddruk bijvoorbeeld is een typische welvaartsziekte die daar voor een deel althans mee te maken heeft.

Vlamingen gaan wanneer ze daaraan behoefte hebben op zoek naar medische zorg: de huisarts is nog steeds de meest aangesproken figuur, maar meer en meer wenden mensen zich ook rechtstreeks naar de specialist. Het aantal opnames in ziekenhuizen is de laatste jaren toegenomen maar die stijging situeert zich vooral in de daghospitalisatie. Wat betreft het gebruik van vormen van geestelijke gezondheidszorg, is er veel minder cijfermateriaal maar ook hier blijft toch de huisarts de meest en eerst aangesproken figuur.

Terwijl de uitgaven van de overheid in het totale uitgavenpakket voor gezondheidszorg de voorbije 20 jaar daalden, stegen de private uitgaven. Concreet betekent dit dat van de Vlaming jaar na jaar een grotere financiële inspanning wordt gevraagd. Signalen vanuit de Pharmaceutische Bond wijzen in de richting van een toenemende onbetaalbare gezondheidszorg voor bepaalde groepen: inkomensarmen, werklozen, zieken en invaliden, eenoudergezinnen en allochtonen.

Niet alleen schiet de gezondheidszorg in ons land tekort op het vlak van toegankelijkheid, ook inzake kwaliteit zijn er onvoldoende garanties. Eén voorbeeld: elk jaar sterven er heel wat Belgen tijdens een verblijf in het ziekenhuis als gevolg van een ziekenhuisinfectie.

Positief is zonder twijfel de beweging naar een grotere mondigheid van de patiënt. De Vlaming is geleidelijk geëvolueerd van een passieve consument naar een actieve en mondig partner in de gezondheidszorg. Onder invloed van actiegroepen zoals zelfhulpgroepen en ombudsdiensten, is het bewustzijn gegroeid dat gezondheid niet langer iets is dat anderen moeten produceren, in stand houden of verbeteren; het is een proces waarin de individuele burger ook eigen verantwoordelijkheid heeft door voor zichzelf te zorgen.

5. Wonen en woonomgeving

Zelf een huis bezitten, blijft het ideaalbeeld voor de grote meerderheid van de Vlamingen. Een eigen woning wordt gezien als een goede financiële investering. Het aandeel eigenaars (al dan niet nog afbetalend) is tussen 1981 en 2005 verder gestegen van 66% naar 74%. Hierbij valt op dat het huisbezit vooral is toegenomen bij de meest bemiddelde Vlamingen. Bij de armste gezinnen is het aandeel eigenaars zelfs afgenomen, al lijkt die daling de jongste jaren gestopt.

Driekwart van de huishoudens woont in een ééngzinswoning met een tuin. Een grote meerderheid van de Vlamingen leeft in een woning met meer dan behoorlijk comfort en heel wat voorzieningen in de omgeving. Door het hoge aandeel eigenaars, is de woonzekerheid over het algemeen vrij hoog. En ook de betaalbaarheid van het wonen blijkt voor de doorsnee Vlaming al bij al mee te vallen.

De kwaliteit van de Vlaamse woningen is de afgelopen decennia gestaag verbeterd. In 2005 bleek bij een uitwendige woningschouw meer dan 90% van de woningen van goede kwaliteit te zijn. Als de bewoners zelf gevraagd worden naar de bouwfysische toestand van de woning, blijkt 9% van de woningen van slechte tot zeer slechte kwaliteit. In 2001 lag dat aandeel nog op 13%. Cijfers over de periode vóór 2001 zijn niet voorhanden. Inzake comfort zijn meer gegevens beschikbaar en is er sprake van een spectaculaire toename. Het aandeel woningen met groot comfort is op 25 jaar tijd gestegen van 29% naar 69%. Deze kwaliteitsverbetering houdt verband met het feit dat er zeker het laatste decennium heel wat woningen grondig werden gerenoveerd of nieuw gebouwd.

Toch blijft er een harde kern van slechte woningen in gebruik, vooral bij ouderen en private huurders. In 2001 dateerde nog ongeveer 1 op 3 woningen van vóór 1945. Door de krapte op de woningmarkt en door het feit dat specifieke groepen (huishoudens met een lager inkomen, alleenstaande jongeren, personen van vreemde herkomst) afkomen op de lage huurprijs, blijven deze woningen in gebruik. Ook bij woningen die al decennia in handen zijn van dezelfde eigenaar, is de kwaliteit niet altijd optimaal. Naarmate mensen ouder worden, gaat de kwaliteit van hun woning erop achteruit. Men ziet op tegen of heeft niet de nodige financiële middelen voor noodzakelijke verbeteringen aan de woning.

Inzake duurzaamheid blijft er nog werk aan de winkel. Bij 1 op 3 woningen in Vlaanderen ontbreekt nog steeds dakisolatie, bij driekwart vloerisolatie en bij goed de helft buitenmuurisolatie. De jongste 10 jaar is het aandeel huizen met enkele beglazing wel gehalveerd.

De jongste 2 decennia zijn de vastgoedprijzen spectaculair gestegen. In reële termen is de gemiddelde prijs van een woonhuis tussen 1987 en 2007 bijna verdriedvoudigd. Dat geldt ook voor de bouwgrondprijzen. Appartementen werden in dezelfde periode 2,4 keer duurder. Deze spectaculaire toename betekent echter niet dat de betaalbaarheid van eigendomsverwerving voor de doorsnee Vlaming bedreigd is. Door de lagere rentevoeten en langere looptijden van woonleningen is de maandelijksse aflossing niet in dezelfde mate gestegen als de vastgoedprijzen zelf. Ook voor starters op de eigendomsmarkt zijn de financiële problemen niet groter dan voor diegenen die al langer eigenaar zijn van hun huis. Wel passen starters hun woningkeuze aan: er worden nu meer kleinere en minder comfortabele huizen gekocht.

Wie een huis afbetaalt, draagt gemiddeld maandelijks 564 euro af aan de afbetaling van de woonlening. Private huurders spenderen 431 euro per maand aan naakte woonkosten, sociale huurders 258 euro. Maar ondanks het feit dat eigenaars meer betalen, houden zij toch meer over per maand. Dat is een gevolg van de sociaaleconomisch betere positie van eigenaars. Vooral de jongste 10 tot 15 jaar is het inkomen van eigenaars sterk gestegen. Het inkomen van huurders is in dezelfde periode constant gebleven. Het verklaart waarom in de private huursector meer betaalbaarheidproblemen voorkomen dan in de eigendomssector en waarom de problemen in de huursector ook zijn toegenomen. Op basis van cijfers uit 2005 wordt geschat dat goed 200.000 Vlaamse huishoudens problemen hebben met het betalen van de woonkosten. In tweederde van de gevallen gaat het om huishoudens op de private huurmarkt.

Niettegenstaande de woonsituatie van de doorsnee Vlaming behoorlijk tot zeer behoorlijk is, zijn er vandaag bepaalde groepen nog steeds opvallend minder goed af. Zo bestaat er een duidelijke sociaaleconomische tegenstelling tussen de eigendomsmarkt en de private huurmarkt. Bij de 20% rijkste gezinnen is 85% eigenaar van het huis waarin het woont. Bij de 20% armste gezinnen ligt dat aandeel goed 20 procentpunten lager. Daarnaast blijkt hoe hoger de opleiding van de referentiepersoon van het huishouden, hoe hoger het aandeel eigenaars. Werklozen en niet-actieven zijn opvallend minder vaak eigenaar, net als alleenstaanden en alleenstaande ouders. Ten slotte is er een groot verschil naar nationaliteit. Bij de niet-EU-burgers is slechts 1 op 3 huishoudens eigenaar van de woning. Deze eigendomsverschillen zijn niet zonder belang omdat private huurders het een pak moeilijker hebben op de woonmarkt dan zij die zelf eigenaar zijn van hun woning. Private huurders wonen vaker in huizen van mindere kwaliteit, hebben door het veelvuldige

gebruik van kortlopende huurcontracten minder zekerheid of zij ook in de toekomst in dat huis kunnen blijven en houden na betaling van de woonkosten relatief gezien minder over. Daarnaast bestaat er zowel op de eigendomsmarkt als op de private huurmarkt een duidelijke relatie tussen de sociaaleconomische positie van de huishoudens en de omvang van de problemen. Personen met een laag inkomen, laaggeschoolden, alleenstaanden (al dan niet met kinderlast) en personen die van een vervangingsinkomen leven, hebben het een pak lastiger dan de doorsnee Vlaming.

Ondanks de zwakke sociaaleconomische positie van de huishoudens in de sociale huursector, valt hun woonsituatie best mee. Zij spenderen relatief gezien het minst aan de betaling van de woonkosten. Ook inzake kwaliteit krijgen de sociale woningen over het algemeen een gunstige beoordeling. Maar tegelijk blijft het zo dat er nog steeds te weinig sociale woningen zijn in Vlaanderen. Recente schattingen geven aan dat om en bij de 180.000 huishoudens bijkomend behoefte hebben aan een sociale woning.

6. Sociale participatie

Vlaanderen blijft behoorlijk sociaal bekabeld. Bijna driekwart van de Vlamingen tussen 19 en 75 jaar praat minstens wekelijks met de buren. Ongeveer 2 op 3 ontmoet minstens wekelijks niet inwonende familieleden en doet minstens eens per week iets samen met vrienden of kennissen. Goed 1 op 5 Vlamingen verricht vrijwilligerswerk. Meer dan driekwart is lid van minstens 1 vereniging, de helft als actief lid of bestuurslid. Goed 1 op 8 Vlamingen is actief lid van 2 verenigingen, nog eens bijna 10% zelfs van 3 of meer verenigingen.

Op basis van de beschikbare gegevens, kan er tijdens de laatste decennia ondanks de vaak veronderstelde afname van het aanwezige sociaal kapitaal in Vlaanderen geen daling van de participatie in verenigingen worden vastgesteld. Het lijkt er eerder op dat het aandeel Vlamingen dat vrijwilligerswerk verricht en/of actief lid is van een vereniging ietwat is toegenomen. Dit geldt voor nagenoeg alle soorten verenigingen. Alleen de cultuur- en kunstverenigingen, de sociale bewegingen en de religieuze verenigingen stagneren. Vooral bij de sportverenigingen is er sprake van een opvallende toename. Deze stijging is voor een groot deel te wijten aan de stijgende populariteit van sportverenigingen bij ouderen.

Ook het aantal verenigingen waarvan mensen lid zijn, is toegenomen en de beperkte beschikbare gegevens lijken er op te wijzen dat de duur van lidmaatschappen eerder langer dan korter is geworden. Ten slotte is ook het aandeel Vlamingen dat minstens 1 keer per maand deelneemt aan een activiteit van een vereniging de jongste jaren gestegen.

Terwijl de formele participatie (participatie aan verenigingen) de laatste decennia lijkt te zijn toegenomen, is het wel zo dat bij de informele sociale contacten de groep personen die dagelijks contact heeft met buren, vrienden en kennissen verkleint ten voordele van de minder frequente wekelijkse en maandelijkse contacten.

Sociale participatie blijft tegelijk ongelijk verdeeld over de bevolking. In 2007 heeft om en bij de 8% Vlamingen nooit of erg weinig contact met buren, vrienden, kennissen of familie. Het gevaar voor sociale isolatie is voor deze groep niet denkbeeldig. Over de jaren is de omvang van deze groep wel min of meer stabiel gebleven.

Ruim 1 op 5 Vlamingen blijkt lid te zijn van geen enkele vereniging. Dat goed de helft van de Vlamingen actief lid is van ten minste 1 vereniging, betekent tegelijk ook dat een bijna even grote groep dat niet is.

Als gekeken wordt naar de achtergrondkenmerken van diegenen die niet actief participeren aan verenigingen, blijkt dat vrouwen minder participeren dan mannen, niet-actieven (behoudens gepensioneerden) minder dan werkenden, ongelovigen en levensbeschouwelijk onverschilligen minder dan kerkelijk katholieken en christelijken en laagopgeleiden minder dan hoogopgeleiden.

De mindere algemene participatie van vrouwen is vooral te wijten aan hun lagere participatie aan sportverenigingen. Vrouwen blijken ook minder dan mannen bestuursfuncties te bekleden. Mannen en vrouwen zijn bovendien actief in verschillende soorten verenigingen. Mannen zijn vaker lid van sociale bewegingen, sociopolitieke verenigingen, wijk- en buurtverenigingen en culturele verenigingen. Vrouwen zijn sterker vertegenwoordigd in vrijetijdsverenigingen en helpende verenigingen. Het laatste decennium is het actief lidmaatschap van vrouwen weliswaar toegenomen, maar niet in dezelfde mate als dat van mannen. Daardoor is de genderkloof nog iets vergroot.

Dat niet-actieven minder participeren dan werkenden, ontkracht de hypothese dat een hogere tijdsdruk zou leiden tot minder participeren. Ook het feit dat mensen met kinderen niet minder participeren dan mensen zonder kinderen wijst in die richting. Engagementen op verschillende maatschappelijke terreinen lijken elkaar dus niet uit te sluiten of af te remmen.

Kerkelijk katholieken en christelijken zijn actiever in het verenigingsleven dan andere levensbeschouwelijke groepen. Levensbeschouwelijk onverschilligen participeren het minst. Ondanks het feit dat het aandeel kerngelovigen en onregelmatig praktiserende katholieken en christelijken over de jaren is afgenomen, zijn de algemene participatiecijfers toch niet gedaald. Dat heeft te maken met het feit dat tegelijk de groep van randkerkelijken is toegenomen en dat de participatie van deze groep is verhoogd. De omvang van de groep van de levensbeschouwelijk onverschilligen, die het minst participeren, is niet toegenomen.

Het meest opvallend is echter de participatiekloof tussen laag- en hoogopgeleiden. In alle soorten verenigingen – dus ook sportverenigingen – participeren laaggeschoolden duidelijk minder dan hooggeschoolden. En deze kloof blijkt al aanwezig op jonge leeftijd. Jongeren uit het beroepsonderwijs participeren minder dan jongeren uit het algemeen vormend onderwijs. Over de tijd lijkt deze scholingskloof trouwens nog vergroot. De vastgestelde groei van het verenigingsleven hangt vooral samen met de stijgende participatie van hooggeschoolden. Dit kan er op wijzen dat de invloed van het onderwijsniveau op de participatie aan het maatschappelijke leven steeds sterker wordt en het risico op sociale uitsluiting van laaggeschoolden steeds groter. Een in dit opzicht belangrijke opmerking is dat de kloof tussen hoog- en laaggeschoolden niet geldt voor alle vormen van sociale participatie. Laaggeschoolden hebben net systematisch meer contacten met burens en familie dan hooggeschoolden. Hooggeschoolden blijken dus meer formeel te participeren via verenigingen, laaggeschoolden meer via informele contacten.

Ten slotte hangt ook veel tv-kijken samen met minder participeren. De kloof tussen zwakke en intense tv-kijkers lijkt daarenboven nog toegenomen, vooral omdat de zwakke

kijkers nu meer dan vroeger participeren, iets wat vooral merkbaar is in de sportverenigingen. Inzake ICT loopt de relatie tussen veelvuldig gebruik en sociale participatie net omgekeerd: wie vaak het internet en de pc gebruikt, participeert ook meer. De nieuwe en oude vormen van verbondenheid sluiten elkaar dus niet uit, maar blijken wederzijds ondersteunend.

7. Mobiliteit

Berichten over lange files op de weg en de daarmee gepaard gaande vertraging, dragen bij aan de perceptie dat Vlamingen zich elke dag verplaatsen en steeds onderweg zijn. Dat klopt echter niet echt. Het blijkt dat gemiddeld een vijfde van alle Vlamingen (vanaf de leeftijd van 6 jaar) zich op een willekeurige dag niet buitenshuis verplaatst, hoofdzakelijk omdat men er geen behoefte aan heeft of omdat men zich niet kan verplaatsen door ziekte of handicap. Verplaatsingen gebeuren vooral over korte afstanden (bijna een vijfde is korter dan 1 kilometer en iets meer dan de helft korter dan 5 kilometer) en ook qua tijd zijn de verplaatsingen eerder kort. De meeste verplaatsingen hebben een duidelijk doel maar merkwaardig is dat niet uit werken gaan maar wel winkelen het belangrijkste motief is. Ook vrijetijdsactiviteiten vormen een belangrijk verplaatsingsmotief.

Koning auto regeert nog steeds over onze wegen. Van alle verplaatsingen wordt meer dan 60% afgelegd met de auto (als bestuurder of als passagier). De verplaatsingen per fiets maken 15% uit van alle verplaatsingen, vervolgens komen verplaatsingen te voet met 11%. Trein, tram, bus of metro zijn goed voor 4% van alle verplaatsingen maar hier is zeker nog groeipotentieel aanwezig. Sinds 2000 is het aantal reizigers bij De Lijn en de NMBS sterk gestegen. De keuze voor een bepaald vervoermiddel wordt in grote mate bepaald door parkeerproblemen en de woon-werkafstand.

Omdat de behoeften van individuen nogal uit elkaar liggen, kan men bezwaarlijk spreken van een gemiddeld verplaatsingspatroon. Naar het geslacht vertoont het verplaatsingsgedrag een erg traditioneel patroon: mannen verplaatsen zich meer, doen hun verplaatsingen vaker als autobestuurder en leggen ook meer kilometers af. Voor mannen is werken de voornaamste reden om zich te verplaatsen. Vrouwen verplaatsen zich procentueel vaker om te winkelen en om 'taxi' te spelen voor de andere gezinsleden. Het gemiddeld aantal verplaatsingen verschilt niet sterk tussen mannen en vrouwen; het verschil is veel meer uitgesproken naar leeftijd. Tussen de leeftijd van 17 en 44 jaar verplaatst men zich gemiddeld het meest, vanaf 45 jaar daalt het gemiddeld aantal verplaatsingen gevoelig. Dat 65-plussers zich minder verplaatsen, heeft weinig betoog: noodzakelijke verplaatsingen (school, werk) gelden niet meer; op bezoek gaan is de voornaamste reden voor hun verplaatsingen. Ook het opleidingsniveau zorgt voor een verschil in mobiliteitskenmerken: niet alleen maken hoger opgeleiden 3 maal meer verplaatsingen dan degenen zonder diploma; ook het aantal afgelegde kilometers vertoont grote verschillen.

De auto is en blijft een belangrijk vervoermiddel maar de vraag is: gaan we met zijn allen nog wel vooruit? Gemiddeld genomen is de reissnelheid de laatste decennia toegenomen. Omdat er hard wordt gewerkt aan de optimalisering van het bestaande verkeersnetwerk, wordt er nog extra capaciteit gecreëerd en vindt er dus meer verkeer plaats op de wegen. Al blijft de auto dominant binnen het geheel van de verplaatsingen, ook het openbaar vervoer is op een aantal verbindingen sneller geworden. Ook het luchtvervoer zorgt voor een toename van de snelheid waarmee men zich verplaatst.

Mobiel zijn hangt samen met toegankelijkheid zowel tot het vervoerssysteem als geheel als tot de individuele of collectieve vervoersmiddelen. Minstens 4 op de 5 huishoudens in Vlaanderen bezit één of meer auto's en dat geldt meer voor huishoudens met een hoger dan een lager inkomen. Naast autobezit speelt ook het hebben van een rijbewijs een rol. 4 op de 5 Vlamingen boven 18 jaar hebben een rijbewijs maar hierbij is er een opmerkelijk verschil naar het geslacht: 9 op de 10 mannen hebben een rijbewijs tegenover 7 op de 10 vrouwen. Dit wordt grotendeels verklaard door het lage rijbewijsbezit van oudere vrouwen. Het gebruik van de auto is een belangrijke uitgavenpost binnen het geheel van het gezinsbudget gelet op de sterk gestegen olieprijs van de laatste jaren maar de prijzen zijn in 2008, als gevolg van de financieel-economische crisis en de dalende vraag, terug naar hun oude peil gezakt.

Ook het bezit van een fiets is in Vlaanderen hoog: het aandeel is gestegen van ongeveer 70% in 1991 naar meer dan 80% nu. Het stijgende fietsbezit heeft wellicht te maken met het succes van de fiets voor recreatie want voor woon-werkverkeer en de daarmee verbonden verplaatsingen wint de fiets niet aan marktaandeel. In stedelijke woongebieden neemt het gebruik van de fiets voor het woon-werkverkeer toe maar in de rest van Vlaanderen is er eerder sprake van een achteruitgang.

Toegankelijkheid heeft ook te maken met de nabijheid van openbaar vervoer. Globaal genomen is die nabijheid in Vlaanderen goed te noemen. De ruimtelijke context maakt een belangrijk sociaal onderscheid want wie bijvoorbeeld niet in een centrumgebied woont, heeft meer moeilijkheden om van het openbaar vervoer gebruik te maken. Wat de kwaliteit van de voorzieningen betreft, blijkt de tevredenheidsindex hoog te zijn voor de straten, de voetpaden en het openbaar vervoer maar dat geldt minder voor de fietspaden.

De meeste ontwikkelingen binnen mobiliteit hebben het leven van de mens gunstig beïnvloed, maar er zijn evenzeer negatieve effecten. Op de eerste plaats is er de verkeersonveiligheid. Het aantal verkeersdoden kende een piek in 1972 (België). Sindsdien vertonen de cijfers een dalende trend; een evolutie die zich eveneens in Vlaanderen voordoet. Van de 3 componenten die in de buitenlandse literatuur als oorzaken voor ongevallen worden weergegeven (mens, voertuig en omgeving), blijkt het menselijk falen een rol te spelen bij meer dan 9 op de 10 ongevallen. Toch is er bij de burger geen groot draagvlak voor het toepassen van telematica ter voorkoming van snelheidsovertredingen en alcoholmisbruik.

Verkeer zorgt daarnaast voor overlast op het vlak van geluid, licht en geur met vaak nefaste gevolgen voor de gezondheid van de mens (risico op verhoging van bloeddruk en daarmee op hart- en vaatziekten). Ook de aanwezigheid van auto's in het publieke domein reduceert de leefbaarheid van de omgeving. Nieuwe voertuigen worden steeds zuiniger en stoten minder schadelijke stoffen uit maar door de absolute toename van de mobiliteit wordt dat positieve effect grotendeels teniet gedaan.



Hoe woont de Vlaming? Hoe werkt hij? Wat is zijn gezondheids- en inkomenssituatie? Hoe is het gesteld met het opleidingsniveau van de Vlaming? Op welke manier neemt hij deel aan het maatschappelijke leven? Hoe verplaatst hij zich? Kortom, wat is de **leefsituatie van de Vlaming** anno 2009 en hoe evolueerde deze in de afgelopen 20 à 25 jaar?

Deze vragen staan centraal in de eerste uitgave van '*De Sociale Staat van Vlaanderen*'. Eerst wordt - gespreid over 7 bijdragen - een algemene stand van zaken gegeven over de sociale situatie in Vlaanderen. Daarna wordt ingegaan op een aantal actuele maatschappelijke kwesties.

